НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2004 рік
Випуск 8

Спеціальний:

Матеріали V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії

Редакційна колегія:

Кульчицький С.В. – доктор іст. наук, професор, відповідальний редактор;
Морозов А.Г. – доктор іст. наук, професор, заступник відповідального редактора;
Корновенко С.В. – канд. іст. наук, доцент, відповідальний секретар;
Гоцуляк В.В. – доктор іст. наук, професор;
Даниленко В.М. – доктор іст. наук, член-кор. НАН України;
Земзюліна Н.І. – канд. іст. наук, доцент;
Калініченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Кравченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Кузьмінський А.І. – доктор пед. наук, професор;
Лях С.Р. – доктор іст. наук, професор;
Марочко В.І. – доктор іст. наук, провідний наук. співробітник;
Масненко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Моця О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАН України;
Панченко П.П. – доктор іст. наук, професор;
Перехрест О.Г. – канд. іст. наук, професор ;
Реєнт О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАН України;
Темченко А.І. – канд. іст. наук, доцент;
Чабан А.Ю. – доктор іст. наук, професор.

Редколегія висловлює щиру подяку

Народній аграрній партії України

за сприяння у підготовці випуску

Засновники – Інститут історії України НАН України, Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 12.06.2002 р. № 1-05/6 (Перелік № 10)
зареєстровано фаховим виданням з історії

Видається за рішенням Вченої ради
Черкаського національного університету
(протокол №1 від 30.08.2004 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників та
Науково-дослідного інституту селянства

ISBN 966-7986-12-8

© Інститут історії України НАН України, 2004
© Черкаський національний університет, 2004
© Автори статей, 2004

ЗМІСТ

Аграрна історія в іменах

Капустян Г.Т. Слово про учителя 8
Данилов В.П. Сталинизм и советское общество 10
Кульчицький С.В. Місце Джеймса Мейса в українській історії 16
Тригуб П.М. М.Є.Ліванов – видатний український агроном останньої чверті XVIII ст. 21
Мойсієнко В.М. Життєвий шлях та громадсько-політична діяльність О.О.Русова 24
Василик І.Б. Аграрні проекти Костя Левицького 27

Історіографія, джерелознавство та методологія досліджень аграрної історії

Морозова С.А. Відтворення природних умов давніх історичних часів: геополітичні аспекти . 31
Ткачук-Ферков О.В. Середньовічна історія Закарпаття в оцінці угорських істориків XIX — початку XX ст. 32
Вінтонів О.О. Фільварок в умовах кризи феодального господарства та шляхи його відбудови в XVII – XVIII ст.: історіографія проблеми 36
Ластовський В.В. Аграрно-господарський стан православної церкви в Україні наприкінці XVII – XVIII ст. в оцінці вітчизняної історіографії XX ст. 39
Товстопят Л.М. Розвиток сільського господарства Закарпаття в кінці XVIII – на початку XIX ст. в оцінці І.Г.Шульги 42
Любич О.А. Історіографія соціально-економічного становища Чернігівщини в першій половині XIX ст. 44
Масненко В.В. Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського 47
Євсеєнко С.А. Селянський рух у 1905-1907 рр. в Україні (радянська історіографія проблеми) 50
Губа П.І. Соціально-економічні перетворення в українському селі у період національно-демократичної революції 1917-1920 рр.: на сторінках преси 54
Земзюліна Н.І. Земельна політика П. Скоропадського в радянській та зарубіжній історіографії 57
Боєчко В.Ф. Соціально-економічна політика радянської влади в українському селі періоду НЕПу в оцінці вітчизняної історіографії 20-х років XX ст. 59
Дровозюк С.І. Українське селянство і національний церковний рух 20-х рр. XX ст.: історіографія 64
Нікілєв О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села в історіографії: проблеми і стан вивчення процесу формування соціальної верстви 68
Гоцуляк В.В. Новітня історіографія Столипінської аграрної реформи в Україні 73
Ігнатенко В.В. Проблема хліборобської еліти в Україні в розрізі синергетичної наукової парадигми 76
Лазуренко В.М. Аграрна історія України: сучасний стан та перспективи розвитку (на прикладі Черкащини) 78

Етнокультурне буття, духовність і світогляд українського селянства

Мельниченко В.М. Календар українського селянина 82
Михайлюк О.В. Праця як ритуал у селянській культурі 83
Ковальков О.Л. Система трудових заборон у традиційних часових уявленнях українців ... 86
Темченко А.І. Вербально-символічні позначення хвороб та потойбічного світу в лікувальних практиках селянських знахарів 90
Корнєв А.Ю. Доба Хмельниччини і селянська "правда" в пісенній епіці 93
Лохматова А.І. Інститут сільських писарів України в другій половині XIX ст. 95
Драч О.О. Сільська школа в Україні: особливості організації навчального процесу (друга половина XIX – початок XX ст.) 98
Попова Н.О. Проблеми стосовно залучення селянства до реалізації українського національного проекту: рецепція інтелегенції у третій чверті XIX ст. 101
Голдіна С.О. Діяльність антистарообрядницької місії на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. 104
Петренко І.М. Роль приватної ініціативи у розвитку сільських церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України (1884 – 1917 рр.) 107
Присяжнюк Ю.П. Освіченість як атрибут етнокультури українського селянства Наддніпрянської України: тенденції еволюції та перші спроби осмислення феномена на початку XX ст. 110
Дулгерова О.М. Роль товариства "Просвіта" у формуванні національної свідомості українського селянства на початку XX століття 113
Георгізов Г.М., Георгізова І.Л. Народна освіта як основоположний засіб впливу радянської ідеології 115

Москальов Б.Г., Москальова Н.П. Із історії інженерної освіти в Україні наприкінці 20-х – на початку 30-х років 118
Кукса Н.Г. Нові форми культурно-масової роботи в українському селі у 20-ті роки XX століття . 121
Щебетюк Н.Б. Діяльність Української Академії сільськогосподарських наук у період її організаційного становлення (1957 р.) 124
Щербакова О.В., Прокопенко Л.Л. Історичний досвід організації сільського шкільництва в Україні в підросійську та радянську добу (60-ті рр. XIX ст. – 80-ті рр. XX ст.) 127
Мельниченко О.В. Утворення та діяльність сільських музеїв Черкащини в 1950 – 1990-х рр. 131
Коваленко Я.Ю. Стан української освіти на селі у 90-ті рр. XX ст. 133

Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу

Михайлюк Ю.М. Адміністративно-господарська діяльність черкаських і канівських старост ê³ í öÿ XV – ï åðøî ¿ ï î ëî âèí è XVI ñò. (*Закінчення*) 136
Івангородський К.В. Формування селянської верстви південних староств Київського воєводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст.: специфіка умов і соціальних відносин 140
Нечитайло В.В. Розвиток козацьких господарств фермерського типу в Лівобережній Україні після скасування гетьманства (60-ті рр. XVIII ст.) 144
Шевченко С.І. Серби-поміщики в Центральній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) .. 146

Українське селянство в умовах капіталістичних трансформацій і суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.

Філоретова Л.М. Господарська діяльність військових поселень Півдня України 150
Венгер Н.В. Аграрна колонізація? До питання про формування особливої економічної зони на території сільськогосподарських менонітських колоній Півдня України (перша половина XIX ст.) 153
Бундак О.А. Розвиток волинського містечка в першій половині XIX століття 156
Тараненко С.П. Пожежне законодавство та його регіональна специфіка в Південній Україні в другій половині XIX – на початку XX століття 160
Десятніков І.В. Структура найманих сільськогосподарських робітників України в кінці XIX – на початку XX ст. 164
Коваленко В.О. Шляхи вирішення селянського питання в економічній думці Російської імперії кінця XIX – початку XX століття 168
Куліков В.О. Селянське питання в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами Харківської губернії) 171
Вакулик В.В. Еволюція внутрішніх взаємовідносин науково-практичної ветеринарії Наддніпрянщини в епоху розвитку капіталізму (кінець XIX – початок XX ст.) 174
Маслов М.П. Розвиток селянського млинарства в Україні у XIX – 20-х рр. XX ст.: техніко-технологічні аспекти 177
Житков О.А. Національний аспект аграрного питання в програмних документах українських партій на початку XX ст. 181
Герасименко О.В. Революційна українська партія в боротьбі за селянство 184
Доморослий В.І., Костюк М.В. Діяльність українських депутатів щодо вирішення аграрного питання в Першій Державній Думі Росії 187
Шевченко В.М. Еволюція приватної земельної власності на Правобережній Україні у 1906-1914 рр. (За результатами поточних досліджень) 191
Реєнт О.П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни 194
Дудка В.І., Дудка Л.Г. Трансформація великого землеволодіння у Лівобережній Наддніпрянщині напередодні революції 1917 – 1920 рр. 205
Малиновський Б.В. Аграрна політика центральних держав в Україні, літо-осінь 1918 р.: збереження та збір врожаю 208
Корновенко С.В. Аграрна політика Гетьманату: теоретичний аспект 211
Кізюн В.К. Становлення органів селянського самоврядування на Півдні України в 1917 – 1920 рр. 214
Ковальова Н.А. Питання власності на землю у психології селян періоду революції та громадянської війни в Україні 1917 – 1921 рр. 217

Українська селянська кооперація

Токар Н.М. Кооперативна діяльність В.Доманицького 221
Фареній І.А. До проблеми поширення ідей кооперації в селянському середовищі (початок XX ст.) 224
Костик Є.П. Кооперативне видавництво "Книгоспілка" та українське село у 1920-х рр. .. 227
Морозов А.Г. Суспільно-політичні обставини діяльності селянських кооперативних організацій у добу НЕПу 230

Биченко С.М. Спеціалізована сільськогосподарська кооперація – важливий фактор підвищення ефективності селянських господарств у добу НЕПу 235
Волошкевич Г.А. Споживча кооперація України в умовах кризи хлібозаготівель 1927–1929 рр. .. 237
Крамар Ю.В. Політика воєводи Г.Юзевського стосовно української кооперації на Волині у міжвоєнний період 240

Аграрний розвиток України в радянський період

Капустян Г.Т. Злам НЕПу 244
Десятніков О.В. Оплата праці найманих сільськогосподарських робітників в індивідуальних селянських господарствах України в період НЕПу 247
Смирнов В.М. Ідеологічні та суспільно-політичні чинники при наданні гуманітарної допомоги селянству України в період НЕПу 250
Марочко В.І. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920–30-х рр.: історико-теоретичний аспект (*Закінчення*) 253
Паскаленко В.Є. Заможний селянин в добу НЕПу: комуністична доктрина та економічні реалії .. 257
Котляр Ю.В. Організації селян на Півдні України в 1921 – 1928 рр. 259
Святець Ю.А. Регіональні особливості організації селянського господарства України навесні 1926 р. 265
Малєєва Т.І. Кустарні заняття українського селянства у 1927–29 рр. (Реконструкція за матеріалами архівних справ) 270
Міняйло С.А. Податкова реформа 1930 – 1932 рр. в українському селі 273
Солодка-Фазелі Л.М. Голод 1933 року як метод впливу радянської влади на традиційну ментальність українських селян 275
Дорошко М.С. "...Граф Бобринський наших днів" (Про роль П.Постишева у погромі українських націонал-комуністів у 1933–1936 рр.) 277
Бабенко Л.Л. Селянський фактор в антирелігійній політиці більшовицької держави у міжвоєнний період: реалії протистояння 280
Хаджирадєва В.П. Аграрні перетворення в Бессарабії в 1940 – 1941 рр. 284
Перехрест О.Г. Стан та відродження тваринницької галузі сільського господарства Хмельниччини після визволення від нацистських окупантів (квітень – грудень 1944 року) ... 286
Романюк І.М. Соціально-економічне та культурне становище сільських населених пунктів Українського Подунав'я в 1940-х – на початку 1950-х рр. 290
Бокій Н.М. З історії колективізації на Рівненщині: 40–50-ті рр. XX ст. 292
Терещенко Т.В. Соціальний протест українського селянства у період післявоєнної відбудови народного господарства (на матеріалах Центральної України) 296
Рибак І.В. Реконструкція сільського житла (друга половина 50–70-х рр. XX ст.): зміни, труднощі, проблеми 299
Лубко І.М. Кукурудзяна програма М.С.Хрущова та її вплив на стан сільського господарства УРСР 302
Кузнецов О.А. Демографічна ситуація в українському селі у 70-ті – першій половині 80-х рр. XX ст. 307
Мазур О.О. Спроба інтенсифікації сільського господарства України на початку 80-х рр. XX ст. ... 311

Сучасні проблеми українського села

Мельничук Т.А. Динаміка чисельності та територіального розміщення сільського населення України (1989 – 2001 рр.) 314
Лисенко А.І. Місце сільської жінки в соціально-економічному житті України (1991–2001 рр.) 315
Бушин М.І., Мальцева С.В. Особливості перебудови діяльності клубних установ у сільській місцевості (1990–2000 рр.) 317
Здоровцов О.І., Шатохін А.Н. Сільськогосподарське виробництво як соціоекосистема: сучасний стан та перспективи 319

Критика та бібліографія

Анатолій Морозов. М.С. Дорошко. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки XX століття. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2004. – 154 с. 323
Василь Мельниченко. В.С. Корновенко, В.М. Лазуренко. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси: Ваш дім, 2004. – 184 с. 323
Глуханюк В. Відзив на "Історико-краєзнавчий український календар «Спадщина»" / Автор-упорядник В.М. Мельниченко. – Черкаси, 2003. – 386 с. 324

Наші автори. 325

ГОЛОВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

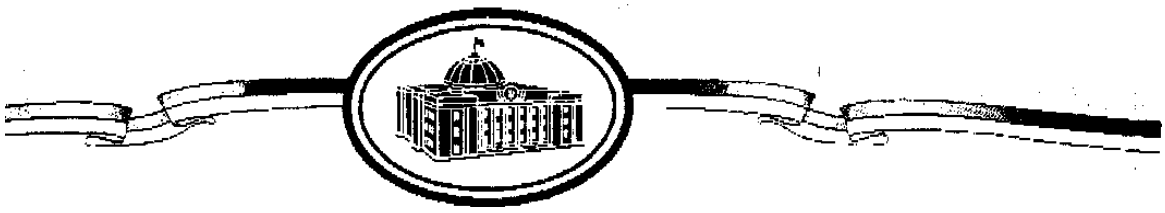

Учасникам і гостям П'ятого Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії

Щиро дякую вам за послідовну і плідну роботу з повернення забутих та виправлення викривлених сторінок історії життя українського селянства. На нинішньому етапі становлення держави знання істини про пращурів надзвичайно важливе, оскільки тільки з глибоко розгалуженого коріння минулого розростається розлога і затишна крона майбутнього.

Суспільна професія ставить нас ближче, ніж інших фахівців, до витоків животворних джерел нації. Приємно усвідомлювати, що з цього почесного місця можна переконливо пропагувати історичну правду, зміцнювати у свідомості людей національні звичаї і традиції.

Підвищення інтересу науковців до проблем аграрної історії цілком закономірне. Адже українське село завжди було і залишається не тільки виробником матеріальних благ і основою достатку, а й невичерпним джерелом та надійним хранителем духовних і культурних цінностей нашого народу.

За глибину досліджень, переконливість застережень від можливого повторення історичних помилок, конструктивність пропозицій людський загал сприймає істориків не лише за безпристрасних літописців сучасності, а й патріотичних творців завтрашнього достатку і спокою Вітчизни.

Бажаю учасникам симпозіуму подальших успіхів і наукових досягнень на благо українського народу.

Міцного вам здоров'я, щастя, благополуччя.

Володимир ЛИТВИН

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Шановні колеги!

Сердечно вітаю вас з нагоди відкриття V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії.

Національна держава відіграє вирішальну роль в житті кожного народу. Без держави немає нації. Протягом віків основою української державності було і залишається нині селянство. Хлібороби як ніяка інша верства суспільства тісно пов'язані із землею, на якій вони не просто живуть, а щоденно плекають своєю невтомною працею. Саме через це селянство є найнадійніша, а отже – найкорисніша частина суспільства.

Ми далекі від гіперболізації ролі селянства. Однак ніяк не можна забувати, що в часи найважчих, найдраматичніших національних потрясінь, яких, на жаль, так багато траплялось у житті українського народу, саме селянство завжди переймало на свої натруджені плечі найтяжчу ношу вирішення пекучих загальнонаціональних проблем.

Тому без перебільшення можна стверджувати, що історія України це вирішальною мірою – історія українського селянства. Його внутрішній світ – унікальний космос правічних духовних цінностей українського народу. Зважаючи на це V Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії – непересічна подія української історичної науки. Він присвячений надзвичайно важливій і складній проблемі, оскільки без з'ясування цілого комплексу економічних, духовних, соціальних, культурних аспектів життя українського селянства, не можливо зрозуміти душу України, її народу.

Сьогодні збулися, нарешті, справді пророчі слова М. Грушевського і цей титан, цей Самсон, який уособлює все українство, звівся на ноги. У цьому контексті робота V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії є справді знаменною. Бажаю всім творчої наснаги, щедрого ужинку на ниві дослідження історії достославного українського селянства.

Директор Інституту історії
України НАН України,
Академік НАН України [redacted] В.А. Смолій

ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Шановні учасники V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії, який цього року ювілейний!

Я радий вітати вас у стінах Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Заснований ще на початку минулого століття, сьогодні наш університет – багатогалузевий навчально-науковий заклад IV рівня акредитації, у якому понад 7 тисяч студентів здобувають знання з 36 спеціальностей, здійснюється підготовка кандидатів наук і докторів із 18 спеціальностей. В університеті функціонує 13 факультетів: біологічний, економічний, історико-юридично-філософський, математичний, психологічний, інформаційних технологій та біомедичної кібернетики, романо-германської філології, російської філології, української філології та журналістики, фізичної культури, фізичний, хімічний, підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів.

З 2002 року проводиться підготовка юристів, журналістів, фахівців міжнародної економіки, менеджменту, перекладу, видавничої справи та редагування, екології, інформаційних систем управління, образотворчого й декоративно-прикладного мистецтва, філософії, прикладної математики. Університет має високопрофесійний кадровий потенціал для підготовки кваліфікованих фіхівців. Загальна чисельність працівників в університеті – понад 500 осіб, у тому числі 9 академіків і членів-кореспондентів, 44 доктори, та 250 кандидатів наук. Діє 11 наукових шкіл: з лінгвістики, фізики, історії, психології, відкрито Науковий центр шевченкознавчих досліджень, Науково-дослідний інститут селянства. Університет є ініціатором у проведенні чисельних міжнародних та всеукраїнських симпозіумів, конференцій, семінарів.

Упродовж останніх десяти років в університеті впроваджено рейтингову систему оцінювання навчальних досягнень студентів, у 2004-2005 навчальному році здійснено перехід на кредитно-модульну систему навчання. До послуг студентів – електронні посібники з педагогіки, психології, інформатики, інтернет, мультимедійні засоби навчання, розроблено інтегровані курси навчання тощ. На базі магістратури діє система підготовки кадрів для закладів освіти області. Стрімко розширюються міжнародні зв'язки. Сьогодні заклад плідно співпрацює з провідними ВНЗ Франції, Німеччини, Бельгії, Голландії, США, Австралії, Польщі, Росії, Азербайджану та Киргизії. Університет – активний партнер американо-польського консорціуму з удосконалення менеджменту освіти в Україні.

В університеті велика увага приділяється розвитку історичної науки. Це цілком закономірно, адже Черкащина – земля Богдана і Тараса – без будь-якого перебільшення, справді, є духовним осереддям України. Протягом багатьох століть вона постійно була епіцентром всіх визначних, можна сказати, доленосних подій в житті українського народу. Однак не лише на полях битв і злетах пісенної та поетичної творчості утверджувалася слава нашого краю. Ми ніколи не забуваємо те, що Черкащина – край давньої самобутньої землеробської культури. Заслужене визнання у світі здобуло українське рільництво, садівництво, скотарство. Завдяки українському селянину, його невтомній працездатності, його любові до землі про Україну знають в усіх куточках нашої планети.

Важко собі уявити сучасний процес будівництва незалежної України без самовідданого трудового внеску селян, фахівців, організаторів сільського виробництва, фермерів. Світ українського села – це справжній материк національної традиції зі своїм неповторним героїчним, тривожним, бурхливим і своєрідним життям, розмаїттям форм землеробства, це світ значних особистостей, велетнів духу.

Впродовж багатовікової історії українського народу селянство залишалось основним носієм духовних, матеріальних, культурних, політичних традицій українства. Однак його духовний світ, соціальна активність, політична культура, економічне життя в силу об'єктивних причин не набули ще достатнього наукового висвітлення. У цьому контексті робота V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії є знаменною. Вона є конкретним проявом прагнення незалежної, суверенної української держави належно і повно дослідити маловідомі сторінки історії українського селянства – джерела мудрості, духовності і матеріального достатку.

Саме тому в університеті приділяється значна увага дослідженню всіх аспектів життя українського селянства. Сьогодні в його стінах плідно працює потужний і авторитетний колектив істориків-аграрників. Функціонують належним чином організовані структури – Науково-дослідний інститут селянства, Наукове товариство істориків-аграрників, – які на високому науково-теоретичному рівні, глибоко та всебічно досліджують феномен української нації – українське селянство. Результати їх пошуків регулярно оприлюднюються у монографіях та на сторінках добре відомого науковій громадськості фахового часопису з історії "Український селянин".

Більше того, Науково-дослідний інститут селянства здобув визнання і за межами України. Його члени тісно та ефективно співпрацюють з науковими установами Російської Федерації, Польщі, Франції, Канади, Австралії, США. Зокрема, беруть активну участь у розробці селянознавчої проблематики, таких магістральних проектів, як "Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы", "Советская деревня глазами ВЧК – НКВД – ОГПУ". Серед співвиконавців перелічених проектів – Інститут російської історії РАН, Федеральна архівна служба Росії, Бостон коледж, Університет Торонто, Університет Мельбурна та інші визнані авторитетні заклади.

На науково-технічній базі Черкаського національного університету розроблено проекти "Енциклопедії селянства України", багатотомної "Історії українського селянства", до участі у реалізації яких запрошено провідні вітчизняні – Інститут історії України НАН України – та закордонні академічні установи.

Все це, як і сьогоднішнє поважне наукове зібрання, дозволяє говорити про якісно новий етап розвитку вітчизняної історичної науки, селянознавчих студій, не лише на регіональному, а й на державному рівні.

Шановні учасники V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії, ще раз дозвольте привітати вас, побажати вам міцного здоров'я, хліборобського працелюбства, творчого натхнення для здійснення вашої благородної мети – возвеличити українського селянина, полегшити йому шлях до щасливого і заможного життя.

Ректор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, доктор педагогічних наук, професор А.І. Кузьмінський

Г. Т. Капустян

СЛОВО ПРО УЧИТЕЛЯ

16 квітня 2004 року відійшов у Вічність Віктор Петрович Данилов – видатний історик сучасності.

З дитинства він мріяв стати геологом. Такий фах мав чоловік його рідної сестри. Незвідані мандри захоплювали дитячу уяву. Дуже хотілося відкривати нове. Однак визначальним чинником у виборі професії стала Друга Світова війна. “За роки війни вдосталь наподорожувався”, – згадував Віктор Петрович. Його воєнна одісея розпочиналася з Черкащини, в Золотоноші, коли фашистів погнали за Дніпро, визволяючи українську землю. Особливо зворушливо згадував Віктор Петрович своє перебування в ті часи на українській землі. У Києві, на Батиєвій горі, на одному з забутих горищ він знайшов купу книг, перечитував їх. Тут вперше прочитав “Біблію”. Вдруге перечитував її, коли працював над третьою частиною історичної наукової трилогії “Советская доколхозная деревня”, присвяченої її культурі, побуту, традиціям. (У житті Віктор Петрович залишався атеїстом.)

Війна поставила запитань більше, ніж відповідей. Та й самому В. П. Данилову було притаманним постійно порушувати певні питання, шукати відповіді на них. Надзвичайно радів професор Данилов за своїх учнів, коли чув від них проблемні питання. Адже, як він вважав, проблему поставити складніше, аніж її вирішити.

З війни він повернувся прямо в студентську аудиторію історичного факультету Оренбурзького педінституту. Характер, неабиякі здібності виявилися в прискореному (3 за 5 років!) опануванні вузівської науки.

А далі була Москва, аспірантура (у професора, згодом академіка Кіма) в Інституті історії СРСР АН СРСР, яку Він закінчив блискучим захистом кандидатської дисертації з історії доколгоспного села.

У часи Хрущовської “відлиги” зійшла наукова зірка В. П. Данилова. З цього часу він стає ***неофіційним*** головним законодавцем напрямів розвитку радянської історико-аграрної науки. ***Офіційними*** призначали інших, більш вигідних, безпринципних, лояльних владі – “факірів на годину”. Скільки таких перебуло..., а Данилов залишався визнаним авторитетом як серед професіоналів, вірних і вдячних учнів, так і серед зарубіжних учених.

З 1966 року В. П. Данилов стає невиїзним після спроби разом із С. І. Якубовською опублікувати статтю “Про фігуру замовчування в історичній науці”. Автори наголошували на тому, що досі з проблем непу досліджувалися питання, пов`язані з його запровадженням і розвитком, а що стосується питань виходу з непу, то на них накладено табу. Ідеологічний відділ ЦК КПРС заборонив друкувати статтю, а у Віктора Петровича розпочалися неприємності (лише у 1990-ті роки стаття все-таки побачила світ).

Праці Віктора Петровича друкують на Заході, європейські університети, присвоюють йому звання Почесного професора, зокрема Оксфордський, Кембріджський заклади. ЦК КПРС усіляко намагається перешкодити творчості Данилова. Сірих, заздрісних людей призначають на керівні пости в Інституті історії СРСР АН СРСР, а В.П.Данилов працює, всупереч усім і вся. Інтелігентним гумором відповідав “сірій масі” на критику. Він був неофіційним науковим керівником 80% аспірантських дисертацій за десятиліття існування відділу історії радянського селянства в Інституті історії СРСР АН СРСР. Славу і “зірки” за так зване “керівництво” захищених кандидатів отримували інші, а Віктор Петрович говорив, що в такій ситуації для нього найбільше важить справа, а не слава.

Прихильник поглядів Віктора Петровича, історик-аграрник І. Х. Ганжа, якось мені говорив про В. П. Данилова: “Цей хлопець сидить в кандидатах, а йому вже час бути академіком”. Докторську дисертацію Віктор Петрович захистив 1982 року у віці 57 років. Цього року я стала аспіранткою Інституту історії СРСР АН СРСР. Склалося так, що мені випало бути першою де-юре

аспіранткою В. П. Данилова. Президія АН СРСР як виняток затвердила В. П. Данилова моїм науковим керівником – виникли проблеми із затвердженням його докторської дисертації, адже то був час розквіту "совкових" анонімок. На першій консультації Віктор Петрович попросив мене викласти попередній зміст кандидатської дисертації та її бібліографію, потім сказав таке: "Працюй, я тобі заважати не буду".

"Не заважати" – релігія душі наукового керівництва Віктора Петровича. Людині, яка на всі 100 % розуміла ціну волі і свободи наукової творчості в умовах існування поля "советской исторической науки". Людині, яка після приходу перебудови і гласності (часу шарахання багатьох від "білого" до "чорного") гідно відстоювала власну думку, позицію. Людині, якій не було властиве пристосовництво. Віктор Петрович поважав себе, своє ім`я вченого. Він не дозволяв собі "приписувати" власне прізвище до чужих робіт. У В. П. Данилова було правило – за кожним його підписом стоїть власне слово. Доводилося приїздити до Віктора Петровича в Калугу, Смоленськ, Вологду, щоб терміново отримати потрібні рецензію чи відгук.

Віктор Петрович залишався неперевершеним майстром редагування. Він брав наші перші "опуси" і терпляче, доброзичливо навчав писати, редагувати. Через півроку навчання – вердикт. Хто витримував – згодом обов`язково виходив на захист, а решта – відоме данилівське: "Ну, извините!"

У "брежнєвсько-трапезниківський період" розвитку радянської історичної науки (іронічне данилівське визначення) Віктор Петрович активно опрацьовує місцеві архіви Союзу РСР. Ці матеріали, поряд із розсекреченими справами Центральних архівів, стануть основою наукової творчості останніх років життя вченого.

Зусиллями Віктора Петровича фундувалися міжнародні конференції і симпозіуми з проблем аграрної історії, створювалися науково-дослідницькі програми і наукові семінари, в тому числі й з аграрної історії, що оформили як окремий науковий напрям – селянознавство.

1990-ті – поч. XXI ст. позначилися неабияким спалахом творчості Віктора Петровича… Його працездатність викликала подив, адже через неодноразові травми правої руки – писав лівою, доки не стане до ладу права.

Реально оцінював власні можливості. На запрошення читати лекції студентам, відповідав: "Я – человек пишущий".

Нездійсненною мрією вченого залишалася мандрівка в Україну, на Черкащину, до Золотоноші. Поспішав завершити наукові проекти, а їх було чимало: багатотомні збірники документів "Трагедия советской деревни (1927-1939 гг.)" (5 т.), "Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД (1918-1939гг.)" (5 т.) Захоплювався неперечісною особистістю Нестора Івановича Махна – степовика, бунтаря, захисника українського селянства. Зібрав інтернаціональний колектив учених для створення збірника документів щодо руху махновщини.

Він залишався не тільки геніальним істориком, але й громадянином. Переживав негаразди нашого сьогодення. У 1993 році започаткував міжнародний симпозіум "Куда идет Россия?" У 2003 році, на X ювілейному симпозіумі, намагався викласти свої думки з приводу такого руху пострадянського суспільства у дослідженні "Куда пришла Россия".

Для Віктора Петровича не існувало дрібниць. Ретельно досліджував сам і вимагав того від інших. Напередодні виходу чергових томів унікальних збірників документів "Трагедия советской деревни (1927-1939 гг.)" (5 т.), "Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД (1918-1939гг.)" (5т.) авторський колектив, історична громадськість на терені колишнього СРСР не знали спокою. Останній, п`ятий том видання "Трагедия советской деревни (1927-1939 гг.)" мав от-от вийти у видавництві "РОССПЭН", Віктор Петрович призупиняє його вихід, вимагаючи від українських істориків прокоментувати КК УРСР 1935 року. Довелося прибути до Москви для завершення необхідного… Була субота, 1 листопада 2003 року. У Москві дощило. Низьке сіре небо лягало на дахи будинків. Було сиро і незатишно. Наставав холодний московський вечір. Проводжаючи мене, Віктор Петрович обмовився, що за десятиліття він так і не звик до московського клімату. "Адже я в душі – степовик, як і ти". У мене майнула думка: "Не звик до клімату, чи до великого, холодного міста?"… Не дано було мені знати, що то було прощання з Учителем, Людиною, видатним істориком сучасності.

P. S. *На церемонії поховання професора Данилова звучало багато щирих промов. Шкода, що цього не почув Віктор Петрович за свого життя на цій Землі.*

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

Історична громадськість зазнала непоправної втрати – передчасно пішов із життя один із засновників аграрного напряму, селянознавства історичної науки ***Віктор Петрович Данилов*** (04.03.1925 – 16.04.2004). Людина з великої літери, справжній фахівець і патріот. Своє життя, наукову спадщину він присвятив вивченню історії селянства, яке він розумів не як «неосвіченого, темного мужика», а як «розумного консерватора, який має все ґрунтовно обміркувати перш ніж зважитися на певний крок».

Наукове товариство істориків-аграрників, Науково-дослідний інститут селянства, вся наукова громадськість Черкащини висловлюють щирі співчуття рідним і близьким Віктора Петровича. Його життєвий шлях був тісно пов'язаний із Черкасами. У буремні роки Великої Вітчизняної війни, тоді ще молодий лейтенат Віктор Данилов брав участь у боях за визволення України, зокрема і Черкаської області.

Редакційна колегія «Українського селянина» пропонує увазі читачів останню статтю метра вітчизняної історичної науки «Сталинизм и советское общество», що вийшла друком у другому числі за цей рік журналу «Вопросы истории».

В. П. Данилов

СТАЛИНИЗМ И СОВЕТСКОЕ ОБЩЕСТВО

В последнее время в общественном сознании многих россиян проявилась тенденция к оправданию и даже прославлению сталинизма. Она вызвана ответной реакцией на разрушительный характер постсоветских реформ. И.В. Сталину снова приписываются достижения советского общества, связанные с индустриализацией страны, с развитием науки и культуры, с социальной защитой населения (всеобщая занятость, бесплатное образование и здравоохранение, практически бесплатное жилье, месячные отпуска и т.п.), не говоря уже о победе в Великой Отечественной войне.

В действительности — и это убедительно доказывают факты — все достижения советского общества явились следствием мощного социалистического импульса, полученного в результате революции и на многие годы определившего направление и содержание экономического и культурного строительства, получившего характер народного подвига. Индустриализация страны, всеобщее образование и бесплатное здравоохранение, мощный подъем науки и культуры, другие достижения советского времени были не только заложены в идеях, но и реализованы в практике уже первых лет советской власти. Они стали реальностью не благодаря сталинизму, а вопреки препятствиям и потерям, вызванным сталинизмом. Более того, происшедшее на наших глазах крушение советского строя явилось непосредственным следствием сталинизма.

Можно по-разному относиться к социалистической устремленности советского общества, считать это утопией, социальной мифологией или тоталитарной идеологией. Но фактом является то, что эта устремленность стала реальной и мощной силой социально-экономического и культурного развития общества, обусловила торжество принципов социальной справедливости, победу над фашистской Германией. Противостоявшие сталинизму варианты социально-экономических преобразований, связанные с именами А.И. Рыкова и Н.И. Бухарина, большое число других альтернативных решений (например, проекты первого пятилетнего плана, планы кооперирования крестьянских хозяйств и др.), в первую очередь обеспечивали более успешное продвижение вперед и, что особенно важно, без тех неисчислимых человеческих и материальных потерь, которые понесло советское общество.

Решающим фактором сталинских «успехов» в ликвидации оппозиций, а тем самым и становления сталинизма явилось введение им полного контроля над партийно-государственным аппаратом. Эта сфера деятельности была чужда партийным лидерам, поглощенным проблемами нэпа, перспективами социализма в России. Генсек же практически сразу занялся управленческим аппаратом. Уже в 1922 г. начал действовать Учетно-распределительный отдел ЦК РКП(б), а в 1923 г. на XII съезде партии Сталин выступил с политической программой формирования нового аппарата. В Организационном отчете ЦК говорилось: «После того как дана правильная политическая линия, необходимо подобрать работников так, чтобы на постах стояли люди, умеющие осуществлять директивы... Вот почему учраспред... приобретает громадное значение» [1, 210-211].

Учет и распределение кадров по-сталински означали постоянное перетряхивание и замену аппарата управления, созданного в ходе революции из ее непосредственных участников и выдвинутых самими революционными событиями. Уже в силу этого они были достаточно самостоятельными. Теперь же началось формирование аппарата управления из назначенцев, умеющих принимать директивы сверху «как свои родные и... проводить их в жизнь» [1, 210]. Явления бюрократизма в партийно-государственном управлении, отмечавшиеся и ранее, охватили, в сущности, весь исполнительный аппарат, который представлял собой основу «необъятной власти» генсека.

Овладение аппаратом управления генсек, оказавшийся верховным правителем, начал сверху, спускаясь все ниже, от этажа к этажу этой пирамиды. Однако верхние звенья управления, включая, например, ОГПУ, были освоены Сталиным очень быстро и раньше других. Приведем весьма характерный, о многом говорящий эпизод. В марте 1923 г. в прессе появились официальные сообщения о болезни В.И. Ленина. Естественно, что среди населения страны появились слухи о его возможных преемниках. Как сообщалось в спецсводке ОГПУ от 24 марта 1923 г., чаще всего в этом качестве назывались Л.Д. Троцкий, а также Л.Б. Каменев, А.И. Рыков, Г.Е. Зиновьев, Н.И. Бухарин и даже Ф.Э. Дзержинский [2, 86]. Но никем не называлось имя Сталина. В обществе он был неизвестен, во всяком случае он не входил в когорту вождей революции. Неприятная для Сталина информация не осталась безответной. Осенью того же 1923 г. в одной из спецсводок ОГПУ сообщалось о том, что «Бухарин, Зиновьев и Троцкий во время своего пребывания в Карачаеве подпали под контрреволюционное влияние» [2, 148]; в тех же сводках за 1927 г. появились сообщения о кулацких высказываниях типа «Троцкий — наш вождь», а в 1929 г. — о «контрреволюционной деревне», организующейся под «флагом правых» (Бухарина и Рыкова) [2, 601,611,618,707].

Такого рода «компроматы», выражаясь современным языком, готовили аппарат к расправе с очередной оппозицией. В июне 1927 г. Сталин требовал вывода из состава ЦК ВКП(б) Троцкого, Каменева и Зиновьева, ссылаясь на осложнение отношений Советского Союза с Англией и якобы возникшую военную угрозу: «Нельзя укреплять тыл, поощряя гнусную роль дезорганизаторов (?) центра страны» [2, 25]. Это о Троцком, сыгравшем выдающуюся роль в организации победы красных над белыми и над интервентами!

«Революция сверху», начавшаяся с исключения из партии Троцкого, Зиновьева, Каменева и их сторонников в конце 1927 г., означала переход к собственно сталинской политике и идеологии. Получив, наконец, большинство в политическом руководстве, сталинская группа сразу же отбросила те идеи и принципы, которые ею же провозглашались до этого, пошла на слом нэпа и применение прямого насилия над крестьянством — на то, что получило наименование «чрезвычайщины». Бухарин, Рыков и их единомышленники, оказавшие сопротивление этой политике, к концу 1929 г. были отстранены от участия в политическом руководстве, что означало концентрацию всей власти в руках Сталина и переход к волюнтаристской политике, не стесняемой более никакими теоретическими и практическими соображениями.

Не случайно, что всегда использовавшиеся Сталиным дезинформация и прямая ложь с осени 1927 г. становятся главным аргументом борьбы за власть и «обоснованием» общей партийно-государственной политики. В современной литературе убедительно показано, как происходил разгром советской статистики в декабре 1925 г., обвиненной в преуменьшении производства хлеба в крестьянских хозяйствах, а следовательно, возможностей государственных заготовок и экспорта и тем самым финансирования промышленного роста. 10 декабря 1925 г. на политбюро ЦК РКП(б) осуждалась деятельность П.И. Попова — крупного земского статистика, возглавлявшего ЦСУ с 1918 года. В прямом споре со Сталиным он доказывал обоснованность невысоких показателей хлебного производства и отказался признать наличие огромных запасов хлеба в деревне. В тот же день Попов был отстранен от руководства ЦСУ [3, 17-18]. С этого момента деятельность ЦСУ была откровенно подчинена интересам политики и партийное руководство получало угодные ему показатели. В результате резко возросли оценки ежегодного производства зерна (в среднем на 10-20%) и «невидимых хлебных запасов» у крестьян, что должно было послужить обоснованием применения «чрезвычайных мер» во время хлебозаготовок.

Миф о хлебном изобилии, созданный явно сфальсифицированными статистикой данными, имел целью убедить правящие верхи в возможности получения такого количества зерна, которое обеспечивало бы решение проблемы средств для ускорения индустриализации. Одновременно сталинское руководство пыталось убедить партийно-государственные верхи в необходимости реализовать эти возможности и

любыми средствами отобрать у крестьян хлеб в объеме, достаточном для решения «очередных задач» советской власти. Испытанным аргументом в подобных ситуациях всюду и всегда выступала внешняя опасность, связанная с прямой угрозой войны. В 1927 г. этот аргумент был использован сверх всякой меры для обоснования «чрезвычайных» мер и сосредоточения власти в сталинских руках.

Выжимание из крестьян «дани» стало сердцевиной политики в деревне на протяжении всей сталинской эпохи. Социальное содержание этой политики в свое время раскрыл Бухарин, определив ее как политику «военнс-феодальной эксплуатации крестьянства» [4, 744,746,806-807]. Второе идеологическое «открытие» Сталина того времени состояло в утверждении о том, что по мере продвижения к социализму происходит все большее обострение классовой борьбы. К каким на самом деле последствиям вела политика обострения классовой борьбы, хорошо показал все тот же Бухарин: «У самых ворот социализма мы, очевидно, должны или открыть гражданскую войну, или подохнуть с голоду и лечь костьми» [5, 264]. Предвидение Бухарина, к сожалению, сбылось: сталинская «революция сверху» сопровождалась и фактической гражданской войной против крестьянства, и голодом, унесшим жизни миллионов людей.

Нарастание государственного насилия привело к усилению роли карательных органов и их самостоятельности. Партийная директива ОГПУ и НКЮстам (то есть народным комиссариатам юстиции союзных республик) от 3 октября 1929 г. предписывала «принять решительные и быстрые меры репрессий, вплоть до расстрелов, против кулаков, организующих террористические нападения на совпартработников и другие контрреволюционные выступления», осуществляя эти меры, «когда требуется особая быстрота... через ГПУ», то есть во внесудебном порядке. По предварительным (не исчерпывающим) данным, уже к 24 октября 1929 г. органами ОГПУ (кроме органов Наркомата юстиции) в связи с хлебозаготовками было арестовано на селе 17 904 человека, а к концу 1929 г. — 49 068 человек. Общее число арестованных сельских жителей за 1929 г. составило 95 208 человек (с учетом арестов на почве религиозного сопротивления, коллективизации и т.п.) [2, 1017,1038]. Это было лишь началом систематических арестов в деревне. Директива от 3 октября 1929 г. послужила одновременно и сигналом, означавшим, что и в будущем планируются такие же действия в деревне со стороны сталинского руководства.

Исследования политики раскулачивания и депортации бывших кулаков в отдаленные районы страны велись в советское время под углом зрения коллективизации крестьянских хозяйств; все это рассматривалось как слагаемые единого процесса преобразования деревни, прежде всего как средство преодоления крестьянского сопротивления. Разумеется, это являлось одной из главных функций раскулачивания. Однако не менее важной задачей раскулачивания было формирование армии принудительного труда, то есть армии дешевой рабочей силы, необходимой для промышленных строек, лесозаготовительных работ, освоения необжитых районов и т.п. Прокурор РСФСР Н.В. Крыленко в статье, опубликованной в «Правде» 17 марта 1930 г., сообщал: «На основании резолюции СНК РСФСР 29 мая 1929 г. сейчас не практикуется уже лишение свободы на срок меньше года. Предложено в максимальной степени развить систему принудительных работ. Проведен ряд мероприятий по использованию труда лиц, осужденных на срок свыше 3 лет, на общественно необходимых работах в специальных лагерях в отдаленных местностях».

28 мая 1929 г. съезд советов СССР утвердил I пятилетний план развития народного хозяйства, ориентированный на ускоренную индустриализацию страны, а буквально на следующий день, 29 мая, сталинское руководство приняло решение «в максимальной степени развить систему принудительных работ». Тем самым был фактически перечеркнут только что принятый пятилетний план, который формально сохранял и рыночные основы экономики, и систему мелкого крестьянского хозяйства. Решения 29 мая 1929 г. создали систему ГУЛАГа, а с 1930 г. и спецпоселений для семей раскулаченных. Основную массу населения этих мест составляли крестьяне.

«Великий перелом», о котором Сталин объявил в ноябре 1929 г., не имел ничего общего с подлинным социально-экономическим развитием: не было ни огромного роста производительности труда в промышленности, ни массового колхозного движения. Применительно к тому времени можно говорить о «великом переломе» лишь в том смысле, что Сталину впервые удалось навязать партии и стране свои взгляды, оценки, методы и в целом политику диктаторского волюнтаризма, которая с неизбежностью вела к огромным человеческим и материальным потерям. Колоссальный ущерб и прямые бедствия принес сталинский волюнтаризм в связи с пересмотром заданий I пятилетнего плана (1928/29—1932/33 гг.). В том виде, как он был принят и стал государственным законом в мае 1929 г., этот план намечал действительно огромный шаг по пути индустриализации страны и кооперирования сельского хозяйства. Достаточно сказать, что валовая продукция крупной промышленности должна была возрасти в 2,8 раза, а продукция отраслей, производящих средства производства, — в 3,3 раза. Выплавку чугуна планировалось увеличить с 3,3 млн т в 1928 г. (77,8% к уровню 1913 г.) до 10 млн т в 1933-м. Это задание («оптимальный вариант») считалось очень трудным, но исполнимым. «Отправным вариантом» плана, который отстаивали Бухарин и Рыков, на последний год пятилетки намечалась выплавка 8 млн т чугуна.

Согласно «оптимальному варианту», преобразование деревни становилось непосредственной задачей, темпы его определялись представлениями о возможностях

технической реконструкции и обеспечения других предпосылок для коллективизации (к концу 1933 г. объединить в колхозы 18—20% крестьянских хозяйств). Ставилась задача за пятилетку приобщить к различным формам кооперации 85% крестьянских хозяйств,

«Оптимальный вариант» I пятилетнего плана в действительности являлся максимальным, а любая попытка дальнейшего наращивания заданий могла привести только к перенапряжению сил народа, к материальным и человеческим жертвам, а в конечном счете—к срыву плана, как и случилось на деле. Форсирование сплошной коллективизации, доходившее до требований провести ее в зерновых регионах, по сталинским директивам, за гсд-полтора и даже, как требовал В.М. Молотов, «в течение весенней посевной кампании 1930 г.», означало отказ от основных принципов кооперативного плана. Широкое использование принуждения, раскулачивание (местами в кулаки зачисляли до 15% крестьянских хозяйств) причинило ущерб, не поддающийся измерению. За 1929—1932 гг. оказалась истребленной половина поголовья скота.

Безмерное форсирование имело место и в промышленности. Установленное в апреле 1929 г. задание на пятилетку довести выплавку чугуна до 10 млн т показалось сталинскому руководству недостаточным. В январе 1930 г. это задание—«важнейшая народнохозяйственная задача»—было увеличено до 17 млн тонн! Сталинский «большой скачок» в металлургии (как и в ряде других отраслей индустрии) дезорганизовал промышленное строительство, крайне осложнил общую экономическую ситуацию и привел к напрасной растрате материальных и человеческих сил. Установленное задание оказалось невыполнимым: в последний год пятилетки страна не получила не только 10, но и 8 млн т чугуна — уровень, который считал вполне достижимым «постепеновец» В.Г. Громан (возглавлявший разработку «отправного варианта» плана пятилетки и объявленный «вредителем» за проявленную осторожность). В 1932 г. в стране было выплавлено 6,2 млн т чугуна. Волюнтаристское задание не удалось выполнить и в 1940-м, когда выплавка чугуна в стране достигла 14,9 млн тонн.

При оценке подобных методов планирования нет никакой возможности ссылаться на отсутствие у руководителей страны опыта, на «неизведанность путей» и т.п. Что означало «дополнительное» увеличение задания на 7 млн т за три года? Чтобы его исполнить, потребовалось бы начать заново, полностью завершить строительство и пустить в ход семь (!) Кузнецких или Запорожских металлургических заводов с проектной мощностью в миллион тонн чугуна каждый или три Магнитогорских комбината с проектной мощностью 2,5 млн тонн. Между тем в начале 1930 г. даже ход строительства Кузнецкого, Запорожского и Магнитогорского заводов говорил со всей определенностью, что для их пуска потребуется времени и сил гораздо больше. На Магнитке и в Кузнецке в 1932 г. произвели лишь первые плавки на первых домнах, а до «большого чугуна» им требовались еще годы работы. Проектной мощности эти комбинаты достигли лишь в 1934—1936 годах [6, 31-34]. Действительным символом первой пятилетки стал не «большой чугун» (вообще не готовая продукция), а «котлован». Платоновский образ того времени был не художественным вымыслом, а «всего-навсего» фиксацией зримой действительности.

Другой результат сталинского выполнения «пятилетки в четыре года» — голод 1932/1933 г. в сельских местностях Украины, Северного Кавказа и Дона, Нижней и Средней Волги, Южного Урала и Казахстана. И этот результат нелья считать непредвиденным. С 1928 г. хлебозаготовки неизменно проводились в «чрезвычайном» режиме и каждый следующий год был шагом на пути к массовому, гибельному голоду: признаки его появились весной 1930 г., трагедия голода стала фактом для сельского населения целых районов зимой 1931/1932 года. Однако любые предупреждения и донесения отвергались сталинским руководством как паникерские или враждебные.

Сталинская «революция сверху» 1927—1929 гг. отдала страну во власть авторитарного, жестко централизованного режима, существование которого обеспечивалось беспощадностью и массовостью репрессий. Командно-репрессивное управление утвердилось как в самой Коммунистической партии, так и в системе советов; власть генерального секретаря практически сделала призрачной всю систему политических организаций, лишившихся какой бы то ни было инициативы и самодеятельности, способности занять самостоятельную позицию, противостоять разрушительным тенденциям, исходившим от высших звеньев управления, особенно от генсека. Признание генсека «вождем» и тем самым единственным источником новой мысли и воли, неукоснительная и беспощадная расправа с любым инакомыслием как ревизионизмом превратились в основной закон формирования, функционирования и самосохранения правящего класса. Эта особенность политической системы сыграла роковую роль и в сталинской «революции сверху» 1927—1929 гг., и в последевавших за ней массовых репрессиях, и в падении советского общества на рубеже 80—90-х годов. Сталинская организация партийно-государственного управления всюду создавала кризисные ситуации; «чрезвычайщина» от одного «кризиса» перетекала к другому, никогда не прерываясь и требуя расправ с «врагами народа», используемых для «подстегивания» масс.

С самого начала сталинская диктатура основывалась на терроре, направленном главным образом против деревни, где проживала основная масса населения, чтобы превратить ее, по выражению некоторых философов, в «человеческий материал» для постройки будущего общества согласно представлениям вождя. Удары направлялись также против той части большевистской партии, которая еще не принимала сталинского руководства,—против «левых» и «правых» уклонистов, переведенных

затем в разряд «врагов народа». Программа репрессий изложена уже в сталинском письме В.Р. Менжинскому от 26 июня 1927 г., где названы и «повальные аресты», и «показательные процессы», и «публикации показаний» арестованных и уже расстрелянных, «если обставить ее [публикацию] умело»... [3, 24].

Первая «массовая операция» началась в июне 1927 г. с расстрела 20 бывших монархистов и ареста 9 тыс. крестьян. Но дальнейшее исполнение намеченной Сталиным программы натолкнулось на сопротивление части партийно-советского руководства, «не вычищенного» еще от будущих «врагов народа». Программу удалось реализовать в 1937—1938 гг. — на апогее «большого террора», когда по официальной статистике НКВД было арестовано 1 565 041 человек, в том числе крестьян — 787 397 человек. Расстреляно 668 305 человек, в том числе крестьян (их арестовывали и расстреливали руководствуясь приказом № 00447) -386 798 [7, 103-104].

В литературе последнего времени появилась тенденция объяснять массовость террора и потрясающее число расстрелов произволом местных властей. Произвол на местах действительно имел место, но ни в какой мере он не снижает роли и ответственности сталинского руководства, которое знало обо всем и выступило с осуждением местного произвола лишь тогда, когда местные организации отказались выполнять директивы сверху о еще больших репрессиях, как, например, в условиях голодного 1933 года. Известны факты сталинской расправы с руководителями учреждений, пытавшихся ограничить вывоз раскулаченных семей в нежилые места возможностями организации спецпоселений и тем самым не допустить вымирания спецпоселенцев, особенно детей и стариков, от голода и отсутствия жилья, одежды и обуви [8, 117-128].

Как современник военных и послевоенных лет, с недоумением читал я в нынешней «левой» и «центристской» прессе статьи, превозносящие Сталина и поносящие Хрущева так, как если бы авторы и редакторы ничего не слышали о возобновившихся сразу после войны репрессиях — «Ленинградском деле», «Деле врачей», «Мингрельском деле», об арестах помимо массовых «дел» в целях пополнения ГУЛАГа... Молодым и задорным авторам таких статей, надо полагать, не довелось полвека назад видеть возвращавшихся из ГУЛАГа... Речь ведь идет о сотнях тысяч бывших «зеков», а не только о А.И. Солженицыне.

Но неосведомленностью не объяснить славословия Сталину и всей его деятельности в книге В.В. Карпова «Генералиссимус» (М. 2003). Автор, Герой Советского Союза, был удостоен этого звания во время Великой Отечественной войны. Однако никакое звание не может оправдать автора, публикующего прямую ложь, не останавливающегося перед фальсификацией документов. В данном случае речь идет не о том, чтобы исправить просталинскую позицию автора. Бессмысленно объяснять ему неправомерность использования им в его целях признаний подсудимых на судебных процессах 30-х годов, точно так же, как и впечатлений журналистов, слышавших эти признания. Действительное происхождение признательных показаний на сталинских процессах давно выяснено. Нужно потерять остатки совести, чтобы умалчивать о пытках, служивших способом добывания нужных сталинскому руководству признаний.

Но нельзя пройти мимо представленных в его книге данных о «фактических» итогах массовых репрессий и их специфической интерпретации. Карпов приводит справку о численности репрессированных за 1919—1930 гг. и за 1930—1940 гг., якобы составленную в ОГПУ для Сталина. Для исследователей, работающих над документами подобного типа, уже сама по себе форма этого «документа» обнаруживает его фальшь. Тем не менее я обратился к руководству Центрального архива ФСБ России с просьбой выяснить, нет ли чего-либо подобного в делах с документами типа справок, представленных руководством НКВД руководству ЦК ВКП(б) и лично Сталину за 1939—1940 годы. 8 мая 2003 г. я получил официальный ответ, в котором сообщается, что проведенной проверкой «»Справка народною комиссара внутренних дел Л. Берии товарищу Сталину о применении органами НКВД СССР репрессий за период с 1919 по 1940 г.» не выявлена». И «оформление указанной справки», и ее содержание приводят к заключению, что «документ, опубликованный в книге «Генералиссимус», является сфальсифицированным».

Главное же и неопровержимое доказательство фальшивости приведенной в «Генералиссимусе» справки — ее содержание. Здесь нет ни одной цифры, отражавшей действительность. Мы ограничимся оценкой основных показателей, относящихся к 1930—1940 гг.: «...осуждено врагов народа... по ст. 58 УК РСФСР по приговорам судов 1 300 949 чел. Из них расстреляно 892 985 чел... В том числе... бывшие ленинские партийные лидеры, вставшие на путь контрреволюции: осуждено — 937110 чел. Расстреляно 686 271 чел... Из всех осужденных врагов народа — 90% лица еврейской национальности» [9,148-149].

Чтобы оценить смысл всей предпринятой Карповым фальсификации, приведем вывод, сформулированный им «завершая исследования о причинах возникновения и проведения массовых репрессий»:

«Сталин помнил о десятках тысяч сионистов из Еврейской коммунистической партии, принятых против его воли в ВКП(б). Очень большую силу имели эти сионисты, слившиеся с оппортунистами всех мастей, во главе с Троцким они занимали высокие посты в НКВД, прокуратуре, судах, лагерях и партийных органах. Сталин помнил многих по именам (да и списки сохранились). Всегда помнил он и их черные дела, когда решения партии доводились до абсурда и компрометировались добрые начинания истинных большевиков. Сталин все помнил. И они за все заплатили» [9, 147].

Табл. 1.

Национальный состав арестованных за время с 1 января 1936 г. по 1 июля 1938 года

Национальные группы	Общее число арестованных	Удельный вес группы
Русские	657 799	46,30%
Украинцы	189 410	13,30%
Поляки	105 485	7,40%
Немцы	75 331	5,30%
Белорусы	58 702	4,10%
Евреи	30 542	2,10%
Узбеки	21880	1,50%
Латыши	21 392	1,40%
Татары	18 681	1,30%
Казахи	17 496	1,20%
Армяне	16 988	1,20%
Грузины	16 488	1,20%
Иранцы	14 994	1,10%
Азербайджанцы	13 356	0,90%
Эстонцы	11 002	0,80%
Финны	10 678	0,70%
Китайцы	8538	0,60%
Буряты	7845	0,50%
Таджики	7628	0,50%
Греки	6565	0,40%
Корейцы	5161	0,30%
Башкиры	3996	0,30%
Карелы	3676	0,20%
Киргизы	3204	0,20%
Румыны	2989	0,20%
Литовцы	2818	0,20%
Афганцы	2091	0,10%
Японцы	236	0,01%
Другие	75 284	5,30%
Всего	1 420 711	100,00%

Оценить и цифры, указанные Карповым, и его трактовку репрессий поможет «Сводка Первого специального отдела НКВД о количестве арестованных и осужденных за время с 1 октября 1936 г. по 1 июля 1938 г.» [10], то есть в апогей сталинского террора. Из названного официального документа в приводимой таблице содержатся данные о численности национальных групп (удельный вес групп в процентах рассчитан мной (см. табл. 1)).

Репрессировались люди разных профессий, в значительной мере горожане, часто иностранные подданные, хотя деревенские жители и в это время составляли половину попавших в жернова террора (699 929 человек только по приказу № 00447). Что же касается предшествующего времени, то основной и абсолютно преобладавшей по численности (90% и более) жертвой сталинского террора было население деревни — русские, украинцы, белорусы, казахи, татары, башкиры, узбеки и другие этнические группы, представленные в составе репрессированных едва ли не в точном соответствии с этническим составом населения страны. Данные Карпова, к сожалению, реально не отражают ничего, кроме его антисемитизма.

Те, кто был расстрелян или погублен в лагерях, представляли собой наиболее трудоспособную и наиболее социально активную часть населения. Погибали люди с самостоятельным пониманием происходившего и стремлением это открыто высказать, способные оказать сопротивление несправедливости и насилию. Огромные человеческие потери в 1941—1942 гг. были во многом следствием потерь 1937—1938 годов.

Созданная под флагом ускоренного решения проблем модернизации экономики командно-репрессивная система управления превратилась в тормоз социально-экономического и культурного развития страны в целом. С особой силой это проявилось в условиях научно-технической революции и перехода в информационную эпоху, когда потребовалось найти действительно новые решения экономических и общественных проблем и устранить консервативный по своей сущности идеологический контроль. Пониманием сложившейся ситуации объяснялись широкое восприятие и активная поддержка обществом первых девизов горбачевской «перестройки». Для основной массы советского населения речь шла о замене репрессивной («административно-командной») системы управления отношениями демократии.

1. Сталин И.В. Сочинения. – Т. 5. – М., 1947.

2. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: Док. и м-лы. – Т. 2. – М., 2000.

3. Трагедия советской деревни: Док. и м-лы. – Т. 1. – М., 1999.

4.Шестнадцатая конференция ВКП(б): Стенограф. отчет. – М., 1962.

5.Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989.

6.// Горизонт. – 1988. – № 5.

7.Jansen M., Petrov N. Stalin's Loyal Executioner People's Commissar Nikolai Ezhov. 1895—1940. – Stanford, 2002.

8.// Вопросы истории. – 2003. – № 10.

9.Карпов В.В. Генералиссимус. – Кн. 1. – М., 2003.

10.Центральный архив Федеральной Службы Безопасности РФ. – Ф. 3. – Оп. 5. – Д. 572.

С. В. Кульчицький

МІСЦЕ ДЖЕЙМСА МЕЙСА В УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРІЇ

Головну справу свого життя Дж. Мейс розпочав і завершив у 80-х рр. минулого століття. Все зроблене потім зникає у пітьмі, створюваній контрастом з яскравим світлом, що йде від 80-х рр. — зоряного часу його життя. В ті роки він увірвався в українську історію і залишився в ній назавжди. Моя розповідь — про Дж. Мейса у 80-ті рр.

Це — не спогади про людину, з якою я познайомився тільки в кінці 80-х рр. Це — дослідження, в центрі якого стоїть науковий подвиг Дж. Мейса. Аби оцінити зроблене Дж. Мейсом, потрібно уявити собі, що знало і чого не знало наше суспільство про 1933-ій рік в ті часи, коли згадувати голод було заборонено.

* * *

14 травня 2003 року Верховна Рада України зібралася на спеціальне засідання, щоб вшанувати пам'ять жертв голодомору 1932 – 1933 років. У прийнятому нею зверненні до українського народу є така промовиста фраза: "Сьогодні можна з упевненістю твердити, що перші слова правди про голодомор 1932 – 1933 років відіграли помітну роль у національному відродженні, стали одним із важливих чинників здобуття незалежності України". Це висловлювання слід розглядати як постановку проблеми, що досі залишалася поза увагою істориків.

Громадяни України добре пам'ятають події кінця 80-х. Тоді страхітлива правда про голодомор уперше стала здобутком гласності. Зіставляючи розмірність і послідовність подій, ми бачимо, що інформація про голод 1933 року та інші злочини сталінської доби стала вагомим чинником у перетворенні бюрократичної "перебудови" в народну революцію.

Мова йде не про сам факт голоду, відомий усім, а про його масштаби і причини. Покоління, проти якого був спрямований терор голодом, аніскільки не сумнівалося в тому, що його "вчили уму-розуму" (вислів Станіслава Косіора). Врешті-решт, терор голодом був здійснений якраз для того, щоб навчити селян гарно працювати не тільки на власній присадибній ділянці, але й у громадському господарстві артілей. Однак покоління, яке народилося в другій половині 20-х рр. і пізніше, причин голоду не знало. Цей розрив між поколіннями уперше виявився в роки Другої світової війни.

Достатньо відомим є негативне ставлення значної кількості ветеранів Великої Вітчизняної війни (і особливо — керівників ветеранських організацій) щодо висвітлення її перебігу у шкільних підручниках та наукових монографіях. Це ускладнює професійну діяльність істориків, які прагнуть позбутися радянських стереотипів. Сучасні ветерани — це молодше з воєнних поколінь громадян СРСР, тобто ті, кому у війну було від 16 до 20 років. Середнього і старшого покоління тих років, які разом з молодшим витримали на собі безмірний тягар війни, уже немає. Проте якраз тодішні середнє і старше покоління з огляду на свою чисельність, формували моральну атмосферу Червоної армії. Молодь була вихована в комуністичному дусі, а старші більшою мірою керувалися життєвим досвідом, вщерть заповненим ідеологічним терором, масовими репресіями і депортаціями, а головне — страхітливим голодомором. Однак цей досвід старші не поспішали передавати молоді, оберігаючи її від функціонерів державної безпеки. Частина старших, яка думала про захист вітчизни, а не держави, разом з молоддю чинила мужній опір вермахту і зробила неможливим задуманий Гітлером бліцкриг. Проте інша частина не бажала захищати злочинну сталінську державу, і у перший зручний момент багато хто здавався у полон. Переважна частка радянських військовополонених (5,2 млн. осіб) припадала на перший період війни — до листопада 1942 року (всього в полон німці взяли до листопада 1944 року 5,7 млн. осіб). Коли бійці Червоної армії переконалися, що нацизм несе з собою загрозу фізичного знищення народу, вони перестали здаватися в полон і почали воювати, але не за державу, а за вітчизну.

У післявоєнні часи серед громадян СРСР уже переважали покоління, виховані радянською владою. На їхній спосіб мислення і поведінку впливали три найголовніші чинники: по-перше, цілковита життєва залежність від всюдисущої держави, яка слідкувала за кожним, але й опікувалася кожним; по-друге, виховання, починаючи з дитячого садка, і пропаганда, які представляли таку залежність найвищим досягненням нового суспільно-економічного ладу; по-третє, страх перед каральними органами, які ретельно слідкували за додержанням правил поведінки, визнаних державою єдино можливими для всіх її громадян.

Три перелічені чинники діяли у поєднанні, яке найчастіше не усвідомлювалося людиною. По суті, держава виховувала у своїх громадян підпорядкованість собі на інстинктивному рівні. Внаслідок закритості суспільства майже ніхто не знав, що повсякденне життя могло бути іншим. Ті, хто знав і наважувався на опір, у сталінські часи фізично знищувалися, а пізніше — потрапляли до розряду дисидентів.

Події міжвоєнного періоду викладалися за канонами сталінського короткого курсу "Історії ВКП(б)". Висловлена вголос згадка про голод у 1933 році в будь-якій формі (у тому числі у вигляді простого повідомлення про загибель батьків або родичів від голоду) вважалася антирадянським вчинком. У сталінські часи за це ув'язнювали у концтаборах, а після ліквідації ГУЛАГу обмежувалися "профілактуванням" в органах КДБ. Кожна радянська людина чітко знала, що поняття "голодомор-33" і "антирадянська пропаганда" взаємопоєднані. В голові був вживлений "внутрішній цензор", який допомагав жити, не наражаючись на небезпеку.

Для розуміння того, в якому вигляді існувала інформація про голодомор-33 у свідомості радянських людей, особливо важливо знати таке: ця інформація була уривчастою, неповною і непевною, з переплутаними причинно-наслідковими зв'язками, які не дозволяли належним чином сприймати сам факт голоду. Ніхто, крім організаторів голодомору-33, не міг визначити його масштабів.

Навіть тогочасні компартійні керівники високого рангу не уявляли собі картини голодомору, якщо вони перебували за межами України. М.Хрущов замовчував власні злочини сталінської доби, але в своїх мемуарах намагався бути щирим. На початку 30-х рр. він працював другим секретарем Московського міського й обласного комітетів ВКП(б). Згадуючи той час, він надиктував: "…Просачивались в Москву сведения, что

на Украине царит голод. Я же просто не представлял себе, как может быть в 1932 году голодно на Украине. Когда я уезжал в 1929 году, Украина находилась в приличном состоянии по обеспеченности продуктами питания. И вдруг — голод!.. Сколько же тогда погибло людей? Сейчас я не могу сказать. Сведения об этом просочились в буржуазную печать, и в ней вплоть до последнего времени моей деятельности иной раз проскальзывали статьи насчёт коллективизации и цене этой коллективизации в жизнях советских людей. Но это сейчас я так говорю, а тогда я ничего этого, во-первых, не знал, а во-вторых, если бы и знал о чём-то, то нашлись бы свои объяснения: саботаж, контрреволюция, кулацкие проделки, с которыми надо бороться и т.п.".

М. Хрущов, як бачимо, знаходився свої пояснення й тоді, коли безпосереднім винуватцем голоду був уряд. "Продовольчі утруднення" 1932 – 1933 рр., наявність яких визнавалася, пояснювалися "куркульськими витівками", хоч "куркулі" були винищені або депортовані двічі — у 1929 і 1931 рр.

При здійсненні соціальної і технічної реконструкції країни більшовики використовували добре розвинуту псевдомарксистську фразеологію, названу марксизмом-ленінізмом. Для всіх нас, вихованих за більшовицькою ідеологією — від М.Хрущова до молодшого наукового співробітника, яким я був в його часи, термін "куркуль", "дрібна буржуазія", "класова боротьба" наповнювалися конкретним змістом. "Куркуль" був класовим ворогом за визначенням. Ворога, як відомо, знищують, якщо він не здається. Так заповідав великий пролетарський письменник Максим Горький. Соціалізм народжувався в потоках крові, але ми були переконані, що це — нормально.

У 1966 році я почав досліджувати, як фінансувалася радянська індустріалізація. Десятирічна робота над цією темою дала можливість розібратися у коренях економічної кризи, якою супроводжувалася довоєнна модернізація народного господарства. В архівних фондах вищих органів влади та управління терміна "голод" не зафіксував (подібні сюжети виносилися у діловодстві в "особливі теки"). Але загальна картина економічної розрухи, яка поєднувалася з блискучими досягненнями у будівництві індустріальних гігантів, простежувалася досить чітко.

Це знання накладалося на загальновідому, але не окреслену інформацію про голод 1933 року. Його велетенські масштаби були для мене безсумнівними. Вже писав раніше, що досі зберігаю на клаптику паперу примітивний розрахунок демографічних втрат, зроблений у 60-х рр. шляхом зіставлення державних і відомчих статистичних публікацій. Отже в УРСР між 1932 і 1939 рр. утворився дефіцит населення кількістю не менше 3 млн. осіб. Щоправда, тоді я не міг відрізнити українсько-кубанського голодомору, коли конфісковувалося все їстівне, від голоду в інших регіонах СРСР, де вилучалося лише зерно. Причини жахливого економічного становища країни розумів краще, але ніколи не спадало на думку, що робітничо-селянська держава може застосувати проти селянства терор голодом.

У радянські часи мені доводилося рецензувати тексти, присвячені темі голоду. Це були або праці авторів, яких у нас називали "українськими буржуазними націоналістами", або замовлені високими компартійними інстанціями книги зарубіжних авторів, в яких націоналісти таврувалися як фальсифікатори. Зрозуміло, якого характеру були мої рецензії, якщо ми дивилися на українців діаспори крізь проріз прицілу. Проте добре оплачений пропагандистський продукт був, як правило, високої якості. Прикладом може бути рукопис англомовної книги "Російський "голод" Херста", копія рецензії на який у мене збереглася (прізвище автора рецензентові не розкривали).

Як відомо, Ф. Д. Рузвельт встановив у 1933 році дипломатичні відносини з СРСР. Президент США скористався тим, що Й. Сталін після приходу до влади в Німеччині нацистів почав шукати нових союзників. Ліквідація ворожнечі між СРСР і Великою Британією та Францією відповідала американським національним інтересам. Та противник Рузвельта газетний магнат В. Р. Херст вирішив звинуватити президента у встановленні дипломатичних відносин зі злочинним урядом, який виморював голодом власний народ. Свою кампанію він відкрив у 1935 році і, щоб актуалізувати звинувачення, "пересунув" голод з 1933 на 1934 рік. Перетасовуючи правду з вигадками, херстівська преса накинулася на Рузвельта із звинуваченнями в аморальності. Жахливі розповіді про голод жовті журналісти не гребували підтверджувати доступними фотографіями голоду 1921 року в Поволжі, оскільки ілюстрації до голоду 1932 – 1933 рр. завжди були (і залишаються тепер) величезним раритетом.

Такий коктейль із правди і неправди про "херстівський голод" був переконливим. Тому в тій рецензії я стверджував, що авторові вдалося виконати основне завдання — "показати техніку фальсифікацій в літературі про так званий голод 1933 року і викрити націоналістичних авторів книг про "голод" як людей зі злочинним минулим, колабораціоністів, що зоологічно ненавиділи нашу країну".

Досліджуючи тему голоду в другій половині 80-х рр., я згадував свої враження від джерел, з якими уперше знайомився в другій половині 60-х рр. Через 20 років я дивився на них іншими очима. З очей спала полуда, і я став розуміти, в якому суспільстві народився і виховувався. Адже радянська влада здійснювала терор голодом, наслідком якого став голодомор-33, цілком відкрито. Натуралістичні подробиці того, як організована громадськість (переважно – комітети незаможних селян) обшукувала садиби заможних селян і забирала все їстівне, що зберігалося до наступного урожаю, друкувалися в районних газетах.

Але не тільки марксистсько-ленінська індоктринованість заважала радянським людям побачити те, на що вони дивилися широко розплющеними очима. Заважав також страх — неокреслюваний, неусвідомлюваний, але цілком реальний. Індоктринованість як результат виховання сплавлялася в єдине ціле зі страхом як результатом регулярно здійснюваних владою репресій. Виникав стереотип мислення і поведінки, незрозумілий для сучасної молоді або для закордонних дослідників нашої історії.

Чому у згаданому вище зверненні Верховної Ради України від 14 травня 2003 року підкреслювалося, що

правда про голодомор-33 стала важливим чинником здобуття незалежності?

Створений В. Леніним і Й. Сталіним комуністичний лад оперізували, мов обручами, масові репресії і заштовхнута у свідомість населення марксистсько-ленінська доктрина. Масові репресії вичерпали себе зі смертю Сталіна. Доктрина вмирала у головах людей поступово. Радянське вминуле приховувало в собі величезну кількість "кістяків у шафі". Вони почали виходити на поверхню з оголошенням М. Горбачовим курсу на перебудову, гласність і нове мислення. Проте жодний із цих "кістяків" не чинив на свідомість індоктринованої людини такий лікувальний вплив, як правда про голодомор-33.

По собі знаю: коли зрозумів, що голодомор був наслідком терору голодом, вся моя індоктринованість одразу зникла. Виникло одне просте запитання: чому життя в Україні повинне залежати від рішень, які приймаються за її межами? Це запитання мало одну зрозумілу відповідь: не має значення, якими були ці рішення — благословенними чи злочинними, не треба спокушати долі, слід жити власним розумом.

Коли здійснювався сталінський терор голодом, тему голоду не можна було порушувати навіть на політбюро або на пленумах ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Не тому, зрозуміло, що інформація про голод могла просочитися з суперсекретної компартійної документації. Мільйони людей дуже добре знали, що вони голодують. Терор голодом міг здійснюватися тільки при забороні обговорювати тему голоду. Якщо партійним органам потрібно було діяти в ситуації голоду, наприклад. обліковувати чи ховати померлих, то такі дії фіксувалися, як уже було сказано, в "особливих теках".

Сталінське вето на термін "голод" залишалося чинним на всі наступні роки. Всі звикли до того, що голод не можна називати на ймення. Спочатку звичка підтримувалася постійними репресіями. Коли репресії послабилися, звичка залишилася. Це можу підтвердити власним життєвим досвідом.

Влітку 1966 року голова Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами Юрій Смолич замовив моєму колезі і мені перед'ювілейну серію статей про економічний розвиток республіки для газети "Вісті з України". Газета поширювалася серед українців за кордоном і була тоді практично недоступною для читачів в УРСР. Перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест регулярно переглядав газету, тому що надавав її пропагандистським якостям великого значення. Він усвідомлював , що пропаганда повинна бути переконливою, і коли пішли статті, розпорядився дати вказівку авторам: у розповіді про колективізацію в українському селі згадати про голод 1932 – 1933 рр. Упродовж року рукопис статті з абзацом про голод поневірявся по інстанціях. Ніхто не наважувався ні опублікувати її без цього абзацу, ні санкціонувати публікацію із згадкою про голод, ні звернутися до першого секретаря ЦК з проханням дати письмове розпорядження замість усної вказівки. Тимчасом 50-річний ювілей УРСР, до якого була приурочена ця серія статей, стрімко наближався. Нарешті, газета відновила публікацію, але без вибухового абзацу.

Замовчування голоду тривало до кінця 1987 року. Ще 2 листопада 1987 року саме така установка цензорам і вченим-суспільствознавцям була дана всім змістом і тональністю ювілейної доповіді М. Горбачова "Жовтень і перебудова". "Дивлячись на історію тверезими очима, враховуючи всю сукупність внутрішніх і зовнішніх реальностей, — говорив тоді родоначальник "перебудови", –– не можна не поставити собі запитання: чи можна було в тих умовах обрати інший курс, ніж той, який запропонувала партія? Якщо ми хочемо залишитися на позиціях історизму, правди життя, відповідь може бути одна: ні, не можна". Проте утверджувана в ювілейній доповіді "правда життя" була несумісною з правдою про голод.

Не пройшло й двох місяців, як настала черга виступити з ювілейною доповіддю про 70-річчя встановлення радянської влади в Україні першому секретареві ЦК КПУ В.Щербицькому. Уперше за 55 років член політбюро ЦК КПРС порушив сталінське табу і вимовив вголос це слово — голод 1933 року.

Чим пояснити різницю у позиціях двох членів радянської політичної олігархії? Чому ліберал М. Горбачов виявився більш консервативним у цьому питанні, ніж персоналізований символ брежнєвського "застою" В. Щербицький? Відповідь може бути тільки одна: у розбурханому гласністю суспільно-політичному житті України з'явився новий чинник — північноамериканська діаспора. Вплив української еміграції на політичне становище в радянській Україні став можливим через те, що вона спромоглася донести правду про голод 1932 – 1933 рр. до властей країн свого місцеперебування.

У США в 1983 році було сформовано крайовий комітет для вшанування жертв геноциду в Україні 1932 – 1933 рр. Глава організації "Американці в обороні людських прав в Україні" (скорочено — АГРУ, за написанням слів англійською мовою), Ігор Ольшанівський, вивчив документи комісії Конгресу США з єврейського голокосту і запропонував створити ідентичну комісію з українського голоду, передусім із дослідницькими цілями. Конгресмен від штату Нью Джерсі Дж. Флоріо і сенатор від цього ж штату Б.Бредлі підтримали ідею, оскільки в штаті було багато українських виборців. Флоріо вніс відповідний законопроект.

50-та річниця голодомору-33 у багатьох аспектпх стала на Заході переломною. Громадськість Північної Америки вперше відчула підтримку науковців. При Університеті Альберта в Едмонтоні вже функціонував Канадський інститут українських студій (КІУС), а при Гарвардському університеті — Інститут українських студій, заснований О. Пріцаком. Університет Квебека (Монреаль) у 1983 році провів наукову конференцію, присвячену проблемам голодомору. Доповіді на цю тему підготували здебільшого молоді вихованці Гарварду, які спеціалізувалися на проблемах історії радянської України. З найбільш ґрунтовними дослідженнями виступили Б. Кравченко, М. Максудов, Дж. Мейс, Р. Сербин.

Північноамериканські журналісти, які задавали питання про голодомор-33 радянським службовим особам, з подивом пересвідчувалися у тому, що ті не визнають самого факту голоду. Українські дипломати змушені були звернутися в Київ по інструкції: як відповідати? У зв'язку з цим секретар ЦК КПУ з ідеології О.Капто і голова КДБ при Раді міністрів УРСР С.Муха підготували записку, суть якої відображена в

її назві: "Про пропагандистські та контр пропагандистські заходи щодо протидії розв'язаній реакційними центрами української еміграції антирадянській кампанії у зв'язку з продовольчими труднощами в Україні, що мали місце на початку 30-х років".

Отже, 50-а річниця голодомору зафіксувала такі висхідні позиції: з одного боку — потужний наступ української еміграції в США і Канаді на громадську думку своїх країн і всього світу з метою бути почутими; з другого боку — фіксацію керівниками КПРС – Компартії України сталінського вето на будь-яку інформацію про голодомор. Вето пояснювалося спочатку технологією організації терору голодом, а потім — зрозумілим бажанням приховати злочин. Українська еміграція бажала не тільки зробити надбанням гласності найбільш страхітливий сталінський злочин, але й змусити Конгрес США офіційно висловитися з цього приводу. Керівники КПРС в Москві і Києві обрали характерну для періоду "застою" тактику: заплющити очі на проблему, сподіваючись на те, що вона сама собою розсмокчеться.

У згаданій доповіді О.Капта і С.Мухи (з позитивним відгуком В.Щербицького від 15 лютого 1983 р.) пропонувалися абсолютно безпорадні "контрзаходи". Автори записки розцінювали як велике досягнення публікацію в газетах "Вісті з України" і "News from Ukraine", прес-бюлетені Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, віснику РАТАУ у 1982 році півтори сотні інтерв'ю, статей, репортажів та нарисів про переваги колективного ведення сільського господарства, здійснення Продовольчої програми і соціального розвитку села. "На нашу думку, — глибокодумно писали вони після цього, — слід продовжити активну пропаганду досягнень колгоспного ладу". Тобто вони збиралися зустрічати 50-річчя голодомору пропагандою переваг тієї країни, яка на Заході постійно закуповувала продовольство. На продовольчий імпорт Радянський Союз витратив за 1972 – 1982 рр. 1 937,5 тонн золота, внаслідок чого його золотий запас скоротився з 1 744 тон у 1972 р. до 576 тонн в 1982 р. (ці дані вперше опублікував Р.Г.Піхоя у кн. "Советский Союз: история власти. 1945 — 1991". – М., 1998. – С. 370). Країна, яка пишалася своїм колгоспним ладом, змушена була імпортувати продовольство, щоб зпобігти голодові. Продовольство імпортувалося у таких кількостях, що не вистачало поточного видобутку золота (за яким СРСР посідав друге місце у світі), і золотий запас катастрофічно зменшувався.

Українська еміграція починала боротися з радянською пропагандою в країнах Заходу, залучаючи до цього потенціал історичної науки. У 1981 р. вона профінансувала розрахований на три роки дослідницький проект по голодомору-33 в Інституті українознавчих студій при Гарвардському університеті. Основним виконавцем став англійський вчений Роберт Конквест, який спеціалізувався на дослідженні сталінських репресій. Його книга "Великий терор" здобула визнання не тільки спеціалістів, але й широкої світової громадськості. Допоміжну роботу по вишукуванню джерел мав виконувати 29-річний асистент Джеймс Мейс, який тільки що захистив у Мічиганському університеті докторат на тему "Комунізм та дилеми національного визволення. Національний комунізм в радянській Україні. 1918 — 1933" (книга під такою назвою вийшла з друку в Гарвардській серії україністики у 1983 році). Мейс пояснював свою участь у цьому проекті необхідністю допомогти Р.Конквесту швидко підготувати книгу про український голодомор. Він знав усі доступні на Заході джерела та історичний контекст, пов'язаний з цим дослідницьким проектом, і захоплювався новим напрямком у джерелознавстві — "Усною історією". Опитування свідків голодомору-33, які вижили і волею долі опинилися на Заході, давало за умови відповідної організації роботи нове якісне джерело. Це було надзвичайно важливо внаслідок недоступності радянських архівів для західних дослідників.

Законопроекти в Конгресі США проходять в уповільненому темпі, і більшість їх назавжди лишається в комісіях і підкомісіях Палати представників та Сенату, тобто не перетворюється в закони. Кожні два роки половина членів Палати представників оновлюється, і всі нерозглянуті законопроекти стає необхідним подавати заново.

Під законопроектом про створення тимчасової комісії Конгресу з голоду 1932 – 1933 рр. в Україні, який Дж. Флоріо подав у листопаді 1983 року, через рік вже стояли підписи 123 членів Палати представників. Проте керівники демократичної партії в цій палаті ухилялися від постановки його на розгляд. "Навіщо витрачати гроші американських платників податків на виявлення того, що сталося десь 50 років тому?" — питали вони. Тоді по всіх штатах, де проживали у великій кількості українці, АГРУ організувала акцію під девізом "коріння трави". До конгресменів, голів комісій і підкомісій Конгресу, голови Палати представників О'Нілла і президента США Р.Рейгана пішли десятками тисяч індивідуальні і колективні петиції. Ні раніше, ні пізніше такої велетенської за масштабами акції американські українці не влаштовували.

Сенатор Б. Бредлі вніс до Сенату аналогічний законопроект у березні 1984 р. Заступник керівника АГРУ М. Куропас мав великий вплив серед численних українських громад Іллінойсу. У свій час він активно сприяв перемозі на виборах сенатора від Іллінойсу Ч. Персі, який став головою комісії у закордонних справах. Тому проходження законопроекту в цій сенатській комісії не натрапило на перепони. Перші слухання пройшли у серпні 1984 р. з позитивними результатами. Виступаючи від АГРУ, І. Ольшанівський заявив, що час не чекає: вцілілі жертви голодомору уже старі й немічні, свідчення від них треба дістати так швидко, як тільки можна. Комісія у закордонних справах, а через два дні сенат у повному складі прийняли законопроект одноголосно. Щоправда, сенатори визнали суму асигнувань, призначених для діяльності комісії (4,5 млн. доларів на два роки) надто великою і зменшили її більше ніж удесятеро (до 400 тис. доларів).

Навпаки, в палаті представників законопроект проходив з ускладненнями. Голова комісії у закордонних справах Д.Фассел не бажав зайвий раз "гнівити Москву". Його підтримував голова підкомісії Д.Майка. Виникла загроза того, що перед закінченням сесії Конгрес 98-го скликання не встигне розглянути законопроект. Тоді довелося б все починати заново.

Слухання в підкомісії, очолюваній Д. Майкою, відбулися 3 жовтня 1984 року. Це був передостанній день роботи Конгресу 98-го скликання. Р. Палмер, який виступав від адміністрації (президента і державного департаменту), зайняв негативну позицію. Він заявив, що непотрібна ще одна бюрократична комісія, за якою "лавиною покотяться подібні домагання інших етнічних груп". Навпаки, конгресмен Д. Рот, який представляв інтереси Американського єврейського конгресу, нагадав, що в Конгресі США є комісія з голокосту євреїв. Він підкреслив: "Обидва народи нищилися через політичні причини і лише за те, що вони були тими, ким були. Тому Конгрес США повинен приділити їм однакову увагу, щоб весь світ дізнався про ті огидні і жахливі злочини, аби вони ніколи не повторилися".

Комісія у закордонних справах так і не подала законопроект, який лобіювали українські організації, до Палати представників. Ситуацію урятував Білл Бредлі. Він скористався правом сенатора вносити поправки в бюджет і "причепив" витрати на діяльність тимчасової комісії з українського голоду до Фінансової резолюції Конгресу (тобто закону про бюджет).

Це був вдалий хід. Перед закінченням кожної сесії обидві палати Конгресу повинні схвалити, а президент — підписати Фінансову резолюцію, яка дозволяє урядові витрачати бюджетні кошти. Без цієї процедури уряд залишається без грошей. У випадку незгод по статтях бюджету між Палатою представників і Сенатом сесія Конгресу триває, поки останні не порозуміються. Такого розвитку подій старалися уникати як законодавці, так і представники виконавчої влади.

Таким чином, кошти на діяльність комісії з українського голоду в сумі 400 тис. доларів були раптово "причеплені" в останні дні і години роботи Конгресу 98-го скликання до 470-мільярдного бюджету на 1985-й бюджетний рік. Палата представників, яка мала право відкидати внесені сенаторами поправки, з цією поправкою все-таки погодилася без обговорення, для якого не залишалося часу, оскільки Сенат схвалив відповідний законопроект. Фінансова резолюція була підписана Рональдом Рейганом 12 жовтня 1984 року. Разом з нею прослизнув у життя лобійований українськими організаціями законопроект. У Конгресі США народилася комісія, покликана, як вказувалося у законопроекті, що став законом, "здійснити вивчення українського голоду 1932 – 1933 рр., щоб поширити по всьому світу знання про голод і забезпечити краще розуміння американською громадськістю радянської системи шляхом виявлення в ньому ролі рад".

Комісію Конгресу з українського голоду очолив конгресмен Д. Майка — той самий, який заперечував її необхідність. На посаду виконавчого директора на прохання АГРУ булдо призначено Джеймса Мейса.

Ніхто не чекав, що дослідницька група з шести українознавців на чолі з Дж. Мейсом зможе за короткий термін повноважень комісії здобути переконливі докази найбільшого злочину Сталіна. В розпорядженні групи була обмежена кількість архівних документів, які гітлерівці вивезлиз СРСР й у повоєнні часи перевезені до США. Однак дослідники використали замість архівних джерел спогади. Молодий американський історик Л. Герец почав збирати їх з 1984 року. Розроблена ним і Мейсом методика була своєрідним соціологічним опитуванням, оберненим у минуле. Накладаючись одне на одне, свідчення корегували властивий індивідуальним спогадам суб'єктивізм. Так вони ставали повноцінним джерелом.

Дослідницька група працювала швидко і ефективно. Не знаю, чи бачили керівники радянської України перший звіт комісії Конгресу, який поширювався Дж. Мейсом у 1987 році. В усякому разі, українські газети Північної Америки багато писали про нього, а зміст їх у Києві уважно відстежувався. Як уже було сказано вище, В. Щербицький змушений був після цього визнати факт голоду у 1933 році. Другий проміжний звіт комісії Конгресу опубліковано на початку 1988 року. Одночасно Дж. Мейс підготував резюме звіту і 30 березня 1988 року надіслав його першому секретареві посольства СРСР в США Олегу Дьяченку. Цей матеріал одержав МЗС УРСР, і з супровідним листом заступника міністра А. Зленка його передали в Інститут історії АН УРСР, де вже розпочалися тоді дослідження голодомору на основі архівних джерел.

На початку 1988 року було підготовлено остаточний звіт, представлений Конгресові США 22 квітня. Його написав майже в повному обсязі Дж. Мейс. Наприкінці липня того року том обсягом 524 стор. петиту був надрукований у державній типографії Вашингтона і почав поширюватися в усьому світі. Трирічна дослідницька робота комісії Конгресу США з українського голоду 1932 – 1933 рр. дозволила сформулювати у цьому звіті 19 висновків. Серед них й такий: Йосип Сталін і його оточення здійснили геноцид щодо українців в 1932 – 1933 рр.

У 1990 році державна типографія Вашингтона надрукувала для потреб комісії з українського голоду тритомник свідчень емігрантів загальним обсягом 1 734 стор. петиту. Це — стенограма свідчень 210 потерпілих від голодомору, яким вдалося вижити. Більшість розповідей анонімна, тому що люди боялися за родичів в СРСР. До кожної розповіді додавалася біографічна довідка, яка мала велике значення при аналізі відповідей. Розповіді друкувалися мовою, якою проводилося опитування, здебільшого –– українською. Оскільки свідки відповідали на однаково поставлені тематичні запитання, тепер ми можемо здійснювати монографічний аналіз кожної теми. Побудованого на спогадах джерела такої якості в Україні немає, хоча опубліковано з цього приводу вже немало. Мабуть, вже і не буде: скільки залишилося тепер людей, які добре пам'ятають 1933-й рік?

На урядовій комісії, створеній до 60-річчя голодомору, я пропонував передрукувати видані у Вашингтоні чотири томи праць комісії Дж. Мейса, оскільки вони мають винятково велике наукове значення. Тоді до цієї пропозиції не прислухалися, усі пам'ятають, як нам було тяжко у 1993 році. У 2003 році, коли здійснювалися заходи у зв'язку з 70-річчям голодомору, нова урядова комісія на чолі з прем'єр-міністром запланувала багато конкретних заходів. Більшість їх реалізована. Зокрема, Інститутові історії України НАН України вдалося підготувати і опублікувати комплексне колективне дослідження "Голод 1932 — 1933 років в Україні: причини і наслідки" за редакцією акад. НАН України В. Литвина. Це — том великого формату обсягом 936 стор., включаючи 48 стор. ілюстрацій. Серед 58 підрозділів цієї унікальної книги два належать перу Дж. Мейса.

Найважливішим заходом, який значився в планах комісії, справедливо вважається Меморіальний комплекс із пам'ятником тим, хто втратив життя під час голодомору, а також архівом, бібліотекою і дослідницьким центром. На пам'ятник кошти вже знайшли, на все інше нема бюджетних асигнувань. Не знайдено поки що коштів і на публікацію чотирьох томів, опублікованих Дж. Мейсом у Вашингтоні в 1988 і 1990 рр.

Головним результатом державних і громадських заходів у зв'язку з 70-літтям голодомору стало усвідомлення того, що окреслену проблему в усіх її аспектах слід вивчати постійно, а не від однієї "круглої дати" до іншої. Одне з найважливіших завдань полягає у тому, щоб переконувати світове наукове співтовариство і всю громадськість в істинності факту, що голод в Україні мав характер геноциду. Проф. Дж. Мейса вже немає, але його праці залишаються з нами. Вони допоможуть виконати це завдання.

П. М. Тригуб

М. Є. ЛІВАНОВ – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ АГРОНОМ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст.

Михайло Єгорович Ліванов (1751-1800 рр.) стоїть біля витоків української агрономічної науки, понад два століття тому він започаткував науковий підхід у землеробстві та тваринництві Північного Причорномор'я. Його наукова і практична діяльність здебільшого проходила, у селі Богоявленськ (нині – Корабельний район м. Миколаєва) та в Миколаєві. Тут вперше була надруковано книгу "Про землеробство, скотарство і птахівництво", до якої увійшли два раніше видані трактати – "Настанови до споглядального і виробничого землеробства" і "Керівництво для розведення і поліпшення домашньої худоби".

В наш час про цього визначного вченого, одного з перших професорів землеробства, знають недостатньо, оскільки його наукова спадщина мало популяризувалася. Поодинокі публікації про нього з'явилися лише у другій половині XX ст. [1], але вони стосувалися переважно біографії вченого, незначна увага приділялася аналізові його підходів до розвитку сільського господарства. Зокрема, автори збірника "Корифеї української науки" говорять про Ліванова лише як про основоположника української зоотехнії. Тому у пропонованій статті здійснимо спробу поряд із біографічними даними про видатного вченого більш детально проаналізувати його останню наукову працю "Про землеробство, скотарство і птахівництво".

На жаль, на сьогодні не вдалося розшукати точних відомостей ні про час, ні про місце народження Михайла Єгоровича (за деякими іншими джерелами – Григоровича) Ліванова. Достеменно відомо з архівних даних, що він вступив до Московського університету на казенний кошт у 1767 р., тому припускають, що вчений народився у 1751 р., ймовірно, в родині бідного священика (про що свідчить його прізвище, яке походить від назви "ліванський кедр", що часто трапляється у Святому Письмі). Родина була бідною, про що говорить зарахування Ліванова на казенний кошт.

Михайло Єгорович виявив неабиякі успіхи у навчанні і йому було призначено стипендію у розмірі 40 руб. на рік, що на той час цілком вистачило для прожиття, бо на 10 коп. в день можна було прохарчуватися. Ліванов слухав лекції із словесності, математики, філософії, історії, юриспруденції, через це окремі дослідники його постаті вважають, що він закінчив філософський та юридичний факультети Московського університету. Однак юний Михайло зосередив увагу на природничих науках, він слухав лекції професорів П.Д.Веніамінова і С.Г.Забєліна. Можливо, це стало поштовхом до того, що Ліванов обрав своєю спеціальністю землеробство, яке читав Матвій Іванович Афонін. Саме з ним у подальшому Ліванова пов'язала доля і робота на довгі роки, зокрема і в Миколаєві.

Газета "Московские ведомости" у 1772 р. повідомляла, що після успішного закінчення навчання в Московському університеті М. Ліванова було нагороджено великою золотою медаллю. За розпорядженням Катерини II, його відрядили до Англії разом із трьома випускниками університету для вивчення сільського господарства цієї країни. Чотири роки стажування в Оксфордському університеті були плідними. Окрім поглиблення знань із землеробства, Ліванов ознайомився з роботами відомого тваринника Беккеля та з розвитком тваринницької галузі в Англії. Після закінчення стажування вченому було присвоєно звання професора землеробства.

Відразу ж після повернення до Росії Ліванов написав і видав у 1786 р. у Петербурзі трактат "Настанови для споглядального і виробничого землеробства", де виклав основні принципи землеробства, обґрунтовані з філософського та агрономічного боку. Він прийшов до висновку, що земля є головною життєдайною силою суспільства. Думки Ліванова, викладені у цьому трактаті, одержали схвалення не тільки серед вчених агрономів, а й власників маєтків на селі.

М. Ліванова було направлено на посаду завідувача кафедри Катеринославського університету, який князь Г. О. Потьомкін мав намір заснувати й перетворити у великий центр освіти, науки і культури південного краю. Однак війна Росії з Туреччиною 1787-1791 рр., а потім і смерть князя завадили здійсненню цього проекту. Потьомкін розгорнув велику адміністративну роботу в Північному Причорномор'ї, йому були потрібні досвідчені люди із галузі землеробства, тому він запросив на Південь свого товариша по гімназії М. І. Афоніна. Матвій Іванович прийняв пропозицію князя і був призначений директором економії у Катеринославському намісництві, одержав чин колезького радника. Його заступником став М. Є. Ліванов. Через деякий час вони отримали нове призначення на ті ж самі посади до сусідньої Таврії. Ще до цього М. І. Афоніну подарували землю у власність біля Миколаєва. Матвій Іванович, хоча і став поміщиком, проте активну діяльність виявляв саме на державній службі.

В обов'язки Ліванова входили організація сівби і збирання врожаю на казенних землях, забезпечення селян, які прийшли освоювати нові території, насінням і худобою, межування земель, створення садів, лісів, розвиток вівчарства. Під керівництвом М. І. Афоніна Ліванов разом із Микитою Рожашниковим, учнем Афоніна, а пізніше випускником гірничого училища у Петербурзі, багато часу і сил віддав дослідженню підземних багатств краю, що освоювався. І коли з'явилися відомості, що капітанові Скорнякову в 1784

р. на території нинішнього Донбасу вдалося розвідати чималі поклади кам'яного вугілля, Потьомкін відправив на допомогу Афоніна, а потім до нього приєднався і Ліванов, який очолив самостійні розвідувальні партії й знаходив поклади руди і вугілля.

Під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Ліванов протягом двох років був чиновником для особливих доручень у Потьомкіна в чині колезького асесора і надвірного радника. У 1789 р. під час геологічних розвідок в одному із шурфів біля Бахмата (нині – Артемівськ) вибухнув порох і Ліванов одержав важку контузію. Майже глухий і ледь здатний писати, професор, якому не виповнилося ще й 40 років, змушений був залишити свою посаду і переїхати до Миколаєва. Він поселився поряд із Афонічним, який за станом здоров'я пішов у відставку.

Ліванов став працювати у Миколаївському адміралтействі, йому належало забезпечувати продовольством поселенців із числа колишніх солдатів та приписних селян з центральної Росії, які будували кораблі. На землях, закріплених за адміралтейством, він залучив селян до вирощування хліба, овочів, баштанних культур, фруктів та організував закупівлю сільськогосподарської продукції у місцевих землевласників. Сам Ліванов теж став поміщиком, бо Потьомкін подарував йому землю в Криму, але вчений бував там рідко.

Потьомкін високо цінував Михайла Єгоровича як науковця і доручив йому організувати практичну школу землеробства для селян-поселенців. Учений віддав всі сили справі, про яку давно мріяв. За два роки збудували приміщення і 1790 р. відкрили школу у с.Богоявленськ. Це була одна з перших агрономічних шкіл в Росії. Князь звелів привезти до Богоявленська з різних країн всілякі породи дерев для акліматизації і наступного розведення. З Єлисаветграда і Новомиргорода були доставлені 13450 штук саджанців плодових дерев і кущів [2, 37].

Школа, яку очолив М.Ліванов, стала навчати учнів премудростям землеробської науки. Його помічниками були колишні кріпаки – Степан Гребницький, Герасим Козлов, Іван Сапанкевич [3, 7], які раніше належали князю Потьомкіну і за його велінням були відряджені до Англії. Трохи пізніше до них приєднався Іван Судаков – підданий графа Чернишова. Працюючи на англійських фермах, вони оволоділи передовим досвідом ведення землеробства і тваринництва цієї країни. Коли повернулися з навчання, то ці юнаки спочатку працювали у потьомкінській економії, а з відкриттям школи переїхали до Богоявленська. Тут вони працювали ад'юнктами школи і проводили практичні заняття, а професор Ліванов навчав учнів основам теорії. У своєму листі Г.О.Потьомкіну він дякував найсвітлішому князю за "премудрість і доброзичливість, які підтримують і примножують блаженство наше повсякденно спорудити на берегах Дніпра училище, де б російське юнацтво, проходячи шлях виховання в різних науках і знаннях, могло навчитися і землеробству" [3, 8].

У 1792 р. головний командир Чорноморського флоту і портів адмірал М.С.Мордвинов писав Катерині II: "При поселенні Богоявленськ розпочато заснування училища землеробства. Земля обробляється знаряддями, виготовленими за правилами механіки, де з невеликими зусиллями одержують найбільшу дію. Ця наука викладається на базі практичного досвіду поселянам, які належали до адміралтейства, професором Лівановим і трьома ад"юнктами" [3, 8].

Ліванівську школу із с.Богоявленська у 1797 р. було переведено до Павловська поблизу Петербурга. Сюди ж переїхали і ад'юнкти. Її очолив товариш Ліванова – протоієрей Андрій Самборський, який свого часу сприяв відправленню студентів до Англії на стажування і з яким Ліванов спілкувався до кінця свого життя. Із дружнього листування видно, що стан здоров'я Михайла Єгоровича погіршився. "Я вже онімів і оглух", – скаржився він у 1795 р., а через рік: "Руку скрутило мені, ледве зміг ще написати".

М. Л. Фалєєв, будівничий Миколаєва, у своїй записці до адмірала М.С.Мордвинова писав, що Потьомкін "за розвідані срібні й залізні руди, а також кам"яне вугілля, мармур, фарби, що вживаються зараз при адміралтействі з великою користю для казни, професором Лівановим обіцяв вічний пансіон і клопотати для лікування його хвороби послати на теплі води за казенний кошт" [4, 162]. Обіцяв Потьомкін щедру пенсію Ліванову – 3000 крб. на рік. І хоча Мордвинов доброзичливо ставився до вченого, він не зміг добитися обіцяного.

Незважаючи на глухоту, слабкий зір, а також неслухняність пальців після контузії, професор Ліванов, окрім викладання в школі, вів велику науково-дослідну роботу в сфері сільського господарства. Він написав і видав у 1794 р. у Петербурзі "Керівництво для розведення і поліпшення домашньої худоби".

М. Є. Ліванов був людиною мужньою, наполегливою і працьовитою. Завдяки своїй високій професійні освіченості й кмітливості він стверджував у своїх роботах, що "немає землі, котра б при розумному обробітку могла б залишитись зовсім безплідною". Він пропагував покращений обробіток ґрунту шляхом застосування машин та знарядь праці у землеробстві. У кінці XIX ст. збулося передбачення професора про корисність безплужного обробітку землі, батьківщиною якого стали південні степи. Він передбачав, що "науками, які сприяють землеробству вважаються хімія, мінералогія, механіка і ботаніка. Без знання цих наук великих успіхів у хліборобстві чекати не можна".

Визначною подією в науковій діяльності професора Ліванова стала книга "Про хліборобство, скотарство і птахівництво", яку було надруковано у типографії Чорноморського штурманського училища у Миколаєві в 1799 р. У праці вченого знайшли відображення його погляди і рекомендації стосовно практичного землеробства і тваринництва. Свою роботу він присвятив адміралові Миколі Семеновичу Мордвинову.

У цій праці професор належну увагу приділяє землеробству, яке, на загальну думку, є "знання, що показує засоби до примноження потрібних і корисних рослин. Землеробство, так само як і інші науки, поділяється на споглядальне і виробниче. Під споглядальним землеробством розуміється одержувати за основними причинами найближчі наслідки з поставлених багаторазово дослідів". Щодо другого аспекту землеробства, то це діяльність людей, "які орали і засівали землю не з тим наміром, щоб пізнати і відкрити властивості земель та рослин, але щоб дістати потрібне для себе харчування" [3, 22-23].

Історію землеробської науки він починає з діяльності "двох чудових і освічених землеробів давньої історії" – Вергілія і Колумелли, які досліджували, наскільки це можливо, різні види земель, характерні для них рослини, корисні для хліборобства, розробили правила їх вирощування і залишили свої твори нащадкам. Саме з часу діяльності цих двох великих людей "хліборобство стало виходити з темряви невігластва і поступово підніматись" [3, 23].

Успіхам землеробства, вважав Ліванов, перешкоджає дешевизна хліба: "Де хліб дешевий, там робота завжди дешева, а де робота дешева, там лінощі і недбалість до виконання обов"язків. Наскільки радісно і охоче починає роботу пьтом зрошений землероб, коли знає, що праця його, невсипучість і кошти, витрачені на обробіток землі, дістають винагороду. І, навпаки, якщо він пізно приступає до справи, безрадісно працює, тоді праця його і витрати, навіть у половинному розмірі, не повертаються" [3, 24].

Щодо практичних порад, то вчений рекомендує роздробляти землю до такої міри, щоб корені рослин між ними могли вільно рости і діставати необхідні поживні речовини. У такий стан роздроблення розумний землероб може привести землю шляхом оранки, боронування і коткування до різного ступеня м'якості. Водночас гостро засуджує теорію знаменитого британського агронома Джетро Тулла, який рекомендував якомога дрібне дроблення ґрунту при підготовці його до сівби. Не буде родити така земля, на думку російського вченого, вкриється коржами, потріскається, і рослина без повітря зачахне. Ліванов класифікує ґрунти, поділяючи їх на чорноземи, суглинки (глинисті), піщані, хрящуваті (суміш великих камінців і гострого піску з глинистими частинками), крейдяні, маючи, таким чином, власний погляд на це питання, критикуючи судження заморських авторитетів, таких як англієць Хоум.

Далі він зупиняється на причинах зменшення врожайності, хворобах хлібів. Найбільш жорстокою хворобою злаків вважає "медвену росу", яка складається з клейкуватої солодкої субстанції, що з'являється у спекотні дні, закупорюючи в рослинах всі пори, за допомогою яких вони дихають, перешкоджаючи рухові соків, в результаті чого колосся не можуть налитися зерном [3, 27].

Особливу увагу В.Є.Ліванов звертає на вирощування овочів, які використовуються не тільки як продукти харчування, а й для поліпшення врожайності полів: "Овочеві рослини для поправлення ґрунтів не менш потрібні, ніж хліби. Бо як без удобрення земель хліборобу годі сподіватися на значний врожай хліба, так і без посіву чи садіння овочів не можна йому своїх земель від трав у чистоті утримувати, ані належного порядку в сівозмінах зберегти, отже, кожного року змушений він буде відводити під пар свої землі після жита, пшениці та ін. й орати їх три-чотири рази, не одержуючи того літа для себе жодного прибутку" [3, 102].

З овочевих культур з метою поліпшення родючості землі він рекомендує боби, горох, польовий горошок, ріпу, особливу увагу звертає на капусту, яку доцільно використовувати не тільки для харчування людей, а й для годівлі худоби (що з успіхом роблять в Англії), завдяки чому, зокрема, корови дають більше молока взимку. Ліванов рекомендує вирощувати українську і шотландську капусти, врожайність цих сортів залежить від вибору землі, яка має бути гарною і вологою (суглинок чи чорнозем), на ґрунтах, де волога довго не затримується, капуста не росте [3, 111].

Учений наполегливо радив вирощувати й моркву на піщаних ґрунтах, якою можна годувати не тільки корів, овець і свиней, а й давати коням, зменшивши при цьому добову норму вівса наполовину. Після вживання моркви худоба почувається більш вгодованою.

Професор Ліванов не обійшов своєю увагою й картоплю ("земляні яблука"), зазначаючи, що "жалю гідно, бо наші хлібороби не тільки не стараються про введення і розмноження земляних яблук на землях, але навряд чи й поняття про них мають. В інших державах, де землеробство у квітучому стані, про розмноження земляних яблук не менше дбають, ніж про сіяння хліба, знаючи, що вони в будь-якому випадку, тобто під час врожаю чи неврожаю хліба, можуть служити доброю і здоровою їжею людям, причому із земляних яблук можна робити в будь-який час борошно і змішувати з пшеничним чи житнім борошном для випічки хлібів та ін. Від цього змішування хліб не тільки не втратить свого смаку, а ще кращим буде і не скоро зачерствіє" [3, 113].

Чимало уваги вчений приділяв травосіянню, говорячи про влаштування штучних луків. Придатними для цього він вважає білу, жовту чи червону кашку (конюшину), ужик, бедринець, весель або ємурку, деревій чи дику гречку, дикий овес, учкуй або солодку траву, чину, лисячий хвіст, душистик, м'ятник, манну. Для трав він пропонував обирати чорнозем і болотисті землі, а також ґрунти, які заросли мохом [3, 121-122].

Творчість і діяльність Ліванова свідчать, що він був не тільки визначним агрономом свого часу, але й одним із родоначальників зоотехніки на Півдні України. Він відзначав, що скотарство вважалося першим після землеробства джерелом народного достатку. "Землеробство і скотарство, – писав Ліванов, – беруть рівну участь в примноженні в Державі речей потрібних, корисних і приємних... В творах історичних і політичних землеробство і скотарство першими причинами багатолюдства у державах вважаються". Ремесла ж є похідними від землеробства і скотарства. Він критикує тих діячів різних держав, які принизливими, непомірними і обтяжливими податками на скотарів та землеробів приводять народ до крайньої злиденності [3, 130-131].

Професор розмірковував, на яких землях можна успішно вирощувати худобу. Так, для овець потрібна суха, на підвищенні земля – піщана, хрящовита й крейдяна. В його книзі подано конкретні поради щодо розведення й утримання великої рогатої худоби, коней, овець, домашньої птиці та голубів, про способи одержання молока та його переробку.

Не втратили актуальності його поради щодо утримання худоби: "Гарний порядок потрібний, щоб домашня худоба як весною і літом, так і восени й узимку, що потрібно, мала для її годування і зігрівання... Для цього необхідно: 1) завести у всьому господарстві просторі й гарні пасовиська, де росли б найкращі й поживні трави для весняного й літнього корму; 2) щоб у нього було багато гарних луків, де б, крім здорових трав, жодні шкідливі для худоби трави не росли...; 3) щоб у нього кожного року поле

засівалося кашкою чи дятлинкою, ослянкою або березкою, медянкою, горобиним горошком для годування влітку худоби на зелені та для сіна; 4) прагне він, щоб були наповнені в нього льохи ріпою, морквою, пастернаком, свіжою капустою, буряком і земляними яблуками скільки для домашнього споживання і продажу, стільки і для годування худоби взимку; 5) щоб збудовані були гарні, теплі й сухі для худоби стайні, щоб вона взимку не страждала від холоду, вітру і сирості, стоячи на відкритому повітрі. Таким чином, худоба, яка доглядається і зберігається, крім того, що поповнює садиби своїх господарів і влітку і взимку достатньою кількістю молока, вершків, гарного масла і сиру, а ще й доставляє їм чимало гною для удобрення виснажених нив; 6) такий розсудливий господар безперечним правилом ухвалює собі, щоб не бути жадібним, і тому він утримує завжди таку кількість худоби, яка відповідає його силам" [3, 141-142].

Михайло Єгорович Ліванов прожив коротке, але яскраве життя (помер у 1800 р.), зробивши значний внесок у розвиток сільськогосподарської науки. Він був щирим патріотом своєї Батьківщини, про що свідчать його слова: "Втішаю себе у тому, що я скільки-небудь услужив милій Вітчизні".

_____

1. Назаренко И.И. Видный русский агроном М.Г.Ливанов // Земледелие. – 1954. – № 1. – С. 111-113; Ливанов Михаил Георгиевич: Краткая биографическая справка // Свиноводство. – 1981. – № 11. – С. 39; История городов и сел Украинской ССР: Николаевская область. – К.: Гл. ред. УСЭ, 1981. – С. 166; Давиденко В. Основоположник отечественной зоотехнии // Земля и люди. – 1991. – 27 сентября. – С. 5; Иванов А. «Утешаю себя в том, что я сколько-нибудь услужил любезному Отечеству» // Сеятели и хранители: Очерки об известных агрономах, почвоведах, селекционерах, генетиках, экономистах-аграрниках; отрывки из документов, научных статей, воспоминаний: В 2-х кн. Кн.1. – М.: Современник, 1992. – С. 134-148; Ливанов Михаил Григорьевич // Николаевцы, 1789-1999: Энцикл. словарь. – Николаев: МП «Возможности Киммерии», 1999. – С. 202; Ливанов М. О земледелии, скотоводстве и птицеводстве / Вступ. статья Н.Кулиша. – Николаев, 1999 (репринт. изд. 1799 г.). – 202 с.; Михаил Георгиевич Ливанов // О.Ф.Ковалева, В.П.Чистов. Очерки истории культуры Южного Прибужья от истоков до начала XX века. – Кн. 1. – Николаев, 2000. – С. 131-133; Ліванов Михайло Григорович (1751-1800) // Корифеї української науки. – Миколаїв: Тетра, 2000. – С. 89-92

2. Крючков Ю.С. История Николаева от основания до наших дней. – Николаев, 1996.

3. Ливанов М. О земледелии, скотоводстве и птицеводстве / Вступ. статья Н.Кулиша. – Николаев, 1999 (репринт. изд. 1799 г.).

4. // Морской сборник. – 1855. – № 11.

В. М. Мойсієнко

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ О. О. РУСОВА

Відновлення української державності, процеси державотворення, пошук шляхів формування нового суспільства на основі принципів демократизму та загальнолюдських цінностей, інтеграція українського суспільства у світове співтовариство висувають перед українською історичною наукою нові завдання. Громадсько-політична функція історичної науки спрямовується на формування національної свідомості українського народу шляхом відтворення його прагнення до свободи, створення власної держави, розвитку культури як синтезу надбань власного та сусідніх народів. Найважливішим тут є пошук у спадщині українського народу духовно-естетичних начал – стрижню його розвитку. Для конкретної історіографічної практики це означає повернення нашим сучасникам забутих або спотворених імен історичних діячів та подій.

Пропоновану статтю присвячено одній з таких постатей – Олександрові Олександровичу Русову – відомому діячеві українського національного руху, невтомному трудівникові на ниві земської статистики, знавцю української етнографії, фольклористики та філології.

Дослідження життя і громадсько-політичної діяльності О. О. Русова було розпочато І. Житецьким [1], М. Грушевським [2], С. Русовою [3], В. Науменком [4]. Праці зазначених дослідників дозволили у загальному плані з'ясувати роль та місце О. Русова в українському національному русі.

Протягом тривалого періоду окреслена проблема не була пошанована у вітчизняній історичній науці. І лише завдяки подвижницькій діяльності А. Катренка [5], М. Рудька [6] вийшли в світ ґрунтовні розвідки, присвячені політичній та науковій діяльності Олександра Русова. Окремі аспекти досліджуваної проблеми висвітлено в працях сучасних науковців С. Світленка [7], М. Палієнко [8], Н. Петрук [9] та ін. У 2003 р. О. Рахно [10] захищена кандидатська дисертація, присвячена науковому доробку та громадсько-політичному життю О. О. Русова.

Проте, на нашу думку, необхідно розширити поле дослідження, реконструювати маловідомі та переглянути відомі події життя і наукової, суспільної діяльності О. О. Русова з огляду на сучасний стан розвитку українського суспільства та рівень історичних знань.

О. О. Русов народився 7 лютого 1847 р. у Києві в сім'ї військового лікаря, росіянина з Костроми. Змалку Олександр допитливо придивлявся до людей, які його оточували, – українців, – захоплювався красою їхніх пісень, народною поезією. Це пошанування і любов до українського народу зберіг на все життя, вони керували його працею та визначали сутність політичних поглядів.

Ще навчаючись у гімназії (1857–1864 рр.), О. Русов активно залучається до громадського життя. Він є свідком подій, пов'язаних із загальним піднесенням суспільно-політичного руху кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. "У цей період, – писав Олександр Русов, – добре вивчивши географію Європи й Росії, я вже знав, як розселені слов'янські племена і три руські народності, іноді був присутнім під час суперечок студентів про те, чи потрібна українська література і для чого; знав, що є гурток, який видає книги українською мовою, прозвані тоді за малий обсяг "метеликами", що з цих книжок у нашій гімназії навчають дітей, які розмовляють по-українськи, у т. зв. недільній школі"[11, 44].

У період навчання в Київському університеті (1864–1868 рр.) О. О. Русов зближується з діячами українського національного руху, зокрема з М. П. Драгомановим. Вони залучають його до діяльності в галузі етнографії, що лише й було можливим у

тодішній задушливій атмосфері реакції після придушення польського повстання 1863 р.

Після закінчення університету Олександр Олександрович протягом року вчителює в м. Златополі на Чигиринщині, а із серпня 1869 р. уже працює в Києві. Він викладає російську словесність у Києво-Подільській прогімназії. Згодом – грецьку мову і російську словесність у 1-й гімназії.

70-ті роки XIX століття позначилися піднесенням революційно-демократичного руху та пожвавленням діяльності українських громад. Повний сил і енергії О. О. Русов із головою поринув у діяльність Київської громади. Він виконує найрізноманітніші доручення й завдання: переписує від руки українські історичні пісні та думи, які громадівці хотіли видати, бере участь в укладанні словника української мови.

П. Г. Житецький у листі до М. П. Драгоманова писав: "Переписування дуже просунулось, описано близько 120 аркушів, тобто майже більше половини. Історичні примітки розпочаті. Ми з Русовим склали план покажчика технічних, художніх засобів мови, але виконання цього плану буде можливе лише тоді, коли з'явиться перша коректура" [12, 97].

Систематично О. О. Русов поглиблює свої знання зі славістики, бажаючи стати спеціалістом у цій галузі, про що довідуємося з листів П. Ґ. Житецького до М. П. Драгоманова [12,112-113].

У лютому 1873 р. в Києві розпочав свою діяльність Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, що було визначним здобутком української прогресивної громадської думки. "Цей відділ відіграв величезну роль, він розбуркав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців, він витворив фанатиків фольклору та етнографії, таких як Новицький з Катеринослава, Манжура з Харківщини. Його праця захоплювала всі верстви громадянства. Наче якась ціла національна течія побігла по Україні разом із товстими зшитками, записаними українськими народними піснями та казками, з'явились перші бруньки нової національної свідомості" [3,154].

Разом із П. П. Чубинським О. О. Русов розробляє, друкує і розсилає на місця коротку програму для збирання статистичних і етнографічних даних. Відділ налагодив сталі контакти з національними товариствами багатьох слов'янських народів, статистичними комітетами, археографічними комісіями, земськими управами, університетами та іншими громадськими й науковими осередками. Жвава діяльність членів відділу була підтримана українським суспільством, що виявилося у надходженні на рахунок організації значної кількості дарунків та пожертв. Така широка підтримка дала можливість проводові відділу заснувати власні бібліотеку та музей. Уже за три місяці діяльності Південно-Західного відділу до них надійшло 405 томів книжок та 888 предметів [1,34].

Восени 1873 р. він пише біографію і готує репертуар відомого кобзаря Остапа Вересая, а М. В. Лисенко записує мотиви його дум і пісень. 28 вересня на засіданні Відділу вони виголосили свої реферати про кобзаря, які були надруковані й одержали премії Російського географічного товариства.

У 1874 р. – до середини 1875 р. О. О. Русов перебуває у Петербурзі, де продовжує учителювати, вивчати славістику, водночас підтримуючи постійні зв'язки з Київською громадою та Південно-Західним відділом.

У травні 1875 р. Олександр Русов їде до Праги з метою видати "Кобзар" Т. Г. Шевченка у 2-х томах. До другого тому ввійшли поезії, які царська цензура категорично заборонила друкувати. На кошти громадівців "Кобзар" було видано під наглядом О. О. Русова. Перший том вийшов 5-тисячним тиражем, і майже весь тираж О. О. Русов переправив в Україну, примірники другого тому перевозили нелегально [13].

Втім, за тих історичних умов навіть зовнішньо лояльне культурництво об'єктивно мало потаємний опозиційний зміст і нерідко сприяло роз'ясненню тих чи інших соціальних і політичних питань. Так, за свідченням С. Ф. Русової, російський народник М. П. Макковеєв дивувався, як її чоловік, діяч "Старої Громади", О. О. Русов, "не чіпаючи ніколи політики і не маючи на думці ні одного народницького завдання, в бесідах з селянами одними своїми статистичними цифрами роз'яснював болючі для них аграрні питання" [7, 16].

1876 р. був дуже важливим у житті та діяльності О. О. Русова: у центрі його наукових інтересів і практичної роботи стає статистика; починаються безперервні мандри по Україні, викликані специфікою праці, а також вказівками царської адміністрації.

Спочатку О. О. Русов працює у нововідкритому статистичному відділенні Чернігівської губернської земської управи. Разом із П. П. Червінським, В. Є. Варзаром та іншими розробляє програму статистичного опису губернії [14], а потім бере участь у її практичному здійсненні, в результаті чого з'явилася праця "Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе" (Чернигов, 1877). Того ж року вийшли з друку описи Чернігівського і Борзенського повітів [15]. Названі праці стали наріжним каменем чернігівського типу статистики, прогресивного як щодо методики, так і спрямованості [16].

Особливістю чернігівської статистики було те, що тут вивчали паралельно господарства селян і приватних власників та досліджували їхню взаємодію. Крім того, чернігівські статистики застосовували і порівняльний метод – зібрані дані порівнювали з результатами попередніх ревізій та переписів [17, 27]. Крім того, їм належить пріоритет у "складанні таблиць, у яких господарства групувались не за поселеннями або станами, а за економічними ознаками (розмір наділу, кількість робочих душ, худоби і т.п.); ці ознаки потім комбінувались і давали можливість не тільки пізнати становище предмета, що вивчається, але й з'ясувати собі його причини[18,384].

Поява видань статистичного відділу занепокоїла великих землевласників, адже своїми матеріалами вони викривали механізм експлуатації селянства. Почалася боротьба проти статистичних робіт у губернії, й у січні 1878 р. статистичне відділення було ліквідовано. Це сталося тому, що в Чернігівському земстві, одному з найліберальніших не тільки в Україні, але й у Росії, діяли і праві, консервативні сили, які весь час намагалися протидіяти будь-яким прогресивним починанням, вбачаючи в них "революційну пропаганду" [19, 2-11].

Ніжинська повітова земська управа в 1879 р. запросила вченого зробити на договірних засадах

статистично-економічний опис повіту і надрукувати його. Цей опис О. О. Русов видав у Києві наступного року. Російське географічне товариство нагородило автора золотою медаллю [20].

Завершивши роботу над описом Ніжинського повіту, О. О. Русов знову лишився без заробітку. Та друзі допомогли, включивши його до складу археологічної експедиції, що проводила розкопки на Кавказі. Незабаром він повертається з Кавказу до Києва і в 1881 р. стає неофіційним редактором газети "Труд", що виходила близько півтора року.

Невдовзі, у 1882 р. Херсонське губернське земство запросило О. О. Русова провести статистичні роботи. Херсон – Одеса (1883 р.) – Єлисаветград (травень 1883 – січень 1885 рр.) і знову Херсон (1885-1889 рр.) – головні віхи подальшого життєвого шляху статиста. Постійні роз'їзди, різноманітні описи і роздуми над нескінченними рядками цифр вщерть заповнюють дні. Результати цих досліджень викладено в ряді ґрунтовних праць [21].

Незважаючи на перенавантаженість, О. О. Русов усе ж знаходить час для спілкування з ученими, діячами культури та освіти, цікавиться історією, археологією. Так, разом із листом до В. Б. Антоновича (1882 р.) він надсилає повідомлення про обстежені ним городища, кургани й могили в Прилуцькому повіті на Херсонщині [22] , в іншому листі розповідає про своє перебування в с. Білозерці (під Херсоном) на місці розкопок двох курганів, які проводив землевласник Г. Л. Скадовський [23].

О. О. Русов не залишає співпрацю з громадівцями. У травні 1883 р. він вступає до Єлисаветградської громади. Громадівці виявляли турботу про примноження популярної літератури українською мовою з метою розповсюдження її серед народних мас. Пізніше притягнуті до окремого політичного дізнання "про українофільський гурток", вони на допитах не приховували цього напряму своєї діяльності. Олександр Русов прямо заявив слідчим, що "співчуває малоросійській літературі", а тому, незважаючи на зайнятість по роботі, брав участь у написанні українською мовою популярної книжки з політичної економії [24].

Як "політично неблагонадійному" О.О. Русову було заборонено проживати в Херсонській губернії, й у 1889 р. він переїздить до Харкова. Тут опрацьовує матеріали, необхідні для написання огляду 25-річної діяльності харківських земських установ, проводить оцінний перепис міста [25]. Часто зустрічається із науковцями і прогресивною інтелігенцією, зокрема, з Д. І. Багалієм, М. Ф. Сумцовим, О. Я. Єфіменко, О. О. Потебнею, турбується про поповнення книжкового фонду міської громадської бібліотеки [26].

Своє повторне перебування на Чернігівщині (1894-1898 рр.) дослідник увінчав двотомною підсумковою працею [27].

У 1899 р. О. О. Русов отримує посаду завідуючого статистичним бюро Полтавського губернського земства. Тут йому доводиться виконувати різноманітні завдання: удосконалення поточної статистики, оцінні описи повітів і міст, організація подвірного перепису губернії [28].

30 серпня 1901 р. громадськість України відзначила 25-річний ювілей статистичної діяльності О. О. Русова. Йому вручили альбом із привітаннями від друзів, серед яких були відомі діячі культури М. Л. Кропивницький, Марія Заньковецька, І. К. Тобілевич, Олена Пчілка та інші [16, 257]. Не встигли роз'їхатися гості, як у будинку Русових жандарми зробили обшук. Наступного року, коли на Полтавщині прокотилася хвиля селянських рухів, завжди "підозрілому" О. О. Русову запропонували, з повеління міністра внутрішніх справ В. К. Плеве, залишити не тільки "пределы Полтавской губернии, но и Малороссии".

О. О. Русов вимушений був їхати до Петербурга. У 1903-1908 рр. він працює там статистиком у страховій компанії "Надежда", бере участь у роботі "Вольного экономического общества" [29]. Цей період позначився особливо цілеспрямованою громадською діяльністю вченого, що мала на меті в основному сприяти здобуттю українським народом національних і політичних прав, поліпшенню економічного становища мас.

З 1909 р. О. О. Русов викладає статистику в Київському комерційному інституті [30, 314-315]. Того ж року в Києві виходить у світ дуже цінна його праця "Краткий обзор развития русской оценочной статистики". Незважаючи на слабке здоров'я, учений брав активну участь у громадській діяльності, зокрема очолював статистично-економічну комісію при історичній секції УНТ в Києві.

У червні 1915 р. тяжко хворий О. О. Русов відпочивав у Вінниці, у вересні поїхав до Саратова, куди евакуювався комерційний інститут. 8 жовтня 1915 р. Олександра Олександровича Русова не стало. Поховали його в Києві на Байковому кладовищі, недалеко від могили батька.

1.*Житецький І. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства у Києві: З приводу 50-річчя його закриття в 1876 р. // Україна. – 1927. – №5.*

2.*Грушевский М.С. Движение политической и общественной мысли в XIXв. – СПб., 1907.*

3.*Русова С. Мої спомини (1861 – 1879) // За сто літ. – 1928. – № 2.*

4.*Науменко В.П. А.А. Русов // Украинская жизнь. – 1916 .– №2.*

5.*Катренко А.М. Олександр Олександрович Русов (До 120-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. – 1967. – №2.*

6.*Рудько М.П.Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). – К., 1973.*

7.*Світленко С. Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (особливості ідеології та діяльності) // Київська старовина. – 1998. – №2.*

8.*Палієнко М. Київська Стара громада у суспільному і науковому житті України (друга половина XIX – початок XX ст.)) // Київська старовина. – 1998. – №2.*

9.*Петрук Н.П. Південно – Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К.,2002.*

10.*Рахно О.Я. О.Русов у науковому і громадсько-політичному житті (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... канд.. іст. наук. – Х., 2003.*

11.*Русов А. Как я стал членом "Громады" // Украинская жизнь. – 1913. – № 10.*

12.*Архів Михайла Драгоманова. Листування Київської Старої Громади з М.Драгомановим (1870 – 1895). – Варшава, 1937-1938. – Т. І. – С.97.*

13.*Русов О. Спомини про пражське видання "Кобзаря" // Україна. – 1907. – №2.*

14.*Программа статистического изучения Черниговской губернии. – Чернигов, 1876.*

15.*Материалы для оценки земельних угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением*

при Черниговской губернской земской управе. – Т. 1: Черниговский уезд; Т. 2: Борзенский уезд. – К., 1877.
16.Лобода І. С. З історії статистико-економічної думки на Україні у 70–90-х рр. XIX ст. – К., 1961.
17.Рахно О.Я. Олександр Русов – дослідник українського пореформеного села // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип.3.
18.Русов А. Областное начало в земской статистике. – СПб., 1886.
19.Центральний державний архів у Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 1191. – Оп.2. – Спр. 225.
20Русов А. А. Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда. – К., 1880.
21.Херсонский уезд (статистико-экономическое описание). – Херсон, 1890; Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниях // Сборник Херсонского земства. – 1888. – № 8.
22.Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (Далі – ІР НБУВ). – Ф.ІІІ. – Спр. 66998.
23.ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Спр. 66999.
24.ЦДІАК. – Ф 419.–Оп.1.– Спр.419.
25.Русов А. Харьков по переписи 1892 г. // Харьковский земский сборник. – 1893. – Вып. 7.
26.ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Спр.8094.
27.Русов А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1898-1899. – Т.1-2.
28.Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии 1882 -1889. – Полтава, 1890.
29.Русов А.А. Доклад в статистической подкомиссии императорского Вольного экономического общества по вопросу о введении преподавания статистики в средних учебных заведениях // Труды императорского Вольного экономического общества. – 1903. – № 1–2.
30.ЦДІАК. – Ф 1235.– Оп.1.– Спр.726.

І.Б.Василик

АГРАРНІ ПРОЕКТИ КОСТЯ ЛЕВИЦЬКОГО

В умовах економічного розвитку сучасної України все більшого значення набуває аналіз агропромислового комплексу та становища українського селянства в контексті аграрної історії. Тому на сьогоднішній день доцільно і актуально провести ряд комплексних досліджень з аграрної політики і прослідкувати становище українського селянства від найдавніших часів до сьогодення. Досліджуючи аграрну історію, не можна обминути увагою діяльність у цьому напрямі провідного політичного діяча Східної Галичини, юриста, економіста й кооператора – Костя Левицького. Ще з студентської лави Львівського університету і далі, перебуваючи на різних політичних та громадських посадах, він, у першу чергу як юрист, завжди відстоював інтереси українського селянства. Перебуваючи на посаді голови українських фракцій Віденського парламенту і Галицького крайового сейму, Кость Левицький і його однодумці виступали на захист простого населення і були авторами різного роду законопроектів, в яких окремими параграфами формулювали заходи, спрямовані на покращення становища селян.

Окремої праці, яка б виствітлювала діяльність Костя Левицького як захисника селянських інтересів, немає. Про заходи, спрямовані на захист селянства, тих установ і організацій, керівником яких був К. Левицький, ми можемо довідатися з фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (Ф. 440, 581), тогочасної преси (зокрема газети «Свобода») і праць самого К. Левицького. У висвітленні цього питання вагоме місце посідають праці К. Левицького, де проаналізовано соціально-економічні процеси, принципи відбудови і розвитку села, а також подано чіткі рекомендації та поради стосовно питань ведення торгівлі й сільськогосподарських робіт й загалом питань, що найбільше цікавили простого селянина.

Ця, так би мовити, теоретична спадщина К. Левицького, послужила фундаментом у подальшій розробці ним і його однодумцями ряду вимог, запитів і законопроектів стосовно становища українського селянства. Тому метою цієї статті є аналіз теоретичної і практичної спадщини К. Левицького стосовно соціально-економічного становища сільського населення Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст.

Характеризуючи діяльність Костя Левицького на ниві аграрної історії, необхідно відзначити, що у своїх працях він намагався теоретично пояснити простому українському населенню зміст економічних реформ, які проводив уряд Австро-Угорщини, а також сутність змін і поправок до чинного законодавства. Проте Кость Левицький був ще й практиком і свої теоретичні розробки стосовно покращення господарсько-економічного становища селян намагався втілювати в законопроекти сеймових і парламентських фракцій. Особливо цікавими є перші книги Костя Левицького на економічно-правову тематику. Всі політичні й економічні перетворення, які відбувалися в Австро-Угорській монархії в цілому і у Східній Галичині зокрема, Кость Левицький пояснював українцям через свої книжки. Однією з перших була робота "О правах і повинностях в громаді" (1886–1889 роки), в якій він пояснював українцям їхні законні права про громадські об'єднання щодо налагодження культурно-освітнього та економічного життя в сільських громадах [1, 1]. У своїх книгах К. Левицький дає цінні практичні поради: як закладати каси позичкові і ощадні, створювати крамниці, правильно торгувати тощо, – які мали велике теоретичне і практичне значення для українського населення. Прикладом цьому є його книга «Про каси позичкові разом з статутом товариства каси позичкової Власна поміч», в якій опубліковано поради щодо заснування позичкових кас. Автор пропонує механізм створення позичкових кас, доводить їхню доцільність. На його думку, саме у такій касі кожен житель може взяти під невеликий відсоток певну суму грошей на власні потреби і виплатити цей кредит вчасно і без збитку. На наш погляд, це були перші кредитні установи та ощадкаси на селі, передвісники банків та кредитних союзів [2, 11–12]. Не менш важливими є поради К.Левицького стосовно отримання нерухомого майна при його примусовому продажу з аукціону. Тут він пояснює, як і в кого краще купувати нерухомість, права власника на нерухомість і зобов'язання щодо її використання [3, 2]. З 2 серпня 1892 року в Австро-Угорщині було введено в обіг нові металеві гроші, які повинні були замінити існуючі. Щоб запобігти непорозумінням, які

виникали серед населення, К. Левицький у книзі «Про нові гроші» розтлумачив певні особливості цих змін, описував з якого металу зроблено монети і чи можливе зростання цін на товари першої необхідності у зв'язку з цією новацією. Оскільки нові крони були із золота, то ця валюта вважалася стабільнішою для монархії порівняно з паперовими грішми і, крім того, завжди цінувалася на світовому ринку. За Костем Левицьким, така операція здійснювалася для «упорядкування господарства держави» і була вигідна насамперед людям, які надавали консалтингові послуги, займалися торгівлею і вели її з закордонними фірмами [4, 6].

Важливим для селян було роз'яснення К. Левицьким закону від 17 липня 1876 року «Про охорону власності польової». Автор намагався з'ясувати, що являє собою польова власність, а що – домашня. За законом, «власністю польовою є всяка річ, котра належить до господарства сільського, а то як довго перебуває на відкритім полі (параграф 1 закону польового)» [5, 4]. Домашньою власністю вважалося все майно, птиця і худоба, які були в одного господаря. Ще однією працею К. Левицького на аналогічну тематику була книга «Про шпихліри і крамниці», в якій зазначається, що «шпихлір в громаді, то є безпека на різні випадки і зарада на голод в тяжких роках» [6, 6]. Згідно з міркуваннями автора, шпихліри (каси) потрібні для того, щоб населення, відкладаючи щомісяця певну суму в касу, могло використати ці кошти у скрутний для громади час. Новим засобом заробітку грошей автор вважав крамниці, заснування яких було особливо необхідним для сільського населення, як і «сільські каси позичкових і щадниць». Про їхнє значення і функції К. Левицький розповів у однойменній книзі, підкресливши, що «щадниця в громаді ублагороднює людей, вироджуючи в них духа ощадности, тобто охоту до життя справді господарського» [7, 49].

У порадах «про нові спілки господарські» К. Левицький пояснював, яким чином створювати такі організації, якими повинні бути їхні основні функції (прийом і збереження вкладів населення, нарахування відсотків і виплат) і як створювати філії такого типу. Метою цих спілок є «уділяти членам позички потрібні в господарстві, промислі і торгівлі з фондів, які на ту ціль збирає спілка при допомозі спільної поруки своїх членів» [8, 7]. Вкладники (а це могли бути як фізичні, так і юридичні особи, організації й інші спілки краю) у таку спілку могли ставити кошти на зберігання, і за певний час їм за це нараховувалися відсотки, які будь-коли можна було зняти з рахунку. Такі господарські спілки можна назвати передвісниками перших у Східній Галичині банків.

Ще одним складним і не завжди зрозумілим питанням для селян був земельний податок. Кость Левицький дає чітке пояснення і цієї проблеми у книзі «Про грунтовий кадастер». «Грунтовим кадастром» називається перелік всіх державних земель у краї. Його складали для того, щоб після збору урожаю визначити окремий податок з кожної ділянки. Проте були певні частини землі, за які податок не сплачувався: це землі непридатні для землеробства. Оскільки ліси приносили державі менший прибуток, то їхні володарі сплачували й менший податок [9, 13]. Тому К. Левицький зазначав, що при оцінці ґрунтів необхідно враховувати і їхню родючість, природнокліматичні умови та наявність інфраструктури у певній місцевості тощо.

Крім того, К. Левицький у 1900 році видав книгу «Про спис людности», де наголосив на необхідності проведення перепису населення для статистичних даних та пояснив методи проведення цієї процедури. Він розповів, що кожен будинок у населеному пункті повинен мати свій номер і потрібно провести перепис не тільки людей, а й домашніх тварин. Проводити перепис повинен комісар, який на кожну будівлю чи тварину заводить окремий аркуш, заповнені й підписані документи передаються старосту. Хто уникне перепису або свідомо подасть неточні дані, оплачує штраф від 2 до 4 крон або карається арештом до 4 днів. Виручені штрафні гроші надходили у «фонд убогих в громаді» [10, 15].

Після прийняття закону «Про будівництво для сіл, міст і містечок», який набув чинності 20 березня 1900 року і поширювався на весь край крім Львова і Кракова, оскільки там існували свої аналогічні закони, Кость Левицький написав для селян ще один порадник на цю тематику. В ньому вказувалося, що, відповідно до закону, будівництво можна розпочинати тільки з дозволу громадської старшини, а не будь-де, як було дотепер [11, 4]. К. Левицький дає певні рекомендації з приводу будівництва. Вони були дуже цінними для сільського населення, в них вказувалось, якого типу будівлі більш практичні для гірського регіону, скільки часу потрібно для осідання фундаменту і як слід будувати, щоб споруда витримала природні катаклізми. Ці питання найбільше хвилювали селян, оскільки вони не завжди були у них компетентними.

У зв'язку з недосконалим цивільним кодексом Австро-Угорської монархії виникали проблеми у задоволенні запитів і судових позовів, особливо сільського населення Східної Галичини. З цим зіткнувся і К. Левицький у своїй адвокатській практиці, яку проводив у Львові. Щоб пояснити, чому виникають непорозуміння, і розтлумачити основні моменти цивільного права, він пише книгу «Про неважність в новім процесі цивільнім. Розвідка з австрійського права процесового», де говорить, що основними причинами непорозумінь є неправильне тлумачення певної справи, тобто юристи неправилдьно розуміють саму її суть, а звідси і невідповідність до неї того чи іншого закону цивільного кодексу. Оскільки сам кодекс був недосконалим, то додаткове оскарження будь-якого судового вироку нічого не вирішувало [12, 3]. Сприяючи економічному розвиткові українського села, Кость Левицький та Іван Петрушевич видали книгу «Порадник торгівельний». В ньому автори справедливо зазначили, що в краї слабо розвинена торгівля, експорт та імпорт і проводиться мізерний товарообіг. «Порадник торгівельний» цінний тим, що у ньому вперше зроблено аналіз стану торгівельної справи серед українців Галичини, а також сформульовані практичні поради, як вести торгівельну справу, враховуючи досвід інших країн світу [13, 8]. У ній відзначено, що умовою успішної торгівлі є насамперед освіченість, стартовий капітал, який дозволяє відкрити свою

справу. Не менш важливим чинником у торгівлі є характер людини, її особистісні дані. Запорука успіху – терплячість, наполегливість і чесність.

Переходячи у практичну площину діяльності К. Левицького стосовно втілення в життя проектів розроблених раніше, необхідно відзначити, що активна діяльність К. Левицького починається після 1907 р., тобто після парламентських виборів. У так званий вступний період, тобто з 17 червня до 24 липня 1907 р., відбулося ряд нарад палати депутатів держаної ради. 20 червня 1907 р. на одній із таких нарад українська фракція Віденського парламенту подала на розгляд ради заяву, в якій містилися вимоги українців з приводу необхідності економічного піднесення усіх суспільних верств Галичини і Буковини [14, 6]. На подібній раді 17 жовтня 1907 р. К. Левицький з групою депутатів вимагали від уряду Австро-Угорщини дозволу та виділення коштів на заснування українського акціонерного банку для підтримки селянства кредитами у формі іпотечних позик – Земельного Іпотечного Банку. Завдяки зусиллям української фракції дозвіл було отримано у 1909 р., а необхідний для закладання банку капітал утворено випуском 2500 акцій по 500 крон, у наступному році банк розпочав діяльність [15, 56]. На цій же нараді українські депутати порушили питання щодо надання грошової допомоги, яка прийшла з великим запізненням, українським селянам на весняно-польові роботи. Обговорюючи проект щодо формування державного бюджету на наступний рік, українські депутати К. Левицький, М. Василько, О. Колеса, К. Трильовський неодноразово виступали на пленарних засіданнях із вимогами надання коштів для проведення необхідних суспільно-політичних і господарсько-економічних реформ, які б сприяли економічному піднесенню простого населення [16, 22]. Уряд взяв до уваги побажання українців і пообіцяв втілити їх у життя. Загалом, українська фракція в 1907–1911 рр. доклала чимало зусиль для покращення становища українського населення. Українські депутати відстояли інтереси українського селянства при обговоренні депутатами парламенту таких питань, як звільнення безземельних верств населення від податку із житла, малоземельних – від прибуткового податку. За ініціативи української фракції було скасовано оплату «судових доручень». Завдяки фракції парламент ухвалив для селян щорічне відшкодування за знижку цін на велику рогату худобу, а також було вжито конкретних заходів щодо отримання селянами деревини в державних лісах. Їм було дозволено брати звідти воду, з якої випарювали сіль, тобто сировицю, й було знижено ціни на дрова для селян з безлісних повітів [17, 6].

Становище українських селян турбувало і галицький крайовий сейм. Його депутати разом із представниками Української Національно-Демократичної Партії (далі – УНДП) 8 вересня 1913 р. у Львові провели конференцію, головуючим на якій був К. Левицький. Присутні зійшлися на тому, що вимоги українців щодо запровадження пільг для сільськогогосподарського населення австрійським урядом були не виконані [18, 1]. К. Левицький особисто поїхав до Відня і в розмові з прем'єр-міністром Штірком зазначив, що допомога імперії для українських селян є мізерною і чомусь завжди приходить із запізненням. Висловлюючи думку українського політикуму, К. Левицький підкреслив, що за попередніми підрахунками для економічної відбудови краю на даний момент потрібно щонайменше 10 млн. крон, і це тільки, щоб вирішити негайні потреби селян, а потім буде потрібна і ще більша допомога. Уряд пообіцяв вирішити це питання й завдяки українському представництву виділив українцям Східної і Західної Галичини 1 млн. крон для ремонту доріг [19, 2]. Селянське питання неодноразово вивчала на своїх засіданнях Загальна Українська Рада (далі – ЗУР), головою якої був К. Левицький. Її представники влітку 1915 р. провели ряд нарад із намісником Галичини Ділером, де обговорювали господарські справи щодо відбудови краю, зокрема покращення становища сільського населення. Керівництво ЗУР разом із представниками товариства «Сільський Господар» провели нараду з міністром агропромислового комплексу, на якій обговорили стан товарообігу великої рогатої худоби і справи, що стосувалися розвитку молочарства на селі [20, 34]. Представники ЗУР неодноразово проводили подібні наради з прем'єр-міністром, міністрами економіки, АПК, керівниками різноманітних відомств й органами місцевого самоврядування, на яких першочергово розглядалися питання соціального захисту селян та методи і шляхи покращення економічного стану.

З ініціативи К. Левицького, як голови партії, відбулося ряд з'їздів Ширшого Комітету УНДП, присвячених питанням українського села. Один із таких з'їздів відбувся 12 березня 1917 р. Ухваленою резолюцією УНДП вимагала від уряду виплати селянам готівкою компенсації за військові «чинитьби», підвищення оплати для сімей військовослужбовців, надання допомоги селянам при обробітку ґрунтів у час весняно-польової кампанії, організацію відбудови селянських господарств у Східній Галичині, залучення українців до органів місцевого самоврядування [21, 2]. Для сільського населення Рогатинського виборчого округу, в якому балотувався К.Левицький, він вимагав від уряду створення у міністерстві «публічних робіт» так званої фахової комісії, силами якої було б відбудовано знищені війною околиці. К.Левицький також вимагав обов'язкової відпустки для селян на період збору врожаю і домагався змін в адміністративному апараті краю. Зокрема йшлося про те, щоб коронну раду, намісництво і керівні посади на місцях посіли українці й створили окремий центр для сільськогосподарської відбудови краю [22, 3]. Очолюючи уряд Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), К. Левицький разом зі своїми колегами розробив проект земельної реформи. Закон про початок земельної реформи підписано 15 березня 1919 р., хоча на той час К. Левицький вже не був головою Держсекретаріату ЗУНР. Основні положення регламентували, що безкоштовно ґрунти надаються безземельним і малоземельним селянам, а також жовнірам, які брали участь у війні, вдовам і сиротам полеглих й інвалідам [23, 45–46]. Проте існував і ґрунтовий резервний фонд. Резервні ґрунти уряд

ЗУНР планував використовувати для будівництва фабрик, заводів, побудови рільничих шкіл та для створення так званих «взірцевих господарств».

Таким чином, працюючи в різних владних структурах, К. Левицький активно захищав інтереси українського населення. Його невеликі за обсягом та доступні за змістом книги були хорошими порадниками для селян. Теоретичні розробки К. Левицького були втілені насамперед в основу ряду проектів, вимог і запитів українських парламентських і сеймових фракцій, більшу частину яких уряд все-таки виконав. Висвітлення аграрних проектів К. Левицького є однією із сторінок багатогранної діяльності цього діяча, який плідно працював майже у всіх сферах суспільно-політичного життя Східної Галичини. Потребує глибшого дослідження його парламентська діяльність і характеристика основних законопроектів, розроблених К. Левицьким для розвитку українського населення краю.

1.Левицький К. Наш закон громадський або які ми маємо права і повинності в громаді. – Львів., 1889.

2.Левицький К. Про каси позичкові разом з статутом товариства каси позичкової Власна поміч, і обчисленєм відсоток 3%–12% від 5 зл., ав. до 100 зл. ав. – Львів, 1889.

3.Левицький К. О набуттю недвижимості при екзекуційній продажі: Студія з права цивільного. – Львів, 1892.

4.Левицький К. Про нові гроші. – Львів, 1892.

5.Левицький К. Про польові пошкоди. – Львів, 1893.

6.Левицький К. Про шпихліри і крамниці. – Львів, 1893.

7.Левицький К. Про сільські каси позичкові і щадниці. – Львів, 1894.

8.Левицький К. Про нові спілки господарські. – Львів, 1904.

9.Левицький К. Про грунтовий катастер. – Львів, 1895.

10.Левицький К. Про спис людности. Старорускі оповідання Ч. V і VI. – Львів, 1900.

11.Левицький К. Новий закон будівельний для сіл, поменших міст і місточок. – Львів, 1900.

12.Левицький К. Про неважність в новім процесі цивільнім: Розвідка з австрійського права процесового. – Львів, 1900.

13.Левицький К., Петрушевич І. Порадник торгівельний. – Львів, Б.р.

14.Левицький К. Перший рік парламенту загального глосованя (1907–1908). – Львів, 1908.

15.Котлобулатова І. П. Львівські скарбниці. – Львів, 2002.

16.Левицький К. Перший рік парламенту загального глосованя (1907–1908). – Львів, 1908.

17.Левицький К., Петрушевич Є., Цегельський Л., Окуневський Т. Що робили наші посли в парламенті? Маніфест руського (українського) клюбу. – Львів, 1911.

18.Левицький К. Краєва конференція в справі сегорічних нещасть // Свобода. – Львів, 1913. – 4 вересня.

19.Ратункова акція // Свобода. – Львів, 1913. – 2 жовтня.

20.Центральний державний історичний архів України у м. Львові (Далі – ЦДІАЛ). – Ф. 440. – Оп. 1. – Спр. 2.

21.Макух І. Наради економічного з»їзду // Свобода. – Львів, 1917. – 17 березня.

22.Внесення і запити українських послів // Свобода. – Львів, 1917. – 23 червня.

23.ЦДІАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 45–46.

С.А. Морозова

ВІДТВОРЕННЯ ПРИРОДНИХ УМОВ ДАВНІХ ІСТОРИЧНИХ ЧАСІВ: ГЕОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ

Відтворення історичної минувшини часто зосереджується на подіях світської хроніки. Реальніша та інформативніша картина буття постає із аналізу розселення, динаміки чисельності населення, характеру господарювання, врожайності основних сільськогосподарських культур. Найбільш привабливим у цьому зв'язку є вивчення потоків товарообміну, зокрема, торговельних шляхів, складу продукції й інтенсивності. Ці показники є ключовими, оскільки об'єктивно і повно відтворюють реальну картину господарсько-економічного життя населення сучасної України у давнину. Досліджуючи проблему відтворення шляхів, обсягів і напрямків товаропотоків історики постають перед необхідністю врахування змін природного середовища. Масштабність цього явища часто недооцінюється. Тому актуальною є проблема екологічного аналізу ступеня перетвореності природного середовища і відтворення природних умов той чи інший історичний період, що і є метою статті.

Вивчення соціо-природної взаємодії потребує полідисциплінарного підходу, хоча у минулому сторіччі основною тенденцією стало подальше звуження наукової спеціалізації, лише небагато науковців присвятили свої роботи цій проблематиці, що вимагала енциклопедичних знань і комплексного підходу. Одним із визначних її дослідників став Фернан Бордель, який у своїх працях заклав основи економічної оцінки прояву або зміни інтенсивності того чи іншого природного фактору [1].

Питанням впливу „вміщуючого ландшафту" на формування етносу і його подальшу історичну долю присвячено науковий доробок Л. Гумільова [2-4]. Вплив коливання природних факторів на зміну господарської спеціалізації, а отже характер антропогенної зміни ландшафтів став об'єктом дослідження сучасної британської школи історичної географії [5-8]. У роботах її представників організовано різноманітні сучасні методологічні підходи та методики оцінки динаміки антропогенних перетворень природного середовища.

Господарська діяльність людей на теренах Середньодніпровської низовини налічує понад десяти тисяч років. Ландшафти, які ми спостерігаємо нині й сприймаємо за власне природні, сформувалися за умов інтенсивного антропогенного впливу. Для виявлення ступеня глибини антропогенної трансформації цієї території, відтворення реальної картини особливостей природного середовища віддалених часів не обійтись без грунтовного ретроспективного аналізу характеру природокористування. Потужність антропогенного фактора доповнюється природними флуктуаціями.

Характер флористичного і фауністичного різноманіття багато в чому обумовлювався близькістю Великого азійського степу. В проблемі біорізноманіття, тобто видовому насиченні певної території, велике значення має розташування місцевості відносно природних шляхів міграції видів. Під „міграцією" ми розуміємо переміщення будь-яких тваринних і навіть рослинних видів. На простори Північного Причорномор'я і далі на рівнини Середнього Подніпров'я виходить одна з найпотужніших трансконтинентальних природних "магістралей". Сформований на неосяжних просторах монгольських, північнокитайських та середньоазійських степів, шлях проходить по вододілах Єнісею, Обі, Іртишу і далі, звужуючись у "коридор" між Каспійським морем і Уральськими горами, виплескується на простори Прикаспійської і Волжської низовин, у Північночорноморські степи. Докладно ідея трансконтинентальних магістралей викладена Ю. Ємельяновим [9].

Незаперечним фактом дієвості трансконтинентальних міграційних шляхів була наявність у фауні Європейського лісостепу значної кількості суто азіатських степових видів. Так, на простори Середнього Подніпров'я поширювалися характерні середньоазійські ковилово-типчакові флористичні угрупування. Не дивно, що ці степи заселяли такі характерні для степів мешканці, як тарпан, кулан, сайгак, байбак. "Азійські риси", притаманні усій фауні Європи, яка заселялась після останнього зледеніння, є іншими, ніж „африканські" На це звернув увагу, зокрема, американський дослідник I.Simmons [10].

Кількість тварин на певній території, як правило, обмежується одним із життєво необхідних ресурсів, якого не вистачає – так званий "лімітуючий фактор". Таким лімітуючим фактором на просторах азійських степів є вологість. Літні посухи, обмежуючи кормові запаси, стримують чисельність великих тварин. Вологість середньоазійських степів залежить від атлантичних циклонів, які мають закономірність у своєму поширенні на ці території. Цикли відносно вологих і посушливих періодів вкладаються у 100-120 років [4, 11,]. Під кінець вологих періодів чисельність степових видів досягає максимуму. Заміна вологих періодів посухами зумовлювала рух як худоби, так і людей, оскільки кочівники, покладаючись на інстинкти тварин, рухалися у сприятливі для життя території.

Практично повне антропогенне винищення первинних степів на території України, пік якого прийшовся на XIX-XX ст., докорінно змінило характер природного середовища. Сучасні природні

ландшафти кардинально відмінні від тих, що існували тисячу років тому.

Лісостепова зона має динамічний характер, який визначається не лише знову ж таки, кількістю вологи, а й біологічними факторами. Так, у лісі завдяки більшому випаровуванню створюється підвищена вологість, що разом із затіненням, захистом від вітру створює сприятливіші умови для проростання саме деревних рослин. За сталих умов ліс є стійкішим флористичним угрупуванням, але за наявності частих або сильних стресових факторів (сильні посухи, літня спека, пожежі), – ліс відступається, місцем лугостеповій рослинності. Коли площа лісових масивів досить значна, вони суттєво підвищують вологість повітря і – що особливо важливо для розуміння характеру зміни обезліснених територій – значно впливають на рівень грунтових вод. З усієї площі листової поверхні дерева відбувається випаровування води, завдяки чому розвивається потужний осмотичний тиск. Його сила у дорослого дерева дорівнює 40 атмосфер, з якою коренева система дерев підтягує грунтові води з глибини декількох десятків метрів. Додаймо до цього властивості лісової підстилки, яка немов губка набирає дощову вологу і поступово віддає її грунту. Таким чином, малі ріки у давнину практично повністю завдячували своїм існуванням лісам.

На це слід особливо зважати при дослідженні мережі водних шляхів сполучення, інтенсивності та напрямів торгівлі у добу давнини і раннього середньовіччя. Сучасна ландшафтна карта докорінно відрізняється від аналогічної часів Київської Русі, а тим паче давніших періодів. Природна лісистість Лісостепової зони, за обережними оцінками, становила 52%, за сучасних умов – ледь сягає 13% [12, 45]. Зазначимо, що в останній показник включено так звані „лісові землі", що часто лишаються не заліснені. До того ж потрібно пам'ятати про докорінну відмінність у якості прадавніх первинних лісів і сучасних одновидових лісових насаджень.

Ще не так давно реліктовий лісовий масив, залишки якого ми можемо спостерігати в районі Канівських гір, Мошногір'я, Чорнолісся, по правому березі Дніпра, смугою завширшки до декількох десятків кілометрів доходив до Чорного моря. Завдяки цьому, зокрема, на Правобережжі невпізнавано насиченішою була гідрологічна мережа. Малі ріки, які ми ще досі можемо спостерігати, безсумнівно, були судноплавними для лодій і грецьких галер, а щільно вкриваючи.

Аналіз гідрологічних умов прадавньої України приводить до висновків, далеких від усталених сучасною наукою стереотипів. Так, традиційно, як щось само собою зрозуміле, вважається, що хлібний потік з території сучасного українського Лісостепу в греко-римську добу йшов по Дніпру. А як інакше? Адже це загальновідомий „шлях із варяг у греки". У часи Київської Русі основною торговою артерією дійсно був Дніпро. Проте в той час через пороги транспортували головним чином такі товари, як хутра, віск, шкіри. Вони не важкі (хутра, віск), не бояться перевантажень (шкіра), коли потрібно було розвантажити товари на суходіл, щоб перетягти по ньому відносно легкі кораблі військово-купецьких дружин. А саме такими, прибережними „моноксилами" були кораблі давньоруських купців. Їх то можна було, зважаючи на невеликі розміри, попередньо розвантаживши, провести через пороги.

Варяги також пересувалися Дніпром. Хоча їхні кораблі були більших розмірів, ніж „моноксили", їх основним „вантажем" був, як правило, загін воїнів, значно чисельніший, ніж команди, тому їм було під силу обійти волоком Дніпровські пороги.

Значно більші грецькі галери, навантажені зерном, затарованим у крихкі гостродонні амфори, які неможливо було поставити на землю, а покладені на бік вони просто не витримували скільки-небудь суттєвого нерівномірного тиску на бічні стінки, не мали чисельної команди, а тому можливість долання ними дніпровських порогів виглядає не правдоподібною.

У той же час, аналіз донних та берегових відкладів сучасних малих річок басейну Південного Бугу таких, як Шполка, Уманка, Ревуха, Ятрань, Мала Вись, Гнилий Товмач та ін., що у наш час представляють собою вузенькі струмочки, в давні часи були широкими і повноводними річками. Тому головною транспортною артерією прадавньої України в її широкій торгівлі з Елладою слугував в ті часи не Дніпро, а значно зручніший для плавання Південний Буг по грецькому – Гіпаніс.

Врахування цієї та інших відмінних рис природи давнини, безумовно, корисне для конкретизації картини історичної минувшини.

1.*Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. – М.: Прогресс, 1986.*
2.*Гумилев Л.Н. Этносфера: история людей и история природы.- СПб.: ООО „Издат. Дом „Кристал», 2002.*
3.*Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли.- СПб.: ООО „Из-во АСТ", 2001.*
4.*Гумилев Л.Н. Роль климатических колебаний в истории народов степной зоны Евразии // История СРСР. – 1967. – № 1.*
5.*Rackham O. The history of the countryside. The classic history of Britain's landscape, flora and fauna. – London: Phoenix press – 2001.*
6.*Aalen F.N.A. Man and the landscape in Ireland. – London: Academic Press. – 1978.*
7.*Grigson C. "porridge and pannage: pig Husbandry in Neolithic England"// Archeological aspects of woodland ecology. -1982.*
8.*Titterson A., Titterson R. Natural history of the Mens, Sussex //Natural History Society. – 1977.*
9.*Ємельянов Ю.В. Рождение и гибель цивилизаций. – М.: Вече, 1999.*
10.*Simmson I.G. Changing the face of the earth: culture, environment, history. – L.: Blackwell, 1996.*
11.*Чижевский А.Л. Земное эхо солнечных бурь. М.: Прогресс. – 1973.*
12.*Національна доповідь України / Спеціальне видання до V всеєвропейської конференції міністрів навколишнього природного середовища „Довкілля для Європи". – К.: Т-во Новий друк. 2003.*

О. В. Ткачук-Ферков

СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ В ОЦІНЦІ УГОРСЬКИХ ІСТОРИКІВ XIX — ПОЧАТКУ XX ст.

Географічне і геополітичне розташування Закарпаття сприяло тому, що регіон протягом віків перебував у тісних, різноманітних за своїм характером взаємовідносинах із сусідніми народами. Цей край

тривалий час входив до складу різних держав: Угорського королівства, Австрійської, згодом Австро-Угорської імперії, Чехословаччини. І тільки у 1945 р. став частиною України. Основне населення Закарпаття — русини (українці) [1] – завжди вважало себе часткою сім'ї народів східного слов'янства і ніколи не поривало зв'язків із нею. Водночас жоден із регіонів України не був у таких тісних економічних, політичних і культурних контактах із народами Європи, як Закарпаття. Тому краєм цікавилися визначні особи наукових кіл різних країн як на сході, так і на заході від нього. Значна кількість літератури полемічного характеру з'явилася в кінці XVIII – на початку XX ст. Автори праць — німці, словаки, угорці, українці, росіяни – висували різні концепції історичного розвитку Закарпаття.

Чимало писали про історію комітатів Закарпаття власне угорські вчені, починаючи ще з кінця XVIII ст. Саме тому не можемо ігнорувати праці, автори яких поряд з основними проблемами історії Угорщини неодноразово роблять суттєві вказівки на події минулого нашого краю. До таких належать роботи М. Бела, Г. Сердагельї, С. Катона, І. Батьяні, А. Сірмаї [2-6]. Слід зауважити, що ці праці написані латиною, тому через незнання мови вони мало використовуються сучасними вченими. Першою угорськомовною працею з історії Закарпаття є робота Йожефа Балайті [7]. Вона маловідома в наукових колах, а якщо вчені раніше і знали про неї, то не приділяли особливого значення матеріалам, поданим дослідником першої половини XIX ст. Із радянських часів знаємо тільки про одну коротеньку статтю стосовно праці Й. Балайті [8].

Вивчаючи період становлення історичної науки в Угорщині та на Закарпатті, не можна оминути увагою доробок Кароя Мейсароша (1821-1890). Він хоч не був професійним істориком, що не є винятком для першої половини XIX ст., але своїми аргументами і висновками пожвавив наукові дискусії тих часів. Визнання в колах професіоналів він здобув своїми монографіями [9; 10]. Завдяки цьому К. Мейсарош відомий в науці не тільки як один з перших угорців-дослідників минулого населення Закарпаття, але й як перший історик міста Ужгорода. Праці вченого маловивчені сучасною історіографією, винятком є ряд публікацій В. Фединишинця [11] та К. Найпавера [12]. Починаючи з середини 70-х рр. XX ст. в угорському науковому журналі "Сазадок" велася дискусія стосовно об'єктивності автобіографії К. Мейсароша, що опубліковано в Угорщині [13]. До рукописної спадщини К. Мейсароша звертався також Й. Кобаль [14].

Угорську історіографію про Закарпаття збагатив інший вчений другої половини XIX ст. — Тиводар Легоцький (1830-1915). З його ім'ям пов'язані ґрунтовні дослідження минулого комітатів Закарпаття із найдавніших часів і до середини XIX ст. Він відомий в науці також як засновник археології краю та зачинатель музейної справи. Т. Легоцького цікавили питання політичного, господарського та культурного минулого русинів-українців. Він автор фундаментальної тритомної "Монографії Березької жупи" [15]. Спадщина Т. Легоцького, подібно до доробку К. Мейсароша та Й. Балайті, також тривалий час не вивчалася радянською наукою, винятком є деякі посилання на матеріали з соціально-економічних питань у працях І. Шульги [16] та І. Коломійця [17]. Неупереджене вивчення спадщини Т. Легоцького розпочалося тільки в 90-х рр. XX ст., коли відкрився доступ дослідників до раніше недосяжних архівних і бібліографічних матеріалів, з'явилася можливість правильного оцінювання як історичних фактів, так і доробку багатьох учених краю. Опубліковано бібліографію праць ученого [18].

На рубежі XIX — XX ст. відбуваються корінні зміни у розвитку історичної науки Угорщини. Інтенсивним є вивчення регіональної проблематики, зростає професійна підготовленність дослідників, акцентується особлива увага на вивченні історії селянства, кріпосницьких відносин, становища культури і духовності різних націй і народностей, які населяли "Велику Угорщину". Особливий наголос ставиться на джерельній основі досліджень, на використанні статистичних матеріалів та інших видів документів (щоденників, спогадів, мемуарів тощо). До спектру проблем історіографії залучається минуле комітатів Закарпаття та її корінного населення — русинів. Це найкраще можемо простежити на прикладі доробку угорського вченого початку XX ст. Антонія Годинки (1864-1946). Як професійний вчений Угорщини, він особливо багато уваги приділяв дослідженню історії Закарпаття. Сучасники називали його одним із "наймудріших представників офіційної історіографії" [19]. Радянська наука оцінювала його спадщину негативно. Праці зберігалися у спецфондах. І тільки у 90-і рр. XX ст. вітчизняні та зарубіжні дослідники звернулися до його робіт як до джерел історії Закарпаття та Угорщини періоду середніх віків [20].

Крім названих угорськомовних досліджень, цікаві матеріали містять праці І. Сіладьї, А. Комаромі, Я. Мігальї, О. Сабов, В. Сулінчак, О. Бонкало тощо. Їхній доробок належним чином не оцінений і на сьогодні. Тому в цій статті автор ставить за мету здійснити спробу поповнити відомості стосовно розвитку угорськомовної історіографії закарпатського регіону, оцінити внесок у цю справу, тих учених-угорців, які народилися і жили у краї або провели тут певний час свого життя.

Угорські вчені XIX — початку XX ст. вивчали найрізноманітніші питання: як соціально-економічні, політичні, так і культурно-духовні. Тематика була надзвичайно широкою, але у працях майже кожного із учених порушено такі питання, як час і напрями заселення території сучасного Закарпаття; прихід угорських племен до Тисо-Дунайської низовини; взаємовідносини угорців із місцевим слов'янським населенням; розвиток духовної культури русинів, заснування Мукачівської єпархії; прихід до краю Подільського князя Федора Корятовича та його діяльність; запаровадження і наслідки церковної унії 1646 року; участь русинів краю у національно-визвольній боротьбі угорців проти Габсбургів 1703-1711 рр. та ін.

Отже, для окресленого періоду характерною є багатоаспектність наукових зацікавлень. Тому проаналізуємо найбільш актуальну для сьогодення проблему заселення території Закарпаття і, виходячи із цього, автохтонність того чи іншого народу.

Ще на початку XIX ст. Й. Балайті, подібно до своїх попередників, проаналізував шляхи пошуків угорцями нової батьківщини і прихід їх до Паннонії. Основним

джерелом для нього слугувала відома хроніка Анонімного автора, з якої він запозичив багато фактів і навіть тлумачення подій. Зокрема, перехід угрів через Карпати датує 895 роком і при цьому дослівно цитує Аноніма: "..через Карпати Веречанським шляхом, який веде у Березьку жупу прийшли угорці у 895 році до Угорської Країни,…і спочатку тут 40 днів відпочивали…" [7, 15]. Ми не маємо сумніву щодо наведених подій, хоча сучасні вчені критикують анонімного хроніка. На початку XIX ст. це джерело було популярним, а викладені у ньому положення сприймалися як історичний факт.

На жаль, розповідаючи про прихід угорців, він не згадує місцеві племена, які могли бути свідками угорського поселення. Незрозуміло, чи дослідник не знав про таких жителів, чи вважав край незаселеним до IX ст. Свої розповіді продовжує тільки 1064 роком, коли місто Мукачево було вже у володінні угорських королів дому Арпадовичів.

У розділі праці про духовне життя населення краю Й. Балайті зауважує, що християнська віра була поширена тут, мабуть, завдяки "київським русинам, які прийшли і осіли на гористих місцевостях комітатів Берег, Унг і Мараморош разом із угорцями..." [7, 106]. Тобто, вчений допускає прихід певної частини русичів у IX ст., при цьому не висловлює думки з приводу автохтонності.

Пізніше, в середині XIX ст., К. Мейсарош конкретизує проблему заселення Закарпаття і наголошує на автохтонності русинів. До того ж, вважав, що вони (русини – авт.) повинні розпоряджатися своєю долею і життям. Відзначив важке соціально-економічне становище русинів, їхню безправність у політичному житті. Сумував, бо "..боляче бачити, як …цей народ …живе в найбільш скрутних умовах і в найбільшій духовній самоті в Угорщині" [9, 7], і звертався до угорців, які самі зазнавали гноблення з боку Австрії — "..покажімо, що ми не скупімося на благо свободи до жодного народу, не заздримо їм і не бажаємо пригноблювати їх. Горнімося до кожної народності, з якою пов'язала нас доля, поважаймо її національність, як найважливіше право її свободи…" [9, 11].

Погляди К. Мейсароша на автохтонність вирізняють його з-поміж інших угорських істориків, які вказували на переселення русинів із Галичини у XIII — XIV ст., або прихід разом із угорцями у IX ст. Нерідко вчений непереконливо подає відомі йому факти стосовно автохтонності "руських". На початку розповіді зауважує, що вони прийшли до краю з інших земель в глибоку давнину (дати не подає-авт.), мабуть, "..під час великого переселення народів" [9, 26]. В іншому місці говорить так: "Вони (тобто руські – авт.) залишили свої давні землі із першою хвилею народного переселення … влилися до угорців, і разом з Аттілою…прийшли сюди" [9, 32]. Отже, дослідник підкреслює, що до здобуття угорської батьківщини Арпадом цей край заселяли різні народи: "слов'яни і болгари жили між Дунаєм і Тисою аж до кордонів..з Галичиною (Galicia)..", а владу над ними мали окремі вожді. Це є пряме підтвердження автохтонності слов'ян на території Закарпаття.

К. Мейсарош звертався і до питання етнічної приналежності "руських". Він зараховує їх до слов'янських племен: "Руський народ є не ким іншим, як один з відокремлених гілок слов'янської народності". Дослідження їхньої "мови, звичаїв, релігії…підтверджує їх схожість.. із народом галицьким і малоросійським" [10, 7], бо походять вони з єдиного праслов'янського кореня. Обґрунтовуючи положення про автохтонність русинів на землях Закарпаття, К. Мейсарош відзначає факти неодноразового переселення русинів до краю із Ладомерії у XII ст., із Поділля у XIV ст. [10, 60].

Отже, К. Мейсарош у середині XIX ст. порушив цікаві проблеми з історії Закарпаття. Він визначив час заселення русинами території краю, довів, що вони жили тут далеко до приходу угорців у кінці IX ст. Другий його висновок — русини не тільки автохтони, але й етнічно споріднені з русинами на схід від Карпат. Водночас слід зауважити, що вченому у викладі деяких питань властивий дух романтизму, часто він спирається на власні почуття і враження, а не на наявні документи чи факти. Саме тому сучасні дослідники з обережністю посилаються на праці К. Мейсароша, при цьому визнають його вагомий внесок у розвиток історичної науки.

Стародавню історію Закарпаття та його населення вивчав інший, вже згадуваний нами вчений — Тиводар Легоцький. Джерелами йому слугували розповіді анонімного хроніка короля Бейли III "Gesta Hungarorum" (Діяння угорців) [21], законодавчі акти угорських королів, речові пам'ятки періоду, здобуті внаслідок археологічних розкопок.

Достовірним для вченого є той факт, що на час приходу угорських племен в околицях Мукачева жили слов'яни: "…слов'яни, жителі цієї землі, почувши про їх (угорців-авт.) прихід дуже боялися і підкорилися вождю Алмошу" [21, 88]. Проте, що слов'яни працювали у сільському господарстві, свідчить такий уривок Аноніма: "угорці 40 днів відпочивали біля Мукачева, їм були забезпечені усі найнеобхідніші засоби, ...вони були задоволені родючістю ґрунтів…" [15, 311]. На території Березької жупи у давні часи жили слов'яни, що були під владою вождя Салана (Szalбn vezйr). По берегах Боржави і Тиси жили болгари. Ось такий різнорід народів заселяв закарпатські території у IX ст. У праці "Монографія Березькоп жупи'' відображено історичну концепцію дослідника. Саме у передмові до цього видання він визначає мету свого дослідження: "Мопм прагненням є…відшукати найвіддаленішу точку Березькоп жупи і згадати тих, вже покійних, забутих предків, колишніх заможних і багатих землевласників, визначних осіб адміністрування і судочинства, які в ті часи творили славетні справи, а з плином часу були забуті,.. бо життя померлих вкорінюється в пам'яті живих". Історик ставить за мету через діяльність визначних осіб висвітлити історичне минуле населення Березькоп жупи. Для цього він опрацював незліченну кількість джерел із сімейних архівів, архівів Березькоп, Угочанськоп жуп, фонди міст Берегово, Мукачево, Мукачівськоп домініп, Будапештського королівського та Державного архіву тощо. Працюючи прокурором Мукачівсько-Чинадіпвськоп домініп, Т. Легоцький був оточений масою архівних документів, з яких черпав матеріали для своїх численних наукових студій. Він відбирав, перш за все, документи стосовно Березькоп жупи, бо "жупа відігравала немаловажливу роль в історіп держави" [15, 4].

Отже, вивчаючи проблеми раннього середньовіччя на території Закарпаття, Т. Легоцький

приділяє увагу підтвердженню автохтонності слов'ян у цьому регіоні. Суттєві моменти наукових пошуків ученого виокремлюють його з-поміж попередників та окремих сучасників. Перш за все слід наголосити на використанні нового для тих часів виду джерела — археологічних знахідок. Т. Легоцький вважається засновником цієї справи. Експонати його колекції становлять вагому частку речових фондів Закарпатського краєзнавчого музею.

Крім висловленої Т. Легоцьким думки про автохтонність слов'ян на землях цього краю, важливе значення має визнання ним етнічної спорідненості їх із українцями на схід від Карпат. Дослідник наголошував на необхідності захисту національних прав русинів-українців.

На рубежі XIX—XX ст. інший відомий історик Угорщини, Антоній Годинка, виклав свої погляди стосовно історичного розвитку комітатів Закарпаття та його населення у праці "Історія Мукачівської єпархії" [22]. Назва роботи, на перший погляд, свідчить про суто церковний характер, але насправді зміст розкриває культуру, соціально-економічні відносини, політику тощо. Тобто праця є ґрунтовним дослідженням історії Закарпаття. Фактичний матеріал базується на джерелах архівів Відня, Риму, Кошиць, Будапешта. Частину зібраних матеріалів А. Годинці вдалося видати у 1911 році окремою збіркою під заголовком "Архів Мукачівської єпархії грецького обряду" [23]. Тут подано 527 документів за період 1458 – 1715 рр., більше половини з них опубліковано вперше. На жаль, матеріали для наступних томів залишилися в рукописі.

Найперша і, мабуть, найважливіша, проблема, до якої звертається дослідник, – це заселення русинами (українцями) території історичного Закарпаття. А. Годинка висловлює думку, що ці землі (тобто Закарпаття – авт.) до приходу угорців в кінці IX ст. "були пустими, ніким не заселеними" [22, 59]. Учений не є прихильником теорії автохтонності русинів чи раннього їх поселення, а вказує на переселення цього народу до краю у другій половині XIII ст. Однак допускає можливість приходу із вождем Алмошем (кін. IX ст.) незначної кількості русинів. Посилається на відомості безіменного автора хроніки короля Бейли III. Саме Анонім у "Gesta Hungarorum" зауважує, що "до Алмоша приєдналося багато русинів, нащадки яких і нині живуть в Угорщині" [22, 62].

Згідно з письмовими джерелами, А. Годинка не знайшов слідів проживання русинів раніше середини XIII ст. Перше русинське поселення в районі сіл Лесна і Чемерне в нижній течії етнографічної межі проживання русинів учений датує 1254 роком. Саме після татарського нашестя король Бейла IV розпочав заселяти спустошені землі, будувати фортеці. Його зять, Ростислав Чернігівський, отримав замок Фузер (Fьzйr) у Земплінському комітаті, тут, за джерелами, вперше згадується русинське поселення ("sepulchra rutenorum"). А. Годинка відмічав, що стосовно земель історичного Закарпаття взагалі не можна говорити про автохтонність за давнім правом на землю, а тільки про пізніших переселенців, яких угорські документи називали гостями — "hospes" [22, 62].

Угорський історик вважав за доцільне визначити характер заселення земель Закарпаття. По-перше, заселення проходило не від кордонів у глиб країни, а від лінії укріплень до кордонів. Найдавніші поселення знаходимо вздовж головних шляхів сполучення [22, 72]. По-друге, поселенці-русини приходили не як однорідна, єдина група чи народ, а як кріпаки з різних територій. Це були поодинокі поселення, що прослідковується за етнографічними ознаками русинів.

Отже, науковець обґрунтував теорію пізнього заселення русинами території історичного Закарпаття. Сам процес заселення дослідник розтягує до початку XVII ст. [22, 17].

На запитання звідки прийшли русини, А. Годинка однозначно відповідає, що із-за Карпат від бойків і лемків, бо серед них збереглися назви — лемки та бойки. Приходили русини не разом, а невеликими групами протягом декількох століть. Якщо русини приходили групами, то поштовхом до цього могли бути не конкретні події, а власне суспільні відносини, які мали місце, починаючи з другої половини XIII ст. і аж до XVII ст. Якщо переселення були добровільними, то причиною могли бути пошуки кращого життя, "бо постійні чвари між князями, боярами, а пізніше польською шляхтою ускладнювали життя бідного селянства" [22, 20]. Такі висновки угорський вчений зробив на основі опрацьованих ним руських літописів, зокрема Іпатіївського списку. Завершуючи виклад цієї проблеми А.Годинка говорить, що "тут (тобто на Закарпатті. — авт.) русини жили краще, мали більше свободи і привілей, ніж в старій батьківщині" [22, 25].

Отже, Антоній Годинка є прихильником теорії пізнього заселення русинами комітатів Закарпаття. Це його помилкове твердження не перешкоджало у визнанні їх етнографічної спорідненості із бойками і лемками за Карпатами.

Крім А. Годинки, на початку XX ст. історичне минуле комітатів Закарпаття цікавило й інших дослідників. Згадаємо, зокрема, О. Сабова [24], В. Сулінчака [25] та О. Бонкало [26]. В їхніх працях певне висвітлення отримала проблема заселення земель краю. Всі вчені роблять висновок, що перша згадка про русинське поселення на території Підкарпаття [27] датується 1254 роком. Тобто одностайно є прихильниками теорії пізнього заселення території Закарпаття з другої половини XIII ст. Вони не вважають русинів–українців автохтонним населенням краю. Свої висновки та навіть цитати джерел запозичують в А. Годинки та в інших дослідників того періоду.

Отже, ми розглянули тільки одну проблему із багатьох, якими переймалися угорські вчені XIX – початку XX ст. Здебільшого дослідники були прихильниками позиції пізнього заселення території історичного Закарпаття русинами (українцями), що не зменшує їхнього внеску до скарбниці науки та культури краю.

Протягом XIX — початку XX ст. у розвитку історичних досліджень в Угорщині, частиною якої було і сучасне Закарпаття, спостерігалися позитивні зрушення. Серед головних питань історії держави відчувалася активізація вивчення регіональних питань. Так, серед угорських вчених помітну увагу історії комітатів Закарпаття приділяли Й. Балайті, К. Мейсарош, Т. Легоцький, А. Годинка, О. Сабов, В. Сулінчак, О. Бонкало та ін. Вони висвітлювали минуле краю у контексті історії Угорської держави. Найбільшою заслугою дослідників є те, що вони критично оцінили відомі та давно усталені положення

стосовно деяких моментів історії, проводили жваву дискусію навколо ще не вирішених проблем, ввели до наукового обігу значну масу джерел, якісно покращили методику досліджень тощо. При цьому не слід забувати про помилковість деяких суджень угорських істориків XIX — початку XX ст. Їхні праці не позбавлені неточностей та помилок, тому використовуємо їх з обережністю. Нами проаналізовано тільки невелику частину доробку вчених, що, мабуть, допоможе створити більш-менш об'єктивну картину розвитку історіографії Угорщини про Закарпаття. Спадщина угорських істориків краю є надбанням не тільки науки і культури Угорщини, але й України і потребує подальшого вивчення. Матеріали досліджень можуть стати основою для пожвавлення наукових контактів між ученими України та Угорщини, можуть бути використані у процесі викладання історії Угорщини, історії України та різних спецкурсів для студентів ВНЗ.

1.Назву "русини" вживаємо до закарпатських українців стосовно давнього періоду їх історичного розвитку.

2.Bél Mathias Compendum Hungariae Geograficum ad exemplar Notitiae Hungariae novae historico-geograficae.— Posonii et Pestini,1796.

3.Szerdahelyi Gabriel Cellebrium Hungariae urbium et oppidorum Chorographiae.—Cassoviae,1732.

4.Katona Stefano Historia critica regum Hungariae.—t.1-42.— Budae,1779-1817.

5.Battyány Josef Leges Eclestiastica Regni Hungariae.—Pars I-II.—Alba-Carolina,1785-1827.

6.Szirmai Antal Notitiae topografiae, politica incyliti comitatus Zempleniensis.—Budae,1803.; Notitiae historica comitatus Zempleniensis.—Budae,1804. òà ³ï.

7.Balajthy József Munkács. Azaz Munkács városának és várának topográphiai, geográphiai, históriai és statiszticai leirása.— Debrezen, 1836.

8.Várady Sternberg János Egy helytörténeti könyv és szerzöje (Balajthy J. Munkács) // "Kalendárium'87".—Uzshorod,1986.

9.Mészáros Károly A magyarországi oroszok története.— Pest,1850.

10.Mészáros Károly Ungvár története a legrégibb idõktõl máig.— Pest,1861.

11.Фединишинець В. Перший історик Ужгорода.— Ужгород,1994; Він же. Історик і захисник карпаторутенів.—Ужгород,1996.

12.Najpáver Kamil Vidékünk krónikása. Mészáro Károly születésének 160-ik évfordulójára // "Kalendárium'81".— Uzshorod,1980.

13.Mészáros Károly önéletrajza. Bevezette, sajtó alá rendezte Csorba Csaba.—Debrecen,1974./Hajdu-Bihar megyei muzeumok közleményei,23sz.; Spira György Mészáros Károly önéletrajza elõtt // Bp.: Századok, 1974.—3sz.

14.Kobály József Sine ira et studio.—Ungvár: KMKSz,1995.

15.Lehoczky Tivadar Beregvármegye monográphiája.—I-III.köt.—Ungvár,1881-1882.

16.Шульга І.Г. Соціально- економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст—Ужгород,1962.

17.Коломиец И.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX века. —Т.II.—Томск:ТГУ, 1962.

18.Кобаль Й. Бібліографічний показчик праць Тиводара Легоцького(1830-1915).—Ужгород,1990; Razgulov V/ Lehoczky- muzeum.—Ungvár: Kárpáti panoráma,1997.

19.Perényi József Emlékezés Hodinka Antalról // Bp.: Századok, 1965.

20.Hodinka Antal válogatott kéziratai /Вибрані рукописи Антонія Годинки. /Szerk. Udvari István.— Nyiregyháza,1992; Hodinka Antal emlékkönyv. Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére / Szerk. Udvari István.— Nyiregyháza,1993; Удварі І. Антоній Годинка—дослідник історії русинів: 1864-1946.—Ніредьгаза,1992.

21.Anonymi Belae regis notari Gestis Hungarorum Liber.— Viennae: Typis et sumtisus. Caroli Gerold,1827.

22.Hodinka Antal A munkácsi görögkatolikus püspökség története. — Bp.:MTA,1909.

23.Hodinka Antal A munkácsi görögkatolikus püspökség okmánytára. — I. köt.(1458 – 1715). — Ungvár,1911.

24.Szabó Oreszt A magyar oroszokról. — Bp.,1913.

25.Szulincsak Laszlo Mikor történt a kárpátaljai rutének betelepülése hazánkba? — Ungvár,1918.

26.Bonkáló Sándor A Rutének (Ruszinok). Magyarságismeret. Franklin Társulat kiadása. — Bp.,1940.

27.Термін "Підкарпаття" є перекладом із угорського "Kárpátalja". Тому автором у деяких моментах вживається це визначення території сучасного Закарпаття.

О. О. Вінтонів

ФІЛЬВАРОК В УМОВАХ КРИЗИ ФЕОДАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ШЛЯХИ ЙОГО ВІДБУДОВИ В XVII – XVIII ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Важливість дослідження порушеної проблеми зумовлена особливостями сучасного розвитку вітчизняної історичної науки, коли існує нагальна потреба у висвітленні малодосліджених і суперечливих питань історичного минулого України, зокрема питань розвитку фільваркового господарства, які вивчали представники Львівської школи аграрної історії в другій половині XX ст. Аграрна проблематика завжди була в центрі уваги радянських істориків, оскільки в той час, у зв'язку з дослідженням антифеодальних селянських рухів, для її вивчення склалися досить сприятливі умови. Однак заслуга істориків Львівської школи полягає в тому, що вони не обмежилися лише цією проблемою. У контексті вивчення аграрної історії Центральної та Східної Європи і зокрема західноукраїнських земель, вони досліджували особливості становлення, розвитку та занепаду фільваркової системи господарства як в цьому регіоні, так і в Східній Європі загалом.

Незважаючи на те, що праці львівських істориків-аграрників були відомі не лише в колишньому Радянському Союзі, але й за його межами, їхній науковий доробок так і не став об'єктом спеціального дослідження. Тому для історіографічної оцінки розвитку української історичної науки у другій половині XX ст. досить актуальним є осмислення наукової спадщини вчених цієї школи.

Метою статті є спроба шляхом залучення значного кола джерел, преш за все наукових праць Д. Л. Похилевича, Ю. М. Гроссмана, В. Ф. Інкіна, Я. С. Мельничука, В. О. Пірка, дослідити процес еволюції поглядів учених на занепад фільварково-панщинної системи у XVII – XVIII ст. та окреслити фактори, що його спричинили.

Значна увага істориками Львівської школи присвячена вивченню впливу фільварково-панщинної системи на загальний економічний стан Центральної та Східної Європи. У контексті цієї проблеми особлива увага зверталася на розвиток аграрного сектору західноукраїнських земель. Так, за спостереженнями Д. Л. Похилевича, спочатку фільварково-панщинна система сприяла інтенсифікації господарського розвитку, але вже у 20-40-х рр. XVII ст. стали виявлятися її негативні наслідки. В першу чергу це позначилося

на занепаді ремесел і торгівлі у містах, зниженні рівня агротехніки, скороченні посівних площ, збільшенні пусток, які маєтки не були у змозі приєднати до фільваркової ріллі [1, 105].

Цей висновок вченого не співпав із висновками більшості радянських і польських істориків. Останні вважали, що криза фільварково-панщинної системи почала виявлятися вже наприкінці XVI ст. – перших десятиріччях XVII ст., а до середини XVII ст. вона вже вступила у стадію кризи, яка спричинила загальний економічний занепад Речі Посполитої у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Не заперечуючи негативного впливу фільварково-панщинної системи, Д. Л. Похилевич вважав, що економічний занепад був зумовлений не стільки кризою панівної системи господарювання, скільки наслідком військових спустошень та стихійних лих другої половини XVII – початку XVIII ст. [2, 45-46].

Таку ж позицію демонстрували й інші представники Львівської школи. Так, Я. С. Мельничук акцентував на двох хвилях військових спустошень, які вплинули на стан фільварків: перша – під час Визвольної війни 1648-1655 рр. та шведської агресії у 1656-1660 рр., інша – на початку XVIII ст. – під час Північної війни 1700-1721 рр. Дослідник також зазначав, що перші ознаки кризи фільварку з'явилися ще до середини XVII ст., обумовлені частково татарськими нападами, а частково – загальною стагнацією у сільському господарстві Речі Посполитої [3, 68].

Польський дослідник Я. Рутковський доводив, що в 1660-х рр. було розорено близько 58 % селянських господарств, запустіло до 86 % ланів (до пустих ланів зараховувалися й ті, що запустіли ще на початку століття). Відновлення сільського господарства після викликаного війною розвалу супроводжувалося зміною соціальних і економічних структур. Повноцінні селянські господарства зникають, а замість них зростає кількість малоземельних і безземельних [4, 260].

Значну увагу цьому питанню приділяв і В. О. Пірко. Зокрема він стверджував, що відновлення господарства, яке розпочалося в кінці XVII ст., після спустошень середини цього ж століття, було перерване подіями Північної війни, в яку Річ Посполита була втягнута на боці антишведської коаліції [5, 68-76]. Історик зазначає, що протягом майже двадцяти років територія Речі Посполитої, в тому числі й Галицького Прикарпаття, була місцем постійної зимівлі і численних переходів своїх, чужоземних і союзних військ. Польща служила їм, за висловом сучасника, "заїзним двором і корчмою". Війна ж вимагала збільшення витрат на утримання армії, яка постійно зростала. Так, із 1699 по 1710 рр. витрати збільшилися майже у 5 разів. Покрити їх казна намагалася за рахунок збільшення податків і митних зборів, що стало важким тягарем для безпосередніх виробників. Податки, які призначалися на утримання армії – кварта та гіберна, вже в першому десятилітті XVIII ст. збільшилися відповідно на 45 % і 76 %. Подушний податок збільшувався майже втричі. Крім того, в багатьох селах населення заборгувало за утримання військ як поміщикам, так і різним кредиторам [6, 128].

Вивчаючи економічну розруху середини XVII ст., Я. С.Мельничук [7; 8] дійшов висновку, що великого спустошення зазнали на Прикарпатті середні та дрібні селянські господарства королівських та церковних маєтків (у них запустіли не менше 30 % селянських наділів), а менш розореними виявилися шляхетські маєтки та господарства сільської верхівки (солтиства, війтівства) [7, 103]. Основна причина такого співвідношення між селянськими господарствами різних форм власності полягала в тому, що приватновласницьке господарство було більш захищене від руйнівних процесів, спричинених війною. Крім того, феодал міг відкупитися від військових податків. Цей висновок простежується й у працях Ю. М. Гроссмана та В. Ф. Інкіна.

Дослідивши наслідки військових спустошень, Д. Л. Похилевич також доводив, що вони були настільки важкими, що могли б підірвати навіть здорову суспільну систему [9, 143]. Крім військових розорень, він визначив і решту гальмівних чинників: спад цін на збіжжя, скорочення експорту хліба, інфляція, феодальна анархія [10, 150]. Обґрунтовуючи свій висновок, учений писав: "Якщо погодитися з думкою, що панівна система господарювання в середині XVII ст. переживала загальну кризу, то стає незрозумілим економічне пожвавлення в Речі Посполитій після війн середини XVII – на початку XVIII ст. на тій же старій основі" [10, 150]. Хоча цей висновок і не дістав загального визнання серед решти дослідників школи, він сприяв подальшому вивченню проблеми на матеріалах різних земель, зокрема західноукраїнських.

Аналіз значної кількості джерел дозволив Д. Л. Похилевичу показати стан фільваркового і селянського господарств після війн середини XVII ст. – початку XVIII ст. Він наголошував на тому, що в різних районах і в різних типах феодального землеволодіння відбудова проходила по-різному. При відбудові поміщтя за допомогою селянських господарств спостерігалася часткова, подекуди навіть повна ліквідація фільварків і перехід селян на грошову або комбіновану форму ренти. Найчастіше такий метод шляхтич-землевласник застосовував там, де під час соціальних катаклізмів розійшлося все населення і власник маєтку не мав змоги надати допомогу селянам під час відновлення їхніх господарств. Такий шлях домінував у королівських володіннях, зокрема в Білорусії і Литві. Натомість у приватних володіннях його застосовували не так часто.

Поява порожніх земельних наділів селян у деяких місцевостях, як це не дивно на перший погляд, позитивно позначилася на розширенні фільваркових господарств, особливо якщо землі мали вигідне географічне розташування. Така нетиповість призвела зокрема Ю. М. Гроссмана до думки, що навіть у цей скрутний час фільварок залишався найзручнішим засобом отримання земельної ренти, не зважаючи на різні потрясіння [11, 265].

В.О.Пірко вважає, що перші два десятиліття XVIII ст. не можна розглядати як період постійних розорень. Вивчаючи шляхи відновлення маєтку, історик стверджував, що, скажімо, в Перемиській землі цей процес діяв в основному через фільварок, і меншою мірою – через селянське господарство. В маєтках магнатів і заможної шляхти процес відновлення відбувався інтенсивніше. В поміщтях дрібної шляхти, частково середньої, а також у королівських маєтках, які були найбільше розорені, спостерігається приєднання пустих селянських наділів до фільварків і використання найманої праці малоземельних і безземельних селян [12, 143-144].

У столових економіях, які вивчав В. Ф. Інкін, відновлення економіки проводилося казною частково засобами відродження селянського господарства та послаблення панщини. Наприклад, для того щоб уникнути розорення селян, казна перевела кілька сіл із панщини на чинш [13, 145].

В. О. Пірко доводить, що одним із важливих чинників переходу на грошовий податок був зовнішній фактор. Оскільки доставка продукції фільварків із Прикарпаття до Гданська обходилася дорого, то вона в основному, була під силу лише великій і середній шляхті. Дрібна шляхта збувала свою продукцію переважно на місцевому ринку. Значну кількість зерна вона переробляла у своїх маєтках на спиртні напої, примушуючи підданих купувати їх у корчмах. Із фільваркової продукції на ринок найбільше надходило зерна, меншою мірою – продукції тваринництва, овочів і фруктів. З ремісничих виробів до Гданська доставляли головним чином полотно. В цілому в процесі відбудови покращувався загальний стан селянських господарств. В. О. Пірко, аналізуючи інвентарні описи Перемишльської землі, дійшов висновку, що осілі селянські наділи у 20-40-х рр. XVIII ст. становили 75 % громадських земель, орендовані та приєднані до фільварків – 19,2 %, пусті – 5,8 %. У 1749 р. у 22 гірських селах Самбірської економії пусток було вдвічі менше, порівняно з 1711 р. Хоча в королівщинах відбудова проходила значно повільніше, ніж у шляхетських маєтках, оскільки розорена війною королівська казна не могла виділити необхідних коштів для відбудови сільського господарства [14, 23].

Тому з кінця XVII ст. спостерігався процес переводу державних селян із відробіткової ренти на грошову. Ця форма ренти створювала значно простіші відносини із селянами, ніж відробіткова. Вона надавала їм більшу господарську самостійність, збільшувала продуктивність праці, позбавляла від зловживань сільської адміністрації, що в умовах "революції цін" та інфляції ставало вигіднішим, ніж панщина. Цей висновок Д. Л. Похилевича був нетиповим для попередньої радянської та польської історіографій, які датували початок кризи фільварку кінцем XVI – першої половини XVII ст.

Таким чином, масовий перехід селян Білорусії, Литви й України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) з панщини на чинш зумовлювався не зростанням виробничих сил, не розвитком торгівлі та промисловості, як у Західній Європі, а, навпаки, розоренням селян і кризою помісного господарства [10, 157].

Крім цього, Д. Л. Похилевич стверджував, що, переводячи селян на грошову ренту, скарб коронний переслідував такі цілі: збільшення прибутків з окремих галузей господарства; ліквідація зловживань місцевої адміністрації щодо селян; зменшення кількості селян-слуг; заміна панщинної праці більш прибутковим грошовим податком. Дослідник звернув увагу і на питання застосування найманої праці в процесі відбудови помісного господарства. Натомість у польській історіографії поширеним було твердження, що в процесі відбудови господарства після війн середини XVII – початку XVIII ст. відбувався перехід від панщинно-кріпосницького фільварку до фільварку із застосуванням найманої праці. Зрештою, це розглядалося як ознака розвитку капіталізму в сільському господарстві [15, 128]. Вчений показав, що цей факт мав переважно тимчасовий характер, оскільки двір намагався відновити фільварок, заснований на панщинній праці, й часто наймана праця витіснялася відробітковою рентою. Хоча чисельність найманих робітників була порівняно незначною [16, 150-152].

Чиншова система та вільна наймана праця в сільському господарстві і промисловості були сприятливими факторами для формування капіталістичного укладу, але зробити їх домінуючими так і не вдалося. Грошова система затримувалася там, де були труднощі з продажем хліба. Зафіксовано й випадки коли з переводом селян на чинш фільваркове господарство функціонувало далі, але вже з найманою працею.

У Білорусії і Подніпров"ї відбудова помісного і селянського господарств проходила переважно за допомогою панського фільварку. Це зумовлювалося низкою причин: великим скупченням населення, міцним станом панівної верстви та гіршим становищем селян, які мали тут менше можливостей для активного чи пасивного опору. Д. Л. Похилевич висловив припущення, що певні категорії населення (комірники, халупники, загородники) не могли здобувати у своєму господарстві необхідні засоби для існування. Вони змушені були шукати інші джерела прибутку. Для комірників і халупників це був один із основних способів існування [9, 147-148].

У свою чергу В. І. Мелешко доводить, що в Білорусії еволюція сільського господарства йшла двома шляхами: на заході маєток набуває рис товарного господарства, завдяки відновленню фільварку, а на сході – через експлуатацію чиншового селянства. Проте до кінця XVIII ст. магнатське помістя Білорусії, залишаючись, по суті, феодальним, все ж зробило крок у бік становлення та розвитку елементів, характерних для капіталістичного господарства [17, 204].

Таким чином, відбудова помістя за допомогою фільварку здебільшого виявлялася там, де збереглося населення і двір володів засобами для відбудови господарства. Допомога, яку надавав двір селянам, не була, як підкреслював Д. Л. Похилевич, виявом гуманізму, а диктувалася необхідністю відбудови помістя [18, 79].

У процесі відбудови помісного господарства, на думку Д. Л. Похилевича, спостерігалося й відновлення "середнього" селянського господарства. Переважно відтворювалися чвертьволочні господарства. Вивчаючи стан усіх груп селянських господарств, дослідник встановив, що господарства, земельний наділ яких перевищував ј волоки (лану), загалом виконували панщину і платили грошовий чинш, тобто виконували комбіновану ренту. Наявність пустих земель, які не міг освоїти фільварок, створювала умови для оренди пусток селянами. Селяни за орендовані землі сплачували дворові відповідний чинш, не приєднуючи ці землі до своїх наділів, оскільки тоді б зросла норма їхньої панщини [19, 614-628]. Згідно з

дослідженнями Д. Л. Похилевича, за умов наявності різних форм ренти на території Східної Європи існувала й тенденція до подальшого поширення панщини не тільки на нові території, але й до її зростання, заміни нею інших повинностей. У час відбудови помісного господарства спостерігалася чіткіша регламентація праці, що посилювало експлуатацію кріпосного селянина. У свою чергу це негативно позначилося на господарстві основного виробника. Тому передова суспільно-економічна думка другої половини XVIII ст. шукала вихід із цієї ситуації, пропонуючи не тільки нові агротехнічні прийоми, але й заміну кріпосної праці найманою. Однак в умовах панування старої системи господарювання окремі нововведення у другій половині XVIII ст. не могли суттєво вплинути на стан економіки східноєвропейських країн і формування нових виробничих відносин [20, 100-114].

Таким чином, представники Львівської школи аграрної історії у своїх працях доводили, що після війн другої половини XVII і початку XVIII ст. фільваркова система відбудовувалася на тій же старій основі, але шляхи її відбудови у різних типах феодальних володінь були неоднаковими: через фільварок або селянські господарства. У королівщинах відбудова фільварку проходила переважно через селянські господарства, що значно уповільнювало темпи економічного відновлення, але робило його більш ефективним. Натомість більшість приватних маєтків зберігала фільваркову організацію, що свідчило про наявність у ній певних резервів розвитку, навіть в умовах конкуренції з паростками капіталістичного виробництва. В подальшому перспективним є аналіз праць польських істориків-аграрників із запропонованої проблематики.

1.*Похилевич Д.Л. Аграрные отношения в Польше и Чехии в XVI – XVIII вв. в советской историографии // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1970.*

2.*Похилевич Д.Л. Польща в добу феодалізму: Лекції з курсу "Історія південних і західних слов'ян". – Львів, 1965.*

3.*Мельничук Я.С. Економічна розруха в сільському господарстві Сяніцької землі в середині XVII ст. // Доповіді та повідомлення Львівського університету. – Львів, 1958. – Вип. 8. – Ч. 1.*

4.*Рутковский Я. Экономическая история Польши. – М., 1956.*

5.*Пірко В.О. Економічна руїна в Перемиській землі на почтку XVIII ст. // Вісник Львівського університету. – Львів, 1965. – Вип. 3.*

6.*Пирко В.А. О пустующих крестьянских наделах в Галицком Прикарпатье в конце XVII – первой половине XVIII вв. (по материалам Перемышльской земли) // Материалы 15 сессии симпозиума по проблемам аграрной истории СССР. – Вологда, 1976. – Вип. 1.*

7.*Мельничук Я.С. Аграрні відносини в Сяніцькій землі у другій половині XVII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1959.*

8.*Мельничук Я.С. Економічна розруха в сільському господарстві Сяніцької землі в середині XVII ст. // Доповіді та повідомлення. – Львів, 1958. – Вип. 8. – Ч. 1.*

9.*Похилевич Д.Л. Крестьяне-слуги в Великом княжестве Литовском XVII – XVIII вв. // Средние века. – 1962. – Вып. 21.*

10.*Похилевич Д.Л. Перевод государственных крестьян Великого княжества Литовского с отработочной ренты на денежную в XVII в. // Исторические записки Московского университета. – 1952. – Т. 39.*

11.*Гроссман Ю.М. Аграрные отношения в Русском и Белзском воеводствах Речи Посполитой (вторая половина XVI – первая половина XVII вв.).: Дис. ... д-ра іст. наук. – Львів, 1968.*

12.*Пірко В.А. Ревізія на Засянні – джерело вивчення соціально-економічних відносин на початку XVIII ст. // Проблеми слов'янознавства. – 1976. – Вип. 14.*

13.*Інкін В.Ф. Соціально-економічні відносини на західноукраїнських землях: Економічні зв'язки західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною // Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968.*

14.*Пірко В.О. Про розвиток помісного господарства в Галицькому Прикарпатті у першій половині XVIII ст. // Питання історії СРСР. – Харків, 1969. – Вип. 8.*

15.*Похилевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI – XVIII в. – Львов, 1957.*

16.*Похилевич Д.Л. Крестьяне Слонимщины в XVI – XVIII вв. и их борьба против феодального угнетения // Наукові записки Львівського університету. Серія історична. – 1949. – Вип. 4. – Т. XVII.*

17.*Мелешко В.И. Магнатское и крестьянское хозяйство Шкловского графства во второй половине XVII – XVIII вв. // Ежегодник по агарной истории Восточной Европы. – М., 1970.*

18.*Похилевич Д.Л. Структурні зміни після Визвольної війни українського й білоруського народів // 300 років возз'єднання України з Росією. – Львів, 1954.*

19.*Похилевич Д.Л. Белоруссия // Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в. – М., 1956.*

20.*Похилевич Д.Л. Наймана праця в сільському господартсві Білорусії та Литви в другій половині XVIII ст. // Вісник Львівського університету. – 1962. – Вип. 1.*

В. В. Ластовський

АГРАРНО-ГОСПОДАРСЬКИЙ СТАН ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVII – XVIII ст. В ОЦІНЦІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ XX ст.

Православна церква в Україні протягом всієї своєї історії виявила стійкий характер до виживання в будь-яких умовах розвитку суспільства: під час криз етнополітичного, соціально-економічного чи культурно-національного характеру. В історії України церковні інституції займають значне місце не лише як структури, що існували для задоволення релігійних і духовних потреб населення. Фактично, це лише зовнішнє вираження їх діяльності. Крім цього, церква постійно виступала у суспільних відносинах як суб'єкт політичних взаємостосунків чи просвітницька організація. Одним із найважливіших виявів її існування завжди було функціонування окремих її підрозділів як цілком самостійних підприємницьких організацій, суб'єктів господарювання. Діяльність церкви була досить різноманітною: це і торгівля, і виробнича діяльність, і надання послуг населенню, участь у фінансових операціях. На підтвердження цього існує досить багато документальних матеріалів. Щоправда, слід відзначити нерівномірний економічний розвиток православної церкви в Україні. Деякі церковні структури справді мали солідні матеріальні підстави для свого добробуту, але частина

з них перебувала й на межі животіння, залежності від "подаянь". Крім того, слід згадати, що через тиск на церковну економіку намагалися реалізувати свою політику Російська імперія та Річ Посполита, що яскраво проявилося у XVII-XVIII ст. Фактично ж, православна церква в цілому представляла собою досить серйозну, стабільну аграрно-господарську структуру, а її підрозділи функціонували як окремі економічні одиниці, тісно пов'язані із суспільством.

Дослідники історії церкви у XIX ст. основну увагу звертали на біографії церковних діячів, перебіг суспільно-політичних подій у зв'язку з церковно-релігійними справами, опис окремих архітектурних пам'яток, історію і діяльність монастирів тощо. Тільки на початку XX ст. в історичній науці ситуація серйозно змінюється. З'являється цілий ряд наукових досліджень істориків, які ставили за мету всебічно висвітлити історію церкви в Україні наприкінці XVII – XVIII ст. Тому публікуються роботи, що мають вже значно ширший діапазон наукового пошуку, котрий базувався на основі досвіду істориків попередніх поколінь. Автори намагалися відтворити ту історичну ситуацію, в якій існувала православна церква як суспільний інститут, та показати її роль і місце в житті тогочасного українського суспільства. Серед цих робіт слід окремо відзначити праці Ф. Тітова, В. Пархоменка, І. Покровського [1-3]. Однак на початку XX ст. не завжди приділялося достатньо уваги висвітленню економічного стану всієї церкви в цілому, окремих церковних структур (єпархій, монастирів, приходів), зокрема питанню аграрних відносин із місцевим населенням, торгівлі на загальноукраїнському ринку, економічних зв'язків із Запорозькою Січчю і козацтвом тощо. Найбільш серйозне і грунтовне дослідження аграрно-господарського стану православної церкви в Україні розпочалося лише на межі 1970-80-х рр., в результаті чого з'явився цілий ряд праць таких відомих нині істориків, як О. П. Крижанівського, В. М. Мордвінцева, А. Л. Зінченка [4-6]. Саме їхні роботи лежать в основі більшості сучасних наукових досліджень.

Нині маємо вже і певні спроби здійснити історіографічний аналіз наукових робіт, присвячених аграрно-господарському стану православної церкви [7 – 9]. Нам імпонує думка О. П. Крижанівського про те, що "загалом проблема соціально-економічного розвитку... висвітлена фрагментарно, комплексно ж ще не досліджувалась" [5, 5 – 6]. Щоправда, він це зауваження зробив стосовно радянської історіографії. Однак воно є актуальним і для сучасної української історичної науки. Метою цієї статті є аналіз стану наукового вивчення аграрно-господарської діяльності Православної церкви в Україні наприкінці XVII – XVIII ст.

Ще на початку XX ст. В. О. Пархоменко намагався дослідити окремі аспекти господарської проблематики існування православної церкви на прикладі структур Переяславсько-Бориспільської єпархії, що проіснувала з 1700 по 1799 рр. Він навів цікаві факти зі сплати податків (натуральних, грошових) на користь церковних приходів, семінарії, кафедри єпархії та констатував "неважний матеріальний стан" її монастирів (Вознесенського Переяславського, Преображенського Красногірського Золотоніського). Він же вперше в історичній літературі описав участь білого і чорного духовенства Переяславсько-Бориспільської єпархії в "Уложеній Комісії" 1767 – 1768 рр., де воно висунуло вимоги до російського уряду, в основному, аграрного характеру – надання прав на землі та позбавлення від різних податків і повинностей [2, 84 – 85, 92 – 93, 97 – 100]. Пізніше В. М. Мордвінцев прийшов до висновків, що "церква прагнула через свої накази не лише одержати підтвердження своїх прав на землю, а й закріпити ці права важливими межовими документами і, крім того, надати їй право примножувати свою нерухомість за рахунок, перш за все, козацьких земель" [10, 45]. На економічних протиріччях, що існували між козацтвом і православною церквою, намагався загострити увагу і М. Г. Васильєв: "Духовенство всіляко намагалось ... закабалити сім'ї мобілізованих козаків... Господарства козаків розорялись і приходили в запустіння" [11, 51].

Окремі свідчення про економічний стан церкви містять спеціальні розвідки, присвячені історії конкретних православних монастирів. Так, у дослідженні І. Авраменка, присвяченому історії Красногірського Золотоніського монастиря, знаходимо у загальних рисах спробу проілюструвати бідність тамтешнього чернецтва [12, 27, 36]. У 1990 р. побачила світ брошура історика-краєзнавця Ю. Ю. Мариновського, в якій було зроблено спробу ґрунтовно розглянути історію Мотронинського монастиря. На основі документів, здебільшого вперше введених у науковий обіг, автор не лише відтворив економічно-аграрний стан обителі протягом XVIII ст., але й пов'язав його з тогочасною соціально-політичною ситуацією на Правобережній Україні. На думку дослідника, з якою важко не погодитися, "до початку 60-х років XVIII століття ... між чигиринськими старостами та їх управителями з одного боку і мотронинськими ігуменами і монастирською братією – з другого складались взаємотерпимі стосунки, які базувались на реальній оцінці ситуації на Чигиринщині. Про це свідчить не тільки сприятливий економічний розвиток монастиря (в тому числі і ріст земельних володінь), але і відносна свобода віросповідання, і відправлення релігійних обрядів і служб" [13, 15]. Історик підтвердив свої слова документами 1753, 1754, 1756, 1763 рр., наданими монастирю князями Я. Яблуновським та Ст. Любомирським, чигиринськими старостами. Між іншим, ця теза суперечить іншій, згідно з якою "причиною зубожіння православних монастирів на правобережному Придніпров'ї ... вважають скупість місцевої шляхти" [14, 156]. Наведений факт не є

поодинокий. Так, інший сучасний дослідник Л. М. Горенко подає інформацію, що у 1730 р. польський магнат князь Я. Ст. Яблоновський підтвердив права Троїцького Чигиринського монастиря на земельні володіння та надав йому ще й нові угіддя. Крім того, саме в цей час відбувалося будівництво головного храму обителі, що, на її думку, "свідчило про деякий матеріальний достаток монастиря" [8, 60]. Той же Ю. Ю. Мариновський стверджує, що до початку 1760-х рр. у Мотронинського монастиря постійно розширялися його земельні володіння [13, 14]. Це теж суперечить загальноприйнятій думці про крайню бідність православних монастирів Правобережжя. Важливими в цьому плані є свідчення, що містяться в статті В. Присяжнюка [15, 79 – 82]. Хоча дослідник приділив основну увагу дещо іншому аспектові життєдіяльності мешканців Мотронинського та інших монастирів, все ж таки він навів цікаві факти про їх економічний стан. Автор цілком справедливо констатує, що ефективність господарської діяльності монастирів багато в чому залежала від юридично-правової системи Речі Посполитої та Російської імперії.

Серед робіт з історії церкви першої половини 1990-х рр. особливо виділяються монографії О. П. Крижанівського [5, 10 – 81] та О. П. Крижанівського і С. М. Плохія [14, 145 – 181]. Вони мають узагальнюючий характер. Однак спробу авторів вивчити стан церковного землеволодіння і господарського життя церкви без конфесійного розмежування, а в цілому все ж таки слід вважати невдалою. Проте, безумовно, що наведений дослідниками матеріал та їх спостереження щодо Правобережної та Лівобережної України є безцінними. Важливо те, що автори, хоч і прямо вони цього не зазначали, але розмежували між собою умови аграрно-господарського розвитку церкви у різних регіонах.

Ми також досліджували аграрно-господарський стан православних монастирів в межах Правобережної та Лівобережної України [16, 136 – 141; 17, 46 – 75, 94 – 100]. Це дозволило нам зробити висновок, що навіть за умов одного регіону православні монастирі мають різний економічний потенціал. Перш за все це стосується тих, що належали до Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархії, порівняльний аналіз яких і дає такий результат. Все це "пояснюється загальноісторичними умовами розвитку суспільства XVIII ст., з одного боку, та наявністю традиційного економічного забезпечення монастирів на Лівобережжі ще в XVII столітті – з іншого" [17, 73].

Загалом рівень вивчення аграрно-господарського стану православної церкви в Україні, її окремих структур ще залишається незадовільним і має переважно фрагментарний характер. Хоча слід відзначити все ж таки певну позитивну спрямованість у накопиченні фактичного матеріалу з історії аграрно-господарського стану церкви та зроблених висновків. До того ж досить часто науковці, узагальнюючи зібраний матеріал, поза увагою залишають регіональні особливості, котрі впливають на економічний стан тієї чи іншої структури. Відтак доцільно сьогодні вивчати детальніше аграрно-господарську історію як окремих монастирів, церковних приходів, так і окремих єпархій в цілому, причому не лише в загальноукраїнському контексті, але й стосовно місцевих умов, у їх поєднанні. Здійснений огляд наукових праць, що стосуються аграрно-господарського стану православної церкви в Україні кінця XVII – у XVIII ст., звичайно, має неповний характер, але його метою було виявити основні тенденції розвитку історичних досліджень з означеного питання і визначити перспективи подальшого вивчення проблеми.

1. *Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733 – 1785 гг.). – Полтава, 1908; 2-е изд. – Полтава, 1910;*
2. *Покровский И. Русские епархии в XVI-XIX вв., их открытие, состав и пределы. – Т. II. – Казань, 1913.*
3. *Титов Ф. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII – XVIII вв. – К., 1905.*
4. *Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII першій половині XIX ст. – К., 1994.*
5. *Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVЇЇЇ – перша половина XIX ст.). – К., 1991.*
6. *Мордвинцев В. Феодальная вотчина на Левобережной Украине в XVЇЇЇ в. (Смеловское владение Киево-Печерской лавры). – К., 1990.*
7. *Корновенко С.В. Вивчення історії православ'я на сторінках "Українського селянина" // Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії. Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Черкаси, 2004.*
8. *Горенко Л. Чигиринський Троїцький жіночий монастир / / Родовід. – Число 4. – 1992.*
9. *Ластовський В. В. Дослідження у XX ст. аграрно-господарського стану церковних структур Переяславсько-Бориспільської єпархії (XVЇЇЇ ст.) // Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. – Частина II. – К., 1997.*
10. *Мордвінцев В. Російське самодержавство і Українська православна церква в кінці XVЇЇ – XVЇЇЇ ст. – К., 1997.*
11. *Васильев М. Г. Участие реестровых казаков, проживавших в XVЇЇЇ в. во владениях Киево-Печерской лавры, в фортификационном строительстве // Материалы научно-практической конференции "Православие: история и современность". – К., 1988.*
12. *Авраменко И. Исторический очерк Золотоношского Красногорского Богословского женского монастиря, Полтавской епархии. – Полтава, 1914.*
13. *Мариновський Ю. Мотронинський Троїцький монастир (історичний нарис). – Черкаси, 1990.*
14. *Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 3. – К., 1994.*
15. *Присяжнюк В. П. Суспільно-правове становище православних монастирів на Правобережжі у XVIII сторіччі // Родовід. – 1993. – № 5.*
16. *Ластовський В. В. Чорне духовенство Переяславсько-Бориспільської єпархії як соціально-політичне та економічне явище в історії України XVЇЇЇ століття / / Вісник Київського університету. Історія. – Вип. 36. – К., 1997.*
17. *Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія): Монографія. – Черкаси, 2002.*

Л. М. Товстопят

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЗАКАРПАТТЯ В КІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX ст. В ОЦІНЦІ І. Г. ШУЛЬГИ

Сучасний період розвитку української держави відзначається активізацією зацікавленості щодо поглядів істориків, основних напрямів вітчизняної історіографії, особливостей її функціонування в умовах тоталітарного режиму та під час переходу до демократичного суспільства. Звернення уваги в цьому контексті на погляди І. Г. Шульги (1921 – 1993 рр.) не випадкове, адже він присвятив цій проблемі ряд своїх праць [1 – 4]. Тому метою цієї статті є аналіз поглядів І. Г. Шульги на розвиток сільського господарства в Закарпатті в кінці XVIII – на початку XIX ст.

Науковий доробок вченого дає цілісну картину розвитку сільського господарства регіону в кінці епохи феодалізму. До нього ці питання висвітлювалися фрагментарно як іноземною (в основному, угорською), так і радянською історіографією. Ця проблематика аналізувалася зокрема нами у попередніх роботах [5]. Питання сільськогосподарського розвитку Закарпаття розглядалося частково в роботах українських та іноземних вчених, насамперед І. Ачаді, В. Грабовецького [6].

У працях І. Г. Шульги на значній документальній основі відображено розвиток сільського господарства Закарпаття в добу пізнього феодалізму. Він доводив, що і на Закарпатті, яке перебувало в складі Австро-Угорської імперії, діяли ті самі закони суспільного розвитку що і на інших українських землях та країнах тогочасної Європи. В першій половині XIX ст. на Закарпатті почався розклад натурального господарства. Просте товарне виробництво поступово замінювалось складним капіталістичним, відбувався процес накопичення капіталу. Процес становлення капіталістичних відносин на Закарпатті розглядався І. Г. Шульгою в нерозривному зв'язку з буржуазними революціями на Заході, війнами Наполеона та „континентальною блокадою". При цьому він відзначав, що „континентальна блокада" сприяла накопиченню капіталу в руках поміщиків і буржуазії. Закарпаття не було ареною воєнних дій і не зазнало спустошливих нападів ворожих армій. Землевласники і купці використали цю обставину для розвитку торгово-підприємницької справи. Щоправда, пожвавлення господарської діяльності поміщиків супроводжувалося посиленням експлуатації селян-кріпаків [1, 25 – 26].

Розглядаючи життя закарпатського регіону в кінці XVIII століття, І. Г. Шульга констатує факт панування тут кріпосництва з його основними рисами: натуральним господарством, замкнутістю та самодостатнім характером поміщицької вотчини, владою поміщика над селянами [2, 46 – 47].

У монографії „Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст." дослідник пропонує висновок щодо приналежності землі поміщикам, казенним домініям (територіям із містами та селами, що належали великим феодалам або державі) та церкві. На думку І. Г. Шульги, нерівномірність розподілу землі та селян між поміщиками зумовлювали проникнення в поміщицькі господарства товарно-грошових відносин. Великі латифундії першими пристосовувалися до потреб ринку, ставали на шлях товарного виробництва, застосовували передові агротехнічні методи обробітку землі, розвивали продуктивне тваринництво, створювали промислові підприємства. „Загалом, – зазначає автор, – зміни, що намітилися в сільськогосподарському виробництві, сприяли зростанню торгівельного землеробства" [1, 44].

І. Г. Шульга докладно простежує й процес втягнення поміщицьких господарств Закарпатської України у товарно грошові відносини. Останній характеризувався значним збільшенням панщини, натуральних та грошових поборів на користь землевласників та феодально-кріпосницької держави за рахунок експлуатації кріпаків. Найбільш успішно, на його думку, переходили до торговельного землеробства великі маєтки. Вони частіше застосовували агротехніку, а також удосконалені знаряддя праці. І. Г. Шульга зокрема проаналізував структуру прибутків великих поміщицьких господарств, визначив питому вагу окремих його джерел [1, 46].

Не залишилося поза увагою дослідника питання щодо основних категорій населення Закарпаття. Він виділяє дворянство, магнатство, селянство, вказуючи, що привілейована частина суспільства – дворяни (nobilis) становили у XVIII ст. незначний процент загальної кількості населення – 9,14 % [3, 8]. Водночас багато дворян під час визвольної війни 1703 – 1711 рр. втратили землю та господарство: маєтки конфісковували за участь у повстанні куруців (селян, які виступали проти феодально-кріпосного і національного гніту на Закарпатті). У 80-х рр. XVIII ст. дворян нараховувалося лише 12124 особи, або 5,5 % [3, 8]. На основі цих даних дослідник робить висновок, що за півстоліття на Закарпатті кількість дворян зменшилася на 4 % внаслідок розорення дрібної шляхти (немешів), конфіскації їх маєтностей і втрати дворянських привілеїв. Переважна частина немешів мала лише грамоту на дворянство. Більшість із них у другій половині XVIII ст., крім претензійної назви, родинного гонору за колишні привілеї та незначних відмінностей у побуті, нічим не відрізнялися від селян. Однак саме з їхнього середовища великі феодали комплектували штат сільської адміністрації – економів, старост [3, 8].

Поруч із дрібними феодальними господарствами, І. Г. Шульга аналізує розвиток великих феодальних маєтків. Одне з найбільших володінь на Закарпатті належало німецькому графові Шенборну, який одержав від Габсбургів мукачівський маєток Ракоці II Ференца. Мукачівські і Чинадіївські володіння Шенборна займали 2/3 частини території Бережанського комітату (області) і мали площу приблизно 3 400 кв. км. Шенборн був власником 4 міст і 200 сіл та присілків разом із населенням. Великий маєток належав графу Телекі. На Марамарощині він володів селами Довгим, Лисичовим, Керецьками, Воловим, Заднім, Сухим Потоком, Бронькою, Кушницею, Березниками. Значна кількість землі належала також баронові Перені в Угочанському, графу Каролі – в Ужанському комітатах. Ужанська казенна домінія володіла в кінці XVIII ст. 281412,5 угрів землі. Граф Каролі в середині XVIII ст. отримував

тільки від оренди землі, млинів, корчем, лавок на Угочанщині понад 20 тисяч форинтів прибутку в рік [3, 9].

І. Г. Шульга характеризує також основні категорії і групи селянства Закарпаття, приділяючи значну увагу становищу та повинностям приватновласницьких, казенних, монастирських і вільних селян. Приватновласницькі селяни становили тут найбільшу частину населення. Так, на території Мукачево-Чинадіївської домінії графа Шенборна 93 % населення були кріпаками. Казенні селяни практично нічим не відрізнялися від приватновласницьких селян як у правовому, так і в економічному становищі. Більшість із них проживала на території Ужанського і Мараморошського комітатів. На відміну від казенних селян Російської імперії, казенні селяни Закарпаття відбували панщину, виконували натуральну повинність, сплачували грошовий оброк, працювали в державних маєтках. У середині XVIII ст. на Закарпатті було 8 монастирів. Вони мали свою землю, господарство, залежних селян. Найбільшим серед них був Мукачівський василіанський монастир. Монастирські селяни своєю працею безкоштовно обслуговували монастирське господарство. Щодо вільних селян І. Г. Шульга відзначає, що в жодній частині українських земель не було так мало вільних селян, як на Закарпатті. Частка вільних селян становила тут 1,38 % від загальної кількості населення [4, 74 – 79].

Ще одним результатом втягнення поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини І. Г. Шульга називає посилення експлуатації селян-кріпаків. Землевласники, незважаючи на урбарії (документи, які визначали розмір повинностей селян на користь феодала), виганяли селян на панщину стільки разів, стільки вважали за потрібне [1, 86]. Так, у володіннях графа Шенборна, крім панщини кріпаки виконували багато інших повинностей: віддавали десятину від худоби, девятину від врожаю і вина, а також курей, яйця, масло, сплачували грошовий чинш. У цей же час за кожен наділ селянин відбував панщину 230 днів – удвічі більше, ніж це передбачалося урбаріальною реформою другої половини XVIII ст. [7, 413]. Проти такої політики селяни неодноразово піднімали антифеодальні повстання. І. Г. Шульга розглядав цей факт у нерозривному зв'язку з антифеодальною боротьбою на інших західноукраїнських землях, а також в Угорщині. Вивчаючи скарги селян як одну з легальних форм антикріпосницької боротьби, дослідник встановлює рівень свідомості їх подавців, акцентує на зростанні втеч селян, досліджує їхні масові виступи. За його підрахунками, в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. на Закарпатті відбулося 20 великих селянських виступів.

Аналізуючи розвиток сільського господарства на Закарпатті кінця XVIII – початку XIX ст., І. Г. Шульга звертає увагу на те, що Закарпаття в цілому було відсталим аграрним краєм. Незважаючи на це, в умовах розвитку товарно-грошових відносин і тут спостерігалася певна спеціалізація окремих господарських районів. Він виділяє райони в Угорщині і на Закарпатті, які протягом першої половини XIX ст. спеціалізувалися на виробництві хліба та окремих культур, вирощуванні худоби, виготовленні ремісничих виробів. В окремих районах Угорщини (м. Пешт) розвивалася промисловість, Придунайська низовина лишалася землеробською. На верховині, наприклад, вирощували овес, в низинних районах вирощували пшеницю, жито, кукурудзу тощо [7, 29].

Основну роль в економіці Закарпаття, на думку І. Г. Шульги, відіграло виноградарство. Найкращі сорти промислового винограду культивувалися в першій половині XIX ст. в Угочанській, Березькій та Ужанській жупах [7, 33]. Великого значення надавали землевласники лісовому господарству. З цього приводу, він не погоджується з І.Г. Коломійцем, який, „посилаючись на дані 1800 р. тільки по Мукачево-Чинадіївській латифундії, робить хибні висновки, заявляючи про відсталість всіх поміщицьких лісових господарств Закарпаття в першій половині XIX ст." [7, 63]. Натомість І.Г.Шульга веде мову про збільшення у першій половині XIX ст. площ лісорозробок, збільшення промислового використання лісу, використання вільно найманої праці лісорубів [7, 71].

На відміну від істориків І. Ачаді і О. Міцюка, І. Г. Шульга не вбачає в реформах Йосипа II і Марії Терезії поліпшення становища народних мас Габсбургських володінь, адже аграрні заходи, спрямовані на врегулювання повинностей селян, поставили селян у ще більш залежне становище від землевласників і були зведені на-нівець дворянством. Урбарії не знайшли підтримки серед землевласників і на Закарпатській Україні. Селянство втрачало землі та не мало права претендувати на них [3, 7 – 8].

Економічне піднесення в кінці XVIII – першій половині XIX ст., на думку І. Г. Шульги, сприяло піднесенню культури землеробства. Поміщики, намагаючись отримати якомога більше прибутків від своїх господарств, ламали стару двопільну сівозміну, запроваджували трипільну систему, закладали основу раціональної сівозміни. Таку систему вони намагалися запровадити і в селянських примітивних господарствах. Деякі землевласники почали використовувати в своїх маєтках більше машин, а також вільнонайману робочу силу. Сільськогосподарська та промислова продукція вивозилася з Закарпаття. Однак, незважаючи на опір феодалів реформам, їх господарства втягувалися в товарно-грошові відносини. В гонитві за грішми, поміщики пристосовували свої господарства до потреб ринку: розширювали панську землю за рахунок селянських наділів, чагарників, заболочених ґрунтів, посилювали експлуатацію селян, влаштовували підприємства для переробки сільськогосподарської сировини на основі безкоштовної праці залежних селян [3, 8].

Таким чином, аналіз наукової спадщини І. Г. Шульги щодо розвитку сільського господарства на Закарпатті в кінці XVIII – на початку XIX ст. дає можливість стверджувати, що цей історик-аграрник у своїх працях довів, що й на Закарпатті діяли ті ж самі закони суспільно-економічного розвитку, притаманні іншим українським землям і країнам тогочасної Європи. Тому слід погодитися з висновком ученого, що Закарпаття в кінці XVIII – першій половині XIX ст. залишалося аграрно-сировинним придатком Австро-Угорщини, в економіці якої головну роль відігравало сільське господарство.

1.Шульга І. Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – Львів, 1965.

2.Шульга І. Г. Становище селян Закарпаття в другій

половині XVIII ст. // Тези та повідомлення. – Серія: Історія. – № 3. – Ужгород, 1959.
3. Шульга І. Г. Втягнення феодальних господарств Закарпаття в товарно-грошові відносини в другій половині XVIII ст. (По архівах Мукачево-Чинадіївської латифундії Шенборна) // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Серія: Історія. – Ужгород, 1957. – Т. 30.
4. Шульга І. Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. – Ужгород, 1962.
5. Бушин М. І., Товстопят Л. М. Наукова спадщина І. Г.Шульги // Український селянин. – Вип. 4. – Черкаси, 2002.
6. Ачади И. История венгерского крепостного крестьянства. – М., 1956; Грабовецький В.В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI – XIX ст. – Львів, 1966; Грабовецький В.В. Гуцульщина XIII – XIX століть. – Львів, 1982; Грабовецький В.В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. – К., 1972.
7. Історія міст і сіл УРСР. Закарпатська область. – К., 1969.

О. А. Любич

ІСТОРІОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА ЧЕРНІГІВЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Після проголошення Україною незалежності неминуче постало питання вивчення історії регіонів як гарантів стабільного соціально-економічного розвитку держави. За минулі роки було досліджено цілу низку питань із проблеми процесів у сільському господарстві, промисловості та торгівлі Чернігівщини першої половини XIX ст., які створили міцний поштовх розвитку капіталістичних відносин. Втім, більшість дослідників зверталася до історії окремих видів господарської діяльності, а тому історіографія соціально-економічного становища Чернігівщини першої половини XIX ст. в цілому все ще не знайшла всебічного висвітлення, що і є метою цієї статті.

Наукову літературу та джерельну базу обраної тематики можна умовно поділити на три групи. До першої належить дорадянська історіографічна література (1801 – 1917 рр.), до другої – радянська (1917 – 1991 рр.), до третьої – сучасна (1991 – 2004 рр.) та роботи іноземних дослідників.

Вивчення окремих аспектів зазначеної проблематики започаткували сучасники подій. Перші автори, що взялися за перо для відтворення соціально-економічних процесів на Чернігівщині, відмовилися від широких узагальнень і спрямували свої зусилля насамперед на виявлення й запровадження в науковий обіг нового фактологічного матеріалу із досліджуваної проблематики. Їх праці були складним історіографічним явищем. Значною мірою, як свідчення сучасників тих подій, вони мали характер джерел. Водночас завдяки високому рівню осмислення матеріалу їх можна розглядати і як історіографічні дослідження з історії регіону.

З метою проведення адміністративно-територіального перевлаштування Чернігівщини урядові необхідні були правдиві дані з географії та статистики краю. Тому перші дослідження, що стосувалися соціально-економічного становища Чернігівщини першої половини XIX ст., належали офіцерам генерального штабу російської армії [1, 592].

Вагоме значення для вивчення питання мають свідчення сучасників, які здебільшого приділяли увагу життю та побуту мешканців, найбільшим містам губернії та торгівлі в регіоні [2, 128].

Першою спробою проаналізувати перспективи торгівлі в Чернігівській губернії була праця О. Китченко. Дослідник приділив особливу увагу торговельним пунктам Чернігівщини та торговельній діяльності в них російських купців [3]. І.Аксаков пішов далі, він провів дослідження торгівельного руху в Україні, в тому числі і на Чернігівщині. Учений сфокусував науковий інтерес на вивченні функціонування ярмарки у м. Кролевці та ролі слобідського населення губернії в загальноукраїнській торгівлі. Автор висловив думку про те, що Чернігівщина є частиною Російського товарного ринку і має незначний вплив на ринок України [4, 390]. Торгівлі на ярмарках приділяла значну увагу і церква [5, 1].

Велике значення у нагромадженні фактичного матеріалу і розвитку історичних знань відіграли земства. Співробітниками статистичного відділення при Чернігівській земській управі працювали такі відомі вже на той час фундатори української статистичної науки, як П. Червінський, В. Варзар, О. Русов та інші. Вони започаткували новий напрям економічних досліджень, який у літературі згодом отримав назву чернігівського типу земської статистики [6].

Вже у перших випусках Земського збірника Чернігівської губернії, що почав регулярно виходити з 1869 р., з'явилися матеріали статистичного характеру, різноманітні постанови уряду, передруковані із центральної преси, що стосувалися соціально-економічного становища Чернігівщини першої половини XIX ст. З часом на сторінках збірника вміщувалися публікації, в яких аналізувалися нагромаджені статистичні матеріали. Серед інших виділяються праці гласного Чернігівського губернського земства І. М. Міклашевського, в яких на основі поземельної статистики проаналізовано землекористування на Чернігівщині, О. О. Русова, в працях якого увагу приділено особливостям і труднощам адміністративно-територіального розподілу, проведенню 7 – 9 ревізій, зростанню чисельності та зміни питомої ваги різних груп селянства краю, формам їх землеволодіння та ін.

5 липня 1876 р. губернська земська управа затвердила випускника Київського університету О. Русова на посаді статистика. Разом із В. Е. Варзаром і П. П. Червінським він розробив програму статистичного опису губернії, а потім брав участь у її практичному здійсненні. Наслідком цих студій стали "Труды статистического отделения при Черниговской земской управе" та описи Чернігівського і Борзнянського повітів.

О. Русов безпосередньо здійснив опис Довжицької волості Чернігівського повіту, порівнявши з даними так званого Рум'янцевського опису

Лівобережної України 1765 – 1769 рр., та подвірний опис с. Кошовки. Матеріали цих студій викладено в працях "Кошовка. Опыт подворного описания деревни Кошовки" та "Статистико-экономическое описание Довжицкой волости Черниговского уезда". У цих студіях автор висвітлив становище селян і окреслив зміни, які відбулися в землеволодінні та землекористуванні внаслідок розвитку капіталізму. Результати обстежень свідчили про необхідність збільшення податків із поміщицьких земель. Це викликало невдоволення частини земців, які звинуватили статистиків у "ліберальних тенденціях", і в січні 1878 р. статистичне відділення було закрито.

У 1879 р. О. Русов на запрошення Ніжинської повітової земської управи збирав матеріал для статистично-економічного опису повіту. Праця "Нежинский уезд: статистико-экономическое описание", видана наступного року в Києві, здобула високу оцінку фахівців – Російське географічне товариство нагородило автора золотою медаллю

Протягом другого періоду перебування на Чернігівщині (середина 1894 – 1898 рр.) О. Русов виконував доручення губернського земства, аналізуючт та узагальненнюючи дані, які були зібрані земськими статистиками на початку 80-х рр. XIX ст. Результатом цієї багатогранної роботи стало "Описание Черниговской губернии", надруковане у 1898 – 1899 рр. У першому томі дослідник ґрунтовно проаналізував клімат, геологію та ґрунти губернії. Відомості про землеволодіння та 19 різних карт подано у додатках. Цінний матеріал про населення, народну освіту, торгівлю, промисловість і промисли вміщено у другому томі. У додатках наведено 19 статистичних таблиць та 18 карт і картограм.

Отже, під час перебування на Чернігівщині О. О. Русов створив низку фундаментальних праць, що становлять значний інтерес як важливе джерело з історії Чернігівщини XIX ст. [7, 33].

У 80 – 90-х рр. XIX ст. в історіографії соціально-економічного становища Чернігівщини першої половини цього ж століття відбувся перехід від нагромадження фактичного матеріалу до його аналізу, що знаменувало новий етап історичних досліджень. Розширилася їнях тематика. Однак звернення до нових проблем не супроводжувалося новизною поглядів. Праці того часу здебільшого ґрунтувалися на методологічних позиціях позитивізму, згідно з яким історична наука повинна була описувати, у крайньому випадку систематизувати, "явища", а не пояснювати і пізнавати історичне буття як процес.

Окремі аспекти життя селян Чернігівщини стали предметом вивчення у працях відомого економіста Ю. Е. Янсона. На основі значної кількості статистичного матеріалу, зібраного двома урядовими комісіями (Комісією для дослідження сільского господарства і сільскогосподарського виробництва в Росії, Податковою комісією), та матеріалів земських управ ним проаналізовано забезпеченість селян землею і відповідність їх платежів прибутковості господарств. На його думку, платежі селян у чорноземних районах складали від 30 до 148% прибутковості господарств, а у нечорноземних – така невідповідність була ще більшою. Відтак дослідник пропонував понизити поземельні платежі для порівняння їх із платоспроможністю селян за рахунок реформування податкової системи, переселень тощо [8].

У 90-х рр. XIX ст., у зв'язку зі зростанням заборгованості селян, інтерес до Чернігівщини першої половини століття виявив П. П. Мігулін, який вважав, що коріння цієї проблеми сягає початку століття [9]. Окремим питанням соціально-економічного життя Чернігівщини присвячено праці П. Китицина, А. Погожева, І. Петровського. Останній зробив детальний опис Чернігівської губернії в етнографічному, адміністративному, промисловому, навчальному та інших аспектах. Автор відмовився від будь-яких ґрунтовних висновків і широких узагальнень, зосередивши увагу на запровадженні в науковий обіг нових фактичних матеріалів, виклад яких має здебільшого інформаційний характер [10]. Подібна робота проведена також А.Іриніною [11].

На особливу увагу заслуговує праця Я.П. Де Бальмена, в якій він детально описує побут військових поселень та поміщиків Чернігівщини 30-х років XIX ст. Дослідник дещо ідеалізує життя того часу в поміщицьких садибах [12].

Отже, ретроспективний огляд історіографії XIX – першої третини XX ст. свідчить, що її репрезентували вчені, схильні вбачати в соціально-економічних змінах першої половини XIX ст. позитивні моменти для всіх станів населення Чернігівщини. Сутність же змін в соціально-економічному становищі регіону в цілому залишилася поза увагою дослідників. Місцевих відомостей використано не так вже й багато. Причиною цього є недоступність архівних джерел, які ще не були підготовлені у сховищах до використання.

Якісні зміни в дослідженні проблеми, як і у всій вітчизняній історіографії, відбулися наприкінці 20-х – початку 30-х рр. XX ст. Втручання тоталітарної держави у наукове життя зумовило істотні зміни в дослідженнях. Як їхній методологічні засади цілеспрямовано насаджувалися роботи класиків марксизму. Панування марксистської ідеології з її вираженою тенденцією до спрощеного тлумачення історичного процесу як боротьби класів, відповідно до чого розглядалися теоретичні питання, робилися узагальнення і висновки, мало потужний вплив на розвиток історичної науки. Здебільшого у цей час спостерігався процес перегляду всього нагромадженого з проблеми матеріалу, що проявилося у висвітленні окремих її аспектів на основі вже відомих в літературі фактів. Внаслідок чого публікації, що тією чи іншою мірою стосувалися соціально-економічного становища Чернігівщини першої половини XIX ст., мало чим відрізнялися одна від одної як за змістом, так і за формою викладу відповідних питань. Винятком були праці Ф.Ястребова, який вважав, що соціально-економічні зміни першої половини XIX ст. призвели до обезземелення селян Чернігівщини та їх переселення в інші регіони Російської імперії.

Однією з перших спроб висвітлити це питання комплексно стала праця відомого українського історика та краєзнавця П. Федоренка. Однак зазначене

дослідження було швидше постановкою проблеми, ніж її детальним висвітленням [13].

Радянська історіографія (праці другої групи) тривалий час, як правило, значну увагу приділяла висвітленню процесів в окремих сферах соціально-економічного життя Чернігівщини чи вивчала їх як частину загальноімперських або загальноукраїнських процесів. Прикладом може бути розвідка В. Кабузана, видана у Москві в 1971 р.

Помітне пожвавлення в науковому дослідженні проблеми спостерігалось у повоєнні роки. Це відобразилося у розширенні джерельної бази, зрушенні в оцінці окремих подій і явищ. У науковий обіг було введено велику кількість нових документальних матеріалів, значно урізноманітнилася тематика досліджень.

Особливу увагу привертає позиція І. Гуржія, оскільки його концепція продовжує домінувати в українській історіографії. На його думку, розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. найповільніше відбувався на Чернігівщині, відставав регіон і в формуванні робітничого класу та в розвитку товарного виробництва і торгівлі. Він розвивав концепцію про докапіталістичний характер аграрного ладу в Україні початку XIX ст. Одночасно ним було визнано провідну роль селянства у капіталістичному розвитку, що спонукало його послідовників до вивчення внутрішнього устрою селянського господарства та ролі селян під час технічного перевороту [14].

Новий період у розвитку вітчизняної історіографії розпочався після проголошення незалежної Української держави. Зміна методологічних орієнтирів призвела до перегляду напрямів досліджень. На перше місце істориками висуваються вже не класові інтереси, а загальнолюдські цінності. Цей перехід до нового етапу історіографії відбувається нелегко, через що у працях 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. можна бачити своєрідне співіснування старих і сучасних підходів та оцінок [15].

На подолання розбіжностей і визначення пріоритетів вивчення аграрної історії України спрямував свою роботу перший Всеукраїнський симпозіум із проблем аграрної історії, що відбувся в Умані у жовтні 1996 р. Результати роботи симпозіуму зумовили зміну методологічних орієнтирів досліджень, переосмислення історичного досвіду, вироблення понятійного апарату дослідників селянських рухів і земельної власності, включення у науковий арсенал нових проблем тощо.

Поряд із переосмисленням окремих питань історії України в історіографії триває дослідження нових проблем.

В контексті нашого дослідження певний інтерес викликає монографія І. М. Кулинича і Н. В. Кравця, зокрема розділ, що стосується XVIII – XIX ст. У ньому наведено численні факти, які свідчать про визначну роль німецьких колоністів у створенні фермерського шляху капіталізації аграрного сектору[16].

Отже, аналіз історіографії проблеми свідчить, що вивчення соціально-економічного становища Чернігівщини першої половини XIX ст. переважно має вибірковий характер і не знайшло належного узагальнюючого висвітлення. З поля зору науковців випало чимало важливих питань, які потребують подальшого дослідження, у тому числі соціально-правового становища селян, не проаналізована належним чином законодавча база. Дослідження цих та багатьох інших питань затримується перш за все внаслідок недостатнього залучення всього комплексу джерел. Тому нагальною є потреба введення до наукового обігу тих з них, які до цього часу не використовувалися дослідниками. Наші попередники висвітлювали лише окремі аспекти соціально-економічного положення Чернігівщини в першій половині XIX ст. загального комплексного дослідження не створено.

---

1. *Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865.*
2. *Описание городов и замечательных мест. Города в настоящее время. Губернский город Чернигов // Военно-статистическое описание Российской империи. – Т. XII. – Ч. 2: Черниговская губерния. – СПб., 1851; Очерк города Чернигова и его области в древнее и новое время. – К., 1846; Очерк истории города Чернигова. 907-1907 гг. – Чернигов, 1908; Маркевич Н. Историческое и статистическое описание Чернигова. – Чернигов, 1852; Бережков М. Город Нежин в начале XIX века по описанию московских путешественников. – Нежин, 1895.*
3. *Китченко О. О торговле и торговых пунктах в Малороссии // Черниговские губернские Ведомости. – 1852. – № 50.*
4. *Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858.*
5. *Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 5. – Чернигов, 1874.*
6. *Варзар В. Воспоминания старого статистика. – Ростов-на-Дону, 1924.*
7. *Русов О. Описание Черниговской губернии. – Т. 1. – Чернигов, 1898.*
8. *Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – СПб., 1881.*
9. *Мигулин П.П. Выкупные платежи к вопросу об их понижении. – Харьков, 1904.*
10. *Петровский И. Черниговская губерния в этнографическом, административном, промышленном, учебном и других отношениях. – Чернигов, 1915.*
11. *Иринина А. Черниговщина: история, естественное и экономическое описание края. – Чернигов, 1919.*
12. *Бальмен Де. Я.П. Военный и помещичий быт 30-х годов минувшего века // Столица и усадьба. – М., 1917. – №74.*
13. *Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. – Т.1. – Чернігів, 1931.*
14. *Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954; Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (З кінця XVIII ст. до 1861 року). – К., 1962; Зародження робітничого класу України: Кінець XVIII – перша половина XIX ст. – К., 1958.*
15. *Модзулевський В. Гути на Чернігівщині. – К., 1926; Клименко П. Цехи на Украине. – Т. 2. – К., 1929; Дерев'янкін Т. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1960; Мельник Л. Технічний переворот на Україні в XIX ст. – К., 1972; Пиріг П.В. До питання про зародження капіталістичних відносин на Чернігівщині в першій половині XIX ст. // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1984; Саков В. Слідами забутих лоцій: шляхи водних сполучень Чернігівщини XVIII – XIX ст. // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2; Кульбицький О. Був Чернігів губернським містом ...// Десн. Правда. –*

1998. – 5 грудня; Волошин Ю. Економічне становище старовірів Лівобережної та Слобідської України у першій половині XIX ст. // Пам'ять століть. – 2001. – №1; Раковський Л. Цукрове виробництво Чернігівщини у 20-50 рр. XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2; Сергеева С. Як формувалися кордони області: До 200-річчя Чернігівської губернії і 70-річчя області // Деснянська правда – 2002. – 12 вересня.

16.Кулинич І.М., Кравець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній на Україні. – К., 1995.

В. В. Масненко

СЕЛЯНСТВО В ІСТОРИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Проблема місця та ролі селянства в історичних дослідженнях М. С. Грушевського вже має певну історіографію інтерпретацію. Зокрема, варто згадати праці О. Пріцака [1], Л. Винара [2], Л. Зашкільняка [3], В. Дудки [4] тощо. Проте її методологічна значущість вимагає подальших студіювань, особливо у площині концептуально-теоретичних узагальнень. Певним внеском у цю справу має слугувати запропонована розвідка.

Базисною тезою розмірковувань щодо наукової проблеми є визначення багатьох дослідників, що для М. Грушевського основоположними поняттями (ідеями) для розуміння історичного процесу були: "народ", "держава", "герой в історії" (за Пріцаком) чи "народ", "українська державність", "єдність території (українських земель)" (за Винаром). У будь-якому випадку, одним із пріоритетних залишається поняття "народу". Цілком очевидно, що саме у нього включається селянський складник. Потрібно лише з'ясувати, як співвідносилися ці поняття у візії М. Грушевського.

Тексти наукових та публіцистичних праць М. Грушевського свідчать, що селянство посідало одне з провідних місць у його історичній концепції. Більше того він вважав селянство практично єдиними репрезентантом української етнічності, що зберігся протягом усього історичного часу. Історик був твердо переконаний у тому, що "українська народність належить до категорії народностей демократичних *par excellence*. Історичні умови звели її національний склад майже виключно до демосу, до того ж головним чином демосу селянського, землеробського" [5, 142]. Сталася ця етнонаціональна колізія тому, що нетривале існування української державності мало наслідком неминучу втрату вищих класів, які посідали велику земельну власність. Останні перетворилися в елемент ненаціональний і навіть антинаціональний щодо української національної спільноти, оскільки були чужими для народу за походженням чи за культурою та національною свідомістю. Український випадок не був унікальним. Подібну ситуацію, на думку М. Грушевського, можна було також спостерігати на значному просторі Східної Європи – у Білорусі, Литві, Естонії та Латвії. Натомість поляки мали велике землеволодіння на чужих етнічних територіях, у тому числі й на українських.

О. Прицак звертає увагу на те, що "селоцентрична" візія Грушевського українського народу була сформована особливими умовами його власного соціального досвіду. Його бачення України, принаймні у молоді літа, складалося з українського села (Сестринівка), єврейського містечка (Бердичів) та зросійщеного міста (Київ) [1; LXVII]. Звідси бере початок ототожнення "народної маси" передусім із "селянською масою". Згідно з міркуваннями О. Пріцака, ідея "селянства" як одинокого носія ідеї "народу", не була видумкою Грушевського, а взята із творів його політично "значного" учителя М. Драгоманова, зокрема, із його концепції українців як "плебейської нації" [1, LXVIII].

Конкретно-історичні праці М. Грушевського наочно підтверджують загальний концептуальний підхід до понятійного зближення "селянства" та "народу". У тексті фундаментальної "Історії України-Руси" селянська проблематика представлена у найрізноманітніших аспектах. Студіювання починається від аналізу еволюції суспільної організації, в результаті якої виникає село. На думку дослідника, в основі формування локальної сільської організації лежав територіальний принцип та перехід від родових відносин до сусідських і громадських. При цьому він виділяє кілька різновидів сільського заселення. Стару практику подають українські хутори, що розвинулися з окремих дворищ: "Група таких родин-дворищ, зв'язана сусідством, економічними, а також і кровними зв'язками, творила з часом село" [6, 359]. Пізніше, під впливом господарських та інших обставин, з'явилися "скуплені многолюдні села".

До детальнішого аналізу селянства як суспільної верстви М. Грушевський повертається у третьому томі, присвяченому подіям до 1340 р. Де, зокрема, пояснюється та обставина, чому лишилося мало джерел, які б висвітлювали історію селянства цього часу. Сталося це тому, що селянство не відігравало тоді політичної ролі, яка передусім відображалася у літописах, і навіть із юридичного погляду не становило інтересу для владних кіл, окрім залежних його категорій [7, 315 – 316]. Тут же репрезентовано сучасну М. Грушевському основну історіографію селянського питання. Дослідник також з'ясовував термінологію щодо означення селянства давньої Русі: смерди (вільні хлібороби), ізгої, сябри і закупи (залежні категорії), холопи (невільники). Уже для давньоруського часу дослідник виявив провідну тенденцію еволюції соціального розвитку селянства: зростання категорії безземельних напіввільних на невільних працівників коштом вільних селян-власників, відповідно і перехід селянських земель до бояр, що користувалися працею залежних селян.

У наступних хронологічних періодах М. Грушевський приділяє селянству значно більше уваги. Так, у п'ятому томі, присвяченому суспільно-політичному і церковному устрою та відносинам в українських землях XIV – XVII ст., окремий III розділ охоплює селянську проблематику, у примітках подано важливий документ – категорії селян та їхня термінологія в Київській описі 1470-х рр. Тут автор зазначав, що селянство цього часу було найтіснішим чином пов'язане з розвитком шляхетської верстви. Ці два стани були своєрідними судинами, що сполучалися, становили дві сторони одного історичного процесу – у міру того як зростали привілеї шляхти, зменшувалися права селянства [8, 107]. На переконання М. Грушевського, цей процес був центром ваги всієї суспільної еволюції, корінням національних і культурних відносин.

Соціальний аспект із спеціальним наголосом на селянстві знаходив свій помітний вияв і в етнонаціональних процесах. Зокрема, вивчаючи прилучення Галичини до польської корони, М. Грушевський відмічав вже в першій половині XV ст. занепад руського права, устрою, елементу: "Руське пятно має тепер тільки селянство, маломіщанство, духовенство – верстви, що ані в державнім житю, ані в місцевій самоуправі землі не мали голосу. Руський нарід живе далі, але тільки як етнографічна маса, а не нація" [8, 25]. отже, така політично-громадська пасивність українського селянства виключала його з процесу формування національних спільнот, принаймні у ранньомодерний час.

Подальший історичний процес у XV – XVI ст. розглядався у напрямі нівеляції селянських верств до рівня безземельних, обтяжених панщиною робітників. Тут М. Грушевський зауважував, що процес закріпачення селянства не мав суто місцевого характеру, а був поширений і в інших землях: Московському князівстві, Західній Європі. Проте у власне українських землях дослідник відмічав певні регіональні особливості, що виявлялися, головним чином, на Наддніпрянщині та Поділлі, які відрізнялися від Волині, Полісся та Галичини слабшим поширенням залежних станів.

Власне в українських землях рідше зустрічаються невільники, ніж у білоруських та литовських краях. Лише на Пінщині вони збереглися довший час. Історичні документи, які опрацьовував дослідник, свідчили про існування таких невільних станів: "челядь", "челядь невольна", "паробки, жінки, дівки невольні" тощо. Литовське право поступово ліквідувало невільництво, перевівши челядь на ґрунти селянські, що перетворювало її у селян "непохожих". Перехід невільників у тягле селянство у другій половині XVI ст., на думку М. Грушевського, могло бути останнім актом загального закріпачення селянства [8, 115]. Далі дослідник зупинився на окремих категоріях селянства, що мали споріднення з невільничою верствою: "коймінці", "коланні" тощо. Найбільше уваги приділяє все ж новим верствам закріпаченого селянства, серед яких виділяє три основні категорії: "людей данних", "людей роботних" (або тяглих) і служебних. Хоча дослідник тут же визнавав, що такий поділ досить приблизний, оскільки одна категорія переходила в іншу різними формами тощо. Подальший аналіз дозволяє виявити перебіг процесу закріпачення селянства шляхом обмеження особистої свободи селянства, зокрема, щодо права переходу. При цьому "селянина трактовано тільки як об'єкт шляхетського володіння: його власні права в гру не входили" [8, 177]. Становлення панщини подано у зв'язку з регіональними особливостями. Зрештою, автор вів мову про "цілу еволюцію селянської верстви", коли фільваркове господарство вимагало нових земель та робочих рук. Суттєві зміни, на думку М. Грушевського, принесла селянська реформа 1557 р. – "Устава на волоки".

Загальний розгляд еволюції економічного та суспільно-політичного життя XIV – XVI ст., коли, за М. Грушевським, український народ відігравав переважно пасивну роль, дослідник доповнив аналізом культурних та національних відносин. Тут він звертав увагу на одностайно національний український характер селянства. Навіть на крайніх західних межах української етнічної території зустрічаються лише невеликі польські та німецькі домішки [9, 265]. Щодо східноукраїнських земель, то дослідник рішуче спростовував думки польської історіографії про значну міграцію польського селянського елементу на ці території [9, 290 – 291]. Важливою характерною рисою тогочасного українського селянства, за спостереженнями М. Грушевського, була його висока суспільна свідомість. Навіть у несприятливих умовах Західної України "селянин довго ще не тратять відпорности, сьвідомости своїх горожанських прав і силкується реагувати всіми приступними йому способами проти визиску" [9, 269].

Окремої розмови потребує історична візія селянства за козацьких часів, яким присвячено третій цикл "Історії України-Руси" (т.7 – 10). На думку М. Грушевського, селянська верства на прикордонні зі степом відчувала себе рівноправною частиною спільноти, що збройно боронилася від татарських нападів [10, 50]. Вони ж і становили помітну частину козацтва, що тут формується ("в козацтво" ходять тутешні міщани, селяни і навіть дрібне боярство" [10, 82]). З часом змінюється і сама соціальна природа козацтва: поряд з добичницьким військовим елементом у його лави ввійшов інший елемент – господарський, хліборобський, який шукав гарантій права на землю, працю та її результати [10, 270]. Ця обставина перетворювала козацтво на військово-господарський хліборобський стан.

Стосунки цього нового стану із селянством, на думку дослідника, розгорталися по лінії своєрідного союзництва. Селянство виступало союзником козацтва з лівого флангу, поєднаним спільністю соціально-економічних інтересів боротьби проти власників земель та підданих. Цей "союз і опіка над селянськими масами не вийшли за весь час з дуже ембріональних, примітивних стадій козацької демагогії між селянством та стихійного нищення всього звязаного з панським правом" [10, 401]. Козацтво за весь час свого існування так і не спромоглося на формування позитивної програми оборони селянських прав та принципової негації польсько-шляхетського режиму взагалі. Певною мірою винним було саме селянство, оскільки так і не змогло сформулювати власного чіткого суспільного ідеалу.

Надалі увага дослідника в основному зосереджується на діяльності козацької верстви та її провідників. До селянських мас він звертається лише час від часу в загальному контексті аналізу позиції соціальних низів. Навіть оцінюючи наслідки Хмельниччини, М. Грушевський констатував незабезпеченість селянства. Цей стан в переважній масі скинув з себе тягар підданства, але юридичного закріплення нового статусу селянства як вільного стану так і не відбулося. З прикрістю він зауважував: "Даремно ми б шукали в деклярациях Хмельниччини бажання порахуватися з наявністю сеї нової визволеної селянської людности як соціяльної верстви зафіксувати її права, дати гарантії її вольности і звязати її з новим ладом України" [11, 1501].

У новітній час українське селянство набуває визначальної соціальної ваги. Саме воно, на переконання М. Грушевського, було єдиною соціальною базою для сучасного українського національного відродження, для формування

модерної нації: "Головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на нім прийдеть ся її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будущина українського відродження і взагалі будущина України" [12, 36]. Він також наголошував, що протягом цілого XIX століття селянство виступало синонімом до українства, оскільки всі інші соціальні верстви виявили повне ренегатство до своєї національності. Оцінюючи потенційні можливості селянства, мислитель алегорично порівнює його з титаном Самсоном, для пробудження якого потрібна "чудотворна вода" політичної та національної свідомості. Зрештою, саме у такій соціальній та національній значущості селянства дослідник вбачає самобутність української історії порівняно із західними народами. Саме тут, на його думку: "Наша історія йшла відмінними дорогами" [12, 37].

З вирішенням аграрного (селянського) питання М. Грушевський пов'язував подальший поступ сучасного йому суспільного життя. Дуже прикметно, що навіть у сфері актуальної політики він мислить і діє як професійний історик-дослідник. Зокрема, вивчаючи боротьбу за землю під час революції 1905 – 1907 рр., М. Грушевський зізнавався, що робить це "і під безпосередніми враженнями хвилі, і з історичного становища – коли зв'язую нинішню хвилю з історичним розвоєм подій" [13, 364]. Такий підхід дає можливість знайти адекватне пояснення тієї ситуації, коли у Думі тільки польські пани противилися проекту примусової передачі всіх земель у руки хліборобів. З іншого боку, у реалізації такого проекту найбільшу зацікавленість мала українська народність, оскільки у цьому випадку до загальнодемократичного мотиву прилучався національний. Розмірковування М. Грушевського набувають завершеної формули досягнення історичної справедливості: "Український елемент на наших землях представляється передусім і майже виключно селянством. … Велике землеволодіння на Україні чи репрезентанти його, загалом беручи елемент нам чужий, ворожий, чужонародний, антинаціональний. … Розв'язання аграрної справи у вказаному вище напрямі віддасть українському народові-нації забране, загрaбоване від нього, отже буде тим вигладжена до певної міри одна з історичних кривд, задана йому" [13, 367]. Тим самим знищується одна з підстав, на яких спиралася сила поляків як нації – "тих основ, на яких опиралася екстенсивна сила Польщі, її розпросторення поза тісні етнографічні границі".

Зрештою, перебіг визвольних змагань 1917 – 1920 рр. визначався, на переконання М. Грушевського, рівнем свідомості саме українського селянства. По гарячих слідах революційних подій він підкреслював: "Що взяв український народ від революції, він узяв передусім завдяки свідомости українського селянства і взяв стільки, скільки було сили у трудового народу, себто – у тогож селянства передусім" [14, 379].

Крім того, слід враховувати, що М. Грушевський досить щільно детермінував інтелектуальний розвиток української спільноти, у тому числі історіографічний процес, домінуванням тієї чи іншої соціальної верстви. Так, у виступі під час ювілейного засідання з нагоди свого шістдесятиріччя та у відкритому листі з цього приводу він зазначав, що з 1860-х рр. українська історична наука зорієнтована на історію селянської маси, на її інтереси та свідомість [15, 84]. На середину 1920-х рр. ця праця ще не була завершена, оскільки селянство мало значний націотворчий потенціал. М. Грушевський зауважував: "Через повне усвідомлення селянства лежить шлях до відповідно і повно розвиненої робітниче-селянської України й національної повноти українського народу". Пояснював таку національну вагу селянського елементу слабкістю українського робітництва: "Робітнича свідомо-українська верства не має в національному житті нашої батьківщини такої удільної ваги, яка потрібна для нормального розвитку і активності нації. І тільки з моментом, коли вповні, на сто відсотків усвідомлена селянська маса почне заливати міста України – досі ще так мало українські,…і буде українізувати міське життя й робітничий пролетаріат, а не підпадати русифікації в його рамцях, – тільки тоді українське національне життя здобуде потрібну повноту і завершеність…" [15, 85].

Така позиція М. Грушевського давала підстави його критикам з марксистського табору, зокрема М. Яворському, робити закиди, що, мовляв, історик етнографічно обмежував український історичний процес, оскільки пов'язував його лише із селянством, вважав сучасну українську націю "мужицькою нацією" [16, 28, 30, 32].

На завершення варто зауважити, що М. Грушевський не тільки особисто приділяв значну увагу дослідженням історії українського селянства, а і прищепив науковий інтерес до аграрної, у тому числі й до селянської, проблематики своїм учням. Серед істориків, співробітників М. Грушевського, які у пореволюційний період безпосередньо студіювали селянство, варто назвати С. В. Шамрая, С. В. Глушка, В. Д. Юркевича, О. І. Барановича, М. М. Ткаченка, В. В.Дубровського, В. Ганцову-Берникову та інших.

В цілому історична концепція М. С. Грушевського базувалася на основоположній ідеї провідної ролі народних мас у історичному процесі. Українські реалії постійно схиляли дослідника до виокремлення з-поміж народної маси селянської верстви. Саме селянство було тією етнопредставницькою константою без якої український етнос не зміг би існувати у просторі і часі. Проте дослідник також усвідомлював, що селянство, позбавлене можливості активно впливати на політичне та інтелектуальне життя, не могло відігравати провідної ролі у всі періоди української історії. У цьому сенсі воно значно поступається таким верствам, як шляхта чи козацтво. Проте М. Грушевського дуже тішило, що історичне значення селянства значно зросло у новітній період української історії.

1. *Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1991. – Т.1.*
2. *Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (статті і матеріали). – К., 1995.*
3. *Зашкільняк Л. Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського // Укр. історик. – 1999. – Ч.2-4.*
4. *Дудка В. Михайло Грушевський про роль селянства в українській національно-демократичній революції // Вісник Черкаського університету: Серія історичні науки. – Черкаси, 2003. – Вип.50.*
5. *Грушевский М. Национальные моменты в аграрном вопросе // Освобождение России и украинский вопрос.*

Статьи и заметки. – СПб.,1907.
6.Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1991. – Т.І. До початку XI віка.
7.Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1993. – Т.ІІІ. До року 1340.
8.Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1994. – Т.V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII в.
9.Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1995. – Т.VI. Житє економічне, культурне, національне XIV – XVII віків.
10.Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1995. – Т.VII. Козацькі часи – до року 1625.
11.Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1997. – Т.IX/I. Хмельниччина роки 1654-1657.
12.Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К.,1918.
13.Грушевський М.С. Аграрне питання. Збірник статей "З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905-1906 років" // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. – Львів, 2002. – Т.1.
14.Грушевський М. Спогади минулого (селянство в революції) // Український історик. – 2002. – №1-4.
15.Відкритий лист М. Грушевського до учасників ювілейних зборів з нагоди відзначення його шістдесятиліття // Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920 – 1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів. – К.,1997.
16.Яворський М. І. Сучасні течії серед української історіографії // Криза сучасної буржуазної науки та марксизм. Збірник / Укр. ін-т марксизму-ленінізму. – Харків,1929.

С. А. Євсеєнко

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ У 1905-1907 рр. В УКРАЇНІ (РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Актуальність обраної для дослідження теми перш за все визначається місцем, яке посідали події 1905 – 1907 років в історії України. Однією з провідних тем в історіографії революційних подій 1905 – 1907 рр. була проблема участі в них українського селянства. Зазначена проблема знайшла відображення в різних за метою написання, формою, фактологічним навантаженням та аналітичним рівнем працях. Серед них монографії, розвідки, дисертації. Вивчалося це питання і в узагальнюючих працях. Більшість робіт вийшла в 1920-ті та 1950 – 1970-ті роки. Історики М. І. Яворський, В. Качинський, П. Христюк, Н. Мірза Авакянц, М. Н. Лещенко, О. В. Шестаков, І. М. Рева, М. С. Симонова та інші аналізували селянське питання в революційні 1905 – 1907 рр. У наукових студіях цих авторів неаявні й історіографічні моменти, але до цього часу узагальнюючої історіографічної праці зазначеної тематики так і не написано.

Серед дискусійних питань, пов'язаних із селянським рухом у революційні 1905-1907 роки, є визначення ролі селянства і встановлення у зв'язку з цим характеру революційних подій в Україні. Першим його вирішити зробив спробу М. І. Яворський. У підручнику "Історія України в стислому нарисі" він кваліфікував революцію 1905 – 1907 рр. як демократичну, але пізніше, дотримуючись марксистсько-ленінської "схеми", вживав поняття "буржуазно-демократична революція" [1]. У відповідь на закиди опонентів щодо недостатнього висвітлення діяльності більшовистської партії Матвій Іванович зробив доповнення про розкіл РСДРП на більшовиків і меншовиків і навів переконливий матеріал про слабкий вплив, майже його відсутність, більшовиків на селянство в Україні аж до революції 1905 – 1907 рр. Найбільше постраждав науковець через "неправильну" соціально-класову оцінку історичного розвитку України на початку XX ст., оскільки він насмілився визначити українську буржуазію як самостійну рушійну силу буржуазно-демократичної революції 1905 – 1907 рр.

Складається парадоксальна ситуація: революція за партійною схемою – буржуазно-демократична, а буржуазія в якості рушійної сили не називалася. Україна була переважно селянською, а рушійною силою виступали тільки найбідніші, "пролетарські" верстви селянства. М.І.Яворський до революційних сил зараховував і заможну його частину, яка, в свою чергу, поділялася ним на дві категорії: 1) куркульство, яке займалося не тільки землеробством, а й лихварством, торгівлею тощо; 2) фермерське куркульство, виробнича діяльність якого здійснювалася переважно на землі, орендованій у поміщика. Основного опонента Матвія Івановича, М. А. Рубача, особливо обурювало твердження про те, що друге угруповання (фермери) було найбільш зацікавлене у конфіскації та розподілі поміщицьких земель і тому являло собою революційну силу. За словами самого М. Яворського, "революційний натиск йшов насамперед з боку орендаря". М. Рубач дійшов висновку, що М. Яворський таким чином протягував "куркульсько-есерівську теорію". "Есерівський ухил" М. Яворського вбачався у перебільшенні революційності заможного селянства. Побачив у схемі автора М. Рубач і правий куркульський ухил [2, 30 – 32]. Таким чином, "селянській схемі" М. І. Яворського протиставлялась офіційна "марксистсько-ленінська схема", яку репрезентував М. Рубач і яка в тих умовах здавалася бездоганною.

Праці М. Яворського не позбавлені недоліків, але ж це не виправдовує методів полеміки, внаслідок якої не тільки автора було знищено фізично, а й були вилучені з бібліотек його праці.

Процес розгортання революційних подій на селі в 1905 – 1907 рр. проаналізовано у дослідженнях В. Качинського, який звернув увагу на загальні причини селянського руху, на основі великого обсягу нового матеріалу дійшов висновку, що "селянський рух 1905 року виник і розвинувся у повній залежності від загального стану в країні" [3, 9]. У дев'яти розділах автор дослідив основні форми боротьби селян, серед яких виділив страйки (на Лівобережжі, Правобережжі і Степу), погроми економій і захоплення поміщицької власності, збройну боротьбу селян та селянські присуди. Окремо автор проаналізував склад учасників селянського руху, з'ясувавши, що "в аграрному русі 1905 року участь брало переважно незаможне та середняцьке селянство" [3, 137]. Пізніше радянські історики будуть стверджувати, що головною рушійною силою на селі під час революції 1905 – 1907 років була біднота. В. Качинський наводив дані анкетування, проведеного В. Громаном з Вільного економічного товариства в степових губерніях України, стосовно груп селянства, які брали участь в аграрних виступах 1905 року. У 5 з 46 виступів брали участь представники всіх категорій селянства, у 16 –

всі, крім заможних, у 7 – бідняки, у 7 – середняки і біднота, у 9 – невизначені. Отже, статистика заперечувала усталену в радянській літературі думку про виняткову активність найбіднішого селянства. Тільки це все в роботі Ф. Є. Лося і Л. В. Олійника, присвяченій 60-річному ювілею тих подій, названо "серйозними методологічними помилками" [4, 32].

Причини та наслідки селянського руху в Україні в 1905 – 1907 рр. стали предметом вивчення Ніни Мірза Авакянц [5]. Авторка довела, що селянські виступи мали стихійний характер, називаючи їх "розрухами". Зокрема з'ясовано що навесні-влітку 1905 року повстаннями було охоплено 27 повітів, восени – 49, весною-влітку 1906 року – 57, восени – 21 повіт із 96 українських повітів, які входили до складу Російської імперії [5, 17]. Таким чином, найбільше селянських виступів в Україні було навесні-влітку 1906 року, а не восени-взимку 1905 року, як це зображувалося більшістю радянських істориків у пізніший час. Серед груп селянства, що брали активну участь у революції, Н. Мірза Авакянц називала незаможне селянство та середняків. Характеризуючи наслідки революції, автор писала, що вона "розбуркала селян, вивела з вузького кола щоденних інтересів, дала їм деяку політичну свідомість та революційний досвід..." [5, 71]. Ф. Є. Лось і Л. В. Олійник працю Н. М. Авакянц також критично оцінили як обмежену: "Про науково-теоретичний рівень праці Н. Мірзи Авакянц свідчить уже те, що селянські рухи вона розглядала з точки зору заподіяних розрух" [4, 32]. Насправді це зовсім не так, оскільки авторка довела стихійність селянських виступів, які й називала розрухами, що аж ніяк не пов'язано з керівною роллю більшовиків на селі, яку так наполегливо відстоювали Ф. Лось, і Л. Олійник.

П. Христюк, з'ясовуючи історичне значення революції 1905 року, першим поставив питання: "Якою була революція 1905 року – буржуазною чи соціалістичною?" Відповідь не дав, оперуючи словами Каутського, що "не можна ставити так питання, революція не перемогла ні як робітничо-селянська, але навіть і не як буржуазно-демократична" [6]. Розглядаючи роль різних класів у революції, П. Христюк зробив висновок: "Пролетаріат і буржуазна демократія (селянство) от хто становить суспільну силу руху" [6, 196].

О. В. Шестаков досліджував економічне становище селянства України в революції 1905 – 1907 років, безпосередньо зупинившись на боротьбі найманих сільських робітників [7]. Він відзначав, що ця категорія селян складалася з місцевих, які постійно працювали у поміщицьких економіях, кулацьких господарствах, із найманих на певний строк або поденно. Автор окремо розглядає боротьбу сільськогосподарських робітників на Правобережній і Лівобережній Україні, відзначивши пролетарський характер страйкової боротьби, навівши багато статистичних даних про кількість повітів, охоплених страйковою боротьбою, зміст вимог сільськогосподарських робітників. Історик зробив висновок, що сільські робітники Лівобережжя були менш організовані, ніж на Правобережній Україні, а їхній рух був "дуже слабкий, зовсім неорганізований і політично відсталий [7, 86].

Через рік, у 1955 році, побачила світ фундаментальна робота Ф. Є. Лося, присвячена 50-річчю революційних подій [8]. У ній автор зробив першу серйозну спробу "висвітлити хід революційних подій на території всієї України в роки першої російської революції". Увага дослідника була зосереджена, головним чином, на вивченні боротьби робітничого класу, хоча проаналізовано і сільськогосподарський страйковий рух, який був масовим явищем в українському селі, наведено статистичні дані. Попри всю заідеологізованість роботи, потрібно віддати належне автору, який вказував, що повстання перебували в зародковому стані і що ними була охоплена тільки одна сьома частина всіх повітів.

Чимало праць про селянський рух як в окремих губерніях і районах, так і по Україні в цілому було створено до ювілейних дат. Більшість їх написано на основі вже опублікованих робіт, але містять вони і нові матеріали. Проаналізуємо, на наш погляд, науково вартісні з них.

Так, у 1950 – 1970 роки вийшло кілька праць М. Н. Лещенка, в яких автор на основі ленінських ідей про дві соціальні війни на селі, підкреслював, що найбільш рішучу позицію в боротьбі проти поміщиків відстоювали сільськогосподарські робітники та селянська біднота, які починали розуміти, що позбутися економічної залежності можна через ліквідацію численних пережитків кріпацтва на селі, боротьбу проти поміщиків [9 – 12]. У цих працях об'єктивно показано відсутність впливу більшовиків на селянство, але зовсім не приділено уваги діяльності Селянської спілки, що Ф. Лось і Л. Олійник закинули авторові як великий недолік [4, 36].

Однак варто уважніше проаналізувати монографію М. Н. Лещенка, яка, на наш погляд, є найґрунтовнішою працею на той час із означеного нами питання. Автор дослідив аграрні відносини в Україні в кінці XIX – на початку XX століття [9, 10]. Він показав, що на одне поміщицьке господарство в Україні припадало 334 дес. землі, а на селянський двір – 6,7 дес., 44 % селянських господарств мали всього по 5 дес. М. Лещенко наголошував на тому, що в такій ситуації, шукаючи вихід із скрутного становища, селяни України брали землю в оренду у поміщика за досить високими цінами [9, 24 – 25]. Він навів цікаві цифри, які свідчили про розшарування селянства України. Сільська біднота становила 1550 тисяч дворів – 50 % від загальної кількості, середньозаможне селянство налічувало понад 1 млн. дворів – 33 %, а селянська буржуазія становила 558 тисяч дворів, або 18 %. До групи розореного селянства потрапляли селянська біднота, яка володіла 4 дес. землі, коли середній селянин мав 7 дес., а сільська буржуазія – до 22 дес. на двір [9, 29]. Ці дані автор начебто спростовує, як він пише, "брехливе твердження українських буржуазних націоналістів про безкласовість і безбуржуазність української нації", але таким чином він заперечував думку і про те, що Україна не мала свого, українського, промислового і сільського пролетаріату.

Досліджуючи селянський рух в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., історик проаналізував боротьбу більшовиків за союз робітничого класу з селянством у Першій російській революції, підтвердив ленінську характеристику буржуазних партій.

У 1971 році вийшла наступна монографія М. Н. Лещенка, в якій він на широкому колі джерел розкриває соціально-економічні та політичні

передумови революції 1905 – 1907 років [9, 149 – 150]. Автор вивчив дискусію навколо аграрного питання, боротьбу селянства за землю і її розмах. Історик звернув увагу на зауваження , вказані Ф. Є. Лосем та Л. В.Олійником.

На основі аналізу статистичних даних М. Н. Лещенко виділяє два періоди розвитку революційного руху на селі, на відміну від загальноприйнятих трьох хвиль робітничих страйків. Перший, весняно-літній, досягнув апогею в квітні-червні (1720 з 2045 виступів, або 84 %). Другий, осінньо-зимовий, припадає на жовтень-грудень (1808 з 1873, або 84,1 %). Селянські виступи 1905 року, як зазначив автор, розподілялись по території України далеко не рівномірно. Найбільший розмах селянського руху спостерігався на території Правобережної України, де на той час існували найбільш гострі і соціальні, і національно-релігійні протиріччя; саме тут відбулось майже 50 % всіх виступів, які сталися в цілому на Україні в цей час, але не на Лівобережжі, де було значно більше робітничого пролетаріату [12, 199].

Вивчаючи інтенсивність революційного селянського руху, історик довів, що першість належала губерніям Правобережної України (1920 виступів), друге місце посідало Лівобережжя (1082), третє – Південь (965 виступів). Привертає увагу те, що кількість групових виступів зменшилась, але набагато збільшилась кількість повторних виступів – до 555, що свідчить про невирішення проблем, які ставило перед собою селянство. Цікавими є підрахунки автора про те, що якщо в дореволюційні роки в одному виступі брало участь 200 осіб, то в роки революції 1905 – 1907 рр. – 624 особи. Це втричі більше, ніж у 1870 – 1904 рр. [12, 209].

Автор аналізує, а потім і по-новому групує форми та гасла боротьби, розглядає появу і розвиток нових видів змагань. Він об'єднує їх таким чином: до першої групи відніс форми, безпосередньо пов'язані з боротьбою селян за землю: виступи селян, що супроводжувались захопленням поміщицьких земель; домагання переділу земель чи поліпшення умов її оренди; вимоги надати випаси, луки та водопої; боротьба проти розмежування земель; потрава поміщицьких посівів та сінокосів і порубка лісу. До другої групи він відносить страйки селян та сільськогосподарських робітників, а до третьої – селянські заворушення, які супроводжувались нападами їх учасників на поміщицькі маєтки, садиби сільської буржуазії, магазини та будинки торговців з повним або частковим їх знищенням. В четвертій групі М. Н. Лещенко називає виступи селян, в яких спостерігались підпали палаців і садиб, розбирання майна, знищення сільськогосподарських машин, покарання на смерть поміщиків та царських чиновників. До п'ятої групи він відносить селянські заворушення, які закінчувалися сутичками з поліцією, військами та місцевою владою. В шосту він виділяє нелегальні та легальні збори, мітинги і маніфестації селян, розгін місцевих органів влади, інші форми політичної боротьби. Сьому групу становлять виступи селян з іншими формами боротьби. У восьму групу автор відніс ті виступи, де було кілька форм боротьби одночасно [12, 210].

М. Лещенко пішов далі від своїх колег, підрахувавши кількість селянських виступів за цими вісьма групами по 9 губерніях і Україні взагалі. На його думку, найпопулярнішими в Україні формами селянської боротьби були: по-перше, страйки селян та сільськогосподарських робітників – 1544 випадки, по-друге, розгром поміщицьких маєтків, садиб та магазинів – 625, на третьому місці нелегальні збори, мітинги та інші політичні форми безпосередньої боротьби селян за землю – 501 випадок [12, 211].

Не обійшов увагою автор після вищеозначеної критики і діяльність організацій Селянської спілки, селянських і страйкових комітетів, а на Півдні України – і союзів сільськогосподарських робітників, але про їхню діяльність він написав дуже влучно і лише одним реченням: "Всі ці організації проводили досить значну роботу серед селян". Вона, мабуть, була така "значна", бо автор не найшов більше нічого, що можна було б про неї сказати [12, 213].

Союз робітничого класу і селянства, що утворився, як писав дослідник, під могутнім впливом робітничого руху й агітаційно-пропагандистської діяльності більшовиків, особливо виявився в масових селянських виступах. Зовсім не зрозуміло, чим же саме допомагали селянам тут робітники і на чому базувався цей "союз". М. Лещенко справедливо, очевидно, і сам не вірячи в написане, зазначав далі: «Проте цей союз ще не був міцним. Селянський рух поширився лише на 1/3 сільського населення, і в ньому брала участь лише 1/5 частина його, а решта ще не була втягнута в боротьбу... До того ж селянські виступи в своїй основі були стихійними і мало організованими, вони в більшості випадків не співпадали в часі як між собою, так і з виступами робітничого класу" [12, 213]. Так дозвольте спитати, про який союз йдеться? Перефразовуючи слова історика, головні причини поразки грудневого збройного повстання робітників полягали, на його думку, "насамперед у його слабкій організації та роздрібненості" [12, 213]. Про яку гегемонію в подіях 1905 року робітників, як і про союз із селянством, можна говорити, коли це на 60 % ті ж селяни, що прийшли в місто з навколишніх сіл тимчасово, заробити грошей.

Попри фактичні помилки та політичну заангажованість, необхідно визнати, що проаналізовані нами праці М. Н. Лещенка мали велике значення для розвитку радянської історіографії та вивчення проблем селянського руху в революційних подіях 1905 – 1907 рр. в Україні.

У своєму дослідженні І. М. Рева аналізує розгортання і розвиток селянського руху на Лівобережній Україні в період революції 1905 – 1907 рр. [13]. До наукової уваги автора увійшло коло питань, пов'язаних із боротьбою селян в окремих селах і повітах Харківської, Полтавської і Чернігівської губерній. Автор диференціював виступи селян на Харківщині в 1905 – 1907 роках. Він виділив 15 форм боротьби по окремих повітах: захоплення землі; потрави посівів; порубки лісу; покоси; збирання з поля збіжжя і кормів; селянські виступи у прямій боротьбі за землю; орендні вимоги; страйки; розгроми; підпали; сутички з місцевою адміністрацією; та зі стражниками і військами; несплата податків; усунення місцевої влади і обрання нової; мітинги та сходи [13, 154].

З'ясовуючи хід революційної боротьби на селі, І. Рева пов'язує її з подіями, що відбувались у містах, із боротьбою пролетаріату. Однак він не наводить жодного прикладу, який би доводив цю тезу, хоча вона

стосується тільки січнево-лютневих подій 1905 року. Не оминув увагою автор і агітаційно-пропагандистську роботу більшовиків, без характеристики якої в цей час уже обійтися було неможливо. Він намагається якимось чином описати два головні, на його думку, напрями цієї роботи: усну пропаганду і через поширення друкованої продукції. "Викривали угодовську антинародну політику дрібнобуржуазних, буржуазних і націоналістичних партій, викривали лавірування і обманні дії російського царизму" [13, 156 – 157]. Історик вивчив, як відбувалася активізація селянського руху від перших стихійних порубок лісу в лютому, через знищення панських маєтків у Лебединському повіті в середині 1905 року, до найбільшого розмаху боротьби, який припадає на осінь-зиму, коли погроми поміщицьких і куркульських володінь, що відбувались в усіх майже губерніях Лівобережної України. У Городнянському, Вовчанському, Суразькому та інших повітах вони переросли у справжнє селянське повстання.

На його думку, в період революції 1905 – 1907 років окреслилося два головні напрями боротьби на селі. З одного боку, боротьба всього селянства проти кріпосницьких пережитків і насамперед проти великого поміщицького землеволодіння. З другого, боротьба, що точилась в середині самого селянства: між сільською біднотою і заможним селянством, яке автор називає куркульством. Він стверджував, що деякі з них також проявляли певне невдоволення гнобленням з боку власників великих земельних латифундій, іноді вони брали участь і в погромах величезних поміщицьких володінь, але в ході революції вони, як слушно зазначив автор, виступали як контрреволюційна сила і об'єднувались з царизмом для боротьби з революційним селянством, коли те ставало на шлях рішучих дій [13, 159].

Серед причин поразки селянського руху дослідник виділив наступні: а) стихійний характер; б) вплив на значну частину селян дрібнобуржуазних партій, особливо есерів, що послаблювало революційний рух; в) відставання розмаху селянського руху від розвитку революційних подій у містах через брак єдиного керівництва в містах і в селах і штучне нав'язування ролі більшовиків як керівної сили, що виглядає досить кумедно, тому що його практично не було; г) сподівання значної частини селян на можливість мирним шляхом, через Думу і монарха одержати землю і політичні свободи; д) відсутність міцного союзу між робітниками і селянами; е) розкол в РСДРП на більшовиків та меншовиків, що являло велику перешкоду на шляху об'єднання революційних сил міських робітників і селянства.

Радянські історики у різні роки розглядали проблеми класового характеру селянського руху України в 1905 – 1907 роки. Долаючи буржуазно-націоналістичну теорію двокуркульства в українському селі, за якою, начебто, існувало два типи куркулів, один з яких відігравав позитивну роль в розвитку українського села на початку XX ст. та був керівною і центральною постаттю руху селянських мас під час революції 1905 – 1907 років. Неспроможність цієї теорії української буржуазно-націоналістичної історіографії й інші питання класової боротьби були предметом вивчення в працях, присвячених як у цілому селянству України, так і окремим регіонам [11 – 17]. Однак їхні автори не змогли дати аргументованої та чіткої відповіді на поставлені питання [18, 268 – 269].

Починаючи з середини 1970-х років з'являються роботи з проблем історіографії селянського руху 1905 – 1907 рр. Прикладом є дослідження М. С. Симонової [19], М. Н. Лещенка [20]. Питанням методики відбору, підрахунків різних за характером форм боротьби селян присвятила свою роботу Л. Т. Сенчакова [21]. Вона розкритикувала В. І. Кострикіна, який доводив: "Одним із головних завдань дослідницької роботи кожного з істориків, що вивчає селянський рух, повинен стати самостійний підрахунок кількості селянських виступів..." [21, 8]. Вона запропонувала створити анотовану хронологію загальноросійського селянського руху, що дозволило б, на її думку, синтезувати отримані узагальнені матеріали. Авторка підкреслювала, що труднощі у вирішенні цієї справи дуже великі, бо вони потребують плідної праці великої кількості істориків, архівістів та інших представників історичної науки і це завдання свого вирішення до цього часу так і не знайшло, але те ж саме пропонувала раніше і М. Симонова.

Соціальній психології та шляхам формування класової свідомості селянства присвячено роботу В. І. Михайлова [45]. Автор ще при постановці проблеми у вступі звертає нашу увагу на те, що вивчення ускладнено нестачею достовірних джерел, тому що документи офіційного походження часто, на її погляд, спотворюють справжнє положення і погляди селян на дуже багато питань. Тому вона звертається до селянських присудів і наказів Думі, вважаючи, що ці матеріали виходять безпосередньо від селян і найповніше фіксують істинну картину їхнього життя, вважаючи, що в них утримується великий фактичний матеріал, який характеризує економічне й правове становище селянства. Накази дозволяють виявити вплив на селянство різних партій і груп у ході революції 1905 – 1907 років. На її думку, в них відбилося поступове зникнення у селян конституційних, ліберальних, процаристських ілюзій. Саме з ними В. Михайлова пов'язувала виникнення й посилення революційних настроїв на селі. Окремо в третьому розділі вона зупиняється на характері вимог селян і доходить висновку, що він, подібно до зростання селянського класової самосвідомості, має прямий зв'язок з рівнем революційного руху як в окремих районах, так і в цілому по країні [22, 57]. Далі у висновках дослідниця пише: «Звичайно, не слід перебільшувати рівень політичної свідомості селянства в період революції 1905 – 1907 рр. Вимогам селян властиві слабкість і суперечливість, притаманні їх ідеології того періоду" [22, 58]. Важко не погодитися з тим, що політична свідомість селян України формувалася і розвивалася в тісному взаємозв'язку з загальноросійським революційним рухом того періоду.

Не можна не зупинитися і на роботі Л. Т. Сенчакової, у якій розкрито питання, пов'язані з революційними подіями в Україні [23, 112 – 134]. Авторка простежила як питання партійного будівництва більшовицької партії втілювалися в життя на місцях. До останньої сторінки вона не згадує більшовиків у складі соціал-демократичних організацій на селі, а тільки в підсумках стає зрозумілим, що автор вважає усіх їх більшовицькими.

М. А. Якименко висвітлив один із найтрагічніших селянських виступів часів першої

російської революції 1905 – 1907 років – повстання у селі Великі Сорочинці на Полтавщині в грудні 1905 року [24]. Тема Сорочинського повстання для дослідників була, за словами автора, "відсунута на задній план через те, що його очолював М. М. Пижов" [24, 3]. Він був професійним революціонером, брав активну участь у подіях 1905 – 1907 років, пройшовши через тюрми, зазнав багато страждань. Після Жовтневої революції погляди М. М. Пижова розійшлися з тими, хто уособлював ортодоксальний марксизм, у 1920-х роках він був уже безпартійним, а потім забули про нього самого, а Сорочинське повстання висвітлювали за схемою, в якій людині, котра його очолювала, місця вже не було.

Таким чином, підводячи підсумок, необхідно зазначити що історія селянського руху в революційних подіях 1905-1907 рр. чекає уважного вивчення.

1.Яворський М.І. Історія України в стислому нарисі. – Харків,1928.
2.Санцевич А.В. Погляди М.І.Яворського на історію України. // Український історичний журнал. – 1993.- № 10.
3.Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905-1907: ч.І. Рік 1905. – Харків, 1928.
4.Лось Ф.Є., Олійник Л.В. Стан і завдання вивчення революції 1905-1907 років на Україні. – К., 1965.
5.Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905-1907 року. – Харків: Держвидав, 1925.
6.Христюк П. 1905 рік на Україні. – Харків.: Держ.видав, 1925.
7.Шестаков А.В. Борьба сельских рабочих в революции 1905-1907гг. (К 25-летию революции 1905 г.).- М.-Л.:Госиздат,1930.
8.Лось Ф.Є. Революція 1905 року на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955.
9.Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К.: Держполітвидав, 1956.
10.Лещенко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. – К., 1955.
11.Лещенко М.Н. Стачки сельскохозяйственных рабочих и крестьян на Украине в период первой русской революции // Из истории экономической и общественной жизни России. М.,1976.
12.Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977.
13.Рева І.М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905-1907 рр. – К.: Радянська школа,1964.
14.Живолуп Е.К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905-1907 годах. – Харьков,1956.
15.Буцик А.К. Селяни і сільськогосподарський пролетаріат в першій російській революції. – К., 1959.
16.Олійник Л., Гора О. Селяни і сільськогосподарський рух на Чернігівщині в 1905-1907 роках. – К., 1959.
17.Васянович В.Ф. Сельскохозяйственный пролетариат Южной Украины накануне и в период первой русской буржуазно-демократической революции. – Днепропетровск, 1975.
18.Революційна боротьба трудящих України в 1905-1907 рр. – К.: Наукова думка, 1980.
19.Симонова М.С. Крестьянское движение 1905-1907 гг. в советской историографии // Исторические записки.-1975.- № 95.
20.Лещенко Н.Н. Итоги статистического изучения крестьянского движения на Украине в период революции 1905-1907 гг. // Советская историография аграрной истории СССР (до 1917 г.): Сб. статей. – Кишинев: Штиница, 1978.
21.Сенчакова Л.Т. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. – М.: Наука,1989.
22.Михайлова В.И. Рост классового самосознания украинского крестьянства в период первой русской революции: Учебное пособие. – Днепропетровск: ДГУ, 1983.
23.Сенчакова Л.Т. Деятельность социал-демократов в деревне в 1905-1907 гг. // Исторические записки. -1986.- № 13.- С.112-134.
24.Якименко М.А. Сорочинська трагедія. – К.: Політвидав,1990.

П. І. Губа

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 рр.: НА СТОРІНКАХ ПРЕСИ

Земля і воля… Ці короткі і виразні слова концентрують, по суті, віковічні прагнення українського народу. Вся вітчизняна історія щедро засіяна "війнами, рухами, бунтами", фактами громадської непокори, в основі яких чітко прослідковуються прагнення селян вільно працювати на своїй землі, а тому лютий, а особливо жовтень 1917 р. вселив у людські маси віру у справедливість.

Утвердження української державності в 1917 – 1920 рр. не було б можливим без розробки і здійснення економічних, насамперед аграрних перетворень на селі.

Газети тогочасної доби вартісні не лише публікацією офіційних державних документів, а й тому, що в них містяться публікації, в яких деталізується економічна платформа тих чи інших партій, урядів, які існували в Україні в період революції, відомості про практичні заходи щодо здійснення господарської політики і дані про те, як ця політика сприймалася на місцях, як до неї ставилися трудящі маси, передусім селянство.

Газетні матеріали свідчать, що в той час в Україні економічна наука була представлена плеядою видатних учених, серед яких виділялися М. Туган-Барановський, К. Воблий, В. Косинський, М. Левитський, К. Мацієвич та інші. Під впливом їхніх праць [1 – 5] розроблялися програми економічного відродження України, а дослідження широко публікувались в українській пресі.

Практично всі представники української економічної думки (В. Косинський, Б. Бруцкус, М. Левитський, К. Воблий та інші) захищали ідею селянської земельної власності, роблячи при цьому акцент на селянському сімейному господарстві як основі сільськогосподарського виробництва. В той же час вони підкреслювали необхідність збереження великих господарств, які займалися б інтенсивним землеробством і при цьому давали велику частину продуктів харчування для міст і надалишки хлібних запасів для вивезення.

Протилежна позиція була у більшовиків. Ленінську ідею націоналізації землі як постулат соціалістичної революції вони нерозривно пов'язували із завданням «соціалістичного» перетворення сільського господарства. Важливим втіленням цієї ідеї в життя, як писала газета «Правда», повинен бути «Декрет про землю», який «перетворився б у незаперечний акт життя, проти якого стали б безсильні всілякі замахи поміщиків і їхніх друзів» [6].

Згідно з газетними публікаціями, після консолідації різних політичних сил у Центральній Раді була зроблена спроба виробити єдиний проект соціально-економічного розвитку України. В цьому напрямі навесні 1917 року Центральна Рада вжила певних заходів та визначила ряд завдань. Так, вже на засіданні 7 травня 1917 року, як інформує «Нова Рада», представники українських партій соціалістичного спрямування, а також делегати, члени Селянської спілки порушили питання про необхідність вирішення назрілих економічних проблем і в першу чергу земельної реформи.

Найбільш успішно в Центральній Раді діяла УПСР, під впливом якої перебувала досить масова організація — Українська селянська спілка. УПСР, визнаючи необхідність в майбутньому ліквідації приватної власності на засоби виробництва, у своїй програмі-максимум висувала кінцевим завданням «перебудову сучасного капіталістичного ладу в лад соціалістичний», а в програмі-мінімум на період, коли суспільство ще не готове до «повної соціальної революції», ставила за мету «в межах буржуазного ладу домагатись як шляхом революційним, так і шляхом державно-соціальних реформ» таких перетворень, які «віддали б в руки працюючого люду всі засоби до підготовлення соціального перевороту». Під соціальним переворотом розумілись такі заходи: експропріація підприємств, реорганізація виробництва і розподілу землі на соціалістичних засадах, а також «соціалістичне» управління всім народним господарством, що постійно висвітлювали на своїх сторінках газети «Боротьба» та «Народна воля» [7].

Інша найвпливовіша партія Центральної Ради — УСДРП — в аграрному питанні керувалася положеннями основного економічного принципу програми європейської соціал-демократії, котрий полягав у націоналізації монополій та переведенні їх на загальногромадські потреби. Звідси випливало і ставлення УСДРП до вирішення земельного питання. Українські соціал-демократи виступали проти зрівняльно-передільного принципу проведення земельної реформи, вбачаючи майбутнє сільського господарства не в подрібненні існуючих великих приватних господарств, а в передачі їх до рук органів місцевого самоврядування та централізації керівництва сільськогосподарським управлінням.

Ще одна впливова сила — Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) — до весни 1918 року не мала встановлених принципів вирішення земельної справи в Україні, хоча один з її авторитетних членів — К. Мацієвич — учений-агроном за фахом, теоретик і практичний організатор громадської і господарської кооперації — взяв активну участь у підготовці Центральною Радою проектів земельної реформи. УПСФ через своїх представників у Генеральному Секретаріаті, Малій Раді та на пленумах Центральної Ради здійснювала великий вплив на аграрну політику тогочасного українського уряду, що регулярно засвідчувала газета партії «Нова Рада».

Таким чином, усі провідні партії Центральної Ради, незважаючи на деякі розбіжності, виступали за націоналізацію землі як перспективи розвитку сільськогосподарського землекористування. Така єдність у визначенні стратегічних установок давала можливість ефективного співробітництва в Раді всіх її основних партій в галузі аграрних перетворень.

ІІІ Універсал Центральної Ради від 7(20) листопада 1917 р. проголосив на території України радикальні соціально-економічні перетворення. Широко висвітлював ідеї Універсалу на своїх сторінках «Вісник Генерального Секретаріату УНР», як й інші газети. В Універсалі щодо аграрного питання вказувалося: «Віднині на території УНР існуюче право власності на землі поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні та церковні землі — касується». Всі ці землі проголошувалися «власністю усього трудового народу» [8]. При цьому питання про скасування приватної власності на всі землі взагалі, як це було в радянському Декреті про землю, не ставилось.

Матеріали преси свідчать про розбіжність в аграрному питанні серед членів Генерального Секретаріату. Коли 25 листопада текст ІІІ Універсалу було опубліковано в урядовому «Віснику Генерального Секретаріату УНР», датованому 11(24) листопада 1917 р., то поряд з текстом було вміщено роз'яснення до нього від імені Генерального Секретаріату, яке уточнювало положення аграрної частини Універсалу. В роз'ясненні Генеральний Секретар вказував, що земельні комітети не мають права відбирати землю у її власників. За даними газет, на місцях з цього приводу приймались відповідні рішення. Зокрема, в резолюції представників селянських спілок Таращанського повіту від 3.12.1917 р. вказувалось, що «всею землею до Українських Установчих Зборів розпоряджається повітовий та волосні земельні комітети. Земля не повинна ділитись самими селянами, поки Українські Збори не вироблять закону про передачу землі до рук народу» [9].

У газетах певне відображення знайшли спроби Центральної Ради здійснити власну фінансову політику як одну з умов зміцнення української держави. Газети повідомляли, що першим кроком формування національного бюджету було введення в Україні власної податкової системи ще навесні 1917 року. Так, 23 квітня 1917 року Центральна Рада приймає постанову про «Оподаткування українського населення на національній основі». Більш детально про національне оподаткування всього українського народу, виходячи з принципу поступово-прибуткового податку в конкретних розмірах, розробку організації оподаткування всього українського населення при кожному губернському комітеті, де повинні були діяти фінансові комісії, котрі надсилали всі гроші, отримані як національний податок до українського фонду, дають нам «Вісті з Української Ради» [10].

На засіданні Генерального Секретаріату від 29 грудня 1917р. порушується питання про випуск власних національних грошей. Так, на засіданні Секретаріату, як інформує «Народна воля», член УПСС С.Шелухін заявив, що «треба, щоб українські гроші мали свій окремий курс і окрему валюту» [11].

Однак відозви, закони, не підкріплені ніякими діями, не мали впливу на маси і Центральній Раді до кінця своєї діяльності так і не вдалося організувати сплату населенням податків і налагодити випуск власних грошових знаків.

Важливим пунктом програми розбудови Української держави у період гетьманства П.

Скоропадського було вирішення соціально-економічних проблем, зокрема аграрних, заплутаних діяльністю попередньої влади. З метою відродження економічного життя новий уряд перш за все вжив рішучих заходів, відновивши право приватної власності та вільного підприємництва. З цього приводу «Киевская мысль», висвітлюючи заяву з'їзду хліборобів-власників (в якому гетьманський Уряд бачив свою опору), що відбувся у квітні 1918 року, підкреслювала: «Мы, крестьяне-собственники, заявляем, что не признаем Рады, министров и земельных комитетов и просим их немедленного удаления, а все награбленное ими под видом закона должно быть возвращено» [12].

З українських партій, які сформувалися упродовж 1917 року, але зовсім не були представлені в Центральній Раді або лише індивідуально й настільки, що не могли мати впливу на її політику, в обороні принципу приватної земельної власності виступили на початку 1918 року лише дві — Українська демократично-хліборобська партія і Союз земельних власників. Обидві сходилися в головних питаннях оборони принципу приватної власності.

Газетні матеріали дають можливість з'ясувати причини таких тимчасових економічних зрушень в Україні у період гетьманської доби. По-перше, за рівнем життя у 1918 році вона була привабливішою за свою північну сусідку, звідки не припинявся потік емігрантів. Так, одна із газет — «Приднепровский край» (Харків), – аналізуючи економічне становище Росії, а також порівнюючи економіку України з економікою усієї Європейської Росії, писала: «Дані про населення і простір України дають висновок, що в Україні господарська діяльність розвинута більше, ніж у всій європейській Росії того часу. Велике населення сіл говорить про значний розвиток сільського господарства, а інтенсивний розвиток міст — про розвиток промисловості» [13].

За даними періодичної преси, після Жовтневого перевороту Україна перетворилася на транзитну базу купців, промисловців, землевласників, які проводили валютні та торгові операції. Багато з них вкладали гроші в українські банки. В таких великих промислових містах, як Київ, Харків, Одеса та інших створювались філіали російських валютних банків, різні акціонерні товариства тощо. Це відображали такі газети, як «Голос Києва», «Известия союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины», «Одесская мысль», «Вісник Одеси» та інші. Зокрема, газета «Голос Києва» (6.09, 14.11. 1918 року) інформувала про створення акціонерних товариств «Нафтопродукт» та «Дніпроліс», відкриття комерційних філій від Петроградських банків в Києві і т. ін. [14].

Багато матеріалів з цього приводу містить одеська преса того часу. Так, за даними «Вісника Одеси» та «Одесской мысли», тільки за серпень-жовтень 1918 р. в Одесі було видано «Купецькою Управою» близько 50 свідоцтв на відкриття колективних торговельних домів, товариств, численних приватних ресторанів та магазинів. Зокрема, в одній із інформацій «Вісника Одеси» від 31 серпня 1918 року вказувалось: «Одеською Купецькою Управою об'являється, що Є. Змієвському і Н. Захарову видано Управою установлене свідоцтво на заснований ними на правах товариства на віру торговельний дім під назвою: «Торговельний дім Є. Змієвський, Н. Назаров і К°» [15].

Однією з умов економічного піднесення в аграрному секторі економіки України гетьманської доби було введення національної валюти. Як зазначав В. Дорошенко, українська валюта, забезпечена природними багатствами України, й головним чином цукром, стала тривкою [16]. Важливого значення грошовій реформі в Україні надав Туган-Барановський, виступаючи 6 жовтня на Першому Всеукраїнському з'їзді економістів у Києві з доповіддю «Грошова реформа в Україні» (газети «Киевская мысль», «Нова справа») [17].

Із матеріалів інших газет стає зрозумілим, що політика уряду П. Скоропадського не знаходила підтримки серед українських партій, особливо в аграрному питанні, за яким приватне землеволодіння обмежувалося 25 десятинами і Державному земельному банку надавалося право придбання земель з метою їх продажу селянам у розмірах, необхідних для збільшення їхніх ділянок, не вище визначеної законом межі. Ось чому П. Скоропадський змінив склад Ради Міністрів, а 20 червня 1918 року направив лист голові Ради Міністрів, в якому Ф. Лизогуба звинувачено у саботуванні розробки земельної реформи та впровадження її в життя, про що інформувала газета «Відродження» [18].

Влітку 1918 року газети публікують два земельні закони, затверджені гетьманом від 8 і 15 липня: «Закон про засоби боротьби з розрухою сільського господарства» та «Закон про передачу хліба врожаю 1918 р. в розпорядження держави». Названі акти фактично узаконювали в Україні поміщицьке землеволодіння [19].

Газетні матеріали свідчать, що в період Директорії аграрна політика держави набувала принципових змін, хоча серед партій, які створили Директорію, мали місце певні розходження, особливо в питанні про селянську власність на землю. Так, газета «Нова Рада», публікуючи Декларацію уряду Директорії до українського народу, вказувала: «Всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в їх попередніх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян. Верховне порядкування цією землею належить Директорії УНР» [20].

І все ж газетні джерела підтверджують, що фактично Директорія, проголошуючи соціалістичні перетворення на селі з визнанням верховної державності на землю, практично не зробила належних висновків з попередніх помилок соціалістичних партій за часів Центральної Ради. Це знайшло відображення у Земельному Законі Директорії УНР від 8 січня 1919 року. Розходження між політичними партіями далися взнаки при обговоренні земельного закону УНР та одразу після його прийняття й публікації. Так, за схвалення закону голосували українські соціалісти-революціонери, українські соціал-демократи і соціалісти-самостійники, а проти – українські соціалісти-федералісти.

Проте реалізацію земельного закону Директорії земельні управи могли здійснювати лише на дуже обмеженій території України, бо упродовж трьох років українська влада мусила вести війну у важких умовах з більшовиками, Денікіним і Польщею. Ряд газет

висвітлює ті події, які були спрямовані проти економічної самостійності України. Викриваючи загарбницьку економічну політику більшовицького керівництва в Україні, коли «продзагони» здійснювали «продрозкладку», О. Телешівський у статті «Як більшовики дбають про Україну» (газета «Український козак» від 8 червня 1919 р.) підкреслює, що їхня політика була спрямована на «знищення усіх слідів економічної сепаратності України, цебто: цілковите зруйнування української кооперації, знищення фінансової кооперації (як Українбанк, Союзбанк), передати все це діло до рук російської економіки» [21], про що говорилось і в доповіді П'ятакова на таємному засіданні колегії Ради Народного господарства.

Далі автор статті навів факти з доповіді Г. П'ятакова, який вказував, що «всю промисловість в Україні, в першу чергу цукрову, необхідно поставить в залежність від Росії, щоб вона не могла самостійно існувати, і ми тим самим назавжди здихаємось божевільних самостійницьких фанаберій навіть в головах плаксивих українських інтелігентиків. Для самостійності тоді не буде грунту» [21].

Із матеріалів преси видно, що Директорія стала проводити більш радикальну фінансову політику. Вона почала її з підготовки грошової реформи. При міністерстві фінансів була створена відповідна комісія, до якої ввійшли: М. Мазуренко — в.о. міністра фінансів, С. Остапенко — міністр народного господарства, професор Туган-Барановський — експерт.

Позиція членів комісії була однозначною: введення власної української валюти і встановлення в Україні незалежної грошової системи. Зокрема, М. Туган-Барановський у статті «Невідкладна справа» у газеті «Нова Рада» наголошував на необхідності термінового відокремлення від російського рубля і проголошення повної самостійності української валюти [22].

Після прийняття закону Радою Міністрів 10 січня 1919 р. було оголошено обмін грошей. Однак проводити грошову реформу виявилося дуже складно. Її проведення ускладнювалося браком на місцях українських грошових знаків, а на Лівобережній Україні – бойовими діями та просуванням червоних військ.

Огляд матеріалів української періодики, які відображають економічне життя на селі в Україні 1917 — початку 1920 рр., свідчить, що економічним питанням преса приділяла порівняно менше уваги, ніж проблемам політичного життя. Скупість економічної інформації в українських газетах можна пояснити різними причинами. Об'єктивно це було результатом того, що в умовах громадянської війни при необхідності ведення боїв за збереження української держави українські уряди не мали змоги здійснювати свої наміри щодо економічних перетворень в Україні.

Причиною суб'єктивного характеру було те, що аграрно-економічна політика різних урядів не тільки не була послідовною, навіть протягом кожного з основних періодів революції, але й часто змінювалась при переході влади від одного уряду до іншого.

Програма соціалізації землі, позиції якої відстоювали провідні українські партії, сприймалася більшістю селян не як конструктивна програма, не як шлях до утворення великих кооперативних господарств, а лише як заклик до ліквідації великого приватного землеволодіння. Спроби ж його відновлення, повернення землі й майна поміщикам, відновлення їхньої власності на землю викликали різкий опір основної маси селян.

Матеріали преси свідчать, що речники ідеї української державності, безперечно, розуміли, що самостійність України може бути досягнута лише за умови ефективної економічної політики, сприйнятої народом. Проте, незважаючи на це розуміння, фактичний провал (з різних причин) економічної політики на селі і Центральної Ради, і гетьманського Уряду, і Директорії був однією з основних причин невдач національно-демократичної революції в Україні.

Події Української революції 1917 – 1920 рр. стали вже історією. Національно-визвольний рух задихнувся у лещатах більшовицько-комуністичної колонізації, а віковічні мрії селянства про землю і волю залишилися примарними на довгі десятиріччя.

Повертаючись у ті далекі роки, усвідомлюючи помилки, втрати політиків, ми тим самим освітлюємо шлях нинішньої незалежності України. Адже саме нині в процесі аграрних реформ мільйони наших співвітчизників стали власниками землі, яка належить їм за законом природи та справедливості.

1.Див.: Воблий К. Земельне питання в програмах різних партій. – К.,1917.
2.Див.: Туган-Барановський М. Остання мета кооперації / / Українська кооперація. – К., 1918. – Кн.1.
3.Див.: Туган-Барановський М. Невідкладна справа // Там же. – 1919. – Кн. 1.
4.Робітнича газета.-1918.-25 жовтня.
5.Робітнича газета.-26 жовтня.
6.Правда.-1917.-17 ноября.
7.Народна воля.-1917.-11 травня.
8.Вісник Генерального Секретаріату УНР.-1917.-11 листопада.
9.Селянська думка (Тараща).-1917.-27 грудня.
10.Вісті з Української Ради.-1917.-28 квітня.
11.Народна воля.-1918.-1 січня.
12.Киевская мысль.-1918.-30 апреля.
13.Приднепровский край (Харків).-1918.-1 мая.
14.Голос Киева.-1918.-6,13 вересня; -14 листопада.
15.Вісник Одеси.-1918.-31 серпня.
16.Павленко Ю., Храпов Ю. Українська державність. – К., 1993.
17.Киевская мысль.-1918.-15 октября; Наша справа.-1918.-8,14,15 жовтня.
18.Відродження.-1918.-22 червня.
19.Киевская мысль.-1918.-20 липня.
20.Нова Рада.-1918.-14 грудня; Конституційні акти України 1917-1920.-К.,1992.-С.100.
21.Телешківський О. Як більшовики дбають про Україну// Український козак.-1919.-8 червня.
22.Нова Рада.-1918.-30 грудня.

Н.І. Земзюліна

ЗЕМЕЛЬНА ПОЛІТИКА П. СКОРОПАДСЬКОГО В РАДЯНСЬКІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

На перший погляд, аграрне питання, і спроби вирішення впродовж 1917-1920 років в Україні не можна вважати „білою плямою" в новітній вітчизняній історії. З набуттям Україною державності перед дослідниками відчинилися спецхрани архівосховищ, стала доступною література політичних і військових супротивників радянського режиму. Сукупно вони

дали такий пласт раніше невідомих документальних матеріалів, яким до снаги спростувати витворені моделі новітньої української історії [1, 15-16].

Під особливо прискіпливим поглядом суспільствознавчого офіціозу та контролем служб, що їх опікували, завжди перебували революційні події 1917-1920 років, породжена ними громадянська війна, іноземна інтервенція, їхнє «правильне» тлумачення та висвітлення для широкого загалу. „В низці елітних знаходився і аграрний рух. Він рідко називався селянським, бо за версією радянських ідеологів, неодмінно мав проходити у тісному контакті із робітничим при керівництві комуністичної партії. Дана формула була загальнообов'язковою для засвоєння, бо саме так подавалася в освітніх закладах на усьому просторі колишнього Радянського Союзу" [2, 10].

Існувала, однак, і дещо інша точка зору на зазначені події та явища. Стосовно тих, що мали місце в Україні за доби національно-визвольних змагань, її репрезентували дослідники (у більшості своїй недавні їх учасники) української діаспори. Опинившись не по своїй волі за кордоном, борці за самостійність України узялися досліджувати неоднозначні процеси української революції, їхні витоки, причини, внутрішні чинники, які кинули провідну верству нації - селянство - у вир завзятої збройної боротьби. Не останнє місце серед них зайняло і аграрне питання.

Його суть радянська історіографія (як, зрештою,й література діаспори) зводила до наявності гострих протиріч у сфері земельних відносин між численною масою незабезпечених землею хліборобів і

великими власниками, що мали надлишки родючих грунтів. Дані, які наводили представники обох історіографічних шкіл про зосередження в руках кількох тисяч поміщиків значних обширів землі, були надто промовистими, щоб викликати бодай найменші заперечення. Відповідні рекомендації також не забарилися і, на перший погляд, здавалися цілком закономірними - розподілити поміщицьку землю серед селян і земельний голод зникне безслідно. На цій позиції стояли всі політичні партії, діючі в Україні напередодні і в ході національно-визвольної революції. Щоправда, по-різному тлумачилися ними шляхи розв'язання назрілої проблеми.

Спільною рисою для всієї радянської історіографії було ігнорування української державності за доби Гетьманату, вважалося, що українська влада була суто маріонетковою і колаборантською, а вся внутрішня політика, у тому числі й земельна, здійснювалася з єдиною метою - реставрувати в повному обсязі буржуазно-поміщицькі порядки [3]. У травні 1918 року В. Ленін назвав прихід генерала П. Скоропадського до влади реставрацією буржуазно-поміщицької монархії. Це визначення мало суто пропагандистський характер, однак, на довгі часи воно стало наріжною підвалиною наукових розробок. Правда, довести ці твердження було проблематично. Та й чи можна було це зробити за відсутності, принаймні, однієї роботи, присвяченої аграрним відносинам за гетьманської доби. Якщо не вважати за таку, статтю В. Качинського, опубліковану в двох номерах «Літопису революції». Хоча вона була в радянській літературі чи не єдиною публікацією з аграрної політики Української Держави [4, 32].

Недалеко від оцінок радянських істориків відійшли їхні ідейні партнери - представники та прихильники українських соціалістичних

партій. Пройняті духом зневаги, ворожнечі й неприйнятності до починань гетьмана в соціально-економічних справах, вони адекватним чином трактували будь-які його наміри [5].

Про справжні задуми в сфері земельного порядкування П. Скоропадський часто ділився своїми міркуваннями з громадскістю під час публічних виступів, бесід, в інтерв'ю як в часи гетьманування, так і на еміграції. Зацитуємо дослівно відповідь гетьмана на питання журналіста, яка промовисто вказує на зміст запланованих аграрних перетворень: «Я був і досі є прихильником аграрної реформи. При владі я основувався на економічні постулати парцеляції землі. Але для мене було бажаним, щоб селянин заплатив за землю і таким чином почував себе її законним власником»[6, 183].

Абстрагуючись від цього зізнання, оглянемо літературу, автори якої вважали земельну програму і практичні кроки гетьманського уряду найбільш оптимальною формою розв'язання аграрного питання в умовах другого етапу української революції. Але без стабілізації політичної обстановки в країні ні про які реформи не могло йти мови. Авансами гетьмана наділив дослідник Д. Гирський. Він відзначив, що з розпуском земельних комітетів Центральної Ради було ліквідовано основне джерело дестабілізації на селі, а відновлення права приватної власності у тому числі на землю «поклало край інтернаціонально-соціалістичній вседозволеності». Саме цей безлад, що розпочався, на думку відомого історика Д. Дорошенка, з жовтня 1917 року перешкоджав уряду приступити до запровадження обіцяних змін в аграрному секторі. Позицію свого вчителя поділяла Н. Полонська-Василенко, між тим, додавши: «Непевність становища селян та поміщиків викликало незадоволення з обох боків, ексцеси та скарги» [8; 9; 10]. Суть аграрної політики гетьманату, краще за всіх роз'яснить сам гетьман, який зазначав, що створення альтернативи земельним відносинам Центральної Ради не було самоціллю. Уряд ставив іншу мету: створити такий варіант аграрного закону, який би, по можливості, враховував потреби усіх селянських верств.

Загалом, історіографія досліджуваного періоду не торкнулася самого ходу реформи на місцях, не з'ясувала, реакції селянських мас. Джерела обмежувалися, здебільшого, переліком виданих гетьманським урядом законодавчих актів по земельному питанню, реферуванням змісту та

характеризували урядові заходи по охороні земельної власності поміщиків від надокучливих соціалізаторів [11]. Проте, жоден гетьманський законодавчий акт, постанова уряду чи наказ міністра не виказав турботу держави за незаможних селян. В низці нормативних актів особливо вразливим для опонентів був закон «Про право на врожай» від 27 травня 1918 року, який створив правовий прецедент для повернення поміщицької землі. З цього боку критичний закид кабінету міністрів зробив П. Солуха. Його однодумець О. Моргун увібрав без категоричності, але з гірким жалем, думки обох: «Для нашого Гетьмана родина ціла Україна зі всіма її клясами, станами, верствами без жодних виняткiв. А гетьманський уряд не підтримав найбідніше селянство, а тільки багатших, - а це лише одна частина всієї людності цілої держави. Це й сприяло скиненню гетьманської влади». [12]. З його оцінкою повністю погоджувався автор невеликого нарису М. Пасіка [13].

Інтерес до Української Держави і гетьмана П. Скоропадського, як носія її влади, прокинувся в Україні на переломі 1980 - 1990-х років, з першими ознаками послаблення політичної цензури. З вище вказаних причин до праці взялася генерація молодих вітчизняних дослідників. Саме вони і започаткували відновлення викреслених з історичної пам'яті народу сторінок штучно забутого минулого.

1. *Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917—1920 років. – Харків, 1996. – С.15-16.*
2. *Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917-1920. – К., 1997.*
3. *Какурин Н.Е. Как сражалась революция. —Изд. 2. – М., 1990; Бондар Т.Д. Комуністична партія України в період іноземної інтервенції та громадянської війни (лютий 1918 – січень 1919 рр.). - К., 1968.*
4. *Качинський Б. Аграрний рух за часів гетьманщини // Літопис революції. – 1928. – №1; № 2. Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период ражданской войны. – К., 1964.*
5. *Сціборський М. Грязь Москви // Новий шлях. – 1934. – 7 серпня; Доленга С. Скоропадщина. – Варшава, 1934; Ростовець М. Скоропадський і скоропадчуки. – Саскатун-Саскачеван, 1938; Лазаревський Г. Гетьманщина // За державність. – 1932. – 36.2, 36.3.*
6. *Хліборобська Україна. —1920—1921. —Кн.2. —С.183; Селянське слово. —1918. – 30 серпня.*
7. *Гирський Д. Дивні способи виправдовування антидержавної політики. – Торонто, 1973.*
8. *Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. – 1921. – Кн. 3.*
9. *Полонська-Василенко Н. Історія України. – 2 видання. – К., 1993.*
10. *Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 грудень 1918 р.).*
11. *Коваль Б. Державним руслом гетьманщини /Думки про республіку і монархію/. – Торонто, 1981.*
12. *Солуха П. Договор з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського: В.Винниченко та М. Шаповал по допомогу до Москви-до Леніна. [Б.м.]: [Б.в.], 1973; Моргун О. До питання про устрій Української Держави // Ідеї і люди визвольних змагань 1917-1923.*
13. *Пасіка М. Земельна справа в Українській Державі // За велич нації: У двадцяті роковини відновлення Української гетьманської Держави. -Львів, 1938.*

В. Ф. Боєчко

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ПЕРІОДУ НЕПу В ОЦІНЦІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ 20-х РОКІВ XX ст.

У сучасних реаліях незалежної України, в умовах політичного та економічного реформування, розбудови всіх сфер життя суспільства значно зростає інтерес до глибокого та критичного осмислення минулого, подій, які відбувалися на теренах України у 20-ті рр. XX ст. і значною мірою визначили її наступний історичний поступ. Ці події стосувалися як політичних, так і соціально-економічних засад суспільства, зокрема і реформування аграрного сектору економіки. Детальне вивчення особливостей перебігу цих подій, їх висвітлення з погляду нових концептуальних підходів та сучасної методології є важливим тому, що в умовах національного відродження та трансформації суспільно-економічних відносин необхідно враховувати позитивні і негативні моменти минулого, що дасть змогу уникнути небажаних ускладнень на шляху сучасної аграрної перебудови. Значущість питання полягає й у тому, що відхід від сформованих стереотипів висвітлення історичного розвитку суспільства складає суть сучасної парадигми вітчизняної історіографії, яка не може бути лише описовою чи пропонованою. Її завданням є всебічний аналіз подій, що відбувалися в суспільстві, порівняльний аналіз різних поглядів на їх перебіг, осмислення минулого з позиції сучасного досвіду, прогнозування шляхів подальшого розвитку суспільства. Важливість такого підходу стосується і вивчення сутності поглядів сучасників на події, що відбувалися в аграрному секторі економіки в післяреволюційний період, зокрема у 20-і роки XX ст.

Метою статті є висвітлення соціально-економічної політики радянської влади стосовно українського селянства вітчизняною історіографією 20-х років XX ст.

Історіографія проблеми дослідження міститься в ряді ґрунтових праць, присвячених аграрній історії України 20 – 30-х років XX ст., це зокрема роботи Р. Д. Ляха [1], С. В. Кульчицького [2], В. І. Марочка [3]. У них проаналізовано вітчизняну історіографію соціально-економічної політики радянської влади в українському селі та її вплив на розшарування та майнове становище селянства. У роботах А. Г. Морозова [4] та В. В. Калініченка [5] з'ясовано історіографію розвитку селянської кооперації, розроблено її ґрунтовну періодизацію з проблем розвитку селянського господарства в період НЕПу в Україні. В авторефератах кандидатських та докторських дисертацій існує огляд історіографії з певних напрямів дослідження. В авторефераті кандидатської дисертації С. В. Корновенка [6] запропоновано періодизацію

вітчизняної історіографії з проблеми податкової політики радянської влади в українському селі 1921 – 1925 років, в авторефераті докторської дисертації Л. М. Новохатька [7] проведно аналіз соціально-економічних процесів в Україні 20 – 30-х років ХХ ст, історіографія проблеми розшарування українського селянства в умовах НЕПу представлена в авторефераті кандидатської дисертації В. М. Лазуренка [8]. Отже, історіографію окремих аспектів соціально-економічної політики радянської влади в українському селі 20-х років запропоновано в різних дослідженнях вітчизняних істориків. Об'єднавши певні історіографічні напрями, ми зможемо отримати загальну картину розвитку вітчизняної історіографії за темою дослідження.

Вітчизняну історіографію соціально-економічної політики радянської влади в сільському господарстві України дослідники поділяють на декілька етапів. Перший етап цієї періодизації окреслюють 20-ми роками ХХ ст., виділяючи притаманні йому певні особливості. Такі дослідники, як А. Морозов та С. Корновенко [9] акцентують увагу на особливостях висвітлення податкової політики та вказують на плюралізм та незалежність деяких авторів цього часу від політичної кон'юнктури, а із недоліків відзначають поверховість та ненауковість цих праць [9, 387]. У дослідженні В. Калініченка [5] цей етап характеризується тим, що питання висвітлювали не історики, а партійні та радянські працівники, економісти, сільськогосподарські спеціалісти, які не аналізували джерела та літературу, не робили посилань, але ці дослідження зробили значний внесок у висвітлення селянської економіки періоду НЕПу [5, 5]. І, справді, особливість першого етапу історіографії полягає в тому, що більшість професійних істориків та національних історичних шкіл, які в 20-х роках існували та працювали в Україні, не цікавились цією тематикою, хоча існувала можливість висловлювати різні думки та погляди з цієї проблеми, започаткувати наукове висвітлення соціально-економічних змін в сільському господарстві. Ці зміни знайшли своє відображення насамперед у роботах учених аграріїв, економістів, партійних та радянських діячів, що не мали досвіду справді наукової роботи.

Історіографія проблеми в 20-х роках досить різноманітна як за тематикою, так і за змістом, багато робіт має агітаційний характер, написані на замовлення влади, хоч є роботи досить ґрунтовні. Існувало багато публікацій на регіональну або галузеву тематику. Систематизувати роботи без застосування проблемно-хронологічного методу дослідження досить важко. Історіографія 20-х років відображала ті соціально-економічні перетворення, що відбувалися в українському селі внаслідок зміни аграрної політики радянської влади. Роботи більшості авторів не були політично зааганжовані, а віддзеркалювали зміни соціально-економічної політики. Умовно період історіографії 20-х років можна поділити на декілька етапів, залежно від характеру висвітлення та тематики опублікованих праць. Перший етап історіографії 20-х років припадає на 1921 – 1924 р. У працях цього часу важливе місце посідає питання зміни аграрної політики, зокрема вирішення питання землеволодіння, землекористування та проведення переділів землі. Про це свідчать назви тогочасних робіт: «К итогам аграрной революции на Украине», «Очерки аграрной революции», «Эволюция землевладения», «Итоги землеустройства», «Аграрная революция», «Моменты восстановления нашего сельского хозяйства». Більшість авторів окреслюють основні моменти перерозподілу земель, визначають принципи користування землею та з'ясовують соціально-економічні зміни, пов'язані з проведенням аграрної політики радянської влади. Актуальність та важливість цієї тематики зумовлювалась тим, що у 1922 – 1923 роках проходив процес перерозподілу земельного фонду та відбувалися зміни форм ведення сільського господарства. Питання зміни аграрної політики у 1922 – 1923 роках висвітлювали І. Кириллов [10], В. Якиманський [11], В. Качинський [12], І. Максимов [13], О. Мицюк [14], М. Вольф [15], С. Каган [16], Г. Бар [17], В. Соловейчик [18], Б. Викторов [19], Я. Торохтій [20].

Після запровадження НЕПу зазнала змін податкова політика стосовно селян, продрозверстка змінювалась продподатком, що, в свою чергу, знайшло відображення в назвах праць: «Сравнительная тяжесть натуральных налогов», «Прямое обложение сельського хозяйства», «Обложение и платежи крестьянства», «Крестьянские бюджеты», «Рыночний оборот в крестьянском хояйстве», «Наши финансы». Ці роботи були видані у 1922 – 1924 роках. Дослідники А. Пешехонов [21], М. Альський [22], М. Гуревич [23], А. Валенштайн [24], А. Брянський [25] аналізували нову систему податків. Особливістю робіт є те, що в цей час була можливість існування як суто агітаційних праць, так і досліджень, в яких критикувалася нова податкова політика, аналізувалися факти, порівнювали її з аналогічною політикою царської Росії, з'ясували оптимальні форми та розміри податку для сільського населення України. Без сумніву, ці роботи відіграли значну роль у формуванні поглядів на податкову політику радянської влади.

Проблема голоду 1921 – 1923 років не могла залишитися не висвітленою в тогочасних роботах про що свідчать назви робіт, виданих в 1922 – 1923 роках: «Продналог и голодающие районы», «Голод и сельское хозяйство Украины». Автори цих праць – М. Лівенський [26] та М.Гуревич [27] – також по-різному з'ясовують причини голоду та його наслідки, але цю тему не замовчують і не приховують, як було з голодомором 1931 – 1933 років, коли сам термін "голодомор" почав вживатися лише в середині 90-х років ХХ ст. У роботах 1924 року прослідковується нова тенденція – намагання проаналізувати досягнення та прорахунки відбудовчого періоду, осягнути результати проведених змін, з'ясувати їх вплив на соціально-економічне становище сільського населення. Це відзначається в назвах: «К итогам

аграрной революции», «Состояние сельского хозяйства», «Головні питання сільськогосподарської політики», «Аграрне питання, земельна та сільськогосподарська політика». Автори робіт – В. Якиманський [11], М. Гуревич [28], О. Триліський [29] – відображали процеси, що відбувались в тогочасному українському селі, намагалися окреслити шляхи вирішення нагальних проблем та визначити перспективи розвитку сільського господарства України.

Ще одна цікава проблема, якій приділяли увагу дослідники у 1923 – 1924р., пов'язана з публікацією в травні 1923 року ленінської статті "Про кооперацію". Теми кредитування та кооперації як форми організації сільськогосподарського виробництва не зустрічалися в роботах 1921 – 1922 років, але вже у 1923-1924 р. назви робіт свідчать про актуальність цієї тематики: «Наша сельскохозяйственная кооперация», «К вопросу о системе сельскохозяйственного кредита», «Рыночный оборот в крестьянском хозяйстве», «Сельское хозяйство Харьковской губернии и кооопература». Роботи В. Качинського [30], Г. Обдули [31], М. Соболева [32], В. Якиманського [33] висвітлюють історію сільськогосподарської кооперації в Україні, переваги різноманітних кооперативних форм господарювання, їхній вплив на розвиток сільського господарства, обґрунтовують необхідність розвитку такої форми ведення господарства в Україні та її переваги над одноосібним селянським господарствам. Кооперація розуміється як самодіяльна організація селянства, якій належить важлива роль в економічному розвитку села.

Тема раціонального ведення господарства була актуальною впродовж 1921 – 1924 років, про що свідчать назви праць: «Правильне господарювання як спосіб підвищення врожайності», «Направление и рыночность животноводства», «Про громадські плодозміни», «Сахарная промышленность и крестьянское свеклосеяние». В. Соловейчик [34], А. Філіповський [35], Г. Архіпов [36], Л. Бухановський [37], О. Щадилов [38] з'ясовують нагальні проблеми впорядкування та землеустрою селянських господарств, принципи підвищення врожайності, окремі аспекти розвитку галузевих напрямків сільського господарства, наголошуючи на необхідності використання сівозміни як запоруки високих урожаїв.

Підсумовуючи аналіз особливостей першого етапу історіографії – 1921 – 1924 рр., підкреслимо, що роботи цих років віддзеркалювали, по-перше, реальність соціально-економічного становища українського селянства, по-друге, вчасно реагували на ставлення радянської влади до селянства, разом з тим, відсутність робіт професійних істориків, з одного боку, негативно вплинула на науковість цих праць, а з іншого – більшість робіт не були політично заангажовані та заполітизовані. В цей час у авторів була можливість висловлювати власне бачення соціалістичних перетворень, які проводила радянська влада в українському селі.

Другий етап першого періоду розвитку вітчизняної історіографії умовно можна датувати 1925 – 1929 рр. Як слушно зауважує В. Калініченко, "...з посиленням тоталітарної системи в другій половині 20-х років помітно змінюються акценти щодо аграрної політики і все більше уваги в них надається пропаганді колективних форм господарювання" [5, 6]. Цікаво, що саме зміна акцентів в аграрній політиці, а не зміна самої політики, відіграли вирішальну роль і привели українське селянство 1929 року до "великого перелому" та сталінської "революції згори". Ця зміна акцентів щодо форм господарювання не могла залишитися без уваги в роботах тогочасних авторів, хоч тема перспективи розвитку кооперації продовжувала домінувати. Це видно з назв тогочасних праць: "Сільськогосподарська кооперація", "Коротка історія кооперативного руху на Україні", "Задачи учереждений сельскохозяйственного кредита", "Про сільськогосподарський кредит, його завдання та організацію", "Сільськогосподарська кооперація, її економічні підстави, теорія та соціальне значення", "Система сельскохозяйственного кредита на Украине", "Кредитные учереждения на Украине". Тема розвитку сільськогосподарської кооперації знайшла своє відображення в роботах авторів І. Батюка [39], Н. Скалиги [40], І. Подольського [41], П. Височанського [42], Й. Маєвського [43], С. Фесенко і Л. Цукермана [44], Л. Яснопольського [45].

Поряд із темою сільськогосподарської кооперації Е. Алмазовим та Н. Бенедиктом [46] досліджено питання раціонального використання робочого часу селянами по місяцях та галузях господарства. У праці Є. Маркевича [47] висвітлено пробдлему землеустрою та співвідношення різних форм господарювання. М. Гуревичем [48], А. Хрящовою [49], Я. Яковлєвим [50] розроблено проблему майнової диференціації селянства. Регіональні та галузеві проблеми розвитку сільського господарства у 1925 році висвітлюються в працях С. Машури [51], Л. Бухановського [52], Ф. Севи [53], В. Беркаша [54].

Разом із тим, уже в 1925 році, внаслідок зміни партійного керівництва та боротьби за владу, сільськогосподарську кооперацію почали трактувати лише як форму зв'язку двох протилежних соціально-економічних укладів: неринкового та ринкового, тобто було зроблено рішучий поворот до колективізації [55, 180]. Це позначилося і на тематиці ряду робіт [56; 57], у яких вже вивчали питання колективізації сільського господарства, перспективи розвитку колективних форм господарювання в Україні. Формування ідеологічних стереотипів під впливом змін акцентів на форми господарювання зумовило те, що кооперацію почали трактувати як нижчу фазу колективізації [57, 15], хоча між ними була суттєва відмінність.

У роботах середини 20-х років з'ясовувалося питання діяльності земельних громад, які функціонували на селі в період НЕПу. Селянським громадам належала важлива роль у регулюванні земельних відносин, оскільки вони відповідали

потребам селянства, його прагненню до вільного господарювання на землі та завданням перспективного розвитку аграрного сектору. Однак із початком колективізації їх протидія насильницьким методам радянської влади стала причиною ліквідації земельних громад. У пізніших публікаціях земельні громади розуміли як одну з перехідних форм до колективізації, хоча це не зовсім правильно. Різні аспекти функціонування земельних громад на селі досліджено М. Гершуновим та В. Кельманом [58], Н. Скаліганом [59]. Окрема група робіт 1925 року носить відверто агітаційний характер, в них започатковується стиль та виклад притаманний тоталітарній історіографії, назви робіт вказують на їх мету: "Про шляхи масової реконструкції селянського господарства" [57], "Ленін і аграрне питання" [60], "К аграрной политике на Украине" [61], "Основы сельскохозяйственной политики на Украине" [62], "Будівництво соціалізму та сільськогосподарська кооперація" [63], "О "друзьях" справа (кооперативное сменовеховство проф. Чаянова" [64]. Саме цей агітаційний напрям історіографії середини 20-х років XX ст., з одного боку, віддзеркалював зміни акцентів радянської влади щодо форм господарювання на селі, а з іншого – започатковував новий напрям історіографії, який на поч. 30-х років XX ст. стане домінуючим аж до початку 90-х років XX ст.

Із середини 20-х років все більшу увагу дослідників почали привертати питання колективізації сільського господарства. Це було наслідком повороту політичного курсу Кремля після жовтневого (1925р.) пленуму ЦК РКП(б), на якому було задекларовано «сприяти будівництву колгоспів (сільськогосподарських комун, товариств) маломіцного і середнього селянства» [55, 24]. У грудні цього ж року IX з'їзд КП(б)У прийняв резолюцію «Про господарське будівництво», у якій практично схвалювалися попередні рішення хоча підкреслювалося що "... завданням кооперування селянства є об'єднання окремих господарств у колективні машинні товариства, артілі ...» [55, 156]. Разом із тим у цей час запровадження політики колективізації ще не набуло директивних форм. Однак роботи, в яких принципи колективізації сільського господарства стали об'єктом уваги порівняно з попередніми роками зустрічаються все частіше. Про актуальність цієї теми свідчать назви робіт 1926 – 1927 років: "Колективізація сільського господарства..." [65], "Стан та перспективи розвитку сільського колективізації на Україні" [66].

До десятиріччя революції було видано ряд праць, у яких підводилися підсумки розвитку сільськогосподарського сектору та наслідки аграрної перебудови села. Авторами цих публікацій були вчені-аграрії, науковці, економісти, державні діячі [67; 68; 69]. Їх метою було підтвердження правильності аграрного курсу вищого партійного керівництва, зорієнтованого на колективізацію селянських господарств. У роботах певною мірою прослідковується кон'юнктурний підхід до висвітлення теми, що було зумовлено становленням тоталітаризму та домінуванням у суспільній свідомості ідей про розгортання підготовки до здійснення грандіозних планів аграрної перебудови шляхом суцільної колективізації, хоча і під гаслами ленінської праці «Про кооперацію». Ідеї ленінського кооперативного плану підтримували лише М. Бухарін і О. Риков. Крім того, в цей час ще публікувалися статті, в яких висвітлювалися питання кооперативних форм господарювання, організації праці в селянських господарствах на основі ринкових відносин, оподаткування селянських господарств тощо. Серед них слід виокремити роботи І. Вологодцева [70], В. Гроссмана [71], С. Ястреба [72]. Одночасно з цим почали превалювати заполітизовані публікації, у яких розглядалися питання розшарування селянства, диференціації селянських господарств, співвідношення між його окремими групами. Це, зокрема, прослідковується в працях А. Гайстера [73] та М. Левеншталя [74]. Тематика колективізації селянських господарств набула особливої актуальності в роботах, виданих після XV з'їзду ВКП (б), що відбувся в грудні 1929 р., який практично реалізував вказівки, висловлені Й. Сталіним у статті «Рік великого перелому», опублікованій в листопаді цього ж року, що визначили різкий поворот у соціально-економічній політиці стосовно українського селянства: відхід від НЕПу та початок реалізації програми суцільної колективізації [75, 16]. Слід відзначити, що і у вищого державного та партійного керівництва не було єдиної думки стосовно доцільності запровадження цієї програми. Вона викликала дискусії, які переходили у політичні дебати і суперечки між її прихильниками і опонентами [76, 157]. Це значною мірою було зумовлено боротьбою за владу, яка точилася між членами Політбюро. Як і раніше, проти суцільної колективізації виступали М. Бухарін та О. Риков. Зміна соціально-економічної політики радянської влади стосовно українського села знайшла своє відображення і в тематиці тогочасних публікацій. У більшості опублікованих праць партійні і державні діячі, економісти, вчені аграрії акцентували увагу на важливості і необхідності запровадження суцільної колективізації, обґрунтовували переваги колгоспно-радгоспних форм господарювання. В цей час було видано ряд робіт узагальнюючого характеру, в яких підкреслювалася важливість заходів, які реалізувала партія в аграрному секторі, та її керівна і спрямовуюча роль у здійсненні аграрної політики на селі, що особливо помітно в роботах С. Ковгана [77], Я. Ставровського [78], Х. Мякоти [79], В. Качинського [80]. У працях В. Целлариуса [81] та М. Владимирського [82] обґрунтовано твердження про те, що кооперація є необхідною умовою переходу до колективізації, тобто є її нижчою фазою, хоча це суперечило самій суті кооперації, яка базувалася на добровільному, а не примусовому об'єднанні виробників.

Таким чином, у вітчизняній історіографії першого періоду, що датується 20 роками XX ст., умовно можливо виокремити два етапи: перший – 1921 – 1924 роки, що характеризувався реальним висвітленням

змін соціально-економічної політики радянської влади в українському селі, різноманітними оцінками цих перетворень та можливих шляхів розвитку. Основними темами цього етапу були такі: вирішення питання землеволодіння та землекористування; проведення переділів землі між селянами; зміна податкової політики радянської влади на селі; голод 1921 – 1923 років; розвиток популярної в той час сільськогосподарської кооперації. Більшість літератури цього етапу була політично незаангажована. Очевидно, на це вплинула відсутність єдиного погляду в партії на подальші шляхи розвитку соціально-економічних перетворень в українському селі. Другий етап вітчизняної історіографії, 1925 – 1929 роки, характеризується змінами в оцінюванні форм господарювання в українському селі. Внаслідок цього плюралізм у роботах кінця 20-х років XX ст. поступово змінюється оспівуванням однієї, найбільш вигідної для влади форми колективного господарювання. Сільськогосподарська кооперація починає розглядатись як нижча фаза колективізації. Для проведення колективізації сільського господарства активно розробляється тематика майнового розшарування та класової боротьби селян. Другий період розвитку вітчизняної історіографії, 1925 – 1929 рр., відрізнявся від першого тим, що партія визначилася з подальшим напрямом соціально-економічної політики в селі і почала робити спроби нав'язувати ідею колективізації українського села. Хоча і в другій половинні 20-х років виходило багато праць, присвячених різноманітній тематиці та кооперації сільського господарства, але акцент робився на колективізації. Відверто агітаційні і заполітизовані праці, що існували на протязі всіх 20-х років, в другому періоді формують основу подальшого висвітлення соціально-економічної політики радянської влади в українському селі.

Отже, характерні риси вітчизняної історіографії першого періоду впродовж 20-х років XX ст. полягали в тому, що у більшості тогочасних робіт тільки висвітлювалися зміни соціально-економічної політики радянської влади щодо українського селянства і в цьому виявлявся плюралізм, тоді як, починаючи з 30-х років XX ст., історіографія не тільки висвітлювала зміни, що відбувалися, а й масово використовувалась владою для підготовки суспільної свідомості до цих змін. Інша особливість: після закінчення громадянської війни професійних істориків майже не залишилось, а ті, що були не цікавилися подіями, які відбувалися в українському селі. Тому на першому етапі розвитку історіографії прослідковується в більшості працях своєрідний стиль викладу матеріалу, поверхневий аналіз джерел та літератури, що значно впливало на науковість цих праць. У авторів не було можливості проаналізувати перебіг подій в часовому аспекті, що дало б можливість виважено підійти до їх інтерпретації. Тому роботи 20-х років пронизані, з одного боку, революційним максималізмом, а з іншого – намаганням обґрунтувати їх з погляду економічної доцільності. У вітчизняній історіографії соціально-економічних змін в українському селі 20-х років простежується різний характер її висвітлення: реальний, критичний, дискусійний, позитивістський та кон'юктурний. На першому етапі, 1921 – 1924 рр., переважав критично-дискусійний, а на другому, 1925 – 1929 рр., – позитивістсько-кон'юктурний.

1.*Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917 – 1923 рр.). – К., 1975.*
2.*Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996.*
3.*Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К., 1995.*
4.*Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу НЕПу. – Черкаси, 1993.*
5.*Калініченко В. В. Селянське господарство України в період НЕПу. Історико-економічне дослідження. – Харків, 1997.*
6.*Корновенко С. В. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921-1925 рр.): Автореф. ... дис. канд. істор. наук. – Донецьк, 2000.*
7.*Новохатько Л. М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20 ті – середина 30-х рр. XX ст.): Автореф. ... дис. докт. істор. наук. – К., 1999.*
8.*Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах НЕПу: Автореф. ... дис. канд. істор. наук. – Донецьк, 2001.*
9.*Морозов А., Корновенко С. Історіографія вивчення податкової політики радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921 – 1925 рр.). // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – №10. – Част. 2. – К., 2003.*
10.*Кириллов И. А. Очерки землеустройства за три года революции (1917 – 1920 гг.). – Пг., 1922.*
11.*Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине. По данным анкетного обследования 1922 г. – Харьков, 1924.*
12.*Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. – Харьков, 1922. – Вып.1-2.*
13.*Максимов И. Итоги землеустройства на Украине на 1 января 1922 года // Сільське господарство. – 1922. – № 3-4.*
14.*Мицюк О. Всенародне право на землю та промислова майбутність України. – Львів, 1921.*
15.*Вольф М. Отдельные моменты восстановления нашего сельского хозяйства // Сборник по вопросам сельского хозяйства. – Харьков, 1922.*
16.*Каган С. Аграрная революция на Киевщине. – К., 1923.*
17.*Бар Г. Эволюция землевладения Черниговщины // Бюл. губстатбюро. – 1923. – № 3-6.*
18.*Соловейчик В. Внутриселенное землеустройство // Сборник по вопросам сельского хозяйства. – Харьков, 1922.*
19.*Викторов Б. Прошлое и будущее землеустройства на Украине // Сборник по вопросам сельского хозяйства. – Харьков, 1922.*
20.*Торохтий Я. Ф. Мелкое и крупное крестьянское хозяйство. – Харьков, 1923.*
21.*Пешехонов А. В. Сравнительная тяжесть натуральных налогов 1921 года для различных групп крестьянства. – Харьков, 1922.*
22.*Альский М. Наши финансы за время гражданской войны и НЕПа. – М., 1923.*
23.*Гуревич М. Б. Прямое обложение сельского хозяйства Украины. – Х., 1923.*
24.*Валентайн А. Обложение и платежи крестьянства в довоенное и революционное время. – М., 1924.*
25.*Брянский А. М. Крестьянские бюджеты Киевской губернии в 1922-23 г. – К., 1924.*
26.*Ливенский М. Продналог и голодающие районы. – М., 1922.*
27.*Гуревич М. Б. Голод и сельское хозяйство Украины. – Х., 1923.*

28.Гуревич М. Б. Состояние сельского хозяйства Украины в 1922/23 году. – Х.,1924.
29.Триліський О. Аграрне питання, земельна та сільськогосподарська радянська політика. – Х., 1924.
30.Качинский В. Наша сельскохозяйственная кооперация / / Украинский экономист. – 1923. – 7 июля.
31.Обдула Г. Ф. Сельское хозяйство Харьковской губернии и кооперация // Хозяйство Украины. – 1924. – № 4.
32.Соболев М. Н. К вопросу о системе сельскохозяйственного кредита // Хозяйство Украины. – 1924. – №2.
33.Якиманский В. А. Рыночный оборот в крестьянских хозяйствах Украины по бюджетному обследованию 1923 г. – Х., 1924.
34.Соловейчик В. Направление и рыночность животноводства по организационно-хозяйственным районам Украины. – Х., 1923.
35.Філіповський А. Правильне господарювання як спосіб підвищити врожайність землі і забезпечити господаря взагалі. -Х., 1923.
36.Архипов Г. К. Сахарная промышленность и крестьянское свеклосеяние. – Х., 1923.
37.Бухановский Л. М. Структура бурякової площі та її зміни. – К., 1923.
38.Щадилов О. Про громадські плодозміни. – Х., 1924.
39.Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. – Х.,1925.
40.Скалига Н. П. Про сільськогосподарський кредит, його завдання та організацію. – Х., 1925.
41.Подольский И. М. Задачи учереждений сельскохозяйственного кредита на Украине и первые шаги их деятельности – Х., 1925.
42.Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Х.,1925.
43.Маєвський Й. Сільськогосподарська кооперація, її економічні підстави, теорія та соціальне значення. – Х., 1925.
44.Фесенко С. А., Цукерман Л. И. Система сельскохозяйственного кредита на Украине. – Х.,1925.
45.Яснопольский Л. Кредитные учереждения на Украине. – Х., 1925.
46.Алмазов Е., Бенедикт Н. К вопросу о производительности труда и нормах выработки в сельском хозяйсве. – Одесса, 1925.
47.Маркевич Є.Д. Земельне законодавство та землеустрій. – К., 1925.
48.Гуревич М. Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. – Х.,1925.
49.Хрящева А. Группы и классы в крестьянстве. – М., 1926.
50.Яковлев Я. А. О путях закрепления союза рабочих и крестьян // На аграрном фронте. – 1925. – №1. – С. 11-14.
51.Машура С. До стану перспектив сільського господарства Полтавщини. – Х.,1925.
52.Бухановский Л. М. Социально-экономическая характеристика крестьянских хозяйств сеющих свеклу. – К., 1925.
53.Сева Ф. А. Крестьянское свеклосеяние и смычка с крестьянством. – К.,1925.
54.Беркаш В. Основные вопросы скотоводства и мясного рынка. – Х., 1925.
55.КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференції і пленумів ЦК. – К., 1979. – Т.3.
56.Касперович Л. Колективізація сільського господарства на Київщині в 1920-1925 р р. – К., 1926.
57.Батюк І. Про шляхи масової реконструкції селянського господарства. – Х., 1925.
58.Гершунов М. М., Кельман В. Комментарии к земельному кодексу УССР. – Х., 1925.
59.Скаліган Н. П. Червона земельна громада. – Х., 1926.
60.Качинський В. М. Ленін і аграрне питання. – Мелітополь, 1925.
61.Вольф М. М. К аграрной политике на Украине. – М., 1925.
62.Одинцов О. В. Основы сельскохозяйственной политики на Украине. – Х.,1925.
63.Одінцов О. В. Будівництво соціалізму та сільськогосподарська кооперація. – Х., 1925.
64.Квантор М. О «друзьях» справа (кооперативное сменовеховство проф. Чаянова) // Большевик. – М., 1925.
65.Касперович Л. Колективізація сільського господарства на Київщині в 1920-1925 р р. – К., 1926.
66.Онуфрієв О. О. Стан та перспектива розвитку сільськогосподарської колективізації на Україні. – К., 1926.
67.Вольф М. М. Сільське господарств України на десяті роковини Жовтня. – Х.,1927.
68. Одинцов А. Основы сельскохозяйственной политики на Украине. – Х., 1927.
69.Гуревич М. Б. Питання сучасного селянського господарства України. – Х., 1927.
70.Вологодцев І. Селянське будівництво за даними сільськогосподарського перепису 1927р. // Вісник статистки України. – Харків, 1929. – №1.- С.137-141.
71.Гроссман В. Платежи крестьянства // На аграрном фонте. – 1927. – №1. – С.9-14.
72.Ястреб С. Некоторые черты организации труда в крестьянском хозяйстве харьковской округи. – Х., 1928.
73.Гайстер А. Расслоение советской деревни. – М., 1928.
74.Левенштальм. До питания про диференціацію сільських господарств на Україні // Більшовик України. – 1928. – №28. – С.37-53.
75.Пятнадцатый съезд ВКП(б).Декабрь 1927 г. Стенографический отчет. – М., 1961.
76.Дискусия о классовых группировках крестьянских хозяйств в Комакадемии // На аграрном фронте. – 1928. – №4; №6.
77.Ковган С. П. Партія та індивідуальне селянське господарство. – Х., 1929.
78.Ставровський Я. До питання про недостанє використання худоби в дрібних селянських господарствах // Вісник статистики України. – 1929. – №1.
79.М'якота Х. Г. Спілка незаможника з середняком міцніє. – Х.,1928.
80.Качинський В. М. Партія і сільське господарство. – Х., 1928.
81.Целлариус В. ВКП(б) и кооперация. Х., 1928.
82.Владимирський М. В. О колхозной кооперации. // На фронте коллективизации. – 1929. – №1.

С. І. Дровозюк

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО І НАЦІОНАЛЬНИЙ ЦЕРКОВНИЙ РУХ 20-х рр. ХХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ

Побудова нової схеми історії українського народу, яка б відповідала сучасному рівню розвитку світової історичної думки, – одне з фундаментальних завдань новітньої історіографії. У цій схемі належне місце має зайняти духовна сторона повсякденного життя українського народу. У зв'язку з цим перед істориками постають важливі завдання теоретико-методологічного та конкретно-історичного дослідження духовного життя в усій його багатоманітності. Зокрема, особливу увагу привертають духовно-культурні трансформації, які український народ пережив у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Важливою складовою духовного життя українського селянства у цей час була його участь у національному церковному русі. Для реконструкції цілісної і достатньо повної картини національно-культурного і духовного життя селянства необхідно з'ясувати його роль у становленні УАПЦ та конкретні форми участі у національному церковному русі. Проблема

"українське селянство і національний церковний рух" актуальна ще й тому, що виводить дослідника на питання національної свідомості українського селянства.

В кінці XX століття українська історико-релігійна думка, поряд із конкретно-історичним дослідженням національно-церковного руху, помітно поглибила його історіографічний аналіз. Основні проблеми наукових досліджень релігії та церкви на Україні окреслив канадський історик Б. Боцюрків. Він визначив предмет досліджень, інтегруючі концепції, характер джерел і акцентував увагу на необхідності комплексного вивчення релігії й релігійно-церковних структур [1, 51 – 57]. Здобутки та прогалини у дослідженні історії УАПЦ визначив С.І.Білокінь [2, 86 – 106]. Стан та перспективи українського релігієзнавства охарактеризував А.Колодний [3, 1 – 8]. Грунтовні історіографічні огляди містяться у дисертації О. М. Ігнатуші [4] та монографії А. Л. Зінченка, присвяченій митрополиту В. Липківському [5]. Історіографічні аспекти першого Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ висвітлила І. Преловська [6, 102 – 120]. Згадані дослідження в загальних рисах розкривають зміст історіографічного процесу, однак проблема селянського фактора у національно-церковному русі в них практично не розглядається.

Мета цієї історіографічної розвідки – проаналізувати історіографічну ситуацію, пов'язану з висвітленням участі українського селянства у національному церковному русі й визначити основні напрями дослідження цієї проблеми. Сподіваємося, що пропоноване історіографічне дослідження дасть можливість з'ясувати, як співвідносяться соціальний і національний компоненти у тій моделі українського селянина, що склалася в українській історіографії.

Основи історіографії УАПЦ заклали її ієрархи. В. Липківський у статті, що відкрила перший номер журналу "Церква й життя", писав: "Українська Автокефальна Церква є та церква, яку будує з себе сам український народ, і тому цілком природньо, що вона будується на грунті національного українського життя, на грунті його рідної мови, рідного побуту, його рідної історії, взагалі – на грунті його душі" [7, 4]. Єпископ М. Карабіневич обгрунтував необхідність участі народу у керуванні церквою тим, що Ісус Христос приніс своє навчання "не князям і сильним світу цього, а бідному народові". Соборноправність у нього – "це те страховисько, яке найбільше лякає слов'янських і "живих" священиків", які бояться "віддати себе й свою діяльність на суд народа, бояться народнього права обирати собі священиків", а українська церква "не боїться цього" [8, 282 – 283]. К. Кротевич також виділив соборноправність як одну з найголовніших ідеологічних засад УАПЦ: "Найбільш характерна риса, з якою зв'язаний принцип соборноправности, це виявлення народньої творчої праці", – писав він [9, 17]. Отже, обгрунтовуючи принцип соборноправності, провідники національної церкви прагнули показати її як істинно народну, виділяли народність як найхарактернішу рису УАПЦ. Помітний вплив на формування історичної концепції УАПЦ мала праця В. Липківського "Відродження церкви в Україні", що містить цінну інформацію про ставлення селянства до автокефального руху. За його спостереженнями, відродження української церкви спричинило велике релігійне національне піднесення, однак, в той же час, майже у кожному селі стався поділ на ворожі парафії: "слов'янську" та "українську". Відродження церкви В. Липківський пов'язував із національними почуттями і підкреслив, що в захопленні народу українською церквою відзначається національна риса: народ полюбив свою рідну церкву як національну прикмету. Принципове значення має характеристика В. Липківським соціального складу УАПЦ. Він, зокрема, констатував, що до "української" парафії скрізь пристають у більшості молоді та бідні демократичні селяни, в той час як заможні залишаються "слов'янами". Це міркування має важливе значення у зв'язку з твердженнями радянської історіографії про те, що носіями "націоналізму" були виключно "куркулі". Характеризуючи регіональні особливості національно-церковного руху, він наголосив, що на Лівобережжі український церковний рух йшов повільніше, ніж на Київщині, Поділлі та в інших краях. В.Липківський відзначив позитивний вплив національно-церковного руху на духовне життя українського селянства, його пісенну культуру. Окремий розділ його праці присвячений взаєминам УАПЦ і радянської влади. На думку В. Липківського, радянська влада взялася до ліквідації УАПЦ як такої, що дуже захоплює селянство. Він був переконаний, що "комуна" "хоче все селянство обернути в безвірницьку спролетаризовану масу", "цілком нищить і релігійний і національний дух українського народу, робить духовну руїну" [10, 69 – 72, 216].

Однією з найпомітніших постатей української релігієзнавчої думки був А. Річинський, якого справедливо вважають основоположником етнології релігії [11, 24]. Його праця "Проблеми української релігійної свідомості", що вийшла у Володимирі-Волинському у 1933 р., викликала невдоволення польської влади. З приходом радянських військ вона стала головним пунктом звинувачень і підставою для репресій. У цій праці А. Річинський розкрив історичні й канонічні підстави української церковно-національної революції, особливості української релігійної вдачі. У контексті проблеми "Церква і націоналізм" розглянуто питання народної мови у християнському богослужінні, націоналізації церковного співу і музики [12].

З перших років свого існування УАПЦ опинилася в епіцентрі ідейно-політичного протистояння, що спричинило появу пропагандистської літератури, спрямованої проти національної церкви. Прикметно, що в антицерковній літературі 20-х – 30-х рр. XX ст. чітко простежується селянський аспект. Зокрема, деякі питання проблеми "селянство і українська автокефальна православна церква" висвітлено у брошурі І. Сухоплюєва "Українські автокефалісти". Він вивчав автокефальний рух з позицій класової боротьби, політичне завдання автокефалістів вбачав у тому, щоб "за допомогою релігійного руху захопити українське селянство, а потім перевести релігійний рух на політичний грунт". Прийняття деякими

комнезамами на початку 1920-х рр. рішень про відправу українською мовою автор пояснив тим, що вони ще не звільнилися від релігійних забобонів, були недостатньо свідомими, не розуміли своїх класових інтересів та "корилися всіляким націоналістам". Селян, що становили найчисельнішу групу серед учасників собору автокефалістів Київщини, І. Сухоплюєв охарактеризував як "кулаків, свідомих визискувачів, а почасти обдурених ними середняків та бідноти" [13, 9 – 31].

Однією з перших спроб у радянському релігієзнавстві дати історичний огляд автокефального руху в Україні була стаття Ю. Самойловича, опублікована у збірнику "Революція й релігія". Попри те, що ця публікація насичена пропагандистськими штампами, в ній простежується ряд сюжетів, що є перспективними для подальшого дослідження. Маємо на увазі насамперед питання щодо змісту проповідей служителів УАПЦ і їхнього впливу на селянство. За змістом ці проповіді автор охарактеризував як шовіністичні та антимосковські, що мали на меті "підогріти старе недовір'я українського селянина ... до всього російського, зокрема до зрусифікованого пролетаря українського міста". Ю. Самойлович виділив як зовнішні атрибути проповідницької діяльності УАПЦ (оздоблення церков старовинними українськими рушниками, українізація самих ікон у деяких селах), так і внутрішній зміст (співи на стародавні українські мотиви, співання по церквах українських колядок, читання псалмів у перекладі Шевченка, співання "Молитви за Україну"), чим фактично визнав органічний зв'язок УАПЦ з традиційною культурою, яку репрезентувало українське селянство. Закономірно, що все це трактується автором як служіння "українській контр-революції" [14, 289 – 292].

З початку 1930-х рр. у радянській літературі зникають хоча б якісь ознаки науковості в підходах до вивчення УАПЦ і національний церковний рух розуміється виключно в контексті боротьби проти "українського буржуазного націоналізму". Класичним зразком радянської публіцистики є брошура Д. Ігнатюка "Українська автокефальна церква і союз визволення України", в якій він "викриває" віртуозність діячів автокефалії щодо розпалювання шовінізму в масах. УАПЦ автор вважає інструментом, який використовує СВУ для впливу на селянство. На думку дослідника, автокефалія, збуджуючи незадоволення селян, "повинна була своїм апаратом готувати селянство повстати проти радянської влади" [15, 15 – 16].

Таким чином, в історіографії української автокефальної церкви одразу формувалося два протилежні напряи: національний, представлений провідними церковними діячами того часу, та більшовицький, що мав на меті дискредитацію національного церковного руху. На відповідних ідеологічних засадах відбувалося оцінювання ролі селянства у національному церковному русі.

У 1970-ті роки діяльність УАПЦ вивчалася крізь призму пропагандистської кампанії, спрямованої проти "українського буржуазного націоналізму". Релігієзнавці та історики продовжували експлуатувати словесні штампи 30-х рр. Прагнучи довести відірваність національно-церковного руху від народу, радянська історіографія нав'язувала міф про те, що "самостійницькі" та "націоналістичні тенденції" УАПЦ піддавалися гострій критиці з боку віруючих. Ключовою залишалася теза про те, що провідне становище в єпархіях і парафіях автокефальної церкви посідало куркульство, яке протягом існування УАПЦ було її опорою та класовою базою. За твердженням радянських авторів, автокефалія була остаточно викрита і затаврована широкими масами населення і самими віруючими [16, 166, 170 – 172].

У той час як у радянській історіографії УАПЦ досліджувалася у контексті боротьби з українським буржуазним націоналізмом, у діаспорній історичній літературі утверджувалася національно-визвольна концепція історії Української автокефальної православної церкви [17]. Зрозуміло, що ці дослідники не мали доступу до архівних джерел, без яких неможливим було розкриття участі українського народу у житті національної церкви.

В умовах "перебудови" другої половини 80-х рр. XX ст., коли автокефалія ще вважалася частиною істориків результатом союзу церкви з українським буржуазним націоналізмом, викристалізовувався альтернативний погляд на історію УАПЦ. Серед праць кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. варто назвати публікації Ф. Турченка, О. Ігнатуші [18, 166 – 175], А. Зінченка [19, 157 – 163], В. Пащенка [20, 90 – 101], С.Білоконя [21, 102 – 117] та інших авторів, які історію української автокефальної церкви аналізували в контексті національно-культурного відродження.

Потужний імпульс дослідженню історії української національної церкви дало проголошення незалежності України. Першою узагальнюючою працею, присвяченою УАПЦ, була дисертація О. М. Ігнатуші. У контексті досліджуваної нами проблеми привертає увагу розділ, у якому з'ясовуються соціальні основи і фактори розвитку УАПЦ у 1921 – 1930 рр. Аналізуючи динаміку автокефального руху, автор визначив чисельність парафіян автокефальної церкви в Україні в межах 1,2 – 2 млн. На основі співставлення статистичних даних він зробив висновок, що трудове селянство становило більшість не тільки в сільських парафіях УАПЦ, а й переважало в загальній статистиці віруючих цієї церкви. Це дало підстави констатувати, що трудове селянство було головною соціальною силою, яка живила автокефальну церкву [4, 125 – 135].

У 1990-х рр. з'явилася тенденція до регіоналізації досліджень УАПЦ, що дало можливість перейти від опису діяльності церковної еліти та структур УАПЦ до реконструкції повсякденного життя церковних громад. Серед праць такого плану варто назвати дослідження А. Л. Зінченка, присвячене драматичній долі національної Церкви на Поділлі. На основі документів більшовицьких партійних комітетів, ГПУ та інших державних установ він висвітлив процес становлення національної церкви на Поділлі, церковне життя у повітах та округах. Паралельно з питаннями адміністративного ладу УАПЦ та боротьби за зміцнення її організаційної єдності, дослідник показав ставлення подільського селянства до національного церковного руху та його безпосередню участь у

будівництві української церкви. Аналіз повсякденної діяльності парафій дав можливість зробити висновок, що чи не найважливішою суспільною функцією національної церкви було підтримання української автентичності за умов зростаючого асимілятивного тиску з боку влади. Разом із тим дослідник показав суперечливість духовних процесів в українському селі, виділив консервативні настрої жіноцтва у період становлення автокефальної церкви як соціально-психологічний феномен. Авторові вдалося уникнути ідеалізації селянства як носія національної свідомості. "Водночас не можна заперечувати того прикрого факту, – підкреслив А. Зінченко, – що національна свідомість подолян була придушена десятилітніми спільними зусиллями російського й польського поміщицтва, русифікованим чиновництвом і духівництвом, наслідком чого було суспільно-громадське заціпеніння селянства, нерозуміння ним власних інтересів" [22, 58 – 59].

Важливою віхою в історіографії УАПЦ стала наукова конференція "Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви" (1996 р.), яка зафіксувала основні здобутки українських істориків у цій сфері. Селянського аспекту тією чи іншою мірою торкнулися у своїх доповідях О. Ігнатуша, Л. Пилявець, З. Яненко. Ідею взаємозв'язку церкви і української культури обгрунтували Л. Пархоменко та Д. Степовик [23].

Історико-джерелознавчий аналіз матеріалів 1-го Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ здійснила І. М. Преловська. Вона дослідила досить цікавий аспект – реакцію народу на відродження національної церкви, яка вилилася у прозові та віршовані твори на євангельську тематику [24, 107].

Один із домінуючих напрямів сучасної історіографії УАПЦ – дослідження життя та діяльності церковної еліти. Найпомітнішим історіографічним фактом у цій царині є монографія А. Зінченка "Визволитися вірою", присвячена митрополитові В. Липківському. Автор довів, що у світомисленні цього видатного церковного реформатора однією з найболючіших була тема народу, його духовного і соціального визволення. А. Зінченко констатував, що рух за відродження національної української православної церкви мав основні живлющі джерела в українському селянстві [5, 402].

Ключове питання обраної для нашого дослідження проблеми – зв'язок національного церковного руху з традиційною народною культурою українського селянства. Йдеться, зокрема, про рідну мову, спів, обряди та звичаї. Ці аспекти, на які цілком слушно звернув увагу Л. Пилявець [25, 32 – 36], можуть стати предметом поглибленого дослідження. Наприклад, цікаві міркування щодо пісенної творчості народу висловив М. Юрченко. Він вважає, що найважливішим, чого досягла УАПЦ в результаті церковно-співацької реформи, було здобуття свободи в церковно-співацькій творчості. Як наслідок – "село прокинулося". Підкресливши, що результат такого бурхливого пробудження вражає багатим різновидом церковних співів, автор висловив жаль, що цей процес не описаний [26, 194]. В. Симоненко, досліджуючи діяльність УАПЦ на Ніжинщині, зазначив, що зростанню популярності УАПЦ сприяло, зокрема, те, що автокефалісти напередодні громадянського Нового року проводили урочисті богослужіння, влаштовували театралізовані вистави з Богородицею, волхвами та провідною зіркою, урочисто вшановували пам'ять великого Кобзаря [27, 175].

Отже, історіографічний огляд дає підстави зробити висновок, що в історичній літературі домінує характеристика УАПЦ як певної структури, вивчаються, насамперед, її взаємини з владою, діяльність її провідників. Незважаючи на те, що селянство визнане соціальною базою автокефального руху, його реальна роль у становленні та функціонуванні УАПЦ на конкретно-історичному рівні ще не відтворена.

Для всебічного висвітлення теми "українське селянство і національний церковний рух" необхідно наповнити конкретно-історичним змістом найважливіші принципи функціонування УАПЦ: народоправність (соборноправність) у церковному житті; запровадження української мови; зв'язок із традиційною народною культурою. Для визначення духовних параметрів українського селянства важливо встановити, якою була його реакція на утворення українських парафій та впровадження української мови у церковне життя. Особливо актуальним є питання мотивів участі селянства у національному церковному русі чи неприйняття його значною частиною церковно-визвольного руху. Для з'ясування цих питань необхідно "зануритися" у повсякденне життя селянства, здійснити аналіз національно-церковного руху на мікрорівні. Персоніфікація національного церковного руху у кожному конкретному селі істотно доповнить картину духовного життя українського народу. Ще одна важлива грань проблеми – лідери національно-церковного руху і селянство. Цікаво було б виявити ті елементи у кожному селі, які своїм авторитетом стимулювали прилучення селян до УАПЦ. Йдеться, зокрема, про сільську інтелігенцію.

Історіографічний досвід показує, що поставлені завдання можуть бути успішно виконані у процесі регіональних досліджень, побудованих на матеріалах місцевих архівів. Це дасть можливість максимально розкрити участь селянства у національному церковному русі, з'ясування структуру і рівень його національної свідомості, збалансувати національний, релігійний і соціальний компоненти у новітніх конструкціях духовного життя українського народу.

1.Боцюрків Б. Вибрані проблеми наукових досліджень релігії та церкви на Україні в XX столітті // Вісник руху. – 1990. – №6.

2.Білокінь С. І. Дослідження історії української автокефальної православної церкви (1921 – 1930-ті роки) у незалежній вітчизняній та зарубіжній історичній літературі // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К., 1993.

3.Колодний А. Українське релігієзнавство: стан і перспективи // Українське релігієзнавство. – 1996. – № 1.

4.Ігнатуша О. М. Українська автокефальна православна церква (1917-1930 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1993.

5.Зінченко А. Л. Визволитися вірою: життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К.: Дніпро, 1997.

6.Преловська І. Перший Всеукраїнський православний церковний собор української автокефальної православної церкви 14-30 жовтня 1921 р.: короткий огляд

історіографії проблеми // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць. – К., 2002. – Вип. 11.
7.Липківський В. Церква й життя // Церква й життя. – 1927. – Ч. 1.
8.Карабіневич М. Правда про святу українську автокефальну православну церкву // Церква й життя. – 1927. – Ч. 4.
9.Кротевич К. До ідеології У.А.П.Ц. // Церква й життя. – 1928. – Ч. 1 (6).
10.Липківський В. Відродження церкви в Україні. 1917 – 1930. – Торонто: "Добра книжка", 1959.
11.Колодний А., Саган О. Життя і творчість Арсена Річинського – самовіддане служіння Богу й Україні // Річинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2002.
12.Річинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2002.
13.Сухоплюєв І. Українські автокефалісти. – Х.: Червоний шлях, 1925.
14.Самойлович Ю. Українська церква на послугах у національної контр-революції // Революція й релігія: Збірник комісії для дослідження релігійної ідеології. – Кн. 2. – Х., К.: ДВУ, 1930.
15.Ігнатюк Д. Українська автокефальна церква і союз визволення України. – Х.: ДВУ, 1930.
16.Дмитрук К. Є. Під штандартами реакції і фашизму. – К.: Наукова думка, 1976.
17.Власовський І. Нарис історії української православної церкви. – Т. IV (XX ст.). – Ч. 1. – Друге видання. – Ню Йорк – Київ – С. Бавнд Брук, 1990; Лотоцький О. Автокефалія. Т. II. Нарис історії автокефальних церков. Репринтне видання. – К., 1999; Явдась М. Українська Автокефальна Православна Церква. Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви. – Мюнхен, Інгольштадт, 1956.; Воронин О. Автокефалія Української Православної Церкви. – Кенсінгтон: "Воскресіння", 1990.; Боцюрків Б. Знищення української православної церкви в Радянському Союзі у 1926 – 1936 роках // Сучасність.- 1990. – Ч. 11 (355).
18.Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна // Вітчизна. – 1989. – № 12.
19.Зінченко А. "Це влада не від бога, а від дракона" // Вітчизна. – 1991. – № 4.
20.Пащенко В. О. Трагічне десятиліття УАПЦ // Церква і національне відродження. – К., 1993.
21.Білокінь С. І. НКВС і українська автокефальна православна церква (з історії судових процесів у 30-х рр.) // Церква і національне відродження. – К., 1993.
22.Зінченко А. Л. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст. – К.: Освіта, 1993. – 256 с.
23.Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви: Матеріали наук. конф. Київ, 12 жовтня 1996 р. – К.: Логос, 1997.
24.Преловська І. М. Історико-джерелознавчий аналіз матеріалів 1-го Всеукраїнського православного церковного Собору УАПЦ 14 – 30 жовтня 1921 року : Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998.
25.Пилявець Л. Перший Всеукраїнський собор УАПЦ: проблеми розвитку української культури // Українське релігієзнавство. – 1996. – № 2.
26.Юрченко М. Становлення української національної церковно-співацької школи 20-х років XX століття // Всеукраїнська міжнародна християнська асамблея: Науково-практична конференція. Київ, 17 – 18 лютого 1998 р.: Доповіді, повідомлення. – К., 1998.
27.Симоненко В. УАПЦ на Ніжинщині // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1.

О. Ф. Нікілєв

ВИРОБНИЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В ІСТОРІОГРАФІЇ: ПРОБЛЕМИ І СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВЕРСТВИ

Процес сучасного українського державотворення, окрім змін у економічному і політичному устрої, супроводжується і зрушеннями у громадській свідомості. Об'єктивним наслідком такого стану є актуалізація багатьох проблем, що раніше, зі зрозумілих причин, не були предметом спеціальної уваги науковців. До них належить і проблема соціальних еліт українського суспільства на різних етапах його історії. Стосовно радянського періоду – це виробнича інтелігенція колгоспного села.

Протягом попереднього періоду ця соціальна верства не виділялася з селянського соціуму і спеціально не досліджувалася. Її наявність та зростаючий вплив і значення у виробничих та соціально-культурних процесах на селі констатувалися партійними документами, а услід за ними – і науковцями, як зближення міста з селом, або як підвищення культурно-освітнього рівня колгоспного селянства, або як організаційно-господарське укріплення колективних господарств. При цьому традиційно мав місце механістичний підхід до висвітлення цього процесу. Дослідниками вивчалися лише кількісні параметри у складі керівної й технологічної ланки колгоспного виробництва та обслуговуючих його структур за певний період. Позитивна динаміка росту у їх складі працівників з вищою і середньою спеціальною освітою подавалася як відповідність поставленим завданням. Соціальні ж складові не бралися до уваги і не враховувалися. Тобто працівники з вищою і середньою спеціальною освітою, що здійснювали керівництво сільськогосподарськими підприємствами та їхніми підрозділами, направляли виробничі процеси у необхідному технологічному напрямку, їх розуміли як функцію у механізмі вироблення сільськогосподарського продукту. Через це процеси, пов'язані з формуванням і функціонуванням цієї виробничої верстви не стали предметом уваги дослідників.

Наукове ж осмислення цього процесу є важливим як у теоретичному, так і у практично-прикладному плані. Особливо у контексті сучасної соціально-економічної ситуації на селі, процесів, пов'язаних з атрофацією старих і створенням нових форм власності, що супроводжуються відповідними змінами виробничих і соціальних відносин і формуванням нових категорій працівників, які мають їх обслуговувати. Очевидно, вирішення проблем економічного, соціального, демографічного, професійного характеру в першу чергу у перехідні, як наша, епохи, не можливе без урахування тих процесів, що мали місце у попередні періоди. Ігнорування ж історичного досвіду може призвести до повторення старих помилок.

З цього погляду важливим є вивчення ситуації у соціально-професійній сфері села середини 1940-х – середини 1960-х рр. Саме у цей час відбувається завершення структурної перебудови виробничої сфери сільського господарства, розпочатої на рубежі

1920-х – 1930-х рр., у ході якої у керівництві держави і партії формується розуміння необхідності спеціальної виробничо-професійної категорії працівників, які б фахово забезпечували дію нових виробничих відносин і сприяла б нарощуванню ефективності сільськогосподарської галузі. Відбувається складний процес творення такої категорії, результатом якого стало формування на селі нової соціальної верстви – виробничої інтелігенції. Отже, метою статті є з'ясування стану наукового вивчення формування виробничої інтелігенції українського села в другій половині 40-х – 60-х рр. XX ст.

Проблема формування нової виробничої ланки сільського господарства бере свій початок з середини 40-х рр. XX ст., з робіт практичних працівників, що функціонально відповідали за кадрове забезпечення управлінських і технологічних ланок колгоспного виробництва у відповідно до поставлених завдань. Проте свою увагу вони приділяли лише прикладній сфері. Як і партійно-державні документи того часу вони констатували складність ситуації, що мала місце у повоєнний період у галузі, і обґрунтовували необхідність її вирішення, у тому числі й за рахунок такої складової, як формування безпосередньо у колгоспному виробництві категорії працівників, яка б фахово здійснювала керівництво сільгоспартілями та їхніми підрозділами, управляла виробничими процесами в них. У роботах всіляко підтримувався такий захід, проголошений вищим політичним керівництвом країни, і докладно розповідалося про створення з цією метою спеціальної системи навчальних закладів, що мала готувати керівників із селянського середовища, про їхню роботу, роз'яснювалося їх призначення, принципи формування учнівських контингентів, кількісні й якісні параметри підготовки в них майбутніх працівників керівних і технологічних ланок матеріального виробництва села [1].

У 1950-х – середині 1960-х рр. ця проблема стає вже предметом уваги науковців. Проте дослідники вивчали її з позицій, визначених партійно-державними документами того часу, а саме: як виконання поставленого завдання по забезпеченню колгоспів та обслуговуючих їх структур керівниками і працівниками зі спеціальними знаннями. При цьому, в аналізі проблеми вони йшли традиційним для історичної науки того часу шляхом: висвітлювали з позитивістських позицій весь складний процес творення нової виробничо-професійної верстви села, відводячи головну роль у їх формуванні правлячій партії [2]. Такий підхід до вивчення проблеми обмежував можливості у її осмисленні. В результаті мала місце дискретність у вивченні проблеми: дослідження обмежувалися або часовими рамками, або окремими складовими процесу, або певними кампаніями. Кінцевою ж метою їх був показ кількісних змін у даних виробничих ланках, що мало свідчити про успішне виконання наміченого. Автори, в основному, висвітлювали шляхи, якими вирішувалося поставлене завдання, наводили кількісні дані направлених у село, значну увагу приділяли формуванню керівних структур колгоспів: посад голів сільгоспартілей, бригадирів, завідуючих фермами, – за рахунок самих селян, через підготовку їх на різних короткотермінових формах навчання (курси, школи тощо). Знайшов відображення такий шлях, як вирішення проблем інтелектуалізації матеріальної сфери села за рахунок працівників управлінських структур самої галузі, а також – партійних і радянських органів. Показано формування матеріальної сфери аграрного виробництва за рахунок міста. Предметом дослідження стали кампанії по направленню 30 тисяч мешканців його для укріплення економічно слабких колгоспів, направлення інженерів і техніків промислових підприємств до МТС для покращення їх діяльності, підготовка керівників МТС на спеціальних факультетах вузів і відділеннях технікумів, і переміщення у колгоспне виробництво агро-, зооветеринарного та інженерно-технічного персоналу МТС. Особливістю зазначеного періоду була обмеженість джерельної бази досліджень, фактологічність, описовість, залучення матеріалів, що відображали процес у його незавершеності, широке оперування поодинокими фактами, за відсутністю у багатьох випадках ще узагальнюючих даних. Оскільки роботи готувалися майже одночасно з досліджуваними подіями, процеси оцінювалися з позицій партійних документів. Через це висновки, що робилися дослідниками на такій науковій основі, відображали лише певні особливості процесу і не могли претендувати на точність, глибину і всебічність. Звісно, такі роботи не могли містити і аналізу соціальних та економічних наслідків заходів, що були здійснені у період, що хронологічно співпадав з цими роботами.

З другої половини 1960-х рр. спостерігається намагання теоретичного осмислення питань, пов'язаних з формуванням керівних і технологічних ланок колгоспного виробництва. Здійснено спроби розглянути цю проблему у контексті розвитку виробничих сил села. На загальносоюзному матеріалі це було зроблено І. М. Волковим, М. А. Вилцаном, П. А. Ігнатовським, В. Б. Островським. І. М. Волков аналізував загальний стан сільського господарства у 1945 – 1959 рр., забезпечення його робочою силою, ситуацію з кількісним і якісним її складом як у цілому, так і у керівній ланці сільгоспартілей. М. А. Вилцан, досліджуючи матеріальну базу колгоспного ладу 1945 – 1958 рр., приділяв основну увагу забезпеченості МТС технікою. У цьому контексті він вивчив усі категорії їхніх працівників, у тому числі й кількісний і якісний склад керівних і технологічних ланок всіх рівнів. В. Б. Островський проаналізував політику держави за двадцять повоєнних років та її соціально-економічні наслідки, відстежив зміни, що відбулися у галузі за цей період, в економічних відносинах на селі, у побуті та культурі селянства. Ним з'ясовані кількісні й якісні зміни в середовищі керівників господарств та їх підрозділів, працівників технологічних ланок [3].

В Україні при висвітленні проблем галузі дослідники дотримувалися аналогічних підходів. Так, В. І. Юрчук, аналізуючи хід відбудови сільського господарства республіки за 1946 – 1950 рр., лише коротко зупинявся на питанні якісного і кількісного заповнення керівних ланок колгоспного виробництва. При цьому він зосередив свою увагу лише на такій категорії її працівників, як бригадири та ланкові. Однак говорячи про їхню роль і місце у системі матеріальної сфери села, автор доводив їх важливість за допомогою поодиноких прикладів їхньої успішної діяльності та бачив лише одну форму їх підготовки – агрономічні та зоотехнічні курси [4]. У наступній своїй роботі,

підготовленій у співавторстві з І. П. Кожукало, він вже приділив значно більше уваги проблемам кадрового забезпечення села: організаційно-господарському укріпленню машинно-тракторних станцій та сільгоспартілей за рахунок власне працівників зі спеціальними знаннями, шляхам цього процесу, кількісним і якісним зрушенням у складі керівних і технологічних ланок матеріального виробництва галузі. Проте продовжував вважати джерелом формування цих ланок лише систему сільськогосподарських шкіл [5]. У фундаментальній праці, підготовленій науковцями Українського інституту економіки і організації сільського господарства, докладно і всебічно проаналізовано стан галузі республіки, зокрема забезпечення МТС як основи матеріально-технічної бази села того часу спеціалістами аграрних професій, переведення їх з МТС до колгоспів. Її автори відзначали непрорабленість на державному рівні соціального аспекту, наприклад, оплати фахівців та їх місця у виробничій структурі працівників села [6].

В. С. Петренко, Е. П. Талан, П. Г. Снітко, Т. А. Шепета досліджували соціально-культурні і організаційно-структурні зміни на селі, добробут колгоспників. У контексті цих проблем вивчали також зрушення, що відбулися у професійно-виробничій структурі працівників села й їх вплив на якісні та кількісні зміни у керівній та технологічній ланках колгоспного виробництва. Ними досліджено участь у цих процесах промислових підприємств і організацій та міста в цілому. Висвітлено шляхи, методи і джерела, за допомогою яких відбувалося насичення цих ланок [7].

Водночас із багатоаспектними працями цього періоду виходять і роботи, спеціально присвячені питанням формування керівних і технологічних ланок колгоспного виробництва. На союзному матеріалі було здійснене дослідження Г. П. Тюріної, а на республіканському – В. С. Петренка і Н. І. Лисенка. Їхні роботи спиралися на ґрунтовну джерельну базу, що дозволило докладно показати заходи держави, спрямовані на підготовку працівників зі спеціальними знаннями для матеріальної сфери сільського господарства, подати конкретні кількісні дані здійснюваних кроків у досліджувані ними періоди. Оскільки питання вивчалося традиційно, у виробничій площині, то аналізувалися також і питання їхньої підготовки. А Г. П. Тюріна та В. С. Петренко, до того ж, досліджували і такий складник формування керівної і управлінської ланки матеріального виробництва, як вищі та середні спеціальні навчальні заклади. Вони проаналізували їх матеріально-технічну базу, навчально-методичну роботу, склад учнівських і студентських контингентів, кількісні показники їхньої підготовки [8].

Роботи вище сказаних авторів визначалися не лише наявністю значного обсягу цифрових даних, але й – достатньо солідним рівнем осмислення процесів, хоча висновки узгоджувалися зі змістом партійно-урядових документів. Це стало причиною того, що ця проблематика на монографічному рівні не отримала подальшого розвитку. Аналіз кадрових проблем села здійснювався вже лише на рівні малих наукових форм і кандидатських дисертацій, автори яких лише повторювали у тих чи інших варіаціях висновки і узагальнення своїх попередників. У другій половині 1970-х – середині 1980-х рр. ситуація не змінилася. Були внесені лише певні штрихи, як-от: підвищення професійно-технічного рівня, підготовка у системі тих чи інших навчальних закладів тощо. При цьому автори більшості робіт цей процес вивчали крізь призму діяльності комуністичної партії [9].

Сформульовані у другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. стереотипи набули статусу усталених, не потребуючих переосмислення догм, які широко використовувалися як у комплексних дослідженнях з проблем історії села, так і в узагальнюючих працях, що побачили світ у цей період. Так, "Історія селянства Української РСР" та "Аграрна історія України", висвітлюючи розвиток сільського господарства республіки у зазначений період, лише побіжно торкаються проблеми змін у професійно-виробничій структурі села. Вони подають загальні кількісні дані підготовки керівників і спеціалістів у різних типах навчальних закладів без будь-якого аналізу і на основі цифрових даних засвідчують зростання серед працівників даної категорії осіб з вищою і середньою сільськогосподарською освітою. На основі цього робиться висновок про підвищення технічного і освітнього рівня колгоспного селянства в цілому. За аналогічною схемою відбувається подача матеріалу в багатотомній "Історії Української РСР" та "Історії народного господарства Української РСР" [10]. Їхні автори не помітили в категорії працівників з вищою і середньою освітою, що професійно виконувала функції розумової праці в сфері сільськогосподарського виробництва і відігравала важливу роль у громадському житті села, виробничу інтелігенцію. Хоча "Історія народного господарства" і пропонував визначення цієї соціальної верстви взагалі [12], проте автори не побачили можливості поширити це визначення на працівників керівної виробничої верстви села.

Навіть такі видатні дослідники історії села, як Л. Ю. Беренштейн та П. П. Панченко не відступили від загальноприйнятих підходів і вважали кількісні й якісні зміни у складі керівників і працівників технологічної ланки як суто виробничо-професійні, які є невід'ємною складовою підвищення ефективності сільського господарства [13].

Практично історики-аграрники у висвітленні трансформацій, пов'язаних з формуванням нової виробничо-професійної ланки села стояли на позиціях оцінки їх як звичайних кількісних змін у складі працівників матеріальної сфери галузі.

На відміну від істориків, філософи і соціологи дійшли до осмислення процесів, що відбувалися, не лише як до кількісних, а й уже – як якісних. Саме вони почали розуміти працівників керівної й технологічної ланки колгоспного виробництва як окрему соціальну верству села. Уже у 1963 р. А. І. Сухарев вказав на те, що вони професійно займаються складною розумовою працею, яку неможливо виконувати без вищої або середньої спеціальної освіти [14]. У подальшому В. С. Семенов, М. Н. Руткевич та інші переконливо довели, що ця категорія працівників села за характером своєї праці, місцем у суспільному розподілі праці та своїми соціальними функціями була прямим аналогом інженерно-технічної інтелігенції міста, відрізняючись від останньої лише місцем проживання та ставленням до власності [15].

Історики досить несміливо опановували такі поняття стосовно верстви, що мешкала на селі. Дослідники, що займалися вивченням культурного розвитку республіки, вивчаючи питання формування інтелігенції, основну увагу зосереджували на просвіті, у тому числі вищій і середній спеціальній школі, науці, літературі, культурно-просвітній роботі. Стосовно інших загонів інтелігенції, у тому числі зайнятої у сільськогосподарському виробництві, дослідники обмежувалися сферою діяльності вузів, технікумів та узагальнюючими даними про підготовку в них спеціалістів тих чи інших профілів за певний відрізок часу. Так, Ю. О. Курносов та А. Т. Бондарь у своїй фундаментальній монографії висвітлювали роботу вищої і середньої школи республіки за весь період соціалістичного будівництва, зобразили її як основне джерело формування інтелігенції. Автори колективної монографії під керівництвом В. І. Пітова проаналізували розвиток вищої школи Української РСР за 1945 – 1965 рр., питання перебудови навчального процесу, підвищення рівня кваліфікації науково-педагогічних кадрів, внеску вчених у виробництво, вдосконалення шляхів залучення до навчання виробничої молоді, якісних і кількісних змін у складі студентських контингентів [16].

Перша монографія, безпосередньо присвячена формуванню у СРСР інтелігенції, була підготовлена викладачами Академії суспільних наук при ЦК КПРС, які також пішли традиційним шляхом. Вони цей процес досліджували в контексті діяльності вищої і середньої спеціальної школи. Основну увагу приділили стану матеріально-технічної бази ІНЗ і технікумів, витратам держави на підготовку студентів та учнів, ідейному вихованню інтелігенції, заходам, що були задіяні для цього. В роботі наведені дані про масштаби підготовки у ВНЗ і технікумах і зростання кількості працівників тих чи інших професій. В цьому ж контексті подано і питання формування сільської виробничої інтелігенції: власне – кількісні дані по СРСР про спеціалістів аграрницьких професій. Ще менше місця цій проблемі було приділено авторами у наступній їх роботі, присвяченій також формуванню інтелігенції, що вийшла у світ через 10 років. У ній лише зазначалося, що у досліджуваний період вдалося достатньою мірою забезпечити колгоспи, радгоспи і МТС кваліфікованими кадрами. Про сільську виробничу інтелігенцію початку 1950-х рр. говорилося як про здійснений факт. Ця соціальна група ототожнювалася з працівниками сільськогосподарської науки і сільськогосподарської вищої школи. Правда, вперше ними було зазначено недоліки, що мали місце поза межами діяльності навчальних закладів. Автори вказували, що основна маса випускників ВНЗ і технікумів зосереджувалася у цей період в управлінському апараті, а не у матеріальному виробництві [17].

В Україні лише на початку 1980-х рр. на методологічному рівні спробував визначити виробничу інтелігенцію села як соціальну верству Ю.О. Курносов [18]. Проте його аргументація не знайшла відгуку в істориків. Частина з них продовжувала вважати інженерно-технічних, аграрних, зооветеринарних, економічних працівників, зайнятих у матеріальній сфері села, колгоспниками [19]. Більшість, не торкаючись цього питання, взагалі, традиційно констатувала позитивну динаміку якісних і кількісних змін у керівних і технологічних ланках колгоспного виробництва, визначаючи їх як спеціалістів і керівників. Тобто при дослідженні ситуації на селі у першій половині 1940-х – першій половині 1960-х рр., історики обмежувалися рамками лише виробничих змін.

Проте у середині 1980-х рр. з'являються праці, що зафіксували вже існування на селі такої соціальної верстви, як виробнича інтелігенція. У колективній монографії, підготовленій московськими науковцями, проаналізовано всі групи радянської інтелігенції. В спеціальному параграфі доводилося, що на селі з'явилася категорія працівників, що професійно займалася висококваліфікованою розумовою працею, що між нею і працівниками фізичної праці колгоспів є відмінності й у виробничому, й у соціальному плані, що, власне, за характером і змістом праці вона належить до інтелігенції. Зазначалося, що ця категорія почала формуватися лише у 1950-х рр., і тому в загальній кількості працівників села її питома вага була досить незначною [19]. До аналогічного висновку дійшов колектив авторів Інституту історії НАН України під керівництвом І. Н. Лихолата. У виданій ними монографії, присвяченій питанням соціально-класової структури Української РСР, також зазначалося існування на селі виробничої інтелігенції і всебічно обґрунтовувалося це поняття [20].

Проте ці положення з об'єктивних причин не набули подальшого розвитку. Зі змінами, що були започатковані у середині 1980-х рр. тодішнім партійно-державним керівництвом у радянському суспільстві, трансформується і спрямованість інтересів науковців. Їхня увага зосереджується на проблемах аграрної історії наступного періоду. Через це втрачається інтерес до осмислення з нових позицій проблем 1940-х – першої половини 1960-х рр., і спостерігається ситуація оперування у сучасній історіографії стереотипами радянської доби. Роботи з відповідної проблематики, що виходять у цей час, хоча хронологічно й охоплюють досліджуваний період, проте стосуються інших сюжетів, через що проблема виробничої інтелігенції села знаходить висвітлення побіжно, у контексті їх основної ідеї. Так, С. М. Тимченко, В. С. Чишко, Г. Г. Кривчик, розглядаючи соціально-демографічні та етносоціальні зміни на селі, оперували як кількісними даними щодо працівників керівної і технологічної ланок колгоспного виробництва, так і поняттями "спеціалісти", "керівники", використовуючи їх у системі доказів, що мали підтвердити висунуті ними положення [21]. Російська дослідниця О. М. Вербицька аналізувала організаційно-господарські зміни в сільському господарстві своєї республіки за часів Й. Сталіна та М. Хрущова. Значну увагу приділила статево-віковій структурі та соціально-професійному складу працівників колгоспного виробництва. Кількісні і якісні зміни у його керівних і технологічних ланках трактувала як процес підвищення освітнього рівня селянства взагалі. Вітчизняна дослідниця І. М. Лубко проаналізувала трансформації у сільськогосподарській галузі за часів М. Хрущова та їхній вплив на українське село. Предметом її уваги стали економічні, матеріально-технічні та структурно-організаційні наслідки здійснюваної політики [22].

Таким чином, не можна не помітити, що при вивченні процесу формування у

сільськогосподарському виробництві нової категорії працівників, що відповідали об'єктивно зростаючим вимогам виробництва в галузі й потребам часу, дослідники впродовж десятиліть не змогли звільнитися від стереотипів мислення старої доби. Через це, практично, залишився поза увагою процес зародження і становлення такого соціального феномену, властивого радянському суспільству, як виробнича інтелігенція села, формування якої припадає на середину 1940-х – початок 1960-х рр., а також – весь комплекс проблем, пов'язаний з функціонуванням даного соціального явища. Вивчення його ж може дати якісно нові імпульси у розумінні соціально-економічних процесів, що відбувалися в Україні у повоєнні часи, що сприятиме створенню сучасної концепції новітньої історії України.

1. *Борисов И. О. О подборе и воспитании кадров земельных работников // Социалистическое сельское хозяйство.– 1946.– № 12; Пронин А. Государственные школы руководящих кадров колхозов // Колхозное производство.– 1948.– № 11; Степанов Б. В. Воспитание руководящих колхозных кадров.– М.: Госполитиздат, 1948; Мельников В. Вопросы подготовки руководящих колхозных кадров.– М.: Госполитиздат, 1950.*
2. *Щусь Б. И. Борьба КПСС за воспитание колхозных кадров в период четвертой пятилетки (по материалам Киевской области): Автореф. ...канд. ист. наук.– К., 1953; Карпиленко С. Т. Борьба КПСС за подготовку и воспитание руководящих кадров сельского хозяйства в послевоенный период: Автореф. ... канд. ист. наук.– Л., 1955; Зиновьев П. А. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за подготовку колхозных руководящих кадров в послевоенный период: Автореф. ...канд. ист. наук.– М., 1955; Белов В.В. Деятельность КПСС по укреплению МТС и колхозов руководящими кадрами и специалистами (1953 – 1956): Авторф. ...канд. ист. наук.– М., 1957; Гуменюк Е. П. Допомога міських парторганізацій України у зміцненні колгоспів керівними кадрами та спеціалістами (1959 – 1961) // Зб. наук. праць аспірантів кафедри суспільних наук.– К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1963; Тимоха Я. Воспроизводство квалифицированных кадров сельского хозяйства: Автореф. ...канд. ист. наук.– Х., 1959; Осадчий І. В. Укріплення колгоспів України керівними кадрами // Наукові записки Київського пед. ун-ту.–К., 1956.– Т. 23; Булак В. И. Мероприятия Коммунистической партии по дальнейшему организационно-хозяйственному укреплению колхозов и борьба за их осуществление в 1956 – 1959 гг. // Труды кафедры истории КПСС Харьковского гос. ун-та.– Х., 1962.– Т. 10; Беренштейн Л. Ю., Шульга І. В. Комуністи в боротьбі за неухильне піднесення сільського господарства (1953 – 1963 рр.) // УІЖ.– 1963.– № 5; Плисюк В. П., Талан Е. П. Роль тридцятитисячників у піднесенні сільського господарства // Там же.– № 1; Тищенко М. Г., Петровський О. М. Після трьох років (з досвіду роботи тридцятитисячників).– Х.: Держвидав, 1960; Сай Н. А. К вопросу об укреплении колхозов и МТС Украины руководящими кадрами и специалистами сельского хозяйства в 1953 – 1956 годах // Сб. науч. работ кафедры марксизма-ленинизма. Труды Харьковского сельскохозяйственного института.–Х., 1962.–Т.XL (LXXVIII).– С. 198 – 223; Одинцов В. Е. Деятельность КПСС по укреплению колхозов руководящими кадрами (1956 – 1959) // КПСС – организатор борьбы за крутой подъем сельского хозяйства.– М.: Госполитиздат, 1960.– С. 3 – 56.*
3. *Волков И. М. Колхозное крестьянство в первые послевоенные годы (1946 – 1959) // Вопросы истории.– 1970.– № 6; Вылцан М. А. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945 – 1958).– М.: Мысль, 1976; Игнатовский Л. А. Крестьянство и экономическая политика партии в деревне.– М.: Мысль, 1971; Островский В.Б. Колхозное крестьянство СССР. Политика партии в деревне и ее социально-экономические результаты.– Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1967.*
4. *Юрчук В. Боротьба Компартії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945 – 1952 рр.).– К.: Політвидав України, 1965.– 255с.*
5. *Юрчук В. И., Кожукало И. П. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины.– К.: Политиздат Украины, 1986.– 356 с.*
6. *Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР: У 2-х тт.– К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968.– Т. 2.– 1938 – 1970 рр.– 625 с.*
7. *Петренко В. С. Село на шляхах піднесення: Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951 – 1969 рр.).– К.: Наук. думка, 1970.– 348 с.; Талан Е. П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951 – 1958 рр.).– К.: Наук. думка, 1966.– 268 с.; вона ж. Соціальні зміни в колгоспному селянстві Української РСР (1946 – 1958 рр.) // УІЖ.– 1974.– № 3.– С. 25 – 35; Снитко П. Г. Деятельность Компартии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1945 – 1960).– К.: Політвидав України, 1966.– 284 с.; Шепета М. Т. Допомога робітничого класу України колгоспному селянству у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951 – 1958 рр.).– Чернівці, 1970.– 115 с.*
8. *Тюрина А. П. Формирование кадров специалистов и организаторов колхозного производства. 1946 – 1956 гг.– М.: Наука, 1973.– 309 с.; Петренко В С. О подготовке сельскохозяйственых кадров на Украине (1946 – 1965 гг.) // История СССР.– 1969.– № 4.– С. 80 – 89; Лысенко Н. А. Деятельность КПСС по подготовке сельскохозяйственных кадров (1930 1958).– К.: Изд-во Киев. ун-та, 1972.– 91 с.; Він же. Деятельность КПСС по обеспечению кадрами социалистического сельского хозяйства. 1951 – 1958. (На материалах Украинской ССР): Автореф. ...канд. ист. наук.– К., 1974.– 44 с.*
9. *Бабич Д. И. Деятельность партийных организаций Украины по подготовке кадров для сельского хозяйства руководящими кадрами (1959 – 1965): Автореф. ...канд. ист. наук.– К., 1978.– 26 с.; Плисюк В. П. Роль міст республіки в зміцненні сільського господарства керівними кадрами (1951 – 1968) // Наукові праці з історії КПРС.– 1961.– Вип. 31.– С. 78 – 91; Шуляк Д. Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі спеціалістів сільського господарства в роки семирічки // Наукові праці з історії КПРС.– 1969.– Вип. 31.– С. 92 – 104; Бабий В. С. Партийное руководство развитием высшего сельскохозяйственного образования на Украине (1959 – 1965 гг.): Автореф. ...канд. ист. наук.– К., 1976.– 25 с.*
10. *Історія селянства Української РСР: У 2-х тт.– К.: Наук. думка, 1967.– Т. 2.– 534 с.; Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України.– К.: Знання, 2000.– 242 с.*
11. *Історія Української РСР: У 8 тт.– К.: Наук. думка, 1978.– Т. 6.– 592 с.; Історія народного господарства Української РСР: У 3-х тт., 4-х кн.– К.: Наук. думка, 1987.–Т. 3.– Кн. 2.– 439 с.*
12. *Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т., 4-х кн.– Т. 3.– Кн. 2.– С. 225.*
13. *Беренштейн Л. Ю. В авангарді трудівників села.– К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968.– 210 с.; Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР. 1959 – 1980.– К.: Наук. думка, 1980.– 287 с.; Він же. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960 – 1980.– К.: Наук. думка, 1985.– 262 с.*
14. *Сухарев А. И. Сельская интелигенция и ее роль в строительстве коммунизма.– М.: Мысль, 1963.– 120 с.*
15. *Семенов В. С. Сфера обслуживания и ее работники.– М.: Политиздат, 1966.– 167 с.; Руткевич М. Н. О понятии интеллигенции как социального слоя социалистического общества // Философские науки.– 1966.–№ 4.– С. 20 – 28; Классы, Социальные слои и группы*

в СССР.– М.: Наука, 1968.– 227 с.
16.Курносов Ю. О., Бондар А. Т. У навчанні та праці.– К.: Наук. думка, 1968.– 340 с.; Вища школа Української РСР за 50 років: У 2-х ч.– Ч. ІІ (1945 – 1967 рр.).– К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968.– 539 с.
17.Советская интеллигенция (История формирования и роста. 1917 – 1965 гг.). – М.: Мысль, 1968.– 432 с.; Советская интеллигенция. Краткий исторический очерк (1917 – 1975 гг.).– М.: Политиздат, 1977.– 319 с.
18.Курносов Ю. А. Колгоспна інтелігенція як соціальна категорія // УІЖ.– 1981.– № 3.– С. 54 – 64.
19.Лавринович М. І. Формування соціальної однорідності колгоспного селянства в процесі комуністичного будівництва.– К.: Вища шк., 1976.– 335с.
20.Социальное развитие советской интелигенции.– М.: Наука, 1986.– 335 с.; Развитие социально-классовой структуры населения Украинской ССР (60-е – 80-е годы).– К.: Наук. думка, 1986.– 380 с.
21.Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60 – 80-і рр. ХХ ст.).– Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2001.– 190 с.; Тимченко С. М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959 – 1989.– Запоріжжя: Вид-во Запорізького ун-ту, 1995.– 195 с.; Чишко В. С. Соціально-культурна характеристика сільського населення України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.– К.: 1993.– С. 164 – 177.
22.Вербицкая О. М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущову. Середина 40-х – начало 60-х годов.– М,: Наука, 1992.– 223 с.; Лубко І. М. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953 – 1964 рр.): Автореф. ...канд. іст. наук.– Донецьк, 2002.– 22 с.

В. В. Гоцуляк

НОВІТНЯ ІСТОРІОГРАФІЯ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

Дослідження процесу стану сільського господарства в Україні на початку ХХ століття крізь призму проведення Столипінської аграрної реформи є актуальною теоретичною та практичною проблемою. Її вивчення має свою історію, найголовніші аспекти якої проаналізовані нами у попередній статті [1]. Лейтмотивом її став аналіз історіографічних напрацювань у трьох площинах: загальноросійських досліджень реалізації реформи, праць, присвячених її впровадженню в межах України та в окремих її регіонах.

Характерною ознакою сучасної історіографії, на відміну від радянської є те, що вона органічно виросла на попередньому доробку поколінь вчених-істориків, економістів. В академічному виданні "Історія селянства Української РСР" (Т. 1, 1967) реалізації столипінської аграрної реформи в Україні не знайшлося місця. Однак в цілому доробок радянських вчених у висвітленні аграрної політики самодержавства взагалі і столипінської аграрної реформи зокрема є вагомий. Ними досліджено проблеми поміщицького господарства на початку ХХ ст., передумови аграрної реформи П. А. Столипіна, руйнування общини капіталістичними формами землекористування, оренда землі, діяльність Селянського Поземельного банку, переселення до Сибіру, селянське землеволодіння, соціальне-правове становище селян, роль селянського руху в Україні до початку першої російської революції і в період проведення аграрного реформування.

Про це переконливо свідчить зростання з другої половини 1980-х років уваги істориків до постаті П. А. Столипіна, його політичної та економічної діяльності. Окрім досліджень про діяльність П. А. Столипіна як міністра внутрішніх справ та прем'єр-міністра, з'являються публікації і про його реформаторську діяльність, у збірниках та журналах публікуються статті, які з нових позицій досліджують аграрну реформу. Цей факт, зокрема, засвідчила Л.Р.Ігнатова [2,11]. Вона також вірно відмічає, що в цей період багато дослідників змінюють свої погляди на приватну власність. Цей чинник починає посідати в суспільному житті особливе місце. До таких досліджень відносяться роботи П. Н. Зирянова, П. С. Кабитова, А. П. Кореліна, Л. І. Кучумової та М. Румянцева. Ці дослідники, на думку Л. Р. Ігнатової, розглядають сільське господарство та селянство наприкінці XIX – на початку ХХ ст. з нових позицій [2, 11]. Зі зміною поглядів на приватну власність, особливо на землю, змінюються оцінки істориків результатів аграрної реформи П. А. Столипіна: від негативної до позитивної необхідної та закономірної.

Так, питання сільськогосподарської кооперації та її вплив на економічний розвиток і суспільно-політичне життя України вивчив у своїй дисертації київський дослідник І. П. Прокопенко [3]. Автор відзначав роль Селянського Поземельного банку у допомозі розвитку кооперації сільського господарства через кредитування членами кооперативів, що спеціалізувалися на вирощування та збуті технічних культур.

Вчені починають досліджувати різноманітні ланки економіки минулого України, в тому числі й аграрну. Цікавість до проблеми виникає і у російських дослідників. Праця російського вченого Л. М. Лукашевича «Украина: историко-экономическое обозрение» [4] присвячена загальним питанням економічного розвитку України, але багато уваги приділено і наслідкам проведення аграрної реформи П. А. Столипіна в Україні. В дослідженні проаналізовано нові погляди на історію розвитку сільського господарства на початку ХХ століття та визначено наслідки аграрного реформування в Україні.

Одним із перших у новітній українській історіографії звернувся до вивчення проведення аграрної реформи П. А. Столипіна в Харківській губернії, ще будучи студентом, В. С. Майстренко [5]. Поступово крок за кроком, вивчивши участь Селянського поземельного банку в її реалізації, економічну ситуацію в аграрному секторі Російської імперії напередодні Першої світової війни на прикладі результатів столипінської аграрної реформи в Харківській губернії, процес переселення селян з губернії до Сибіру, хід столипінської аграрної реформи та її результати [6], автор комплексно дослідив цю проблему в кандидатській дисертації [7] та авторефераті [8]. За переконанням вченого, реформа П. А. Столипіна відіграла важливу роль в соціально-економічному житті всієї Російської імперії і Харківської губернії зокрема. В ході реформи уряд П. А. Столипіна намагався подолати кризу селянського господарства шляхом створення приватновласницьких селянських господарств – хуторів та відрубів. Харківська губернія відносилася до тих регіонів імперії, де реформа здійснювалася

успішно. Організація відрубних і хутірських господарств відбувалася інтенсивно, їхня кількість зростала з року в рік і якби не Перша світова війна, то їхня чисельність була б більшою. Селяни Харківської губернії досить активно брали участь в усіх етапах реформи – закріпленні общинної землі, організації хуторів та відрубів, переселеннях.

Наступний крок у вивченні процесу формування нової соціальної верстви селян-власників у Катеринославській і Харківській губерніях здійснив В. В. Бочаров. Дослідник у низці своїх публікацій [9], розпочатих виступом на Міжнародній студентській конференції у 1997 році та у кандидатській дисертації [10], довів, що столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях не була випадковою, а зумовлювалася сприятливими економічними та історичними умовами, які органічно поєдналися з законодавчою базою. Саме селянство, будучи консервативною верстою населення, потребувало багато часу, щоб остаточно повірити в реформу. Йому необхідно було пересвідчитись у тому, що нові порядки не спричинять нестабільності та будуть корисними для господарства. Процеси руйнування общини та формування дільничного землеволодіння не були спонтанними. Вони були результатом давнього прагнення селян до індивідуалізації господарства, подолання черезсмужжя. Реформа, проведена П. А. Столипіним, активізувала тенденції аграрного розвитку, які мали місце в регіоні раніше. Насадження хуторів і відрубів, котрі істотно потиснули панування общинного землекористування, сприяло інтенсифікації сільського господарства, подоланню низького рівня агрикультури та раціональному використанню земельних ресурсів. Автором з'ясовано процес ліквідації общинного землекористування, формування дільничного землеволодіння, переселенську політику уряду, агрономічний і фінансовий аспекти реформи, а також вплив цих явищ на зміну структури селянського землеволодіння та розвиток сільського господарства.

Ще один крок у вивченні реалізації Столипінської аграрної реформи вже в межах Півдня України здійснив О. М. Приймак, верхню межу своїх досліджень довівши до 1917 року [11]. У червні 2002 році автор публікацій захистив кандидатську дисертацію з цієї проблеми [12], детально висвітливши в ній хід аграрних перетворень 1906 – 1917 рр. на прикладі окремих південноукраїнських повітів: Бердянського, Дніпровського, Мелітопольського Таврійської губерній, Катеринославського та Олександрійського Катеринославської губернії, а також Херсонського однойменної губернії. Вчений довів, що Столипінська реформа на Півдні України, як і в цілому в Європейській Росії, пройшла два етапи. Причинами їх виокремлення стали зміни в концепції, динаміці та обсягах реформи, що відбулися протягом 1909 – 1911 рр. Реалізація мети аграрної реформи, що полягала у створенні чисельного прошарку хуторян та відрубників, відбулася на другому етапі – протягом 1911 – 1917 років. В роки Столипінської реформи процес закріплення общинних земель в індивідуальну приватну власність був на Півдні України у 2,5 рази інтенсивнішим, ніж у середньому по Росії. Впродовж 1906 – 1917 рр. на його території з общин вийшло 54,3% селян, які закріпили за собою 26,8% надільної землі. При цьому за рівнем її мобілізації Південь України посідав перше місце в країні. В ці роки Південь України став центром інтенсивного землевпорядкування. На його долю припало 146 землевпорядних робіт, головна частина яких проводилася на колишніх общинних землях. Головним засобом створення хуторів та відрубів на надільних землях було розверстання. Особливість внутрішнього надільного розверстання в регіоні полягала в тому, що у 15 % випадків перед ним був проведений виділ. У 1906 – 1917 рр. Південь України перетворився також на центр інтенсивного виселення селян. Руйнування урядом традиційних форм господарювання викликало негативну реакцію з боку південноукраїнської общини. Однак у цілому селянство регіону позитивно поставилося до реформи. Значна частина хуторів та відрубів на Півдні України належала заможним селянам. Головним наслідком Столипінської реформи на Півдні України автор вважає виникнення на його території особливого типу аграрного устрою, сутність якого полягала у співіснуванні прусського та американського варіантів капіталізму.

Поглиблення процесу вивчення історії здійснення столипінської аграрної реформи в України продовжувалося і надалі, що знайшло свій вияв у низці публікацій І. М. Власюка [13]. Їх автор в кінці 1990-х років досліджував проблему впливу столипінської аграрної реформи на розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі та транспорту Правобережної України. Результати проведеного дослідження автор оприлюднив у кандидатській дисертації, обмеживши її хронологічні рамки 1906 – 1914 рр. [14]. Вчений вважає, що столипінська аграрна реформа була складним, часто суперечливим процесом у розвитку тодішнього суспільства і наслідки її не були однозначними для різних прошарків населення. В той же час вона позитивно вплинула на розвиток сільського господарства Правобережжя. Перехід до відрубно-хутірської системи землеволодіння, агрономічні заходи сприяли посиленню зв'язків між сільським господарством та промисловістю Правобережжя. Реформа 1906 року позитивно вплинула на розвиток торгівлі і транспорту Правобережжя та України в цілому. Саме народне господарство цього регіону України, особливо починаючи з 1909 року, коли реформа стала давати певні результати, становило собою більш здоровий організм, ніж до реформи, оскільки позитивні зрушення в аграрному секторі поступово підключали до себе діяльність в інших секторах (промисловість, торгівля, транспорт), які теж зазнавали змін. І. М. Власюк детально проаналізував особливості реалізації реформи на Правобережжі, зміни у землеробстві та тваринництві, впровадження агрономічних заходів у селянських господарствах, урожайність сільськогосподарських культур; окремі аспекти розвитку системи дрібного кредиту; діяльність підприємств харчової та переробної промисловості, сільськогосподарського машинобудування та ін. галузях промисловості, зрушення у внутрішній та зовнішній торгівлі. Вчений також показав взаємозв'язок та взаємовплив між різними галузями народного господарства. Незавершеність столипінської аграрної реформи він пов'язує з початком Першої світової війни і революціями 1917 рр.

Отже, на середину 2002 року в Україні з'явився значний масив якісно нової за змістом літератури, було захищено декілька дисертацій, в яких аграрне реформування початку XX ст. в Україні стало предметом спеціального наукового вивчення. Однак Україна в цілому та як окремий економічний регіон зі своїми національними та історичними особливостями, в аграрній реформі П. А. Столипіна ще не стала предметом систематичного дослідження. Лише аналіз окремих регіонів, галузей сільського господарства України знайшли відображення в радянській та сучасній історіографії. На часі було створення узагальнюючих праць, які відтворили б у повному обсязі процес розвитку аграрних відносин в українському селі з його специфікою селянського землеволодіння та особливостями аграрного перенаселення багатьох губерній. Таку мету поставила перед собою Л. Р. Ігнатова, розпочавши ще з 1994 року вивчення передумов та процесу здійснення аграрної реформи П. А. Столипіна в Україні на початку XX ст. В полі зору дослідниці опинилися питання історії переселенського руху в роки Столипінської реформи в Україні, стан сільськогосподарської оренди землі, досвід ринкових відносин, роль українського селянства у формуванні ринкових відносин, аграрне питання в програмах загальноросійських та національних українських політичних партій, шляхи та способи аграрного реформування в I та II державних Думах у висвітленні періодичної преси та ін. Результати своїх напрацювань Л. Р. Ігнатова виклала в кандидатській дисертації "Аграрна реформа П. А. Столипіна та її здійснення в Україні (1916 – 1914 рр.)" (вересень 2002) [15]. Територіальні рамки дослідження охопили 9 губерній України – Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Таврійську, Харківську, Херсонську та Чернігівську. Запропонований підхід дозволив дослідниці ґрунтовно проаналізувати економічні та політичні передумови аграрного реформування в Російській імперії в цілому і Україні зокрема. Л. Р. Ігнатова також визначила особливості її аграрного розвитку, напрями, форми та методи реформування сільського господарства України та їх капіталістичну спрямованість; розкрила динаміку процесів руйнування общинного землеволодіння, впровадження приватної власності на землю та поширення хутірського та відрубного господарства. Вона висвітлила непослідовність урядової політики, її непродуманість у справі фінансування реформаторських заходів та процесу переселення українських селян за Урал та до Туркестану; визначила основні тенденції революційної напруги (до і в ході її проведення) та формування чітких позицій щодо аграрного питання в програмах політичних партій та блоків. За переконаннями Л. Р. Ігнатової, аграрне реформування П. А. Столипіна на початку XX ст. мало для України важливе значення. Стан сільського господарства України був відмінним від загального в Російській імперії, тому реформування аграрного сектору потребувало особливих підходів. Однак уряд, впроваджуючи реформу, не надавав значення історичним, географічним та національним особливостям сільського господарства України. Для губерній, в яких не була розповсюджена община, формально узаконювалося приватне селянське землеволодіння. Запроваджувати повноцінне хутірське та відрубне господарство не дозволяло збереження царським урядом поміщицького землеволодіння. На заваді розвинутим хутірським господарствам ставала недостатня кількість землі для селян, неспроможність царським урядом допомогти як фінансово, так і організаційно в проведенні реформи. Однак, незважаючи не це, найбільше позитивних результатів вона дала саме в Україні.

Історія Столипінської реформи продовжує цікавити дослідників і в наші дні. Так Р. Г. Бакало, вивчаючи проблему впливу столипінської аграрної реформи на розвиток продуктивних сил в Україні, підготував низку публікацій [16], в яких висвітлив окремі питання реформування аграрного сектору.

Отже, розпочавши вивчення проведення Столипінської аграрної реформи з однієї – Херсонської губернії (В. С. Майстренко) – поступово розширюється географія її дослідження: Катеринославська і Харківська губернії (В. В. Бочаров), Південь України (О. М. Приймак), Правобережна Україна (І. М. Власюк), в цілому в Україні (Л. Р. Ігнатова). На сьогоднішній день багато українських дослідників приділяють увагу безпосередньому вивченню проведення аграрної реформи в Україні. Переосмислення значення введення приватної власності на землю дозволяє історикам по-новому оцінити столипінську реформу та досвід аграрного реформування початку XX століття.

1. *Гоцуляк В.В. Перспективи історіографії історії здійснення Столипінської аграрної реформи в Україні // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім.. Б.Хмельницького, 2003. – Вип. 7.*
2. *Ігнатова. Л.Р. Аграрна реформа П.А.Столипіна та її здійснення в Україні (1906-1914 рр.): Автореф дис...канд. істор. наук. 07.00.01/ Одеський нац. ун-т. – Одеса, 2002.*
3. *Прокопенко І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – початок 30-х рр. 20 століття): Дис... канд. істор. наук / КГУ, ім. Т.Шевченка. – К., 1992.*
4. *Лукашевич Л.М. Украина: Историко-экономическое обозрение / Санкт-Петербургская Государственная инженерно-экономическая академия. – Спб, 1995.*
5. *Майстренко В.С. Здійснення столипінської аграрної реформи в Харківській губернії // Сборник докладов 44-й студенческой научной конференции исторического факультета Харьковского государственного университета. – Харьков, 1992.*
6. *Майстренко В.С. Участь Селянського Поземельного Банку у здійсненні столипінської аграрної реформи на Харківщині в 1906-1915 роках // Междунар. конфер. молодых историков. М-лы междунар. конфер. молодых историков. – Харьков, 1994.; Економічна ситуація в аграрному секторі Російської імперії напередодні першої світової війни (на прикладі результатів столипінської аграрної реформи в Харківській губернії) // Европа в XX веке: путь от войны к миру: М-лы междунар. научной конфер. – Харьков, 1995.; Переселення селян Харківської губернії до Сибіру в роки столипінської аграрної реформи // Вісник Харківського державного університету. – Харків, 1997. – № 39. – Вип. 29.; Столипінська аграрна реформа на Харківщині та її результати // Вісник Харківського державного університету. – Харків, 1997. – № 39. – Вип. 29.*
7. *Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії. Дис… канд. істор. наук: 07.00.01. /*

Харків. держ. ун-т. – Харків, 1997.

8.Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Автореф. дис... канд. істор. наук. 07.00.01 / Харків. держ. ун-т. – Харків, 1997.

9.Бочаров В.В. Формирование хуторского и отрубного хозяйства в Екатеринославской губернии (1906-1916 гг.) // Междунар. студенческая конференция "Актуальные проблемы гуманитарных наук и их информационное обеспечение". – Харьков, 1997.; Хозяйственные итоги столыпинской аграрной реформы в Екатеринославской губернии // Новые страницы в истории Донбасса. – Донецк, 1997. – Ст. Кн. 5.; Аграрная реформа 1906-1916 гг. (по материалам Мариупольского уезда Екатеринославской губернии) // Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк, 1998. – С. Кн. 6.; Изменение структуры крестьянского землевла-дения в Бахмутском и Мариупольском уездах (1906-1916 гг.) / / Нові сторінки історії Донбасу. – Донецьк, 1999. – Ст. Кн. 7.; Изменение структуры крестьянского землевладения в Юго-Восточной Украине (1906-1916 гг.) // Вісник Східноукраїнського державного університету: Історичні науки. – 2000. – № 2.

10.Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.): Дис... канд. істор. наук: 07.00.01/Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2001.

11.Приймак О.М. Діяльність комітетів "Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості" на Півдні України (1902- 1903) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип.. VI. – Запоріжжя, 1999.; Общинне та приватне землеволодіння на Півдні України під час столипінської аграрної реформи // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Том 5. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Запорізьке відділення, 1999.; Створення хутірських та відрубних господарств на Півдні України під час столипінської аграрної реформи // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XX століття. – Вип.V. – Запоріжжя; "Тандем-У", 2000.

12.Приймак О.М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.): Дис... канд. істор. наук: 07.00.01/ Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002.

13.Власюк І.М. Особливості реалізації столипінської аграрної реформи у Волинській губернії // Житомирщина крізь призму століть. Наук. Збір.. – Житомир: Журфонд, 1997.; Столипінська аграрна реформа: історіографія проблеми // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту. Економічні та гуманітарні науки. – 1997. – № 6.; Вплив столипінської аграрної реформи на розвиток промисловості Правобережної України // Історія України. – 1998. – № 23 (87).; Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906-1914 рр.) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Вип. 9.; Торгівля і транспорт Правобережної України в період столипінської аграрної реформи // Київська старовина. – 1999. – № 5.; Впровадження агрономічних заходів і системи дрібного кредиту в селянських господарствах Правобережної України у 1906-1914 рр. // Український історичний збірник. – 1999. – К., 2000.

14.Власюк І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906-1914 рр.): Дис... канд. істор. наук: 07.00.01/НАН України. Інститут історії України. – К., 2000.

15.Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А.Столипіна та її здійснення в Україні (1906-1914 рр.): Дис…канд.. істор. наук: 07.00.01/ Одеський нац. ун-т, Одеса, 2002.

16.Бакало Р.Г. Діяльність селянського поземельного банку і переселенська політика царського уряду в Україні в роки столипінської аграрної реформи // Вісник Черкаського університету. – Серія Історичні науки. – Черкаси, 2000. – Вип.. 21.; Розробка та запровадження столипінського аграрного законодавства // Український селянин. Праці Науково-дослідного інституту селянства , Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2002. – Вип. 5.; Вплив столипінської аграрної реформи на розвиток продуктивних сил України // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції "Наука і освіта 2003. – Том 18. Історія. – Дніпропетровськ, 2003.; Общинне та поміщицьке землеволодіння у роки столипінської аграрної реформи на Україні (1906-1913) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2003. – Вип. 34.; Утворення одноосібних господарств та агрономічні заходи в Черкаському повіті періоду столипінської аграрної реформи // Матеріали першої науково-краєзнавчої конференції "Черкащина в контексті історії України". – Черкаси, 2003.

В. В. Ігнатенко

ПРОБЛЕМА ХЛІБОРОБСЬКОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ В РОЗРІЗІ СИНЕРГЕТИЧНОЇ НАУКОВОЇ ПАРАДИГМИ

Поняття еліти в сучасній філософії та політології залишається однією із складних і дискусійних проблем, по-перше, через наявність двох паронімічних відповідників елітності та елітарності, які різняться своїм аксіологічним навантаженням; по-друге, через специфіку ставлення еліти до таких системотвірних чинників держави, як влада, клас, національна політика, культура, духовність, що зумовлює апеляцію науковців до різних типів еліти (владної, політичної, культурної, духовної тощо); по-третє, через розмитість характеристик й ознак самого поняття в науковій літературі та колективній свідомості, яка і визначає елітний статус людини в суспільстві, державі. Проблемі еліти присвячена значна кількість наукових розробок (праці В. Липинського, Г.К. Ашина, К. Баранцевої, О. Лазоренка, М. Нарти, О. Проценка, І. Тукаленка та ін.). Однак ця проблема має ще багато векторів дослідження, одним з яких є вивчення підґрунтя, чинників і механізмів формування еліти в умовах незалежної України. Розробка загальних принципів концепції еліти в Україні належить В. Липинському, хоч у його працях існує чимало положень, які неоднозначно розцінюються критиками й історіографами. Зокрема, це стосується питання винятковості в Україні окремої групи – хліборобської еліти, на тлі визнання елітного плюралізму [1].

Мета нашої статті – встановити можливість і механізми формування хліборобської еліти в Україні, виходячи із положень перспективної сьогодні в різних галузях знань синергетичної парадигми.

На соціальні явища поняття синергетики як теорії самоорганізації відкритих, нелінійних складних систем, що перебувають у стані більшої чи меншої нерівноваги і переходять від хаосу до порядку і далі до нового порядку, були транспоновані німецьким фізиком, засновником цього підходу Генрі Хакеном [2]. Синергетичний аналіз у соціальних науках передбачає розгляд суспільства, держави як складної,

багатомірної нерівноважної системи, самоорганізація якої відбувається шляхом спільного функціонування її елементів і підсистем та спрямована на збереження і протистояння руйнівним чинникам. Завданням аналізу є встановлення параметрів порядку та дестабілізуючих механізмів, їхньої взаємодії і протистояння, рівноважних процесів, які зумовлюють перехід системи від дестабілізованого стану до якісно нової впорядкованості.

Одним із параметрів самоорганізації синергетичної системи держави є її еліта у різному розумінні цього поняття. Складна взаємодія владної, політичної, культурної і духовної еліти визначає наявний у державі стан системи, організує чи дестабілізує її, а також закладає підґрунтя для переходу системи в нову якість. Безперечно, односпрямованість дій цих еліт, що є своєрідним "ідеалом" суспільних відносин, неможливим в реальності, створює гармонійний чи деструктивний стан системи держави. Результатом будь-якої односпрямованості еліт за таких умов буде руйнація наявної системи, адже відсутність протистояння не забезпечує розвитку суспільства та держави. Отже, у самому синергетичному принципі функціонування складної, нелінійної системи закладена відсутність "ідеалу", гармонійної взаємодії елітних угруповань держави. Суперечність діяльності та завдань різних еліт є джерелом розвитку країни, знаряддям протистояння руйнівним тенденціям. Так, протиріччя між владною та політичною елітами у багатьох країнах світу сприяє зміні політичних режимів, а також панівних політико-ідеологічних концепцій. Різна спрямованість культурної та духовної еліт часом призводить до винищення духовної і тим самим прискорює зміну режиму влади і культурну переорієнтацію, що сприяє оздоровленню суспільства.

Різнотипність окреслених нами елітних угруповань свідчить про обрану дефініцію еліти як такої. У науковій літературі виокремлюються три підходи до визначення цього поняття: інституціональний, коли елітою вважаються представники різних інститутів влади в державі; ціннісний, що наділяє елітну верству високими моральними й інтелектуальними якостями; та структурно-функціональний, який наголошує на перевазі певних функцій людей в процесі самоорганізації суспільства [4, 46–50]. Синергетичний підхід дає змогу кваліфікувати еліту як генеруючі детермінанти різних підсистем суперсистеми держави, суспільства. Ці детермінанти сприяють функціонуванню підсистем й їхній взаємодії у процесі самоорганізації чи деструкції. Змішування інституціонального і ціннісного підходів призводить до появи терміну "квазі-еліта", яким позначають владне угруповання або людей, первісно позбавлених визначальних для еліти властивостей та якостей. "Результатом її діяльності стає або швидке падіння, новий період хаосу та реструктурування, або затяжний період підтримання структури неадекватними, неконструктивними засобами […]. При цьому егалітарні руйнівні тенденції відіграють роль чинника, який сприяє переведення суспільства в стан, що уможливлює проходження процесів самоорганізації" [5, 154]. Погоджуючись із цією думкою, ми вважаємо введення терміну "квазі-еліта" недоречним, адже розмежування цих двох понять є суб'єктивним і передбачає об'єктивну оцінку результатів діяльності квазі-еліти. До того ж визначитися із квазіелітністю в сфері політики чи культури з огляду на розходження слова і діла, програми дій і засобів її здійснення тощо є справою неможливою.

Визначене нами поняття еліти не передбачає суб'єктивізму, а лише є констатацією об'єктивної генеруючої ролі певних угруповань у діяльності підсистеми. Саме таке розуміння приводить нас до усвідомлення концепції хліборобської еліти в Україні, де селянство завжди вважалося особливою функціональною підсистемою в державі й важливим чинником державотворення. Ця концепція була розроблена В. Липинським зважаючи на консервативну спрямованість його політичної думки. Однак розглядаючи тезу про бажаність в Україні хліборобської еліти не лише як національної, а й як державної, дослідник констатував відсутність провідної ролі у владному механізмі хліборобського класу, який радше є пасивним виборчим знаряддям, гарматним м'ясом у руках різноманітних елітних груп і піддається анархічним настроям [1, 124].

Сьогодні умови суспільно-політичного життя України змінилися, тому питання про наявність еліти цього класу суспільства вирішується в іншому ракурсі з урахуванням функціонального руху представників різних елітних верств. Для селянської еліти можливими є кілька шляхів такого руху.

Першим є екстенсивний, що полягає у набутті представниками селянської еліти владних функцій у державі шляхом досить активного в сучасній Україні просування до органів державної влади, але не через відстоювання інтересів свого класу, а через намагання вихідців із селян зробити суспільну кар'єру, підвищити свій статус, а також через потребу того чи іншого владного клану у політично діяльних, відданих йому посадових особах. Екстенсивність цього шляху пояснюється остаточною втратою цією елітою представників, що забезпечували б функціонування й розвиток підсистеми хліборобського класу.

Екстенсивний шлях мав певне історичне і політичне підґрунтя, закладене ще після Жовтневого перевороту, коли селянин був фактично позбавлений земельної власності, а те самодостатнє селянство, яке В. Липинський називав підґрунтям хліборобської еліти, змушене було шукати щастя в місті і тим самим пролетаризуватися. До того ж у колективній свідомості сформувалися психологічні стереотипи меншовартості селянства і навіть сприйняття селянина з тавром дрібнобуржуазності як носія ворожого для пролетаріату механізму відтворення капіталізму. Це створило умови для позбавлення спролетаризованими селянами у місті своїх традиційних ціннісних орієнтацій, звичаїв, так званого циклічно хліборобського прагнення діяльності та призвело до інтеграції вихідців із села до владно-партійної еліти Радянського Союзу.

Такий рух селянської еліти існував на тлі руйнації аграрної держави, адже найбільш активні члени

хліборобського класу позбувалися ознак і діяльності цього класу. Синергетична система аграрної країни набувала ознак переходу до хаосу, який посилювався чинником індустріалізації села за умов примусової колективізації. Чинник індустріалізації міг би бути за інших умов параметром самоорганізації, порядку системи держави при перетворенні її на аграрно-індустріальну, як це відбувалося в деяких країнах Східної Європи навіть соціалістичного спрямування, наприклад, в Угорщині. В Україні і колишньому СРСР руйнація аграрної сфери призвела до дестабілізації держави в цілому і створила умови для переходу її в нову якість приватизації землі, створення ринкових відносин тощо на посткомуністичному просторі.

Проте синергетично рух вихідців із села до партійно-господарчих структур має і позитивні наслідки. Зміна владних еліт перетворює владну еліту на політичну, і у представників партій і рухів політичної еліти виникає нагальна потреба знайти нові вектори розвитку, спрямовані на здобуття або повернення влади. Нерідко такі вектори передбачають повернення до свого коріння і відновлення функціональної здатності забезпечити розвиток хліборобського класу, який може підтримати і висунути своїх кандидатів на здійснення державних функцій. Частково такі люди поповнюють партії аграрного спрямування.

Другий шлях – політично прогресивний – полягає у цільовому рухові до політичної еліти керівників сільськогосподарських підприємств, агрофірм, які знають і відстоюють інтереси селянських верств населення України. Вони є лідерами аграрних та деяких інших партій, народними обранцями у Верховній Раді, обласних і районних радах тощо. Однак цей шлях можливий лише за умови існування в аграрному секторі доволі крупних сільськогосподарських виробничих структур, адже представники приватних невеличких фермерських господарств здебільшого не мають можливості бути підтриманими значною кількістю виборців. Хоч найбільш активні з них знаходять інші шляхи ідентифікації себе як хліборобської еліти, зокрема, через профспілки, об'єднання приватних підприємців тощо. Цей шлях якраз і служить найбільш інтенсифікуючим чинником формування політичної свідомості в досить інертному, аполітичному селянському середовищі. Напрямами закріплення в сучасній Україні справжньої хліборобської еліти є проведення реальної приватизації землі, коли земля стане дійсною власністю селянина й управління нею буде відбуватися безпосередньо її власником, а не через прообрази колгоспів – КСП; підтримка власників землі через систему довгострокових кредитів у спеціалізованих банках, іпотеку під патронатом держави; вироблення стратегій розвитку кооперації в нових її формах тощо. Це створює умови для реального формування політично і владно активного селянства як панівної еліти аграрної чи аграрно-індустріальної держави.

Третій шлях для хліборобських верств населення України є доволі традиційним і випробуваним, що зумовлено здебільшого селянською спрямованістю розвитку культури. Цей шлях є рухом найбільш талановитих, творчо обдарованих представників хліборобської еліти до культурної і духовної еліт. Консервативна ідеологія українського селянина, поєднуючись із кордоцентричністю національного характеру як філософією серця, перевагою емоційного над раціональним створює оптимальні умови для самоорганізації системи держави при протистоянні духовної еліти владній за умови деструктивної сили останньої. Духовна еліта виконує у суспільстві функції національної ідентифікації, а це значить що вона відстоює свої глибинні інтереси хліборобського класу – станового хребта української нації.

Отже, синергетичний аналіз проблеми хліборобської еліти в сучасній Україні дає змогу встановити функціональне призначення цієї еліти як параметру порядку, чинника самоорганізації суперсистеми аграрно-індустріальної держави. Становлення в Україні еліти хліборобського класу та її розвиток сприятиме економічному зростанню, оновленню політичної системи, стабілізації суспільства, укоріненню "здорового" консервативного спрямування суспільної свідомості тощо.

1. *Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998.*
2. *Haken H. Synergetics as a Tool for Conceptualization of Cognition and Behavior – How Far Can We Go? // Synergetics of Cognition / Eds. Haken H., Stadler M. – Berlin, 1990.*
3. *Поддубный Н. В. Синергетика: динамика самоорганизующихся систем. – Белгород: Изд-во Белгородского ун-та, 1999.*
4. *Лазоренко О. В., Лазоренко О. О. Теорія політології. – К.: Вища школа, 1996.*
5. *Баранцева К. К. Феномен еліти у вимірі політичної ідеології: український консерватизм // Вісник Київського держ. лінгв. ун-ту. Серія Історія, економіка, філософія. – 2000. – Вип. 4.*

В. М. Лазуренко

АГРАРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ (на прикладі Черкащини)

Глибокі зміни в соціально-економічній структурі суспільства, формування якісно нових відносин на селі потребують, на наш погляд, конструктивного осмислення широкого кола питань, що так чи інакше стосуються розвитку АПК. Діалектика питання змушує фахівців, представників різних галузей науки, повніше та об'єктивніше вивчати процеси, що проходили і проходять в аграрному секторі народного господарства.

Годі й казати, що селянство, яке протягом століть становило основу української нації, багато в чому і сьогодні продовжує визначати соціальне і духовне обличчя українства. В умовах тоталітаризму селянська тематика через політичну кон'юнктуру, надмірну заідеологізованість історичної науки всебічно не вивчалася, а висвітлення окремих сторін життя

мешканців українського села мало здебільшого догматичний характер.

"Українське село, – як зазначив Президент України Л.Д. Кучма, – споконвіку було і лишається взірцем працьовитості, виваженості, мудрості і терпіння, оберегом кращих якостей та чеснот народу. Тут коріння його духовності та культури, давніх і добрих традицій. І тут основа достатку держави, її продовольчої безпеки. Наше село, його люди гідно пройшли через випробування, муки та втрати, яких з лишком вистачило б на долю багатьох держав і народів. Сільське господарство завжди було безвідмовним донором для інших галузей економіки, на його плечах вибудовувалися конструкції розв'язання багатьох загальнодержавних проблем" [1, 3].

Виходи з цього в сучасних умовах достатньої актуальності набрала потреба мати більш чітке і в той же час достатньо містке визначення такого, здавалось би зрозумілого поняття – „селянин". На перший погляд, проте саме на перший, потреби в зверненні до подібного категоріального визначення немає. Однак практика конкретних соціально-економічних досліджень життя селянства переконливо доводить протилежне.

Сьогодні така потреба є цілком очевидною, оскільки темпи „капіталізації" села, достатньо інтенсивний, на відміну від радянського минулого, розвиток реальних грошових відносин в аграрному секторі народного господарства України ставить цю проблему цілком на часі: надто вже вона загострюється в період кардинальних інституціональних змін, пов'язаних із поступовим введенням до ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення.

Оптимальне визначення повинно, на наш погляд, обіймати єдність чотирьох сутнісних характеристик, органічна сукупність яких максимально забезпечує належну адекватність і в той же час універсальність визначення.

Це насамперед селянський двір як базова господарська основа, яка об'єднує родину, ділянку землі та прикладену до неї працю. Ця праця, однак, не обов'язково повинна бути пов'язана суто з рільництвом. У традиційній українській реальності не менше значення займає і тваринництво та городництво. При всій схожості й дотичності цих занять (рільництво-тваринництво), вони, на нашу думку, все ж далеко не тотожні, оскільки тваринництво по цілому ряду важливих параметрів і господарського життя ніяк не співпадає з рільництвом.

Потрібне також доповнення щодо визначення суми можливих економічних надходжень до двору від різного роду діяльності несільськогосподарського характеру, які, видозмінюючись залежно від часу і місцевості, проте, завжди і достатньо суттєво існували в реаліях сільського життя.

По-друге, це село як місце проживання і як об'єкт переносу із покоління в покоління певних соціальних рис і достатньо усталеного комплексу селянської культури, яка поряд з іншими рисами включала також широке коло понять звичаєвого права.

По-третє, це особливий характер трудової діяльності, причому це не лише праця в сільському господарстві. Слід зазначити також те, що в сільському господарстві, не кажучи вже про аграрний сектор економіки взагалі, зайняті і не селяни як такі. Головною особливістю тут виступає менш вузьке і неформалізоване визначення професійних завдань. Адже селянин працює не лише на землі. Він зайнятий ще щонайменше десятком інших „професій", якщо вживати поняття „професія" у тому розумінні слова, яке в нього вкладають в умовах міста.

Цей низький рівень спеціалізації пов'язаний з дуже широким колом трудових дій, які в умовах відсутності альтернативної допомоги змушений виконувати житель села.

І нарешті четверте. Це те, що селянство попри всі декларації було і залишається нижчим, експлуатованим класом суспільства. В ті чи інші часи міняється інколи досить суттєво, ступінь експлуатації селянства суспільством в цілому, але сам принцип експлуатації залишається непорушним.

За цих умов сформувався специфічний спосіб життя і виживання, невідривно пов'язаний із особливим типом економіки селянського двору.

З цією специфікою життєвих реалій пов'язані особливості вибору і поведінки, згідно яких те, що логічне і правильне з точки зору отримання максимуму доходів чи натуралізованого господарського ефекту для неселян, не є таким же логічним і правильним для самих селян.

І тому часто в довготривалій радянській дійсності навіть, здавалося б, добрі наміри і починання, будучи народжені в кабінетах вищого партійного керівництва, не сприймались селянством, яке швидко прораховувало не лише прямий, але, що не менш важливо, і опосередкований їхній вплив. Майже завжди, коли аналізувались причини супротиву чисельним адміністративним нововведенням, виявлялось, що за цим стоїть насамперед конкретність, системність селянського мислення, що „консервативні" селяни виявились куди більшими реалістами, ніж їх порадники, оскільки, згадаємо це ще раз, всякі нові економічні, господарські, соціальні кроки аналізувались ними виключно системно у тій сутності прямих так і опосередкованих впливів з точки зору вирішення не лише сьогоденних проблем, але і забезпечення нормальних умов існування селянського двору, селянської родини на майбутнє.

Черкащина – один з найдавніших і найпродуктивніших в Європі сільськогосподарських регіонів. Не забуваймо й про агроландшафти Черкащини, які є просто унікальними за своїми відтворювальними можливостями. Їх збереження і примноження для майбутніх поколінь є одним із історично значущих завдань для наших сучасників.

Тож не дивно, що саме на Черкащині в останні роки сформувався осередок дослідників, які плідно вивчають історію нашого селянства, його надбань і невдач, проблем та перспектив. Характерною особливістю цього напрямку, на відміну від минувшини, є його комплексний підхід. Змінилися акценти і в об'єкті дослідження. На перший план вийшло дослідження не лише минулого українського селянства, всіх сторін його життя, культури, побуту, традицій, а і тих складних і неоднозначних явищ і процесів, розвиток яких можливо передбачити в майбутньому.

Ще в лютому 2000 року в місті Черкаси, вперше в Україні за роки незалежності, було створено Наукове товариство істориків-аграрників. Нині – це представницька громадська наукова самоврядна організація, яка об'єднує на добровільних засадах вчених-істориків, наукових працівників, фахівців сільськогосподарських підприємств, установ, організацій різних форм власності. Товариство здійснює свою діяльність на території Черкаської області. Метою діяльності товариства, як зазначено в його Статуті, є організація і проведення наукових проблем з історії селянства та сільського господарства, а також дослідження, спрямовані на підвищення ефективності роботи сільськогосподарських підприємств і організацій в умовах ринкової економіки.

Одним із основних завдань Наукового товариства істориків-аграрників є координація наукової роботи членів Товариства в галузі дослідження історії селянства та сільського господарства, а також розробка спільних науково-дослідних програм у вказаному напрямку; участь в організації історико-економічних досліджень і прикладних розробок, спрямованих на вирішення сучасних проблем сільськогосподарського виробництва та соціального розвитку села; проведення незалежних громадських експертиз різноманітних програм та проектів в області сільського господарства [2, 2].

Головними напрямками діяльності Наукового товариства істориків-аграрників є вивчення господарського досвіду та традиційних форм організації праці українського селянства, його світогляду, культури та соціальної психології; історії розвитку різних галузей сільськогосподарського виробництва; місця і ролі селянства в соціальній структурі українського суспільства; історії селянського самоврядування; соціально-економічні, соціокультурні характеристики селянства на сучасному етапі розвитку суспільства; історія селянської кооперації та її сучасний стан; політична культура українського селянства [2, 3].

Працюючи в цьому напрямку члени Наукового товариства істориків-аграрників створили немало цікавих досліджень. Серед них – "Анти" [3], автори якого – викладачі Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького – доктор історичних наук, професор Анатолій Морозов та кандидат історичних наук, доцент Сергій Корновенко; навчальний посібник для студентів історичних факультетів "Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм" [4], написаний кандидатом історичних наук, доцентом кафедри історії України цього ж університету Юрієм Присяжнюком; монографія "Заможне селянство України в умовах НЕПу" [5] кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету Валентина Лазуренка; монографія "Українська селянська кооперація першої третини XX ст." [6], автори якої – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького Анатолій Морозов та кандидат історичних наук, доцент цієї ж кафедри Ігор Фареній; наукове видання "З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні" [7], автор якої вже згаданий нами доцент Ігор Фареній; науково-популярне видання про самобутнє і неповторне українське чумацтво "Каравани українського степу" [8], автори якого науковці з Черкаського державного технологічного університету – кандидат історичних наук, доцент Валентин Лазуренко та викладач кафедри історії України Юрій Вовкотруб; наукова монографія „Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі в роки НЕПу" [9], автори якої – кандидати історичних наук, доценти Сергій Корновенко та Валентин Лазуренко.

Члени товариства публікують результати своїх наукових пошуків у часописі "Український селянин", який видається з січня 2001 року.

Необхідно додати, що історики-аграрники Черкащини в останні роки все гучніше заявляють про себе на загальнодержавному рівні. Визнанням здобутків черкаських вчених стало започаткування на Черкащині вперше в історії незалежної України регулярних зібрань – Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. Активну участь у його роботі беруть провідні фахівці Інституту історії України Національної академії наук України, історики-аграрники вузів Донецька, Харкова, Одеси, Черкас, Дніпропетровська, Кременчука, Миколаєва, Запоріжжя, Умані та багатьох інших наукових центрів нашої держави. Вже проведено чотири такі симпозіуми. Восени цього року планується провести V-й, вже ювілейний симпозіум.

З метою ефективнішої науково-дослідної роботи Наукового товариства істориків-аграрників, Рада товариства наприкінці минулого року суттєво обновила свою структуру. Так, зокрема, сформовано нові секції товариства – "Секція соціальної активності селянства"; "Секція гендерних проблем села"; "Секція давніх землеробських культур", "Секція сільськогосподарської техніки і технологій".

Але, головне, над чим працюють нині члени Наукового товариства істориків-аграрників – це громіздка і кропітка робота по написанню "Енциклопедії українського селянства". Як не парадоксально, але наша Україна, яка є аграрною державою і має багатющий досвід у цій сфері з прадавніх часів (згадаймо лише всесвітньо відому землеробську трипільську культуру), не має на сьогодні солідного видання, де б з точки зору незаангажованості політичними стереотипами мислення по відношенню до селянства та різними політичними ідеологіями, розкривалися різні сфери діяльності українського селянства. Тому члени товариства вирішили – "Енциклопедії українського селянства" – бути!

Черкаські науковці усвідомлюють, що робота по написанню цієї енциклопедії триватиме не місяць і не рік, а роки. Але це повинно бути солідне видання, про яке потім, коли воно вийде, з гордістю і вдячністю будуть говорити наші люди. Енциклопедія орієнтовно буде складатись з таких розділів, як: "Генезис агрокультури", "Історія сільськогосподарської техніки", "Духовний світ села", "Етнографія та побут", "Суспільно-політичні рухи", "Соціальний розвиток селянства", "Економіка", "Персоналії", "Селянство у діаспорі" [10, 7].

Сподіваємось, що це благородне починання черкаських дослідників знайде розуміння і підтримку у всіх селах, містах і районах нашої держави.

Як бачимо, за роки незалежності на Черкащині сформувався досить потужний колектив науковців-аграрників, який усвідомлює те, що сьогодні одним із важливих напрямків історико-аграрних досліджень є вивчення історичних форм ментальності, соціально-економічної та громадсько-культурної діяльності українського селянства. Без детального з'ясування цих проблем неможливо відтворити об'єктивну картину минувшини українського села, отримати правдиву наукову інформацію, придатну для використання на новому етапі буття українства.

1. *Селу – вивірений курс у ринковому просторі. Виступ Президента України Л.Д. Кучми на урочистих зборах з нагоди Дня працівників сільського господарства 16 листопада 2000 року // Урядовий кур'єр. – 2000. – 21 листопада. – №216.*
2. *Статут Наукового товариства істориків-аграрників. – Черкаси, 2000.*
3. *Морозов А.Г., Корновенко С.В. Анти. – Черкаси, 2001.*
4. *Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX-XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002.*
5. *Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах НЕПу. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003.*
6. *Морозов А.Г., Фареній І.А. Українська селянська кооперація першої третини XX ст. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2004.*
7. *Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003.*
8. *Лазуренко В.М., Вовкотруб Ю.М. Каравани українського степу. – Черкаси: Ваш Дім, 2004.*
9. *Корновенко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі в роки НЕПу. – Черкаси: Ваш Дім, 2004.*
10. *Лазуренко В.М. Енциклопедії українського селянства – бути!//Соціал-демократ Черкащини. – 2003. – 19 вересня. – №16 (42).*

Етнокультурне буття, духовність і світогляд українського селянства

В. М. Мельниченко

КАЛЕНДАР УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА

Календар українського селянина завжди являв собою своєрідну енциклопедію народної мудрості, неписаний розпорядок повсякденної роботи. У річному коловороті хлібороб спостерігав певну закономірність, усвідомлення якої породжувало виділення періодів річного циклу, що повторювалися. Виробничі календарні цикли утворювалися із послідовних дат праці у полі й вдома і супроводжувалися релігійними святами та обрядами, магічними діями, забобонними повір'ями і прикметами, звичаями, багато з яких походили від первісної віри в залежність людини від надприродних сил.

Завдання календарної обрядовості відповідали одвічним прагненням хлібороба – забезпеченню достатку і благополуччя родини, щасливого сімейного життя, високого врожаю і продуктивності худоби, відведенню всілякого зла та передбачення майбутнього. Через свята і обряди старші покоління передавали молодим свою любов до праці, волелюбність, гостинність, життєрадісність. До складу річного аграрного кола входили зимові, весняні, літні й осінні свята, звичаї й обряди. Увазі читачів пропонуються народознавчі матеріали, присвячені осінньому циклові календарних свят.

Народні повір'я і прикмети:

Вересень – рум'янець року.

Вересень весіллями багатий.

Вересень каже: "Посієш жито на поспіх – вродить на посміх".

Вересень лінивцем буває – руки в кишені всаджає.

Як вересніє, так і дощик сіє.

Жовтень ходить по краю та й виганяє птахів з раю.

У жовтні вирешмілко, посієш рідко, то й вродить дідько.

У жовтні тільки руки зябнуть, а в листопаді й ноги дубіють.

У жовтні гріє ціп, а не піч.

Грім у листопаді – на малосніжну зиму, але рік врожайний; якщо загримить при місяці уповні – хліб уродить на полях, а в долинах буде поганий.

Якщо в листопаді з'являються комахи – зима буде теплою.

Яка погода в листопаді – така й у квітні.

Листопад вересню онук, жовтню – син, а зимі – рідний брат.

Листопад зимі ворота відчиняє.

Листопад стелить землю листом, а грудень снігом.

Листопад уриває дня і накликає ночі.

Семена (14 вересня). День Семена або Симеона Стовпника вважався початком справжньої осені, а отже, й Нового року з прийняттям християнства на Київській Русі.

У давнину, ще в козацькій Україні, на Семена відзначали пострижини молодих хлопців і вперше садовили їх на коні.

У день Семена закінчувалися гуляння "на вулиці" й починалися вечорниці в хаті.

Увечері по хатах запалювали посвіт, вогонь якого мав горіти до Великодня. Традиційно цей обряд, особливо на Поліссі, проходив вельми врочисто і святково. Звідси й поговірка: «На Семена любив медпиво пити – не лінуйся й робити". Крім того, кожен майстер намагався "*засидіти вечір"* – розпочати при посвіті роботу.

Хлібороби вважали за святий обов'язок обсіятись озиминою. "Як посієш мене на Семена, – казало жито, – то все будеш мати із мене, а як посієш по Покрові (14 жовтня), то будеш виводити по корові".

Від Семена починали копати картоплю.

Воздвиження (27 вересня). Вважається, що на Воздвиження (Здвиження) остання птиця відлітає у вирій, а гаддя ховається в листя і залізає в землю, щоб перебути зиму. Але перед тим має відбутися рада, на якій зобов'язаний відзвітуватися про свої вчинки кожен плазун.

Ті, хто не порушив протягом року даної обітниці, мають право спочивати до наступного Руфа – 21 квітня, коли гаддя знову вилазить із землі; натомість такі, що вжалили людей або тварин, не мають права на спочинок, бо їх "не бере земля", а відтак нечистивців проганяють геть; це особливо небезпечне гаддя – воно кидається під колеса, нападає на людей. Тому, вірячи в таку легенду, дітям забороняли ходити до лісу, щоб не зустрітися з "шатунами", а також не провалитися в яму, де мають зимувати плазуни. Якщо хтось провалиться, то буде цілу зиму лизати з ними "гадючий камінь".

Таких чи подібних легенд в народі існувало безліч. Певною мірою вони виховували у дітей любов до природи, до всього живого, що оточує нас.

Покрова (14 жовтня). Серед осінніх християнських свят одним із найбільш значущих є Покрова. Запроваджене воно у Візантії на честь чудесного визволення Константинополя від войовничих сарацинів. Під час всеночної у Влахернському храмі несподівано з'явилася Діва Марія у супроводі ангелів і святих, молилася і покривала людей у храмі своїм омофором

(покровом). Під ним християни знайшли захист і порятунок.

Серед українців, які століттями зазнавали чужоземних набігів, ця легенда набула особливої популярності. Божу Матір (Покрову) вважали своєю покровительницею запорозькі козаки. Щорічно вони відзначали це свято на Січі у своєму головному храмі святої Покрови.

У селянському побуті за станом погоди на Покрову намагалися передбачити характер майбутньої зими. До початку жовтня звичайно закінчували сівбу озимих. У цей час розпочиналася пора весіль, яка тривала два тижні до Пилипівського посту. Дівчата, які бажали взяти шлюб саме цього року, молилися: *Свята Покрівонько, покрий мені голівоньку*. Після Покрови розпочиналися осінні базари.

Кузьми і Дем'яна (14 листопада). Кузьми і Дем'яна – день зустрічі зими (так звані курячі іменини). Адже за старим стилем це початок листопада. Кузьма і Дем'ян вважалися захисниками людей і тварин від укусів змій та інших гадів. Крім того, їм приписували покровительство ремесел, зокрема ковальства, які навчили людей землеробства.

Найпишніше цей день відзначали ковалі – найпочесніші на селі фахівці; це підтверджується й тим, що за умови відсутності попа, згоду на шлюб міг дати коваль. Не випадково у жартівливій формі це відображено у такому прислів'ї: "Кузьма з Дем'яном – ковалі: закують дороги і річки – до весни не розкувати".

Чесний і мудрий коваль посів належне місце в усній народній творчості. Він символізує охоронця хліборобської праці, винахідника плуга, що оплодотворив землю. В одній з найдавніших, що дійшли до нас з дохристиянських часів, пісень мовиться:

Благослови, Господи, Кузьма-Дем'ян,
Ладо моє!

Михайла (21 листопада). Свято Михайла – Собор Архістратига Михайла та інших Небесних Сил безплотних Архангелів. У церковному богослужінні Михайло прославляється як Архістратиг, тобто головнокомандуючий небесними силами, який із моменту вигнання з небес сатани веде невпинну боротьбу із силами тьми, із силами диявола, пильно слідкуючи за всіма його підступами. Не випадково на іконах Михайло зображається у вигляді воїна, одягнутого у залізні лати, із списом та щитом в руках, перемігши дракона-сатану. У народній уяві Михайло – це мужній лицар, який перемагає всі темні сили на землі.

За народним календарем, Михайло неодмінно має сповістити про зиму, бо *приїжджає на білому коні*. На Закарпатті останню суботу перед Михайлом називають *задушною*. Жінки беруть до церкви по чотири калачі і відправляють службу по небіжчиках. Три калачі віддають попові і дякові, а один приносять додому і, розламавши, пригощають усіх членів родини.

Після Михайла закінчувалися весілля. За цим днем завбачували і весну.

О. В. Михайлюк

ПРАЦЯ ЯК РИТУАЛ В СЕЛЯНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Образ селянства, зокрема, українського, є стереотипним у науковій літературі та історіографії. Він створений, головним чином, інтелігенцією і бюрократією, оскільки саме селянство не схильне до саморефлексії. Інтелігенція, з одного боку, схиляється перед народом, а з іншою, вона його вигадує. Але коли представники вищих верств зіткнулися з реальним, а не вигаданим народом, то вони побачили знову ж таки викривлений образ. На початку XX ст. серед значної частини „освіченого прошарку" панувала думка про відсталість селянства, дикість, інфантилізм тощо. Втім, це цілком сполучалося з „любов'ю до народу". З іншого боку, багатьом авторам притаманна ідеалізація села. і селян, яка є романтичною і свідчить про поверхневе знання сільського життя. Народники-романтики схилялися і служили не реальному народу, якого вони не знали і не розуміли, а його ідеалізованому образу, створеному ними самими. Дореволюційна інтелігенція, сповнена почуття відірваності й провини перед народом, створила стійкий міф про селянство як про страждаюче й пригнічене, жертву, котра потребує захисту. Звідси походять і різні концепції, котрі розглядають взаємини між селянами та державою як своєрідну перманентну „війну". Це був так званий виворіт патерналістського деспотизму держави щодо селянства, від якого інтелігенція і прагнула його захистити. Та вдаючи з себе „вболівальників" за долю селянства, інтелігенція шукала головним чином політичних дивідендів у протиборстві з бюрократією. З іншого боку, за словами Р. Пайпса, навіть порівняно ліберальні чиновники вважали селян дикунами. У багатьох аспектах бюрократія ставилася до населення, як європейські держави ставилися до колоній: деякі спостерігачі проводили паралель між російською адміністрацією і британською державною службою в Індії [1, 65]. Однак, попри всю парадоксальність цього, їхні погляди і позиції збігалися, адже і бюрократія, і інтелігенція були продуктами модернізації. Вони перебували в європеїзованій культурі, для якої культура традиційного суспільства – незрозуміла. І розмовляли вони з селянами різними мовами, тут не так важливо, була ця мова російська, українська чи якась інша. Адже націоналізм зі своїми штучними мовами – побічний продукт модернізації, він апелює до традиції, але це не більше ніж „винайдена традиція" (Е. Геллнер), своєрідна гра в традиціоналізм, котра має дуже віддалене відношення до традиції справжньої. В цьому плані селяни різних країн могли б зрозуміти одне одного краще, ніж різні верстви однієї країни. Як відзначає Т. Шанін, „слова і символи російського селянства революційної епохи розумілися б набагато краще селянами інших країн, ніж більшістю освічених росіян, що належали до того ж покоління" [2, 224]. У цьому зв'язку набуває вагомості оцінювання селянства як специфічного „способу життя" (Фей Сяодун), і розуміння селянина як особливого „людського типу" (Р. Редфілд). Представники ж модернізованих соціальних груп ставилися до селянства зі зневагою, ворожістю, поблажливою жалістю, чи з романтичним пієтетом. Зазнавши

незначної трансформації подібні міфи, по суті, мали місце і в роботах багатьох сучасних авторів.

Актуальним є звернення до питань природи селянства, способу його життя, менталітету, селянської культури в широкому значенні цього слова. На перший план виходить завдання розуміння світу іншої культури, проблема перекладу мов культури. В цьому плані є певні здобутки як у світовій, так і у вітчизняній літературі, проте вони не достатньо залучаються сучасними українськими дослідниками. Перш за все слід назвати результати наукової діяльності Центру селянознавства та аграрних реформ Московської вищої школи соціальних і економічних наук, очолюваного Т. Шаніним і В. Даніловим. У цьому контексті доречними є висновки В. Верстюка: „Поки українська історична наука шукала самоствердження на шляхах націо- та державотворення, російська продемонструвала куди більші потужності" [3, 108]. Серед українських авторів варто відзначити Ю. Присяжнюка з його спробами аналізу менталітету українського селянства межі XIX і XX ст. Значні перспективи відкриваються також перед збіркою наукових праць „Український селянин".

Мета пропонованої статті полягає у тому, щоб розглянути селянську працю як суто культурне явище. Дослідження базується на матеріалах історії селянства України кінця XIX – початку XX ст. Цієї проблематики автору вже доводилося торкатися в попередніх публікаціях [4].

Історія суспільства (у тому числі держави чи певних народів) не може вивчатися окремо від духовної еволюції [5, 9]. Людина живе у знаково-символічному світі, який вона проектує назовні і асимілює його, творить культуру. Цей світ у різноманітті його символічних виявах багато в чому визначає характер людської діяльності, у тому числі і такої, що здається незалежно від культури. Поведінка людей часом виявляється зумовленою не їх дійсними й усвідомленими інтересами, а звичками і „ролями", що вкорінилися в суспільстві.

Праця, за Марксом, є „...одвічною природною умовою людського життя, і тому вона не залежна від будь-якої його форми разом з тим вона, а навпроти, однаково спільна всім суспільним формам життя" [6, 195]. Праця – це перш за все доцільна, раціональна діяльність. Проте вона – не лише засіб задоволення утилітарних потреб, а виступає певною цінністю, що, обумовлено ставленням до неї у традиційному середовищі. Таким чином, праця – це й ціннісно-раціональною діяльністю, смисл якої полягає не лише у досягненні прагматичної мети [7, 629]. Це також спосіб окультурення, олюднення світу, що не може розглядатися відірвано від способу його осмислення. Праця постає невід'ємною частиною культури, засобом її створення і відтворення. Сама праця, ставлення до неї постають як компонент культури, вона вписується у загальну картину світу. Отже, і культуру можна розглядати як спосіб духовно-практичного освоєння світу, де духовна і практична сторони нерозривні між собою. В архаїчному суспільстві процес практичної, предметно-чуттєвої діяльності і її міфологічне осмислення нерозривні між собою. Коли сучасна культура розглядає символічну діяльність лише як додаток до основної – господарчо-економічної, то у традиційних культурах ритуали відіграють дуже важливу роль. Саме ритуал породжував технологію, а не технологія супроводжувалася ритуальними діями. „Безсумнівно, що тубільці вважають, що магія абсолютно необхідна для родючості їхніх городів. Що б відбулося без неї, ніхто не може точно сказати, тому що жоден город ніколи не закладався без ритуалу... Якби ви запропонували тубільцю доглядати за городом за допомогою однієї тільки магії, залишивши роботу, то він просто посміхнувся б вам у відповідь на вашу наївність" [8, 30]. Проте „ми працюємо, щоб мати можливість танцювати", – цитує М. Еліаде висловлювання представника одного з досліджуваних ним архаїчних племен [9, 5]. Ще з часів Е. Тайлора і Дж. Фрезера затвердився поділ явищ традиційної культури на раціональні, задовольняючі матеріальні потреби, та ірраціональні символічні цінності. Перші з них знаходяться на культурній периферії, другі – у її сакральному центрі. Саме символічні цінності найбільш важливі у традиційних культурах. Таким чином, можна говорити про два види прагматики – утилітарної та знакової, матеріальної та символічної. Пов'язана з міфом і ритуалом, сама праця набуває символічно-ритуальних рис. Навіть „дух капіталізму", за М. Вебером, виникає внаслідок уявлення про релігійне значення буденної праці. В цьому виявляється амбівалентність праці як явища. З одного боку, необхідного й викликаного суто утилітарними потребами, а з іншого – явища культурного, своєрідної гри за певними правилами, ритуалу, символічної дії.

За визначення Р. Пайпса: „Свідомість російського селянина була, коли користувались термінологію старшого покоління антропологів на кшталт Леві-Брюля, „первісною" [10, 207]. Селянин знаходиться більше в обміні з природою, ніж у відносинах із суспільством, селянському життю притаманна неподільність природного і соціального. Спосіб життєдіяльності селянина визначала, перш за все, „влада землі". Головна, невід'ємна риса селянського життя – постійна боротьба з непідвладними селянам силами природи. Сільське господарство взагалі постає як використання і перетворення природи. В силу тісного зв'язку з природою селянство зберігає міфологічну свідомість. Людина традиційної культури амбівалентна. Селянин кмітливий прагматик, і в той же час йому притаманне міфопоетичне сприйняття світу.

О. В. Чаянов, котрий досліджував господарські механізми трудового сімейного селянського господарства, зазначив, що основою його діяльності є особлива мотивація. Тут відсутнє капіталістичне прагнення до максималізації прибутків, але переважає бажання дотриматись певного балансу між витратами і результатами [11, 10 – 11].

Головною проблемою українського селянства протягом всього пореформеного періоду традиційно вважається проблема малоземелля. Незважаючи на те, що питома вага селянського землеволодіння постійно збільшувалась, а поміщицького – зменшувалась, земельний голод наростав. Причина такого дисбалансу полягала у тому, що збільшення селянського землеволодіння відставало від зростання населення. Утворювалось свого роду замкнуте коло: для того щоб краще жити потрібно більше землі, а для того щоб її обробляти – більше робочих рук. Але збільшення кількості робочих рук зменшувало

кількість землі на людину, понижуючи тим самим рівень життя. Наслідком малоземелля та демографічного вибуху було вивільнення значної кількості робочих рук. Дослідники представляють різні цифри стосовно надлишку робочої сили в сільському господарстві, втім вони сходяться у тому, що їх було не менш 50 %. Це не були безробітні селяни, але вони виконували роботу, з якою могли впоратися і без них. Робота розподілялася між всіма членами сім'ї, затрати праці відповідно зменшувалися. Виконувалась робота, яка могла бути здійснена набагато меншими зусиллями. Можливо, з цим певною мірою пов'язаний і консерватизм селян, їхнє упереджене ставлення до новацій та технічних засобів, котрі підвищували продуктивність праці.

Дослідники висловлюють думку, що земельне питання полягало не стільки у недостачі землі, скільки у застарілих способах землекористування. Відзначають загальну неосвіченість, „забитість" селян, відсутність мінімальних знань з агрономії та економіки і т. ін. Консервативність патріархальних світоглядних цінностей більшості українського селянства зумовлювало його недовірливо-упереджене ставлення до агротехнічних новацій [див. 12].

Справа, звичайно, не у розумових здібностях селян, а саме в принципі. Селянська праця порівняно, скажімо, з працею промислового робітника, потребувала значно більших навичок та інтелекту. Спосіб організації праці селян, як і спосіб життя в цілому, був традиційний, успадкований від попередніх поколінь і не підлягав змінам. Потрібна для життя інформація засвоювалася у стереотипах поведінки, що ставали зразками, моделями, наслідування яких було обов'язковою умовою соціального життя колективу. Такі програми поведінки мали синкретичний характер. Логіка селян була проста: „Старі так робили, і ми так будемо". Агротехнічний прогрес в принципі руйнує картину світу, спосіб життя селянства. Як висловився А. Мандра стосовно селянства сучасної Франції: „гібрид убив" дрібних землевласників з їхнім специфічним способом життя і менталітетом [див. 13]. Можливо, у несприйнятті агротехнічних нововведень виявився неусвідомлений спротив цій руйнації.

Селяни не могли бути носіями прогресу: їх стримували традиції і соціальна система. Дрібне господарство мало сприйнятливе до нових видів техніки і технологій, сімейна праця й існування в рамках громади накладали свої обмеження. На відміну від індустріального суспільства, в якому праця націлена на постійно зростаючу ефективність, як і на зростаючі потреби, селянська праця має іншу спрямованість. Вона має підтримувати певний рівень традиційних потреб, а не прагнути до прогресу. Можливо, тут, взагалі, позначається сприйняття часу, не як лінійного, а як циклічно-міфологічного.

На думку Б. М. Миронова, народ до 1917 р. жив за принципами традиційної трудової етики або за християнськими заповідями, тобто не перетворював працьовитість, гроші і час у фетиші, яким варто поклонятися. „Час – не гроші, був він переконаний, час – свято!" [14, 317]. Дослідник дещо ідеалізує селянство, він вважає, що у дореформеній Росії метою господарства селян і міських станів із простонароддя було лише прогодування, а загальною життєвою метою – не багатство і слава, а порятунок душі. Накопичення багатства серед них засуджувалось суспільною думкою, протестантська економічна етика була їм далека [14, 347]. Свого часу О. В. Чаянов з приводу подібних міркувань зауважував, що кожен селянин не відмовився б ні від гарного ростбіфа, ні від грамофона, ні навіть від пакета акцій, якби випала нагода. Але більшості такий шанс не надається, і кожна копійка дістається селянській родині важкою напруженою працею. А в цих обставинах їй доводиться відмовлятися не лише від акцій і грамофона, але і від яловичини [11, 209 – 210].

Наголос на споживчі потреби був рисою і необхідністю способу життя, у якому виживання було метою протягом тисячоліть. Для селянина майно (поряд вживалось слово „добро", яке має високе ціннісно-емоційне навантаження) було головним мірилом його соціального престижу. Але тут ми маємо справу не з капіталістичною власністю, а із власністю як мірилом престижу. Утилітаризм припускає раціональні цілі діяльності суб'єктів. А тут ми зіштовхуємося з доцільністю без цілі. Це начебто гра, де мета помітна потім, а в процесі гри вона не визначена. Той, хто бере участь у грі, цю мету не визначає. Внаслідок модернізації відбувається нашарування культурних пластів, виникає ситуація „підміни мов" (К. Гірц). Різні „тексти" організуються при цьому як поле взаємодії різних стильових одиниць. Накладаючись один на одного, вони утворюють пересічні лінії, площини й об'єми, у просторі яких відбувається вільний рух смислів. Селянство примусово втягувалось в нові ринкові відносини. В селянській свідомості переплітались традиційні та нові смисли.

Як відзначає Ю. П. Присяжнюк, „натуралізм (на мій погляд, тут більш адекватним було б використання терміна „традиціоналізм" – О. М.) ментальності українського хлібороба виявлявся у надмірній моральній абсолютизації значущості фізично виснажливої праці" [12, 25]. З усіх моральних чеснот в селянській етиці чи не найбільше цінувалась працьовитість. Тяжко працювали не лише бідняки, а й заможні селяни і члени їх сімей, при чому це далеко не завжди виправдовувалося виробничою необхідністю та супроводжувалося зростанням ефективності господарства. Працьовитість не стільки була зумовлена економічною доцільністю чи прагматичністю, скільки традицією, сакральним порядком. Праця набувала ознак ритуалу, де годі шукати доцільності, прагматики, вигоди тощо. Праця була цінною сама по собі. Переконанням, що лише ручна праця виправдовує багатство, яке було важливим чинником у системі світосприймання, пояснюється презирство, із яким селяни ставилися до поміщиків, чиновників, фабричних робітників, священиків та інтелігентів, убачаючи в них „ледарів" [1, 130; 21, 27]. Тут працьовитість виступає одним з критеріїв для формування автостереотипу та гетеростереотипу. Працьовитість має символічний характер і постає як ритуал, а ще й тому, що на початку XX ст. внаслідок демографічного вибуху реальна господарсько-економічна потреба в ній відпала.

Трудова етика селянства визначалася натурально-споживчим характером господарства. Споживче ставлення до праці існувало у всіх традиційних селянських господарствах і в науковій літературі одержало назву „етика дозвілля". Трудова етика селян кінця XIX – початку XX ст. залишалася

мінімалістською споживчою. Відповідно до принципів споживчої (традиційної) етики працювати слід для задоволення традиційних, скромних за своїм складом потреб сім'ї і не прагнути до накопичення. Трудова етика селян була принципово відмінна від максималістської, так званої буржуазної трудової етики [15, 314].

У формуванні трудової моралі важлива роль належала культурно-релігійному чиннику. В середині XIX ст. робочий час становив близько 38 %, неробочий – 62 %, в тому числі на долю святково-вихідних днів випадало не менше 26 %. З 1872 по 1902 р. число свят зросло: у російських селян до 128, українських – 154, білоруських -120 (відповідно на 7, 26, 3 %) [15, 306 – 307]. Показово, що найбільше зросла кількість свят саме в українських селян.

Це зовсім не означало, що селяни були ледачі або нерозвинені. Загальна кількість свят виникла під вирішальним впливом споживчого характеру селянського господарства. Сільська інтелігенція і державна адміністрація оцінювали кількість святкових днів у православного селянства як надмірне: надлишок свят завдавав шкоди селянському господарству, віднімав велику кількість часу і коштів. Існувала й інша думка: селяни використовували свята для виконання своїх громадських обов'язків або для особистих потреб. Отже, причина бідності полягала не у надмірності свят, а в малоземеллі, неврожаях, сімейних майнових наділах, хворобах худоби та ін. [15, 311].

„Свято є важливою первинною формою людської культури" [16, 13 – 14]. Культ бездіяльності та його сакральний характер – дві основні складові будь-якого святково-обрядового комплексу [17, 28]. „Пияцтво і свята – один з релігійних обов'язків народу", – писав В. О. Ключевський [18, 354]. Вже це відбиває амбівалентність свята [див. 19]. У традиційній культурі мету і сенс життя людина бачила в ритуалі та святі, а повсякденне існування лише заповнювало проміжки між ними. Таким чином, працьовитість і дозвілля (свято) постають в селянській культурі як дві сторони дуальної опозиції, пов'язані між собою за законом амбівалентності, вони включені у загальний ритуал, є його виявом.

1.Пайпс Р. Русская революция: В 2-х ч. – М., 1994. – Ч.1.
2.Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905 – 1907 гг. 1917 – 1920 гг. – М., 1997.
3.Верстюк В. Українські фрагменти російської мозаїки про революцію // Український гуманітарний огляд. – Вип. 3. – К., 2000.
4.Михайлюк О. В. Деякі особливості менталітету українського селянства в передреволюційний період (кінець XIX – початок XX ст.) // Питання аграрної історії України та Росії. – Дніпропетровськ, 2002.
5.Гуревич А. Я. Историк конца XX века в поисках метода. Вступительные замечания // Одиссей. Человек в истории. 1996. – М., 1996.
6.Маркс К. Капитал // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М., 2-е изд., 1978 – Т. 23.
7.Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избранные произведения. М., – 1990.
8.Малиновский Б. Магия, наука и религия. – М., 1998.
9.Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии. – М., 1996.
10.Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М., 1993.
11.Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство. Избранные труды. – М., 1989.
12.Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 3.
13.Современные концепции аграрного развития // Отечественная история. – 1994. – №2.
14.Миронов Б. Н. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. – СПб., 1999. – Т.1.
15.Миронов Б. Н. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. – СПб., 1999. – Т.2
16.Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1990.
17.Ковальков О. Л. Обрядовий час в системі міфологічних уявлень традиційного суспільства (на прикладі українського селянства) // Український селянин. – 2003. – Вип. 7.
18.Ключевский В. О. Неопубликованные произведения. – М., 1983.
19.Михайлюк А. В. Амбивалентность смеха и сакральность в культуре //Докса. Зб. наук. праць з філософії та філології. – Вип. 1. – Одесса, 2001.

О. Л. Ковальков

СИСТЕМА ТРУДОВИХ ЗАБОРОН У ТРАДИЦІЙНИХ ЧАСОВИХ УЯВЛЕННЯХ УКРАЇНЦІВ

Дослідження традиційної культури українського народу, вивчення її духовності, світоглядної системи та ментально-ціннісних орієнтирів, що лежать в її основі, посідає особливе місце. В системі духовної культури ключовою є світоглядна картина світу, яка сягає своїм корінням сивої давнини і відображає міфологічні уявлення, характерні для ранніх етапів розвитку етносу.

У самій же світоглядній системі можна умовно виділити ряд ментальних категорій, серед яких найважливішими виступають міфологічний час і простір. За словами А. Я. Гуревича, в розумінні часу втілюється пов'язане з ним світосприйняття епохи, поведінка людей, їхня свідомість, ставлення до речей [1, 103]. Українська традиційна культура, незважаючи на вплив православної церкви, у своїй основі залишалась язичницькою. Архаїчна свідомість, тобто специфічний тип світосприйняття, сформувала відповідну концепцію часу.

Основною особливістю архаїчного часу є його якісне сприйняття. Час не може бути абстрактним і однорідним. Він завжди конкретний, унікальний, наповнений характерним змістом – природним, людським, господарським. Кожна часова одиниця відрізняється від іншої своїм сематичним наповненням. Є час сприятливий для різних починань та господарських робіт і, навпаки, час негативний, небезпечний. Наші пращури поділяли час на робочий (буденний) і святковий тобто час, коли надприродні сили сприяють людині або стоять їй на перешкоді. Серед східнослов'янських народів зафіксовано чимало вірувань стосовно таких часових відрізків в межах року, тижня і доби. Ці уявлення були основою календарних обрядів, вони визначали тип поведінки

людини, сформували систему традиційних заборон. Звідси практична цінність подібних уявлень, які одночасно були і оберегами, міфічними описами покарань за порушення трудових заборон. Ці повір'я гармонійно співіснували з християнськими догматами. Відповідне культурне явище, яке в історичній літературі отримало назву "двовір'я", або "народне християнство". Така система релігійних поглядів простежується в комплексі фольклорно-етнографічних матеріалів, зібраних в другій половині XIX – першій чверті XX ст. на території сучасної України.

Проблема семантики часових відрізків у східнослов'янській міфології не є новою. В різні часи спроби її вирішення здійснювалися в етнології. Спробою узагальнення напрацьованого матеріалу стала одна з наших попередніх публікацій [2]. В даній розвідці ми зупинимось на системі трудових заборон в традиційних часових уявленнях українців. Окремі аспекти цього елементу народного світогляду знайшли відображення у працях В. К. Соколової [3], О. В. Курочкіна [4], Ю. Д. Климця [5]. Разом з тим до цього часу залишається недослідженим наявний ілюстративний матеріал, місце обрядових заборон у світоглядно-міфологічній системі українського народу. Актуальність обраної теми зумовлена також збереженістю цих уявлень у сучасному селянському світогляді. З'ясування природи цих уявлень і є основним завданням, пропонованої статті.

Для традиційної культури характерне чітке розмежування часу буденного (робочого) та святкового, не пов'язаного з трудовою діяльностю (рос. "праздного", звідси – "праздник"). Чергування буденного і святкового упорядковувало життя, формувало його ритм. На визначення святкового часу впливала система міфологічних уявлень. В будь-які свята заборонялося працювати, а також у дні, які визнавалися сприятливими для проникнення в цей світ негативних сил. Існували також заборони на виконання певних видів робіт в окремі дні тижня. У слов'янській міфології важливе місце посідають обряди "магії першого дня". Базуються вони на вірі у те, що перші дні (року, місяця) визначають якісну наповненість майбутнього проміжку часу. Такі дні вважалися святковими. Особливо це стосується Різдвяних і Новорічних свят. В різних регіонах України зафіксовано подібні повір'я. "Кажуть, що якщо хтось з господарів у часи святкових вечорів робить щось для себе, то йому вродиться або худоба монструальна, або якась калічена" [6, 332]; "у Сурожському повіті Чернігівської губернії у Колядні дні господар наказує своїй ролині нічого не згибати з дерева не робити ніяких речей зі строго навіть шити, тесати, дрова рубати не можна…" [7, 206]. Трудові заборони у період Різдвяних і Новорічних свят можна пояснити декількома факторами. По-перше, це один з елементів "магії першого дня". Початок року, як і іншого часового відрізку, слід проводити у бездіяльності, щоб не переобтяжувати роботою "молодий", ще не зміцнілий новий рік. До того ж роботи, які проводяться в ході, коли новонароджене сонце потребує „допомоги", можуть йому зашкодити. Цікаво, але подібні заборони розповсюджувалися і на тиждень масляної. Так, на Харківщині, жінки не виконували жіночих робіт, "щоб черви не завелись в маслі, і щоб телята ласкаві були..." [8, 254]. Коли рік починався навесні, саме обряди масляної виконували функцію новорічних.

"Магією першого дня" можна пояснити і звичай не працювати на "молодика". Про особливе вшанування його східними слов'янами знаходимо ще в "Стоглаві" [9, 266]. У середовищі українців у день народження нового місяця (як і в день народження нового року) не радили працювати, особливо у полі. "Всякі посіви на молодик не дають хорошиго врожаю, вони лише "миладяться" тобто постійно рясно цвітуть", – зафіксовано серед українців Воронежчини [10, 218]. "На молодику неможна на городі що-небудь садити – вродить багато, але но нічого не дозріє і залишиться молодим", – вважали на Херсонщині [11, 4]. На Харківщині в к. XX ст. записано, що "на молодику ніззя солити помідори, огірки, яблука заливати. Пройде 2-3 дні – тоді можна" [12, 235].

Трудові заборони поширювалися також на інші дні. Особливою увагою народу відзначений четвер на Великодньому тижні (його ще називають Живний). Оскільки в цей день із потойбічного світу навідуються мертві. Тому селяни у четвер не працювали і вірили, що у порушника цієї заборони виросте мертва (навська) кістка [13,15]. "Навська кістка" – це наріст, який виростає на руці, під оком або на спині і причиняє значних страждань [14, 500]. В четвер на Троїцькому тижні відзначали Навську Трійцю [15, 110]. На цей день також розповсюджувались аналогічні заборони.

У системі міфологічних уявлень українців важливе місце займає період Зелених свят (Русалій), на які припадає час літнього сонцестояння. У міфології ці дні позначені активізацією русалок, що вплинуло на систему трудових заборон. На Русальному тижні заборонялось працювати, особливо в полі, щоб "не прогнівити русалок". "В русальну неділю не можна йти в поле на роботу. Русалки – якісь невидимі духи – залоскочуть" [16, 71]. "Розігри" починаются з другого дня "Зелених Свят" і продовжуются до Петрівки. В цю неділю селяни нічего не роблять" [17, 287]. Не працювали і на Купала: "Перед Іваном діло роблять, а на Івана – ні", – говорили на Станіславщині [18, 99].

В ці дні виконання будь-яких робіт викликає гнів русалок, які відзначають своє свято. На Станіславщині записано: "В Розігри пішов хлоп на полонину, а на самім гребіні лісниці грали в скрипки, танцювали і співали. Голі такі, гарні" [19, 6]. Зустріч з ними дуже небезпечна. "Одна жінка на "розгри" полола зілля і побачила, що до неї йдуть по зіллі русалки. А одна з них говорила: „Утікай та стережись, та русалок бережись" [20, 16].

Віра в неоднорідність часу виявляється у весняно-осінніх циклах, позначених святами Благовіщення і Воздвиження. У цьому втілений віковий досвід наших предків, результати практичних спостережень за природними ритмами. Вважалося, що до Благовіщення земля відпочиває (вагітна). До цього дня будь-які сільськогосподарські роботи заборонялися. Не можна було навіть кіл у землю вбивати. Наші предки помічали, що "на Благовіщення все із землі вилазить" [21, 64]. "На Благовіщення гади вилазять із землі", – знаходимо у І. Я. Франка [22, 59]. Це було своєрідним індикатором готовності землі до господарської діяльності. Після свята ж Воздвиження, коли земля "здвигається", замикається на зиму, на покій, роботи на ній припинялися.

Протягом тижня також існували дні, несприятливі для діяльності. Важливу роль у цьому відіграло ставлення до парних і непарних чисел. Існують підтвердження тому, що з „чітом", парним, цілим наші предки пов'язували удачу й успіх, а з „лишком", непарним – нещастя і небезпеку. Серед українського населення Курської губ. записано: "Коли хто жениться, то не слід ніколи назначати весілля на ничетне число: на три, п'ять, сім, дев'ять, одинадцять і т.д." [23, 79]. О. О. Потебня виводив слово "лишка" від "лихо": "Лишка является нечотним, нещасливим числом" [24, 6]. Отже, непарні дні тижня – понеділок, середа і п'ятниця – вважалися несприятливими для різних видів трудової діяльності. Ці дні намагалися не виконувати важливих робіт. "В Україні не дозволялося працювати в понеділок ні в середу, ні в п'ятницю. Понеділо, середа, п'ятниця – дні важкі і у ці дні взагалі не варто розпочинати будь-яку роботу", – писав А. К. Байбурін [25, 48]. "В новий будинок не переходили в понеділок, середу і п'ятницю" [26, 118]. У "божкові" дні (середа і п'ятниця) не годиться починати кожну роботу", – вважали гуцули [27, 247].

Найнесприятливішим днем визнавався понеділок. На Чернігівщині говорили: "До пуття діла не доведеш, як в понеділок розпочнеш" [28, 80]. Існує багато пересторог стосовно різноманітних робіт, які не варто виконувати в цей день. В Україні в понеділок не входили до нової хати, "бо уважають цей день за "хвиральний" (важкий) день" [29, 89]. В різних регіонах записано: "В понеділок не можна хліб пекти" [30, 142], "В понеділок не можна золити" [31, 10].

На Полтавщині ще в XIX ст. зберігався звичай, який полягав в цілковитому утриманні заміжніми жінками від виконання господарських обов'язків по понеділках без будь-яких релігійних мотивів, як-то молитв, постів тощо. Характерно, що це право наречена отримувала за окремою статтею шлюбного договору. Український дослідник М. Чернишов [32], а за ним – В. Василенко [33] та Г. Булашев [34, 220 – 221] сходяться на тому, що звичай цей виник на ранньому етапі становлення шлюбних відносин. Це є відлуння так званого "шлюбу на 3/4" – перехідної форми від первісного до моногамного шлюбу. Згідно домовленості дружина належала чоловіку лише на 3/4 і лише в відомі дні тижня була зобов'язана зберігати вірність. В інші дні вона мала цілковите право розпоряджатися собою на власний розсуд. Згодом, з розвитком моногамного шлюбу, така умова не могла вже бути прийнятною. І еротична свобода жінки була замінена господарською – правом не працювати по понеділках.

Спробуємо пояснити негативну семантику понеділка. В язичництві понеділок традиційно присвячувався місяцю (у німецькій мові знаходимо доказ цьому: понеділок – англ. Monday, нім. Montag – „день місяця"). За деякими повір'ями, місяць – вороже людині світило, "сонце навпаки", світило потойбіччя. Він світить вночі, коли панує нечисть, а значить, світить для неї. По суті, саме вночі, при світлі місяця, розмивається межа між світом живих і світом мертвих. За аналогією день, який присвячувався "нечистому" світилу місяцю, також не міг бути вдалим для людини.

В п'ятницю ж намагалися не виконувати переважно жіночих робіт. Етнографи в різних районах України зафіксували розгалужену систему трудових заборон, пов'язаних із цим днем. "В п'ятницу ніколи не прядуть. Особливо незпечно прясти тим, у кого є худоба. Цей гріх відіб'ється на домашніх тваринах: "хоч кузка нападе, хоч слина з рота бігтиме". Якщо шити в п'ятницю або середу, то може родитися слепою дитина; якщо вагітна жінка шиє, то пологи будуть тяжкими" [35, 160]. "В п'ятницю добрі люди не прядуть", "Тій жінці, що пряде у п'ятницю, пробивається горло клоччям", "Не можна тіпать, мняти конопель, личок микать. Як тіпають коноплі, то лихоманка тіпатиме. У п'ятницю конопель не трусять, щоб очей не запорошити" [36, 271]. "У п'ятницю плаття не золять,... не орють і не полють" [28, 56]. У п'ятницю не прядуть і не орають" [37, 56]. Такі вірування ускладнюються уявленнями про існування специфічого міфологічного персонажу Параскеви-П'ятниці, яка карає тих, хто працює у п'ятницю.

П'ятниця в язичництві була присвячена богині Мокоші. Основними її атрибутами зображували довге волосся і прядку. Мокош також опікувалася жіночими роботами, жіночою долею, родючістю, здоров'ям. Тому в п'ятницю жіночі роботи, догляд за своїм волоссям може виконувати лише господиня цього дня – сама Мокош-П'ятниця. Виконання ж зазначених робіт жінками в цей день, за повір'ями, завдавали тяжких страждань богині.

Субота і неділя також визнавалися днями неробочими. Звичайно, що на вшанування неділі нашими предками наклало свій відбиток християнство. Можна простежити, що і в язичництві цей день був особливим. Сама етимологія слова – від давньоруського "не делати" – говорить сама за себе. Українські приказки говорять: "Радий би робити, та неділя не велить", "Якби не неділя, не сидів би без діла". В повідомленнях інформаторів знаходимо

категоричні заборони виконувати будь-яку роботу в цей день, незалежно від виду діяльності. "В неділю не можна робити нічого важкого" [38,8]. "В воскресение ничего не работают" [8,264]. Але знаходимо також, що при необхідності дозволялося виконувати певні види робіт. Наприклад, пекти хліб [39, 413]. Хоча, як правило, "у неділю не гоже пекти хліба" [28, 72].

Субота також визнавалася днем неробочим. Вважалося, що в цей день не можна починати якусь роботу, бо і надалі робитимеш це по суботах [30, 142]. На Чернігівщині говорили: "У суботу не годиться золити сорочок" [28, 54], "У суботу не годиться шити" [40, 8]. На Херсонщині говорили, що в цей день можна працювати лише до полудня [11, 5]. Субота була, на нашу думку, не стільки святковим, скільки передсвятковим (перед неділею) днем тижня. Люди в цей день починали готуватися до зустрічі неділі, прибирали в хаті, милися в бані (звідси субота – банний день), щоб в найкращому вигляді зустріти головний день тижня – неділю.

В межах доби будь-які роботи припинялися після заходу сонця. Це пояснювалося тим, що, за народними уявленнями, після заходу сонця наступає "дідча година" [22, 326]. Цей час вже не підвладний людині, це час нечистої сили, тому результати людської діяльності в такі години не можуть принести користі. Не радили по заході сонця мести в хаті, пояснюючи це тим, що "после заката солнца можно счастье или прибыль из дома замести" [41, 33]. Не можна було заносити щось в хату. Зокрема, не радили ходити по воду, щоб "не принести з водою щось зле" [42, 318].

Застерігали і від робіт у полудень. В цей час активізуються демонологічні істоти – водяник, лісовик, русалки, польовик, полудниця. Цей час вважалося краще пересидіти вдома, не працювати, не подорожувати, тобто спробувати відгородити себе від можливої небезпеки.

Небезпеку полудня для язичника можна пояснити декількома моментами. Полудень – пік добової сонячної активності. В період польових робіт саме в цей час актуальною стає небезпека отримати сонячний удар. В словнику В. І. Даля слово "полудневик" тлумачиться як сонячний удар [43, 251]. Сонячний удар є основною зброєю українського демонологічного персонажу Полудниці – так вона карає необережних за роботу в полудень.

Ще одним фактором, що визначив ставлення язичника до полудня, була семантика тіні. Д. Д. Фрезер [43], а за ним Л. Я. Штернберг [45] пояснювали небезпеку полудня тим, що в цей час тінь скорочується до мінімуму. Тінь же, за народними уявленнями, вважалася двійником душі. "У деяких народів тінь і душа є синонімами", – писав Л. Я. Штернберг [45, 14]. Зміна розмірів тіні вважалось безпечним явищем, тому в цей час бажано пересидіти у безпеці.

Уявлення про неоднорідність часу і є основною характеристикою усвідомлення часу в міфологічному мисленні. За словами А. Я. Гуревича, час в язичництві не стільки усвідомлюється, скільки безпосередньо переживається [1, 111]. Матеріалістична наука схильна трактувати подібні вірування як релігійні пережитки або ж забобони. Але вони виникли і сформувались в єдину систему на тому етапі розвитку мислення і світосприйняття, який можна назвати дитинством людства. Таке мислення ні в якому разі не можна розглядати як примітивне, а виникнення даних уявлень лише як прояв безсилля людини перед силами природи. Таке мислення характеризується як міфологічне або ж, за визначенням О. М. Афанасьєва, поетичним. Подібні уявлення виникли внаслідок тісного контакту з природою. Тому подальше вивчення цих вірувань сприяє поглибленню наших знань про історію і культуру східнослов'янських народів.

1.Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984.
2.Ковальков О. Л. Семантика часових відрізків в східнослов'янській міфології // Духовність українства. – В. 4. – Житомир, 2002.
3.Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов (XIX – нач. XX в.) – М.: Наука, 1979.
4.Курочкін О. В. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність. – К.: Наукова думка, 1978.
5.Климець Ю. Д. Купальська обрядовість в Україні. – К.: Наука, 1990.
6.Возняк М. Народний календар із Овруччини 50-х рр. XIX ст. в записі Михайла Пйотровського // Древляни: Збірник статей з історії та культури Полісся. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 1996.
7.Зеленин Д. К. Очерки русской мифологии. – В.1 Умершие неестественной смертью и русалки. – Пг., 1916.
8.Жизнь и творчество крестьян Харьковской губ. Очерки этнографии края / Под. Ред. П.В. Иванова. – Т. 1. – Харьков, 1898.
9.Стоглав. – СПб., 1863.
10.Дикарев М. Народний календар Валуйського повіту, Борисівська волость Воронезької губ. // Матеріали до українсько-руської етнології (МУРЕ). – Т.6. – Львів, 1903.
11.Ястребов В. Н. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губ. – Одесса, 1894.
12.Муравський шлях-97: Матеріали фольклорно-етнографічної експедиції по селах Богодухівського, Валківського, Краснокутського та Нововодолазького районів Харківської обл. – Харків: ХДІК, 1998.
13.Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой ИРГО, Юго-западный отдел. – Т.3. – СПб., 1873.
14.Доманицкий В. Историко-этнографические мелочи из материалов З. Доленги-Ходаковского // Киевская старина (КС). – 1904. – №9.
15.Rulikowski E. Opis powiatu wasylkowskiego pod wzgledem historycznym, obuczajowym i statystycznym. – Warszawa, 1853.
16.Доманицький В. Народний календар у Ровенському повіті Волинської губ. // МУРЕ. – Т.15. – Львів, 1912.
17.Венгрженовский С. Языческий обычай на Брацлавщине "гонити шуляка" // КС. – 1895. – № 9.
18.Климець Ю. Д. Купальська обрядовість в Україні. – К.: Наука, 1990.
19.Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії (ІМФЕ) НАН України ім. М. Т. Рильського, відділ рукописів. – Ф.29-3. – Оп.1. – Спр. 90.
20.ІМФЕ. – Ф.33-3. – Оп.1. – Спр. 37.

21.ІМФЕ. – Ф.33-3. – Оп.1. – Спр. 27.
22.Франко І. Я. Галицько-руські народні приповідки. – Ч.1. / / Етнографічний збірник (ЕЗ). – Т.10. – Львів, 1901.
23.ІМФЕ. – Ф.28-3. – Оп.1. – Спр. 250.
24.Потебня А. А. О доле и сродных с нею существах. – [Б.М.], 1865.
25.Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л.: Наука, 1983.
26.Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. – В.1 Київське Полісся. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 1997.
27.Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка,1984.
28.ІМФЕ. – Ф.28-3. – Оп.1. – Спр. 160.
29.Шевченко Л. Звичаї, пов'язані з закладинами будівлі // Первісне господарство та його пережитки на Україні (ПГПУ). – 1928. – №1-2.
30.ІМФЕ. – Ф.28-3. – Оп.1. – Спр. 143.
31.ІМФЕ. – Ф.33-3. – Оп.1. – Спр. 13.
32.Чернышев Н. Опыт истолкования обычая "понеділкування" // КС. – 1887. – №4.
33.Василенко В. И. Празднование понедельника в Малороссии // КС. – 1887. – №1.
34.Булашев Г. О. Украинский народ в своих легендах, религиозных взглядах и верованиях – В.1. Космогонические народные воззрения и верования. – К., 1909.
35.Малинка А. Сборник материалов по малорусскому фольклору. – Чернигов, 1902.
36.Милорадович В. П. Малорусские народные предания и рассказы о Пятнице // КС. – 1902. – №5.
37.Косич М. Н. Литвины-белоруссы Черниговской губ., их быт и песни. – СПб., 1902.
38.Онищук А. Народний календар. Звичаї і повір'я, прив'язані до пооодиноких днів у році. Записано в 1907-1908 рр. у с. Зеленици Наддвірнянського повіту // Матеріали до української етнології (МУЕ). – Т.15. – Львів, 1912.
39.Милорадович В. П. Житьё-бытьё Лубенского крестьянина // КС. – 1902. – №4.
40.ІМФЕ. – Ф.1-К.2. – Оп.1. – Спр. 13.
41.Гринченко Б. Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и прочее. – Чернигов, 1900.
42.Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Родовід, 1997.
43.Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т.3. – СПб., 1882.
44.Фрезер Д. Д. Золотая ветвь.: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1986.
45.Штернберг Л. Я. Первобытная религия в свете этнографии. Исследования, статьи, лекции – Л., 1936.

А. І. Темченко

ВЕРБАЛЬНО-СИМВОЛІЧНІ ПОЗНАЧЕННЯ ХВОРОБ ТА ПОТОЙБІЧНОГО СВІТУ В ЛІКУВАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ СЕЛЯНСЬКИХ ЗНАХАРІВ

Проблема вивчення семантики потойбічного світу у традиційному світогляді є досить популярною в українській і зарубіжній етнології. Разом з тим вітчизняні дослідження, присвячені поглядам на смерть чи станам, наближеним до неї, досліджують потойбічний світ переважно у контексті поховального обряду [1]. Цікавими видаються праці Ф. Євсєєва, О. Курочкіна Ю. Писаренка, М. Козлова, М. Менцей, С. Неклюдова, в яких пропонуються нові підходи в аналізі теми [2].

Поряд з іншими фольклорними жанрами особливої уваги заслуговують традиційні лікувальні тексти, де взаємовідношення між "цим" і "тим" світами є досить тісним, що простежується у роботах З. Болтарович, М. Гримич, І. Гунчика, М. Новікової, Н. Вархол, Т. Шевчук, В. Харитонової, Г. Бондаренко [3]. Незважаючи на видиму чисельність досліджень, недостатньо вивченим залишається зв'язок замовлянь з міфами творення, а також виявлення сюжетів-кліше впізнання, вигнання і знищення хвороб. Отже, мета публікації полягає у визначенні основних мотивів магічного знищення хвороб як представників міфологічного потойбічного світу.

Важливість позитивного результату традиційного лікувального обряду є причиною того, що необхідні дії та текст не лише наповнюються символічними фігурами, але й самі стають знаковими. Процес їх міфологізації, який відбувається у специфічному "міфопоетичному культурному середовищі, яке визначається особливим типом світобачення і світорозуміння, що відбивається в основному змісті архаїчних текстів як боротьба конструктивного космічного принципу з деструктивною хтонічною стихією в описі етапів послідовного створення і становлення світу" [4, 9]. Подібні онтологічні уявлення вплинули не лише на зміст і форму проведення ритуалу, але й на внутрішню структуру замовлянь, які слугували його описом.

Тексти лікувальних замовлянь у цьому аспекті співвідносяться з етіологічними міфами, тому складаються з двох основних частин. Перша описує виявлення хвороби і характеризується процесом її пошуку та ідентифікацією: *"Підвій ... припав нічний, північний, припав з роботи, за сухоти, за їдання, за пиття, з гуляння, з буяння, з поклику, з помислу, з погляду. Припав з хмари, з вітру, із сонця, нічний, північний, полудневий, сходовий, нудяний, сердешний"* [5, 194]. Друга спрямована на знешкодження і послідовне відсилання-знищення хвороби: *"Я ж тебе (підвій) вимовляю, водою виливаю, яйцем викачую, на кущі і на сухий ліс відсилаю. Там тобі гуляти і буяти, гнилі колоди вивертати, жовті піски пожирати, синє море попивати. Щоб тут тобі червоної крові не спивати, синіх жил не витягати, жовтої кості не ламати!"* [5, 194].

Традиційні лікувальні тексти насичені різноманітними символічними фігурами, які відіграють важливу смислову роль у словесному описі міфологічного світотворення. Ідентичні ознаки простежуються також в українських замовляннях, де розігрується міфологічна містерія знищення негативних сил – хвороб, які набувають знаковості й уособлюють хтонічні аспекти міфу.

Ще одна ознака міфологізації замовлянь виявляється в участі "популярних" міфологічних персонажів: Ісуса Христа, Матері Божої, Іоанна Хрестителя, святих Гавриїла, Михаїла, Миколая, Арааама, апостолів Луки, Іоанна, Матвія, Марка, Святого Духа, Святої Трійці, великомучениці Варвари тощо. Вони, як правило, уособлюють вищі сили і є персоніфікованими природними принципами, за допомогою яких відбувається упорядкування космосу. Святі у замовляннях демонструють послідовний перехід міфу від загального (космічного) до конкретного (людського), де також відбувається постійна боротьба із силами зла. Структуру замовлянь в цьому випадку можна трактувати як проекцію

"основного" міфу, тому лікувальні тексти компонуються у вигляді запитань-відповідей, описів подорожі героя, його змагань з лихоманками, "трясовицями", парадоксальним ситуаціям тощо.

Міфологізацію хвороб, тобто надання їм певних магічних властивостей, відображено у специфічності їх текстового зображення. Відповідно до традиційних уявлень слов'ян, кожна людина протягом життя має свого двійника, який є міфічною істотою. Після смерті або під час сну він залишає людину у вигляді комахи, тварини, пари, вітерця [6, 173]. Дух-покровитель оберігає людину від інших собі подібних, які намагаються їй зашкодити. Народні перекази свідчать про змагання двійників між собою [7, 12]. В разі загибелі одного з них – помирав і його господар, зворотний результат означав майбутню перемогу людини над своїм ворогом [8, 495]. Показовим у цьому плані є опис розгрому половців в Іпатіївському літописі. За словами О. Потебні, він носить "цілком серйозний характер, без всіляких фігур", тобто вжитий у прямому значенні [8, 481]. Духи-покровителі руських воїнів допомагають їм у битві з ворогом: "І зіткнулись [половці] спершу з полком [Святополка], і як грім ударив, коли вони обидва зіткнулись чолами, і битва була люта між ними, і падали [вої] з обох [сторін]. Та підійшов Володимир з полками своїми і Давид [Святославич] з полками своїми, і, побачивши [це], половці кинулись навтікача. І падали половці перед військом Володимировим, невидимо биті ангелом, як це бачило багато людей, і голови летіли, невидимо зітнуті, на землю" [9, 167]. Факт незримої присутності духа-покровителя простежується також в українських замовляннях, основна мета виголошення яких полягає не лише у зціленні фізичного тіла. Сила знахаря спрямована насамперед на знищення ворожого духу хвороби. Для цього він "активізує" свого двійника або двійника хворого. В такому сенсі хвороби асоціюються з негативними силами (духами), вони нападають на людину, подібно живим істотам, трясуть, палять її (пор. з прислів'ям: *"Щастя, як трясця: на кого схоче, на того й нападе"* [8, 496]). Подібні вирази збереглися до нашого часу у вигляді сталих фразеологізмів. Наприклад*: "Напав нежить", "Напав кашель"*. У німецькій мові хвороби також ототожнюються з міфологічними істотами: *"Von einem elbischen Wesen"*. Аналогічне ставлення до хвороб відбилось у прокляттях: *"Щоб тебе кольки вкололи", "Щоб тебе покрутило та поломило"* [10, 98] тощо.

Духи-покровителі людини можуть перебувати не лише у тілі, деякі з них світять у вигляді зорі на небі, що пояснює численні звертання до зір/зорі у замовляннях: *"Зорі-зориці, єсть вас на небі три рідні сестриці, четверта хрещена, народжена Марія. Ідіть ви, зберіть ви красу, покладіть на хрещену народжену Марію. Як ви ясні зорі, красні межи зірками, щоб була така красна межи дівками"* [10, 496]. Тому духів-покровителів у традиційних віруваннях можемо співвідносити з людською душею. Пор.: *"Зірки – душі людей, – скільки на небі зірок, стільки на небі людей"* [10, 21]. Душа також залишає людину у сні, набуваючи при цьому вигляду "сивої миші" [10, 58].

Міфологічні образи хвороб зображуються у вигляді істот. Існують українські повір'я, де розповідається, що хвороби "ходять" біля осель людей, "викликають" їх за допомогою хитрощів, "проходять" до будинків через вікна, двері, стріху, комин. За народними переказами, вони бувають видимими і невидимими, тобто схожими на тіні. В Іпатіївському літописі розповідається про напад нав'їв на давньоруське місто Полоцьк: "Не було видно їх [бісів] самих, а було видно їх коней і копита. І так уражали вони людей у Полоцьку і його область <...>. У ці ж часи багато людей умирало од різних недуг" [9, 130–131]. Вчені пояснюють велику смертність в ті часи несподіваною епідемією грипу – хвороби, часто супроводжуваної нежиттю. Саме слово "не-жить" є інакомовністю до слова "смерть" [11, 294, 402], яка "перебуває" у традиційних уявленнях за міфічним *"синім морем"*. У сербському замовлянні говориться: *"Сходещю нежиту от сухого мора"*. Словосполучення *"сухе море"* семантично тотожне традиційним назвам, які характеризують місце розташування міфологічного потойбічного світу *"синій ліс", "сині гори", "пустий чоловік", "залізна корова", "кам'яні відра"*: *"Піду я на пустую ниву, де не сіяно, не орано, там, де уродила пшениця он яка лопушна, колосна!"* [12, 112]. *"Був собі синій чоловік, та пішов він в синій ліс, та зрубав він синє дерево та зробив синього човна і сині веселечка, та сів він в синього човна, та й поїхав на синє море, спіймав синю щуку, з синіми губами, з синіми зубами, з синіми перами, взяв синього казана, налив синьої води, приставив до синього вогню, обіклав синіми дровами зварив синю щуку, став її розбирати, на частки роздирати синіми зубами, синіми губами, стала хрещеному (ім'я) бешиха відступати, за сині гори, в глибокі річки, в лісові хащі, в болота"* [13]. У зв'язку з цим хвороби найчастіше відсилаються на сухі ліси, болота. Іноді координати відсилання уточнюються – Чорне море, Дунай. В такому випадку конкретна географічна назва стає знаковою і також символізує потойбічний світ. Аналогічні вірування зустрічаємо у німців, південних слов'ян. Пор.: із сербським замовлянням від "мари": "*Ушла у jajcky ьуску, утопила се у морску пучину"* [8, 501]. В українських лікувальних текстах формули відсилання часто містять поетичні образи моря або морського острова: *"Підіте уроки, на сороки, на луги, на очерети, на болота, на моря"* [12, 90]. *"На морі, на окіяні, на острові, на Буяні, стояв дуб дублястий: під тим дубом сиділа черепаха, всім гадинам сирашиха"* [12, 158].

З уявленнями про міфічну сутність хвороби пов'язані також й інші способи її відсилання/знищення. При дитячих захворюваннях недугу стирали з тіла за допомогою *"ризи Діви Марії"* [14, 224], що є рудиментом архаїчного обряду повторного народження. Функцію *"ризи"* виконувала пелена сорочки матері чи знахарки, яка виголошувала замовляння. Пор. з рос приказкою: *"Чем родила, тем и отходила"* [14, 224]. Українські жінки пелену вимочували у помиях [7, 3], які є аналогом до родових вод. Подібне значення мають обряди пролізання хворого через різноманітні отвори: розколоте дерево, дупло, нору, жлукто тощо.

Поширеним у магічній лікувальній практиці було змітання уявної хвороби з тіла віником; сколювання її різноманітними гострими металевими предметами – шпилькою, цвяшком, голкою, *"видовбування золотими долотами"* [15, 16]. Наприклад, у замовлянні від більма застосовувалися всі

вищезазначені прийоми: "*...Іду я помочі давати нарожденому, молитвяному Степану – більма з ока зганяти, вилами сколювати, граблями згрібати, мітлою змітати, народженому, молитвяному, хрещеному із ока більмо зганяти"* [16, 48]. Хвороба могла "*відрубуватись"* свяченим ножем, який набуває у деяких текстах вигляду *"золотого меча": "Я ж тебе (гостець) замовляю, відтинаю залізним ножем, п'ятьма пальцями, шостою долонею"* [10, 140]; *"Вийшов золотий чоловік з золотої церкви <...> і здибав його (ім'я хворого) <...> і просить він золотого чоловіка: " Золотий чоловік, прошу тебе, вигони з мене злу хворобу <...> погану хворобу золотим мечем відрубать, золотими долотами видовбать, золотими трембітами витрубить"* [15, 16]. Широко застосовувалось у лікувальній практиці імітоване биття хворого, бризкання водою йому проміж очі, змивання недуги. Вода також могла нейтралізувати отруту гадюки [16, 41]. Хвороба, як будь-яка жива істота, не витримувала диму, тому її викурювали різноманітними речовинами, що відзначалися приємним чи, навпаки, неприємним запахом. Обкурювали залишками свяченої паски, хроном, шкаралупою від крашанок, пшеницею, ладаном. Крім цього, застосовували кінський волос, мичку, копито, сушеного сліпця, летючу мишу, кров півня, зарізаного на Меланки, ремезове гніздо, сушену жабу [16, 89 – 90].

Аналогічного значення набуває "вистигання" або "вигризання" хвороби: *"Ти не гризи і не ломи, і кров не бунтуй...не ти мене гризеш, а я тебе гризу. Тьфу, тьфу, і я тебе загризаю"* [16, 87]. Вистрижену, змиту хворобу "ховали" у *"глухий кут"* або знищували – закопували її під порогом, на смітнику, у лісі [7, 2; 16, 56], спалювали, топили тощо.

Досить поширеним є мотив викликання, виманювання хвороби назовні за допомогою ритуального пригощання, що є залишком архаїчних жертвоприношень. Наприклад, пропасниці "пригощають" вареним курячим яйцем: "*Пропасниць сімдесят сім. Їм треба зварить яйце куряче, зав`язать облуплене у пазусі і носить дев`ять день, після прийти до річки до схід сонця і казать: – Добрий день пропасниці! Єсть вас сімдесят сім, а я принесла вам сніданнє. Кинуть яйце у річку да іти додому не оглядуючись"* [10, 126]. До словесних методів вигнання хвороби можна віднести також прокльони на її адресу: *"Трясеш! Бодай ти болотом трясла!"* [5, 88].

Швидке поширення інфекції пояснювалось у традиційному світогляді здатністю хвороби "переходити" з одного місця на інше. Найсприятливішими для ураження вважалися не захищені магічними оберегами люди і речі. Подібні уявлення можуть слугувати поясненням деяких прийомів симпатичної магії, пов`язаних із передачею хвороби іншій особі, тварині, рослині чи предмету. Наприклад: *"Кури, куриці беріть ночниці престрітнії, приговорнії. Кого стала, щоб перестала"* [15, 15]. Захистом від захворювання були різноманітні обереги як речові, так і словесні: *"Лихим очам да сіль, да печина, що ти нам, то й тобі: як нам добре, так і тобі хай добре; нехай буде добре і тобі і нам"* [15, 14].

Аналізуючи внутрішню структуру лікувальних текстів, можемо помітити певні закономірності у *"вишіптуванні"* недуги з тіла хворого. Вигнання-відсилання хвороби починається з тілесного центру (серця) або верху (голови) і закінчується тілесною периферією (пальцями, *"суставцями"*, жилами, *"ручками, ніжками")*, тоді як здобувається вона зворотним шляхом: "*І я вас визиваю, і вас викликаю, і вас одсилаю, де вітер не віє, і сонце не гріє, і де християнський глас не заходе од Захарієвої голови і од паголови, і од його серця, і од його пасерця, і од його рум`яного лиця, і од його карих очей, і од його плечей, і од його рук, і од його ніг, і од його пальців, і од його семидесяти суставців, і од його жовтої кості, і од червоної крові: не буде його серденька нудити і червоної крові ссати"* [16, 54]. Згадування у тексті голови і ніг хворого пов`язано з традиційними уявленнями про життя і смерть. Коли хвороба у вигляді старої жінки стоїть біля голови – хворий довго не житиме, якщо біля ніг – він ще може одужати [11, 294]: "*І Матір Божа в помочі стояла, і сі вроки збирала, на Дунай, на море зсилала. Там собі гуляйте і буяйте, сухе дерево ламайте і од її ручок, од її ніжок, од її головоньки, од її червоної крові, од жовтої кості, од рожденої, молитвяної, раби Божої Марії"* [16, 54].

Українські лікувальні замовляння складаються з двох основних частин – впізнання і знищення недуги. Знахар виявляє хворобу шляхом називання її основних ознак і можливих місць перебування в організмі людини. Перераховані ознаки є інакомовними назвами хвороб, тобто її численними іменами, оскільки, щоб знищити недугу – необхідно знати її справжню природу. Будь-яке захворювання розцінювалось як ураження людини хтонічними невидимими істотами, тому хвороба відсилались до потойбічного світу, розташованого на периферії міфологічного світу, за "синім морем", "за горами", тобто історичною територією проживання ворожих для слов'ян племен.

---

1. Щербак І. Давній обряд поховання, хто помер у "невижитому віці" // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 5-6; Борисенко В. Культ предків в обрядах українців // Родовід. – 1991. – № 2; Двораківський С. Поминальні дні на Північному Підляшші // Берегиня. – 2001. – № 1; Ярошевич В. Поховальні звичаї на Самбірщині // Берегиня. – 2001. – № 3; Ульяновська В. С. Магічні елементи поліського поховального ритуалу (на матеріалах Волинського і Центрального Полісся) // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 2; Ульяновська В. С. Уявлення про духовну сутність людини в контексті поховальної обрядовості // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 3; Коваль-Фучило І. Похоронний ритуал: проблема функціонування і сприйняття // Берегиня. – 2001. – № 1; Коваль-Фучило І. Голосіння у контексті поховального ритуалу // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 1. – С. 33 – 45.

2. Євсєєв Ф. Теоретичні питання демонології та ритуалознавства: Мара і Морена // Київська Старовина. – 2002. – № 2; Курочкін О. Поховальні забави – релікти дохристиянського світогляду // Берегиня. – 1998. – № 3 – 4; Писаренко Ю. Г. Смерть Святогора: відголосок передісторії людства у билинах // Український історичний журнал. – 1999. – № 1, № 2; Козлов М. М. Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ // Український історичний журнал. – 2000. – № 3; Менцей М. Славянские народные верования о воде как границе между миром живых и миром мёртвых // Славяноведение. – 2000. – № 1; Козлова Н. К. Восточнославянские былички о мифическом любовнике. Опыт систематизации сюжетов. Автореф. дисс. на соискание уч. ст. канд. филол.

наук. – М., 1996; Неклюдов С. Образы потустороннего мира в народных верованиях и традиционной словесности // www.ruthenia.ru/folklore/.
3.Болтарович З. Українська народна медицина: Історія і практика. – К., 1994; Гримич М. В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). – К., 2000; Гунчик І. Навська дочка (до вияснення назви архаїчного фольклорного образу західноподільського замовляння) // Берегиня. – 2000. – № 4; Новікова М. Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння / Упор. М. Н. Москаленко. – К., 1993; Вархол Н. Народні методи профілактики та лікування дитячих захворювань // Miroslav Sopoliga a Kolektiv. Vedeckэ zbornnk љtbheno tыzea ukrajinsko-rushnskej kultury vo Svidnnku. – Preљov, 1995. – № 20; Шевчук Т. Магічна поезія замовляння. Еволюція ритуально-поетичних формул // Родовід. – 1993. – № 5. Сны и видения в народной культуре / Отв. ред. С. Ю. Неклюдов. – М., 2002; Бондаренко Г. Таємна сила слова. – К., 1993; Харитонова В. И. Заговорно-заклинательное искусство восточных славян: проблемы традиционных интерпретаций и возможности современных исследований В 2-х частях. – М., 1999. – Часть 1.
4.Топоров В. Н. О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М., 1988.
5.Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1991.
6.Плотникова А. А. Душа // Славянская мифология. – М., 1995.
7.Польові матеріали автора. Записано у селі Суботів Чигиринського району Черкаської обл.
8.Потебня А. А. Слово и миф – М., 1989.
9.Літопис Руський. За Іпатівським списком: Пер. з давн. руськ. – К., 1990.
10.Чубинський П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2 кн. – К., 1995. – Кн.1.
11.Афанасьев А. Н. Происхождение мифа. Статьи по фольклору, этнографии и мифологии / Сост. подготовка текста, ст., комент. А. Л. Топоркова. – М., 1996.
12.Українські замовляння / Упор. М. Н. Москаленко, авт. передм. М.О. Новікова. – К., 1993.
13.Записано Китовою С. А. у селі Межиріч Канівського району Черкаської обл.
14.Познанский Н. Заговоры. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул. – М., 1995.
15.Таємна сила слова (Заговори, замовляння, заклинання) / Упор. вст. ст. Г. Б. Бондаренко. – К., 1992.
16.Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані В. П. Милорадовичем, Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком) // Українські чари / Упор. О. М. Таланчук. – К., 1992.

А. Ю. Корнєв

ДОБА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ І СЕЛЯНСЬКА "ПРАВДА" В ПІСЕННІЙ ЕПІЦІ

Постановка проблеми зумовлена необхідністю всебічного аналізу творів національної пісенної епіки, яка складалася в період формування етнічної самосвідомості українців, отже, містила в собі важливі ментальні структури. Останні були в тісному зв'язку із світоглядними орієнтирами селянства, яке становило основу суспільства, брало активну участь у визвольних змаганнях, нарешті, в якості реципієнтів зберігало і продукувало основні громадські цінності, закладені в пісенній епіці.

На думку С. Й. Грици, жоден фольклорний твір не подає такого "вичерпного уявлення про сутність національного характеру, як думовий епос". Особливість українського епосу полягає в обставинах його формування, "у ситуації "епічних" воєн – зіткнення між національними цілостями", коли дума концентрує "енергію всього народу" [6, 189].

Народна уява представляє це протистояння антагоністичними категоріями "чужих" та "своїх". Їх протиставлення є важливим чинником, що окреслює семантичне поле пісенної епіки. Характеристики перших знаходяться в тісному зв'язку із другими і навпаки. Ось чому одним із завдань постає спроба часткової реконструкції "колективного позасвідомого" українського населення з огляду на ці дві категорії. Така постановка проблеми була фактично табуйована до недавнього часу, і тільки в останні роки стали виходити поодинокі дослідження, здатні на неупереджений аналіз непростих міжетнічних та міжконфесійних відносин на українських територіях у дореволюційний період, зокрема публікації та монографічні роботи В. Гоцуляка, О. Гуржія, Ф. Кейди, П. Мірошниченка, С. Мишанича, Є. Онацького [4; 8; 10; 14; 16]. Особливу роль у методологічному плані відіграли роботи П.Мірошниченка, зокрема його висновки щодо селянської "правди-справедливості" і відчуття "протопатриотизму", яке народжується на її основі [14, 35-78]. Згідно його концепції, "правда-справедливість" є складною категорією, яка включає в себе майже увесь комплекс уявлень, характерних для масової свідомості українського селянина в період від зародження родового суспільства і фактично до остаточної перемоги на селі буржуазних відносин.

Метою статті є визначення основних світоглядних орієнтирів, притаманних українському селянству, які знайшли своє відбиття у пісенній епіці, присвяченій Хмельниччині.

У сучасній історіографії факт існування держави чи, принаймні, державницьких інституцій в часи Хмельницького остаточно затвердився у вітчизняній науці, розбіжності існують тільки в хронологічних та географічних межах. Відносно теми дослідження особливо важливим є те, що соціальні та політичні перетворення в добу Хмельницького супроводжувалися масовим покозаченням [15, 186; 3, 8], тобто у свідомості українського селянина виникав ідеал козацької волі, що відображав загальні громадські установки. Польські джерела періоду Української національно-визвольної революції другої половини XVII ст. також визнавали, що навіть в тих районах Галичини, куди не дійшли загони Хмельницького, міщани і селяни виступали проти шляхти "під виглядом і за звичаєм козаків" [5, 144]. Фактично належність до козацького стану (покозачення) народні маси пов'язували з особистою свободою, а та, в свою чергу, повинна була визначати увесь соціально-економічний і правовий спектр питань.

Звісно, цей процес був непростим та неоднозначним. У монографії О. Гуржія проаналізовано "новий порядок", який ґрунтувався на козацьких традиціях. У той же час, його правова база мала і свої особливості: зберігалося багато пережитків звичаєвого права, із яким рахувалися представники всіх владних структур [8, 125, 132]. У всякому випадку, не викликає сумнівів той факт, що за часів Хмельниччини "...політична влада і всі суспільні групи та інститути в широкому розумінні,

підпорядковувалися козацтву" [8, 125]. Однак залишаються питання, які виходять за межі виключно соціально-політичних досліджень історії козацтва. Головні з них: співвідношення козацтва та українського селянства, козацької культури з народною культурою в цілому. З огляду на обрану проблематику нас перш за все цікавлять спільні моральні настанови, які дозволяли ототожнювати козацькі інтереси з селянськими устремліннями.

Ці питання неодноразово порушувалися дослідниками козацтва, але комплексно були вивчені тільки наприкінці XX століття. Так, у дослідженні В. Щербака, окрім чітко визначених етапів формування козацького стану, соціальних груп, які брали участь у процесі становлення козацтва, також висвітлюється дуже важливе релігійне питання, оскільки релігійний фактор "був домінантою морально-етичних цінностей, реально впливав на соціальну поведінку особи" [19, 24].

Отже, одним із найважливіших факторів у формуванні загальних моральних цінностей української спільноти слід визнати православ'я. В Україні ситуація ускладнювалася тим, що частина української спільноти, у гонитві за привілеями, переходила у католицьку віру, а тому потрапляла до іншого культурного середовища. Ті ж українці, які залишалися вірні православ'ю, разом із релігійною "картиною світу" сприймали і своєрідну народну культуру, яка зближувала такі різні за своїм соціальним та економічним статусом верстви, як селяни, міщани, козацтво.

Звісно, козацький, особливо запорізький устрій, мав притаманні йому специфічні риси. У публікації В. Гоцуляка абсолютно вірно відзначається, що козацтво поєднало в своїй особі звички номадійного суспільства і хліборобські засади [4, 114]. Скажемо більше, козаки, ці вільнолюбні "ізгої" кастового суспільства, в унікальній структурі самоврядування поєднали середньовічний "карнавальний світ" (за М. Бахтіним) із значними залишками язичництва і жорсткою структурою воєнізованої громади. Однак, якщо дослідити кожне з цих положень окремо, то й тут знайдуться відповідні паралелі з селянським світоглядом. Залишки язичництва ми зустрічаємо як в побуті українського селянина, так і в "народному варіанті" православ'я [9]. "Карнавальний світ" і "гротескний реалізм" є сталою характеристикою середньовічної "картини світу" [7, 323], в якій перебувала практично вся українська спільнота часів визвольних змагань XVII ст.

Саме тому для українського селянства зразком наслідування були не стільки формальні ознаки запорізького устрою, скільки ідеали, репрезентовані усім козацтвом як оборонцем волі та православної віри. О. Апанович писала: "...козак відзначався високими морально-етичними якостями, сильним почуттям патріотизму, розумінням найвищої цінності волі й незалежності, фізичним гартом, витривалістю, й умінням концентрувати енергію. Ці риси ... вплинули на формування всієї української нації, ментальності українців" [2, 107]. Такий стан речей підтверджують і джерела XVII ст., в тому числі іноземні. У книзі, яка вийшла у Франції 1663 року і розповідала про ситуацію в українському суспільстві під час повстання Хмельницького, відзначалося, що все населення України вважає себе козаками "і... з гордістю носять це ім'я" [18, 46].

Тексти дум та історичних пісень, що оспівують Хмельниччину, зберегли для нащадків не тільки розповідь про реальні тогочасні події, але й світовідчуття народних, як правило, селянських мас. Так, соціально-економічні причини революції сприймалися селянством тільки у єдності з необхідністю захисту "руської" віри. Цей мотив зустрічається у думі, яка описує причини і початок революції, і яку більшість дослідників вважають цілком автентичною [1, 7], а потім отримує розвиток у наступних пісенних творах. Якщо професійний історик чітко розмежовує передумови і причини повстання, економічні, політичні і релігійні чинники, то для українського селянина XVII ст. світ був дискретним і водночас синкретичним саме за релігійним принципом. Отже, не дивно, що, на його думку, захист віри повинен позитивно впливати на економічний стан православної спільноти: "*Як явилися на Україні попи в ладівницях: /Стали у мужиков пироги на полицях"* [13, 101]. Механізм подібного ставлення коріниться в традиції, на яку орієнтувалася селянська громада і до якої на рівних правах входили і традиційні заняття хлібороба, і його віра. Отже, традиціоналізм був наріжним каменем тогочасного суспільства і максимально концентрувався в ідеї захисту вищого прояву моралі й громадської свідомості – "правди-справедливості".

Із проблемою віри постає і непросте питання ставлення до "чужинців". Взагалі, для фольклорних творів притаманний розподіл на "чужих" і "своїх", причому "чуже" сприймається як вороже [14, 58]. Подібне позиціонування характерне для всіх традиційних суспільств, але за умов військових дій поляризація суспільства досягає критичної межі. Не дивно, що опозиція "чужий – свій" посідає одне з головних місць у творах, присвячених Українській національно-визвольній революції другої половини XVII ст. Думи і пісні, в яких українське військо виступає переможцем, подають яскраві приклади "гротескного реалізму" у зображенні розгромленого "чужинця". Увесь спектр "сміхової культури", на який здатний український народ, підкреслює здобуття дорого оплаченої волі: жарти, глузування, насмішкуваті лайки, ритуальні погрози, ущипливі співи.

Інша річ, коли боротьба йде не на життя, а на смерть, загрожує загибеллю "своїм". Змінюється настрій та інтонація, жорстокість демонструють обидві протиборчі сторони. Дослідники радянського часу намагались обійти або приховати цю проблему, доводили "класову сутність" протистояння [11, 45, 79]. Однак логіка усіх війн, особливо релігійних, така, що в них гине велика кількість мирного населення, без урахування їх соціального чи майнового становища, статі чи віку людей, кинутих у нищівний вир збройної боротьби. Отже, і мова повинна йти не про виправдання або засудження, а про конкретні реалії, що зумовили систему поведінки, певних реакцій на "чужого". Натяками на масове знищення чи вигнання "чужих" також рясніє пізня епіка [17], історичні джерела твердять про активну участь у подібних заходах селянських загонів. Задля більшої об'єктивності у пошуках мотивів такої поведінки звернемося до неукраїнських джерел. "Не треба лаяти козаків за те, що вони побраталися з татарами: можна

звернутися за допомогою до самого пекла, лише б звільнитися від такого рабства та утисків, які вони терпіли" [12, 243]. Цей вислів належить поляку, більше того – коронному маршалу. Він врівноважує емоційність поглядів на насильство в обороні своїх прав і свобод тієї й іншої сторони.

Релігійна картина світу проводила чітку межу між "своїми" та "чужими", а релігійні настанови "чужинців" фатально не співпадали з українськими традиційним укладом життя і уявленнями про "правду-справедливість". Тільки цим можна пояснити непохитну жорстокість протистояння, в якому існували лише переможець та переможений. Тут уже не місце для жартів, кожний рядок передає ненависть до загарбників рідної землі (підкреслено А. К.). Цей мотив особливо яскраво постає у думі, присвяченій Білоцерківському миру [1, 110 – 112]. Згідно зі статтям угоди, поляки мали право повернутися у свої землі й маєтки на більшості українських територій. Селяни, навпаки, вважали ці землі своїм споконвічним володінням. Маючи на увазі свої права, українська народна свідомість завжди спиралася не на державні закони, а на "звичаєве право". Тому право землеволодіння ґрунтувалося на традиції давності або "дідизні", як згадується у відповідних рядках: *"Колись наші діди над сією річкою козакували..."* [1, 112].

На ці батьківські та дідівські землі повертаються вже було вигнані "чужинці", які продовжують вести себе так зухвало, ніби нічого і не відбувалося, але українське селянство вже відчуло себе вільними козаками, тобто такими, хто має право із зброєю в руках захищати свою "правду". Друга складова частина "правди", тобто "справедливість", полягає в тому, щоб вигнати "чужинця" або примусити його перейти до православної віри, а разом із нею прийняти і традиційну мораль українського суспільства.

Аналіз пісенної епіки пізньої доби, зокрема тої, що присвячена подіям Хмельниччини, дозволяє звернутися до маловивченої проблеми формування світоглядних орієнтирів українського селянства. Беручи за робочу основу наукові положення П. Мірошниченка, є підстави зупинитися на аналізі функціонування у фольклорних текстах такої універсальної категорії селянського світогляду, як "правда-справедливість". Ця категорія містить у собі базові поняття, зокрема традиційну мораль і пов'язану з нею православну віру, а також категорію волі, яка включає володіння "дідизною", "звичаєвому праві". В умовах воєнного конфлікту вона потребує постійного захисту від зазіхання "чужих" із зброєю в руках, що зближає селянство з ідеалами козацької волі.

Таким чином, результати роботи мають практичну цінність для подальших досліджень українського пісенного фольклору пізньої доби. Крім того, вони передбачають подальші культурологічні дослідження на рівні виявлення ментальних засад українського суспільства та створення автентичної "картини світу" відповідної історичної епохи.

1.Антонович В., Драгоманов В. Исторические песни малорусского народа. – Т.2. – К., 1875.

2.Апанович О. Козацтво – ментальність українського народу // Сучасність. – 1995. – № 9.

3.Горобець В. М. Українська козацько-гетьманська держава / Історія України в особах: Козаччина. – К.: Україна, 2000.

4.Гоцуляк В. В. Людина козацької доби // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (матеріали IV Всеукраїнських історичних читань). – Київ – Черкаси: Інститут історії України, 1994.

5.Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народновизвольної війни 1648 – 1654рр. – К., 1972.

6.Грица С. Й. Мелос української народної епіки. – К., 1979.

7.Гуревич А. Я. Проблемы средневековой народной культуры. – М., 1984.

8.Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.

9.Іларіон, митрополит Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1991.

10.Кейда Ф., Мишанич С. Народні месники України у фольклорі. – Донецьк, 1998.

11.Кирдан Б. П. Украинский народный эпос. – М.,1965.

12.Костомаров Н. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий. – М., 1994.

13.Максимович М. А. Украинскія народныя пісни, изданныя М. Максимовичем. – Ч. 1. – М., 1834.

14.Мірошниченко П. Я. Т. Г.Шевченко і селянська правда. – К., 1992.

15.Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка. – К., 1992.

16.Онацький Є. Особливості етнопсихології українців // Народна творчість та етнографія. – 2001. – № 3.

17.Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955.

18.Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщи. – К., 1960.

19.Щербак В. О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.): Автореферат дис. ... д. і. н. – К., 1998.

А. І. Лохматова

ІНСТИТУТ СІЛЬСЬКИХ ПИСАРІВ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У вітчизняній науковій літературі досить мало робіт, які б висвітлювали діяльність і становище сільських писарів. Побіжно ці питання вивчалися в працях таких авторів, як Л. Кучумова, Б. Литвак, А. Бондаревський, А. Рогожин і М. Страхов [1 – 4]. Проте писар, будь-то волосний чи сільський, при неписьменному, як правило, волосному старшині чи сільському старості був "ключовою", за виразом Б. Литвака, фігурою в органах селянського самоврядування пореформеного села. Третьою за важливістю в офіційному складі сільського управління вважає посаду сільського писаря Л. Кучумова. "Гігантською фігурою в усьому самоуправлінні" селян називає писаря Г. Попов [5, 40]. Чому ж тоді настільки негативно сприймається писар і чому він такий нецікавий дослідникам? Оцінка писаря як дрібного громадського діяча неосвіченого і малоприємного в моральному відношенні, що її навів у своїх спомина М. Астиров [6], запанувала в художній літературі XIX ст. [7].

Натомість писар у неписьменному селі був фігурою практично універсальною. Наскільки значним за обсягом було діловодство писаря, наскільки різноманітними були його функції можна судити з архівних матеріалів. Як доказ можна навести лише кілька документів, що демонструють і темпи, і обсяги роботи писаря. Так, 10 листопада 1863 р.

Веселянським волосним правлінням Мелітопольського повіту Таврійської губернії було одержано розпорядження станового пристава з грифом "Термінове. Екстрене". В ньому вказувалося: "На підставі розпорядження повітового справника наказую правлінню доставити до мене ні в якому випадку не пізніше 1 грудня відомість про натуральні повинності відбуті тимчасовозобов'язанними селянами волості в поточному 1863 р. за наявною при волості формою" [8, 7]. У цей же день приставом відправляється ще один припис із грифом "Дуже потрібне. Термінове": "Пропоную правлінню доставити до мене до 1 грудня неодмінно за наявними у волосному правлінні формами відомості до річного звіту з примітками". 17 листопада 1863 р. правлінням отриманий новий наказ пристава "негайно представити всі відомості до річного звіту, що вимагаються розпорядженням моїм від 8 листопада, із цим нарочним" [8, 8]. 20 листопада правління відправило дані, "потрібні до річного звіту за 1863 р. про число народжених і померлих за віком про шлюби і про натуральні повинності, відбуті у цьому 1863 р." [8, 9 зв.].

Представлені правлінням дані містили 8 таблиць і 13 відомостей із додатком переліку всіх загальних натуральних повинностей, "відправлених тимчасовозобов'язанними селянами волості за 1863 р.", та іменного списку тих тимчасовозобов'язаних селян, які збирали хліб і сіно у Веселянській економії графа Канкріна впродовж літа 1863 р. Йшли всі ці списки серед інших паперів, що також потрібно було "терміново" або "дуже терміново" підготувати й відправити. Так, 10 вересня 1865 р. із грифом "Дуже потрібне" повітовий справник писав Веселянському правлінню: "Наказую негайно донести мені, окремо по кожному селищу, скільки в цьому році посіяно і зібрано хліба озимого, ярового, а також картоплі, а також і сіна, яка ступінь врожаю, скільки необхідно хліба на майбутній посів і на продовольство. Якщо передбачається недолік у хлібі на посів і на продовольство, то якого саме роду хліб необхідний і чи можуть селяни обійтися до нового врожаю власними засобами, не просячи позички в уряду" [9, 3 – 4]. Про те, наскільки зросли обсяги писаря у подальшому, дає уявлення розпорядження пристава 4 стану Мелітопольського повіту волосним правлінням від 31 жовтня 1887 р. За два місяці до кінця року пристав нагадує правлінням про наближення часу для збирання зведень до статистичного звіту про становище 4 стану. То ж, "щоб уникнути в наслідку даремного переписування при вимозі додаткових зведень, у випадку неповноти представлення таких чи повернення для виправлення, складених із відступом від нижче зазначених правил і форм від чого може відбутися зупинка в складанні звіту", пристав "визнав корисним нагадати правлінням прийняти до керівництва і неухильного виконання наступне: зведення для включення у звіт про стан волосних правлінь повинні бути складені в належній повноті, за формами і складатися з відомостей…"

Далі йде перелік відомостей, які мусив скласти волосний писар. Тепер він містить 34 позиції. Підготовлені писарем зведення, на підставі наказу пристава, складалися з "відомості літ. А про населення за станом" і "відомості літ. Б про населення за віросповіданням". Потім йшли відомості "про число різного роду будинків", "про рух населення", "про фабрики і заводи", "про скотарство". При цьому багато відомостей складалися з декількох розділів. Так, у третю за списком відомість, що значилася під літерою "В", "про число розкольників", "повинні бути включені а) розкольники різних сект, що ухилилися від православ"я, як то поповці …суботники хлистовці духобори молокани штундисти і т.п. і б) сектанти різних найменувань, що ухилилися з інших християнських сповідань, саме меноніти, баптисти, сепаратисти і т.п."

Додатком до відомості повинні бути таблиці: про народжених, одружених і померлих розкольників за відповідними формами. У відомості "про посів і врожай хліба" повинен бути "додаток про врожай інших галузей землеробства", а у відомість "про кустарну промисловість" потрібно було внести "фабрики й заводи, сума продуктивності яких менш 1000 крб." Були тут "Відомості про число похованих на цвинтарях і поза цвинтарями без дотримання християнських обрядів" і "Відомість про число і рід злочинів", при цьому "до цієї відомості повинний бути прикладений докладний список усіх злочинів, коли зроблений кожний, де, хто, потерпілий, сума, втрати від злочинів, ким зроблене дізнання чи виявлений винуватий, хто саме, куди дізнання спрямоване і чим кінчена справа". Окремо йшла відомість "про насильницькі і випадкові смерті" з додатком списку до неї. До відомості про пожежі "повинний бути прикладений список усіх пожеж із поясненням", а до відомості "про влаштування відставних нижніх чинів" "додатком повинний бути іменний список відставним чинам". Крім цього, відомості "про число навчальних закладів" і "про число іноземців, із поясненням у примітці про заняття іноземців", про ярмарки й млини, епідемії й епізоотії. Передусім слід виділити відомість про недоїмки, що їх мала волость, із поясненням, "які приймалися міри взагалі для стягнення і що зробили волосні правління для поповнення недоїмки".

Продовжувала цей перелік зведень відомість "про рух справ і паперів з 1 січня 1887 р. по 1 січня 1888 р. і при ній докладний список невиконаних паперів і незакінчених справ не тільки 1887 р. але і попередніх років із поясненням, де зупинилося їх виробництво". Серед інформації, котру подавав писар, був і опис волості за 1888 р., складений "із повною увагою й старанністю". Завершував цей перелік відомостей і таблиць іменний список "всім обраним на 1888 р. соцьким і десяцьким". При цьому пристав суворо попереджав правління, що "уся ця звітність повинна бути представлена особисто волосними писарями неодмінно до 2 січня майбутнього року. Невиконання ж цього приведе їх не тільки до стягнення за законом, але і до подання про неблагонадійність підлягаючому начальству" [10, 1 – 3]. Слід відзначити, що погрози з боку посадових осіб на адресу писаря було звичайною справою. Так, мировий посередник, відправивши розпорядження у волосне правління, підкреслює: "Після одержання цього негайно доставити з нарочним необхідні мені зведення … всяке

уповільнення приведе до відповідальності старшину й писаря" [11, 30].

Отже, можна зробити висновок, що писар мусив володіти усією адміністративною інформацією, навіть за вимогою лише однієї посадової особи. Водночас у волосного правління й писаря, як його діловода, були й інші начальники: повітове у селянських справах присутствіє, повітова земська управа, повітове казначейство, поліцейські чини, мировий посередник, земський начальник. Значною була й кількість установ і організацій, що зверталися до волосних правлінь, які вимагали подачі різноманітних звітів.

Прикладом цього є відповідь Байдарського волосного правління приставу 2 стану Ялтинського повіту на питання, "хто, окрім поліцейського управління і станового пристава, звертається до правління з вимогами; тобто, які установи й особи; у чому звичайно полягають їхні вимоги й у якій кількості вони надходять; потім скільки від 1 січня по 1 червня надійшло до правління вимог мирових суддів, судових слідчих і інших чинів судового відомства й у чім вони полягають; скільки надійшло, крім пристава, окладних листів земських управ… " [12, 7 – 7зв.]. Інакше кажучи, пристав хотів знати, яким за обсягом було листування, що його мало волосне правління. Відповідь була такою: "На виконання розпорядження Вашого Благородія Байдарське волосне правління має честь доповісти, що всі установи, які є в Таврійській губернії, а також і особи, як ті що, служать, так і не службовці, одні вимагають, а інші прохають, виконання волосним правлінням і волосне правління, побоюючись відповідальності, виконує всі ці вимоги й прохання, хто б не звернувся до нього за такими. У чому полягають ці прохання й вимоги, докладно пояснити неможливо, тому що, хто б не звернувся у волосне правління з вимогою чи проханням волосне правління відмовити права не має, а в якій кількості надходять такі вимоги, то можна уявити, що з числа 518-ти нумерів вхідних паперів 300 таких надійшло від Вашого Благородія, на усі вимоги й прохання по 1 червня надіслано відповідей 1139" [12, 6 – 6зв.]. Отже, діловодство волосних правлінь було значним. Уявлення про перелік справ, що велися правліннями, дає і "Табель книгам і бланкам потрібним для діловодства Зубівського волосного правління Миргородського повіту на 1872 р.", де нараховується понад 40 позицій [13, 116 – 118]. Усі ці "реєстри паперів" і "книги на записку" треба було заповнити належним чином у визначений час насамперед писару.

Що ж представляв собою писар пореформеного періоду? Спробуємо відтворити портрет писаря другої половини XIX ст. У Державному архіві Дніпропетровської області, у фонді Канцелярії Катеринославського губернатора (ф. 11) збереглися "Списки волосних і сільських писарів Маріупольського повіту", складені земськими начальниками повіту в лютому-червні 1892 р. [14].

До 1860 р. у Росії діяла практика підготовки професійних кадрів для служби в сільських і волосних правліннях. При міністерстві державного майна функціонували сільські парафіяльні училища із широким профілем підготовки своїх вихованців. Поряд із писарями вони випускали фельдшерів, коновалів і ін. Так, волосний писар С. Риба, закінчивши в 1851 р. парафіяльне сільське училище, потім 6 років учився в училищі садівництва. Волосний писар К. Рощин, закінчивши в 1852 р. курс навчання в народному училищі, наступні п'ять років у числі інших селянських хлопчиків навчався писарській справі при Олександрівському окружному управлінні державного майна. Відомий громадський діяч П. Чубинський, аналізуючи стан народної освіти в Україні, писав у 1862 р., що мета нинішніх сільських училищ – підготувати віспощеплювачів і, головне, писарів для волосних і окружних управлінь. Ціль ця, – пише Чубинский, – занадто вузька й народ їй не співчуває. Віддати в школу, з якої дитина вийде писарем, украй неприємно для батьків, тому що бути писарем, за народними поняттями, значило бути п'яницею" [15]. Можливо, тому серед вихованців таких шкіл було багато сиріт, що поступали в училища безпосередньо з виховних будинків.

Наприклад, у 1890-х роках уся територія Маріупольського повіту була розділена на 7 земських ділянок. У повіті нараховувалося 26 волостей, у яких було 123 селища. Отже, і писарів було відповідно 26 волосних і 123 сільських. На відміну від сільських писарів, де вікові рамки коливалися від 18 до 66 років, серед волосних писарів не було молодших 21 року, так само як не зустрічалися серед них і люди, старші 60 років. Стосовно соціального походження писарів слід сказати, що в зазначеному вище повіті з 26 писарів 12 були селянами, 5 – поселянами (з них 3 німця), 4 – з міщан. З цих 26 писарів 6 писарів мало домашню освіту. При цьому виділити якусь закономірність чи взаємозв'язок між соціальним станом писаря і його освітою важко, оскільки серед 6 писарів, що одержали домашню освіту, є і міщани, і селяни, і поселяни. Найбільша ж частина писарів одержала освіту в різних училищах, передусім, народних [14, 81 зв. – 82].

Отже, підводячи підсумки аналізу інституту писарів у пореформеній Україні, варто відзначити, що важко дати йому однозначну характеристику. Адже не було винятково позитивних писарів, як і винятково негативних.

1.*Кучумова Л. И. Сельская община в России (вторая половина XIX в.). – М., 1992.*
2.*Литвак Б. Г. Переворот 1861 года в России. – М., 1991.*
3.*Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 долі. – К., 1961.*
4.*Рогожин А., Страхів М. Громадянське селянське управління в Україні після реформи 1861 р. // Вісник академії правничих наук України. – 1998. – № 3.*
5.*Попов Г. Как писарь в России великую силу взял // Родина. – 1989. – № 1.*
6.*Астырев Н. М. В волостных писарях. – М., 1896.*
7.*Див., напр.: Чехов А. П. Ворона // Полн. собр. соч. и писем в 30 тт. – Т.3. – М., 1983. – С.433; Грінченко Б. Серед темної ночі // Твори в двох томах. – Т. 2. – К., 1963. – С.172; Грінченко Б. Екзамен // Там же. – Т. 1. – К., 1963. – С. 244; Телешов Н. Против обычая // Записки писателя. Воспоминания и рассказы о прошлом. – М., 1987. – С.391.*
8.*Державний архів Запорізької області (Далі – ДАЗО). – Ф. 97. – Оп. 1. – Спр. 44.*
9.*ДАЗО. – Ф. 97. – Оп. 1. – Спр. 90.*
10.*ДАЗО. – Ф. 97. – Оп. 1. – Спр. 475.*
11.*ДАЗО. – Ф. 97. – Оп. 1. – Спр. 122.*
12.*Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 2.*

– Оп. 1. – Спр. 125.
13. Державний архів Полтавської області. – Ф. 1014. – Оп. 1. – Спр. 1.
14. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 249.
15. Чубинский П. Два слова о сельском училище вообще и об училище для сельских учителей // Основа. – 1862. – Апрель.

О. О. Драч

СІЛЬСЬКА ШКОЛА В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ (друга пол. XIX – початок XX ст.)

Сучасний етап розвитку держави характеризується активним реформуванням української системи освіти з метою її інтеграції до європейських освітніх стандартів. Це змушує дослідників ретельно вивчати як світовий досвід, так і надбання національної системи освіти. Саме тому дослідження питань історії освіти набувають особливого значення. На думку автора, вивчення історії сільської початкової школи в Україні у період буржуазно-ринкових реформ (друга пол. XIX – поч. XX ст.) актуально у зв'язку з однотипністю періоду, який переживає сучасна держава. Дослідженню цих проблем присвячені публікації Р. А. Гавриш, А. М. Гуз, О. І. Мармозової у часописах. Проте автори аналізують питання історії початкової школи в основному на регіональному рівні, недостатньо висвітлюють навчально-методичне забезпечення сільської школи. Враховуючи це, автор наголошує на важливості вивчення питань організації навчального процесу та змісту навчання у сільських початкових навчальних закладах періоду ринкових трансформацій у Російській імперії. Саме цим цілям і присвячується розвідка.

Якщо проаналізувати хід навчального процесу у другій половині XIX ст., то слід відзначити, що дореформені школи давали тільки навички механічного читання, письма та рахування. Навчали буквоскладовим методом за церковнослов'янськими книгами. У школах на Поділлі навчальні заняття на початку 60-х рр. XIX ст. були випадковим явищем, тому учні не розуміли того, що читали, і відтворювали машинально [1, 35]. У Борзенському повіті Чернігівської губернії вивчали Грамотку, Псалтир, Часослов, тільки в деяких школах губернії використовували звуковий метод [2, 67]. У церковнопарафіяльних школах Пирятинського повіту Полтавської губернії весь курс шкільного навчання складався з освоєння механізму читання [3, 79].

Дійсно, організація навчального процесу в перші пореформені роки не відрізнялася від дореформеного періоду. Голова Бердянської повітової училищної ради констатував, що навчально-методичного забезпечення в школах не існувало, норми класної дисципліни встановлювались і дотримувались учителями на власний розсуд [4, 9]. У кінці 60-х рр. XIX ст. про звуковий метод у звітах інспекторів деяких повітів навіть не згадувалось. Навчальний процес являв собою механічне засвоєння грамоти старим болючим способом: запам'ятовування букварів, часословів і таблиць множення [5]. У 1866 р. міністр народної освіти Д. О. Толстой, який відвідав Полтавську губернію, відзначав, що навчання в початковій сільській школі йшло повільно. Розуміння дітьми прочитаного не ставилося за мету. Письмом оволодівало небагато дітей. Розв'язання найпростішої арифметичної задачі викликало труднощі в найкращих учнів [6, 142]. При огляді шкіл у Харківській губернії на початку 70-х рр. XIX ст., земські гласні зауважували, що навчання проводилося за буквоскладовою методикою [7, 18]. Звуковий метод, якщо й застосовувався вчителями, то досить невміло.

Повітові земства, вивчаючи навчальний рівень початкових шкіл, відзначали, що мізерний відсоток грамотних у повітах зумовлювався як невеликою кількістю сільських шкіл, так і незадовільністю навчальних методик в діючих (за даними Новгород-Сіверського повіту) [5, 26].

Проте в Олександрівському повіті Катеринославської губернії під керівництвом М. О. Корфа вже виникла "нова школа", яка використовувала новий звуковий метод для навчання грамоті. Педагоги довели, що легкість оволодіння грамотою обумовлювалася правильним розвиваючим методом навчання. Саме тому земська комісія з народної освіти Ніжинського повіту Чернігівської губернії в 1869 р. указувала на обов'язковість упровадження звукової методики М. О. Корфа у школах [8, 97]. Приписи шкільної адміністрації скеровували учителів на його неодмінне використання в навчальному процесі. Так, директор народних училищ Катеринославської губернії рекомендував обирати ті навчальні методи, які полегшують шкільну справу, а саме: звуковий і рекомендації до нього [9, 45]. Звуковий метод поширився в усіх регіонах України. Суть навчання грамоті за ним полягала в тому, що дітей знайомили зі звуками (в словах і окремо) та їх зображеннями (буквами) усно й письмово, починаючи з найлегших за вимовою та найпростіших за написанням. Суттєвих зрушень у навчальному процесі в сільських початкових школах ще не відбулось.

Ускладнювалась ситуація тим, що земська школа тривалий час залишалася без навчальної програми. Вчителі самостійно встановлювали основні критерії знань учнів. Практикою були сформовані такі вимоги: свідоме читання російською, писання під диктовку без помилок, вільне читання церковнослов'янською мовою і переклад, освоєння чотирьох дій арифметики [10, 5]. Проте реально майже весь курс початкової школи зводився до засвоєння механізму читання та письма, оглядового знайомства з арифметикою. Механічна диктовка та списування з книг займали більшість навчального часу [11, 67].

Серед головних недоліків навчального процесу у початкових школах називали невміле використання звукового методу, відсутність системності в поданні матеріалу й ігнорування окремих уроків чистописання. Цим пояснювалось, що селянська дитина, навчаючись три-чотири роки, зовсім не каліграфічно писала [12, 129]. Механічність читання констатував і директор народних училищ Харківської губернії [13, 55]. У школах Чернігівської губернії відзначалась майже повна відсутність класної дисципліни [14, 184]. У церковнопарафіяльних школах у середині 80-х рр. XIX ст. тільки окремі вчителі використовували наочно-звуковий метод, всі інші продовжували навчати за буквоскладовою методикою. Інспекція шкіл Старокостянтинівського

повіту Волинської губернії виявила, що в окремих школах найкращі учні не могли прочитати без помилок навіть молитви [15, 28 – 35]. Такий факт пояснюється частою відсутністю священика-вчителя, на час якої дітям пропонувалась самостійна робота, а контроль за ходом навчальних занять доручався одному зі старших учнів.

Правильна організація класної роботи з додержанням необхідного порядку і контроль кожного учня становили основне завдання вчителя, без вирішення якого неможливе досягнення певних результатів. Досить важливою визнавалась попередня підготовка вчителя до занять. Учитель розподіляв учнів на певні групи. Групування за відділеннями відбувалось залежно від обсягу знань дітей і рівня їх розвитку, але часто цей розподіл відбувався довільно. Наприклад, у церковнопарафіяльних школах Волинської губернії налічувалося стільки груп, скільки учнів у класі [16, 4]. Як правило, працюючи з одним відділенням, учитель двом іншим давав самостійну роботу з метою підтримання тиші в класі. У більшості початкових шкіл класні письмові роботи проводились майже щоденно, особливо якщо працював один учитель. Вони заміняли домашні завдання й призначались для учнів старшого та середнього відділень. Основні їх види такі: самостійне читання, вивчення напам'ять, письмові й граматичні вправи, арифметичні задачі [17, 30]. Класні роботи перевірялися за допомогою учнів, домашні – вчителем. Помилки підкреслювались, і учень повинен був кілька разів написати слова чи фрази у виправленому варіанті. Класні журнали на початку XX ст. були обов'язковими в усіх школах, навіть у школах грамоти. Це сприяло плануванню вчителем поурочного матеріалу і чіткому розподілу навчального часу між трьома відділеннями. У більшості сільських початкових училищ ніяких оцінок протягом навчального року не ставилось. Оцінювались учні на випускних іспитах, що відбувалися в кінці навчального року.

Тільки за умови серйозної уваги на уроках учні отримували знання і розвивалися, тому порядок у школі був однією з найважливіших турбот учителя. Правильно організована дисципліна сприяла моральному вихованню дітей, розвитку їх природних здібностей. Основою класної дисципліни ставала законність. Тілесні покарання були відсутні в усіх училищах. Розповсюджені покарання учнів були такі: прослуховування занять навстоячки, залишення в школі після занять на годину і більше [18, 10]. Учні, які залишались у школі, виконували певне завдання, наприклад, повторювали невивчений матеріал чи готували домашнє завдання на наступний день. Окрім цього, використовувались: зауваження, догана, залишення класу, ізоляція за окремим столом, заборона відпочивати з товаришами, повідомлення батьків про поведінку учня і, як крайній захід, виключення зі школи. Незвичайний спосіб покарання застосували в школах грамоти Звенигородського повіту Київської губернії: на другий рік залишили значну кількість дітей з причини вкрай нерегулярного відвідування занять [19, 10].

Не всі вчителі достатньою мірою впливали на поведінку і старанність учнів, що зумовлювалося недостатністю їх педагогічної підготовки та надмірною зайнятістю навчальним процесом. Основними виховними заходами, які використовувались у початкових школах (на матеріалах Харківської губернії), були: організація ялинок (61 % шкіл), літературних вечорів (12 %) і прогулянок (11 %) [20, 59]. Найважливішим виховним засобом у церковних школах вважалися церковні співи. Учням за гарний спів пробачали недостатню успішність з інших предметів. Майже всі початкові училища нагороджували учнів похвальними листами та книжками. У Таврійській губернії практикувалися похвальні відгуки вчителів та вчительських колегій у присутності всіх учнів училища. Провідним дисциплінарним і виховним засобом на початку XX ст. визнавалось надання учням самостійності й ініціативності. Шкільна практика довела, що розсудлива організація шкільної дисципліни – могутній засіб виховання.

Вивчення російської мови в початкових школах визнавалось пріоритетним. Воно включало: засвоєння грамоти, пояснююче читання, письмові роботи, граматику. На допомогу вчителю було видано посібники з пояснюючого читання, що містили ретельно відібрані уривки з текстів, змістовні примітки до них, плани усного та письмових переказів [21, 58]. Використовувалася методика одночасного навчання читання і письма за допомогою таблиць. Її мета – навчити учнів свідомо читати і писати після освоєння азбуки. На першому відділенні методики навчання читання були покликані не тільки прискорювати процес оволодіння грамотою, а й допомагати розвитку мислення учнів. Тому на заняттях із вивчення букв учням рекомендувалось мати набір друкованих літер, які наклеювали в зошит, і відповідних малюнків до них. Доцільним визнавалося запровадження у школі занять-імпровізацій, що сприяли розвитку мовлення, фантазії, самостійного мислення. Головним завданням при використанні наочно-звукового методу ставало залучення дітей до творчості.

Основними критеріями читання, на які скеровував свою педагогічну майстерність учитель, були правильність, швидкість, свідомість і виразність. Заняття з читання тривали до повного закінчення шкільного навчання. Найважливіше значення мало читання вголос. Діти, які навчились читати російською, вивчали церковнослов'янську мову й основні молитви.

На практиці вивчення російської мови в церковних школах ускладнювалось. За свідченням єпархіальних інспекторів, учні не завжди могли передати свої думки чітко та ясно [22, 6]. Як загальні недоліки освоєння російської мови в школах духовного відомства вказувалось нечасте застосування пояснюючого читання та невиразність при читанні. У школах грамоти вчителі не досягали навичок правильного й свідомого читання, зрозумілого письмового викладу думок учнів. Учням бракувало розуміння прочитаного. Більшість з них зосереджували увагу лише на механізмі читання.

Щоб навчити дітей грамотно писати, школа користувалась головним чином двома засобами: списуванням з книжки й проведенням диктантів. При освоєнні письма в школі ставилось за мету навчити каліграфічно без помилок передавати власні думки. Для досягнення цього використовували різні вправи з російської мови: відмінювання слів, усний граматичний аналіз (на матеріалах

церковнопарафіяльних шкіл Богодухівського повіту Харківської губернії) [23, 6]. Зазначалось, що освоєнню письма треба надавати більше самостійності, адже зловживання переписуванням мало негативні результати. Під час навчальних занять багато часу витрачалось на механічне зубріння правил, які діти після закінчення школи швидко забували і тому писали неграмотно. На успішність чистописання негативно впливали і тіснота навчальних приміщень, їх незручність і відсутність якісного шкільного приладдя [19, 9]. Так, у Полтавській єпархії (1910 р.) мали місце випадки занять учнів навстоячки, вони чекали своєї черги присісти для виконання письмових вправ [24, 9]. Письмові роботи учнів церковних шкіл характеризувались значною кількістю помилок і перекручень слів. Це не викликало ніякого подиву в інспекторів, які констатували, що ці школи відчували гостру нестачу в навчальному приладді, починаючи з чорнил та паперу [25, 12].

При вивченні арифметики у початкових школах найдоцільнішим вважалось поступове засвоєння учнем за допомогою вчителя усної та письмової лічби, обов'язково з використанням наочності. Для цього вчителі з власного досвіду рекомендували використовувати навіть горох і боби. Як правило, молодше відділення займалось лічбою в межах до десяти, знайомилось з простими дробами і письмово розв'язувало арифметичні задачі на кожну дію. Середнє відділення знайомилось з цифрами до ста, вивчало подальшу нумерацію і розв'язувало задачі в цих межах. У старшому відділенні учні розв'язували арифметичні задачі, в тому числі й геометричні. Різна тривалість навчального року, малодосвідченість учителів, нестача навчальних посібників, методичних рекомендацій – все це ставало перешкодою для успішного вивчення арифметики у церковних школах грамоти.

Вивчення Закону Божого в початкових школах зводилось до засвоєння напам'ять значної кількості молитов, історичних подій і основних правил моралі на основі євангелічних вчень. Методика викладання цього предмета полягала в усній розповіді законовчителя та переказі її одним зі здібних учнів. Закріплення матеріалу учнями відбувалось шляхом слідкування в книзі за читанням оповідань учителем. При цьому учні, які погано розуміли російську мову, мали можливість звернутись за поясненням незрозумілих слів. Найкращою методикою засвоєння Закону Божого на початку XX ст., за матеріалами II з'їзду законовчителів Харківського повіту, визнавався метод питань-відповідей [26, 6]. Для закріплення правильної вимови молитов законовчитель сільської школи Полтавської губернії А. Сапицький запропонував проведення письмових робіт із Закону Божого, суть яких полягала в переписуванні з книжки окремих сюжетів, а потім написанні їх напам'ять [27, 523]. Вивчення катехізису сприяло ознайомленню дітей з істинами християнської віри та правилами моралі.

Доречно зазначити, що курс Закону Божого включав малозрозумілі, на наш погляд, для дитини поняття. Швидкі ж відповіді напам'ять цілих сторінок з підручника свідчили про бездіяльність учителя протягом року. Попечитель Київського навчального округу констатував, що вивчення молитов на молодшому відділенні викликало значні труднощі в учнів [28, 1]. Неодноразово інспектори нагадували завідувачам народних училищ про необхідність повного виконання програми з Закону Божого. Харківська губернська училищна рада в 1885 р. констатувала невиконання програми Закону Божого в більшості початкових шкіл Охтирського повіту [29, 20]. Успіхи із Закону Божого в школах, на думку єпархіальних спостерігачів, залежала від участі священиків у його викладанні. У результаті частих пропусків священиками занять і недбалого ставлення до виконання вчительських обов'язків навчальні програми з цього предмета у народних училищах залишались невиконаними (за даними Зміївського повіту Харківської губернії) [30, 80]. Наслідком цього ставала відсутність випусків у школах.

Основними недоліками початкової школи визнавались абстрактність навчання і домінування книжних знань. Наприкінці XIX ст. постало питання про необхідність якісного поліпшення шкільної справи. Передова громадськість наполягала на загальноосвітності школи, метою якої є розвиток учнів. Учителю повинна була надаватися повна свобода вибору підручників і навчальних посібників. Школа, за висновками досліджень комісії Харківського товариства грамотності, мала відмовитись від претензій вчити своїх учнів. Діти повинні вчитися самі, а народне училище – тільки допомагати їм і полегшувати їх працю. Це б сприяло підвищенню успішності роботи початкових шкіл. Окрім того, дітям обов'язково мала бути надана свобода занять малюванням, кресленням, ліпленням.

Курс початкової школи, який визначався офіційними навчальними планами, містив досить обмежений навчальний матеріал, тому на початку XX ст. постало питання про перегляд існуючих програм з метою включення до них географії, природознавства як самостійних предметів [31, 2]. Більше половини вчителів початкових шкіл Харківської губернії вимагали розширення навчальних програм і впровадження нових предметів [32, 84]. Поступове зростання мережі початкових шкіл наочно демонструвало суспільству недосконаліть змісту навчального процесу в них, їх відірваність від народного життя і місцевих умов.

На початку XX ст. у зв'язку з прийняттям закону від 3 травня 1908 р. впроваджувався чотирирічний термін навчання дітей у початкових школах. Створились умови і для розширення навчальних програм. Основними рекомендаціями вчителів церковних шкіл Волинської губернії з оновлення програми початкової школи були: включення в навчальний план природознавства та елементарного курсу вітчизняної історії [33, 22]. Метою навчання в початкових школах визнавався всебічний розвиток особистості дитини.

На думку українських громадських діячів, навчальний план початкової школи в Україні мав включати такі предмети, як: Закон Божий, рідна мова, арифметика, природознавство, географія, історія, ручна праця (малювання, ліплення, різьблення по дереву), спів, фізичне виховання. Підкреслювалось, що вивчення російської мови треба починати не раніше другого або третього року навчання [34, 7]. На Всеросійському з'їзді вчителів зверталась увага на необхідність коригування навчальних програм відповідно до місцевих умов. Пріоритетним завданням

початкової школи визнавався фізичний, естетичний, розумовий розвиток дитини. Як головна умова для цього відзначались самостійність і творчість учнів. У всіх доповідях на Першому всеросійському з'їзді вчителів вказувалось, що спільне навчання дівчат та хлопців – це важливий метод виховання, який позитивно впливав на учнів [34].

Таким чином, у досліджуваний період основними предметами навчального курсу в початкових училищах були Закон Божий, читання, письмо та арифметика. Відсутність певний час розроблених навчальних програм негативно відбивалась на навчальному процесі. Шкільна адміністрація, педагоги та народні вчителі самостійно розробляли методичну базу організації класної роботи, вимоги до знань та вмінь учнів. У другій половині XIX відбувається якісне поліпшення роботи сільських початкових шкіл в Україні. Цьому сприяло поширення звукового методу навчання грамоти, популяризація досвіду провідних педагогів, активне застосування наочності у навчальному процесі. На початку XX ст. навчальний процес у сільських школах базувався на останніх досягненнях педагогічної науки: принципах наочності, творчості учнів, їхнього всебічного розвитку.

Подальші розвідки автор планує спрямувати на дослідження кадрового забезпечення сільських початкових шкіл в Україні.

1.*Барсов И. Школы на Волыни и Подолии в 1862 году. – СПб., 1863*
2.*Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии // Журнал министерства народного просвещения. – 1864. – Т. 121*
3.*Яцевич Ю. В. Начальное народное образование в Полтавской губернии. – Полтава, 1894.*
4.*Звягинцев Е. А. Полвека земской деятельности по народному образованию. – М., 1917.*
5.*Хижняков Народное образование в Черниговской губернии // Русская мысль. – 1897. – № 6. – 7.*
6.*Оржеховский И. В. Из истории внутренней политики самодержавия в 60–70-х годах XIX века. – Горький, 1974.*
7.*Павловский Ф. А. О народных школах Харьковского уезда в 1871 году. – Харьков, 1873.*
8.*Миропольский С. План и основы устройства нашей народной школы. – СПб., 1875.*
9.*Народное образование в Нежинском уезде // Земский сборник. – 1885. – № 1.*
10.*Циркулярные предложения директора народных училищ Екатеринославской губернии Н. Богатинова подведомым ему инспекторам народных училищ. – Б.м. и г.*
11.*Свод постановлений Глуховского земства по народному образованию за 1865/1895 гг. – Чернигов, 1899.*
12.*Русов А. А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1899.*
13.*Отчет директора народных училищ Харьковской губернии о состоянии учебных заведений за 1887 год. – Харьков, 1888.*
14. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 2.*
15.*Центральний державний архів м. Києва (далі – ЦДІАК). – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 51.*
16.*Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 558.*
17.*ДАЖО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 251.*
18.*Баранов А. Подробный план занятий в начальной народной школе с указанием самостоятельных работ. – СПб., 1886.*
19.*Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Киевской епархии за 1903 –1904 учебный год. – К., 1905.*
20.*Состояние начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 год. – Харьков, 1904.*
21.*Повалиев Ф. Уроки объяснительного чтения в народных школах. – Мариуполь, 1884.*
22.*Отчет о состоянии церковно–приходских школ и школ грамоты Киевской епархии в учебно–воспитательном отношении за 1905–1906 учебный год. – К., 1908.*
23.*ДАХО. – Ф. 734. – Оп. 1. – Спр. 3.*
24.*Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в 1910/1911 учебном году. – Полтава, 1912.*
25.*Отчет о состоянии церковных школ Волынской епархии в 1904/1905 учебном году. – Почаев, 1906.*
26.*Отчет о втором съезде законоучителей и учащих Харьковского уезда. – Харьков, 1916.*
27.*Сапицкий А. Заметка о письменных работах по Закону Божию // Полтавские епархиальные ведомости. – 1887. – № 14.*
28.*Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 779. – Оп. 1. – Спр. 1.*
29.*ДАХО. – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 2.*
30.*ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2130.*
31.*Чарнолуский В.И. Съезды по народному образованию. – Пг., 1915.*
32.*Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1909 год. – Харьков, 1912.*
33.*ДАЖО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 367.*
34.*Русова С. З з'їзду вчителів // Світло. – 1914. – № 5.*

Н. О. Попова

ПРОБЛЕМИ СТОСОВНО ЗАЛУЧЕННЯ СЕЛЯНСТВА ДО РЕАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОЕКТУ: РЕЦЕПЦІЯ ІНТЕЛЕГЕНЦІЇ В ТРЕТІЙ ЧВЕРТІ XIX ст.

Проблемі залучення селянства в процес націотворення у другій половині XIX ст. належить важливе місце в контексті дослідження формування української нації. Річ у тім, що українська модерна нація стала реальністю завдяки етнічній основі, яка була збережена передусім у селянському середовищі. Так, сучасна українська літературна мова була вироблена на основі селянських говірок, а селянські традиції стали основою для формування національної культури. Проте навряд чи без науково-теоретичної діяльності національно свідомої української інтелігенції селянство, котре зберігало ознаки моноетнічної ідентичності здебільшого на підсвідомому рівні, стало б основою тогочасного національного проекту. Отже, проблема "націоналізації" селян, що постала перед інтелігенцією в третій чверті XIX ст., є однією з центральних проблем в історії формування української нації.

Джерельною базою у висвітленні цього питання є передусім праці речників українського національного руху другої половини XIX ст. таких, як М. Костомаров [1], П. Куліш [3], В. Антонович [4], М. Драгоманов [6] і решти діячів українських "Громад". Водночас зазначена проблема є поки що малодослідженою, хоча побіжно висвітлювалася в працях таких авторів, як І. Лисяк-Рудницький [7], В. Сарбей [8], Н. Шип [9], А. Катренко [10], В. Меджецький [11], С. Світленко [12].

Метою запропонованої розвідки є з'ясування рецепції тогочасної інтелігенції на місце селян у процесі формування українського національного проекту в 50 – 70-х роках XIX ст.

Від середини XIX ст. українська інтелігенція, що прагнула актуалізувати власну національну

ідентичність, перебувала водночас у кризовому становищі, що зумовлювалося впливом російського та польського націостановлення. З іншого боку, це сприяло зростанню українського національного руху, що у свою чергу змушувало інтелігенцію шукати засоби реалізації українського національного проекту, кінцевою метою якого згодом стала б національна незалежність.

Безперечно, українська інтелігенція 50 – 70-х рр. XIX ст. лише частково усвідомлювала всю різноманітність проблем на шляху націотворення, а тому не могла подати в завершеному вигляді програми дій у цьому напрямі. Не дозволяв цього зробити і тогочасний рівень суспільствознавчої науки. Остання, дійсно, не оперувала (в сучасному розумінні) такими категоріями, як "націотворення", "національна незалежність", "національний проект" тощо. В той же час, перебуваючи в межах загальноєвропейського процесу формування більшості модерних націй Європи (згідно концепцій І. Лисяка-Рудницького, М. Гроха, Р. Шпорлюка, П. Магочія, Б. Андерсона), тогочасна українська інтелігенція працювала над створенням власне українського національного проекту.

На нашу думку, термін "національний проект" у цьому випадку відображає передусім погляди тогочасної інтелігенції щодо ідеального майбутнього української нації. В ході реалізації останнього, досягнувши політичної автономії чи самостійності, на думку Я. Грицака, "українська інтелігенція могла сподіватися на зростання своєї політичної чи культурної ролі в новій Україні" [13, 63].

Однак українська інтелігенція не знайшла відразу підтримки тогочасного українського суспільства в сприйнятті українського національного проекту. Це стосувалося найчисельнішої верстви – селянства, котре за своєю сутністю завжди перебуває досить далеко від соціологічних міркувань. Проте відчутним залишалося непорозуміння й у таборі інтелігенції. Так, зокрема П. Куліш у листі до слов'янофіла С. Аксакова з прикрістю зазначав: "Ми маємо проти себе не тільки уряд, але й вашу суспільну думку. Ми маємо проти себе навіть власних "земляків-недоумків". Нас крихта, що бережуть віру в своє майбутнє…" [Цит. за: 14, 72]. У цьому випадку, на нашу думку, "земляками-недоумками" П. Куліш називав зрусифіковану українську еліту. В свою чергу А. Шиманов вважав, що "немає української еліти, навіть середнього класу, залишається тільки пасивна, але ще могутня маса майже непорушеної народності" [Цит. за: 10, 64]. Отже, українська національносвідома інтелігенція досить швидко зрозуміла, що основним етносоціальним сегментом в об'єктивному просторі реалізації українського національного проекту є селянство. Про це свідчить і теза М. Костомарова: "Шляхом науки інтелігентний чоловік узнав, що в цьому забрудненому чорною працею мужикові – основні сили суспільства, що це - корінь, без якого не може існувати дерево з його листям і квітами" [1, 558].

Згодом інтелігенція зрозуміла, що без науково-соціального зближення із селянством залучення останнього до динамічних національних процесів є мало перспективним. Це ставило під сумнів і саму реалізацію національного проекту, оскільки проблематично було запропонувати власну етнополітичну теорію для майбутнього української нації, "не знаючи глибоко своєї народності, її інстинктивних прагнень" [10, 64]. Однак для того, щоб залучити селянство до загального націотворчого процесу, необхідно було "вивчення народу та зближення з ним" [10, 64]. За це взялися діячі українських громад. Поїздки по різним місцевостям України, ознайомлення із життям і побутом українського селянства засвідчили, що воно фактично на цьому етапі ідентифікувало себе не з певною етнонаціональною спільнотою, а насамперед через "визнання своєї територіальної, станової і релігійної приналежності" [11, 65]. Як правило, селянин ідентифікував себе за регіональними критеріями, тобто виступав "тутешнім, селянином". У відчутті ж ширшої самоідентифікації єдиним критерієм виступала віра, через яку він усвідомлював свою відмінність від представників інших віросповідань. Поза їхньою свідомістю залишалася і мовна відмінність: так, польська і російська мови, якими говорило панство, були чужими не стільки етнічно, скільки соціально і визначалися селянином як панські. Причина низького рівня національного самоусвідомлення селян, на думку інтелігенції, згідно з твердженням А. Катренка, полягала у "відсутності в українського народу усвідомлення себе єдиним цілим, як наслідок браку будь-коли спільного політичного життя" [10, 62]. Навіть "Епоха Богдана" була миттєвістю, якій не вдалося виробити в українському народові ідеї самобутності. Так, на думку А. Шиманова, "український народ не зрозумів усіх моментів своєї історії, залишився цілком байдужим до них і тим давав повну можливість польському і московському урядові провадити свої плани" [Цит. за: 10, 63].

На рівень національної свідомості впливав передусім низький рівень освіти селян і комплекс меншовартості українців, який культивувався у Російській імперії. Останній виявлявся в домінуванні ідеї "переваги великорусів над малоросами і "глупости хохлов" [2, 501]. Досить адекватно, на наш погляд, описує становище селянства М. Костомаров: "Малоруський простий народ вважався якимсь поколінням дурнів, найбільш звичне прізвище малоруського селянина у вищих прошарках суспільства було "хохол-дурак". Від цього малоруська народність і освіта здавалися протилежними і несумісними стихіями" [2, 501]. На його переконання, виною малоосвіченості українського селянства було "загальне таврування цього народу "печатью глупости", тим більше, що "на нього справді ліг відбиток апатії та несміливості" [2, 501].

Разом із тим, попри свою неосвіченість, аполітичність і слабкий рівень національного самоусвідомлення, селяни все-таки виконували свою головну суспільну місію, що полягала у збереженні ознак етнічної ідентичності, хоча це й виявлялося, як правило, на підсвідомому рівні. В цьому контексті слід погодитися з Ю. Присяжнюком, що "суб'єктивно неспроможні осмислити і реалізувати національно-державну справу, пересічні селяни в силу особливого змісту своєї ментальності об'єктивно залишалися носіями українського традиціоналізму" [15, 104]. Це поступово усвідомила і тогочасна українська інтелігенція, котра на етапі "ходіння в народ", вивчаючи життя і побут селян, прийшла до висновку, що вдало сформулював В. Антонович: "Поряд із

багатьма гіркими плодами кріпосного права і невігластва, збереглось досить багато моральних та людських якостей та чисто національних, своїх відмінностей, втрачених давно вищими прошарками суспільства, котрі досить довго наслідували Захід, на шкоду своїм народним формам життя" [5, 142]. Водночас, як стверджував цей же автор засновник Київської Громади, "народ завжди залишався вірним своїй народності, чи правильніше самому собі" [4, 83]. Останній вислів є яскравою ілюстрацією поширеного тогочасного соціального імперативу, коли досить часто слово "народ" застосовувалося лише відносно українських селян.

"Вивчивши" "народ", тобто селянство, українська інтелігенція переконалася, що воно перебувало на низькому культурно-освітньому рівні розвитку, а тому засвоєння ним суспільно-політичних ідей і, відповідно залучення до політичних процесів, не можливі. Українські "націотворці", зокрема і П. Куліш, змушені були констатувати: "Народ наш не розуміє політики, він здатний співчувати тільки тому, що складає його повсякденність " [3, 78]. З іншого боку, це привело українську інтелігенцію до думки, що головну увагу потрібно приділити поступовому формуванню політичної самосвідомості селян за допомогою культурно-освітньої діяльності. На цьому наголошував П. Куліш: "Наші прагнення – оживити наш дрімаючий народ шляхом підвищення освіченості, поліпшення його побуту та пробудження в ньому самоусвідомлення" [3, 73]. В. Антонович писав: "Лише високий рівень освіти народу може сприяти якнайкращому втіленню провідної ідеї, лише послідовна просвіта й піднесення свідомості народу є єдиний вірний шлях" [4, 14]. У свою чергу М. Костомаров також вважав, що перш за все потрібно допомогти українському селянинові подолати комплекс меншовартості: "Спочатку потрібно пробудити в малороса відчуття і впевненість, що він така ж людина, як і інші, і що елементи його народності також гідні поваги, як і інших народів; а для цього потрібно, щоб на його мові, яку зневажали, заговорили з ним про предмет освітньої сфери" [2, 501].

Національно-культурна діяльність інтелігенції, що здійснювалася під гаслом "Освіта народна на народній мові", стала одним із її головних завдань. Поширення ж освіти серед селян здійснювалося в декількох напрямах: створення шкіл, де навчання велося українською мовою, книжково-видавнича справа, що була спрямована на випуск у світ підручників, популярних і дешевих книжок для народу, а також зближення з народом через так зване "ходіння в народ". Особливого значення інтелігенція надавала розвиткові української мови та літератури, наполягаючи на її впровадженні в сільських школах. Обґрунтовувалося це тим, що "у народній школі українець не вчиться як слід московській мові, а тільки привчається нівечить свою рідну…, чи не краще ж замість того, щоб забивати народові голову усякою московською всячиною, розвивати в йому свої вроджені основи духовні…, адже для прискорення "самостійного народного розвою" необхідно виробити загальноукраїнську мову, та літературу…" [Цит. за: 10, 66].

За створення належної літературної бази, котра збагатила б духовний світ селянина і розширила його світогляд, взявся, зокрема, П. Куліш. Завдяки його діяльності було видано 40 випусків серії популярних книжок "Сільська бібліотека". З приводу своєї видавничої діяльності П. Куліш писав: "Чи сприйме народ мої вірші, цього я не знаю, але не бачу нічого поганого у моєму бажанні пробудити ними народну пам'ять, затвердити в ньому правильне розуміння про самого себе і про тих сусідів, які багато разів стелили йому дуже м'яко, не дивлячись на те, що у нього до сих пір болять ще боки від довірливого спання на польській постелі" [3, 83].

Отже, можна стверджувати, що як для П. Куліша, так і для всієї тогочасної інтелігенції поширення української мови і літератури носило не тільки освітній характер, а більшою мірою – національно-консолідуючий. Щоправда, тогочасна інтелігенція не мала наміру нав'язувати селянам свої "націоналістичні" погляди та переконання, а намагалася лише за допомогою освіти активізувати процес усвідомлення ними національної приналежності, щоб якнайшвидше долучити їх до процесу українського націотворення. В.Антонович з цього приводу відзначав: "Справжні друзі народу повинні зрозуміти всю його (народу – Авт.) вагому велич, - повинні зрозуміти, що вести кудись народ не в їх праві і не в їх силі; їх задача тільки допомогти в підвищенні його освітнього рівня та самосвідомості, а там він сам собі придумає мету…" [4, 82]. Схожі погляди були у М. Драгоманов, який вважав, що "найголовнішим же ділом його (громадівця – Авт.) певно, буде помагати тому, щоб якнайбільша частина мужицтва зрозуміла те, як йому взяти всі свої справи безпосередньо в свої руки" [6, 301].

Отже, в процесі українського націотворення в 50 – 70-х роках XIX ст. інтелігенція, не знайшовши підтримки в інших соціальних верствах тогочасного українського суспільства, звернулася до селянства, в якому вона вбачала одну з можливих основ українського національного руху. Зокрема інтелігенція, за допомогою передусім культурно-освітньої діяльності намагалася долучити українське селянство до національного руху, що, зрештою, мало сприяти й зростанню його національної свідомості. На нашу думку, з огляду на тогочасну ситуацію, це була досить раціональна позиція, і, як слушно зазначає М. Скорик, "це був шанс, використаний інтелігенцією успішно" [16, 138]. Адже з поширенням освіти на селі зросла кількість освічених селян та сільської інтелігенції, внаслідок чого вдалося певною мірою подолати відчуженість між селянами та освіченими верствами. З іншого боку, це сприяло етнокультурній консолідації українського суспільства, а також формуванню національної та політичної свідомостей селянства. Досить перспективним у подальшому дослідженні зазначеної проблеми є також аналіз ставлення безпосередньо українського селянства як до культурно-освітньої діяльності інтелігенції, так і до спроб реалізації "націотворчих" поглядів останньої.

1.Костомаров М. Задачи украинофільства // Русские инородцы. – М., 1996.

2.Костомаров М. О преподавании на народном языке в Южной Руси // Русские инородцы. – М., 1996.

3.Кулиш П. Полякам об украинцах (ответ на безыменное письмо) // Основа. – 1862. – лютий.

4.Антонович В. Моя сповідь // Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995.

5.Антонович В. Про українофілів та українофільство // Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995.
6.Драгоманов М. Переднє слово [до "Громади"1878 р.] // Вибране (...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні). – К., 1991.
7.Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе у 2 т. – Т. 1. – К., 1994.
8.Сарбей В. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // Український історичний журнал - 1993. - №7-8.
9.Шип Н. Інтелігенція на Україні (XIX ст.): Історико-соціологічний очерк. – К., 1991.
10.Катренко А. Український національний рух XIX ст. – К., 1999. – Ч. 2.
11.Меджецький В. Селяни у націотворчих процесах Центральної і Східної Європи у другій половині XIX - на початку XX століття // Україна модерна. – Львів, 2001. – Вип. 5.
12.Світленко С. Українські громади другої половини XIX - початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) / / Київська старовина. - 1995. – №2.
13.Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996.
14.Миллер А. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000.
15.Присяжнюк Ю. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси, 2002.
16.Скорик М. Українська інтелігенція: єдино можлива еліта? (проблеми суспільної репрезентації в Україні XIX ст.) // Розбудова держави. - 2000. - №7-12.

С. О. Голдіна

ДІЯЛЬНІСТЬ АНТИСТАРООБРЯДНИЦЬКОЇ МІСІЇ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Останнім часом у вітчизняній історіографії зростає зацікавлення проблемами релігії та церкви. Проте поза увагою все ще перебувають порівняно невеликі православні течії, наприклад, старообрядництво. Водночас слабодослідженим залишається й питання про діяльність внутрішньої православної місії, зокрема антистарообрядницької, в Російській імперії.

Чи не найгрунтовнішим дослідженням з історії місіонерської діяльності РПЦ і нині є однин з розділів колективної монографії радянських істориків на чолі з відомим релігієзнавцем, професором О. І. Клібановим [1, 438 – 462]. У зазначеному розділі проаналізовано рішення місіонерських з'їздів, діяльність місії по наверненню до православ'я послідовників різних релігій як у Російській імперії, так і за її межами, наводяться статистичні дані щодо результатів цієї роботи. Проте у розглядуваному нарисі діяльність православної місії висвітлюється в цілому на загальноімперському рівні, антистарообрядницька місія не виділяється як окремий напрямок, відсутні тут і дані стосовно України. До того ж автори праці ще перебували під впливом марксистських поглядів щодо висвітлення державно-церковних та міжконфесійних відносин.

Антистарообрядницька діяльність як один із напрямів місіонерської роботи православної церкви представлена у монографії С. І. Жилюка [2, 139 – 142], у книзі також проаналізовано окремі законодавчі акти та постанови Святішого синоду другої половини XIX – початку XX ст. щодо старовірів. Однак це дослідження обмежене географічними межами Волинської губернії і не містить відомостей про організацію антистарообрядницької місії в інших регіонах України, зокрема на Лівобережжі.

У 2002 р. у старообрядницькому видавництві „Третій Рим" вийшла книга І. О. Прозорова „История старообрядчества". Це дослідження стало однією з перших праць самих старовірів з історії їхнього віровчення від його витоків до XX ст. Книга побачила світ у Литві ще 1938 року і стала популярним виданням серед старообрядців Прибалтики, Румунії, Франції, США. Але у СРСР вона до останнього часу залишалася невідомою широкому загалу. У своїй роботі автор торкнувся й висвітлення діяльності антистарообрядницької місії в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст., зокрема, місіонерських з'їздів, видавничої справи, роботи православного духовенства по організації публічних співбесід. Цінним є те, що І. О. Прозоров розповів і про реакцію старовірів на дії місіонерів, проаналізував один із популярних на той час старообрядницьких творів Безводіна на захист цього віровчення „Броня и защита староверия от насилия миссионеров на беседах и полное руководство каким образом с миссионерами вести беседы и о новых никонианских чудотворцах и чудесах и о Серафиме Саровском и обманах и подделках и подлогах и замечание на призыв старообрядцев Витебским миссионерским комитетом 19 июля 1903 г." [3, 188 – 191].

Останнім часом опубліковано низку статей, автори яких так чи інакше торкаються питань місіонерської діяльності РПЦ. Наприклад, загальні тенденції конфесійної політики Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. висвітлюються у дослідженні А. Полонського [4, 8-25]. Діяльності православних церковних братств в Україні присвячено статтю І. Шугальової [5, 637 – 642]. Відомості щодо системи органів, які координували, контролювали і здійснювали місіонерську роботу в державі, знаходимо у розвідці Г. М. Надтоки [6, 86- – 98].

Отже, в усіх вищезазначених працях подаються відомості лише про загальні засади і напрями організації в Російській імперії на межі XIX – XX ст., у більшості з цих робіт не містяться дані щодо організації та діяльності місіонерської роботи на Лівобережній Україні. У зв'язку з цим при підготовці статті ми оперували в основному архівними джерелами, відомостями з дожовтневої літератури та періодичних виданнь. Метою пропонованої розвідки є аналіз основних форм і напрямів діяльності антистарообрядницької місії на місцевому рівні, з'ясування ефективності цієї роботи.

На межі XIX – XX ст. старообрядницьке населення розміщувалося на території Лівобережної України досить нерівномірно. Одним з найбільших регіонів розселення представників цієї етноконфесійної групи не лише на українських землях, а й в цілому по Російській імперії була Чернігівщина, де за різними даними проживало від 50 [7, 25 зв.] до 80 тисяч старовірів [8, 219]. Значно поступалася їй за кількістю старообрядницького населення Харківщина, де послідовників старої віри нараховувалося від 6 [8, 219] до 7,5 тисяч [9, 6 зв.]. Найменше старообрядців, всього 1,5 тисяч, мешкало у Полтавській губернії [8, 220].

Період кінця XIX – початку XX ст. характеризувався значними змінами у ставленні

держави до представників різних віросповідань. В умовах певного ослаблення репресивної політики стосовно цих категорій віруючих, зокрема старообрядців (1883 р.), РПЦ почала поступово втрачати офіційного (але не фактичного) союзника в особі держави у справі навернення іновірців до православ'я. Отже, з 80-х років XIX ст. перед РПЦ постало завдання власними силами боротися з представниками інших віровчень. Відмовившись від явно нездійсненних планів навернення у православ'я всіх іновірців Росії, місіонери переключилися на боротьбу перш за все проти зростаючого сектантського руху та проти зміцнення старообрядництва. Для вироблення організаційних заходів у цій справі в 1887 році в Москві відбувся всеросійський місіонерський з'їзд. На основі його постанов були складені Правила влаштування місій та визначені головні напрямки місіонерської роботи [10, 635 – 651]. У цьому документі пропонувалась програма соціальних акцій церкви: розвиток проповіді, позабогослужбових співбесід, благодійності, богословських бібліотек і розширення мережі церковних братств.

Розглянемо, як проходила реалізація цієї програми на Лівобережній Україні. Так, на Чернігівщині координацію дій духовенства по боротьбі зі старообрядництвом взяло на себе Братство святого Михайла, створене 1888 року [11, 471]. У статуті зазначалося, що головною метою цієї організації була „протидія російському розколу", а також різним сектам у межах єпархії. Братство знаходилося під керівництвом і покровительством місцевого архіпастиря. До його складу могли входити православні мешканці єпархії, які вносили пожертвування грошима, книгами, іншими речами, та особи, які сприяли діяльності Братства особистою працею. Дійсними членами були особи, котрі вносили на потреби Братства не менше трьох карбованців на рік [12, 579-583]. Дії даної організації координувала спеціальна рада, яка збиралася приблизно раз на два місяці й складалася з восьми осіб: голови (особи з вищою богословською освітою), товариша голови, скарбничого, діловода, бібліотекаря та трьох рядових членів. Для більшої злагодженості та ефективності роботи Свято-Михайлівського братства у великих центрах старообрядництва, містах Стародубі, Новозибкові та посаді Клинцях, з 1890 р. функціонували його осередки.

Загалом Братство св. Михайла мало два головні напрями роботи: полеміко-місіонерський та просвітницький. Проаналізуємо їх детальніше.

Полеміко-місіонерська діяльність полягала у проведенні публічних та приватних бесід із старообрядцями, виголошенні проповідей і повчань з метою розкриття і спростування „хибних" переконань старовірів. Під час публічних бесід, як правило, розглядалися питання про незаконність старообрядницької церковної ієрархії, про право церкви змінювати обряди, про перстосклада́ння і т.п. [13,172]. Публічні та приватні бесіди зі старовірами проводили також парафіяльні священики та книгоноші.

Результативність полеміко-місіонерської діяльності не можна назвати успішною. Згідно даних звітів Свято-Михайлівського братства, в середньому після кожної публічної бесіди православ'я чи єдиновірство приймало 1-2 особи з 300-500 присутніх. До того ж у звітах не знаходимо інформації про кількість повернень назад у старообрядництво. Однак відомо, що, наприклад, у 1905 р. лише у посаді Єліонці Стародубського повіту з єдиновірства до старої віри перейшло 19 чоловік. При цьому священик Ф. Фомичов зазначав, що були й інші випадки переходів, незафіксовані у документах [14, 335].

Просвітницька діяльність Братства св. Михайла була представлена двома основними напрямами: 1) відкриття та підтримка початкових церковних шкіл у старообрядницьких слободах; 2) поширення в єпархії антистарообрядницької літератури.

Наприкінці XIX ст. у вищих церковних та світських колах панувало переконання, що церковні школи місцевостей, заселених переважно старовірами, мали не лише загальноосвітнє значення, а були й важливим засобом зближення старообрядців із православною церквою. Виходячи з таких міркувань, Братство св. Михайла всіляко сприяло початковій церковній освіті [15, 827 – 828].

За даними, вміщеними у часописі „Миссионерское обозрение" у 1904 р., в старообрядницьких посадах і слободах усього нараховувалося вісімнадцять церковнопарафіяльних шкіл із загальною кількістю учнів – 1291 чоловік (720 хлопчиків та 571 дівчинка), з них дітей старовірів було 55 %, тобто вони становили більшість [16, 439 – 440]. Проте, за даними Чернігівської єпархіальної училищної ради, у церковнопарафіяльних школах навчалося близько 21 % старообрядців. Отже, бачимо суттєве завищення місіонерами показників ефективності роботи початкових церковних шкіл і видачу бажаної ситуації за дійсну.

Братством св. Михайла в м.Новозибкові, п.Клинцях Суразького повіту та п.Воронку Стародубського повіту були відкриті спеціальні склади книг антистарообрядницького змісту, а при Стародубському відділенні Братства існувала невелика бібліотека. На їх відкриття, а також на розширення складу в м.Новозибкові у 1893/1894 рр. було витрачено 468 крб. 48 коп. [17, 515]. Книжкові склади вели торгівлю літературою місіонерського та полемічного змісту, іконами, хрестиками та іншими церковними речами. Відзначалося, що ця справа йшла досить успішно. Так, у 1899/1900 рр. Воронківський склад отримав 316, а у 1906 році – 550 крб. прибутку [13, 163; 14, 299]. Працівники цих закладів проводили з відвідувачами бесіди місіонерського характеру. Братство також постачало літературу морально-релігійного змісту до церковних бібліотек старообрядницьких посадів та слобод.

Антистарообрядницька місія у Харківській єпархії була організована дещо інакше. З 1891 р. загальне спостереження за становищем старообрядництва та сектантства та вище спрямування місіонерської діяльності здійснювала спеціальна установа – Єпархіальна рада з місіонерських справ. Ця Рада під головуванням архієпископа Харківського і Охтирського складалася з 10 осіб, з яких лише троє не були священнослужителями [9, 5-5 зв.]. Працівниками на ниві боротьби зі старообрядництвом були єпархіальний місіонер та парафіяльні пастирі. Потрібно зазначити, що через нестачу коштів посаду антистарообрядницького місіонера у Харківській єпархії було запроваджено тільки з 1905 р. До того

часу його обов'язки виконували або священик Харківської єдиновірської церкви, або один з членів Єпархіальної ради. Однак, будучи парафіяльними священиками, вони могли лише зрідка відвідувати райони зі значним старообрядницьким населенням. Так, протягом 1904 р. священик Харківської єдиновірської церкви С. Холопов, виконуючи обов'язки місіонера, відвідав шість населених пунктів. Через категоричну відмову старовірів з'явитися для обговорення питань віри, йому вдалося провести публічні бесіди лише у двох слободах та ще у двох – приватні бесіди з місцевими наставниками [9, 61 зв.-64]. Активність у місіонерської роботи у межах Старобільського повіту виявляв також єдиновірський священик слободи Нижньо-Богданівки Л. Кряковцев. Переважна ж більшість парафіяльного духовенства обмежувалася лише спостереженням за народжуваністю і смертністю у старообрядницьких громадах та за тим, щоб послідовники цього віровчення не поширювали його серед православних. Звіти про діяльність місії у Харківській єпархії містять поодинокі дані про приєднання старовірів до панівної церкви.

Єпархіальна рада своїм коштом здійснювала підписку на місіонерські книги та періодичні видання для поповнення ними церковних бібліотек у парафіях зі значною кількістю старообрядницького населення. Рада опікувалася також книгоношами-місіонерами, яких у єпархії було двоє. Наприклад, протягом 1904 р. вони безкоштовно розповсюдило серед населення до десяти тисяч примірників брошур місіонерського змісту [9, 54].

У Полтавській єпархії мешкала незначна громада старовірів, тому й спеціально організованої антистарообрядницької місії тут не існувало. Більшість представників конфесії традиційно проживала у Кременчуці та Костянтиноградському повіті. Певний вплив на них міг здійснюватися лише через організацію бесід, що траплялося вкрай рідко, та через просвітницьку діяльність початкових церковних шкіл. Зокрема, у Кременчуці з восьми таких шкіл три (Різдво-Богородична, Покровська та Хрестоздвиженська) були єдиновірськими. Подібні школи існували також у селах Старовірівці та Берестовеньці Костянтиноградського повіту, але вони не мали власних приміщень [18, 189].

Таким чином, для православної церкви старообрядництво на рубежі XIX – XX ст. залишалося одним з головних конкурентів у боротьбі за паству, і протистояння з ним після урядових послаблень репресивної політики лише посилилося. Священнослужителі панівної церкви вважали, що старовіри отримали певні переваги порівняно з офіційним православ'ям, а світська влада залишила їх без належної підтримки. Вперше боротьба зі старообрядництвом стала виключно внутрішньоцерковною справою, до чого більшість провінційного духовенства виявилася неготовою. В цілому роботу антистарообрядницької місії на Лівобережній Україні важко назвати ефективною. Успішності полеміко-місіонерської роботи не сприяв, зокрема, той факт, що більшість антистарообрядницьких місіонерів не мали вищої богословської освіти. Водночас працівники місій відзначали обізнаність старовірів та їхніх наставників у питаннях віри. Старообрядники також обережно ставились до можливості навчання підростаючого покоління у церковних школах, оскільки не бажали, щоб православні священики викладали їхнім дітям Закон Божий і переконували у помилковості їхнього віровчення. Отже, активізація роботи антистарообрядницької місії була своєрідною захисною реакцією панівної церкви на процес лібералізації віросповідної політики держави.

Перспективи подальшої розробки теми автор вбачає у розширенні географічних та хронологічних меж дослідження, а також у комплексному аналізі політики як духовної, так і світської влади щодо старообрядництва.

1. *Смирнов Н.А. Миссионерская деятельность церкви (Вторая половина XIX в. – 1917 г.) / Русское православие: вехи истории / Науч.ред. А.И.Клибанов. – М.: Политиздат, 1989 – 719 с.*
2. *Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917). – Житомир: Журфонд, 1996. – 174 с.*
3. *Прозоров И.А. История старообрядчества. – М.: Старообрядческое издательство «Третий Рим», 2002. – 227 с.*
4. *Полонский А. Православня церковь в истории России: синодальный период // Преподавание истории в школе. – 1996. – №1. – С.8-25.*
5. *Шугальова І. Братські традиції в українській православній церкві другої половини XIX ст. / Історія релігій в Україні: праці XIII-ї міжнародної наукової конференції. – Львів: Логос, 2003. Кн.1. – С.637-642.*
6. *Надтока Г.М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1998. – №5. – С.86-98.*
7. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.442. – Оп.533. – Спр.242.*
8. *Число сектантов в России // Полтавские епархиальные ведомости. – 1899. – №6. – С.218-220.*
9. *Державний архів Харківської області. – Ф.40. – Оп.71. – Спр.1702.*
10. *Правила об устройстве миссий и о способе действий миссионеров и пастырей церкви по отношению к раскольникам и сектантам // Черниговские епархиальные известия. – 1888. – №19. – С.635-651.*
11. *Бодянский Н. Деятельность православной миссии // Миссионерское обозрение. – 1915. – №3. – С.471-479.*
12. *Устав Братства святого Михаила, князя Черниговского, для противодействия расколу в пределах Черниговской епархии, утвержденный Его Преосвященством Преосвященнейшим Вениамином Епископом Черниговским и Нежинским 11 августа 1888 года // Черниговские епархиальные известия. – 1888. – №17. – С.579-590.*
13. *Отчет о состоянии и деятельности Братства Святого Михаила, князя Черниговского, за двенадцатый год существования (20 сентября 1899 г. – 20 сентября 1900 г.) // Черниговские епархиальные известия. – 1901. – №8. – С.154-178.*
14. *Отчет о состоянии и деятельности Братства Святого Михаила, князя Черниговского, за восемнадцатый год существования (1 января 1906 г. – 1 января 1907 г.) // Черниговские епархиальные известия. – 1907. – №13. – С.331-376.*
15. *Отчет о состоянии и деятельности Братства Святого Михаила, князя Черниговского, за восьмой год существования (20 сентября 1895 г. – 20 сентября 1896 г.) // Черниговские епархиальные известия. – 1897. – №24. – С.804-828.*
16. *Дрибинцев Г. Церковные школы в единоверческих приходах Черниговской епархии и их миссионерское значение // Миссионерское обозрение. – 1905. – №8. – С.439-444.*
17. *Отчет о состоянии и деятельности Братства Святого Михаила, князя Черниговского, за шестой год*

существования его (20 сентября 1893 г. – 20 сентября 1894 г.) // Черниговские епархиальные известия. – 1895. – №12. – С.502-552.

18. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в 1903/1904 учебном году // Полтавские епархиальные ведомости. – 1905. – №10. – С.189-206.

І. М. Петренко

РОЛЬ ПРИВАТНОЇ ІНІЦІАТИВИ У РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1884 – 1917 рр.)

Історія українського меценатства, благодійництва, приватної ініціативи – складова і невід'ємна частина національної історії. Добродійність є історичною визначеною рисою ментальності українського народу, надзвичайно важливою і актуальною проблемою. Досвід національних традицій благодійності має важливе значення, адже і сьогодні значна частина наших співвітчизників потребує захисту і допомоги. На сучасному етапі освіта все більше звертається до основ духовності нашого народу. Впродовж століть навчально-виховний процес в українській початковій школі був поєднаний із засвоєнням християнських цінностей, що позитивно впливало на формування духовної сфери у свідомості учнів. Вивчення розвитку церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України не може бути повноцінним без досконального та детального дослідження доброчинної діяльності приватних осіб, тому що вони відіграли далеко не останню роль у їх діяльності. Таким чином, вивчення історії добродійності та меценатства в Україні, особливо в галузі освіти, потребує ґрунтовного дослідження й популяризації, адже ця сторінка історії належить до найцікавіших сторінок нашого минулого і сучасного життя.

Питання про матеріальне забезпечення церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України протягом 1884 – 1917 років було одним із найважливіших у їх діяльності, адже задовільний фінансовий стан школи був запорукою забезпечення її пристосованим до навчання приміщенням, необхідною навчальною літературою, наочними приладдями та кваліфікованим педагогічним персоналом. Наявність цих складових гарантувала ефективність навчання та виховання у школі. Невипадково спостерігач церковнопарафіяльних шкіл Російської імперії зауважував у 1897 році, що шкільне приміщення, вчитель і книга є трьома наріжними складовими церковно-шкільного життя [1, 183]. Саме допомогу в забезпеченні шкіл цими складовими і покликані були надавати приватні особи.

Роль приватної ініціативи у розвитку церковнопарафіяльних шкіл належить до маловивчених проблем. У радянські часи будь-які публікації з проблем меценатства, благодійництва не заохочувалися. На монографічному рівні історію народної освіти Лівобережної України вперше почав досліджувати В. Й. Борисенко. Однак його робота обмежується 60 – 90-ми роками XIX ст., у ній недооцінюється значення приватних осіб, благодійників, у діяльності церковних шкіл [2]. Дослідження С. О. Гладкого обмежується аналізом діяльності православного парафіяльного духовенства у церковнопарафіяльних школах, при цьому автор майже не вивчає участь світських приватних осіб у роботі цих закладів, а також поза його увагою залишилася друга половина XIX ст. – період найвищого розквіту шкіл даного типу [3]. Дисертацію Г. В. Степаненко присвячено вивченню освітньої діяльності православного духовенства в Україні в XIX – на початку XX ст. Авторка не ставила перед собою мети з'ясувати роль саме приватних світських осіб, які щедро жертвували кошти на навчання сільських дітей [4].

Це дослідження присвячене таким невирішеним раніше частинам загальної проблеми, як розкрити роль та значенню приватної ініціативи, благодійників, меценатів у сфері створення, підтримка та забезпечення належної роботи церковнопарафіяльних шкіл на Лівобережній Україні протягом 1884 – 1917 років.

З огляду на це мета статті, у якій використано архівні документи та періодичні видання, полягає у висвітленні основних напрямів добродійної діяльності приватних осіб, благодійників з підтримки й налагодження ефективної діяльності церковнопарафіяльних шкіл на Лівобережній Україні протягом 1884 – 1917 років.

Питання про фінансування церковних шкіл уряд почав вирішувати відразу ж після закріплення законодавчим шляхом їх існування. У §2 „Правил про церковнопарафіяльні школи" 1884 року зазначено, що школи цього типу відкривалися парафіяльним священиком або з його дозволу іншими членами причту на місцеві кошти парафії, без допомоги або з допомогою від сільських чи міських громад, парафіяльних попечительств і братств, земських та інших громадських і приватних закладів чи осіб єпархіального й вищого духовного начальства, а також казни [5, 12]. Однак держава не поспішала жертвувати гроші на церковні школи, переклавши основні турботи про відкриття та утримання їх на плечі православного парафіяльного духовенства і місцевих органів влади. Зокрема, у 1885 році на 9 000 церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти Російської імперії було виділено лише 55 500 крб. Головними ж коштами на утримання цих закладів були місцеві: від сільських громад надходило 190 903 крб. 71 коп., від батьків учнів – 80 526 крб. 19 коп., попечительств і братств – 55 500 крб., приватних осіб – 80 163 крб., церков і монастирів – 30 303 крб., від земств – 31 992 крб. 82 коп. Загальна сума витрат на церковні школи у 1885 році становила 528 067 крб. (на одну школу припадало лише 58 крб.) [6, 675]. Перше велике асигнування на церковнопарафіяльні школи від казни надійшло в 1896 році у розмірі 3 000 000 крб.

У §3 „Положення про церковні школи відомства православного віросповідання" 1902 року йшлося проте, що школи цього типу утримуються частково або повністю: 1) на кошти, які жертвують земства, міста, громади, стани, церкви, парафії, монастирі, парафіяльні попечительства і братства, благодійні заклади і приватні особи; 2) на спеціальні кошти Синоду; 3) на кошти Державного казначейства; 4) на суми, що асигнуються із губернських земських зборів у місцевостях, де не було введено земські заклади [7, 366].

Велику роль у налагодженні задовільної роботи церковнопарафіяльних шкіл відігравали приватні особи, благодійники, меценати, які, маючи достатньо коштів, жертвували їх на підвищення освітнього рівня і виховання сільського населення. Нестача пристосованих для навчання приміщень стала однією із головних проблем церковнопарафіяльних шкіл. Було рідкістю, коли школа мала спеціально для неї збудоване приміщення. В основному церковнопарафіяльні школи розміщувалися у найманих хатах, церковних сторожках, квартирах священиків або інших членів причту, будинках вчителя тощо. Відсутність задовільного приміщення була причиною того, що багатьом учням відмовляли у прийомі до школи. Якщо школа мала спеціальне приміщення, то воно, переважно, було збудоване на кошти приватних осіб. Наприклад, у 1886 році у с. Качанівка Борзненського повіту Чернігівської губернії за свої гроші збудував школу місцевий землевласник В. В. Тарновський [8, 865]. У Полтавській губернії в с. Згурівка Прилуцького повіту князем Василем Петровичем Кочубеєм у 1895 році було почато, а у 1896 році закінчено будівництво церковнопарафіяльної школи. Вона називалася „Варваринська", на честь дружини Варвари Василівни, збудована була на кам'яному фундаменті, мала залізний дах. Класні парти, зручні й міцні, було виготовлено на зразок парт Київської першої гімназії. На відкритті Варваринської Згурівської церковнопарафіяльної школи співав церковний хор, який теж утримувався на кошти В.П. Кочубея. Завдяки підтримці цього багатого землевласника існували також церковні школи в селах Аркадіївка, Посковщина, Оржиця, Безуглівка Полтавської губернії [9, 22 – 23]. У Полтавській єпархії протягом 1895/96 навчального року 257 церковнопарафіяльних шкіл розміщувалося у власних, спеціально для них збудованих будинках, 267 – у найманих, 250 – у приватних будівлях і 146 – церковних сторожках. Із 920 шкільних приміщень зручних було 443 і 477 – незручних. Причому школи в основному споруджувалися за місцеві кошти. Так, у згаданому звітному році в Зіньківському повіті школу в с. Чернечий Яр було збудовано на кошти священика Івана Корольова (діда відомого українського письменника діаспори Василя Короліва-Старого), на що він витратив 1006 крб. У Кобеляцькому повіті було влаштовано 6 нових шкільних приміщень, 3 з них – на кошти парафіян. На будівництво школи при Архангело-Михайлівській церкві містечка Нові Санжари церква виділила 1 500 крб. і парафіяни – 500 крб. У Пирятинському повіті приміщення для школи в с. Безуглівка було влаштовано на кошти місцевої громади та її попечителя В. П. Кочубея [10, 87 – 89]. У Кременчуцькому повіті Полтавської єпархії в с. Дмитрівка на власні кошти приміщення для церковнопарафіяльної школи збудував землевласник, інженер Василевський. У тому ж повіті поміщиця Бутовська у с. Пелехівщина за свій кошт збудувала церковнопарафіяльну школу і виділила 325 крб. на закупівлю шкільних меблів та іншого устаткування для школи [11, 41 – 42].

З ініціативи Полтавського міського голови Віктора Павловича Трегубова з 1902 року міська дума щорічно виплачувала допомогу церковним школам у розмірі 120 крб. і на заробітну плату вчителям та викладачам рукоділля у жіночих школах – по 50 крб. [12, 6].

Училищна рада при Синоді відзначала й заохочувала тих осіб, які піклувалися і жертвували кошти на влаштування місцевих церковнопарафіяльних шкіл. Так, у 1897 році рада постановила нагородити „Біблією" від Синоду попечителів чоловічої школи у с. Шилівка Зіньківського повіту Полтавської губернії Георгія Горонескуля та жіночої школи у с. Піщанка Костянтиноградського повіту земського начальника Андрія Часника [9, 355].

У 1887/88 навчальному році матеріальну підтримку одній із церковнопарафіяльних шкіл Старобільського повіту Харківської губернії надали дружина протоієрея М. Павлова і дружина інженера Павлова (перша пожертвувала 100 крб., друга – 50 крб.). Витрати на утримання школи, що знаходилася в Покровській парафії села Олексіївка, Валківського повіту Харківської губернії, такі, як найом квартири, заробітна плата вчительці у розмірі 80 крб. на рік, оплата приміщення для школи, опалення, освітлення, найом прислуги і закупівлю для учнів навчальних посібників, щедро покривав виключно власними коштами попечитель її дворянин Є. Сребдольський, інший – Г. Сребдольський протягом 3-х років витратив на потреби відкритої ним Покровської школи понад 600 крб. Церковнопарафіяльна школа у с. Ганнівське Сумського повіту підтримувалася особистими коштами місцевої землевласниці М. Г. Похвиснєвої, яка пожертвувала на неї 100 крб. У матеріальній підтримці школи в с. Гребениківка Сумського повіту брала участь економія графа М. Д. Толстого (було відведено приміщення під школу і видано грошову субсидію у розмірі 200 крб.). Попечитель Олександрівської церковнопарафіяльної школи у Богодухівському повіті, землевласник Духовський, побудував нове приміщення для неї, закупив шкільні підручники, виділяв із своїх коштів до заробітної плати вчителя по 20 крб. на місяць. Попечитель Дергачівської церковнопарафіяльної школи при Різдвяно-Богородицькій церкві купець Галицький протягом 1887/88 навчального року пожертвував на потреби школи від себе особисто 100 крб., а попечитель Воєводської школи того ж повіту купець Кочін підтримав власними коштами відкриту за його ініціативою церковнопарафіяльну школу, для якої він пожертвував у постійну власність просторе, світле і зручне приміщення для занять [13, 87]. У с. Ярославець Глухівського повіту Чернігівської губернії при Благовіщенській церкві було відкрито ще у 1858 році церковнопарафіяльну школу, яка утримувалася на кошти благодійника – поміщика Василя Аркадійовича Кочубея [14, 11].

Найкращою церковнопарафіяльною школою в Чернігівській губернії, згідно з річними звітами єпархіального спостерігача, вважалася школа в с. Івашківка Городнянського повіту. Її було засновано у 1887 році священиком І. Рем'боловичем при сприянні поміщиків Туманських. Дуже великих зусиль довелося докласти священику аби переконати мешканців у необхідності відкриття школи для селянських дітей. За ухвалою сільського сходу, на влаштування школи із кожного двору було вирішено зібрати по 2 крб., що в сумі склало 960 крб. На ці кошти збудували приміщення для церковнопарафіяльної школи. В

Івашківській школі навчалося щорічно до 100 дітей – хлопчиків і дівчаток. За проектом попечителя школи О. З. Туманського, випускникам видавалося свідоцтво на пільгу по відбуванню військової повинності [15, 998 – 1004]. Попечителька Ярославецької церковнопарафіяльної школи Глухівського повіту Чернігівської губернії Марія Олексіївна Кочубей щорічно жертвувала на потреби школи 100 крб. Предводитель дворянства В. П. Кочубей кожного року виділяв на потреби Дубовицької церковнопарафіяльної школи того ж повіту 50 крб. [16, 7 – 11]. Матеріальні пожертви на користь церковнопарафіяльних шкіл збільшувалися з року в рік. Наприклад, якщо протягом 1886/87 навчального року приватними особами Чернігівської губернії було витрачено на утримання церковнопарафіяльних шкіл 1 040 крб., то в 1914 році – вже 14 243 крб. [17, 811; 18, 10].

1894 року Іванківський волосний сход с. Гурбинці Прилуцького повіту Полтавської губернії постановив відкрити церковнопарафіяльну школу, на яку місцева селянська громада асигнувала 2 700 крб. і зобов'язалася виділяти щорічно на її утримання 700 крб. При школі було утворено другий клас, у якому здійснювалася підготовка учителів для шкіл грамоти, а також було збудовано гуртожиток. Матеріально школу та гуртожиток підтримувала відома родина Галаганів [19, 1]. Школу такого типу мав на меті створити ще покійний генерал-лейтенант, граф Костянтин Миколайович Ламздорф, якому з 1894 року було дозволено називатися графом Ламздорф-Галаган. Його дружина, графиня Катерина Павлівна Ламздорф-Галаган, бажаючи продовжити справу чоловіка, пожертвувала у 1897 році на потреби церковнопарафіяльної школи 10 000 штук цегли, а також дерево на будівництво шкільного приміщення у м. Ічня Чернігівської губернії [20, 1].

Меценати переймалися проблемами комплектації шкіл необхідними підручниками та іншим шкільним приладдям. Зокрема, у 1895/96 навчальному році у Полтавській єпархії письмові приладдя для учнів Пізницької церковнопарафіяльної школи Лохвицького повіту придбала попечителька О. Ф. Русинова та попечитель Прилуцької Іоанно-Предтечинської церковної школи, одеський купець К. Яковенко [10, 86]. Власниця друкарні у Москві Гербек надіслала на ім'я єпископа Полтавського і Переяславського Іларіона 4 747 примірників книг релігійно-морального змісту для передачі церковним школам [21, 735].

Учителі церковнопарафіяльних шкіл отримували мізерну заробітну платню, а парафіяльні священики взагалі проводили навчання Закону Божого у школі без оплати. Приватна ініціатива з боку заможних представників тогочасного суспільства виявлялася й у готовності доплачувати певні кошти до заробітної плати вчителям церковнопарафіяльних шкіл. Зокрема, у 1886 році в Чернігівській єпархії надавалася допомога вчителям церковнопарафіяльних шкіл у розмірі від 50 до 300 крб. княгинею Голіциною у містечку Володькова Дівиця Ніжинського повіту, землевласником Борзною у с. Туросня Новозибківського повіту та іншими приватними особами [22, 345].

Матеріальну допомогу церковнопарафіяльним школам надавали братства та інші православні організації, які існували у кожній єпархії Лівобережної України. У Харківській губернії допомагали утримувати церковнопарафіяльні школи Старобільське Покровське братство, Білопільське братство Пресвятої Богородиці, Місіонерська рада, Комітет книжної лавки (крамниці) при Харківському Успенському кафедральному соборі, Харківський архієрейський дім, три церковнопарафіяльні попечительства [23, 110]. У Полтавській єпархії на користь церковнопарафіяльних шкіл працювали такі товариства і братства, як Свято-Макаріївське, Спасо-Преображенське братства з 25 парафіяльними відділами, 16 церковнопарафіяльних братств, 2 церковнопарафіяльних сестринських братства. Свято-Михайлівське братство с. Деньги Золотоніського повіту в 1895 році збудувало приміщення для жіночої церковнопарафіяльної школи вартістю 1 019 крб. 22 коп. Зручне приміщення для школи побудувало також братство при Чудо-Михайлівській церкві с. Пищики Золотоніського повіту [24, 149]. У 1897 році Полтавське єпархіальне Свято-Макаріївське братство витратило на допомогу церковнопарафіяльним школам 1 537 крб. [25, 467].

Траплялися випадки, коли православні церковнопарафіяльні школи підтримували навіть іновірці. Так, попечитель церковнопарафіяльної школи слободи Губарівка Богодухівського повіту Харківської губернії А. Вебер, лютеранин із нащадків німців-колоністів, на власні кошти збудував приміщення для школи, розраховане на 150 учнів, придбав бібліотеку, а також заснував ще одну школу у слободі Хрущова Микитівка [26, 3].

Таким чином, у матеріальному забезпеченні церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України протягом 1884 – 1917 років велику роль відігравала приватна ініціатива окремих осіб. Їхня культурно-освітня і благодійницька діяльність позитивно впливали на розвиток освіти та культури краю. Попечителі, приватні особи, благодійники допомагали забезпечити належну роботу шкіл різними способами: жертвували кошти на їх утримання, виділяли будівельні матеріали на спорудження приміщень для них (зокрема, ліс, дошки, залізо), за власний кошт утримували вчителів, забезпечивши їх службовими квартирами, опаленням житла, виділяли певні суми на книжки, навчальні посібники, на придбання книг для навчання дітей тощо. У церковнопарафіяльних школах навчалися переважно діти незаможних верств населення, для яких навчальні заклади інших типів були майже недоступними. Тому школа потребувала заможних покровителів. Допомога з їхнього боку була виявом культурно-історичних традицій українського населення, прагненням передової громадськості до підвищення освітнього рівня сільського населення.

У подальшому варто детальніше зупинитися на питанні результативності та ефективності допомоги приватних осіб, благодійників, меценатів церковним школам.

1.Черниговские епархиальные известия. – Часть неоф. – 1897. – № 5.

2.Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60 – 90-х роках XIX ст. – К.: Наукова думка, 1980.

3.Гладкий С.О.Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку

XX століття. – Запоріжжя: Запор. держ. ун-т, 1997.
4. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 ? Інститут історії НАН України. – К., 2002.
5. Спасский П.Н. Сборник правил о школах церковно-приходских и грамоты. – СПб., 1898.
6. Черниговские епархиальные известия. – Часть неофиц. – 1884. – № 24.
7. Пругавин А.С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. – СПб, 1904.
8. Черниговские епархиальные известия. – Часть неофиц. – 1909. – № 23.
9. Полтавские епархиальные ведомости. – Часть неофиц. – 1897. – № 1.
10. Полтавские епархиальные ведомости. – Часть офиц. – 1897. – № 4.
11. Отчет Полтавского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1899 год. – Полтава, 1900.
12. Державний архів Полтавської області. – Ф. 512. – Оп. 1. – Спр. 3.
13. Вера и разум. Листок для Харьковской епархии. – 1889. – № 28.
14. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 5146.
15. Черниговские епархиальные известия. – Часть неофиц. – 1893. – № 24.
16. Отчет о состоянии церковных школ, субсидируемых Глуховским земством в 1903 году. – Чернигов, 1903.
17. Черниговские епархиальные известия. – Часть офиц. – 1887. – № 23.
18. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 11.
19. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві). – Ф. 1475. – Оп. 1. – Спр. 634.
20. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1475. – Оп. 1. – Спр. 746.
21. Полтавские епархиальные ведомости. – Часть офиц. – 1899. – № 24.
22. Черниговские епархиальные известия. – Часть офиц. – 1887. – № 8.
23. Отчет Харьковского епархиального наблюдателя школ церковно-приходских и грамоты в учебно-воспитательном отношении за 1898-1899 год. – Харьков, 1900.
24. Полтавские епархиальные ведомости. – Часть неофиц. – 1898. – № 4.
25. Полтавские епархиальные ведомости. – Часть офиц. – 1898. – № 19.
26. Харьковские губернские ведомости. – 1902. – № 296.

Ю.П. Присяжнюк

ОСВІЧЕНІСТЬ ЯК АТРИБУТ ЕТНОКУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ: ТЕНДЕНЦІЇ ЕВОЛЮЦІЇ ТА ПЕРШІ СПРОБИ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Література певного часу повинна бути образом життя, праці, бесіди і думок того часу…
І. Франко

Освітній поступ українського населення Наддніпрянщини в період становлення української модерної нації продовжує перебувати в полі зору представників фахового цеху істориків [1]. Щоправда, гучні назви їхніх публікацій далеко не завжди підкріплюються пропонованим змістом, а авторські міркування нерідко мало узгоджуються з задекларованими методологічними принципами [2].

Спираючись на раніше зроблений висновок про те, що українські селяни другої половини XIX ст. не розуміли всієї глибини суспільного значення освіти (йшлося здебільшого про освіту початкову), а відтак не відчували в ній належної потреби, спробуємо розширити й поглибити запропонований погляд на цю проблему. З'ясування подальшої еволюції ставлення хліборобської людності до шкільної справи передбачає перехід рубежу XIX-XX ст., чим власне обмежувалися хронологічні межі попередньої публікації [3]. Наразі враховується загальний ментальний універсум селянського соціуму, а також чинники, які впливали на його трансформацію. Водночас ці процеси вивчаються в контексті тієї візії народної освіти, яка формувалася в передової, патріотично налаштованої української інтелігенції. Таким чином, мета розвідки – виявити ті тенденції, які були притаманні освітній культурі українського селянства в період "партійних" національно-визвольних змагань, столипінської аграрної реформи, різкої активізації кооперативного руху.

У статті використані матеріали вітчизняної періодики початку XX ст. Залучаючи їх до наукового пошуку, автор намагався враховувати тенденцію, яка спостерігалася в тогочасній публіцистиці. Йдеться про помітне прагнення дописувачів дотримуватися засад "наукового реалізму". Громадські діячі, а почасти й грамотні селяни, опрацьовуючи свої повідомлення до періодичних видань, дедалі більше керувалися принципами історичності, соціальної заглибленості, психологізму. Вони виявляли підвищений інтерес до внутрішнього життя людини, яке чимраз ґрунтовніше піддавали науково-естетичному аналізу та синтезу.

Тож заведені в українській освіті з часів валуєвщини великодержавні порядки, з-поміж них політико-правове скріплення тієї норми, що "української мови нема, не було ніколи, та й бути не може" [4, 28], у перші десятиліття XX ст. зберігалися майже в незмінному вигляді. У сільських школах Наддніпрянської України – церковнопарафіяльних, міністерських та земських – навчально-виховний процес здійснювався російською мовою.

Зрозуміло, що навчання рідною мовою істотно покращувало б набуття знань сільською молоддю. Однак це, так би мовити, в ідеалі. Насправді ситуація залишалася значно складнішою, оскільки українські селяни й надалі зберігали власний, історично сформований в умовах російської патріархальщини та колоніалізму погляд на освіту. (З огляду на синкретизм їхніх уявлень та суджень, його доцільно сприймати як явище соціокультурне).

Відчуття сором'язливості говорити мовою предків, притаманне зрусифікованій українській еліті, передавалося соціальним низам. В українських хліборобів російська мова апріорі асоціювалася з владою, чиновництвом, державою. При цьому вона була не лише засобом спілкування, а й визначала склад мислення, ціннісно-світоглядне самовираження, спосіб соціально-політичного самоствердження. Етнонаціональна ідентичність у такому разі майже не витіснялася в царину свідомого; селяни сприймали шкільну справу, у тому числі мовний режим навчання, у площині особистих стосунків. Наразі мало хто з сільських мешканців міг не погодитися з

міркуваннями, які в переддень Першої світової війни занотував відомий етнограф Олександр Русов: "Ось член земської управи радить нашій громаді завести школу і гроші збірати на будівлю хати для неї; а хіба ж багато в нас таких людей, що хтіли б своїх дітей вивчати на писаря або в пани вивести?" [4, 28]. Маємо підстави цілком обґрунтовано стверджувати: на початку ХХ ст. освіта, як і усвідомлена потреба навчатися рідною мовою, перебували за межами першочергових селянських інтересів.

Сказане підтверджується багатьма обставинами. Зокрема, характером співпраці хліборобів з земськими діячами. Попередні наміри останніх сприяти сільським громадам, які своїм коштом повинні були, на переконання земців, "відкривати школи, будувати для них хати, обмеблювати та зобов'язуватися протоплювати їх зимою" [4, 28-29], невдовзі зникли. Під впливом реалій селянської візії перспектив розвитку шкільництва земства вимушено змінили характер освітньої політики на селі. Вони започаткували збір окремих податків з "пасивного до запровадження шкіл сільського населення" і почали за власною ініціативою споруджувати приміщення. У такий же спосіб земські діячі відкоригували вирішення питання найму та утримування вчителів, забезпечення навчального процесу шкільним причандаллям. За всім цим простежувалася індиферентність селянського загалу, зумовлена окресленою в уже згадуваній статті "недооцінкою значущості шкільного навчання у власному житті" [3, 10]. Цілком логічно, що ситуація з сільською освітою покращувалася після того як земства суттєво збільшували на неї фінансові видатки. Особливо відчутно це спостерігалося на початку 1910-х років, коли лише за рік витрати на сільські школи зросли майже на третину. У 1912 р. вони становили (дані по Наддніпрянській Україні без Таврійської губернії) 20,7 млн. крб., а в 1913 р. – 27 млн. крб. [4, 29].

Міра попиту селян на освіту значною мірою продовжувала визначатися глибоким (архетипним), не зруйнованим у пореформену добу історико-соціокультурним підґрунтям. Наразі вона залишалася своєрідним додатком ("на останньому місці") традиційних уподобань патріархального землеробства, вибудуваного на його моральних вартостях та соціальних пріоритетах способу життєдіяльності. Часто хліборобський загал керувався логікою – "не всім же панувати, а треба комусь і мужикувати". Відправляючи дітей до школи, селяни вбачали в тому нагоду вирішувати проблеми, які, по-перше, не виходили за межі власне родинно-господарського кола інтересів, по-друге, значили для них набагато більше, ніж саме навчання. Відтак часто-густо дитина йшла "в науку", щоб менше "шкодити в домашньому господарстві", "рвати на сковзанці чоботи", "робити матері каверзи" [5, 60]. Зрозуміло, що за таких умов чекати від батьків сприяння в навчально-виховному процесі прогресивно налаштованим сільським вчителям не приходилося.

Назагал типове для українського села міркування про освіту висловив грамотний селянин В. Сіромаха. "Дуже часто наші хлібороби, – зазначав цей дописувач "*Селянина*", – зовсім не розуміють того, що може дати їм для господарства та його покращення загальна освіченість… вважають нерідко, що це речі несумісні одна з одною". Наприкінці запропонованого дискурсу В. Сіромаха поставив цікаве запитання: "У такому разі селянству потрібен поводир чи воно само дасть собі раду?" [6, 391].

Неприваблиу картину розвитку шкільної справи ("скрізь і всюди темнота" [5, 59]) варто визнати домінуючою. Але на початку ХХ ст. помітними були вже й інші тенденції. Дедалі частіше траплялося, що селяни "тягнулися з останнього, підтримували один одного та виходили таки в люди" [5, 60]. Правда, серед власне хліборобського загалу відсоток таких цінителів знань був мізерний. Абсолютна більшість селян неймовірно важко переборювали ментально-світоглядний бар'єр, за яким вони мали перетворюватися з об'єктів чужорідної їм освітньої політики ("хіба вони (тогочасна еліта. – *Ю. П.*) допустять нас до такого ж самого?" [5, 60]) в суб'єкти активної самоствердуючої поведінки. Формування з сільської людності особистостей ринково-демократичного устрою відбувалося надто повільно. Пересічно селяни були спроможними усвідомлювати хіба що наступний позитивний для себе результат – "хто вивчився, далеко легше мати заробіток і жити на світі, дарма, що він мужик" [5, 60]. "Легше жити" – то, безперечно, міркування в рамках традиційного укладу. Адже навряд чи достатньо було такої глибини мислення для людей, які збагнути модерну суспільну значущість інтелекту. Звідси надто низький попит хліборобів на освіту.

Тільки окремих селян турбувала проблема освітньої відсталості, яка, наразі, з кожним роком загострювалася. О. Настевич на сторінках "Хлібороба" таким чином пояснював зростаюче значення навчання: "Є ж такі сторони, де діти закінчують університети, а тоді вертаються знову до плугів. Повинно й у нас бути такому". Перебуваючи, схоже, під враженнями урбанізаційних та індустріальних процесів, він резюмував: "Чим більше вивчиш свого хлопця, тим кращий вийде з нього господар" [5, 61]. Але тогочасне село не надто зважало та подібні міркування, які, зрештою, також важко визнати цілком інноваційними.

Далеко ще було й до повного взаєморозуміння в цій царині з сільським учительством, інтелігенцією. Втім, саме спочатку ХХ ст. від українського загалу, репрезентованого "майже виключно нижчими станами", прогресивно налаштована частина людей розумової праці почала очікувати "великих і перспективних результатів". Витоки сподівань на швидке національно-культурне ствердження чи не вперше тоді помічалися в "своєрідному психологічному складі українця" [7, 20].

Українські селяни "занехаювали вивчене" через те, що альтернативне ставлення могло сформуватися в них тільки на основі модерних цінностей, у тому числі якісно нових принципах організації шкільної справи. На початку ХХ ст. ці зміни дещо прискорилися, але все ж не настільки, щоб бути адекватним трансформаційним процесам у суспільстві. Наразі відставання консервувало історично сформований стан справ. Від чого селяни здебільшого й надалі дивилися на освіту "не дуже приємно" [5, 59].

Спробуємо докладніше прояснити цей взаємозв'язок, розмірковуючи в площині "хто" і на "що" дивився? Постановка питання доречна бодай з огляду на ту обставину, що "безграмотність (селян. – *Ю. П.*)… не являла собою тієї чисто зовнішньої

безграмотності, котра мала засвідчувати лише про незасвоєння конкретною особою відомих граматичних правил" [8, 87]. Опанування основами граматики чи цілком вірогідне занехаяння їх після попереднього здобуття не перешкоджало збереженню та повсякчасному вияву особливих відчуттів, духу рідної мови, що в свою чергу кореспондувалося з "тими вимогами, які всмоктувалися з молоком матері". За чим, зрештою, за якою освітою потрібно було жалкувати, коли навіть абсолютно неграмотні селяни зазвичай говорили "правильною, яскравою, у вищому ступені образною і живою мовою" [8, 87]? Натомість сільські школи в Наддніпрянській Україні, замість того, щоб виявляти та розкривати природній соціокультурний потенціал молодого покоління місцевої людності, нерідко своїм проросійськи зорганізованим навчально-виховним процесом "вбивали в неї душу". Неоціненну спадщину, що дісталася українцям від предків, ігнорували, паплюжили, почасти знищували. Її ніби намагалися виправити, вдосконалити, але чим – "декількома десятками чи в кращому разі сотнями чужих слів, якими й пропонувалося виражати всі людські поняття" [8, 87]? Безперечно, українська людність не спромоглася дешифрувати та опанувати такі хитромудрі освітянські технології. Імперативи пануючого традиційного і водночас самобутнього укладу стояли тому на заваді. У таких умовах навіть різке пожвавлення інтересу української інтелігенції до проблем селянського навчання дозволило їй хіба що поставити на повістку денну питання національної освіти.

У переддень Першої світової війни "українофільська" інтелігенція звертала увагу на суттєві розбіжності навчально-виховної роботи зі "всіма переживаннями дитини, які були невід'ємними від її розумової та усвідомленої дійсності". Ставало очевидним зростання розриву між змістом наявного попиту на освіту і змістом реальної пропозиції освітніх послуг. Педагоги вбачали в цих штучних бар'єрах додаткові труднощі для розвитку й вдосконалення шкільної справи в українських селах. "Мука для українського хлопчика, – писав відомий громадсько-політичний діяч Вячеслав Прокопович, – вчитися прописним істинам російською мовою. Вираз "*она пошла за водой*" – здається йому смішним, оскільки сприймається як "її понесло за течією". Крім того, у голові учня ніяк не вкладається російське слово "товар", що має значення "крам", "тканина". "Як же можна скласти товар у ящики?", – бентежиться він, звично розуміючи під "товаром" товарину, велику рогату худобу" [9, 23-25].

З усього виходило, що чим далі, тим більше здобуття освіти російською мовою відбувалося з очевидною шкодою та збитками для цілості "організму (селянського соціуму. – *Ю. П.*)…, його загального розвитку" [10, 37-38]. Так виникав додатковий стимул, який спонукав український хліборобський загал "триматися своєї мови та своїх побутових особливостей" [11, 11].

Тож на початку ХХ ст. ситуація з оцінкою сільськими мешканцями освіти радикальним чином не змінилася. Вони розуміли значення здобутих у школі знань здебільшого традиційно, хоча й порівняно більш урбанізовано. В узагальненому вигляді обізнаність для селян лише тоді чогось вартувала, коли відкривала перспективу "піти з села, отримати яке-небудь місце" [12, 29]. Тенденції кардинального оновлення, про які писала українська інтелігенція, слід визнати перебільшеними.

Звідки бралася й чому поширювалася нова (часто обрамлена партійно-ідеологічними мірками) візія ставлення хліборобів до освіти? Вона виникала в результаті зростання інтелектуальної еліти, спроможної захоплюватися культурою українського селянства. Насамперед неперевершеним ліризмом та щирістю його душі. "Ми не знаємо й не чули таких людей з ворогів українства, – уточнював один з освічених сучасників, – що не визнавали б української пісні. Навіть найзапекліші з їх чаруються нею і відрізняють від великоросійської, польської тощо. Гоголь писав: "Коли історик схоче дознати певний побут, стихії характеру, всі прояви й відтінки чуття, хвилювань, страждань і радощів українського народу… то з пісень він буде задоволений вповні…". Чистокровний росіянин, офортист Лев Жемчужніков називав українських хліборобів "самородками, з яких завше можна черпати найвищий талант.. тут немає підшиву, немає обману…" [13, 30-31]. Говорилося навіть про те, що "під впливом революційних подій минулих років (1905-1907. – *Ю. П.*) вироблявся тип селянина, повного бажань культурного і вільного життя і огиди до невільництва й темноти" [14, 256].

Однак таке сприймання величі етнонаціональних цінностей українських селян не могло підмінити чи ліквідувати традиційного ставлення до освіти самих хліборобів, про яке говорилося вище. А воно проглядалося повсюдно. Зокрема, в упередженому сприйманні нагоди набуття освіти жінками. Вихід дівчини заміж наразі цінувався куди більше, ніж опанування нею грамоти. Тому часто батько, перебуваючи під враженнями "сусідських глузувань", намагався якомога швидше "вигнати дочку з дому, а там міцний кулак найдорожчої половини з корінням виривав з душі високі поривання до кращого" [14, 257]. Візьмемо до уваги й інші усталені віками реалії традиційного селянського життя з його самобутнім "добром" і "злом", "схильністю до крадіжок, розбещеністю молоді, нерідко пиятикою" [15, 1-3]. Тож, попри "початки кооперативної практики", решту модерних тенденцій, найчастіше було так – доки в сільській школі працював учитель, доти й навчання сяк-так підтримувалося.

Разом з тим, українські селяни не поспішали "занехаювати вивчене", якщо набуті знання органічно узгоджувалися з їхньою загальною адаптацією до ринкових умов. Йдеться про той варіант отримання хліборобами освіти, коли модерна трансформація безпосередньо торкалася сільського життя. Так, у слободі Уразово Воронезької губернії "народ (близько 15 тис. українців. – *Ю. П.*) в основному мешкав промисловий і торговий". Нічого дивуватися, що і грамотні люди в цьому населеному пункті цінувалася "особливо високо" [16, 380-381].

У селян тих місцевостей, де внаслідок урбанізаційних та індустріальних процесів спостерігався значний відтік населення, відчувалося зростання потреби в підтриманні більш тісних контактів з містом. Це, у свою чергу, слугувало прагненням розширювати обізнаність. Часто українські хлібороби (зокрема, на Слобожанщині) висловлювали бажання, щоб у їхні села та хутора частіше "хтось грамотний

заглядав". Усвідомлення себе ізгоями в "суспільстві рівних можливостей", як маловідоме до того часу явище, позначалося на всьому сільському устрої. Воно посилювало відчуття маргінальності власного соціального становища. Саме тому відсутність школи в селі, слободі чи на хуторі починало викликати серйозне занепокоєння. Так, на хуторі Столепіні Валківського повіту Харківської губернії, населення якого в 1907 р. становило 677 осіб, а найближча школа знаходилася за 7 верст, місцеві селяни стурбовано говорили про "крайню необхідність в училищі" [17, 56-58]. Хутірська школа повинна була, на їхнє переконання, "скоротити дорогу до міського життя".

Водночас, на Чернігівщині, Київщині, Волині та в решті регіонів Наддніпрянської України значне пожвавлення в одноманітність традиційного сільського життя внесли спектаклі та вечори культурно організованого відпочинку. У 1913 р. вони влаштовувалися здебільшого з приводу святкування 300-річчя "дома Романових". Мешканці багатьох сіл отримали нагоду переглянути постановки близьких їм за змістом театральні вистав – "Наталка Полтавка", "Як ковбаса та чарка, то минеться сварка". Тоді ж, у передвоєнні роки, у сільських школах нерідко проводилися публічні читання на сільськогосподарську тематику [18, 253-254]. Щоправда, розбиті дороги та усілякі організаційні негаразди не дозволяли лекторам повною мірою використовувати наявну освітню інфраструктуру на селі.

Відчутно зріс інтерес українських хліборобів до громадсько-політичного життя в роки Першої світової війни. Прагнучи дізнатися передовсім про новини з фронту, селяни "вимушено" підвищували свою грамотність. Деякі з них навіть почали виписувати по кілька газет [19, 23].

Отже, у річищі становлення на початку XX ст. української модерної нації варто визнати певне відставання в формуванні селянського попиту на освіту. Цим пояснюється недооцінка селянством інтелектуальної праці, у тому числі професійної діяльності сільського вчителя, радше вимушений зовнішніми обставинами, ніж мотивований латентними ментальними чинниками інтерес до соціально-економічного та політичного життя. Водночас національно зорієнтована українська інтелігенція, вплив якої на зламі XIX-XX ст. у Наддніпрянщині помітно зростав, творила власну візію суттєвого підвищення прагнення селянства до отримання знань. Схоже на те, що апріорі вона керувалася глибокими патріотичними та етичними нормами на тлі тих історичних завдань, які поставали перед українським загалом.

1. *Див.: Драч О. О. Народна освіта на Черкащині в контексті загальноукраїнських тенденцій (друга половина XIX – початок XX ст.) // "Національна ідентичність у контексті політичного процесу: історія і сучасність" (Деякі аспекти національного розвитку і національного виховання). Матеріали науково-практичної конференції. 19 січня 2004 р. м. Черкаси / За ред. Ж.В. Деркач. – Черкаси: Ант, 2004.*
2. *Див.: Денисюк І. Виховання національної ментальності у закладах початкової освіти на Уманщині в другій половині XIX – на початку XX ст. // "Національна ідентичність у контексті політичного процесу: історія і сучасність"... (Деякі аспекти національного розвитку і національного виховання). Матеріали науково-практичної конференції. 19 січня 2004 р. м. Черкаси / За ред. Ж.В. Деркач. – Черкаси: Ант, 2004.*
3. *Див. статтю: Присяжнюк Ю. П. Вплив ментальності українського селянства на рівень його освіченості у другій половині XIX ст. // Історія України. – 2000. – № 3.*
4. *Русов О. О. Видатки 8-ми українських губерній на початкову народну освіту // Світло. – 1914. – № 7-8.*
5. *Настевич О. Корреспонденции (З Кыйивщыны) // Хлебороб. – 1908. – № 5-6.*
6. *Сиромаха В. О деревенских неурядицах // Селянин. – 1914. – № 14. – С. 389-391.*
7. *Луначарский А. Н. О национализме вообще и украинском движении в частности // Украинская жизнь (далі – УЖ). – 1912. – № 10.*
8. *Ефремов С. А. На текущие темы // УЖ. – 1912. – № 6.*
9. *Прокопович В. Родной язык и народная школа на Украине // УЖ. – 1914. – № 3. Згадувані факти були проаналізовані в доповіді на Всеросійському з'їзді вчителів та діячів народної освіти. За цей виступ В. Прокоповича, у недалекому майбутньому близького соратника С. Петлюри, звільнили з посади вчителя історії Київської державної гімназії.*
10. *Чепига Я. Украинский учитель и материнский язык в начальной школе // УЖ. – 1913. – № 9.*
11. *Чубинский М. П. Украинская национальная идея и её правовые постулаты // УЖ. – 1913. – № 6.*
12. *Борис Б. Корреспонденция // Селянин. – 1908. – № 12.*
13. *Просвітянин С. Гоголівські свята і українська пісня // Українська хата (далі – УХ). – 1909. – № 1.*
14. *Товкачевський А. До становища сільської інтелігенції // УХ. – 1909. – № 5.*
15. *Дзеркало // Світова зірниця. – 1911. – № 48.*
16. П. З. Н. *Крестьянское реальное училище // Селянин. – 1910. – № 11.*
17. *Державний архів Харківської області. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 2988.*
18. *Тарноока Н. Корреспонденция. Козелецкий уезд // Селянин. – 1913. – № 8.*
19. *Шаповаловский Ив. Корреспонденция. Борзенский уезд // Селянин. – 1915. – № 1-2.*

О.М. Дулгерова

РОЛЬ ТОВАРИСТВА "ПРОСВІТА" У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

В умовах національно-культурного відродження України, коли поновлюються традиційні й утворюються нові інституції, покликані формувати національну свідомість громадян, особливої актуальності набуває вивчення діяльності неурядових культурно-просвітницьких об'єднань в минулому, зокрема товариства "Просвіта". Актуальність дослідження цієї проблеми зумовлена не тільки науково-пізнавальними міркуваннями, а й можливістю використання історичного досвіду організації роботи цього об'єднання серед сільського населення в сучасних умовах.

До цієї задекларованої у статті теми вітчизняні дослідники до проголошення незалежності України зверталися епізодично, висвітлювали її поверхово та зі значним ідеологічним суб'єктивізмом. У роботах сучасних авторів О.Ф. Коновця [1], Г.В. Касьянова [2], Л.І. Євселевського і С.Я. Фарини [3], Ж.М. Ковби [4], з'ясовано окремі аспекти просвітницької роботи. Однак діяльність товариства "Просвіта" серед сільського населення в означених хронологічних межах

до цього часу залишала поза межами комплексної наукової розробки.

Виходячи з цього дана стаття ставить за мету з'ясувати особливості діяльності осередків товариства "Просвіта" серед сільського населення та їх вплив на формування національної свідомості українського селянства. Об'єктом дослідження є історія розвитку просвітницької діяльності серед українського селянства в системі суспільних чинників і в контексті національно-культурного руху початку ХХ ст., предметом дослідження – форми та умови практичної роботи осередків товариства "Просвіта" та їх роль у формуванні національної свідомості сільського населення. Наукова новизна полягає в тому, що в статті окреслюються напрямки комплексного аналізу діяльності товариства "Просвіта" серед сільської верстви населення України та вплив просвітництва на формування національної свідомості селян.

Як відомо, перша "Просвіта" виникла у Львові в 1868 році. Вона спочатку представляла собою видавниче товариство, яке ставило за мету якнайповніше задовольняти гострі потреби селян в українському друкованому слові. З часом просвітницький рух та його ідеї поширилися і на українські землі, що перебували у складі Російської імперії. Однак юридичне оформлення "Просвіт" у Наддніпрянській Україні відбулося в період найвищого піднесення Першої російської революції, коли царський уряд змушений був видати маніфест 17 жовтня 1905 року про свободу слова, совісті і друку, в якому, зокрема, проголошувалося право на заснування самодіяльних товариств. Центрами просвітянського руху на Наддніпрянщині стали Київ, Кам'янець-Подільський, Катеринослав, Одеса, Миколаїв, Чернігів, Житомир та інші міста [1, 55]. На початок 1908 року вже діяло дев'ять "Просвіт" у великих містах і 30 філій у селах та містечках [2, 59].

Заснування та діяльність осередків товариства мали значний вплив на формування національної свідомості та культури різних верств населення і насамперед найчисельнішої на той час – українського селянства. Товариство стало важливою легальною формою зв'язку свідомої частини національної інтелегенції з селянами, оскільки більшість діячів "Просвіти" приділяла головну увагу активній просвітницькій роботі саме серед цієї категорії населення. В селах відкривалися переважно на громадських засадах просвітянські книгозбірні української літератури, видавалися книжки та часописи, влаштовувалися українознавчі курси та лекторії, що сприяло відродженню культурних традицій і формуванню національної свідомості селян.

Прикладом плідної діяльності просвітян по задоволенню потреб сільського населення в україномовній літературі може бути організація бібліотечної справи на Поділлі. Тут могилів-подільська "Просвіта" в 1907 році заклала в селах 5 бібліотек [5], а кам'янець-подільська "Просвіта" відкрила 24 бібліотеки-читальні в навколишніх селах. Бібліотека товариства у Кам'янець-Подільському мала тоді 435 найменувань української літератури у 700 примірниках. Її фонд в тому ж році поповнився 338 назвами українських книг кількістю 22 тис. примірників і всі вони були направлені у сільські читальні.

В 1912 році бібліотечна комісія кам'янець-подільського осередка товариства розробила і направила у сільські філії брошури "Шевченківське свято", в яких було надруковано матеріали про життя і творчість Т.Г.Шевченка [3, 58 – 59]. В села також направлялися невеличкі збірки з рефератами про інших українських діячів та лекції з історії рідного краю [3, 50]. Взагалі ж "Просвіта" розповсюджувала літературу майже у 100 селах і містечках Поділля [6]. У документах кам'янець-подільської "Просвіти" зазначалося, що в селах, де діяли бібліотеки-читальні, жителі охоче беруть в них українську літературу, передають книжки від хати до хати. Багато селян, особливо молодь, навчилися читати рідною мовою [2, 60].

Українська книга поширювалася серед селян й в інших регіонах України. У вміщеній в журналі "Рідний край" інформації із села Тернівка на Черкащині повідомлялося: "У нашому селі в 1905 році одкрилась бібліотека-читальня, та тоді була тільки одна руська часопись, а в 1906 році ми докупили українських книжок, більш ніж сотню різних виданнів; книжки дурно не валяються: по підщоту бібліотеки, було видано читачам за 1906 рік більше як 300 українських книжок [7, 13 – 16]. У 1908 році бібліотечна комісія катеринославської "Просвіти" розповсюдила у селах українських книжок на суму 300 крб. [3, 59].

Важливого значення в роботі серед сільського населення "Просвіти" надавали проведенню літературно-музичних вечорів та вистав. Так, драматична секція катеринославської "Просвіти" в 1906 – 1907 рр. організувала кілька виїздів з драматичними виставами у навколишні села. Активна робота просвітян серед селян пробуджувала у них національну свідомість і бажання брати участь у культурно-просвітницькій роботі. На Катеринославщині філії товариства до 1914 року з'явилися в селах Амурі, Веселих Тернах, Лоцманській Кам'янці, Гуляй-Полі – всього 10 філій [3, 55]. Члени "Просвіти" у селі Мануйлівці Новомосковського повіту своїм коштом в 1910 році збудували Народний будинок. В ньому, зокрема, 26 грудня 1911 року силами просвітян було поставлено виставу за драмою Б.Грінченка "Степовий гість" [8, 123].

У полі зору "Просвіти" перебували і питання українізації народної освіти. Активісти товариства насамперед в Одесі, Миколаєві, Чернігові та інших містах збирали кошти на розвиток освіти, ставили перед владою вимоги про націоналізацію школи, оминаючи заборони, виступали з лекціями для селян. Голова миколаєвської "Просвіти", М. Аркас, впродовж 1907 – 1908 рр. утримував українську школу в селі Богданівці [3, 10].

Діяльність просвітницьких осередків спрямовувалася на піднесення культурно-освітнього і духовного рівня сільського населення, формування на цій основі національної свідомості. Це входило у протиріччя з політикою самодержавства і після державного перевороту 3 червня 1907 року, коли посилилися репресії проти демократичних сил, розпочався наступ і на український національно-культурний рух на селі. Влітку 1908 року поліція закрила згадувану вище бібліотеку у селі Тернівці, а її завідувача, селянина І.Бучеру, арештувала. Газета "Рада" писала тоді, що "селяни дуже сумують за своєю бібліотекою, бо вона принесла їм чимало користі" [9].

В 1907 – 1908 рр. власті двічі припиняли діяльність "Просвіти" та її сільських філій у Подільській губернії [3, 76].

Таким чином, товариство "Просвіта" на початку XX ст. відігравало помітну роль у формуванні національної свідомості українського селянства. Найбільш активно робота осередків товариства велася на селі в період революційного піднесення 1905 – 1907 рр. і проявлялася у різних формах – відкритті в сільській місцевості бібліотек-читалень з українською літературою, організації культурно-мистецьких заходів та лекційній роботі. Однак діяльність "Просвіти" в сільській місцевості не набула широкого розмаху – осередки товариства діяли лише в окремих селах Подільської, Катеринославської та деяких інших губерній. Після поразки революційного руху 1905 – 1907 рр. робота товариства на селі, внаслідок репресій та утисків з боку царської влади, занепала.

1.Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша половина XX ст.). – К.:Хрещатик, 1992.
2.Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть. – К.: Либідь, 1993.
3.Євселевський Л.І., Фарина С.Я. "Просвіта" в Наддніпрянській Україні. – К.,1993.
4.Ковба Ж.М. "Просвіти" – світло, знання, добро і воля народу. – Дрогобич, 1993.
5.Рада. – 1908, 1 січня. – № 1.
6.Рада. – 1907, 1 серпня. – № 173.
7.Рідний край. – 1907. – № 5.
8.Украинская жизнь. – 1913. – 7 – 8.
9.Рада. – 1908, 24 липня. – № 169.

Г.М. Георгізов, І.Л. Георгізова

НАРОДНА ОСВІТА ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ЗАСІБ ВПЛИВУ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Розвиток освітньої системи в Україні має тривалу історію. Освітні програми слугували і служать не лише для набуття громадянами певних аморфних, абстрагованих від сучасності знань, а швидше – задля залучення народного загалу до тієї національної парадигми, що найбільш точно відповідає вподобанням національної еліти. Тому вплив освіти на створення повноцінного громадянина, який відповідає всім атрибутам цієї парадигми, важко переоцінити. Освіта, вплив освітніх технологій будуть завжди актуальними у будь-якому суспільстві, тому їх дослідження вимагає від науковців пильної уваги.

У сучасній історичній науці освітянським проблемам завжди приділялося значне місце. Починаючи з 1920-х років з'являються перші ґрунтовні дослідження цього питання. Так, у 1924 році виходить праця Я. Яковлєва, присвячена вивченню практичного досвіду роботи партії більшовиків в освітній галузі на селі [1]. Схожою за метою та завданням є монографія М.Я. Фєномєнова, у якій досліджується культурна організація тогочасного села, вплив на сучасників освіти, театру тощо [2]. У 1950-х роках виходить ґрунтовна робота П.І. Бакуменко, присвячена аналізу культурних перетворень в Україні у 1920-х роках, в якій аргументується точка зору про першооснову народної освіти у створенні людини сучасності [3]. В цей час з'являється також відома праця Г. Шевчука, тісно пов'язана з розробкою освітнього питання в 1920-х роках [4]. На прикінці 1980-х років дану тематику досліджували такі відомі історики, як С.Р. Лях [5], С.В. Кульчицький [6], В.І. Марочко [7].

Попри чисельну історіографію дана проблематика ще недостатньо вивчена. Тому метою запропонованої статті є дослідження впливу народної освіти як засобу радянської ідеології на українців періоду НЕПу.

Серед широких заходів у рішучій боротьбі радянського керівництва за соціалістичне майбутнє, за створення нових орієнтацій у розвитку українського та і всього радянського суспільства, особливого значення мали чинники культури, основоположними елементами якої протягом сторіч були церква та народна освіта. „Якщо, по відношенню до оточуючого людину соціокультурного середовища в суспільстві життя людей характеризується певною стійкістю, тому що має визначену форму і тому що втілює в собі звички, стереотипи, традиції та інші повторювані елементи повсякденної життєдіяльності, що однак не означає нерухомості структури образу життя, довічності її елементів" [8, 33], то відповідно повинні існувати досить прості засоби впливу на таку структуру. В. Ленін та його спадкоємці бачили такі засоби саме в системі радянської освіти. Принцип ментальної еластичності був давно відомий більшовицьким пассіонаріям, тому в галузі освіти та культурних змін партійна програма ставила завдання перетворення їх в знаряддя переродження існуючого суспільства у комуністичне

Для досягнення поставленої мети більшовицька доктрина висувала такі першочергові завдання: безкоштовна і обов'язкова загальна і політехнічна освіта для всіх дітей до 17 років, повне здійснення принципів єдиної трудової школи з викладанням рідною мовою, із спільним навчанням дітей обох статей без будь-якого релігійного впливу. „Вся справа в тому, – писав В. Ленін, – що разом з перетворенням старого капіталістичного суспільства навчання, виховання і освіта нових поколінь, які створюватимуть комуністичне суспільство, не можуть бути старими... Тільки перетворюючи докорінно справу навчання, організацію і виховання молоді, ми зможемо досягти того, щоб результатом зусиль молодого покоління було створення суспільства, не схожого на старе, тобто комуністичного суспільства" [9, 247 – 248].

Положення про сутність і напрямки нової системи освіти обговорювалися неодноразово і дістали схвалення на трьох Всеукраїнських нарадах з питань освіти (березень 1920 р., серпень 1920 р., червень 1921 р.). Проблема української мови і культури обговорювалася на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У, на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У у 1920 р. та на Всеукраїнській нараді КП(б)У в 1921 р. Вони свідчать, що партія шукала потрібні засоби впливу не тільки на українських селян, а і на міську інтелігенцію. Остаточне затвердження узгодженої більшовицької комуністичної концепції освіти відбулося на V Всеукраїнському з"їзді Рад у березні 1921 році. Законодавчо вона була затверджена в "Кодексі законів про освіту", введеному в дію 25 листопада 1922 р. постановою ВУЦВК від 22 листопада 1922 р. Серед конкретних прикладів термінового впровадження в життя нових підходів щодо національного питання є наказ №5 Житомирського повітревкому від 25 січня 1921 року, в якому доводилося до відома постанова

Раднаркому України від 21 вересня 1920 р. про введення української мови в школах і радянських установах. Так, у пункті 2 цього наказу наголошується на терміновості запровадження обов'язкового вивчення української мови в усіх навчальних закладах з неукраїнською мовою викладання [10, 51].

До єдиного радянського зразка уніфікувалися всі навчальні заклади в Україні. В резолюції III Всеукраїнської наради з питань освіти підкреслювалося, що загальноосвітні гуманітарні заклади як вищі, так і середні (академії, університети, вчительські семінарії, загальноосвітні середні навчальні заклади), закриваються. Всі колишні технічні, ремісничі, сільськогосподарські та інші школи виробничого характеру мають бути реформовані у свій нормальний тип із таким розрахунком, щоб відповідати стану професійної освіти [11, 53].

Ця постанова констатувала свідчила про те, що за допомогою суто зовнішніх засобів більшовики намагалися зробити переворот не тільки у зовнішніх відносинах тогочасного суспільства, а і у внутрішній типології українського народу, характерною ознакою якого було ментальне, духовне світосприйняття. „Становлення нового способу життя селянства, на думку В.І. Марочко, повинно було відбуватися у відповідності до рівня та закріплення соціалістичного способу виробництва в сільському господарстві, докорінних перетвореннях в культурній і суспільній сферах українського села" [7, 5].

Однією з тенденцій, характерних для українізації, стало зростання кількості національних шкіл. У тезах Н.К. Крупської про систему народної освіти, що вийшли у 1923 році, поставлено таке завдання: „Є необхідна невідкладна робота, яку ми повинні подолати самі у себе в країні, – робота щодо піднесення культурного рівня країни, щоб будувати життя на нових началах, необхідно навчитися робити це колективно" [12, 100]. Перші здобутки з українізації освіти в Україні з'явилися досить швидко. Якщо у 1922 році шкіл з українською мовою викладання було три до одної з російською мовою викладання, то у 1930 році десять до одної. З них на селі у 1923 – 1924 роках нараховувалося 13735 шкіл першого та другого концентру, в 1924 – 1925 роках 13912 шкіл, в 1925 – 1926 роках 16373 шкіл, в 1926 – 1927 роках 17256 шкіл. У 1926 році 80% початкових шкіл були з викладанням українською мові, а в 1928 році понад 97% дітей навчалися рідною мовою. У 1927 році вищі навчальні заклади України розподілялися на такі категорії: 23 з викладанням російською та українською мовами, 14 з викладанням українською мовою та 2 російськомовні [13, 68].

Творцем освітньої системи нового типу став нарком освіти УСРР Г. Гринько. Основне місце в запропонованій ним освітній програмі посідало соціальне виховання. Пояснювалось це не тільки ідеологічними міркуваннями щодо освітніх питань, але і певним прагматизмом, адже кількість безпритульних дітей на 1924 рік становила понад 1 мільйон чоловік. Першим етапом запропонованої Г. Гриньком освітньої системи стало стаціонарне навчання у віці від 4 до 7 років, коли діти повинні були виховуватись у дитячих комунах, у віці від 8 до 15 років відбувати єдину семеричну трудову школу, а з 15 років школу профосвіти [14, 64].

Всього на 1 січня 1925 року в УСРР навчалося 1795193 учня в 15556 школах [15, 601]. У першу чергу до шкіл приймали дітей бідняків. На селі різко зросла питома вага грамотних. Якщо в 1922 році їх було тільки 15%, то в 1927 році вже 50 %, всього на 1921 рік на селі було 371 школа для неписьменних, в 1924 – 1925 роках 16857 шкіл, в яких навчалося грамоті 1 мільйон чоловік, а в 1926 – 1927 роках шкіл було вже 25 тисяч, що охоплювали 1750 тисяч чоловік [16, 36].

Другим етапом освітньої програми Г. Гринька були дворічні технікуми, чотирирічні інститути та дворічні академії. Таким чином, в УСРР впроваджувалася освітня система, що базувалася на принципах вузькофахової професійної освіти [17, 58]. Дані про соціальний склад студентів у ВНЗах тогочасної України дозволяють зробити висновок про збільшення з 1926 року кількості студентів, що направлялися на навчання з сільської місцевості. Так, у матеріалах, поданих в інформаційному огляді про роботу на селі за 1927 рік, складеного до відкриття VI пленуму ЦК ЛКСМУ, містяться такі дані про кількість та походження студентів: індустріально-технічні ВНЗи – 6733 студентів, з яких 10,5% селяни; в сільськогосподарських – 4237, з яких 52,2 % селяни; соціально-економічні – 4281, з яких 21,8 % селян; педагогічні – 6337, з яких 17,9 % селян; медичні – 5864, з яких 12,6 % селян; мистецькі – 1543, з яких 13 % селян. Загалом відсоток сільської молоді, що навчалася в ВНЗ УСРР 20,7, що складає 6000 студентів з 28985 від усього загалу [13, 67 зв.]. На жаль, значна кількість студентів отримувала свої місця у вузах України не відповідно до реальних знань, а за іншим показником – лояльності їх батьків до радянської влади, а також соціального походження самих студентів. "Низький рівень знань вступників до вузів, система відряджень на навчання до вузів, класовий підхід при зарахуванні замість критерію – знання – усе це негативно позначилося на якості підготовки фахівців для народного господарства" [18, 79].

Українізація освіти для більшості селянства, особливо для бідноти, стала одним із засобів відкриття світу. Для молоді, що вже відчула смак свободи та незалежності від патріархальної традиційності батьків, радянська освіта давала можливість рухатися далі – поїхати в місто, остаточно відійти від батьківської опіки, сільської культури. „Протягом 1920-х років, – як вказує в своєму дослідженні В.І. Прилуцький, – українська молодь із села масово переселяється в міста" [19, 48]. Освіта давала можливість поповнити і лави нової радянської бюрократії, тобто набути привілейованого статусу відносно своїх односельців.

„Політизована і ідеологізована школа виконувала соціальне замовлення тоталітарної держави: виховання юної комуністичної зміни, здатної боротися за перемогу комунізму в країні і в усьому світі" [20, 251]. З огляду на вище сказане можна зробити висновок, що українська школа непівської доби виконувала певне соціальне замовлення. Оскільки радянському керівництву було вкрай необхідно побудувати таку освітню систему, що надала б можливість не тільки контролювати процес виховання молоді, а і впливати на нього в потрібному напрямі.

Багаторівнева і багатовимірна система образів і уявлень архетипів свідомості, що відображалися через життєдіяльність українського селянина, соціуму і

детермінованих етносоціальними історичними процесами, відображала сутність "... самої суб'єктивної сторони тих ментальних ліній, що окреслили поведінку, настрої, думки селянина непівської доби" [21, 16]. Революція психології пересічного селянина 1920-х років зробила з доброчесного громадянина, трудівника і плекальника землі войовничого, по-козацькому рішуче налаштованого бунтівника. Пропаганда ж української мови і культури робила прийнятними програмні настанови вчорашніх ворогів. У своїй доповіді на XII з'їзді РКП(б) Й. Сталін наголошував, що „... лише тоді Радянська влада стане владою рідною для селян і середніх шарів, коли установи і органи влади в республіках заговорять і запрацюють рідною мовою" [22, 8].

Більшовики покладали великі надії на те, що впровадження української мови на урядовому рівні та на рівні управлінських відносин допоможе виховати з амбіційного селянина-власника майбутнього сподвижника пролетарських, марксистсько-ленінських ідей. Пролетаризація душі душі українського селянина мала відбуватися не тільки в сфері його повсякденного побутового життя, але і на освітньому рівні. Щоб така дефініція мала відчутніший характер, волвиконкомам „Робсоцкульту" та відділам освіти у справі піднесення рівня шкільних робітників була розповсюджена спеціальна інструкція Раднаркому від 1 квітня 1921 року. В пункті 6-му вказувалося на те, що кожен шкільний робітник мусить обов'язково подати до Волосної комісії не менше одного реферату з політграмоти і одного з трудової школи. Реферати українською мовою повинні свідчити про рівень засвоєння робітником української мови та про його політичну грамотність [10, 2].

Робилася спроба виховати таку особистість, яка, не пориваючи зі своїм національним корінням, могла б порвати зі своїм „дрібно-буржуазним" минулим і перейняти догмати комуністичної ідеології. В своїй промові на VIII зґїзді РКП (б) В. Ленін казав, що в роботі з селом потрібне тривале виховання, селянинові, який є практиком і реалістом, потрібно надавати конкретні приклади того, що комунізм краще за все [23, 17]. Ця спрямованість у комюнотарність була метою такої освітньої системи, яку впроваджували в Україні за програмними положеннями ВКП(б).

Пролетарським, більшовицьким принципам відповідали ідеї універсалізації, тобто розчинення індивідуальної особистості, її технізація та інтелектуалізація, що вважалась більш вищим рівнем у досягненні особистого саморозвитку. „Основне завдання в справі виховання молодого покоління чітко сформульоване в програмі партії. В параграфі 12 проконстатовано, що потрібно докласти всіх зусиль для виховання покоління, здатного остаточно встановити комунізм" [24, 36]. Заступник наркома освіти УСРР Я.П. Ряппо в одній із своїх статей чітко визначив основну мету нових закладів освіти, вказуючи, що на єдино реальному базисі – техніці – пролетаріат як творець її, повинен звільнитися від буржуазної філософії, буржуазної словесної школи. Пролетаріат повинен утримувати завоювання в математиці, хімії, природничих і соціально-економічних науках. Проблема виховання і освіти пролетаріату має вирішуватися в процесі виробництва і для виробництва [11, 54].

Варто зауважити, що соціально-економічний, гуманітарний цикл наук об"єднував такі напрямки: адміністративно-організаторський, господарсько-статистичний, фінансовий та юридичний. Філософську, історичну та філологічну, теоретичну освіту могли здобути лише аспіранти науково–дослідних кафедр, які здійснювали відповідну роботу виключно прикладного характеру. На середньоосвітньому, шкільному, рівні проголошувалася наступна основна ідея: боротьба пролетарської науки та культури з відсталістю та приниженням людини перед оточуючим світом, виховання її таким чином, щоб вона могла постати гордо і зухвало над недосконалістю та стихійністю навколишнього світу, оскільки " ... пролетаріат завоював владу, щоб експлуатувати експлуататорів, змінити свою власну природу, змінити все суспільство і, таким чином, досягнути комунізму – з точки зору цієї цілі він розглядає всі інші" [25, 182]. Мета діяльності людини майбутнього мала бути спрямована у сферу виробництва, удосконалення якого привело б до перемоги пролетарської революції в усьому світі й встановленню комунізму. Ставлення до комуністичних ідей та вивчення їх було приведено до такого рівня, на якому раніше перебувало вивчення закону Божого. Комунізм фактично проголошувався новою релігією, колективний комюнотарний партійний орган – клиросом, а його голова – намісником Бога на Землі.

1.*Яковлев Я. Наша деревня. Новое в старом и старое в новом. – М.: Госиздат, 1924.*
2.*Феноменов М. Я. Современная деревня. – М.-Л.: Госиздат, 1925.*
3.*Бакуменко П.І. Культурне будівництво в українському селі в 1921-1925 рр. // Зб. наук. робіт. – Х., 1959. – Вип. 4.*
4. *Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр.- К.: Видавництво АН УСРР, 1963.*
5.*Лях С.Р. Формирование элементов советского образа жизни в доколхозной деревне Украинской ССР /1921-1923 гг./.- К.: Ин-т истории АН УССР, 1981.*
6.*Кульчицький С. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні (1919–1920). – К.: АЙЗ, 1992.*
7.*Кульчицкий С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – К.: Наукова думка, 1988.*
8.*Орлов А.В. Процессы интернационализации советского образа жизни: этносоциальные аспекты.- К.: Наукова думка, 1986.*
9.*Ульянов–Ленин В.И. Март – апрель 1917. – М.: Издательство политической литературы, 1981. – Т. 31.*
10.*Державний архів Житомирської області – Ф. Р – 1983. – Оп. 1. – Спр. 3.*
11. *Мірошніченко М.І. До початків формування робітничо–селянської інтелігенції в Україні в 20-і роки. //Український історичний журнал.–1993.– № 10.*
12..*Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 166. – Оп. 3.- Спр. 114.*
13.*Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ).- Ф. 7.- Оп. 12.- Спр. 129.*
14.*Державний архів Чернігівської області – Ф. Р – 69. – Оп. 1. – Спр. 49.*
15.*ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 5.- Спр. 20.*

16. М.А. Народня освіта в 1924 – 1925 рр. (матеріали до перевиборів Рад) // Агітатор.- 1926.- № 2.
17.ДАЧО – Ф. Р – 5993. – Оп. 1. – Спр. 1016.
18.Коцур Н., Коцур В. Українізація і освіта у 20–ті– на початку 30–х рр. XX ст.: Деякі методологічні та історіографічні аспекти // Рідна школа.–1994.– № 11.
19. Прилуцький В.І. Соціально-політичний портрет української селянської молоді в період становлення тоталітарного режиму // Матеріали українського симпозіуму.- 1994.- № 8.
20.Славута Г. Антирелігійна політика Радянської держави в галузі народної освіти у 20–30–х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.–1998.- № 1-2.
21.Душков Б.А. Психосоциология менталитета и нооменталитета.– Екатеринбург: Деловая книга, 2002.
22.Національні моменти в партійнім і радянськім будівництві.– Х.: Шлях освіти, 1923.
23.Кучерук О. Більшовицька політика українізації у 20-х роках // Рідна школа.– 1993.– № 10.
24. ЦДАГОУ.- Ф. 7.- Оп. 1.- Спр. 40.
25.Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма.- М.: Политиздат, 1989.

Б.Г. Москальов, Н.П. Москальова

ІЗ ІСТОРІЇ ІНЖЕНЕРНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 20-х – НА ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ

У 90-ті роки минулого століття реформування вищої та середньої освіти було тісно пов'язано з її універсалізацією, відмовою від вузькоспеціалізованої освітянської системи, яка сформувалася у 30-ті роки. Новим важливим кроком у реформуванні моделі освіти стало рішення Президента України про перебудову системи управління, перехід від вузьковідомчої, галузевої системи управління вищими навчальними закладами, що також склалася в період більшовицької модернізації, до єдиної системи управління, яка відповідала б новим потребам розвитку суспільства.

Вивчення проблем формування радянської освітянської моделі і, зокрема, інженерної сільськогосподарської освіти останнім часом було недостатнім. В працях О.Ф. Нікілєва вивчають питання розвитку інженерної сільськогосподарської освіти в післявоєнні роки, а в монографії Б.Г. Москальова – в роки так званого „розвиненого соціалізму" [1].

Більшовицька реформа сільськогосподарської освіти (як у цілому реформа вищої школи) почала здійснюватися у 1930 р., коли технічна модернізація сільського господарства зіткнулася з гострою нестачею інженерно-технічних кадрів та непідготовленістю спеціалістів агрономічного профілю до роботи в нових умовах. Особливо яскраво це виявилося під час будівництва перших великих, механізованих зернофабрик (нових радгоспів), яке почалося у 1928 р. Перехід у 1930 р. до суцільної колективізації і масового будівництва МТС ще більше загострив кадрову проблему. Незважаючи на те, що в сільському господарстві СРСР наприкінці 20-х років працювало понад 2,3 тис. інженерів-механіків і техніків [2, 18], потреба в них у відповідності з розрахунками Держплану складала по інженерам-механізаторам 7577 чол. (зокрема 1245 чол. по Україні), а по технікам-механікам – 51974 чол. (по Україні 7967 чол.) [3, 157 – 158].

Недостача кадрів породжувала неправильне використання техніки, її недостатнє завантаження (40 – 50%), часті поломки та погану організацію ремонту та технічного обслуговування. Дорогоцінні машини, значна частина яких закупалася за золото за кордоном, швидко псувалися, так що термін експлуатації тракторів не перевищував 2-3 роки. Все це, в свою чергу, впливало на якість сільськогосподарських робіт та врожайність зернових, несподівано високою для радянського керівництва виявилася і собівартість продукції. Вкрай не готовими до реалізації більшовицьких планів створення найбільшого у світі механізованого сільськогосподарського виробництва виявилися агрономічні кадри, які випускалися вищими навчальними закладами.

У системі сільськогосподарської освіти, яка існувала, радянське керівництво не влаштовувало універсальність знань, які одержували випускники вищих навчальних закладів (так звана „європейська" або „німецька" модель освіти), багатопредметність навчання. Замнаркомзема СРСР по кадрам М.І. Єжов, який керував перебудовою сільськогосподарської освіти, на нараді директорів сільськогосподарських навчальних закладів у серпні 1930 р. назвав Тимірязівську академію „гігантом по формі" та „кустарним вищим навчальним закладом" за змістом, який готував на своїх 20 факультетах „мізерну кількість робітників окремих спеціальностей і по суті – всезнайок". „Такі робітники, – заявив М.Єжов, – які знають все, а насправді нічого не знають, великому механізованому господарству не потрібні" [4].

У більшості сільськогосподарських навчальних закладів реформа зустріла серйозні заперечення та опір з боку професорсько-викладацького складу. Це стосувалося і технічної сільськогосподарської еліти. Ще у лютому 1927 р. у Ленінграді відбулася Перша Рада у справах сільськогосподарського машинознавства, машинобудування, машиновикористання та мотокультури, що проходила під головуванням проф. В.П. Горячкіна. В її роботі взяли участь науково-дослідні організації, навчальні та наукові кафедри, машинобудівні та торгові організації РСФСР, України та інших республік. Серед питань, які обговорювалися на Раді у Ленінграді, було і питання про підготовку кадрів для сільськогосподарського машинознавства та машинобудування. В доповідях учених була відмічена недостача кваліфікованих інженерних кадрів, наголошувалося на особливому характері сільськогосподарської інженерної освіти, істотним недоліком якої була слабка агрономічна підготовка спеціалістів. Рада запропонувала значно збільшити підготовку інженерів, зосередивши її переважно в сільськогосподарських вищих навчальних закладах, а також розширити агрономічну базу інженерної освіти [5, 113, 114].

В Україні існували декілька центрів з проблем сільськогосподарської механізації та машинознавства: у Києві, Харкові, Одесі, Якимівці. Активну роль в об'єднанні учених, що займалися проблемами сільськогосподарського машинобудування та машинознавства, в ці роки відіграв проф. Олександр Олексійович Алов, який приїхав до Харкова у 1914 р. разом із евакуйованим із Польщі Ново-Олександрійським інститутом сільського господарства та лісівництва, де він із 1900 р. очолював кафедру „Наука про сільськогосподарські машини", а з 1915 р. став директором інституту. У 1928 р. він

ініціював організацію у Харкові Науково-дослідного інституту сільськогосподарського машинознавства та машинобудування (з філіями у Києві та Одесі), який сприяв об'єднанню наукових сил в Україні і передував створенню УНДІМА та УНІСГОМА [6, 44].

У червні 1929 р. під його головуванням відбувся у Харкові Перший Пленум Науково-технічної Ради у справах сільськогосподарського машинобудування, в якій взяли участь навчальні та науково-дослідні кафедри Харкова, Одеси, Києва, заводи сільськогосподарського машинобудування, різноманітні наркомати та відомства України. В основу рішення з питання про підготовку інженерних кадрів були покладені висновки Ради у Ленінграді та доповідна записка, підготовлена адміністрацією інституту сільськогосподарського машинознавства та машинобудування в керівні органи України. В ній пропонувалося створити два спеціалізованих факультети: у Харкові – з ухилом в машинобудування, та у Києві – з ухилом в машиновикористання [7, 152 – 155].

Дискусія 20 – 30 ХХ ст. років із проблем інженерної сільськогосподарської освіти розгорнулася з наступних питань: в яких інститутах готувати інженерів для сільськогосподарського виробництва та машинобудування; який тип спеціаліста слід взяти за базову модель. До революції 1917 р. і в 20-ті роки спеціалісти для сільськогосподарського машинобудування готувалися в технічних вищих навчальних закладах, а для аграрної сфери – в сільськогосподарських. Проте, як ми уже відзначали, Рада в Ленінграді рекомендувала вести підготовку інженерів в основному на інженерних факультетах сільськогосподарських вузів. Цю позицію впевнено захищав проф. В.П. Горячкін. В одній із своїх статей він писав: „Настав час перестати говорити про підготовку „машинознавців" і „машинобудівників" і вести підготовку *спеціалістів з* сільськогосподарських машин та знарядь в повному об'ємі. Справжніми розсадниками для підготовки спеціалістів слід вважати не вищі технічні школи та технологічні інститути і не політехнічні інститути, а ті вищі агрономічні школи, в яких поряд з агрономічним факультетом існує інженерний" [8, 13].

Його погляди у Харкові поділяв проф. О.О. Алов, який в доповіді на сільськогосподарській секції науково-технічного товариства Наркомосвіти на тему „Інженерно-технічна база сільськогосподарської освіти"(тези доповіді були потім опубліковані у журналі „Сільськогосподарська освіта") наполягав на універсалізації та комплексному розвитку сільськогосподарської освіти. Він підтримував плани директора сільськогосподарського інституту Ходака про реорганізацію інституту та створенню єдиного сільськогосподарського навчально-науково-дослідного комбінату – Української сільськогосподарської академії [9, 145]. Проте вже працювала спеціальна урядова комісія, яка готувала проект п'ятирічного плану підготовки кадрів, що діаметрально відрізнявся від планів Харківського сільськогосподарського інституту.

Основні тези цієї реформи були розроблені навесні 1930 р. та затверджені 12 червня Постановою РНК України „Про організацію ВИШів та ВТИШів і про передачу їх у відання відповідних наркоматів", у відповідності з яким Харківський сільгоспінститут було розділено на Харківський інститут зернових культур і Харківський інститут механізації та електрифікації сільського господарства. Було створено і Київський інститут механізації та електрифікації сільського господарства. Інженерна сільськогосподарська освіта була розділена між різними відомствами: ХІМЕСГ та КІМЕСГ переходили у підпорядкування Трактороцентру; Харківський, Запорізький та Зінов'євський вечірній інститути сільськогосподарського машинобудування передавалися Сільмашоб'єднанню, а Харківський автотракторний інститут – ВАТО (Всесоюзному автотракторному об'єднанню) [10, 222 – 224, 229].

Відрізнявся від пропозицій технічної еліти і підхід більшовицького керівництва до визначення типу інженера сільськогосподарського виробництва. Вирішальний вплив на визначення кваліфікаційних характеристик інженера справила думка керівництва Зернотресту, який першим накопичив значний досвід великого механізованого виробництва. Керівництво Зернотресту пропонувало готувати у вищих навчальних закладах інженерів-механіків промислового, фабричного типу з урахуванням того, що сільськогосподарська праця скоро перетвориться в різновид індустріальної, а сільськогосподарське виробництво – у фабрики зерна і м'яса. Інженер-механік з експлуатації автотракторного парку, сільськогосподарських машин та знарядь повинен був знати паливне та транспортне господарство, механізацію внутрішньосадибних робіт, ремонт двигунів та сільськогосподарських машин, зокрема на агрономічні дисципліни повинно було бути відведено не менше 15 % навчального часу [11, 30 – 32]. Його підготовка повинна була істотно відрізнятися від підготовки інженерів для сільськогосподарського машинобудування як з точки зору знання фундаментальних інженерних дисциплін, так і в плані конструювання сільськогосподарської техніки.

Реформа сільськогосподарської освіти, запропонована більшовицьким керівництвом, зустріла, як відзначав М. Єжов у статті „Кондратіївщина у боротьбі за кадри", „шалений опір" з боку „реакційної частини професури та викладачів" вищої сільськогосподарської школи, які намагалися зірвати реформу „всіма засобами, що були в їхньому розпорядженні" [12, 9]. Дійсно, проти неї виступило керівництво багатьох сільськогосподарських вищих навчальних закладів. Знадобився приїзд спеціальної комісії в Тимірязівську академію з ультимативними вимогами: у триденний термін провести реорганізацію, тобто, розділити академію на п'ять нових навчальних закладів [13]. Професор Тимірязівської академії, відомий агрохімік та ґрунтознавець О. Дояренко –„один із найвідоміших вождів правої професури"(за оцінкою М. Єжова), який активно виступав за збереження універсальності сільськогосподарської освіти, заявив, що ця реформа приведе насправді до зникнення вищої школи, перетворення вищих навчальних закладів в середньо-технічні [12]. Необхідність збереження універсальності сільськогосподарської освіти захищало і багато відомих професорів та викладачів інших вищих закладів освіти країни. Проте їх опір було зламано. Для цього влада застосувала різноманітний арсенал засобів: від тиску та залякування до звільнення з роботи та арешту небажаних професорів та викладачів.

Ось характерна замітка 1930 р. із інститутської (Харківський інститут зернового господарства) багатотиражки (вирізка зберігається у фондах Музею історії Харківського державного технічного університету сільського господарства). Вона була опублікована під вражаючим заголовком: „Суспільство вимагає від проф. Алова відповіді!" Автор замітки писав: „Коли ми боролися за знищення універсального профілю – проф. Алов мовчав, точніше не мовчав, а захищав універсальність профілю. Коли ми боролися за впровадження активних методів навчання – проф. Алов мовчав. Коли ми боролися за впровадження марксистсько-ленінської методології у підручниках, проф. Алов мовчав. Вся це боротьба – є боротьба класова. Отже, мовчання проф. Алова може бути розцінено не так, як на те розраховує проф. Алов, тому ми вирішили дати слово проф. Алову. Але проф. Алов від цього слова відмовився. Так і заявив представникам редакції „Мені нічого сказати, та і часу немає" [14]. Щоб відповісти на запитання, чому мовчав проф. Алов, необхідно згадати, що у 1930 р. у Москві було сфабрикована справа „Трудової селянської партії" і скрізь по країні почався пошук явних і прихованих чаянівців. В Україні була організована справа „українських агрономів" – „рєзніковщина", – результатом якої став розгром Наркомзему УРСР та його структур, було арештовані та засуджено ряд представників старої агрономічної школи, професорів Харківського сільськогосподарського інституту – колег і товаришів проф. О.О. Алова. Глава шкідницької організації Михайло Зінов'євич Рєзніков – член колегії Наркомзему, зам. наркома, якого ще у 1929 р. було виключено з партії як соціально ворожий елемент, а потім арештовано, незважаючи на підтримку відомого більшовика, наркома О.Шліхтера, його замісників – В. Качинського, Л. Діманта та ін. Рєзнікову було пред'явлено політичне звинувачення в тому, що він у жовтні 1917 р. як товариш голови Харківського губернського земельного комітету, одержавши звістку про революцію у Петрограді, розіслав на місця телеграму такого змісту: „Купка божевільних захопила владу, не підкорятися і бути на місцях". Під час громадянської війни він саботував заходи радянської влади, а з приходом у Харків Добровольчої армії зустрічався з генералом Кутєповим, був присутній на банкеті на честь ювілею В.З. Май-Маєвського, де виступав з тостами та обнімався з білими генералами. Сам Рєзніков під час чистки наполягав на тому, що зустрічався з Кутєповим з приводу реквізиції у Спілки кооператорів коней, а на ювілей Май-Маєвського він був направлений проти своєї волі головою Ради кооперативних з'їздів; з промовами там не виступав і наступного дня після банкету висловив свій протест з цього приводу на засіданні кооперативної Ради [15, 41 – 42]. Ці звинувачення факти стали важливими доказами під час подальшого цькування Рєзнікова. Його було засуджено на 10 років за шкідницьку діяльність, різні терміни одержали й інші учасники процесу.

Звернемося тепер до деяких сторінок біографії проф. О.О. Алова. Як зустрів Жовтневу революцію колишній статський радник, директор Ново-Олександрійського інституту проф. О.О. Алов, нам не відомо. Проте відомо, що після періоду анархії Директорії і петлюрівщини, червоного терору та реквізицій влітку 1919 р. він, як і багато інших представників харківської інтелігенції, з надією очікували приходу Добровольчої армії (про це він сам повідомляв на процесі у 1921 р., який було організовано радянською владою проти представників харківської інтелігенції) [16]. Їх звинувачували у справі так званого „Національного центру", за списками якого восени 1919 р. відомі харківські професори та представники інших верств інтелігенції (всього на процесі було залучено 24 чол.) пройшли на виборах до Харківської міської думи. На цьому процесі проф. О.О. Алову та його колегам – професорам І.А. Красуському, В.Ф. Левитському, О.Й. Гундеру та іншим – ставився в вину так званий лист-звернення учених професорів Півдня Росії до учених Заходу, підготовлений у 1919 р. В ньому вони просили своїх західних колег роз'яснити авторитетним колам в своїх країнах, яку велику небезпеку представляє собою більшовизм та необхідність спільної боротьби з ним на благо спасіння європейської культури. Лист було перекладено кількома європейськими мовами та опубліковано в ряді європейських країн.

Про цей процес вийшла цікава стаття В. Гусєва та І. Верби „Ягідки визріли потім" у науково-публіцистичному журналі „З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВС, КДБ" [17]. Проте деякі положення цієї статті потребують уточнення. Автори пишуть, що проф. Красуський був занесений до складених ГПУ України списків українських професорів, які згідно постанови ВКП(б)У висилалися за межі республіки. Доля інших, включаючи проф.О.О. Алова , як пишуть автори статті, достовірно не відома. „Вона, мабуть, склалася так само, як у сотень і тисяч репресованих у 20 – 30-ті роки" [17, 163]. Насправді, ректора Технологічного інституту у 1921-22р.р. проф. І.А.Красуського, засудженого на 5 років умовно з виконанням суспільно-примусових робіт за місцем основної роботи (за нього заступився Головпрофосвіти і сам Ф.Е.Дзержинський), не було вислано із країни. У 1924 р. він організував та очолив Український інститут прикладної хімії, у 20 – 30-ті роки до своєї смерті у 1937 р., працював у харківських інститутах. Ще один важливий фігурант у справі харківських професорів – В.Ф. Левитський – продовжував працювати завідувачем кафедри організації сільськогосподарського виробництва в Харківському СГІ аж до 1928 р., тобто до виходу на пенсію, у 1925 р. його було обрано дійсним членом АН УРСР. Проф. А.Й. Гундер, якого, як і проф.О.О. Алова, було засуджено до 3 років суспільно-примусових робіт, в подальшому працював завідувачем кафедри органічної хімії Харківського хіміко-технологічного інституту аж до 5 жовтня 1941 р., коли він загинув під час бомбардування міста, намагаючись врятувати цінне устаткування лабораторії своєї кафедри. Список цей можна було б продовжити. Проте ці дані наведені для того, що б показати, що доля професора О.О. Алова не була винятком, він продовжував продуктивно працювати, був ректором, деканом, завідувачем кафедрою аж до смерті у 1938 р., уникнувши, як і більшість його колег по справі харківських професорів, репресій. Проте працювати у 30-ті роки професором – колишнім пособником білогвардійців – було непросто. І „рєзніковщина" була першою серйозною пересторогою тим, хто чинить опір більшовицьким реформам. Доводилося

відхрещуватися від своїх колишніх колег і проф. Алову. У липні 1930 р. сільськогосподарська секція ДНМК Наркомату освіти (рішення секції підписав і О.О. Алов.) виключила проф. ХСГІ С.М. Тумановського зі складу секції як „ідеологічного прихильника групи Рєзнікова, про що він зізнався в листі у „Вісті", оскільки він *може завдати шкоди реорганізації с.-г. освіти на Україні"* (підкреслено нами- Б.М., Н.М.) [18, 76]. Так проф. О.О. Алову та його колегам довелося реагувати на листа Сергія Михайловича Тумановського в газету „Вісті", в якій він каявся в тому , що в лекціях 1927, 1928 і початку 1929 років він виховував слухачів в дусі дрібно-буржуазних теорій розвитку сільського господарства [19].

Відносно проф. О.О. Алова, то в ряді публікацій, а саме у статті колишнього ректора Харківського сільськогосподарського інституту проф. А.М. Грінченко із книги „Харьковский ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственный институт им. В.В. Докучаева", що вийшла 1968 року, стверджується, що проф. О.О. Алов був організатором і першим директором ХІМЕСГ. Поки що не знайдено документів, які підтвердили б це (архіви ХІМЕСГ та ХСГІ під час Великої Вітчизняної війни згоріли). Проте відомо, що у травні 1930 р. тимчасово виконуючим обов'язки директора ХІМЕСГ було призначено завгоспа СГІ П.П. Михмет, а проф. О.О. Алова рішенням Головпрофосвіти УРСР від 3 липня 1930 р. було призначено помічником директора. Без сумніву, що саме він, маючи значний досвід підготовки спеціалістів, відіграв головну роль у підборі кадрів для нового інституту, технічному оснащенню навчально-лабораторної бази, розробці навчальних планів і програм, організації набору студентів.

Відносно його особистого ставлення до проблем інженерної освіти, то, як уже нами вказувалося, він у 30-ті роки віддавав перевагу мовчанню, хоча інколи відступав від цього правила. Так, у заяві студентів-партійців до парткому інституту 1933 року відмічається, що проф. О.О. Алов у своїх лекціях стверджував, що ХІМЕСГ повинен готувати спеціалістів, які уміють розраховувати та будувати сільськогосподарські машини, а не тільки проводити механізацію в сільське господарство. Це було кваліфіковано партійними органами як ворожий виступ проти існуючого профілю спеціалістів [20, 103].

Слід сказати, що вже у 1932 р. було прийнято постанову ЦВК СРСР, яка вимагала ліквідувати викривлення партлінії у реформі освіти. Почалося виправлення найбільш гострих кутів більшовицької реформи: укрупнювалися вищі навчальні заклади, розгорнулася боротьба за якість навчання, збільшилася його тривалість, ліквідовувалися такі пролетарські методичні новації, як бригадно-лабораторний метод тощо. На Всесоюзній нараді директорів сільськогосподарських інститутів, яка відбулася у 1934 р., було визначено головне завдання для вищих навчальних закладів по механізації сільського господарства – їх технічне обладнання, забезпечення повним комплектом тракторів та сільськогосподарських машин, а також автотранспортом та організація при кожному інституті навчально-виробничих та ремонтних майстерень [21, 114 – 118]. Було віднайдено, за висловом М. Бухаріна, поєднання універсалізму та спеціалізації (німецької та американської моделей) через фундаментальну підготовку студентів на перших курсах та спеціалізацію на старших.

Радянська система підготовки інженерних сільськогосподарських кадрів активно розвивалася не тільки у 30-ті роки, а і в післявоєнний період. До середини 80-х років випуск інженерів для сільськогосподарського виробництва досяг по Союзу 10,3 тис. спеціалістів щорічно. Ця система дозволила забезпечити інженерними кадрами радгоспно-колгоспну систему, стала органічною частиною планової економіки, єдиної державної технічної політики в сільському господарстві.

1. *Москалев Б.Г. Аграрная политика и инженерная служба села в 60-80 годы. – Харьков, 1992; Нікілєв О.Ф. Керівна ланка матеріального виробництва українського села: особливості формування і функціонування у повоєнний період (середина 40-х – перша половина 50-х років XX століття) // Український селянин. – 2001. – Вип.. 3; Нікілєв О.Ф. Інженерна служба села: стан і проблема формування кадрового потенціалу у повоєнний період (середина 40-х – початок 50-х р.р. XX ст.) // Український селянин. – 2002. – Вип. 5.*
2. *Борисов Ю.С. Подготовка производственных кадров сельского хозяйства СССР в реконструктивный период. – М., 1960.*
3. *Социалистическая реконструкция сельского хозяйства. – 1930. – № 4-5.*
4. *Социалистическое земледелие. – 1930. – 1 авг.*
5. *Науково-технічний вісник. – 1927.- № 3.*
6. *Наукові установи та організації УРСР. – Харків, 1930.*
7. *Сільськогосподарська машина. – 1929. – № 78.*
8. *Машина в деревне. – 1928. – № 3.*
9. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – ФП. 20. – Оп.1. – Спр. 99.*
10. *ДАХО. – ФР. 845. – Оп. 3. – Спр. 2886.*
11. *Социалистическая зерновая фабрика. – 1930. – № 5.*
12. *Социалистическая реконструкция сельского хозяйства. – 1930. – № 9-10.*
13. *Социалистическое земледелие. – 1930. – 2 авг.*
14. *Музей історії ХДТУСГ. Основний фонд. Справа № 9.*
15. *ДАХО. – ФП. 15. – Оп. 2. – Спр. 7.*
16. *Пролетарий. – 19 21. – 26 апр., 28 апр., 5 мая.*
17. *„З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВС, КДБ". – 1995. – № 1, 2.*
18. *Сільськогосподарська освіта. – 1930. – № 6 (червень).*
19. *Вісті. – 1930. – 16 травн.*
20. *ДАХО. – ФП. 69. – Оп. 1. – Спр. 102.*
21. *На аграрном фронте. – 1924. – № 9.*

Н.Г. Кукса

НОВІ ФОРМИ КУЛЬТУРНО-МАСОВОЇ РОБОТИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У 20-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ

У сучасних умовах, коли культура, а особливо на селі, переживає не найкращі часи, ми все частіше повертаємось до тих сторінок вітчизняної історії, які у цьому контексті заслуговують на найбільшу увагу. Саме до таких, на нашу думку, належать різноманітні аспекти культурно-освітнього процесу в українському селі 20-х роках XX століття – інтенсивного розвитку української культури та освіти на селі. Виходячи з цього можна констатувати, що вказана проблема є досить актуальною і представляє собою значний науковий інтерес.

До тих чи інших її сюжетів зверталося в своїх працях немало дослідників. Вже в 20-і роки питання культурно-масової роботи на селі висвітлювалися

достатньо жваво на сторінках періодики, зокрема, М. Констянтинівський , який вивчав нові форми цієї роботи серед селянства [1]. Значна увага різноманітним питанням цієї проблеми приділена в статтях І. Багмута [2; 3] та С. Горбатівського [4], В. Афанасьєва [5], Г. Шевчука [6], О. Михайлова [7], О. Слуцького [8].

Однак в цілому, особливо в радянські часи, розвиток нових форм масової культури не знайшов належного вивчення в працях дослідників.

На сучасному етапі вказану проблематику, правда на регіональному матеріалі висвітлено монографії Ф. Кокошка [9].

Тому метою статті є аналіз нових форм культурно – масової роботи в українському селі у 20-х рр. XX ст.

У цілому, у досліджуваний нами період культурно-масова робота на селі концентрувалася в сельбудах та хатах-читальнях і лише епізодично навколо інших культурно-освітніх закладів села, якими інколи ставали кооперативні осередки, сільськогосподарські дослідні станції тощо. Слід сказати, що початок 20-х років XX століття характеризувався домінуванням найпростіших форм культурно-масової роботи: читанням лекції, доповідей, бесідами тощо. Найпопулярнішими були лекції та доповіді, кількість яких невпинно зростала пропорційно відбудові народного господарства. Так, наприклад, якщо з квітня по липень 1923 року в Донецькій, Одеській та Київській губерніях було прочитано близько 2500 лекцій та доповідей на різноманітну тематику, то вже на жовтень 1923 року на Харківщині – 2358 лекцій та доповідей, Одещині – 8551, Полтавщині – 7085 [5, 91]. Лекторами, доповідачами були: агрономи, вчителі, лікарі. Найпопулярнішою була сільськогосподарська тематика. Органи радянської влади всіляко намагалися збільшити кількість антирелігійних лекцій. У середині 20-х років XX століття успіхом у селян починають користуватися також лекції на політичні та наукові теми, що стосувались міжнародного становища економічних питань внутрішньої політики радянського уряду.

З середини 20-х років кількість прочитаних лекцій та доповідей продовжує швидко зростати. Вони поділяються на бесідні та читально-бесідні, під час їх проведення активно використовувалося наочність: малюнки, плакати, мапи [10, 13-14]. Наприкінці 20-х початку 30-х років лекційна робота стає інтенсивнішою, що було зумовлено в зв'язку розгортанням насильницької колективізації. Так, у 1929 році по селах УСРР було прочитано 48 тисяч лекцій [11, 97]. Інтенсивність читання не знижувалась і під час весняно-польових робіт. Все більшого поширення набувала лекційно-доповідна робота серед жінок–селянок. Популярною була тематика з питань гігієни жінки та годування немовлят, шлюбу, ведення хатнього господарства. Як правило, лекції та доповіді читалися перед демонстрацією кінокартин, драматичних вистав, концертів та перед проведенням різноманітних вечорів. Певною популярністю серед селянських мас користувалися бесіди, які за своєю тематикою наближались до лекцій та доповідей, насичені сільськогосподарською та природничою тематикою.

У зазначений період значне місце в культурно-освітній роботі серед селян займали також читання вголос. Так, наприклад, у жовтні 1924 року в одній лише Одеській губернії їх було прочитано близько 1800 [9, 53]. Зазвичай, воно проводилося в людних місцях, сельбудах, хатах-читальнях. Читач заздалегідь вибирав цікаві статті та телеграми, переважно короткого змісту, щоб вони не стомлювали слухачів.

Крім згаданих форм у культурно-масовій роботі серед селянства широко використовувалися „показові суди", або як їх ще називали агітсуди, які мали на меті показати подію, думку, теорію через її обговорення, що моделювало ситуацію суду із звинувачем та захисником. Це давало можливість виявити їх позитивні та негативні риси в живій драматичній формі. Для проведення такого „суду" спочатку обиралася тема, близька до селянської дійсності, яка б могла своїм змістом зацікавити останніх: „суди" над недбалим господарем, самогонщиком, неписьменним капіталізмом [12, 135]. Для проведення такого „суду" обирались „виконавці": свідки, обвинувачі, оборонці, – писалися фабула і окремі ролей. у ньому. Часто він проходив в урочистій обстановці. Для цього виносився стіл, застелявся червоним сукном, ставились вартові та судові виконавці. Діство розроблялося і проводилося. політичними гуртками, які визначали тему, писали тези промов. Члени літгуртків та драмгуртків репетували ролі „свідків" та „підсудних", дбали про відповідне вбрання акторів. Бібліотекар повинен був підібрати відповідну літературу. Суд складався з голови, двох членів, секретаря, громадських оборонців і прокурора, 3-6 свідків, 1-2 підсудних, судових виконавців. Зазвичай, перед проведенням суду проводились 1-2 репетиції.

Досить часто в своїй практиці культурно-освітні заклади села використовували таку форму масової культурної роботи, як вечори запитань та відповідей. Проводили їх після прочитання газети, прослуховування короткої лекції чи бесід або просто, коли в сельбудах збиралася велика кількість людей. Перед початком вечора досвідчений член сельбуду виходив і оголошував про можливість кожного з присутніх подати своє запитання і отримати на нього відповідь. Якщо був папір, то запитання подавались в письмовій формі, а у разі його відсутності, що нерідко траплялося, селяни їх просто оголошували вголос [13, 13]. Як правило, відповіді на питання, поставлені селянами, давали агрономи, голови сільрад, кооператори, лікарі, вчителі або просто присутні люди, які розумілися на тій чи іншій справі. Вечір тривав до тих пір, поки не давалися відповіді на всі питання. Досить часто селянин міг вкинути записку з питанням у скриньку, яка за день-два вивішувалась біля сельбуда або сільради. Біля такої скриньки висів і плакат, який нагадував про можливість вкинути в скриньку записки з різними запитаннями. На ньому вказувалися день і час, коли можна на запитання отримати відповідь. У призначений день рада сельбуду виймала запитання і готувала відповіді на них. Якщо запитання в скриньці закінчувалися, тоді зверталися до присутніх, чи не мають вони ще запитань і якщо вони були, то і на них теж давались відповіді. Коли ніхто з присутніх на вечорі не знав відповіді, то селянам повідомлялося на коли вона буде підготовлена [13, 14-15]. Такі вечори

поділялись на 2 види. Перший – вечір без чітко окресленої теми, коли запитання ставилися на різноманітну тематику, другий – запитання стосувалось якоїсь певної теми, як, наприклад, вечір, присвячений землеустрою чи кооперації. Друга форма вимагала краще підготовленої аудиторії і, як правило, проводилася після того, як селяни звикали до таких вечорів.

У зазначений нами період у селах УСРР були запроваджені досить цікаві форми культурно-масової роботи, як-то : стінні, живі, світло- та фотогазети.

Стінна газета мала на меті висвітлити події місцевого життя. Її відмінність від інших газет полягала в тому, що вона вивішувалася на стіні, завдяки чому селянин читав її стоячи. Як правило, така газета складалася з коротких матеріалів та заміток. Розпочинала її спеціальна рубрика – передова, яка займала 40-50 рядків присвчувалася основній темі, що безпосередньо пов'язувалася з життям селян. Далі йшли різноманітні замітки на 20-30 рядків про роботу в сельбудах, хатах-читальнях та інших культурних закладах. Потім – смішні історії, короткі літературні твори, запроваджувалися поштові скриньки [14, 8].

Досить часто в багатьох регіонах України поширювалися фото газети, які, як правило, складались з малюнків та фото, що бралися з газет та журналів, а також містили і матеріали місцевих фотоаматорів. Вони вирізались, а потім наліплювалися на великий аркуш паперу. До них писалися яскраві заголовки та надписи [15, 22].

Поява живих газет, в яких статті не читались, а розігрувались як п'єси, викликала чи не найбільшу зацікавленість серед українського селянства. Для того, щоб видати живу газету потрібно було добре до цього підготуватись. Перш за все організовувалася редакційна колегія, до складу якої входили представники комосередку, осередку ЛКСМУ та 7-10 активних членів сельбудів. Потім ця редколегія збиралася на перше засідання, на якому обговорювалося завдання газети, складався план, розподілялися матеріали. За 2-3 дні до випуску газети проводилась репетиція. Останні події писалися уранці, в день випуску газети. Жива газета, як правило, була пронизана лейтмотивом, який намагалася адекватно відобразити. Розпочиналася така газета виходом всіх учасників, що оголошували назву газети, оповіщали її програму. Далі йшла передовиця – театральні малюнки, які стосувались теми газети. Після цього – різноманітні телеграми, а вже вкінці – фейлетони, об'яви, оголошення про нові книги, які надійшли до сельбудів.

Характерною рисою живгазети було те, що першими в ній подавалися статті про міжнародне становище та гасла до них, далі – статті на тему біжучої кампанії, а вже за ними – матеріали з місцевого життя, які найбільше хвилювали селян. У статтях про міжнародне становище стисло розповідалося про те, які події відбувалися в світі. Статті на тему біжучої кампанії висвітлювали переважно перевибори до рад. Матеріали, що стосувалися місцевого життя, містили розповіді про діяльність кооперації, шкіл, вчинки відомих на селі людей та громадських діячів. Досить часто жив газети давали поради щодо господарювання [1, 29].

Не менш цікавим різновидом масової культурної роботи на селі була світлова газета. Відразу зазначимо, що їх використання відбувалося не скрізь, а лише там, де існувало кіно або „чарівний ліхтар". Основним в організації світлової газети було виготовлення діапозитивів та добір відповідних матеріалів. Світлова газета зазвичай на меті мала скупчити одночасну увагу публіки на коротких фразах у 40 літер. Складні фрази розбивали на окремі частини, які послідовно з'являлись перед аудиторією і давали можливість легко їх засвоювати навіть малописьменним [18,33]. Як ми вже зазначали, світлова газета видавалася там, де був кінематографічний апарат і екран. Спочатку, для неї заготовлялись скляні смужки, завдовжки 10-15 сантиметрів і завширшки як кінематографічні бинди. Далі на склі робились малюнки так, щоб вони були на тому самому місці, що й малюнки на кінематографічній бинді. Інколи для видачі світлової газети використовували чарівний ліхтар, який відразу випробовували на справність, потім пристосовували до нього світло, нарізали скла, щоб кожна платівка входила в ліхтар, підготовляли плакати, підбирали матеріал. Після всього цього виготовляли діапозитиви, тобто нарізали скло платівками, які змогли б зайти в чарівний ліхтар, потім набивали яєць, відділяли окремо білки, в які вмочували скло, для того, щоб туш не розходилася. Здебільшого білки використовувались досить рідко, частіше брали столярний клей, в який обмочували скло і висушували. Текст на скло наносився звичайним чорнилом і писався печатними літерами, які виводились досить чітко. Досить часто потрібні малюнки діставали з газет, на них потім клалася звичайна платівка і таким чином їх переводили на скло. Інколи користувались і перевідними малюнками, які наклеювали на скло. Спочатку такі малюнки змочували, а тоді обережно тручи знімали на скло. Подекуди користувались і проклеєним папером, тобто малюнки наносились безпосередньо на папір, а потім разом з клеєм на скло. Матеріали, що містились в таких газетах були досить різноманітними і висвітлювали міжнародне становище, внутрішнє становище республіки, відповідну поточну компанію, новини сільського господарства, місцевого життя. Крім цього тут подавався список книг, які селянин міг прочитати, друкувались об'яви .Про день показу світлової газети селян оповіщали заздалегідь.

Влітку та в святкові дні газета читалась 2 години, а один діапозитив 1-3 хвилини. Однак, світлові газети не набрали великої популярності в селах України, перш за все через відсутність ліхтарів та кінематографа [19, 21-23].

Широкою популярністю в 20-30-х роках XX століття серед селянських мас користувалася ще одна форма культурно-масової роботи – ляльковий театр. Сцена в такому театрі здебільшого являла собою звичайнісінький ящик, а дійовими особами були ляльки, які мали свої особливості мови, дикції, рухів, і чудово справлялись з своєю роллю. Його п'єси нагадували короткі комедії або шаржі, які стосувались суто сучасних тем. Однак, слід додати, що вже в ті

часи, ляльковий театр мав свої форми, які досить часто використовувалися, особливо під час Різдвяних свят.

Першою формою лялькового театру був тіньовий театр. Щоб його організувати, брали біле полотно, яке і служило екраном, та з протилежного від глядачів боку, його освітлювали. Під час оповіді автора, гру, музику або спів хору по цьому полотні водили плоскі із картону ляльки, які виступали дійовими особами. Другу форму лялькового театру представляв Петрушка, який величезної популярності набував на вулиці, де ходили 2 чоловіка з ширмою та ляльками. Вони загортались від глядачів ширмою, діставали ляльки, надівали на свої руки і говорили відповідним голосом. Своєрідною і, мабуть, найскладнішою формою лялькового театру був вертеп. Для цього театру робилася лялька з дерева, яка потім закручувалась на дротині і мала знизу дерев'яну ручку. Гра проходила в спеціальному театральному будинку-ящику. Артисти просто сідали за ящик і виводили ляльки на сцену з боків, освітлених лампами [20, 18].

Досить часто, особливо на вечорах запитань та відповідей проводилися політлотереї та політбазари. Щоб їх організувати актив села заздалегідь домовлявся з кооперацією про видання різноманітних премій – ламп, дзеркал, олівців, зошитів та інших товарів споживання. Проводилися такі лотереї одним із членів журі, який підносив догори якусь річ і оголошував запитання. Той, хто давав правильну відповідь мав змогу отримати даний виграш. Для проведення політбазарів на окрему річ наліплювалося число на аркуші паперу, за числом писалось запитання, яке тримав один із членів журі. Речі розкладалися на столі, співучасники просто підходили до столу, вибирали річ, а журі потім оголошувало питання за числом. Той, хто дав правильну відповідь, одержував премію [16, 20].

Наприкінці 20-х років XX століття в селах України починає запроваджуватися ще одна форма масової культурної роботи – екскурсії, які сприяли одержанню цікавої інформації, що стосувалась явищ природи, культури, тощо. Всі екскурсії в ті часи поділялися на випадкові та систематичні. Перші, зазвичай, виникали з ініціативи самого населення, інші організовувались за певної системи. Існували також гурткові екскурсії та масові гулянки, на яких використовувалися плакати, гасла, співи, музика, художні постановки. Масові екскурсії давали змогу спостерігати природу в цілому, не розбиваючи на частини. Як правило, на екскурсії йшло 20-25 чоловік. Перед походом, актив села ознайомлювався з тим місцем, де мала відбутися екскурсія [21, 31].

В 20-30-х роках XX століття в українських селах широкого розголосу набуває масовий спів, який мав на меті, декілька завдань. Перше завдання зводилося до того, щоб пісня і музика стала знаряддям культурного виховання мас, друге – втягнення до пісні якнайширшої маси, третя – музичне виховання народу, ліквідація музичної неграмотності. Метою масового співу було намагання поєднати в собі старі і нові пісні [22, 31].

В роки суцільної колективізації досить популярними були такі нові форми масової роботи, як культестафета, бригада, культбуксир, агітвози. Кульестафета визначалася маршрутами і основними її завданнями що потрібно було виконати. Починали естафети стартом кульармійців, які йшли в культпоходи і завершувалися фінішем. Переважно поверталися ті кульармійці, які виконали ці завдання першими. Бригада становила собою тимчасову організацію, на певний час (перевибори голови сельбудів або колбудів, антирелігійна компанія). Культбуксири, як правило, допомагали відсталим колбудам та сельбудам. Цікавою формою були агітвози – невеликі заклади на колесах, всередині яких знаходилися радіопересувки, популярна бібліотека [23, 16-19].

Отже, як бачимо, 20-30-ті роки XX століття ввійшли в історію як роки розвитку різноманітних форм культурно-масової роботи. Саме завдяки їм українське селянське мало змогу отримати знання про навколишній світ, розвинути теоретичні та практичні вміння, щодо ведення господарства, зберегти свій духовний світ, передати свої культурні звички та традиції наступному поколінню.

Н.Б. Щебетюк

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУК У ПЕРІОД ЇЇ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ (1957 р.)

Національно-державне відродження України неможливе без урахування багатовікової історії, традицій, цінностей, аналізу основних надбань українців. Об'єктивне, послідовне, науково-обґрунтоване вивчення історичного досвіду сприятиме вирішенню важливих проблем сьогодення, одним із яких є розвиток аграрного сектора народного господарства України. Важливе наукове і суспільне значення історії аграрної науки, яка на сьогодні залишається ще не відтвореною, зумовлює нагальну потребу в її ґрунтовному дослідженні та об'єктивному висвітленні. Цьому, зокрема, сприяє можливість залучення великого комплексу нових архівних джерел, які ще не вводились до наукового обігу. Наявні наукові публікації по даній темі не відображають цілісної, правдивої картини історії поступального розвитку аграрної науки України [1].

У центрі історії аграрної науки Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук (ДНСГБ УААН) проводяться комплексні наукові дослідження з теми "Започаткування, становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні", при цьому вивчаються питання утворення, розгортання діяльності та функціонування окремих наукових установ на різних етапах свого розвитку. Ґрунтовно досліджуються історичні етапи організації й управління аграрною наукою України, що зумовлює об'єктивне висвітлення розвитку вітчизняної аграрної науки [2].

Метою статті є висвітлення окремих аспектів становлення та розгортання діяльності УАСГН у 1957 році.

Українську академію сільськогосподарських наук було створено 30 грудня 1956 року, згідно Постанови Ради Міністрів (РМ) УРСР №1566 і підпорядковано Міністерству сільського господарства (МСГ) УРСР [3, 6]. Організація керівного і координуючого центру в галузі сільськогосподарської науки була зумовлена необхідністю удосконалення управління наукою, покращення і подальшого розвитку науково-дослідної роботи, підвищення теоретичного рівня досліджень та впровадження у виробництво досягнень науки і передового досвіду. Академія створювалася вищий науково-методичний центр України в галузі аграрної науки і здійснювала керівництво науково-дослідною роботою 87 науково-дослідних установ [4, 15], забезпечувала теоретичну і практичну підготовку спеціалістів вищої кваліфікації. До складу УАСГН увійшли Українська сільськогосподарська академія та Київський ветеринарний інститут, на основі яких було створено навчальну базу академії [5, 128]. Залучення професорсько-викладацького персоналу і наукових співробітників як до педагогічної, так і до науково-дослідної роботи сприяло зближенню сільськогосподарської науки і вищої освіти.

Структура центрального апарату академії була наступною: канцелярія; Президія академії; секретаріат Президії; планово-виробниче управління; редакційно-видавнича Рада; Рада з координації науково-дослідних робіт; Рада з розробки системи ведення господарства; фінансове управління; центральна бухгалтерія; відділ кадрів та п'ять відділень: землеробства, тваринництва, лісівництва, гідротехніки і меліорації, механізації і електрифікації сільського господарства, та економіки і організації сільськогосподарського виробництва [5, 1]. До персонального складу академії урядом було призначено 14 академіків і 8 членів-кореспондентів [3, 3], перші організаційні збори яких визначили керівний склад академії. Президентом було обрано академіка Академії Наук (АН) УРСР і Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені Леніна (ВАСГНІЛ) П.А.Власюка; віце-президентами – академіків І.Ф.Бузанова, П.Д.Пшеничного, В.С.Крамарова, головним вченим секретарем – академіка І.Н.Романенка [6, 85]. У підпорядкування академії було передано Центральну сільськогосподарську наукову бібліотеку [6, 85]. Президію академії було розміщено в будинку № 30 по вул.Хрещатик, в подальшому планувалось будівництво в Голосієво (Київ) навчальних, лабораторних корпусів для інститутів, приміщень для видавництва, друкарні й наукової бібліотеки академії [6, 86].

Згідно довідки про основну роботу, проведену УАСГН за період з 1 січня по 20 квітня 1957 року, в першій половині лютого відбулися широкі загальні збори відділень за участю академіків, членів-кореспондентів академії, представників науково-дослідних установ та вищих навчальних закладів [4, 105]. На них були заслухані й обговорені доповіді інститутів та галузевих дослідних станцій про наслідки науково-дослідної роботи за 1956 рік і плани впровадження результатів досліджень минулих років у виробництво. На той час Президією вже було розглянуто питання штатів і кошторису академії, комплектування основного складу відділень та адміністративно-господарського управління УАСГН. Обговорені основні завдання спільної роботи професорсько-викладацького персоналу з науковими співробітниками науково-дослідних установ. Відділення здійснювали координацію своїх наукових планів з планами діяльності ВУЗів України. Складання такого плану здійснювалося вперше в республіці і очікувалися позитивні наслідки в розширенні і підвищенні рівня науково-дослідних робіт [4, 108].

З метою популяризації наукових досягнень вчених всієї мережі науково-дослідних установ академії були підготовлені пропозиції щодо організації видання журналів "Вісник сільськогосподарської науки" та "Доповіді Української академії сільськогосподарських наук" [4, 110]. Підготовлені до друку збірник "Досягнення сільськогосподарської науки на Україні" та окремі видання основних заходів по виробництву сільськогосподарської продукції на 100 га земельних угідь по 6 природно-економічним зонах України [4, 111].

Покращувалося матеріально-технічне забезпечення науково-дослідних установ сільськогосподарськими машинами, будівельними матеріалами, вживалися заходи по створенню міцної кормової бази в тваринництві експериментальних господарств. Установами академії для потреб було замовлено на 1957 рік 144 трактори, 89 автомобілів, 40 автосечерозбризкувачів, 12 електростанцій, 66 зернових, 40 кукурудзозбиральних і 20 силосних комбайнів, 80 "віндроуєрів", 12 бульдозерів та скреперів, ще на 7.100 тис. крб. різних причіпних та навісних машин [4, 112].

Розширювалось насінництво основних культур, посіви зернових, овочево-баштанних культур та картоплі. Повсякденно надавалася допомога МТС та радгоспам у здійсненні основних заходів для інтенсивного розвитку сільськогосподарського виробництва. В райони із завданнями із важливих питань виїжджали бригади вчених для надання практичної допомоги. Так, було відряджено бригаду вчених в південні райони республіки для надання допомоги в справі освоєння зрошуваних масивів; виїжджали бригади з такою ж метою в райони бурякосіяння; надалась допомога працівникам Чернігівської, Рівненської та інших областей у справі підготовки до весняної посівної кампанії [4, 113]. Розроблені заходи для покращення ведення справи насінництва науково-дослідними установами країни, розроблені рекомендації по вирощуванні сої в Україні, надано допомогу 200-м колгоспам по визначенні планової собівартості виробництва продукції тощо. Встановлено тісний зв'язок з обласними і районними організаціями в справі підготовки до складання ґрунтових карт для колгоспів [4, 114].

Проте уряд вважав, що перебудова науково-дослідної роботи в галузі сільського господарства проводиться все ж повільно та недостатньо. В Постанові РМ УРСР № 499 від 24 травня 1957 року "Про здійснення заходів по поліпшенню науково-дослідної роботи по сільському господарству" [5, 402]

вказувалося на ряд недоліків у роботі Президії академії, МСГ УРСР, Міністерства радгоспів УРСР і Держплану РМ УРСР. Постановою уряд зобов'язав вказані відомства посилити роботу по широкому розгортанню науково-дослідної діяльності. З МСГ УРСР надійшов наказ про зобов'язання Президії УАСГН та директорів науково-дослідних інститутів і дослідних станцій в найближчий час завершити перебудову науково-дослідної роботи відповідно до вимог визначених Постановою ЦК КПРС і РМ СРСР від 14 лютого 1956 року та Постановою ЦК КП України і РМ УРСР від 10 травня 1956 року [5, 404]. Наказано інститутам і обласним державним сільськогосподарським дослідним станціям у тісному зв'язку з практикою колгоспного і радгоспного виробництва спрямувати основну діяльність на виконання завдання уряду по максимальному збільшенню виробництва продуктів сільського господарства на 100 га земельних угідь при найменших затратах праці й коштів. Уряд вимагав поліпшити селекційно-насінницьку роботу по виведенню високопродуктивних сортів всіх сільськогосподарських культур і особливо гібридів кукурудзи, а також покращення племінної справи в тваринництві, посилити науково-дослідну роботу з розробки комплексної механізації трудомістких процесів. Особлива увага зверталася на опрацювання заходів по удосконаленню організації та оплати праці в колгоспах та радгоспах. В найкоротші строки потрібно було забезпечити різке покращення роботи кожної обласної державної сільськогосподарської дослідної станції, організувати закладання ними дослідів відповідно до прийнятого плану наукових досліджень, надавати їм науково-методичну допомогу засобами науково-дослідних зональних галузевих інститутів, а також вирішити за допомогою облвиконкомів питання про необхідну земельну площу для станцій, оснастити їх необхідною технікою, забезпечити відповідними приміщеннями, лабораторіями і устаткуванням для проведення поглиблених досліджень. Перетворити дослідні господарства інститутів і станцій у зразкові господарства, які б забезпечували максимальну продуктивність.

З метою докорінного поліпшення підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах і посилення результативності роботи науково-дослідних установ союзного підпорядкування, що працюють в галузі сільського господарства на території України, згідно пропозиції МСГ УРСР і УАСГН їх було передано в підпорядкування МСГ УРСР [4, 299]. З 1 жовтня 1957 року фінансування цих установ було передано на бюджет Української республіки. Для здійснення керівництва вищими сільськогосподарськими закладами було створено у складі МСГ УРСР управління вищих навчальних закладів зі штатом 14 чоловік, в тому числі за рахунок МСГ СРСР 10 чоловік [4, 230].

Статут Української академії сільськогосподарських наук був прийнятий загальними зборами дійсних членів-академіків 2 липня 1957 року та затверджений Постановою РМ УРСР № 261 від 17 березня 1958 року [7,1-12]. Для опрацювання проекту Статуту Президією було створено комісію [8, 356], яка вивчала існуючі Статути Всесоюзної Академії наук, Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. Леніна, Академії наук України, Академії будівництва і архітектури України та інші. Він містив 4 розділи:

1. Загальні положення. 2. Склад Української академії сільськогосподарських наук. 3. Порядок обрання почесних членів – академіків, дійсних членів-академіків і членів-кореспондентів УАСГН. 4. Органи управління академії.

Впродовж 3-4 липня відбулись наукові сесії відділень, на яких зверталася увага на прискорене освоєння раціональних сівозмін в різних зонах, запровадження системи обробітку ґрунту і добрив, поліпшення насінництва сільськогосподарських культур, удосконалення методики селекції, розширення досліджень з питань розв'язання м'ясної проблеми, підвищення удою та жирномолочності корів. Відділеннями лісівництва, гідротехніки і меліорації було внесено пропозиції щодо комплексного вивченя питань землеробства на осушених болотах з участю інститутів [10, 5].

Згідно рішення Президії УАСГН № 34 від 23 листопада 1957 року [11, 44], було відновлено діяльність редакції журналу "Вісник сільськогосподарської науки" і розпочато роботу над новим – "Доповіді Української академії сільськогосподарських наук", відповідно тиражем 10 тисяч та 3 тисячі примірників.

Постановою РМ УРСР № 306 від 24 березня 1958 року "Про організацію Видавництва УАСГН" [12, 132] уряд зобов'язав МСГ УРСР організувати Видавництво академії з обсягом робіт у 1958 році в розмірі 1500 друкованих аркушів і 3 млн. відбитків та друкарню потужністю 2500 друкованих аркушів і 5 млн. відбитків на рік.

У жовтні 1957 року академія сільськогосподарських наук підготовила і провела Ювілейну наукову сесію [13, 48], присвячену 40-м роковинам Великої Жовтневої революції, у якій взяли участь запрошені академіки і члени-кореспонденти УАСГН, керівники науково-дослідних установ академії і обласних сільськогосподарських дослідних станцій, директори вищих учбових закладів, передовики виробництва та представники директивних органів, преса [14, 5].

Результати діяльності академії сільськогосподарських наук в 1957 році було розглянуто на звітній сесії загальних зборів [15, 2] в Києві 19-20 травня 1958 року. Із звітними доповідями виступили Президент академії академік П.А.Власюк та керівники кожного з відділень. При підведенні підсумків діяльності науково-дослідної мережі установ та Президії академії, було дано позитивну оцінку їхній роботі. Низку цінних досліджень у вигляді обґрунтованих пропозицій було передано для впровадження у виробництво, з яких 64 схвалено МСГ УРСР і рекомендовано до широкого впровадження [15, 6] серед них: нові методи обробітку ґрунту, ефективні способи використання місцевих і мінеральних добрив, нові високоврожайні сорти сільськогосподарських культур, сумісні й післяжнивні посіви, нові ефективні способи боротьби з шкідниками, методи збільшення виробництва продуктів тваринництва.

За короткий час свого функціонування Президія УАСГН здійснила певний обсяг робіт з планування, координації та перевірки дослідної роботи, з підвищення теоретичного рівня та застосування нових методів досліджень, по об'єднанню наукової та педагогічної роботи та розгортанню міжнародних зв'язків. Проте, в роботі Президії академії мали місце суттєві недоліки та невирішені питання. "Серйозні претензії пред'явила сесія працівникам відділу механізації, науково-дослідні заклади якого повільно ведуть роботи в питанні застосування електроенергії в сільськогосподарському виробництві, особливо в тваринництві механізації трудомістких процесів на фермах. Недостатньо проводиться робота по зрошуваному землеробству, вивченню фізіології і біохімії сільськогосподарських тварин" – відзначала газета "Колгоспне поле" від 23 травня 1958 року [16, 1]. Через недосконалу структуру академії, яка була успадкована після реорганізації науково-дослідних закладів МСГ УРСР, були відсутніми науково-організаційний відділ, який би мав здійснювати перспективне і поточне планування науково-дослідної роботи та координацію наукових досліджень, відділ міжнародних наукових зв'язків, відділ капітального будівництва, відділ лабораторного обладнання та постачання, центральний науковий архів.

Значну увагу Президія приділяла подальшому розширенню і зміцненню мережі науково-дослідних закладів, яка в 1957 році доповнилася ще трьома науково-дослідними інститутами (рибництва, свинарства, виноградарства і виноробства) та галузевою дослідною станцією хмелярства. Здійснювалась підготовка організації Інституту фізіології і біохімії сільськогосподарських тварин [15, 23].

Були утворені нові лабораторії й відділи та розширені існуючі. З цією метою Президією було виділено науковим закладам додатково 195 штатних одиниць наукових і науково-технічних співробітників. За звітний період у закладах академії зросла кількість наукових працівників, без навчальної частини їх налічувалося 1932 чоловік, серед них 14 академіків, 8 членів-кореспондентів, 41 доктор і 610 кандидатів наук [15, 22]. Проте, ще існувала гостра потреба у збільшенні кількості висококваліфікованих наукових кадрів. Планувалось організувати підготовку докторів наук шляхом надання кандидатам наук творчих відпусток для закінчення докторських дисертацій. Також готувалися науковці через аспірантуру: на зазначений час в науково-дослідних закладах та навчальній частині академії навчалося 199 аспірантів, з них 129 з відривом від виробництва [15, 22].

У 1958 році планувалося поповнити склад академіків і членів-кореспондентів із таких спеціальностей: землеробство і рослинництво, тваринництво і ветеринарія, механізація і електрифікація, лісівництво, гідротехніка та меліорація, а також економіка і організація сільськогосподарського виробництва [15, 26].

При визначенні провідних наукових проблем та найважливіших завдань, які вимагали негайного вирішення, вчені академії опиралися на тогочасний стан розвитку сільськогосподарської науки в Україні, СРСР та за кордоном. Слід зазначити, що безумовним критерієм при складанні планів науково-дослідних робіт, були завдання і вказівки уряду.

Як засвідчує вище наведене, створення Української академії сільськогосподарських наук, безперечно, дало поштовх до розвитку аграрної науки в Україні. Перший рік діяльності академії – це об'єднання провідних вчених-аграрників, реорганізація науково-дослідних установ, конкретизація невідкладних проблем. Все це вело до вирішення нагальних питань аграрного виробництва, а також його наукового забезпечення, що значною мірою впливало і впливає за сучасних умов на добробут українського народу. Слід зазначити, що при спробі комплексного розгляду функціонування УАСГН простежуються певні суперечливості, які потребують додаткового ґрунтовного дослідження з метою визначення рівня розвитку сільськогосподарської дослідної справи, через діяльність академії, у контексті розвитку світової науки.

1.Вергунов В.А. Проблеми організації сільськогосподарської дослідної справи на Україні в 20-х – 30-х роках XX століття // Український селянин: Праці наук.- досл. ін-ту селянства. – Черкаси, 2001.; Кірпаль З.П. Створення національної бази даних з історії наукових установ, організацій Української академії аграрних наук // Історія Української науки на межі тисячоліть. Вип.6. – К., 2001.

2.Вергунов В.А. Основні історичні етапи розвитку та управління аграрною наукою України // Історія Української науки на межі тисячоліть. Вип.6. – К., 2001.

3.Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 4861. – Оп. 1. – Спр. 1.

4.УДАВОВУ. – Ф. 4861. – Оп. 1. – Спр. 13.

5.УДАВОВУ. – Ф. 4861. – Оп. 1. – Спр. 6.

6.Вісник сільськогосподарської науки. – К., 1957.

7.Статут Української академії аграрних наук. – К.: Вид-во УАСГН, 1958.

8.ЦДАВОВУ. – Ф. 4861. – Оп. 1. – Спр. 11.

9.ЦДАВОВУ. – Ф. 4861. – Оп. 1. – Спр. 10.

10.Праці першої сесії Української академії сільськогосподарських наук. 1-4 липня 1957. – К.: Вид-во УАСГН, 1959.

11.ЦДАВОВУ. – Ф. 4861. – Оп. 1. – Спр. 8.

12.ЦДАВОВУ. – Ф. 4861. – Оп. 1. – Спр. 18.

13.ЦДАВОВУ. – Ф. 4861. – Оп. 1. – Спр. 12.

14.Сільськогосподарська наука до 40-річчя Великого Жовтня / Під ред. акад. П.А.Власюка. – К., 1957.

15.Власюк П.А. Підсумки роботи за 1957 рік і завдання Української академії аграрних наук на 1958 та найближчі роки // Вісник сільськогосподарської науки. – К., 1958. – № 5.

16.Колгоспне село. – 23 травня. – 1958 р.

О.В. Щербакова, Л.Л. Прокопенко

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА В УКРАЇНІ У ПІДРОСІЙСЬКУ ТА РАДЯНСЬКУ ДОБУ (60-ті рр. XIX ст. – 80-ті рр. XX ст.)

Національна доктрина розвитку освіти визначає реформування сільської школи як одне з найважливіших напрямів модернізації вітчизняної системи освіти. У зв'язку з цим певний інтерес викликає ретроспективний погляд на розвиток сільського шкільництва впродовж тривалого часу: від 60-х років XIX ст., коли вперше постало завдання підвищення освітнього рівня сільської молоді, і до

початку 90-х років XX ст., тобто до утворення української національної системи шкільної освіти.

Наразі існує низка наукових студій, в яких висвітлюється розвиток сільської школи на окремих етапах, зокрема така фундаментальна праця, як „Нариси історії розвитку школи та педагогічної думки" [9; 21 – 24; 27]. Однак комплексного дослідження розвитку саме сільського шкільництва в широкому історичному контексті поки що немає.

Уперше проблема освіти широких селянських верств Російської імперії була висунута під час розробки освітньої реформи 1803 – 1804 рр., яка базувалася на принципах освіченого абсолютизму. Реформа проголошувала позастановий характер навчання значну увагу приділяла розвитку початкової освіти. Однорічні парафіяльні училища мали створюватися при кожній церкові парафії: в селах, де мешкали державні селяни, вони ввірялися священикам, а в поміщицьких селах – власникам [26, 32].

Однак на середину XIX ст. у дев'яти українських губерніях з корінним населенням 13,5 млн. людей нараховувалося 1320 початкових шкіл різних типів, у яких навчалося 67 тис. учнів, або лише 2% дітей шкільного віку. В підсумку, на час відміни кріпацтва грамотними серед державних селян було тільки 2%, а серед кріпаків – менше 1% [27, 135, 31, 85].

Тому, розпочинаючи реформи, уряд Олександра II виходив із розуміння необхідності підвищення освітнього рівня населення. Підготовка шкільної реформи розпочалася практично одночасно з розробкою селянської реформи. Однак на її принципах досить сильно позначилися старі стереотипи правлячої еліти. Власне, як саме селянство в результаті реформи не перетворилося на повноправний клас суспільства, так і освіта для нього не стала одним з основних пріоритетів держави. Хоча освіта проголошувалася позастановою, але основну увагу уряд, в інтересах забезпечення державного апарату та зростаючої промисловості й торгівлі необхідними кадрами, зосереджував на розвиток вищої і середньої загальної освіти для дворянства, вищої спеціальної та професійної – для міського населення. Що стосується освіти для селян, то шкільна реформа 1864 р. за низкою основних ознак поступалася навіть реформі 1803-1804 рр. Хоча на різних етапах її розробки й обговорювалися такі засади, як безоплатність, обов'язковість початкової освіти, відкриття мінімум однієї школи на парафію, наступність різних рівнів освіти, навчання рідною мовою тощо [8, 75 – 76].

За "Положенням про початкові народні училища" від 14 липня 1864 р. усі існуючі типи початкових шкіл отримали одну назву – народні училища, які оголошувалися позастановими навчальними закладами. Як правило, вони були одно-класними з трирічним терміном навчання і мали працювати за єдиним навчальним планом, що передбачав вивчення закону Божого, навчання читанню за книгами цивільного та церковного друку, письму, першим чотирьом діям арифметики і церковному співу. Їх головною метою визначалося "ствердження в народі релігійних і моральних понять та розповсюдження корисних знань". Але це були безперспективні заклади, оскільки не передбачалося їх зв'язок з програмою середньої школи [21, 49, 81].

Уряд свідомо усунувся й від фінансової участі в розвитку початкової освіти. Тому "Положення" 1864 р. надавало право засновувати нові школи органам місцевого самоврядування, сільським товариствам, приватним особам. Саме земства, створені в 1865-1866 рр. на Лівобережній і Південній Україні, відіграли в наступні роки значну роль у розвитку сільського шкільництва. Побоюючись зростання ролі земств, уряд з 70-х рр. XIX ст. провідним завданням своєї шкільної політики ставить усунення їх від школи.

Основна ставка робиться на розширення мережі церковнопарафіяльних шкіл, головним призначенням яких мав бути не розумовий розвиток учнів, а їх виховання в дусі "любові до Бога і батьківщини". У червні 1884 р. затверджуються "Правила про церковнопарафіяльні школи" з дворічним терміном навчання. Вони підпорядковувалися Синоду і фінансувалися з державного бюджету. У 1891 р. у підпорядкування Синоду були передані й однорічні селянські школи грамоти. Особливе розповсюдження церковні школи отримали в неземських губерніях. Зокрема, у Київській, Волинській та Подільській губерніях вони складали близько 80% шкіл [21, 103; 31, 82].

Пореформений період характеризувався бурхливим розвитком мережі початкових шкіл; порівняно з 1856 р. їх кількість до кінця XIX ст. зросла у 12 разів і досягла 16798. Однак початковою освітою все ж було охоплено не більше третини дітей шкільного віку. Одна школа припадала в середньому на 1398 осіб. Для порівняння, в Гетьманщині згідно з Румянцевським описом у 1768 р. одна школа-дяківка припадала на 766 осіб. За всеросійським переписом 1897 р. середній відсоток грамотних в українських губерніях дорівнювало 19,8%, але серед селян письменних було всього від 4 до 9,7% [27, 140 – 141].

У зв'язку з цим земства, починаючи з 1870-х рр., неодноразово ставили питання про перехід до обов'язкового початкового навчання, однак уряд всіляко намагався відкинути цю ідею. Суттєві зрушення в цьому плані відбулися лише на початку XX ст., значною мірою під впливом подій 1905 – 1907 рр. На введенні обов'язкового шкільного навчання наполягали навіть промисловці. З листопада 1907 р. у III Державній думі починається активне обговорення переходу до загальної початкової освіти. Планувалося ввести загальне навчання в обсязі чотирьох класів упродовж 10 років. З цією метою з 1908 р. на потреби народної освіти асигнується додатково по 6,9 млн., а з 1910 р. – по 10 млн. крб. щорічно. Крім того, в 1909 р. створюється спеціальний шкільно-будівельний фонд ім. Петра Великого, якому протягом п'яти років було виділено 39 млн. крб. У цілому витрати на народну освіту з 1904 до 1914 рр. зросли майже в 4 рази – з 42 до 161 млн. крб. на рік [2, 181; 17, 73; 22, 84, 301].

Це був значний крок у напрямі поширення освіти. На 1 січня 1915 р. в Україні діяло вже 21104 початкові школи, в яких навчалося понад 1,5 млн. учнів, працювало більше ніж 35 тис. учителів. Але стан справ докорінно не змінився: 54,3% дітей віком 8-11

років перебували поза школою. Ще гірше було з розвитком середньої освіти. В сільській місцевості знаходилося лише 20 середніх шкіл [27, 315].

Економічна та політична дестабілізація під час Першої світової війни та в період Української революції уможливили лише поодинокі заходи з розвитку сільського шкільництва. Серед них слід відзначити розпочату за Центральної Ради і поглиблену за Гетьманату українізацію освіти, внаслідок якої українська мова була запроваджена вже з першого класу. В низці сіл відкрилися й нові україномовні середні навчальні заклади. Однак, в цілому мережа шкіл до початку 20-х рр. помітно скоротилася: в 1923 р. функціонувало 17,1 тис. шкіл з 1,4 млн. учнів [5, т. 7, 100; 9, 81 – 83].

За визначенням Г.Г. Кривчика, у Радянському Союзі школа завжди була більше ніж просто школа: вона мала уособлювати привабливість радянського способу життя й доводити переваги соціалістичного суспільного ладу. Вона розглядалася також як інструмент подолання суттєвих відмінностей між містом і селом, як "провідник ідейного, організаційного та виховного впливу партії". І, звичайно, школа розглядалася як потужний чинник прискорення економічного розвитку країни, забезпечення соціалістичного перетворення села [6, 139].

З 1925 р. починається підготовка до запровадження обов'язкової початкової освіти, яка була введена з 1930 – 1931 навчального року. У 1932 – 1933 році діяла 21 тис. шкіл, в яких навчалося 4,5 млн. учнів, або 98% дітей шкільного віку. У цьому ж році відбувається реорганізація системи освіти: семирічні школи реорганізуються в 10-річки, значно розширюється їх мережа на селі. На початку літа 1941 р. в Україні функціонувало 30881 загальноосвітні школи з 6,7 млн. учнів, у тому числі 26317 сільських шкіл, в яких навчалося 4,5 млн. дітей. Слід підкреслити, що більше половини дітей, які закінчили 7-річну школу в сільській місцевості продовжували навчання у середніх школах. У 1940 – 1941 н.р. у 2264 сільських середніх школах навчалося понад 1 млн. учнів [4, т.2, 215 – 216; 5, т.7, 303, 593; 14, 555].

Війна суттєво загальмувала цей процес. Скажімо, в 1950 р. на селі діяло лише 1600 середніх шкіл. Однак протягом 1950-х рр. в освіту вкладаються значні кошти з метою поступового надання сільським дітям неповної середньої освіти. До 1959 р. кількість сільських середніх шкіл порівняно з 1941 р. зросла на 60%, і в 3578 школах навчалося 1,2 млн. учнів. У цілому наприкінці 1950-х рр. семирічку закінчувало близько 80% дітей, причому 60,8% продовжували навчання в середніх школах. Як наслідок, якщо в 1939 р. на кожну 1000 зайнятих у сільському господарстві приходилося 13 осіб з середньою і вищою освітою, то в 1959 р. – 339 з неповною і повною середньою та вищою освітою [4, т.2, 216, 455; 4, т.9, 470 – 472].

Тим самим було підготовлено підґрунтя для проведення реформи загальноосвітньої школи, яка здійснювалася в загальному контексті хрущовських реформ. Її основні напрями визначалися прийнятим у 1958 р. законом "Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в СРСР". Згідно з законом запроваджувалося обов'язкове 8-річне навчання і одночасно здійснювався перехід до загальної середньої освіти. Причому навчання в IX-XI класах поєднувалося з професійною підготовкою учнів. Це значною мірою було пов'язане з тим, що на відміну від кінця 1940-х рр., коли практично кожний випускник середньої школи міг поступити до вищого навчального закладу, вже в 1954 р. це могли зробити лише 46% випускників [5, т.9, 472; 16].

Щоправда, в середині 1960-х рр. основні положення реформи 1958 р. були відкинуті як "волюнтаристські". Зокрема, середня загальноосвітня школа знову ставала 10-річною і звільнялася від обов'язку здійснювати виробниче навчання учнів. У 1972 р. приймається рішення про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді. Порівняно легко це завдання було вирішене у містах, де ще в 1960-ті рр. переважна більшість молоді здобувала середню освіту, і набагато важче у сільській місцевості. Згідно з Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про заходи щодо поліпшення умов роботи сільської загальноосвітньої школи" (1973) на селі необхідно було створити відповідну матеріально-технічну базу, розширити мережу середніх загальноосвітніх шкіл та інших середніх навчальних закладів, забезпечити їх педагогічними кадрами, підвищити якість навчання учнів тощо [18, 282-290].

Це, як вважалося, було здійснене лише на початку 1980-х рр., коли XXVI з'їзд КПРС (1981р.) оголосив про завершення переходу до загальної середньої освіти. За офіційними даними, в 1980 – 1981 н.р. продовжували навчатися у дев'ятих класах або навчальних закладах, що надавали середню освіту, 99% випускників восьмих класів, у тому числі 70% з них – у загальноосвітніх школах. З цим пов'язувалися сподівання на зростання продуктивності суспільної праці, передусім у сільському господарстві. Однак цього не відбулося. Більш того випускникам шкіл потрібно було витрачати час на придбання професії. Тому постало питання про нове реформування шкільної освіти. У 1984 р. Верховна Рада СРСР затвердила "Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи". Головний її зміст зводився до наступного: термін навчання збільшувався до 11 років і за цей час учні мали здобути не лише середню освіту, але й отримати певну професію [5, т.10, 528; 19, 37].

Як же вирішувалися проблеми сільської школи протягом цього періоду? Однією з основних проблем було створення матеріально-технічної бази. Завдяки мобілізації сил, передусім колгоспів і радгоспів, протягом 1961 – 1990 рр. у селах України було збудовано 11,3 тис. шкільних приміщень на 3,3 млн. учнівських місць. Приблизно три чверті з них зведено на кошти колгоспів. Найбільш динамічно вони будувалися в 1966 – 1970 рр., коли було введено в дію 3253 школи. Однак відкрити в кожному населеному пункті школу, бодай початкову, так і не вдалося. Хоча протягом 1960 – 1980-х рр. кількість сільських населених пунктів скоротилася з 42 до 29 тис., а чисельність дітей шкільного віку – з 3,5 до 2 млн., на

кінець 1980-х років школи були відсутні майже в половині сіл України [11, 254; 12, 160; 29, 6; 30,6].

Проблему відсутності школи в селі доводилося розв'язувати двома способами: відкриттям інтернатів при школах у великих населених пунктах або організацією регулярного підвезення дітей до цих шкіл. На початку 1960-х рр., в умовах проголошення прискорення побудови комунізму, перевага надавалася інтернатам з їх суспільним "комуністичним" вихованням. Проте ця система досить швидко виявила свої хиби, і акцент робиться на організацію підвезення учнів. Якщо в 1964 р. різними видами транспорту підвозилося 160 тис. школярів, то в 1979 р. – 560 тис., тобто переважна більшість тих учнів, що проживали на відстані 3 км і більше від школи. З 1965 р. учні сільських шкіл отримали право безкоштовного проїзду до школи усіма видами рейсового транспорту. Якщо вони не могли скористатися цією пільгою, їх підвезення мали здійснювати господарства своїм транспортом. Слід зазначити, що, попри певні недоліки, в цілому проблема підвезення учнів була розв'язана [25; 32].

Як відомо, головною фігурою в школі є вчитель, тому в зв'язку із запровадженням спочатку обов'язкової восьмирічної, а згодом десятирічної освіти постало питання про відповідне розширення підготовки педагогічних кадрів. Якщо в 1960 р. за всіма формами навчання було підготовлено 28 тис. педагогів з вищою і 8,1 тис. з середньою спеціальною освітою, то в 1980 р. – відповідно 40,9 і 18,8 тис., у 1991 р. – 46,7 і 26 тис. Значна частина випускників пединститутів з урахуванням специфіки сільської школи отримувала по дві спарені спеціальності. З 1973 р. не менше 80% студентів педагогічних навчальних закладів України мали розподілятися в сільські школи [13, 205; 13, 358].

Щоб виконати цю вимогу, педагогічні заклади мусили віддавати перевагу при прийомі випускників сільських шкіл. З 1972 р. почав здійснюватися позаконкурсний прийом до пединститутів молоді з віддалених сільських районів з наступним їх поверненням на батьківщину. Завдяки таким заходам вдалося суттєво підняти показники якісного складу вчителів сільських шкіл. Якщо в 1960 – 1961 навчальному році вищу освіту мали лише 33% сільських вчителів України, то в 1990 р. – 69,7%, причому серед учителів IV-XI класів цей показник становив 92,9% [10, 274].

Запровадження загальної обов'язкової середньої освіти супроводжувалося важкою соціальною хворобою, яку самі педагоги назвали "процентоманією", тобто гонитвою за показниками. Ясна річ, ця хвороба уразила не лише сільську школу, але й всі заклади освіти. Однак на селі вона набула особливо спотвореного характеру, бо, як відомо, потяг до знань тут завжди був меншим, ніж у місті. Все це, разом з невирішеністю багатьох побутових, насамперед житлових, проблем сільських учителів, викликало розчарування педагогів у своїй професійній діяльності. Реалії шкільного життя геть не відповідали романтичному образу сіяча "розумного, доброго, вічного", як це уявлялося у вузі. За даними Всесоюзного центру громадської думки, в 1988 р. три чверті вчителів розцінювали становище в освіті як кризове і висловлювалися за радикальну перебудову школи. Цікаво, що за результатами соціологічних досліджень, проведених в Україні наприкінці 1990-х рр., 80% опитаних вважало, що вітчизняна система освіти не гірша або краща, ніж у розвинутих країнах, а отже, не потребує корінних змін [7; 20, 5].

Ще більшою профанацією середньої освіти в 1970 – 1980-х рр. стало навчання у вечірніх і заочних школах, хоча в попередні роки "школи дорослих" мали чимало позитивних прикладів. У зв'язку з переходом до загальної середньої освіти сама ідея цих шкіл була доведена до абсурду: до них почали записувати усю молодь у віці від 16 до 29 років, що не мали середньої освіти. Оскільки існувала проблема відвідування занять, то був узятий курс на розширення заочного навчання. До 1977 р. заочні школи з консультпунктами діяли в усіх 477 сільських районах України. В них була встановлена сесійна форма навчання. Але небажання багатьох учнів учитися, з одного боку, і небажання керівників освіти псувати показники, з другого, зв'язували вчителів і учнів круговою порукою, розбещували обидві сторони [28, 35].

Приблизно така ж картина спостерігалася й у сільських професійно-технічних училищах, які з 1977 р. почали перетворювати на середні. Понад 200 СПТУ давали своїм учням більш-менш задовільну професійну підготовку, але вельми погано вчили основам наук. Передусім через те, що їх контингент складався здебільшого з так званих важких підлітків, які не хотіли чи не мали хисту вчитися.

Отже, протягом двох століть сільська школа пройшла великий шлях: від поодиноких початкових шкіл, які надавали елементарну грамотність, до широкої мережі загальноосвітніх середніх навчальних закладів. Визначальним чинником цих змін було поступове усвідомлення державою необхідності піднесення освітнього рівня сільських працівників в інтересах розвитку однієї з найважливіших галузей народного господарства. Найбільш суттєві зміни відбулися в 60 – 80-ті рр. XX ст., які позначилися серйозними спробами влади подолати під гаслом переходу до загальної середньої освіти тривале відставання сільської школи і культурного рівня сільського населення взагалі. Однак ці зрушення значною мірою знецінювалися через бюрократичний підхід до справи з боку органів державного і партійного керівництва, а також слабкої мотивації до навчання в багатьох сільських жителів. Саме ці недоліки слід подолати в процесі модернізації системи освіти, оскільки і сьогодні зберігає актуальність висновок С.Ю.Вітте, зроблений сто років тому, що основною причиною відставання землеробства в Росії є недостатність сільськогосподарських знань серед зайнятих у ньому [3, 11].

1.Національна доктрина розвитку освіти // Освіта України.– 2002.– 23 квітня

2.Вестник Екатеринославского земства.– 1905.– №8.

3.Витте С.Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве, читанных его императорскому высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900-1902 годах.– М.: Начало, 1997.

4.Історія селянства Української РСР: У 2 т.– К.: Наукова думка, 1967.

5.История Украинской ССР: в 10 т.– К.: Наукова думка, 1985.
6.Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті роки XX ст.).– Дніпропетровськ: ДНУ – 2001.
7.Левинсон А. Школа в зеркале социологии // Известия.– 1988.– 20 декабря.
8.Миропольский С. Школа и государство. Обязательность обучения в России (Исторический этюд).– Изд. 3-е.– СПб, 1910.
9.Нариси шкільництва (1905-1933): Навч. посіб.– К.: Заповіт, 1996.
10.Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у десятій п'ятирічці.– К.: Радянська. школа, 1981.
11.Народне господарство Української РСР у 1980 р.– К.: Техніка, 1981.
12.Народне господарство Української РСР у 1990 р.– К.: Техніка, 1991.
13.Народне господарство Української РСР у 1991 р.– К.: Техніка, 1992.
14.Народное образование в СССР.– М.: Изд-во АПН, 1957.
15.Народное хозяйство Украинской ССР в 1987 г.– К.: Техника, 1988.
16.Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР // Ведомости Верховного Совета СССР.– 1959.– №1.
17.Овчинников А.В. Дума народного просвещения // Педагогика.– 2000.– №8.
18.О мерах по улучшению условий работы сельской общеобразовательной школы // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК.– М.: Политиздат, 1979.– Т.12.
19.О реформе общеобразовательной и профессиональной школы: Сб. док-тов и мат-лов.– М.: Просвещение, 1986.
20.Основні засади освітньої політики міста Львова: Стратегічний документ.– Львів: Ін-т політ. Технологій, 1999.
21.Почерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в.– М.: Педагогика, 1976.
22.Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX- начало XX в.– М.: Педагогика, 1991.
23.Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. 1917-1941.– М.: Педагогика, 1980.
24.Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. 1961-1986.– М.: Педагогіка, 1987.
25.Радянська освіта.– 1979.– 28 вересня.
26.Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902.– СПб, 1902.
27.Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): Нариси.– К.: Рад.шк.., 1991.
28.Сай А.А. Важный рубеж десятой пятилетки // Вечерняя средняя школа.– 1978.– №1.
29.Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.– К.: Політвидав України, 1969.
30.Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій.– К.: Голов. ред. УРЕ., 1987.
31.Федоров В.А. Крестьянские школы грамотности в России в XIX в.// Педагогика.– 2000.– №10.
32.ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 241 – Спр. 33. – Арк. 61.

О.В. Мельниченко

УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКИХ МУЗЕЇВ ЧЕРКАЩИНИ В 1950 – 1990-х рр.

В сучасних умовах музейні заклади набувають дедалі більшого значення як важливі центри науково-пошукової та освітньо-виховної роботи, а їх експозиції і фондові матеріали привертають увагу не лише громадськості, а й науковців, оскільки містять значний масив інформації про різні аспекти вітчизняної історії. Серед них – проблеми історії українського села, всебічне дослідження і осмислення історичного досвіду, який є особливо актуальним в наш час, коли в Україні йде процес реформування відносин в аграрному секторі економіки. Досить рельєфно особливості утворення та роботи сільських музеїв щодо висвітлення історії українського селянства простежуються на прикладі Черкащини – важливого аграрного регіону України.

Об'єктом пропонованого дослідження є сільські музеї краю у процесі їх виникнення, становлення та формування експозицій. Предмет дослідження – сукупність основних напрямів, форм і методів роботи музейних закладів Черкащини стосовно відображення проблем аграрної історії.

Хронологічні межі публікації охоплюють період з 1954 року – часу утворення Черкаської області, коли в умовах лібералізації суспільного життя розпочалося формування мережі сільських музеїв, склався самостійний напрям у висвітленні ними аграрних проблем. Верхня межа обмежується кінцем 1990-х років, коли музейництво регіону з проголошенням державної незалежності України вийшло на якісно новий рівень.

Щодо наукової розробки проблеми, то її важко вважати задовільною, оскільки до цього часу не існує жодної наукової праці, яка б комплексно розкривала роботу сільських музеїв Черкащини. Деякі, здебільшого описові, характеристики містяться в невеликих газетних та журнальних статтях Ф. Заточного, Ф. Мицика, С. Китової, Г. Коваля, В. Савича [1] та у виданнях путівного характеру.

Мета дослідження полягає в тому, щоб простежити особливості розвитку музейної справи в селах Черкащини та висвітлення аграрної історії регіону музейними засобами; на основі аналізу фактичного матеріалу показати зміни, що відбувалися у тематиці експозицій сільських музеїв.

Мережа музейних закладів Черкащини у 1950 році обмежувалася лише шістьма державними музеями, три з яких були меморіальними (у Каневі і селі Шевченковому Звенигородського району – Т.Г. Шевченка, у Кам'янці – О.С.Пушкіна і П.І.Чайковського), один – історичний (Корсунь-Шевченківський) і два краєзнавчих (Черкаси, Умань) [2, 280]. Тобто лише два останніх музеї за своєю профільною спеціалізацією могли реально приділяти увагу висвітленню аграрної проблематики.

Популярними на початку 1950-х рр. стають різноманітні форми громадського музейництва. Так, в Уманському районі при багатьох сільських клубах і будинках культури тоді були обладнані історико-краєзнавчі кутки та виставочні стенди [4, 88]. А з утворенням в 1954 році Черкаської області в багатьох селах починають виникати громадські музеї і музейні кімнати. Один з перших таких музеїв було відкрито у листопаді 1957 року у селі Червона Слобода Черкаського району, згодом у селі Степанки цього ж району. В останньому було зібрано понад 400

експонатів з історії села, з якими в перший рік роботи музею ознайомилися близько 5 тисяч відвідувачів [5, 21 – 22].

В більшості випадків сільські музеї створювалися на базі шкільних, а їх основними організаторами були вчителі та учні. Характерними прикладами такої трансформації може бути процес створення музеїв у селах Сунки Смілянського і Гельмязеві Золотоніського районів. В 1957 році в Сунках у Будинку культури було відкрито сільський музей, основу експозиції якого склали понад тисячу речових експонатів, які стали своєрідною ілюстрацією історії села. Відвідувачі могли ознайомитись тут зі знаряддями праці і предметами побуту, які використовувалися в цій місцевості ще в кам'яному віці та за часів Київської Русі [3, 4].

На початку 1960-х років під керівництвом вчителя П. Германа учні Гельмязівської восьмирічної школи розпочали збирання архівних документів, відомостей про своє село і його людей, знарядь праці, рушників, одягу, посуду та інших експонатів. Спочатку було оформлено краєзнавчий куточок, згодом – кімнату, а через певний час сільська рада виділила під музей окреме приміщення з трьох кімнат [6, 3].

В 1960 році сільський музей відкрито у селі Нетеребки Корсунь-Шевченківського району. Його експозиція, створена під керівництвом вчителя Т.М. Калиниченка, складалася з експонатів, зібраних громадськістю в селах Нетеребки, Набутів, Сахнівка, Драбівка, які входили тоді до місцевого колгоспу. Учні сільської школи в урочищі "Ярок" знайшли зуб мамонта, а колгоспники подарували музею стародавнє знаряддя праці – рало. Інші мешканці передали до експозиції фотографії, документи, монети [7].

Згідно звітності органів культури лише в 1967 році в області за участю громадськості було створено майже 100 музеїв і музейних кімнат [8, 1 – 5], а вже в 1970 році на Черкащині діяло 557 громадських музеїв і музейних кімнат [9, 1 – 2]. Як і раніше, створення музеїв зокрема сільських, перебувало під контролем партійних комітетів і відповідно до постанови ЦК КПРС від 12 травня 1964 року "Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих" [10, 19] підпорядковувалася партійно-ідеологічним установкам. Однак навіть за умов надмірної заідеологізованості експозицій музеї справляли помітний вплив на формування історичного світогляду сільського населення, сприяли поширенню знань про минуле сіл краю, а під час збору матеріалів краєзнавці набували досвіду і навичок самостійної дослідницько-пошукової роботи. У більшості випадків за цю справу бралися справжні ентузіасти, які виявляли і зберігали багато оригінальних пам'яток аграрної історії регіону.

Робота щодо розширення мережі музеїв і музейних кімнат в сільській місцевості продовжувалася і в наступний період. Важливе значення для розвитку музейництва на селі мала робота по створенню тому "Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область", яка тривала з 1962 р. по 1972 р. і велася на громадських засадах, стимулюючи створення нових музеїв і сприяючи збагаченню їх фондів та експозицій. Написання історії сіл Черкащини при підтримці і науково-методичному керівництві академічних установ Академії наук УРСР збагатило сільський музейно-краєзнавчий актив знаннями основних форм і методів краєзнавчої роботи, цінним досвідом історичних досліджень.

Прикладом такої співпраці може бути історія створення сільського музею у селі Шевченковому Звенигородського району, де на початку 1950-х років вже проводилися краєзнавчі дослідження. Однак безпосереднім поштовхом до ґрунтовного вивчення минулого села стала підготовка історичного нарису для тому "Черкаська область". Краєзнавці-аматори, яких очолив директор місцевої школи Б.К. Іщенко, розпочали копітку роботу в союзних, республіканських та обласних архівах, де були знайдені цінні матеріали з історії села. Зібраний речовий, документальний та фактичний матеріал було покладено в основу експозиції музею, який у травні 1967 року відкрився в приміщенні сільської ради. Експозиція музею, побудована на місцевому матеріалі, швидко набула популярності. Лише у 1971 році тут побувало 8 тисяч відвідувачів, для яких було організовано понад 200 екскурсій, в тому числі для делегацій з Німеччини, Польщі, Чехословаччини [10, 31 – 32].

До 1991 року в експозиціях сільських музеїв значна увага приділялася висвітленню історії колгоспного виробництва. Найбільш відомими музеями подібного типу були експозиції в колгоспі "Здобуток Жовтня" Тальнівського району та у селі Старосілля Городищенського району. В першому з них багато матеріалів присвячено двічі Герою Соціалістичної праці Ф.І. Дубковецькому – голові створеної у 1922 році, сільськогосподарської артілі "Вулик і бджола" (пізніше – колгосп "Здобуток Жовтня") [4, 98 – 99]. Про це господарство у 1986 році науковцями Інституту історії АН УРСР була навіть написана колективна монографія, в якій зроблено аналіз соціально-економічного життя колгоспу [11].

В музеї села Старосілля центральною темою експозиції була історія руху п'ятисотенниць, який в середині 1930-х років зародився в цьому селі. Його ініціаторами були Марина Гнатенко і Марія Демченко – керівники ланок по вирощуванню цукрових буряків [12, 5 – 6].

В 1970 – 1980-х рр. утверджуються нові, нетрадиційні за тематичною спрямованістю форми сільських музеїв. Таких, як музеї Чорнобаївської райсільгосптехніки [13, 3], дослідної станції садівництва у Млієві Городищенського району [14, 4], народного мистецтва і побуту у селі Тимошівці Маньківського району [15, 4].

Мережа музейних закладів Черкащини в 1986 році поповнилася унікальним музеєм історії хліборобства в Тальнівському районі. Його експонати відтворюють

господарську діяльність на території краю з часів неоліту, трипільської культури і до сучасного періоду. Організатором і незмінним директором музею є В.Ф. Мицик [19, 4]. Науково-пошукова робота музею історії хліборобства охоплює історико-економічні, етнографічні та інші напрями, пов'язані з вивченням різних аспектів зародження та розвитку хліборобства в Україні та регіоні, місця хліба в духовному житті українців.

Суттєві зміни у тематиці експозицій сільських музеїв відбулися і продовжують відбуватися після проголошення незалежності України. Вони позбавляються обов'язкових агітаційно-пропагандистських атрибутів радянського часу і все більше уваги приділяють об'єктивному висвітленню місцевої історії. Перебудова експозицій спрямовується на заповнення "білих плям" в історії краю, відтворення його малодосліджених сторінок. В експозиціях сільських музеїв з'являються такі тематичні напрями як розкриття трагедії голоду 1932 – 1933 рр., наслідки аварії на Чорнобильській АЕС, тема Афганістану.

Щодо форм роботи сільських музеїв, то, починаючи з їх виникнення у 1950-х роках, головною серед них була екскурсійна робота. Умілими екскурсоводами зарекомендували себе Г.І. Самохатній із села Скотаревого Шполянського [16, 4], Г.Т. Миронюк із села Ладиженки Уманського [17, 7 – 8], М.Б.Мазурик із Верхнячки Христинівського району [18, 4] та багато інших ентузіастів музейної справи на селі.

Таким чином, в 1950-х роках у музейництві Черкащини зароджується і набуває поширення така його форма, як сільські музеї. Ініціаторами їх створення і організаторами роботи виступали різні верстви сільської інтелігенції – вчителі, культпрацівники, спеціалісти господарств. На формуванні експозицій сільських музеїв тривалий час негативно позначалася ідеологічна регламентація з боку партійних структур, які вбачали в музеях провідників своєї ідеології. Це зумовлювало надмірне зосередження в музеях експонатів агітаційно-пропагандистського характеру, замовчування ідеологічно "невигідних" сторінок місцевої історії.

З проголошенням незалежності України перед сільськими музеями відкрилися можливості об'єктивного дослідження і висвітлення маловідомих і замовчуваних подій минулого сіл Черкащини, збереження історико-культурної спадщини.

1.Заточний Ф. П'ятисотенниці /1/ Соціалістична культура. – 1987. – №11; Мицик В. Скарбниця хліборобства. – Черкаси, 1992. – 8 с.; Китова С. Юхимова плотня – Миколів музей // Черкаський край. – 1991. – 14 лютого; Коваль Г. Музей садівника // Сільські вісті. – 1971. – 10 лютого; Савич В. Ще один колгоспний музей // Черкаська правда. – 1962. – 8 травня.

2.Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. – Київ: Статистика, 1973. – 316 с.

3.Федорченко І. Сільський історико-краєзнавчий музей // Червоний стяг. – 1970. – 10 квітня.

4.Василенко А.С. Літопис слави народної. З історії становлення і розвитку народних музеїв України. – К.: Наукова думка, 1974. – 189 с.

5.Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р – 2631. Управління культури виконкому Черкаської обласної Ради народних депутатів. – Оп. 2. – Спр. 39-а. Звіти про роботу музеїв області за 1958 рік.

6.Герман П. Краєзнавчий народний музей // Златокрай. – 1992. – 16 квітня.

7.Сільський музей // Черкаська правда. – 1960. – 12 серпня.

8.ДАЧО. – Ф. Р – 2631. – Оп. 1, спр. 421. Звіт про роботу управління культури, інформації і довідки про роботу культосвітніх установ області за 1968 рік.

9.ДАЧО. – Ф. Р – 2631. – Оп. 1, спр. 503. Довідки про роботу культосвітніх закладів, про участь музеїв в охороні і популяризації пам'яток історії, археології та мистецтва. Статистичні звіти народних музеїв за 1970 рік.

10.Буланий І.Т., Явтушенко І.Г. Громадські музеї України: Історія, досвід, проблеми. – К.: Мистецтво, 1979. – 197 с.

11.Історія колгоспу "Здобуток Жовтня" / Гол. ред. П.Т.Тронько. – К.: Наукова думка, 1986. – 190 с.

12.Ливинский Ф. Музей в Староселье // Сахарная свекла. – 1980. – №11.

13.Мельниченко В.М. Оживають сторінки історії // Черкаська правда. – 1985. – 18 травня.

14.Кінько А. Пам'ятне місце Шевченкового краю // Колгоспні лани. – 1978. – 14 березня.

15.Китова С. Юхимова плотня – Миколів музей // Черкаський край. – 1991. – 14 лютого.

16.Куліш Г. Хоч посада нештатна // Черкаська правда. – 1978. – 12 серпня.

17.Гонта В. Матері // Україна. – 1982. – №25.

18. Неліп Г. В цю святиню душу вклали // Соціалістична культура. – 1990. – №12.

19. Духовний оберіг // Колос. – 2003. – 29 квітня.

Я.Ю. Коваленко

СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ НА СЕЛІ У 90-ті рр. XX ст.

На сьогодні, коли світова спільнота входить у нову еру „інформаційного суспільства", поняття „освіта" містить стратегічно важливі сфери людського життя. Однак, попри важливе місце в системі суспільних відносин, проблема освіти в Україні залишається і надалі не вирішеною до кінця. Особливо гострого характеру вона набула у дев'яності роки минулого століття, де найбільш вразливо виявила себе одна її складова – освіта на селі.

Чимало публікацій, присвячених проблемам освіти в Україні, з'явилися ще в першій половині 90-х рр. XX ст. Однак в основному в них йшлося про негаразди, що виникли в цій сфері які більшою мірою носили суб'єктивний характер. Зокрема наголошувалося на вкрай низькому фінансуванні освітньої сфери по Україні в цілому. Проблеми в освіті, що виникли на селі, майже не піднімалися. Лише з кінця дев'яностих інформація про стан української освіти на селі починає поступово з'являтися у періодичних виданнях, але окремо її не було виділено жодним дослідником. Найчастіше ця інформація мала вигляд окремої згадки, присвяченої загальним проблемам освіти.

Начальник Головного управління загальної середньої освіти В.О. Огнев'юк у статті „Середня освіта в Україні: проблеми, пошуки та перспективи", опублікованої навесні 1997 року у журналі „Освіта і

управління", одним із перших зробив наголос на проблемі сільської освіти і запропонував ряд деяких рішень. По суті, це одна з перших публікацій, в якій пропонувалися реальні кроки з усунення деяких суперечностей, що виникли в освіті на селі. У 1999 р. журнал „Учитель" надрукував добірку статей, присвячених становищу освіти в Україні, в якій зокрема проаналізовано сільську освіту. Публікації В. Андрущенка, В. Кременя, виступи та офіційні звіти управлінь освіти та науки в Україні з проблемних питань свого відомства друкувалися також у газеті „Освіта".

Перші значні статистичні дані, що стосувалися стану освіти на селі у 90-ті рр., було надруковано в „Киевских ведомостях" (2001 р.) та в офіційному виданні „Національна безпека і оборона" (2002 р.), до цього у друку з'являлися лише окремі цифри.

У пропонованій роботі автор ставить за мету окремо виділити проблемні питання, пов'язані з освітою на селі, із загального контексту становища освіти по Україні в цілому, яке склалося у 90-ті рр. XX ст., а також причини слабкого розвитку освіти на селі.

У 1990-х рр. освіта України опинилася у надзвичайно критичній ситуації. Однією з основних причин такого становища стало скорочення обсягів фінансування сфери освіти. Так, з початку 90-х років в Україні почала простежуватися негативна тенденція зниження частки витрат на освіту у внутрішньому валовому продукті, попри те, що за 1991 – 1999 рр. ВВП країни скоротився на 59,2 %, обсяг промислової продукції на 48,9 %, сільського господарства – 51,5 % [1, 4]. Незважаючи на те, що Законом України „Про освіту" від 23 березня 1996 року встановлювалася загальноприйнята світова норма відрахувань на освіту в розмірі 10 % внутрішнього валового продукту, у 1995 році видатки на освіту в Україні становили 5,54 % ВВП, у 1996 р. – 4,97 %, у 1997 р. – 4,2 %, 1998 р. – 4,17 %, 2000 р. – 4 % [2; 3, 9]. Тобто без перебільшення можна сказати, що вони досягли критичної межі, а фінансування освіти здійснювалося за залишковим принципом.

Осторонь залишилися й результати міжнародної конференції, присвяченої проблемам освіти, що відбулася у 1988 році в Парижі. В ній взяли участь 70 лауреатів Нобелівської премії, а в резюме відзначалося, що освіта повинна мати абсолютний пріоритет у бюджетах всіх держав [4, 79]. Вимушені заходи міністерства щодо економії коштів, а саме перегляд нормативів наповнюваності класів, формування штатного персоналу, скорочення навчальних планів, витрат на матеріально-технічне забезпечення середніх загальноосвітніх шкіл перш за все нанесло удар по якісній освіті сільських дітей, кількість яких у шкільному віці на кінець 1990-х рр. становила 2,2 млн. [5, 4].

В Україні існує потужна мережа загальноосвітніх закладів, але вона містить у собі значну диспропорцію, зокрема на рівні забезпеченості школами між селом та містом, що в свою чергу спричиняє нерівність у доступі міських та сільських дітей до загальної середньої освіти. На початок 2000 року забезпеченість сільських населених пунктів середніми загальноосвітніми школами становила лише 52 %. Без шкіл в Україні і надалі залишаються 1300 сіл, в яких мешкає чверть мільйона сільських учнів, а саме 11 % від загальної кількості. Також мало місце скорочення пришкільних інтернатів, кількість яких протягом другої половини 1990-х рр. зменшилася майже вдвічі. Від початку 90-х рр. було практично зупинилося будівництво сільських шкіл, а з 1995 до 2000 рр. їхня кількість скоротилася на 246 одиниць [5, 4]. Не спричинив змін і Указ Президента України „Про заходи щодо поліпшення функціонування та розвитку загальної середньої освіти", який було підписано у червні 1998 р. Хоча ним закріплювалося збереження існуючої мережі загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості [6, 1].

Одночасно із закриттям сільських шкіл відбувалося і скорочення кількості учнівських місць: якщо у 1991 р. шкільних приміщень було введено у дію на 131,3 тис. учнівських місць, то у 1997 р. лише 15,7 тис. місць. На практиці це означало, що наприкінці 90-х рр. XX ст. третина сільських загальноосвітніх закладів була розміщена у пристосованих приміщеннях, кожна друга потребувала капітального ремонту, більше тисячі перебувало в аварійному стані [3; 10, 9]. Таким чином, через фізичну відсутність середніх навчальних закладів 38 % сільських учнів не мали змоги отримати повну загальну середню освіту за місцем свого проживання [7; 5, 4].

Відчутно вплинула на таке становище й демографічна ситуація на селі. Процес урбанізації на тлі демографічної кризи у країні в цілому поступово спустошує людські ресурси у сільській місцевості. Внаслідок цього постійно зростає кількість малокомплектних шкіл, утримання яких стає непосильним для місцевих бюджетів. Так, вже на початок 1997 р. понад 20 % з них стали малокомплектними. Наприклад, у Чернігівській області, яка в Україні є другою за територією і вісімнадцятою за кількістю населення, на початок 2000 р. працювало понад 140 малокомплектних шкіл, в окремих її районах (як Ріпкинський та Новгород-Сіверський) кількість таких шкіл становила близько 40 % [8, 7]. Слід відзначити, що, за прогнозами, через 10 – 12 років кількість учнів в Україні загалом зменшиться на третину, отже, незабаром аналогічна проблема постане і перед міськими школами [9, 18]. Таким чином, це підтверджує те, що проблему малокомплектності школи, яка набула свого поширення у 1990-ті рр., потрібно вирішувати вже зараз.

Матеріальні проблеми сільської школи, які нагромаджувалися протягом останніх десяти років, паралельно ставали причиною падіння рівня професіоналізму сільського вчителя та рівня знань школярів. Непопулярність професії вчителя в Україні та невлаштованість життя у сільській місцевості призвело до вкрай гострої нестачі кадрів серед освітян на периферії. За даними, які наводить міністр освіти і науки України В.Г. Кремень, на початку XXI ст. в сільській місцевості близько 60 % ставок залишалося вакантними. Найбільше – в Автономній Республіці Крим, Київській та Харківській областях. У кожному з цих регіонів, як і в інших, є або педагогічні університети, або навіть два педагогічних університети, або класичний університет, який готує спеціалістів для

школи [10, 3]. Молодь за цільовим направленням в основному не доходить до місця призначення своєї роботи. Тому в сільських школах і надалі вкрай не вистачає фахівців з інформатики, іноземної мови, а в Криму ще й з української мови та літератури. Спостерігається процес старіння педагогічних кадрів на селі. Поширеним явищем стало те, коли фахівець з однієї дисципліни паралельно викладав учням ще кілька зовсім протилежних.

Таким чином, хвиля процесів перебудови, яка на початку дев'яностих в Україні сприяла активному поширенню мережі шкіл з поглибленим вивченням окремих дисциплін, появі великої кількості різноманітних ліцеїв, гімназій, які готували більш підготовлених до сучасних реалій випускників, до сільської місцевості майже не докотилася. Так, вже на 1992/93 навчальний рік в Україні функціонувало 4,3 тис. спеціальних шкіл, 179 гімназій, 130 ліцеїв, 11 авторських та 17 приватних шкіл, в яких за спеціальними програмами навчалися більше 150 тисяч українських учнів. Проте ці показники стосувалися лише міських учнів, адже у сільській місцевості, в якій розташовано понад дві третини (67,1 %) загальної кількості середніх навчальних закладів України, лише на 1999/2000 навчальний рік функціонувало всього 3 гімназії, 11 ліцеїв і чотири колегіуми, в яких навчалися лише 9 % сільських школярів майже у сто разів менше, ніж у містах України [11, 8]. Не можна залишати поза увагою і той факт, що на селі школярі ще за старою звичкою більшу частину першої чверті свого навчання проходили на полях, на збиранні врожаю, а останню чверть – на весняно-польових роботах. Отже, на практиці вийшло, що позитивні зміни в системі загальної освіти у 1990-ті рр. майже не позначилися на системі освіти села.

Передусім вплив „інформаційної ери", який здійснюється через сільські школи, є досить опосередкованим. На нашу думку, це слід пояснити тим, що, по-перше, комп'ютерна техніка реально почала надходити до сіл лише з кінця 90-х років. Навіть на 2003 р. відсоток комп'ютеризованих сільських шкіл залишався невисоким. Так, згідно з офіційними даними, укомплектування комп'ютерними класами шкіл Івано-Франківської області становить 3 %, тоді як Запорізької області – 50 % [10, 3]. По-друге, незначна кількість фахівців. По-третє, в укомплектованих комп'ютерним класом школах і за наявності фахівця техніка не використовується повною мірою. По-четверте, не кожна комп'ютеризована сільська школа має доступ до всесвітньої мережі Інтернет.

Разом із тим комп'ютеризація школи полягає не лише в оснащенні її технікою та присутністю фахівця. Умовно цей процес можна поділити на ряд етапів. На першому етапі в школі говорять, що ввели „вивчення інформатики". Вся наявна комп'ютерна техніка знаходиться в комп'ютерному класі, а доступ до неї мають один-два вчителі. Решта вчителів розглядають комп'ютери як коштовне спеціальне обладнання, що призначене для вивчення спеціальної дисципліни і навіть не припускають думки про використання комп'ютера у своїй роботі. На другому етапі комп'ютерну техніку починають вже використовувати для вивчення інших предметів. В основному це здійснюється у формі тестування з якогось окремого предмета в якості контрольної роботи. На третьому етапі комп'ютери починають поступово з'являтися в кабінетах з інших предметів, де їх використовують під час навчання. Четвертий етап заключається у підключенні школи до Інтернету та наданні можливості доступу учням.

Слід відзначити, що на кінець 90-х рр. XX ст. комп'ютеризовані сільські школи знаходились на перших двох етапах, останні два являли собою швидше винятки, ніж правила. Про таке становище речей може свідчити те, що станом на 2000 р. лише 12,1 % сільських учнів мали змогу працювати з комп'ютером у школі, а можливість доступу до мережі Інтернет мали 1,3 % учнів [11, 31].

Таким чином, стан освіти, який склався на селі у 90-ті рр. XX ст., можна назвати критичним, а його вирішення потребує невідкладного урядового втручання. Там, де освітні послуги не були рентабельними, але потребували відчутних витрат, з'явилися тенденції скорочення мережі освітніх закладів, брак кадрового забезпечення, слабку фінансування. Сільська школа залишилася консервативною в процесі суспільних трансформацій і неадаптованою до нових вимог. Отже, ця проблема заслуговує на подальше дослідження з цілком практичною метою – усунення та уникнення негативних явищ в освітній сфері на майбутнє.

1. *Андрущенко В. Освіта в Україні в світлі суспільних проблем і суперечностей // Освіта. – 2002. – № 5. – 23 – 30 січня.*
2. *Закон України „Про освіту" від 23 березня 1996 року // www.rada.gov.ua*
3. *Огнев'юк В. Середня освіта в Україні: проблеми, пошуки та перспективи // Освіта та управління. – 1997. – № 4.*
4. *Ковалёва А.Ю. Кризис системы образования // Социология исследования. – 1994. – № 3.*
5. *Полушкина В. Мечта – компьютерный класс // Киевские ведомости. – 2001. – 1 сентября.*
6. *Указ Президента „Про заходи щодо поліпшення функціонування та розвитку загальної середньої освіти" від 2 червня 1998 р. № 580 // Урядовий кур'єр. – 1998. – 11 червня (додаток).*
7. *http//:www.ukrstat.gov.ua/: Офіційний сайт комітету статистики України.*
8. *З виступу начальника Чернігівського обласного управління освіти Галини Миколаївни Тимошко // Освіта. – 2001. – 22 серпня.*
9. *Освіта України на грані віків // Учитель. – 1999. – № 11-12.*
10. *Кремень В. Вимоги часу – модернізація освіти // Освіта. – 2003. – 27 – 3 вересня.*
11. *Система освіти в Україні: стан та перспективи розвитку // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 4.*

Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу

Ю.М. Михайлюк

АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРКАСЬКИХ І КАНІВСЬКИХ СТАРОСТ КІНЦЯ XV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.*

Традиційно старости пильнували за виконанням підданими визначених повинностей. Останні включали в себе такі роботи, як ремонт замкових укріплень, острогу, мосту і валу. Влада забезпечувала участь місцевих мешканців у несенні польової та острогової сторож, постачання підводами і стацією великокнязівських та іноземних послів тощо [1, 81-82,94-95].

Водночас, користуючись службовим становищем, старости самостійно запроваджували нові повинності понад встановлені. У більшості випадків вони були спрямовані на особисту користь старости. О. Дашкович, наприклад, змушував черкащан "каждого дня на себе робити, дрова возити, сена косити, неводы волочити и иншим дей роботы ими замышлять, чого они передъ тымъ съ предковъ своихъ неповинни были робити". В іншому випадку він обклав повинностями ("озера волочити, боброві гони гонити") жителів Бузукова, що належали Києво-Печерському монастирю і абсолютно не підлягали владі черкаського старости [2, 8 – 9]. Нововведення у повинностях практикували і його наступники, зокрема В. Тишкевич, А. Пронський, О. Горностай [3, 388 – 392].

Утримання на належному рівні обороноздатності та військового потенціалу Черкаського і Канівського повітів, забезпечення політичного іміджу та вирішення зовнішньополітичних проблем, утримання та поліпшення дієвості місцевого управлінського апарату тощо значною мірою залежало від фінансової і матеріальної бази. Тому закономірно значущою у сфері діяльності повітової адміністрації перебувала податково-фінансова ланка.

Доходну частину адміністрації повітів необхідно розмежовувати на два виміри – якісний і категоріальний. Під якісним виміром слід розуміти податкові надходження у вигляді двох традиційних форм – грошової та натуральної.

У категоріальному вигляді передбачається певна класифікація податків відповідно до їх змісту. Варто відзначити такі основні їх групи (середина XVI ст.):

1. Податки, спрямовані на забезпечення замкової і острогової сторожі. У джерелах вони відомі під назвами "сторожовщизна" або "кликовщина" в еквіваленті 2-3 гроші від диму [1, 81 – 82,95];

2. Судові збори. Ця категорія включала в себе грошові стягнення на користь старости, пов'язані з виконанням судово-адміністративної функції. Серед них такі, як "пересуд" (стягувався з позивачів, котрі виграли судовий процес в еквіваленті 4 грошів у Черкасах та 30 грошів у Каневі), "вина", "повинне" (штраф у межах, передбачених Статутом 1529 р.), "повежне" (стягувалося з арештованого. В Черкасах воно передбачалося в межах 12 грошів, у Каневі – 30 грошів) тощо [3, 97; 1, 84, 96].

3. Митні збори збиралися з торгових людей, котрі проходили суходолом чи водним шляхом через міські центри повітів, але тільки з тих, хто не мав "безмитних листів" (3 гроші від копи – у Черкасах, 2 гроші від копи – у Каневі). Ними на користь старост і підстарост (зазвичай, у вигляді дорогого одягу, елементів кінського спорядження та зброї) обкладалися також і купецькі каравани, що рухалися з Криму чи назад [1, 82, 96].

4. Торгівельні збори стягувалися за право ведення торгівлі. Традиційними серед таких були "обвістка" (податок, що сплачувався новоприбулим торговцем при здобутті дозволу на комерційну діяльність. Його сума у Черкасах становила 1 гріш, у Каневі – 2 гроші), "помірне" (стягувалось із тих товарів, що продавалися з воза: "отъ збожжя на торгу старосте померного отъ четвертки по 4 пенязи") [3, 90; 1, 82,96] та інші.

5. Податки зі степових промислів сплачували при поверненні зі здобиччю ватаги уходників, котрі ходили за сіллю, на звірині (у тому числі боброві) та рибні лови, за медом. Данини з таких промислів стягувалися частіше у натуральному вигляді – частину від здобичі, а інколи – у грошовому еквіваленті. Так, соляники зазвичай віддавали черкаському старості 1-2 ковші солі. Бобровники давали "поклон" – 2 бобри. На користь старости також йшла третина звіриної здобичі. Рибалки змушені віддавати третину осетрового улову тощо [1, 83, 85 – 86; 4, 259 – 260].

6. Специфічні податкові збори, пов'язані з особливостями порубіжного життя Черкаського і Канівського повітів. Такими були побори з "бутинків" (здобичі в процесі "ходіння в козацтво", з якої старості призначалося "одно што лепшое: кони або зброя, або языкъ"), з "полоняників" (у втікача з татарського полону староста міг взяти коня, натомість зобов'язаний був забезпечити того одягом і взуттям), з коней, що опинилися в "диках" (при представленні до замку збіглих коней, що належать немісцевому мешканцю, останній має сплатити старості за кожного з них по дванадцять грошей) [1, 83, 87].

7. Святкові подарунки. Вони підносилися старості на честь деяких свят: "весільна куниця" (при

* *Закінчення. Початок див.: «Український селянин». – 2003. – Вип. 7.*

виході заміж дівчина чи вдова сплачували старості відповідно 12 і 30 грошей), "колядки" (дарунки переважно на релігійні свята, зокрема, Різдво Христове. У вигляді хутра лисиць чи куниць або ж грошима) [1, 84, 96; 5, 10].

Зазвичай подібні доходи у державі розділялися на такі, що йшли на користь "господарського скарбу" і ті, що передбачалися безпосередньо старості [6, 76]. Однак специфіка порубіжного життя Черкаського і Канівського повітів фактично нівелювала вказане розмежування. Більше того, схоже, що такий стан речей влаштовував верховного володаря, оскільки відомі нині джерела не засвідчують спроб відновити існуючу в інших регіонах традицію. Відповідно, місцеві урядники розпоряджалися прибутками повітів на власний розсуд. Хоча це не означає, що старости використовували їх абсолютно для власної користі. Державні інтереси у більшості випадків стояли на першому плані.

Проте наявні доходи повітів не могли достатньою мірою забезпечити необхідні витрати на підтримання як обороноздатності замків, так і утримання старост, їх адміністративного апарату та служебників. Це вимагало пошуку нових надходжень, зокрема, прохання дотації із державної скарбниці. Так, Ян Хрщонович для утримання організованої щойно польової сторожі навколо черкаського замку звернувся до короля за фінансовою допомогою. Щоправда, той відповів відмовою, вважаючи, що черкаський староста має достатньо прибутків для покриття необхідних видатків [5, 54; 6, 70 – 71]. Тобто влада не завжди охоче йшла назустріч місцевим урядовцям.

Таким чином, широкі владні повноваження і можливості в межах регіону, а в їх числі – фактично повний контроль над доходами, з одного боку, а також брак коштів, а подекуди і власні амбіції – з іншого, часто спонукали старост до зловживань у податковій сфері. Це виявлялося, головним чином, у таких маніпуляціях, як збільшення обсягів стягнень, розширення кола суб'єктів оподаткування, запровадження нових видів податків. До таких непопулярних заходів одним із перших активно вдався О. Дашкович. Саме з часів його старостування виходить традиція збору по 1 золотому з черкащан – власників човнів – за транспортування водним шляхом майна торгових караванів [5, 10]. В середині XVI ст. такий податок став уже звичним явищем у Черкасах і Каневі [1, 83, 96].

Важким тягарем на населення лягло нововведення, пов'язане з привнесенням старості різдвяних подарунків. За звичаєм, на честь цього свята він отримував у подарунок хутро куниці від групи осіб з 5-6 чоловік. О. Дашкович вніс зміни у цей порядок таким чином, що зобов'язував окремо кожного з них і навіть їхніх наймитів подавати хутро куниці чи лисиці, або ж при відстуності такого – 12 грошів. З обуренням сприйняли міщани й іншу "новину", відповідно до якої по смерті чоловіка чи потрапленні його у татарський полон "весь статокъ его отъ жоны и отъ детей собе биралъ" тощо [5, 10]. Незважаючи на скарги черкаських жителів на О. Дашковича до короля, аналогічну політику став проводити і його наступник – В. Тишкевич, що в результаті привело у 1536 р. до повстання жителів Черкас та Канева [7, 81 – 89]. Новими податками обтяжували й інші урядовці: А. Пронський, О. Горностай [3, 91 – 92], М. Вишневецький. Останній, зокрема, самочинно запровадив збір коштів для сплати замковій охороні, послуги котрої завжди покривались за рахунок "господарського скарбу" [5, 181].

Однак при всьому цьому черкаський і канівський старости все-таки відповідально ставилися до вирішення фінансово-господарських справ ввірених їм повітів, виконуючи при цьому зобов'язання "пожитковъ господарскихъ, што будетъ здавна на замокъ прислухало, и всякихъ пошлинъ повинныхъ ничымъ не впущати и того пильне смотрети, жебы никоторыи службы и дачки и иншыи повинности и пожытки господарскии звечыстыи отъ замку ничымъ не отходили, ани ся уменшали..." [5, 12].

Адміністративно-господарська сфера діяльності черкаських і канівських старост перебувала у безпосередньому зв'язку з їхніми судовими функціями. Зосереджуючи в своїй посаді судову владу в межах визначеної юрисдикції, вони набували статусу захисників прав місцевих мешканців. З цього виходив і їхній головний обов'язок у зазначеній галузі – судити і карати винних.

Розслідування злочину, суд і покарання були стрижневими і безперечними елементами досягнення справедливості та законності. Зазначена парадигма виходила із сутності основних законодавчих актів, в першу чергу "Уставних грамот мешканцям Київської землі" (1507, 1529 рр.). Саме тут були задекларовані головні принципи врегулювання правовідносин. Серед них такі, як притягнення до відповідальності лише тих, хто перебуває в межах визначеної юрисдикції ("...а без права намъ людей не казнити, а ни губити, а ни именей не отнимати..."); недопустимість покарання невинних, у тому числі безпідставного перекладання вини на інших (вини батька на дітей чи дружину і навпаки тощо); виносити покарання лише за вироком суду ("А кто кого обадитъ, а любо обмовитъ, тайно ль, явно ль, ино того ни одною виною не казнити, ни нятствомъ, ни шыею: олиж поставити на явномъ суду хрестіянскомъ … и право вчинити…") [8, 33-34,208].

Судова компетенція старост була чітко окреслена урядовими документами і передбачала пріоритетний розгляд таких кримінальних справ, як "кгвалт домовый, пожогу, паненьский або невестский кгвалт, разбой на добровольной дорозе" [9, 80; 10, 27-28; 11, 18]. Тобто, йдеться, головним чином, про види злочинів, пов'язані із замахом на життя та здоров'я конкретних людей, посягання на майнову власність. Останній включав у себе розбійні напади з метою грабунку як на місцевих жителів, так і вихідців з інших країв Литовського князівства та іноземців (купців, дипломатів тощо) [12, 1; 13, 542; 14, 49]. Сюди також відносяться межові суперечки стосовно земельних наділів, протизаконне проникнення і ведення господарської діяльності в промислових угіддях, що належали конкретним

власникам на правах спадкового чи умовного володіння.

Поряд із цим, до присуду старости належав ряд питань, пов'язаних із злодійством, наклепом на особу, успадкуванням спадщини покійного, врегулюванням суперечок стосовно виконання тих чи інших повинностей [8, 34-35] тощо.

У вирішенні будь-якої судової справи існувала певна процедура. Прикладом її може бути розгляд поземельного конфлікту – звичного явища того часу. Отримавши заяву позивача, староста проводив процес дізнання. Якщо володіння позивачем тією чи іншою землею, за його словами, відбувалося на традиціях старовини (що могло бути підтверджено навіть королівською грамотою), урядовець скликав свідків і опитував їх. Свідками у цій ситуації, зазвичай, виступали люди в літах, авторитетні та поважні. Так, у відомій справі суперечки між Київським Пустинським монастирем і черкащанами О. Горностай залучив до опитування "людей добрыхъ старыхъ черкаскихъ, войта черкаского на имя Чигаса … и иншихъ мещан, старыхъ людей, которые бы то достаточно ведали…" [8, 402]. Взявши до уваги свідчення, староста виносив свій вердикт, котрий записувався до судової книги. Сторона, що виграла процес, отримувала скріплену старостинською печаткою виписку з судової книги, де було вказане судове рішення [8, 402]. Такий судовий розгляд мав обов'язковою умовою присутність представників шляхетського стану (князів, панів, зем'ян) [8, 402; 15, 11], що підтверджували законність старостинського рішення.

Загалом, судові справи різного ґатунку, як правило, велися за аналогічною схемою. Натомість судові вироки і міра покарання залежно від ситуації мали далеко неоднозначний характер. Вони коливалися, починаючи від грошової компенсації, визнання і узаконення права на власність (володіння), позбавлення маєтності тощо і завершуючи смертною карою. Остання практикувалася старостами, як правило, у випадках, коли злочин загрожував державним інтересам. Такими, зокрема, була державна зрада ("хто имеетъ на насъ лихо мыслити, а любо на землю нашу, того казнинти шыею и именьемъ") [8, 33 – 34, 208], розбійні напади на іноземних купців і дипломатів, особливо татарських і турецьких [14, 49; 13, 542; 16, 84, 102], що вело за собою напруження стосунків із відповідними державами тощо.

Важливим є з'ясування питання про те, які соціальні категорії населення підлягали судовій юрисдикції старост. У першу чергу сюди слід зарахувати селян і міщан Черкаського і Канівського повітів, які мали статус "подданныхъ замковыхъ", "людей господарскихъ", тобто підданих великого князя литовського.

По-іншому склалася доля князівських, панських, боярських і церковних підданих. Спочатку вони підлягали присудові місцевої адміністрації. Проте вже із середини XV ст. уряд перекладає певні елементи ведення судового процесу із старост на феодалів. Йдеться про передачу останнім функцій "децкого". Тобто представлення до суду звинуваченого у певному злочині селянина покладалося на його власника-шляхтича, а не представника старости – "децкого". За виконання цієї справи феодал отримував грошове відшкодування і можливість стягати на свою користь присуджені зловмиснику кошти [11, 16]. Це практикувалось і на початку XVI ст., що відображено в "Уставній грамоті Київської землі" 1507 р. Там, зокрема, вказується: "А на церковные люди и на князскіе и на боярскіе децкихъ не давати, первей обослати листомъ, штобы къ праву сталъ, а любо человека поставилъ; а не станетъ, а любо человека не поставитъ, до кого дело будетъ: ино тогды децкого дати, а вину государю осуженую заплатити, чый будетъ человекъ" [8, 34].

Варто відзначити, що вже з 90-х років XV ст. шляхетські піддані були майже повністю виведені з юрисдикції старост і перейшли до компетенції судоволодільця. Ймовірно, юридичне закріплення такого стану речей було здійснене "Уставною грамотою Київській землі" першої половини 90-х років XV ст. Саме на неї посилався король Олександр у 1495 р., звертаючись до черкаського намісника Кмити Олександровича: "Ино ведь мы на то вамъ право нашо дали всей земле Киевской, што врядникъ нашъ не маетъ слугъ и людей князьскихъ и паньскихъ и боярскихъ ни судити, ни радити, а ни винъ и ни пересудов на них брати" [17, 152].

Черговим кроком до закріплення виключного права володільця судити своїх підданих була також "Уставна грамота мешканцям Київського воєводства", датована 1529 р. Вона доволі категорично наголошувала, що слід "судити тыхъ людей господаремъ ихъ, хто кому служитъ" [8, 210].

Незважаючи на введення до дії цілої низки відповідних розпоряджень і настанов шляхта не досягла абсолютного вилучення своїх людей з-під судівництва місцевих адміністраторів. Так, цитована вище королівська грамота до Кмити Олександровича подає нам інформацію про існування обопільного (мішаного) суду, коли суддівство вели разом староста і шляхтич. Він функціонував за умови причетності до судової справи представників обох сторін у ролі позивача і звинуваченого: "Коли зъ нашимъ человекомъ пригодиться князьскому або панському чоловеку, а любо боярьскому право мети, ино тогды врядникъ нашому судити его человека зъ его судьею" [17, 152]. І надалі старости зберегли за собою часткове право присуду над шляхетськими та церковними підданими. Це стосувалося тих, хто перебрався на постійне чи тимчасове помешкання до Черкас і Канева. В описі Канівського замку 1552 року з цього приводу зазначається: "Подданыхъ всихъ яко замковыхъ, такъ князьскихъ, земянских, церковныхъ староста судитъ" [1, 96, 98]. Щоправда, компетенція місцевих урядовців, як стверджує І. Новицький, стосувалася лише найважливіших карних злочинів, якими були розбій, насилля над жінкою, підпал чийогось добра, тілесні пошкодження чи вбивство шляхтича [11, 18]. Решта здійснених злочинів, а також всі правопорушення, скоєні мешканцями шляхетських і церковних маєтків, підлягали судові їхнього власника.

Обмеження судових повноважень черкаських і канівських старост було доволі складним процесом, оскільки супроводжувалося намаганнями останніх відстояти свої традиційні права. Тому, незважаючи на заборони, вони продовжували діяти за звичною схемою. Так, у 1495 р. Кмита Олександрович наклав свою судову юрисдикцію на слуг і людей князя Богдана Глинського, що жили в Черкасах. Той поскаржився на це литовському князю Олександру, на що останній відповів категоричною забороною черкаському урядовцю судити підданих князя [17, 152]. Спостерігаються також спроби підкорити суддівництву великокнязівських намісників мешканців вотчинних володінь. О. Дашкович свого часу поширив свою судову владу на жителів села Совин, що належало Київському Пустинському монастирю. Згодом Сигізмунд Перший дорікав старості: "…ты людцей ихъ церковныхъ совинцов кажешъ имати и въ пятство сажати, и за поруки давати, и вины дей непомерные зъ нихъ собе берёшъ, а въ томъ дей тому монастырю и имъ самимъ отъ тебе кривда и шкода ся великая деетъ" [8, 219]. Така діяльність місцевих урядовців розцінювалася і королем, і покривдженими сторонами як посадові зловживання. Однак старости такими методами намагалися не лише повернути свої звичні для попередніх часів повноваження, а швидше розповсюдити своє судовладдя на всіх жителів ввірених земель і, відповідно, розширити межі впливу та зміцнити власний статус на місцях.

На відміну від простолюду, шляхетський стан перебував поза межами старостинської юрисдикції. Таке положення теж було закріплене офіційними документами. Привілеї Київській землі 1507 та 1529 рр. визначали судовою інстанцією для князів, панів і бояр київського воєводу. Хоча, за бажанням, вони могли звертатися для розбору судових справ до глави держави [8, 35, 209, 210]. До нього ж зверталися і з апеляціями. Так, Іван Зубрик та кілька інших черкаських бояр, визнаних винними у повстанні 1536 р. проти місцевого старости Василя Тишкевича [7, 86], звернулися до короля Сигізмунда Августа, щоб той здійснив справедливий щодо них суд. Їх чолобитну було взято до уваги і король визнав їх непричетними до бунту [9, 146 – 147].

Щоправда, за певних умов шляхта теж могла підлягати місцевому суду. За припущенням П.Г. Клепатського, земяни при згоді обох сторін могли судитися у своїх старост. Крім цього, подібний процес міг відбуватися за вказівкою короля, особливо, якщо це стосувалося справи між представником вищої верстви і людиною нешляхетського походження [3, 104].

Підсудність церкви носила двоїстий характер. З одного боку, врегулювання правовідносин внутрішнього характеру належало виключно їй самій. Її судовий імунітет підкріплювався королівськими грамотами, в одній з яких наголошувалося: "Абы нихто отъ светскихъ судей судити не смелъ делъ духовныхъ" [8, 81]. З іншого, і церкви, і монастирі не були абсолютно відмежовані від судової компетенції старост. Вже відзначалося, що церковні піддані, котрі живуть у місті чи при замку, підлягали місцевому присуду [1, 96, 98]. Поряд із цим старости мали повноваження судової влади у спірних питаннях між монастирями і жителями Черкас і Канева на предмет використання земельних ресурсів і промислових угідь (хоча духовні отці мали право звертатися із вирішенням таких тяжб і до "господаря"). Як докази, можна навести приклади судових процесів Київського Пустинського монастиря із черкасцями і канівцями [8, 188, 219, 402; 18, 165 – 166; 15, 11].

Нарешті, остання категорія, що підпадала під судову юрисдикцію старост, – населення, що тимчасово перебувало в Черкасах чи Каневі. В описі Канівського замку чітко відзначено: "...гости повинны послушны быти присуду замкового" [1, 98]. До "гостей" тут зараховували купців, прийшлих козаків тощо.

Таким чином, право старостинського суду однозначно поширювалося на великокнязівських підданих – селянство і міщанство, прийшлий люд ("гости"), а в окремих випадках – на шляхетських і церковних підданих, дрібну шляхту. Такий стан речей зберігався до проведення судово-адміністративної реформи 1564 – 1566 рр. Її результатом стало утворення трьох типів повітових судів: земського, підкоморського і гродського [19, 53]. Реформа розширила судові повноваження старост: під їх судову юрисдикцію потрапили як нешляхетські (господарські) піддані, так і шляхта повіту [19, 55 – 56; 20, 266]. Розширився і штат суду. Окрім старости та підстарости до гродського суду, зокрема, входили гродський суддя та писар [19, 63].

Безперечно, що старости чинили суд з огляду на визначену їм за посадою компетенцією. Проте вони не були позбавлені втручання у цю сферу глави держави, котрий уособлював собою найвищу судову інстанцію у Великому князівстві Литовському. Це відбувалося за умови, коли місцеві урядники не могли надати належну управу спірним сторонам і прийняти справедливе і доцільне судове рішення. Між іншим, король критикував старост за подібне. Зокрема, у справі земельної суперечки між канівськими міщанами і Пустинським монастирем Сигізмунд Перший картав канівського державця Никифора Бобоєда: "... нам то дивно есть, иж онъ, яко врадникъ нашъ, будучи тамъ на томъ замку нашомъ, самъ конца тому уделати не хотелъ" [3, 103].

В окремих випадках представники спірних сторін, обминаючи старосту, зверталися безпосередньо до короля. В подібних ситуаціях останній або сам приймав судове рішення, або ж передавав справу на розгляд місцевого старости. Коли в 1562 р. до Сигізмунда Августа надійшла скарга черкаського земянина Івана Зубрика на Ждана Повитку про посягання на його промислові угіддя, король розпорядився черкаському і канівському старості Михайлові Вишневецькому провести судовий процес і владнати конфлікт [3, 104]. До верховного правителя зверталися також для підтвердження судового рішення місцевого урядника. Зокрема, з такою метою у 1507 р. була надіслана чолобитна від групи черкаських міщан затвердити судове розпорядження князівського намісника Богдана Глинського не притягувати їх до

ясачної служби. Проаналізувавши пред'явлений чолобитниками судовий лист Глинського, Сигізмунд Перший визнав його справедливим і підтвердив зазначений там привілей своєю грамотою [21, 121 – 122].

Таким чином, можна констатувати, що коло адміністративно-господарських повноважень старост Черкаського і Канівського повітів було доволі широким. Більшість питань внутрішнього життя місцевого населення у цій сфері перебували у компетенції місцевих урядовців. Крім цього, їхня діяльність була насичена прагненням до розширення своїх повноважень, що виявлялося у великій кількості самочинних і самовладних дій.

1.Архив Юго-Западной России. – К.,1886. – Ч.7. – Т.1 – 413 с.
2.Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Б.Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1894. – Кн.8. – С. 56-115.
3.Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Одесса,1912. – Т.1. – 527 с.
4.Грушевський О. Промисли в Україні XVI ст. // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С.256-266.
5.Архив Юго-Западной России. – К., 1907. – Ч.8. – Т.5. – 560 с.
6.Грушевский А.С. Города Великого княжества Литовского въ XIV – XVI вв. Старина и борьба за старину. – К., 1918. – 240 с.
7.Яковлєв А. Бунтъ черкасцев и каневцевъ въ 1536 году // Украина. – 1907. – Январь. – С.81 – 89.
8.Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПБ., 1848. – Т.2. – 527 с.
9.Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.,1865. – Т.2. – Прибавления к I и II тому. – 176 с.
10.Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1863, Т.1. – 385 с.
11.Новицький І. Начерк історії селянської верстви в правобічній Україні XV – XVIII в. // Новицький І. Розвідки про селянство на Україні – Руси в XV – XVIII в.: В 2-х частинах. – Львів, 1901. Ч.1. – 171 с.
12.Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Ч.3. – Т.1. – 433 с.
13.Сборник Императорского Русского Исторического общества. – СПб., 1884. – Т.41. – 558 с.
14.Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы с государствами Сигизмунда-Августа с 1545 по 1672 г.: В 2-х т. – М., 1843. – Т.1. – 480 с.
15.Архив Юго-Западной Росии. – К., 1890. – Ч.7. – Т.2. – 492 с.
16.Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн.. – К., 1995. – Т. 7. – 624 с.
17.Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб.,1846. – Т.1. – 414 с.
18.Архив Юго-Западной России – К., 1907. – Ч.8. – Т.4. – 442 с.
19.Лаппо И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1908. – № 1-2. – С.51-113.
20.Лаппо И.И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569 – 1586): В 2-х томах. – СПб., 1901. – Т.1. –780 с.
21.Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар – Запольским: В 2-х т. – М., 1899. – Т.1. – 467 с.

К. В. Івангородський

ФОРМУВАННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ ВЕРСТВИ ПІВДЕННИХ СТАРОСТВ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.: СПЕЦИФІКА УМОВ І СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Селянська верства в добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу виступала домінуючою основою кожного європейського соціуму. Не становила винятку в цьому і Річ Посполита. Водночас таким винятком була територія південних староств її Київського воєводства, що являли собою на час другої половини XVI – першої половини XVII ст. її південно-східний кордон. Безсумнівно, ця особливість позначилася і на соціальних відносинах у межах регіону. В такому контексті досить цікавою постає проблема аналізу специфіки формування саме селянської верстви на цій території. Оскільки, незважаючи на малочисельність, ця верства на зазначеному етапі поставала своєрідним містком (при цьому фактично економічно вільним) між основним «двигуном» тогочасних етносоціальних процесів – українським козацтвом і покріпаченим селянством решти підпольських українських земель, виступаючи для останніх омріяним ідеалом вільного господарювання. Попри всю значущість цієї проблеми, вона поки не дістала належної уваги у вітчизняній історіографії. З огляду на цю обставину, ми ставимо собі за мету простежити основні аспекти щодо специфіки умов формування селянської верстви південної Київщини протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст.

В історіографії це питання порушувалось, як правило, побіжно, в загальному контексті еволюції українського селянства, без урахування значної кількості специфічних моментів розвитку порубіжного краю, що досліджується. В дожовтневий період на цій проблемі мимохідь зупинялися М.Костомаров, П.Куліш, В.Антонович, Л.Падалка, О.Єфименко, М.Любавський. Натомість більш ґрунтовно намагалися розглянути особливості селянства південної Київщини раннього нового часу М.Грушевський, М.Владимирський-Буданов, П.Клепатський. У радянські часи, незважаючи на ідеологічний тиск, вагомий внесок у розробку проблеми зробили передусім І.Бойко, Д.Мишко, О.Баранович, І.Крип'якевич. На сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії цим питанням найбільше уваги приділяють у своїх працях О.Гуржій, А.Гурбик, Я.Ісаєвич, В.Щербак, А.Чабан, Ю.Михайлюк та ін. Однак спеціального розгляду специфіки формування селянської верстви південних староств Київського воєводства в означений період поки що немає.

Однією з найпомітніших особливостей цього регіону був економічний розвиток, специфіці якого нами вже приділялася увага на сторінках «Українського селянина» [1]. Водночас нетиповість економічного становища краю, що досліджується, зумовлювала тут і не зовсім стандартні для тогочасної Речі Посполитої соціальні відносини. Якщо протягом другої половини XVI ст. більша частина українських

селян остаточно потрапляє в кріпосну залежність від шляхти та магнатів, то на землях південних староств Київщини порубіжна специфіка фактично нівелювала домінант соціального статусу шляхти. Цю особливість досить влучно пояснює П.Куліш: «В країні, що носила невизначену назву України, країні, що колонізувалася з північного заходу підприємливими господарями, і якій загрожували з південного сходу "чужеядные" номади, панський підданий бачив "великаго пана" рідко. З дрібним же землевласником зближували його спільні для шляхтича та для селянина небезпеки порубіжного життя, а на панських намісників, або слуг, які називалися в королівщинах, тобто маєткових володіннях, підвоєводами та підстаростами, дивилися майже, як рівний на рівного та вільний на вільного. Від цього найменший утиск з боку офіціалів та орендарів відчувався в Украйні, чи польською на кресах, сильно» [2, 43].

На думку Н.Яковенко, таку специфіку соціальних відносин можна пояснити й тим, що тривалий час регіон (тобто Київщина) зберігав статус удільного князіння, що посилювалося його територіальною віддаленістю від політичного центру держави («то суть земли далекие») [3, 62]. Крім цього, як стверджує А.Гурбик, у південно-східних регіонах України волості мали військове значення. «Подібну волосну організацію, – продовжує дослідник, – на чолі з отаманами відтворювали і козаки на порубіжних степових просторах. Значні земельні простори і нижчі форми феодальної ренти породжували тут суспільно-територіальні структури, аналогічні тим, які вже зживали себе в інших регіонах України, хоча й у дещо зміненому стосовно місцевих умов вигляді» [4, 73]. Більше того у першій третині XVII ст., на чому наголошує, зокрема, О.Баранович, на території Середнього Подніпров'я «населення фактично скинуло владу феодалів Речі Посполитої, стало для них "непослушним". Невипадково в ті часи феодали звинувачували свій уряд, у тому числі й короля, що він, прагнучи захопити чужі землі, втрачав свої» [5, 173].

На своєрідності соціальної структури південної Київщини акцентував увагу ще П.Клепатський: «Не менш своєрідна соціальна структура і Черкаського повіту. Вже в інших українних (Остерський) чи "захолусних" (Чорнобильський) повітах Київської землі ми мали нагоду відзначити відому гармонію у взаємовідносинах різних груп населення. В Черкаському повіті ця гармонія виявляється в найбільш яскравому вигляді». На думку цього дослідника, саме спільність місцевого «поспільства» вказує на ще більш «своєрідну структуру черкаського суспільства, що ніде в інших повітах Київської землі не зарекомендувала себе такою солідарністю, як у Черкаському, а ця солідарність, з іншого боку, свідчить про відсутність різкої диференціації в масі населення» [6, 384-385,388]. У свою чергу М.Костомаров вважає, що такі «неясные общественныя отношенія в Южной Руси не допускали образоваться строгой разделительной черте» між місцевими станами і козацтвом [7, 199]. Так, і О.Єфименко стверджує, що тут «нижчий клас населення зберігав чималу незалежність од вищого завдяки особливим умовам місцевого життя». Більше того, зауважує дослідниця, це взагалі були землі, «де суспільний лад не визначився, де все перебувало в хаотичному бродінні» [8, 67,76].

Не позбавлена рації й теза М.Любавського щодо станової нечіткості в південній Київщині міщанської верстви та селянства: «Не слід забувати, що більша частина цих міст і містечок мало відрізнялася від сіл, була заселена тими ж землеробами й "уходниками", мала такі ж ґрунти та володіння, як і села» [9, 361]. На думку О.Яблоновського, така специфіка соціальних відносин була пов'язана передусім із відсутністю в регіоні магнатського землеволодіння, а натомість із домінування королівщин, які до того ж стали основою хутірського господарювання козаків [10, 648].

Однак, незважаючи на такі особливі соціальні відносини, протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. у південних староствах Київщини все ж таки формується осібна верства селян. Це постає особливо нетиповим явищем, якщо враховувати, що «між XV і XVIII ст. світ становить собою величезну селянську країну, де від 80 до 90 % людей живуть плодами землі» [11, 28]. Водночас у загальноєвропейському масштабі окреме місце посідає село Речі Посполитої. Ця специфіка, згідно із зауваженням Ф.Броделя, визначалася «вкрай малими розмірами цієї безлічі сіл» [11, 66]. У такому контексті, на наш погляд, специфіка південних староств полягала вже в тому, що тут практично джерела не зафіксували збільшення кількості сільських поселень, принаймні протягом другої половини XVI – на початку XVII ст.

Проте не можна стверджувати, що на цих землях не існувало сіл і не було селянства. Основним же типом сільського господарства в регіоні виступало дворище. Крім нього формами суспільного співжиття селян у краї були потуг і земля, тотожні, як зауважує А.Гурбик, таким формам, як служба, посябрина та газдівство, поширеним відповідно на Поліссі та в Карпатах [4, 205]. У дворище об'єднувалися передусім представники однієї родини, що зовсім не заперечувало й входження до нього чужинців. Дворище мало голову – «отчича» та членів, які називалися «потужниками». Згуртування ж кількох дворищ вже становило село, яке, згідно міркувань В.Владимирського-Буданова, «своєю дорогою не єсть тільки географічною назвою (спільного життя або сусідства), але заразом формою співпосідання» [12, 27].

Функціональне виконання селянами «служб» (повинностей) також було тісно пов'язано з господарською цілісністю їхньої соціально-територіальної громади. Те ж саме стосувалося й волості, котра становила на цьому етапі не тільки адміністративно-територіальну одиницю, а й господарську. Волость складалася з кількох сусідніх сіл, а її цілісність зберігалася системою сільського оподаткування: «Волость уявляє з себе природну адміністраційну одиницю, у своєму осередкові сполучену загальною печатнею податків» [12, 35]. З огляду на це, можна стверджувати, що сільська община в регіоні зберігала своє значення тривалий час. Крім контролю за виконанням дворищами служб перед урядом, вона також регулювала землеволодіння і розглядала суперечки між селянами на копному суді.

Велике значення для формування селянської верстви в південних староствах Київщини мала аграрна

реформа 1557 р. У ході проведення останньої змінилося, зокрема, становище сільської адміністрації, що вводило, на нашу думку, тогочасне селянство в юридичну систему станової організації суспільства. Згідно з «Уставою на волоки», села очолювали війти. І хоча війти і надалі відстоювали інтереси своєї громади, після реформи вони поступово, як зауважує А.Гурбик, перетворювалися на посадових осіб адміністративного апарату, його найнижчу ланку [13, 51]. Крім цього, слід відзначити й переселення у межі краю певної кількості обезземелених бояр, які часто переходили тут у розряд посполитих, чим збільшували загальну кількість місцевого селянства.

Щоправда, особливі умови порубіжжя південної Київщини не дуже сприяли активному розвиткові землеробства в її межах. З іншого боку, це позначалося і на незначній кількості поселень у межах краю. Хоча внаслідок значного убезпечення цих земель завдяки діяльності українського козацтва передусім у першій чверті XVII ст. відбувається поступовий процес зростання загальної кількості сіл. Так, на середину XVI ст. тут існувало лише 34 поселення сільського типу, з яких 26 у Канівському старості й лише 8 – у Черкаському [14, 37]. Знову ж таки, з огляду на цю диспропорцію, можна стверджувати, що вона зумовлювалася насамперед географічним розташуванням Канівського повіту. Маючи на півдні повіт Черкаський, Канівщина вже тоді була більш убезпеченою від татарських наїздів, а отже, це позитивно позначилось і на кількості сіл і селянства в її межах.

Однак і ця незначна кількість сіл не могла ще функціонувати нормальним чином. Як правило, селяни мешкали в селах тільки влітку, а на зиму вони перебиралися до найближчих замків. У свою чергу це пояснюється тим, що татари нападали на Україну переважно взимку. У містах селяни поряд із міщанами відбували «служби» на замкові потреби. Безпосередньо сільське населення в регіоні на цей час було зовсім незначним – в одному селі від 5 до 15 родин [15, 34]. За підрахунками П.Клепатського, виходило всього приблизно 220 селян [6, 439]. За люстрацією Київського воєводства 1616 р., Канівське староство взагалі не мало сіл, окрім хуторів, які «засіли козаки» [16, 104]. Натомість люстрація 1622 р. відзначає вже тут села Бобрицю, Глинчу, Чирничи, Дудари, Грушову, Медведівку, Пейе, Македонець, Пруцьки, Чапле, Курильчиці, Литвинці, Бабіце, Ржавець, Хмільну, Кероберде, Ліпляви, Прохорове, Клепаче, Пекарське, Решетки, Біркозова, Виргани, Чабанівка, Костенець, Тростянці, Кришин, Райтків, Селища, Колесіща, Романки, Букрин [16, 131]. До Черкаського староства, за цією люстрацією, належали такі села, як Дунінов, Нечуєв, Сульського, Харковиця, Хацко, Каратул, Белозеро, Дуберів – на великій Руській Поляні та на меншій Поляні (так у документі. – К.І.), Липівське, Зелісково, Попово, Муртишино, Піщиково [16, 134]. На середину XVII ст. у південних староствах Київського воєводства нараховувалося вже близько 200 сіл [17, 37].

Селянство в цьому регіоні вважало себе вільним і «покозаченим», а тому досить часто селян приймали за козаків. Як зауважує І.Бойко, значна частина селянства у південній Київщині мала зброю і вміло володіла нею [18, 196]. Однією з найважливіших особливостей формування селянської верстви цього регіону слід визнати домінування в регіоні слобід «однаково без всякого оподаткування» [18, 220]. При цьому, за влучним спостереженням М.Грушевського, «татарські пополохи, народні рухи, пограничні панські війни не давали часом осаді (слободі. – К.І.) й вийти з стадії "свободи", робили сей "свобідний" стан хронічним; але де "свобода" встигала минутися, появлялася панщина» [19, 219]. Безсумнівно, на слободах селянам жилося набагато легше, ніж у покріпачених регіонах України. На півдні ж Київщини, зауважує О.Баранович, «мешкали групи селян, які не визнавали себе залежними від окремих феодалів і такі, що вважали себе у кращому випадку підданими тільки "короля та великого князя"» [5, 37].

До схожого висновку приходить і Д.Мишко: «Слід пам'ятати, що на Київському Подніпров'ї кількість закріпачених людей була зовсім не значна. Там основну масу населення становили вільні землероби» [20, 73]. Такий стан речей відобразився й у описі слобід регіону сучасником подій Г.Бопланом. Останній у середині XVII ст. писав: «...на королівщинах, що даються їм (шляхті. – К.І.) лише у прижиттєве користування, шляхта не має над селянами такого права («беззастережного права... з правом спадкування», як зауважує Боплан вище. – К.І.). Вона не може вбити селянина без судового слідства або ж безпідставно відібрати його майно. Переслідувані селяни королівщини можуть поскаржитися королю, який охороняє їх, боронить їхні права» [21, 102-103]. Щоправда, певним чином необхідність «толерантного» ставлення до селянства усвідомлювала й сама шляхта. Так, у творі тогочасного «одного польського шляхтича» відзначено: «Добре мати селянина для послуг, але треба його так, як вівцю стригти, а не знімати шкуру, згідно з порадою імператора Августа. Тільки так його королівська милість, наш пан, буде мати підданих, а не ворогів» [22, 133-134].

Значущість слобід у південній Київщині зростала й з огляду на той факт, що вони стали своєрідним «магнітом», який притягував у регіон чималі маси збіглих селян з інших областей України. Поселяючись на місцевих слободах, ці збіглі колишні кріпаки значно збільшували селянську верству краю. Проте, коли українці Наддніпрянщини зазнали поразки в конфліктах 1637-1638 рр., і на ці землі впав тягар покріпачення селян і зростання фільваркового господарства. І в цьому контексті слід погодитися з думкою польського історика Я.Качмарчика, що «це несподіване зіткнення [місцевих] селян із незнаною для них дійсністю породило в них сильне відчуття браку стабільності, результати якого виявилися згубними для Речі Посполитої» [23, 51]. Адже «на слободах» південної Київщини селянин звик до того, що він самостійно вів своє господарство. Позбавлення селян цього привілею створило в регіоні відчутний соціальний дискомфорт, який призвів до масових рухів протягом другої чверті XVII ст.

Безсумнівно, поступовий процес покріпачення значною мірою формував у середньовічному соціумі думку про нібито законність і закономірність безправності селянства. Однак, як стверджує

О.Гуржій, «історична свідомість і система цінностей селян (так само і селян південної Київщини. – К.І.) не узгоджувалися з таким становищем і породжували масові протести» [24, 66]. Тому, незважаючи на поразки 1630-х рр., основна частина селян у південних старостваx Київського воєводства продовжувала ще «сидіти на слободах», сплачуючи шляхті або державі незначний чинш, а то й взагалі ухиляючись від повинностей. Тому потік селян, які мігрували сюди із західних і північних областей України, не зменшувався. Внаслідок цього, зауважує В.Неточаєв, населення регіону (а відповідно й кількість селянської верстви в його межах) зросло від середини XVI до другої чверті XVII ст. майже в 20 разів [25, 27]. Цьому сприяла також практика невидачі збіглих селян, що зафіксувалася в багатьох тогочасних актах [26, 60,74,81,100,145,164 та ін.].

Потрібно також відзначити, що господарювання селян на слободах в економічному контексті було далеко не безхмарним. Передусім такий селянин був позбавлений можливості розпоряджатися всім додатковим продуктом і використовувати його на власні потреби. Адже значна його частина відчужувалася місцевими старостами, міськими урядами, а також заможними козаками. Така ситуація зумовлювалася тим, що, як правило, на слободах перебували селяни-мігранти, які не мали знарядь праці. Тому, як справедливо зауважує І.Бойко, вони змушені були брати їх у старостинської адміністрації чи у козаків і міщан-хуторян на умовах оплати за них виробленим продуктом [18, 194]. Потрібно також мати на увазі, що селянин-колоніст не мав ні житла, ні господарських приміщень. Отже, й на оплату витрат щодо будування цих споруд також ішла значна частина врожаю, худоби, добутого меду, риби, хутра тощо.

Зростання тенденції домінування в регіоні одноосібних господарств свідчило і про остаточну перемогу процесу розпаду селянської общини та селянських великосімейних колективів – дворищ. Водночас цей процес сприяв, на думку А.Гурбика, запровадженню нових польових систем рільництва, а також формуванню на основі дворищ громад окремих великих сіл, у складі яких мала сім'я, залучаючись до системи парних і кругових допомогообмінних відносин, отримувала гарантії економічної стабільності та безпеки, що раніше досягалося шляхом входження в багатосімейне господарство [4, 251].

І все ж таки протягом першої половини XVII ст. на землях південної Київщини, хоч і повільно, але невпинно продовжувався наступ великого магнатського землеволодіння з його широко організованою формою визиску праці селянської верстви. При цьому соціально-економічний режим, який внаслідок таких процесів, на думку Д.Дорошенка, «запанував на східній Україні, стояв в різкій протирічності з стремлінням цієї верстви (селянства. – К.І.), з її ідеалом вільної праці; він особливо прикро відчувався селянством саме тут, на широких степових просторах, в сусідстві з козацькою волею» [27, 226]. Проте й сюди дісталося ярмо «...вєликих и нєзносных податковъ, робот нєзвыклых и инших анкгорієи, тємєжєня оных над право и звычаи...» [28, 179]. Так, і Г.Боплан у половині XVII ст. свідчив, що тепер «селяни тут надзвичайно бідні... мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кіньми і працею власних рук... Повинні давати відповідну кількість зерна... возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків... Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати» [21, 28]. Щоправда, подекуди свавілля шляхти та магнатів стримувалося присутністю в регіоні козацтва [29, 245].

Наступ магнатів і зростання соціальної напруги в межах південної Київщини в першій половині XVII ст. зумовили утворення своєрідного симбіотичного виступу на захист волі верств селянства та козацтва. Не дарма ж ще в 1605 р. князь Януш Острозький застерігав на сеймі шляхту Речі Посполитої: «...козаки розіслали по цих краях (маються на увазі південні староства Київського воєводства. – К.І.) універсали, наказуючи складати на свою користь гроші. Тому ми побоюємося, щоб і наші селяни за такого свавілля... не пристали до козаків і не об'єдналися з ними...» [30, 110]. Проте зупинити цей процес навряд чи можна було, з огляду на соціальну взаємопов'язаність цих станів і передусім у регіоні, що розглядається. Тому вже в 1637 р. у щоденнику С.Окольського відзначено такий факт: «Павлюк призначив від себе полковників, яким наказав набрати якомога більше війська з середовища селян... Чернь... селяни... досить швидко створили загони, які нападали на шляхетські маєтки... налаштовували [інших] селян проти їхніх панів..., а тим селянам, які коли-небудь перебували в козаках, наказували знову вступати до їхніх лав...» [31, 176]. Вищеописаний епізод може свідчити не тільки про «співпрацю» козацтва із селянством південної Київщини, а й про значну динамічність селянської верстви цього регіону.

На цій же обставині в 1638 р. наголошували й королівські комісари в своєму звіті про ревізію козацького реєстру: «...Річ Посполита має таки з того зрозуміти, що так само важливо приборкати слободи і хлопів власних, аби не мали часу шаліти, як і утримати в порядку самих козаків; бо ні хлопи без козацького імені і поради, ані козаки без хлопської сили вистояти не можуть...» [28, 285]. Така соціальна активність селянства південних старостів Київщини, безсумнівно, прискорювала формування його станової основи, що базувалася відтепер передусім на парадигмі вільного господарювання на власній землі. Крім цього, союз селянства та козацтва сприяв подоланню стереотипу, що козаки – це хлопи, які збунтувалися. Яскравим підтвердженням такої соціальної диференціації може бути запис у судовій книзі 1586 р. Житомирського гродського суду, в якому чітко розмежовується: «...козаков немало и хлопов простых» [32, 137зв.].

Отже, специфіка формування селянської верстви південних старостів Київського воєводства протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. зумовлювалася декількома чинниками. Зокрема, це особливості економічного розвитку регіону, соціальних відносин у його межах, своєрідний статус порубіжної території, де з початку XVII ст. починає домінувати козацька юрисдикція. Важливе значення для цього процесу мали також широка мережа слобід, на яких селяни були фактично повноправними

господарями, поглиблення тенденції розпаду сільської общини, що сприяє еволюції господарств фермерського типу. Тому коли посилився наступ на ці землі магнатів, спрямований до того ж на тотальне покріпачення селянства краю, останнє виступило вже цілком сформованим організмом із досить активною становою парадигмою, що яскраво проявилося під час конфліктів 30-х рр. XVII ст. У той же час проблема участі селянства в етносоціальних конфліктах кінця XVI – першої половини XVII ст. теж поки що залишається маловивченою, а отже, є досить перспективною для дослідження. Це ж стосується і запропонованої нами проблематики в цій розвідці, оскільки місце селянства в пізньосередньовічному українському соціумі потребує детальнішого вивчення та переосмислення.

1. *Івангородський К.В. Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст. як важливий чинник етносоціальних процесів // Український селянин. – Вип. 6. – Черкаси, 2002; Вип. 7. – Черкаси, 2003.*
2. *Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). – Т. 1. – М., 1888.*
3. *Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.*
4. *Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998.*
5. *Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.*
6. *Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Одесса, 1912.*
7. *Костомаров Н. Борьба украинских козаков с Польшей в первой половине XVII века до Богдана Хмельницкого. – Б.м., Б.г.*
8. *Єфименко О.Я. Історія України та її народу. – К., 1992.*
9. *Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времён и до XX века. – М., 1996.*
10. *Jablonowski A. Wstęp. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kiyów – Bracław) // Źrodła dziejowe. – T. XXII. – Warszawa, 1897.*
11. *Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. у 3 т. / Пер. з фр. – Т. 1. – К., 1995.*
12. *Владімірский-Буданов М. Селянське володіння землею в Західній Русі до половини XVI віку // Руська історична бібліотека. – Т. XXII. – Ч. 2. – Львів, 1902.*
13. *Гурбик А.О. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997.*
14. *Jablonowski A. Wstęp. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kiyów – Bracław) // Źrodła dziejowe– T. XX. – Warszawa, 1894.*
15. *Падалка Л. Происхождение запорожского козачества // Киевская Старина. – 1894. – Т. X. – № 9.*
16. *Źrodła dziejowe. – T. V. – Warszawa, 1877.*
17. *Пшеничний М.І. Історичні постаті Черкащини. – Черкаси, 1994.*
18. *Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963.*
19. *Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – Т. 5. – К., 1998.*
20. *Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української народності (Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV – першій половині XVI ст.). – К., 1963.*
21. *Боплан Гійом Л. Де. Опис України. – Львів, 1990.*
22. *Відповідь на сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького 1649 р. // Укр. істор. журн. – 1999. – № 6.*
23. *Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Львів; Премишль, 1996.*
24. *Гуржій О.І. Свобода як усвідомлена необхідність буття селянства України середини XVII ст. // Український селянин. – Вип. 6. – Черкаси, 2002.*
25. *Неточаєв В.І. Селянські рухи напередодні визвольної війни українського народу (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // Наукові записки Ужгородського державного університету. – 1954. – Т. 9.*
26. *Źrodła dziejowe. – T.XXI. – Warszawa, 1894.*
27. *Дорошенко Д.І. Нарис історії України в 2 т. – Т. 1. – К., 1991.*
28. *Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр.: Зб. док. і мат. – К., 1993.*
29. *Pamiętniki do panowania Zygmynta III, Władysława IV i Jana Kazimierza z rekopismu. – T. 1. – Warszawa, 1846.*
30. *Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908.*
31. *Дневник Симеона Окольского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2. – К., 1896.*
32. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1.*

В.В. Нечитайло

РОЗВИТОК КОЗАЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ФЕРМЕРСЬКОГО ТИПУ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ ГЕТЬМАНСТВА (60-ті рр. XVIII ст.)

Проблема формування господарств фермерського типу на українських землях в добу козаччини актуальна і в теоретичному, і в практичному сенсі. Актуальність її зумовлена, по-перше, недостатньою увагою до цієї теми з боку сучасних дослідників, по-друге, необхідністю вивчення історичного досвіду українського селянства щодо розвитку індивідуальних форм господарювання, використання його в процесі модернізації сільського господарства, подолання кризових явищ в аграрному секторі економіки незалежної України.

У радянській історіографії замовчувався досвід українського селянства у формуванні фермерської форми господарювання, вважалося, що фермерство – виключно чужоземне, не властиве українцям явище, як і сам термін „фермер". Політико-правова оцінка селян-підприємців, що практикувалася в ті часи, унеможливлювала об'єктивний аналіз їхньої діяльності, наділяла носіїв нових способів господарювання поняттями, неадекватними їх справжній соціальній суті. Тому в сучасній науковій літературі відбувається переоцінка не лише історичних процесів і явищ, а й конкретних категорій, що визначають ці процеси і явища в аграрній історії.

Між тим, варто зазначити, що окремі історики і в радянську добу характеризували козацькі господарства як різновид фермерських. Формування селянсько-козацьких вільних виробників-власників, що орієнтувалися на товарне виробництво, застосування найманої праці розкрито у творах В. Голобуцького [1]. Написані у період хрущовської „відлиги", вони несли в собі нову інформацію, будили уяву, стимулювали науковий пошук. Сучасним історикам не слід забувати того нового, що вніс учений, попри тісні рамки тодішньої ідеології, в українську історіографію. За довгі роки фальсифікації традиційних засад розвитку української хліборобської культури чи не вперше так послідовно і аргументовано було заявлено про причетність українського народу до загальноцивілізаційного процесу, про індивідуалістську спрямованість його господарської діяльності. На основі матеріалів січового архіву та інших джерел вчений проаналізував структуру козацьких і селянських

господарств, їх земельні та майнові відносини, основні напрями підприємницької діяльності. Цінним у працях В. Голобуцького є те, що їх автор простежує життя конкретних людей – козацької старшини і рядових козаків – аналізує його крізь призму індивідуальних і групових інтересів та потреб. Справедливо звинувачуючи січову еліту в численних зловживаннях, дослідник водночас доводить, що на Запорожжі добробут був доступний не лише старшині, а й працьовитим, підприємливим козакам, що козацькі землі стали багатим краєм завдяки економіці, „яка базувалася на передових господарчих засадах" [2, 32].

Погляди В. Голобуцького розділяла О. Апанович. „Запорозький зимівник, – зазначала вона, – був першим в Європі господарством такого типу, який в наш час називають фермерським" [3, 4]. Дослідниця чимало уваги приділяла вивченню агрокультури козацьких і селянських господарств, хліборобської традиції українського народу, осмисленню долі українського і світового селянства. З неприхованою симпатією, підсиленою аналізом багатого емпіричного матеріалу, розповідала вона про короткочасний, але такий переконливий і вражаючий досвід українського селянства щодо реалізації своїх господарських інтересів у козацьку добу.

За міркуванням дослідників козацької історії В. Смолія і В. Степанкова, подих нової цивілізації на українських землях виявився „не в розвитку промисловості й торгівлі, а в сільськогосподарському виробництві півдня України, що певною мірою віддалено нагадувало ситуацію в Англії. Адже саме тут формується якісно новий тип господарства – козацький, який за своєю суттю був фермерським" [4, 339].

До фермерського типу господарства відносить козацький хутір-зимівник В. Абліцов, звертаючи увагу на його загальноцивілізаційну сутність. Запорозький зимівник, на думку історика, – це ті самі ферми, а освоєння дикопільських просторів – та сама колонізація Північної Америки [5]. Ми повністю розділяємо таке судження [6]. Додамо лише, що на відміну від американських колоністів, які впродовж усього періоду освоєння незайнятих земель отримували допомогу свого уряду, українські селяни утверджували новий господарський уклад переважно в умовах жорстокої боротьби за економічне і політичне відновлення, під тиском підневільної залежності від іноземних правителів, що не могло не позначитися на підсумку цього соціального поступу.

Метою нашого дослідження є аналіз діяльності козацьких господарств фермерського типу в Лівобережній Україні після скасування Катериною II гетьманства (1764 р.). Об'єктом дослідження є господарства козаків Золотоніського повіту (Гельмязівської, Золотоноської, Ліплянської та Піщанської сотень Переяславського полку). Про чисельність населення названих полків, розподіл землі й робочої худоби серед жителів містечок і сіл, розвиток основних галузей сільського господарства, особливості селянсько-козацької агрокультури свідчать матеріали „Генерального опису Малоросії" 1767 – 1769 років, інтерпретовані М. Рклицьким [7]. За статистичними даними, 33% козацьких дворів цього повіту належали заможним господарям [7, 122]. На наш погляд, їх можна віднести до категорій фермерських. По-перше, це були товарні господарства, що функціонували на власній або орендованій землі, по-друге, в них активно використовувалася наймана праця.

Табл. 1.

Розподіл орної землі серед козаків Золотоніського повіту у 1767 р. [7, 75]

Групи дворів і сімей, що володіли орною землею площею	Число дворів	Число сімей	Число десятин	Припадало в середньому десятин	
				на 1 двір	на 1 сім'ю
До 1 десятин	19	23	14	0,75	0,6
Від 1 до 3 дес.	87	130	199	2,3	2
Від 3 до 7,5 дес.	123	188	685	5,6	3,6
Від 7,5 до 19 дес.	338	586	4387	13	7,4
Від 19 до 37,5 дес.	288	641	7915	27,5	12,2
Від 37,5 до 75 дес.	214	657	11013	52	16,8
Від 75 і більше дес.	61	282	6330	103,5	22,4
Всього:	1130	2507	30543	27	12,2

У власності козаків двадцяти населених пунктів названих сотень знаходилося 30,5 тис. десятин орної землі. Якщо умовно віднести земельні наділи розміром до 7,5 дес. до дрібного, розміром від 7,5 до 37,5 дес. – до середнього, а розміром від 37,5 дес. і більше – до великого землеволодіння, то виявиться, що більшість орної землі (57%) належала великим козацьким господарствам, трохи менше (40%) – середнім і лише 3% – дрібним. Що ж до дворів, то основну групу власників тут становили середні домогосподарі (55%). У розрахунку на 1 двір у них припадало 20 дес., а на одну сім'ю – 10 дес. землі. За ними йшла група заможних домогосподарів (25%), котрі мали по 63 дес. орної землі на двір і по 18,5 дес. на сім'ю. Найменшу групу дворів становили представники дрібної власності (20%), у яких в середньому на двір і на сім'ю приходилося 4 дес. орної землі. Типовим можна вважати двір Степана, Тимоша і Кирила Строконів із с. Мицалівка (Золотоніська сотня), до якого входили три сім'ї. У їх володінні знаходилося 108 дес. орної землі, сінокіс на 100 копиць і 1370 сажнів лісу [7, 95].

Характерною рисою козацького землеволодіння була його роздрібненість. Із 231 двору Золотоноші, Антонівців, Мицалівки і Сенківців лише 29 мали цілісні поля, решта ж володіла ділянками, що знаходилися на відстані від 1 до 10 верст одна від одної. Наприклад, козак Яків Матюха мав 145 кусків орної землі, Іван Хворостина – 102. На роздрібненість земельних наділів впливали різні фактори – і час заселення місцевості, і способи мобілізації землі, насамперед її купівля і продаж. Що давніші були поселення, то більше було в їх мешканців земельних ділянок (в середньому 17 на двір), і навпаки, чим вони були молодшими, тим цілісніші були їхні землеволодіння (11 наділів на двір).

Економічно міцні господарства були найкраще забезпечені не лише землею, а й тяглом. Із загальної кількості худоби, яка знаходилась у козацьких господарствах названих сотень (50,7 тис. голів), майже половина (47%) належала 277 дворам заможних козаків (19,9%). Тут ефективно розвивалося скотарство: на один двір припадало в середньому 149 голів великої рогатої худоби, в тому числі понад 13 голів волів. Порівнюючи ці показники з відповідними показниками 1885 р., М. Рклицький писав: „При всій умовності проведеного порівняння, можна все-таки встановити, що попередня господарська організація була значно кращою за нинішню" [7, 51]. Якщо 1767 р. на тисячу козаків припадало 3730 голів всякої худоби, в тому

числі 610 голів робочої, і 690 дес. посівів, то 1885 року – 1480 голів худоби, в тому числі 290 голів робочої, і 840 дес. посівів, тобто в розрахунку на одну людину робочої худоби стало вдвічі менше, а посівів на 20% більше.

Об'єднаємо умовно сім наведених у таблиці груп козацьких сімей у три великі групи – заможні сім'ї (ті, що мали 6 і більше волів), бідні (ті, що не мали ніякої худоби, в тому числі робочої) і сім'ї середніх статків (решта сімей). Із 100 сімей Золотоніської сотні 30 можна віднести до заможних, 56 – до сімей середніх статків і 10 – до бідних, у Гельмязівській – відповідно 37, 50 і 8, Піщанській – 48, 46, 5 і Ліплявській – 36, 52, 6 сімей. До господарств, які вели товарне виробництво фермерського типу, є всі підстави зарахувати господарства заможних козаків, що становили більше третини від загальної кількості господарств, а також частину господарств середніх статків. Причому більшість із них знаходились у найдавніших поселеннях, де козаки встигли облаштувати свої хутори і ферми, налагодити стабільні економічні стосунки з виробниками і торговцями сільськогосподарською продукцією в інших регіонах. Наявність у козаків лишку худоби, потрібної для обробітку землі, свідчила про те, що скотарство в їхній економіці мало не лише споживче, а й промислове значення і було головним джерелом поповнення сімейного бюджету. Худоба з козацьких ферм регулярно потрапляла на місцеві й російські ринки, а також до Європи – у Саксонію, Сілезію тощо.

Табл. 2.

Групування козацьких сімей Золотоніського повіту за наявністю у них робочої та іншої худоби, % [7, 53]

Назва сотні	Не мали худоби	Мали лише дрібну худобу	Мали лише корів і дрібну худобу	Мали з робочої худоби лише коней	Мали 1-5 волів	Мали 6-9 волів	Мали 10 і більше волів
Золотоніська	4	2	4	4	56	23	7
Гельмязівська	1	3	4	5	50	23	14
Піщанська	2	0,1	3	1	46	28	20
Ліплявська	1	2	3	6	52	27	9
Разом:	2	2	4	4,2	51,2	24,4	12,2

Перевага скотарства в козацькій економіці не применшує ролі в ній хліборобської галузі. Згідно з даними перепису, в господарствах названих сотень виробництвом зернових культур самостійно займалися 76% козацьких дворів (84% сімей), крім того, 11% сімей працювали на чужій землі. Отже, вирощуванням хліба займалося 95% козацького населення. Перевага надавалася виробництву жита (26% посівних площ), гречки (17%), пшениці (15%), ячменю (15%), вівса (14%), проса (9%), гороху (4%) [7, 105 – 106]. На земельних ділянках, розміщених поблизу села, здебільшого практикувалася трипільна сівозміна, а на віддалених – двопільна. Активно використовувалася наймана праця прийшлих селян, малоземельних і безземельних козаків, яких у чотирьох полках налічувалося 1117 осіб [7, 70].

Однак господарська ініціатива, підприємницька діяльність козаків не отримувала належної підтримки уряду. Ще на початку свого царювання імператриця Катерина II у потайному наказі чітко визначила свою політику щодо козацької України: „Малоросія, Ліфляндія і Фінляндія – це країни, котрі правуються конфірмованими їм привілеями, і порушити їх одразу – негаразд, але й вважати їх за чужоземні і поводитись з ними, як з чужоземними, не годиться, а треба їх порівняти з Російськими землями. У Малоросії, як Гетьмана не буде, треба пильнувати, щоб і думати про нього забули" [8, 321]. Порівняти українські землі з російськими означало покріпачити їх.

Підсумовуючи, зазначимо, що в Лівобережній Україні після скасування гетьманства (1764 р.) ще декілька років успішно функціонували козацькі господарства фермерського типу, які характеризувалися товарним характером виробництва, використанням найманої праці, застосуванням інтенсивних форм сільськогосподарського виробництва. Однак прогресивний фермерський спосіб господарювання, що протистояв старій, консервативній поміщицько-кріпосницькій моделі, з часом був ліквідований. Цьому сприяла консолідація кріпосницьких сил Росії, а також частини козацької старшини, зацікавленої у феодалізації українських земель.

1.Голобуцький В. Запорізьке козацтво. – К., 1994; Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775. – К., 1961.

2.Голобуцький В. Запорізьке козацтво. – К., 1994.

3.Апанович О. За плугом Господь іде (агрокультура українського селянства та козацтва) // Історія України. – 2000. – №1.

4.Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). – К., 1999.

5.Абліцов В. Гетьманат. Актуальні роздуми над статтями новітніх історичних словників та малої енциклопедії „Українське козацтво" // Голос України. – 2002. – 26 жовтня.

6.Нечитайло В. Хутірська і фермерська форми господарювання: історичний досвід українського та американського селянства // Сучасність. – 1997. – №4; Нечитайло В.В. Становлення фермерських господарств як загально цивілізаційний процес: історичний досвід українського і американського селянства // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан: Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції (22 – 23 квітня 2003 р.). – Кам'янець-Подільський, 2003.

7.Рклицкий М.В. Козаки Золотоношского узда. По данным Румянцевской описи 1767 г. – Полтава, 1911.

8.Аркас М. Історія України – Русі. – К., 1990.

С.І. Шевченко

СЕРБИ-ПОМІЩИКИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

Центральна Україна займає особливе місце в історії міжслов'янських зв'язків. Свого часу цей регіон обживали поруч із корінними мешканцями – українцями – й вихідці з Польщі, Росії, Балкан. Помітною віхою взаємин східних і південних слов'ян стає середина XVIII ст., коли царський уряд засновує на території, що тепер входить переважно до Кіровоградської та фрагментарно до Черкаської, Дніпропетровської й Полтавської областей, мережу військово-землеробських поселень під назвою «Нова Сербія». Проіснувала вона нетривалий час (1752 – 1764 рр.), але залишила помітну сторінку у формуванні

етнічної карти регіону у першу чергу в сільській місцевості. З огляду на сучасні процеси національно-культурного відродження діаспор, котрі мешкають в Україні, важливим вбачається дослідження етнічного складу її регіонів у минулі століття, у т.ч. сербської громади. Інтерес викликають долі переселенців із Балкан та їх нащадків, які стали крупними поміщиками Єлисаветградського, Олександрійського та інших повітів тодішніх губерній на українських землях.

Різні аспекти сербської колонізації українських степів сер. XVIII ст. висвітлювалися у фундаментальних працях вітчизняних і зарубіжних дослідників О. Апанович, Д. Бантиш-Каменського, Д. Багалія, М. Грушевського, В. Кабузана, М. Костіча, Н. Полонської-Василенко, А. Скальковського, С. Соловйова, В. Тимофієнка, С. Шамрая, В. Шишмарьова, Д. Яворницького, В. Ястребова [1] та ін. Сучасною українською дослідницею історії цього періоду О. Посунько на основі численних матеріалів, більшість із яких уперше введено до наукового обігу, висвітлено проблеми військової і політичної історії Нової Сербії, економічного розвитку та церковного життя переселенських громад [2]. Напередодні 250-річчя утворення Нової Сербії вийшло спеціальне дослідження голови Товариства «Україна-Сербія» П. Рудякова [3]. Він звертає увагу на реальні причини протиріч між місцевими жителями й колоністами, які полягали не в ідеологічних, національних чи релігійних розходженнях. Імперія іноземним переселенцям надала більших економічних привілеїв і прав, вони розміщувалися на землях, загосподарьованих обійстях українців. Серед зарубіжних видань останніх років привертає увагу книга науковця із Сербії Л. Церовича «Серби в Україні» [4]. Однак у вказаних та інших працях не ставилося спеціальних завдань дослідження подальших доль сербських переселенців, зокрема поміщиків. Наявність великого масиву не введених раніше до наукового обігу документів Держархіву Кіровоградської області, залучення статистичних джерел XIX – поч. XX ст. дає можливість проаналізувати і узагальнити в даній статті матеріали про географію і розміри землеволодінь, суспільне становище поміщиків-сербів, простежити долі низки найпомітніших родів переселенців із Балкан, практично аж до громадянської війни, що і є метою цієї статті.

У часи Новоросійської губернії, до якої увійшли і землі колишньої Нової Сербії, серед поміщиків, які отримали найбільші "дачі" (більше 48 дворів), були секунд-майор Рашкович (260 дворів, 7890 дес. землі), полковники Михайлович і Цвєткович, підполковник Серезлій, капітан Пантазій. Вони ж і полковник Одобаш отримали слободи для розведення худоби [5; 60, 70]. За виявленими В. Лободою у Держархіві Одеської області документами, крупні наділи землі в 1771 – 1772 рр. отримали офіцери-гусари Ставрович, Станкович, Вукотич, Цвітанович та ін. [6, 74].

За станом на 1776 – 1777 рр. у відомостях про землі, відведені офіцерам Сербського гусарського полку, які служили, зокрема, в Калниболоті, Архангельську, Мошорині, Крилові, Чонграді, Вершаці, Глинську, Самборі, зустрічаємо прізвища відставного майора Живановича, майора Ерделі, майора і вахмістра Пишчевичів, капітана і вахмістра Чорб, прем'єр-майора Хорвата, капітана Продановича, поручиків Стоянова і Табуровича та ін. [7, 22 – 22 зв.]. У документах Держархіву Кіровоградської області серед землевласників кінця XVIII – XIX ст. значаться губернський секретар Вучиович (Павлівка), штаб-ротмістр Родоїч (Срібна), полковник і майор Стратомировичі, майори Душенкевич (Лисаново) і Станкович (Мар'ївка), прапорщики Михайлович (Трофимівка) і Младенович (Федорівка) та ін. [8]. Імена власників ряду сіл дають можливість висловити припущення про походження назв цих населених пунктів (деякі дійшли до наших днів) від поміщиків-сербів: Максимівка, Федорівка, Іванівка, Самойлівка та ін.

У виданій 1923 р. в Бєлграді праці академіка М. Костіча (перевидана в 2001 р.) серед переселенців в Україну згадуються вихідці з Потиської Мартоноші Петро, Максим і Василь Вуїчі [9, 60]. На карті XIX ст. неподалік с. Водяного Вікторштадської волості (тепер – Добровеличківський р-н Кіровоградської обл.) позначено хутір Вуїча [10, 30]. Поміщик із таким прізвищем, до речі, значиться і в Слов'яносербщині (назва пішла від аналогічного ново-сербському військового поселення Слов'яносербія, яке виникло у 1753 р. на Лівобережжі, тепер – Луганська обл.) [11, 793 – 794]. Серед наддніпрянських землевласників були капітан (мав 105 дес.), штаб-ротмістр (с. Салгатова, 150 дес.), квартирмейстр (105 дес.), дворянин-поміщик (с. Сніжкова Балка, 180 дес.) Вуїчі. Практично до наших днів у Світловодському р-ні згадують про Вуїчівку, Вуїчівське урочище, залишки панського будинку поблизу с. Велика Андрусівка. У Світловодському краєзнавчому музеї є світлина зустрічі у новогеоргіївського поміщика Вуїча з гостями. Неподалік майор Ставрович володів селом із 115 мешканцями, а поручик Милоданович "пустошшю" в 104 дес. [12].

Виходець із Подгориці граф Іван Подгоричанин (Подгоричані) служив командиром Молдавського полку, згодом у Охтирському гусарському полку, брав участь у російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр., отримав звання генерал-поручика. Його родич Георгій перебував у Сербському гусарському полку, брав участь у затриманні гайдамаків, дослужився до генерал-майора. У межових книгах Єлисаветградщини (повіт Херсонської губернії, утворений на місці частини кол. Нової Сербії) згадуються села генерал-майорші графині Ганни Подгоричанієвої: Висянки (1808 р.) неподалік р. Вись [13, 15] і Пурпурна (1821 р.) [14, 1].

Ініціаторами переселення балканців до Росії на поч. 50-х рр. XVIII ст. були брати Чорби. Через негативне ставлення до них з боку австрійського уряду, проблеми з останнім вирішував Хорват, майбутній керівник Нової Сербії. Все ж вказана родина була помітною серед колоністів. У 1791 р. повітовим предводителем дворянства в Олександрійському повіті був обраний син переселенця із Балкан секунд-майор П.Ф. Чорба [15, 86]. На поч. 20-х рр. XIX ст. його помістя у Глинську (тепер – Світловодського р-ну) вважалося, за словами декабриста О. Гангеблова, (чия бабуся походила з родини Чорбів) "столицею місцевої світськості". Господар отримував газету, мав у кабінеті шафу з книгами, що було винятковим явищем у поміщицьких будинках [16, 270]. 1783 р. датований опис земель його с. Федорівка (напевне, по імені батька), до яких входило 6737 дес. 502 саж. У селі було 64 двори, де проживало 140 чоловіків і 159 жінок [17,

7]. Іншим селом – Максимівкою (теж, очевидно, за іменем батька) у 1799 р. володів поручик І.М. Чорба. Тут мешкало 374 чол. у 80-и дворах. Серб мав 2323 дес. 450 саж. землі, на якій, зокрема, були ліс, фруктовий сад [18]. Володіння одного з Чорб було на Маловисківщині (с. Арсенівка). Серед сусідніх власників значилися Вуїч, Вукович, Булич (Петрівка), Младинович (Іванівка).

До цих пір у Кобиляцькому р-ні Полтавської обл. є Чорбівка, заснована 1776 р. генералом Н.Ф. Чорбою [19, 412]. На Правобережжі назви населених пунктів цього роду поступово змінювалися або забувався їх зв'язок із Балканами. Як свідчать "Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії" по Олександрійському повіту, на поч. XIX ст. селян Чорбівки було переселено до с. Калкатине-Поле на р. Висунь, а 1856 р. мешканців Щорбівки (Федорівки) – до с. Велика Каширівка. Колишнє Щербино (Чорбівка) стало Малою Федорівкою, а Щорбівка (Щербино, Чорбівка) – містечком Федорівкою на р. Боковеньці. Гадаємо, у цих назвах було увічнено сербів – за іменем або прізвищем, у т.ч. українізованим його варіантом, засновника чи власника. Вказані населені пункти відносилися до Федорівської волості. У Глинській волості села Арсенівка і Григорівка ділилися кожне на 2 частини, по одній з яких належало Чорбі (Чорбам?). Опис останнього села свідчив про його збіднення: "…Хати у дворах, огорожені напівзруйнованими тинами, дахи старі, зовнішній вигляд похмурий, злидота…" [20, 7 – 8]. Перед Першою світовою війною серед землевласників Єлисаветградщини значиться М.А. Чорба, селянин із ст. Плетений Ташлик, який мав 8 дес. 1345 саж. [21, 356]. У цьому ж селі, райцентрі Мала Виска, Кіровограді Чорби проживають і на поч. XXI ст.

У датованих 1886 – 1916 рр. списках населених пунктів і землеволодінь Олександрійського та Єлисаветградського повітів є і с. Добропіль (Вуїча), х. Мар'яновича, Олексіївка (М'ятовичева), х. Родимівка (Живковича), с. Босна (Танича), с. Іванівка і Софіївка (Младеновича), Мануїлівка (Котовичева), с. Царська Милість (Пищевичева), Олександрівка (Рустановича) та ін. До створеного в 1923 р. Долинського р-ну увійшло с. Текелівка Миколо-Бурдзинської сільради. Через 9 років у переліку сільрад цього району зустрічаємо Піщевицьку [22, 44 – 45].

Відомим прізвищем у краї серед військовослужбовців-балканців було Вукотич. Його, до речі, носила до заміжжя перша дружина корифея українського театру Кропивницького Ольга Костянтинівна (1851 – 1880), донька поміщика, яка рано осиротіла, виступала на любительській та професійній сценах. Відомо, що за станом на 1 січня 1914 р. у с. Кам'янці-Русанівці Витязівської волості міщанин М. Вукотич володів 49 дес. 120 саж. землі. У часи Першої світової війни у списку населених пунктів Єлисаветградського повіту в Акимівській вол. значилося Вукотичеве, а в Ганнівській вол. – Михайлівка (кол. Вукотичеве) [23, 164].

Мешкали в краї родичі, нащадки Івана Хорвата. З 80-х рр. XVIII ст. власністю його сина Йосипа (правитель Катеринославського, Воронізького намісництв, генерал), зокрема, були землі в районі с. Солоненьке (тепер – Солоне, райцентр Дніпропетровської обл.) [24, 776]. А Самійло Іванович Хорват мав 5 поселень у Олександрійському повіті [21, 61]. Засновником с. Шамівки Олександрійського повіту (тепер – у складі Дмитрівки Знам'янського р-ну) став Самійло Маркович Хорват, родич колишнього командира новосербів, повітовий предводитель єлисаветградського дворянства. Йому належала і с. Самійлівка на р. Березівці. У Ревівці (тепер – у складі Світловодська) місцевий поміщик, майор Ф.І. Хорват, збудував дерев'яну церкву. Власником Онуфріївки у XVIII ст. теж значиться Хорват.

Землеволодіння генерал-майора Хорвата (хутори) на Лубенщині, Голтвянщині, Пирятинщині зафіксовано в описах Київського намісництва 1781 – 1787 рр. Крім цього, у 1787 р. за його дружиною (вдовою) рахувалися села Чехристівка Пирятинського пов. і Куринки Лубенського пов. [25]. Хорвати були вписані до родових книг Харківської, Курської і Херсонської губерній. За станом на літо 1918 р. один із них був крупним поміщиком Олександрійського повіту, його маєток розташовувався поруч із Новою Прагою (тепер – Олександрійського р-ну) [26].

У травні-липні 1774 р. Єлисаветградською провінцією проїхала експедиція І. Гільденштедта, описавши за завданням Петербургської Академії наук її природничо-кліматичні умови і місцеві способи господарювання. Він був гостем С.М. Хорвата в Дмитрівці, де, крім українців, проживало "багато молдован, волохів та сербів", відвідав слободу майора, неподалік села, у якій було 40 хат і млин. Зупинився науковець і в капітана Пантазія у Диківці, де мешкали близько 300 родин українців, волохів, сербів. У районі р. Синюхи академік заїхав до Катеринінського шанця, де мав зустріч із майором Прерадовичем [27, 31 – 32]. У Цибулевому він обідав у переселенця із Сербії майора Д. Михайловича, у Косівці (Глаговський шанець) зупинявся у майора Марковича. Відвідав академік і Глинськ, де мешкав командир Жовтого гусарського полку, генерал-майор Ф. Чорба.

Серби Пишчевичі увійшли до історії Центральної України серед іншого своїми мемуарами. Це стосується переселенця Семена (Симеона) Пишчевича, який у своєму "Известіи…" [28] описав події 1731-1785 рр., у т.ч. новосербські. Він був одружений на племінниці І.С. Хорвата Катерині Дмитрівні, мав, зокрема, села Павлівку і Скалеву (тепер – Світловодського р-ну). В останньому жив син колоніста Олександр після виходу на рубежі XVIII-XIX ст. у відставку. Він залишив опис історії, рослинного й тваринного світів, господарства краю, пропонував повернути сербські назви населених пунктів (після ліквідації Нової Сербії частина принесених із Балкан топонімів була замінена місцевими першоназвами) [29, 119]. За станом на 1863 – 1864 рр. Павлівкою і Скалевою володів П. Пишчевич.

Пам'ять про себе в історії того часу залишив Петро Текелій (Текелі). Виходець із сербських дворян, вступив на військову службу в Росію поручиком ще в доновосербські часи, відзначився у Семилітній і російсько-турецьких війнах. У 1767 р. в районі с. Хмелевого (тепер – Маловисківського р-ну) він отримав у дарунок від Катерини II 3160 дес. землі. Ще 2656 дес. до них додасться після зруйнування Січі. Саме цьому генерал-аншефу довелося очолити російські війська, які здійснили операцію з ліквідації Запорозької Січі у 1775 р. Помер Текелі у 1792 р., похований у

Новомиргороді. У с. Хмелевому діяла збудована генералом церква.

З часом переписи вже не фіксували в краї сербів та інших югослов'янських народів. Вони асимілювалися в українському, почасти молдавському, етнічному середовищі. І тепер лише прізвища й назви сіл нагадують про ті часи в Центральній Україні. У працях, присвячених історії Нової Сербії, зазначалося, що колоністи, які на балканських теренах виконували переважно військові, прикордонні функції, виявилися не зовсім готовими до організації і ведення сільськогосподарських робіт. Українці з іронією це відобразили у фольклорі. Поступове розорення деяких поміщиків-сербів у наступні часи це, певним чином, підтверджує. Однак вищенаведений матеріал свідчить, що майже до ліквідації поміщицького землеволодіння в Україні, нащадки переселенців володіли великими помістями, були помітно представлені у військовій і владній галузях. Гадаємо, значною мірою, саме останнє давало їм можливість зберігати свої позиції і на селі. Завдяки таланту, виявленому на полях бойових дій російських армій, військовики-офіцери отримували щедрі наділи земель у центральноукраїнських степах з огляду на це посідали потім ключові позиції у дворянських і земських губернських та повітових органах. Гадаємо, перспективним було б продовження дослідження національного складу землевласників Центральної України і на прикладі інших етнічних громад, перш за все німецької, яка, маючи значний сільськогосподарський досвід у себе на батьківщині, досягла і в Наддніпрянщині помітних економічних успіхів.

1.*Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. – К: Дніпро, 1991.; Бантыш-Каменский Д.Н. Исторія Малой Россіи со времёнъ присоединенія оной къ россійскому государству при царе Алексее Михайловиче, съ краткимъ обозреніемъ первобытного состоянія сего края.– М.: Типографія Семена Селивановскаго, 1822.; Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734-1775). Ч.1. – Мюнхен: Український вільний університет, 1960.; Скальковскій А. Исторія Новой-Сечи или последняго Коша Запорожскаго. Часть II. Изданіе третье. – Одесса: Типографія А. Шульце, 1885.; Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К.: Наук. думка, 1984.; Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России.– Л.: Наука, 1975.; Эварницкий Д.И. Исторія запорожских козаковъ. Том первый. – С.-Петербургъ: Типографія И.Н. Скороходова, 1892.*

2.*Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя: Тандем-У, 1998.*

3.*Рудяков П. «В службу и вечное подданство...»: Сербские поселения Новая Сербия и Славяносербия на украинских землях (1751-1764). – К.: Артэк, 2001.*

4.*Церовић Љубивоје. Срби у Украјини. – Нови Сад: Српско-украјинско друштво, 2002.*

5.*Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734-1775).Ч.2.–Мюнхен: Український вільний університет, 1960.*

6.*Лобода В.В. Заселення Північного Причорномор'я і топонімія краю за архівними джерелами // Архіви України. – 1975. – № 3.*

7.*Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. 488. – Оп. 1. – Спр. 1316.*

8.*ДАКО. – Ф. 488. – Оп. 1. – Спр. 41, 46, 116, 152, 163, 173, 244.*

9.*Костић Мита. Нова Србија и Славеносрбија.–Нови Сад: Стојков.-2001.*

10.*ДАКО. – Ф. 488. – Оп. 1. – Спр. 1099.*

11.*Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. – К.: УРЕ, 1968.*

12.*Российский государственный исторический архив. – Ф. 150. – Оп. 312. – Д. 238 (використано за фотокопіями Світловодського міського краєзнавчого музею Кіровоградської обл.).*

13.*ДАКО. – Ф. 488. – Оп. 1. – Спр.266.*

14.*ДАКО. – Ф. 488. – Оп. 1. – Спр.250.*

15.*Сурева Н.В. Повітові і губернські предводителі на півдні України (остання чверть XVIII ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск VII. – Запоріжжя: Тандем-У, 1999.*

16.*Воспоминания декабриста Александра Семеновича Гангеблова. – М.: Университетская типография, 1888.*

17.*ДАКО. – Ф. 488. – Оп. 1. – Спр. 291.*

18.*ДАКО. – Ф. 488. – Оп. 1. – Спр. 55, 75.*

19.*Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область.–К.:УРЕ, 1967.*

20.*Результаты подворной переписи Александрійскаго уезда 1886 г. Приложеніе къ III тому «Матеріалов для оценки земель Херсонской губерніи».–Александрія: Типографія Райхельмана, 1888.*

21.*Списокъ землевладельцевъ Елисаветградскаго уезда. Составлен по даннымъ на 1-е января 1914 г. – Елисаветградъ: Типографія Елисаветградскаго уезднаго земства, 1914.*

22.*Боковенька 2000: Історико-краєзнавчий збірник. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2000.*

23.*Списокъ населенныхъ местъ Херсонской губерніи (По данным Всероссійской сел.-хоз. переписи 1916 г.). Елисаветградскій уездъ. – Александрія: Типографія Ф.Х. Райхельсона, 1917.*

24.*Історія міст і сіл… Дніпропетровська область. – К.: УРЕ, 1969.*

25.*Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст.- К.:Наукова думка, 1989.*

26.*Елисаветградский день.– 1918.– 1 августа.*

27.*Никифоренко Н.А. Щоденник подорожі І.А. Гільденштедта Єлизаветградською провінцією (травень-липень 1774 року) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна. XVIII-XIX ст. Вип. 4. –Запоріжжя, 1999.*

28.*Известіе о похожденіи Симеона Степановича Пишчевича 1731-1785 г. Изданіе Имп. Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московском Университете, подъ редакціей действ. чл. Нила Попова.– М., 1884.*

29.*Примечания Александра Пишчевича на Новороссийский край. Съ предисл. и примеч. В. Ястребова // Кіевская Старина.–1884.–Т.VIII.*

Українське селянство в умовах капіталістичних трансформацій і суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.

Л.М. Філоретова

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

На початку XIX ст. у Російській імперії досить гостро постало питання реорганізації армії. Царський уряд намагався створити армію, як і раніше, значну чисельно, але з мінімальними витратами на її утримання. Вирішення цієї проблеми Олександр I вбачав в утворенні військових поселень, які "насправді доставлять Росії багаточисельну дешево-коштуючу... воєнну силу..." [1, 488].

Дореволюційна історіографія залишила цікаві, але поверхові описи формування військових поселень, їх соціальної структури, господарської діяльності. Частина військових спеціалістів і прогресивного дворянства засудила саму ідею створення військових поселень. М.І. Богданович вважав, що режим поселень був тяжким для поселян, які не мали можливості займатися "будь-яким постороннім промислом" [2, 127]. Більше того він стверджував, що в державно-економічному відношенні військові поселення були згубними, а їх створення досить дорогим [2, 367].

Аналогічних поглядів дотримувався М.К. Шильдер, який підкреслював, що ідея государя була помилковою не тільки в політичному, а і в економічному плані, а режим військових поселень, по суті, представляв новий вид кріпосного права, жахливіший від існуючого [3, 28].

В цілому ж дворянська історіографія заклала основи вивчення військових поселень, поставила питання про їх господарсько-економічну діяльність. Отже, дати їм оцінку у всій системі соціально-економічних процесів вона так і не змогла.

Радянська історична наука присвятила значну кількість досліджень аналізу причин створення військових поселень, питанням класової боротьби постаті графа О.А. Аракчеєва. До таких робіт слід віднести праці О.Д. Багалей-Татаринової, І.Я. Мірошникова, В.А. Федорова, І.С. Хіоні, Г.І. Марахова та ін. [4 – 8]. Довгий час поза увагою дослідників залишалися питання правового та майнового становища військових поселян на різних етапах існування військових поселень, політика царського уряду щодо підвищення прибутковості військових поселень та їх господарська діяльність. Спроба проаналізувати соціально-економічний розвиток військових поселень зроблена в дослідженні Т.Д. Липовської [9]. Вона з'ясувала проблему майнової диференціації, дослідила різні форми боротьби поселян проти військово-феодальних порядків. Питання ж господарської діяльності військових поселян і до цього часу залишаються мало дослідженими.

Таким чином, мета статті – визначити місце військових поселень у соціально-економічній політиці російського уряду першої половини XIX ст.

Перші військові поселення були створені на території Могилевської та Новгородської губерній, а з 1817 р. вони створюються і в Україні – весь округ Бузького війська в Херсонській губернії передавався під безпосереднє військове управління [10]. В 1818 р. був виданий указ про створення військових поселень в трьох повітах Херсонської губернії – Херсонському, Єлисаветградському та Ольвіопольському [11, 436 – 459].

Херсонська губернія не випадково була обрана для розміщення військових поселень. "Поселення на півдні в степових місцях були виправдані – велика кількість хліба і сіна, збут яких був ускладнений, давала можливість прогодувати людей і коней у військових поселеннях" [12, 444]. На початку 50-х років XIX ст. Новоросійські військові поселення складалися з 12-ти кавалерійських округів, що включали в себе всі державні села, розташовані між Бугом та Дніпром, а також населення колишніх сербських поселень і Бузького козачого війська. Їх межі охоплювали кордони Київської губернії на південь по Дніпру до м. Миколаєва, займаючи площу 861 тис. десятин землі, в тому числі 52 – обороблюваної [13, 18]. Всього тут проживало близько 260 тис. жителів, основну масу яких складали місцеві селяни віком від 18 до 45 років, переведені в стан військових поселян, і солдати російської армії [14, 10].

При цьому, запроваджуючи систему військових поселень, уряд не в останню чергу хотів добитися зменшення витрат на утримання війська шляхом поєднання служби і ведення господарської діяльності.

Таким чином, певною мірою демографічна та господарча ситуація на значній території центральної та південної України в 20 – 50-х роках XIX ст. залежала від існування системи військових поселень. Крім того, існуюча господарча спеціалізація і заняття населення зберігалися ще деякий час після ліквідації Новоросійських військових поселень наприкінці 50-х – на початку 60-х рр.

Виходячи з цих міркувань, досить важливим є вивчення господарчої діяльності поселенців Новоросійських військових поселень.

Військові поселяни мали чіткі та регламентовані обов'язки:

1. Забезпечувати продовольством розквартированих у них постояльців із нижчих чинів тих полків, які у них розквартировані.
2. Три дні на тиждень військові поселяни зобов'язані працювати для казни, останній час використовувати для роботи у власному господарстві.

3. Вводилося в обов'язки військових поселян обробляти громадські поля, які запроваджувалися з 1827 р. [14, 15]. Громадські поля оброблялися загальними нарядами. Вирощений хліб йшов на задоволення продовольчих потреб розквартированого в окрузі полку, сіно – коням.

4. Військові поселення повинні були доставляти провіант, фураж та дрова в місця, де влаштовувалися полкові, дивізійні та корпусні збори.

5. Іще одним обов'язком була заготівля та перевезення лісових матеріалів із Черкаського та Красносільського казенних лісів.

6. Поселяни повинні були ремонтувати та влаштовувати приміщення в окрузі.

Тільки поселяни окремої волості 9-го округу мали відмінності в своїх обов'язках. Вони повинні були віддавати частину вирощеного хліба із посівів на казенні землі. Це було стимулом для отримання високих врожаїв, оскільки частину врожаю поселянин залишав собі. Найважчою роботою було перевезення лісових матеріалів із Черкаського та Красносільського лісів. У степових південних округах відчувалася нестача лісових матеріалів. На ці роботи поселяни йшли зі своєю худобою, тягловою силою у вільний від польових занять час [14, 18].

Враховуючи тягар повинностей, покладених на військових поселян, в кінці царювання Олександра I було визнано за необхідне надати допомогу губерніям, в яких знаходились військові поселення, із грошових зборів інших губерній [15, 670].

Мешканці військових поселень поділялися в округах на декілька груп: господарі 1-го і 2-го класів, негосподарі та неслуживі інваліди.

1. Господарі 1-го класу – які мали не менше двох пар волів.

2. Господарі 2-го класу – які мали не менше однієї пари волів.

3. Негосподарі – які не мали тяглової сили. Сюди відносилися також діти військових поселян-господарів, які не мали свого окремого господарства. Негосподарі споряджались на казенні роботи пішими.

4. Неслуживі інваліди. З досягненням 45-річного віку, а також при нездатності до стройової служби, через хворобу, в зв'язку з каліцтвом поселяни зараховувалися в інваліди. Вони отримували від казни платню та провіант. Інваліди звільнялися від фрунтових занять і землеробських робіт, але могли призначатися прислугою у шпиталях, для нагляду за казенними будовами, для випасу скота військових поселян тощо.

Господарі 1-го класу отримували 24 десятини землі, 2-го класу – вдвічі менше, що становило 12 десятин. Негосподарі мали наділ, який складав половину наділу господаря 2-го класу, 6 десятин. При збільшенні майна поселянин переводився із господаря 2-го розряду або негосподаря в розряд господаря 1-го класу. При цьому його земля збільшувалася за рахунок запасної, яка була в кожному окрузі. Найближче начальство сприяло збільшенню кількості господарів, оскільки збільшувалася робоча сила поселення. Царат мав намір із допомогою господарів із військових поселень вирішити декілька завдань: матеріально забезпечити утримання регулярної армії: отримати постійне джерело її комплектування; мати вірну опору для себе.

Землі округів були розділені на громадські поля та на орні наділи військових поселян. На своїх наділах поселяни вирощували такі культури, як жито, звичайне та багатоплідне, озиму та ярову пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку, полбу. Гречка, просо та полба мали менше значення в господарствах поселян. Частина наділів йшла під сінокіс. Зібране сіно служило провіантом для худоби. Наділи військових поселян по загальній площі майже вдвічі перевищували громадські поля поселення. Громадські поля оброблялися загальним порядком під засів пшениці, вівса, ячменю, гречки, проса, полби та льону [16, 28].

Вся земля поселення ділилася на орну землю поселян, орну землю громадських наділів, сінокіс, запасні землі (для видачі в користування поселянам при переході з негосподарів у господарі 2-го та 1-го класів), церковну землю, пасовиська.

Всього оброблюваної землі в перших 4-х округах було 363808 десятин, у других 4-х – 299766 десятин, у третіх 4-х – 55603 десятин. На душу населення в перших 4-х округах приходилося 9 десятин землі, в других 4-х округах – 8 десятин, у третіх 4-х – 2 десятини. Кожному поселянину (не господарю, господарям 2-го та 1-го класів) входило в обов'язок зібрати хліб і скосити сіно на 36 десятинах землі в перших 4-х округах, на 30 десятинах в других 4-х округах і на 29 десятинах в останніх 4-х округах. На громадських полях кожному поселянину необхідно було щорічно виростити хліба в перших 4-х округах на 6-ти десятинах землі, в других 4-х – на 7-ми, в третіх 4-х – на 5-ти. Відповідно громадського сіна в пропорції – 4, 2, 2 [17, 28].

Досвід заняття землеробством у поселеннях засвідчив, що землю Новоросійського краю після частих посівів потрібно удобрювати. Поля, на яких зменшувалася урожайність, деякий час не засівалися. На них випасали худобу, даючи землі відпочинок. Для підтримання сінокосів на відповідному рівні їх переорювали приблизно один раз на десятиріччя. На цій підставі орні поля в різних округах були розділені по трипільній, чотирипільній та п'ятипільній системах. Громадські та поселенські сінокоси також були поділені на ділянки, частина яких переорювалася через кожні вісім років і засівалась яровим хлібом, а з іншої збиралося сіно [17, 32]. Казармений порядок стосувався і господарчої діяльності поселян. Життя суворо регламентувалося до дрібниць. У чітко визначений час вставали, виходили на роботу, поверталися додому та лягали спати.

У поселеннях для обробітку землі, заготівлі сіна, підвозу матеріалів вимагалася достатня кількість робочої худоби. Також поселяни тримали домашню худобу в своїх господарствах. Всього в 12-ти округах налічувалося 19733 коней, 94588 волів, 144391 гулящої худоби. Розводили також овець, загальна кількість яких складала 299765 голів [18, 18].

Про стан місцевого скотарства говорять такі дані: на кожного селянина в Херсонській губернії приходилось: коней – 0,18, робочих волів – 0,57, великої рогатої худоби – 1,50, овець – 1,97, свиней – 0,68 [18, 20]. Для покращення поселенської худоби в кожному окрузі були заведені племінні громадські бики кращої української породи та жеребці, виранжировані в казенних кінних заводах: 279 жеребців, 272 бугаї, 51 корів [18, 21].

Військові поселяни Херсонської губернії в своїх господарствах тримали бджолині сім'ї. Ця галузь була розвинута менше, ніж інші, але вона давала значний прибуток. Всього в округах було 2960 бджолиних

сімей, які давали 158 пудів меду та 10 пудів воску [14, 48].

Через недостатню кількість лісів у Новоросійському краї в кожному окрузі вони розводилися невеликими посівними ділянками. Крім того, для посадки дерев у садах і по бульварах при кожному військовому поселенні були створені розсадники для посіву насіння і посадки саджанців. Для спорудження тину та інших господарських потреб військових поселень у низинах та по берегам річок садили живці лози та сіяли соснові шишки. При шпиталях були засновані ботанічні сади, де переважно росли лікарські рослини [14, 50].

Виходячи із потреб матеріального забезпечення, утримання регулярної армії та покращення добробуту військових поселян, були створені господарські установи:

1. З метою щорічного постачання провіантом нижчих чинів при шпиталях, кантоністів та круглих сиріт, а також для забезпечення фуражем коней та волів на випадок неврожаїв, були створені запасні та мирові хлібні магазини і запаси фуражу. Із них військові поселяни могли брати в борг хліб і сіно [19, 23].

2. Для покращення породи скота в кожному окрузі були заведені племінні бики кращої української породи та жеребці, виранжировані в казенних кінських заводах.

3. Було створено позичковий капітал для військових поселян шляхом відрахування частини жалування. Сюди також входили гроші від штрафів і прибутки оброчних статей. Сума позичкового капіталу збільшувалася за рахунок відсотків, які платили військові поселяни за позику. В 12-ти округах на 1849 р. позичковий капітал військових поселян складав 138363 крб. 96 коп., а в 1857 р. він виріс до 424979 крб. 64 коп. [14, 52].

4. Було засновано допоміжний офіцерський капітал. Він створювався для виділення позик офіцерам військ, розквартированих у військовому поселенні. Кожен рік до фонду капіталу відраховувалася третя частина річного окладу відповідного чину. Це давало можливість, ставши учасником капіталу, користуватися його фондами [12, 458]. До нього надходили відсотки, отримувані офіцерами за користування капіталом на кредитних умовах. У 1833 р. було видано із офіцерського позичкового капіталу без повернення 91650 крб. для купівлі верхових коней, втрачених у ході повстання в Польщі 1830 – 1831 рр. У 1849 р. офіцерський позичковий капітал становив 230830 крб. 89 коп., в 1857 р. збільшився до 385797 крб. 95 коп.

5. Створювалися волові парки в кожному окрузі, які складалися із 100 пар волів для перевезення лісів та будівельних матеріалів на казенні будови.

6. Для будівництва приміщень у військових поселеннях із найбідніших селян формувалися тимчасові робочі роти. Вони були в кожному окрузі, їх чисельність складала 250 чол. [20, 85].

У Новоросійському військовому поселенні налічувалося 5 міст: Єлисаветград, Новогеоргієвськ, Новомиргород, Вознесенськ, Ольвіополь. Посадів було 3, поселень – 117, селищ – 2. Згідно мети створення військових поселень та відповідно планам графа Аракчеєва, всі території, що ввійшли до складу військових поселень, влаштовувалися так, щоб зручно було наглядати за поселянами та розквартированими діючими ескадронами. Для цього передбачалося всі розкидані села, поселення та хутори звести в одні великі села. Утворення великих сіл досягало таких розмірів, що деякі, наприклад Новоукраїнка, мали 1100, а селище Рівне – 1000 дворів. У подальшому збільшенню сіл за рахунок знищення хуторів завадив граф Вітте. Він довів, що "якщо звести в села всіх хуторян, розкиданих по степу, то це дасть менше користі, ніж та, яку вони приносять, даючи життя тим місцям, які без них були б незручні для хліборобства із-за віддалення від сіл" [16, 239].

Хутори передбачали великі вигоди. Їх мешканці, окрім землеробства, займалися скотарством, мали ставки, сади, пасіки, що давало значні прибутки. Тому багато хуторян залишалося в своїх володіннях. Так було в роки управління військовими поселеннями графом Вітте. У 1840 р. його замінив на цій посаді генерал Нікітін, який проводив протилежну політику щодо хуторів. На його думку, в хуторах могли укриватися безпаспортні та неблагонадійні особи, а самі хуторяни знаходились далеко від своїх приходів. Всі докази графа Вітте були спростовані при повній згоді підлеглих генерала Нікітіна. Аргумент при ліквідації хуторів був чітким: "щоб власники їх не могли в своїх господарствах ухилятися від загальних поселянських повинностей". В 3-х округах із третіх 4-х округів Новоросійського поселення було знищено внаслідок цього розпорядження 600 хуторів, а їх жителі були звезені в села. Однак департамент військових поселень знайшов необхідним повернути їх власникам винагороду за втрати, які вони понесли.

Отже, на думку уряду, господарча діяльність військових поселень повинна була полегшити утримання російської армії, зміцнити стан селянських господарств і дати економічну вигоду казні. І дійсно, статистичні дані показують, що прибутки казни із часу утворення до ліквідації Новоросійських військових поселень становили 33736 крб. сріблом [16, 240].

Джерелом їх надходження стала надмірна експлуатація колишніх селян, переведених у розряд військових поселенців. Незначної економії в утриманні війська було досягнуто через жорстку систему примусової праці. Створення військових поселень, де поселянин не мав ні власності, ні права вільної праці, стримувало економічний розвиток територій, відведених під поселення, гальмувало розвиток капіталістичних відносин.

1.*Щебальский П.Г. Военные поселения и граф Аракчеев // Русский вестник. – 1871.- № 10.*

2.*История царствования императора Александра I и Россия в его время. – Т.IV. – СПб., 1872.*

3.*Шильдер Н.К. Император Александр Первый, его жизнь и царствование.- Т. IV. – СПб., 1898.*

4.*Багалей-Татаринова О.Д. История военных поселений на Украине. – Дисс… канд. ист. наук. – К., 1941.*

5.*Мирошников И.Я. Восстание военных поселян Слободской Украины 1817-1829 гг. – Дисс... канд. ист. наук. – К.,1948.*

6.*Федоров В.А. Солдатское движение в годы декабристов. 1816-1825 гг. – М., 1963.*

7.*Хиони И.С. Бугские казаки и их борьба против феодально-крепостнического гнета (последняя четверть XVIII – первая четверть XIX века). – Одеса, 1973.*

8.*Марахов Г.И. Социально – политическая борьба на Украине в 20-40-е гг. XIX в. – К., 1979.*

9.*Липовская Т.Д. Социально – экономическое положение*

военных поселян на Украине: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1982.
10.Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Т. XXXIV. – № 26/380.
11.Полное собрание законов Росийской империи. – Т. XXXV. – № 27/512.
12.Из записок сенатора А.Я.Стороженко / / Киевская старина. – 1884. – Т.Х. – №12.
13.Осадчий Т.И. Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – Херсон,1899.
14.Російський державний військово-історичний архів (далі -РДВІА).- Ф.ВУА.- Оп. 1.- Спр.1960. Военно-статистическое обозрение Российской империи .- Т.XI.- Ч.I.- Херсонская губерния .- СПб,1849.
15.Энциклопедический словарь. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. – Т. XXXXVIII. – СПб., 1899.
16.Шмидт А. Материалы для статистики и географии России. Сообщения офицеров Генерального штаба Херсонской губернии. – СПб., – 1863.
17.Шмидт А. Краткое состояние Новороссийского военного поселения в последнюю эпоху его существования. – СПб., 1864.
18.РДВІА. – Ф.411. – Оп.1. – Спр.603. – Атлас статистических округов Херсонского поселения.
19.Сперанский М.М. О военных поселениях. – СПб., 1825.
20.Военные поселения при графе Витте / / Древняя и Новая Россия. – 1880. – №7.

Н.В. Венгер

АГРАРНА КОЛОНІЗАЦІЯ? ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ ОСОБЛИВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ЗОНИ НА ТЕРИТОРІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

Важливим чинником в історії освоєння південноукраїнських земель Російської імперії була колонізація XVIII – першої третини XIX ст. Розробкам проблем колонізації присвячені численні дослідження вітчизняних та зарубіжних авторів [1; 2; 3; 4; 5]. Особливе звучання дана тема придбала останніми роками у зв'язку із збільшенням дослідницького інтересу до історії тих національних груп, чия поява в Україні пов'язана із початком колонізації [6]. Історіографічна традиція небезпідставно іменує колонізацію другої половини XVIII – першої третини XIX століття аграрною. Проте, за даними сучасних досліджень, такий масштабний процес мав комплексний і багатовекторний характер. Різні національні групи, які брали участь в програмі колонізації, продемонстрували різноманіття моделей адаптаційного і подальшого економічного розвитку. У статті автор ставить за мету на прикладі історії менонітських аграрних колоній простежити особливості розвитку підприємництва в першій третині XIX ст., що дозволяє декілька змістити акценти в оцінці характеру практичної колонізації. До того ж найоб'єктивніше сутність проекту колонізації виявляють не стільки цілі, проголошені урядом, який був ініціатором програми, а ретроспективний аналіз, який очевидніше демонструє різницю між «задуманим» і «фактичним».

Вихід Російської імперії до берегів Чорного і Азовського морів наприкінці XVIII ст. мав глобальні економічні наслідки для розвитку країни. З метою прискорення процесів освоєння нових територій урядом був використаний традиційний для Російської держави метод – колонізація. Перша програма переселення, прийнята Катериною ще до приєднання Кримського ханства [7, 23], передбачала, переважно, поміщицьку колонізацію, тактику використання власне російського людського ресурсу, виявилася малоефективною, і часто землі, які поступили у власність, не освоювалися з господарської точки зору. У зв'язку з цим держава вимушена була провести перереєстрацію раніше розподілених земель, а заразом розробити нові, ефективніші методи колонізації [5, 113]. Так у розпорядженні уряду знов з'явилися вільні території, які на цей раз були заселені іноземними поселенцями.

Уряд був зацікавлений у комплексному освоєнні нового регіону, зокрема в його промисловій модернізації. За правління Катерини II в Росії розпочався розвиток промислового підприємництва. На початку свого царювання молода імператриця із властивою їй обачністю послідовно і цілеспрямовано здійснювала реформування соціальних і економічних основ російського життя [8, 52]. Її програма в серці підприємництва включала елементи приватизації і конверсії, розширення місткості внутрішнього ринку і легалізації приватної власності, знищення державних монополій і початок формування «середнього» стану. Ці вельми істотні для майбутнього Росії нововведення мали вплив, можливо, не безпосередній, а опосередкований, на формування проектів колонізації. Характер нової програми, орієнтованої на зарубіжні контингенти переселенців, також містив деякі найважливіші умови для розвитку підприємництва в аграрному секторі. Маніфест, підписаний Катериною II 22 червня 1763 р., надавав пільги і окреслював зобов'язання російського уряду перед переселенцями [9, 313]. Згідно вказівок уряду від 1784 р., для поселення емігрантів були надані землі на території Новоросії в межах майбутніх Катеринославської (52 000 дес.), Херсонської (253 000 дес.) і Таврійської (214 000 дес.) губерній [7, 21]. Аналіз Маніфесту 1763 р. дозволяє виділити декілька категорій прав переселенців: 1) загальногромадянські (3 позиції); 2) регламентуючі умови адаптації (2); 3) релігійні (3); 4) комплекс прав, який відображав перспективи і пільги поселенців у області підприємництва, що цікавить нас (7). Емігрантам дозволялося селитися в містах і в колоніях, на вільних для хліборобства землях, записуватися в купецтво, цехи [9, 313]. Надавалося право звільнення від податків: на 30 років землеробам-поселенцям сільськогосподарських колоній, на менші терміни – колоністам, що оселяться у містах [9, 313]. Особливо заохочувалися ті емігранти, які мали намір засновувати фабрики і заводи. В процесі переїзду такі категорії емігрантів інформувалися про те, що їх підприємства можуть утворюватися на відстані не менше 60 верст від міст (тобто на території колоній) [11, 47 – 48]. Колоністи, які зможуть збудувати в Росії заводи, а також будуть виробляти раніше невідому для країни продукцію, на 10 років будуть звільнені від платежу внутрішнього, портового і прикордонного мит [9, 315]. При колоніях дозволялося організовувати торги і ярмарки без зборів мит з об'єму продажі в державну скарбницю [9, 314]. В'їзджаючі мали право безмитного ввезення товарів на 300 крб. для продажу на місцевих і російських ринках. Що ж до російських

підданих, що оселилися в південноукраїнському регіоні, то вже з середини 90–х рр. XVIII ст. для них головною умовою закріплення земельної власності на нових територіях було існування фабрики або заводу, будівництво млинів і дамб, висадка лісу [5, 115].

На підставі «Маніфесту» 1763 р. кожна з етнічних груп одержала певні пільги. Проте умови практичної колонізації для різних національностей відрізнялися. Найсприятливішою була ситуація для заселення німців-колоністів, менонітів і французів. Якщо остання програма, складена Ришельє для переселенців з Франції, так і залишилася проектом, то меноніти зуміли ефективно скористатися наданими їм безпрецедентними можливостями. Так, тільки вони одержували найбільший наділ землі на сім'ю (65 дес.), а також найдовший термін звільнення від податків. Таким чином, саме меноніти реально отримали найвинятковіші права із всіх прибулих груп. Тим самим уряд, не до кінця усвідомлюючи сутність свого проекту, заклав на території менонітських колоній основи формування «*особливої економічної зони*».

Особлива економічна зона (як один з видів «вільної економічної зони») – форма прискореного розвитку економічної системи на конкретній території країни, в рамках якої встановлюються особливі правила економічної діяльності [12, 234]. Іманентними ознаками такої зони були: 1) особлива територія; 2) пільгове оподаткування; 3) спеціальні валютно-фінансові й законодавчі умови.

Економічний режим, встановлений на території менонітських поселень, повністю відповідав вище названим характеристикам. Територіальне оформлення зони було розпочато з моменту переселення менонітів у 1789 р. У 1790 р. на Хортиці було засновано 8 перших колоній. До 1824 р. їх кількість складала 18. У 1803 р. для переселенців були виділені землі на р. Молочна (Таврійської губернії), де до 1870 р. було створено 57 колоній у Гальбштадтській і Гнаденфельдській волостях. Важливим чинником територіальної єдності й замкнутості зони були особливості компактного розташування поселень, а також конфесійна специфіка життя переселенців. Традиції віровчення вимагали від менонітів окремого мешкання «від всього світу і речей в них» [13, 42]. Навіть німецькомовні лютерани і католики не допускалися в межі менонітського соціуму. Цікаво, що особливу роль у збереженні замкнутості общин відіграла діяльність регулюючих органів. Вони забороняли розвивати менонітське підприємництво за межами поселень [14, 5 – 6]. Довгий час міграція ремісників допускалася лише в межах менонітських поселень [14, 30 – 31]. За межами колоній можливо було лише брати участь у виконанні різного виду підрядних, переважно сезонних, робіт (наприклад, споруди млинів, в яких меноніти були визнаними майстрами). Ситуація, проте, змінилася після ухвалення закону 27 листопаду 1812 р., коли менонітам, що побажали займатися підприємництвом, було дозволено переселятися в довколишні міста і вступати в купецтво при збереженні колоністського звання і виконуванні податкових повинностей за обома званнями [15, 6].

Особливий інтерес виявляє питання про кредитні можливості. Як відомо, аж до другої половини XIX ст. у Росії не було кредитної політики. Державний кредит в промисловості фактично не відчувався [16, 229]. Однак меноніти користувалися пільгами і кредитами, які, хоча і не складали значних сум, але все ж таки були достатніми для відкриття невеликої майстерні. Така можливість була законодавчо оформлена після ухвалення правил «На позичкову видачу фабрикантам, заводчикам і ремісникам позики з капіталу для заохочення промисловості», прийнятих 23 грудня 1803 р. [17, 17].

Певну специфіку «особливій зоні» додавала і наявність окремого органу управління – Опікунської контори, яка була заснована у 1800 р. [18, 244]. Завдяки регулюючій діяльності контори, економічна система поселень не вступала в суперечність з навколишнім світом, забезпечувала динамічний розвиток мікрозони за *спеціальними* законами, більш незалежними від економіки Росії в цілому, що спостерігатиметься в подальший період.

«Особлива зона» на території менонітських колоній склалася не у момент утворення поселень, а сформувалася в процесі поступального розвитку колоній. Її наявність, про яку уряд не проголошував законодавчо, виявилася фактично і не стільки в констатації привілеїв і можливостей, скільки тоді, коли ці привілеї і можливості стали виражатися в конкретних результатах. Одним із несподіваних підсумків розвитку поселень в умовах даної зони стали успіхи становлення підприємництва на території поселень. Оскільки обсяги публікації не дозволяють зупинитися на детальному аналізі еволюції «особливої зони», представимо лише абрис, загальні характеристики процесу.

Незважаючи на те, що колонізація спочатку замислювалася як аграрна, виконавчі органи не розробили систему відбору переселенців. Як показує аналіз перших груп емігрантів, серед них переважали представники ремісничих спеціальностей. За образним висловом К. Келлера, «у Новороссії утворилися поселення колоністів, де насилу можна було відшукати хоча б одного селянина» [18, 181]. Проте контролюючі органи ретельно стежили за виконанням умов, які стосувались залучення до землеробської діяльності всіх без винятку переселенців (1780 – 1806 рр.). Це накладало на владу додаткове фінансове навантаження, оскільки поселенці, які не мали достатньої практики, потребували серйозної підтримки з її боку.

Мабуть, саме недолік фінансування став однією з основних причин, що примусила владу перейти до орієнтації колоністів на самостійне вирішення своїх фінансових проблем. Ці чинники багато в чому визначили зміст Маніфесту Олександра I. Одним із виявів цієї політики стала легалізація різних видів підприємницької діяльності, підтримка приватного підприємництва. З 1806 р. власне на території колоній починається формування «*особливої» економічної зони,* атрибутивною особливістю якої був динамічний розвиток товарно-грошових відносин, капіталістичної економічної моделі зі всіма її складовими. Безумовно, територія Степової України, на якій облаштувалися меноніти, не була а ні «мертвою економічною зоною», а ні, як свідчать дослідження останніх років, «нічиєю» територією [4; 5]. Після вдало проведених військових кампаній і перших заходів щодо розвитку краю, зроблених, зокрема, Потьомкіним і його послідовниками, регіон знаходився у мето – економічному, перехідному стані з тенденцією до

модернізації (особливо важлива роль в цьому відводилася містам). Проте в умовах змішаної феодальної економіки і кріпацтва потенції капіталістичної моделі не могли бути реалізовані на території автохтонних поселень, де 80 % населення залишалося сільськогосподарським [20, 183]. У зв'язку з цим сама по собі колонізація виявляла особливий експеримент, про глибину і суть якого влада, вірогідно, і не здогадувалася – про можливість розвитку капіталістичних відносин на території невеликої, окремо взятої зони. Особливий регіон багато в чому мав риси схожості із моделлю «переселенського капіталізму». Переселенський капіталізм передбачав перенесення на нові колонізовані землі форм організаційного господарства, що склалися в метрополії, у даному випадку більш прогресивного характеру. При цьому створювалася ця зона енергійними і самостійними людьми із індивідуальними інтересами і упевненістю у власних силах. Своїм розвитком і емпіричним досвідом менонітські поселення продемонстрували один із законів економіки: для господарств з приватною власністю характерна вища продуктивність праці і більш динамічні темпи розвитку [21]. Ми, проте, повинні враховувати, що інші колоністи, як і меноніти, мали приблизно рівні стартові умови. «Особлива» зона менонітських поселень при цьому консервувалася не лише характерною для менонітів замкнутістю колоній (про що було сказано раніше), а була обумовлена особливою мотивацією економічної діяльності, менталітетом і релігією [22].

Для розуміння процесу розвитку особливої зони необхідно також враховувати наступне. На вимогу властей у менонітів була встановлена особлива система спадкоємства (майорат). Таким чином, на території поселень в умовах високого рівня економічного розвитку і обмеженого земельного ресурсу виникала величезна кількість вільних рук, які, завдяки наданим умовам, реалізовували себе у підприємництві. З другого боку, менш спроможна частина таких безземельних притягувалася до роботи на вищезгаданих підприємствах. Ці взаємозв'язані явища (умови особливої зони – система спадкоємства в умовах інтенсивного демографічного росту – активний сільськогосподарський розвиток в умовах приватної власності на землю – зростання промисловості) формували на території окремо взятої зони ринкову модель економіки. Важливо враховувати, що такий розвиток в рамках замкнутого простору мав свої територіальні обмеження. У зв'язку з цим з 40-х рр. XIX сторіччя менонітська експансія подолала рамки колоній.

«Особлива зона» мала обмежений термін дії. Меноніти втратили привілеї в 70-ті рр. XIX сторіччя, коли в результаті цивільної реформи вони були позбавлені статусу іноземних поселенців, права на внутрішнє самоврядування і звільнення від військової служби. У зв'язку з реформою 1861 р. також змінилися загальні економічні умови розвитку регіону, але на початковому етапі вплив реформ був незначним.

Проте до середини XIX сторіччя території менонітських аграрних поселень були розвиненими аграрними і промисловими центрами. Тут активно розвивалося сільськогосподарське машинобудування, борошномельне та інші напрями переробної промисловості. В цілому на території Молочанських менонітських колоній нараховувалось 117 підприємств, відповідно в районі Хортицьких – 103 підприємства, що знаходилися у власності менонітів. Важливими показниками для оцінки рівня підприємництва в межах зони, що розглядається нами, є відомості про кількість господарств, привернутих до даного виду діяльності. Згідно проведеним нами підрахункам, на території молочанських менонітських колоній кожне 10- е господарство займалося підприємництвом [21, 51]. Такий високий рівень розвитку підприємництва ніс в собі значний потенціал для промислового розвитку південноукраїнських земель.

Економічне реформування і модернізація в Російській імперії відбувалися болісно. В умовах кріпосницької системи саме околичні території держави, українські землі імперії, які, являючись буфером між західними територіями і центром, були вдалою зоною для всілякого роду економічних експериментів. Окрім регіону, що розглядається нами, в 1817 р. в Одесі була введена система «порто-франко». Комплексна по цілях і по своїм економічним наслідкам колонізація скоро принесла позитивні результати. Перший історичний досвід Російського уряду свідчив про те, що вільні ринкові відносини і відкритість економіки ведуть до процвітання держави та є надійними механізмами її подальшого розвитку.

1.*Багалий Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры. – К., 1899.*
2.*Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – Київ, 1970.*
3.*Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. – М., 1959.*
4.*Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 –1825 гг. – М., 1970.*
5.*Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1997.*
6.*Staples J.R. Cross – Cultural Encounters of the Ukrainian Steppe: Settling in the Molochna Basing, 1784 – 1861. – Toronto, London 2003.*
7.*Центральный Государственный Исторический архив Украины (далее ЦГИАУ) – Ф. 1966. – Д. 55.*
8.*Галаган Л.Л. От купца до банкира. – М., 1997.*
9.*Полное Собрание Законов Российской империи I – Т.XVI. – № 11 853, 11 879, 11 880.*
10.*Клаус А. Наши колонии: Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СП б., 1869.*
11.*Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. – М.,1909.*
12.*Економічна енциклопедія: В 2 т. – Київ, 2000.*
13.*Anabaptist/Mennonite faith and economics / Ed. C. Redecop. – Waterloo (Ontario), 1994.*
14.*Государственный архив Днепропетровской области (далее ГАДО). – Ф.134. – Оп.1 – Д.196.*
15.*Государственный архив Одесской области (далее ГАОО). – Ф.6. – Оп.1. – Д. 1892.*
16.*Боровой С.Я. Кредит и банки России. – М., 1958.- С.228 – 229.*
17.*ГАДО. – Ф.134. – Оп.1. – Д.167.*
18.*Свод законов Российской империи I.- Т.26. – № 19492.*
19.*Keller C. Die deutschen Kolonien in Sudrubland: 2 Bd. – Odessa, 1914 – Bd. 1.*
20.*Кузнецова О.Д. Пермякова Л.И. Лисовская Е.Г. История экономики – М., 2000.*
21.*Венгер Н.В. Возникновение и развитие частной предпринимательской деятельности на территории менонитских колоний первой половины XIX в. // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2002. – С. 30 – 51.*

22.Gershenkron A. Europe in the Russian mirror – Cambridge, 1970.
23.Военно-статистическое обозрение Российской империи. Таврическая губерния. – СПб, 1849.

О.А. Бундак

РОЗВИТОК ВОЛИНСЬКОГО МІСТЕЧКА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Критерієм оцінки цивілізації у світовій та вітчизняній історичній науці є урбанізаційний процес, що пояснює великий інтерес у дослідників до проблем міст та інших населених пунктів. Перша половина XIX ст. ознаменована переходом від феодального до капіталістичного розвитку, що спричинило зміни в демографічних, соціальних, економічних, етнонаціональних показниках міських поселень Волинської губернії.

Актуальність теми дослідження викликана потребою об'єктивного висвітлення своєрідної групи поселень – волинського містечка першої половини XIX ст., яке було специфічною структурною одиницею адміністративного комплексу Південно-Західного краю Російської імперії. Історія міських поселень – одна з найістотніших граней історії людської цивілізації. Тут найінтенсивніше відбуваються процеси взаємодії людини і природи, виконуються основні виробничі функції, відпрацьовуються різні моделі управління, концентруються духовні цінності.

Історіографічний доробок із запропонованої теми є незначним. Під різним кутом зору деякі проблеми висвітлені дослідниками XIX – початку XX ст., вченими радянської доби, зарубіжними істориками, а також сучасними українськими науковцями. Використовуючи описовий підхід до висвітлення подій і фактів, науковці XIX – початку XX ст. – М.Теодорович, А.Братчиков, А.Лазаревський – зуміли передати власні враження і спостереження стосовно загального вигляду та стану міст і містечок Волині в дореформенну добу [1]. На сторінках енциклопедичних видань опублікований матеріал довідкового характеру [2]. Окремої уваги заслуговує доробок А.Вороніна [3], де йдеться про невизначеність статусу містечок. Соціально-економічний підхід до природи міст і містечок характеризує і роботи О.О.Нестеренка, В.О.Голобуцького, І.О.Гуржія [4].

В кінці XVIII – першій половині XIX ст. на території Волинської губернії поряд з містами існували так звані "містечка", які, як правило, до офіційних міст не зараховувалися. За офіційною точкою зору, міськими поселеннями продовжували вважатися ті населені пункти, які користувалися правами на проживання в них представників так званих міських станів (міщан, купців, ремісників), а також правом на торгівлю. Тому спробуємо з'ясувати критерії оцінки понять "місто" та "містечко". Г.Шнейдер пропонував характеризувати сучасне для нього місто за такими ознаками: чисельністю і густотою населення, характером міської забудови, професійною диференціацією населення та господарськими зв'язками між його окремими групами, значенням міста як промислового, культурного та адміністративного осередку [5, 40]. Що ж до поняття «містечко», то до нинішнього часу нема серед дослідників єдиного погляду на критерії, які розмежовують ці види поселень. А. Воронін, розуміючи містечка як особливий тип населених пунктів Південно-Західного краю, звернув увагу на невизначеність їх статусу. Хоча вони царською адміністрацією відносились до міських поселень, на його думку, вони займали проміжне становище між містом і селом. Детально аналізуючи всі аспекти фінансово-економічного життя приватновласницьких містечок, дослідник вперше відзначив, що окремі містечка за кількістю населення та деякими економічними показниками випереджали повітові міста, наприклад Полонне, Новоградволинського повіту. В.Семенов-Тянь-Шанський висловлював думки щодо необ'єктивності існуючої в царській Росії застарілої системи розподілу населених пунктів [6, 70]. До нових критеріїв оцінок міських поселень він відносив: чисельність жителів населеного пункту; частку міського населення, зайнятого не сільськогосподарським виробництвом; частку щорічного торгово-промислового обігу, що припадає на одного жителя. Саме дослідник відніс до розрядів міст ряд містечок Волинської губернії, і ще в 38 містечках він вбачав ознаки майбутніх міст.

За твердженням В.Тхора, містечка – це специфічна категорія поселень, які користувались міським правом, але за зовнішнім виглядом у багатьох випадках вони мало чим відрізнялися від сіл [7, 415]. Щодо критеріїв, за якими визначаються містечко, то О.Карліна наголошує на проблемності їх визначення і відбору [8, 82]. Джерела для висвітлення зазначеної теми не містять достатньо необхідної інформації і лише шляхом тривалого відбору розрізнених даних можна охарактеризувати волинське містечко першої половини XIX ст. Складність його визначення зумовлена специфікою Волинського регіону. Результатом другого (1793р.) і третього (1795р.) поділів Речі Посполитої було відходження Правобережної України до складу Росії, де запроваджувався новий адміністративно-територіальний устрій. За царським наказом від 29 серпня 1797 р., на Правобережжі було утворено три губернії: Київську, Подільську і Волинську [9, 345]. «…По сему новому разделению Волынская губерния составилась из 12 городов с поветами: из семи казенных: Житомир, Владимир, Луцк, Овруч, Кременец, Ковле и Новоградволынск и 5 помещичьих: Дубно и Ровна кн.любомирских, Заславля кн. Сангушки, Острога кн.Яблоновского, Староконстантинова Ржеуского и многих местечек (Многие из таковых местечек при первом образовании губернии,… были поветовыми городами: из них ныне достойны замечания два, лежащих в Новоград-Волынском повете: первое – Романов сенатора г.Ильинского…, другое – Любар, также прекрасно отстроено)» [10, 62].

Достовірним джерелом, яке було наслідком перепису, що проводився за наказом Велмського Сенату 10 квітня 1798 р., є «Географічне та економічне описання Волинської губернії 1798 р.» [11]. Записане в Житомирській губернській креслярні «Описання» містить докладний матеріал про кількість і розподіл населення за становою, релігійною і національною ознаками, розподіл земельного фонду в губернії, географію та агрокультуру повітів, наявність населених пунктів. Узагальнені дані по повітах дають можливість констатувати адміністративний поділ повітів наступним чином: місто, «містечко», село, «сільце», «деревня». В новоутвореній губернії було

зареєстровано 2563 населених пункти сільського типу і 144 міста та містечка. Містами названо лише центри повітів, а решта міських населених пунктів названо містечками. Потрібно наголосити, що міська реформа 1785 р., що проводилась в Росії, поширювалась і на новоприєднані території. Згідно положень, до розряду сіл переводились населені пункти, що не відповідали характеру міських поселень. Отже, на практиці в одних випадках ці види поселень називались містечками, в інших – містами. В силу різних причин одні містечка еволюціонували і ставали містами, другі – залишались в своєму статусі містечок, треті – втрачали містечковий статус і перетворювались у звичайні села. Згідно «Регістру міст і містечок Волинської губернії», спостерігалося наступне співвідношення між містами і містечками у 1841 р.: Житомирський повіт -1 місто, 13 містечок; Овруцький – 1: 9; Новоград-Волинський 1: 12; Старокостянтинівський – 1: 8; Ровенський –1: 13; Заславський – 1: 7; Острожський – 1: 6; Дубнівський – 1: 13; Кременецький –1 : 13; Луцький – 1: 12; Володимирецький – 1: 13; Ковельський – 1: 9 [12, 1-12]. Загалом мала місце тенденція збереження сталої кількості великих міст, якими залишались повітові центри, і 138 містечок, кількість яких протягом першої половини XIX ст. була більш-менш однаковою. В 1849 р. зберігалось 12 повітових міст (7 272 будинки), 150 міст і містечок (23 593), 3 379 сіл (136 259 дворів) [13, 74].

За «Загальними відомостями», на 1853 р. в губернії було 3424 населених пункти, включаючи «12 губернських міст, з них – п'ять – Острог, Заслав, Старокостянтинів, Дубно і Ровно, належать приватним особам; містечок – 137, в тому числі один Радзивілів має Поліцейське управління; сіл – 1519, «деревень» – 1361, «слобід» – 316, колоній – 6, хуторів – 73 [14, 54].

В історії кожного з десятків і сотень окремих містечок завжди є елемент випадковості, але по відношенню до всієї сукупності в межах регіону виявляються певні закономірності, не є винятком і Волинь. За матеріалами подимного реєстру 1776 р. у Волинському воєводстві нараховувалось 984 села та 103 міста [8, 82]; за даними «Описання» 1798 р., – 144 міста і містечка, за інформацією «Відомостей» 1853 р., – 149 міст і містечок. Тим самим спостерігається скорочення міських центрів з 9,4% до 4,8% (на початку і в середині XIX ст.).

Кожне містечко було адміністративним осередком кількох або кільканадцяти сіл, що могли належати одному власнику і разом становили єдину господарську одиницю. Полонне – одне з найдавніших поселень Волині, інколи його ще називають давньосхідними старослов'янськими воротами Волині, входило до Новоград-Волинського повіту. До складу Полонного входило 5 сіл: Ізабелина, Горошек, Бортники, Монастирка, Хоромецць, дві Гамарні (хутори) і слобода Вигнанка [15, 277]. "Розташовані глибоко на Поліссі, вже на краю Пінщини, між містечками Дубровиця і Бережниця, на одному з найкращих узбережь Горині, розляглись обширні куразькі маєтності, ключ, що складався з містечка декількох сіл, спадкова власність і головна садиба заможної родини Кашовських. Кашовські оселилися тут на початку нинішнього століття. Батько теперішнього власника Ігнаци Кашовський, староста, придбавши Кураш у Радзивілів, оселився тут першим, приваблений чудовим розташуванням і мальовничими видами цього маєтку. За його часів між 1800 і 1828 рр. на місці старого дерев'яного замчища зведений у Куражі просторий сьогоднішній двір, величезна, у візантійському стилі каплиця, двоповерховий будинок, що містить бібліотеку, нарешті, обширні стайні і теплиці. Славний маклер (садівник-англієць) заклав тут сад площею понад 40 моргів, рівного якому у цій місцевості немає" [16, 273]. "В Романові гр. Ілінських… сад і парк відзначалися великими розмірами, величними деревами, яким немає рівних на Волині… Багато там можна бачити гарних статуй і пам'ятників; з садом поєднується обширний звіринець" [17, 193]. "За півмилі від Корця, в Головниці, був князівський сад (оздоблений) за давнім смаком, зі стриженими шпалерами і ялиновими фігурами. Там була оранжерея, багата величезною кількістю цитрусових дерев, які плодоносили" [18, 48]. На 1830 рік, як відзначав Т. Стецький, занепало дуже багато садів. Шляхетські родини обмежувалися тільки невеликими садами, влаштованими зі смаком і принадністю. "Більші сади, оранжереї і требхауси сьогодні можна зустріти лише в магнатських маєтках або в дуже заможних шляхетських, яким не можуть зробити шкоди" [16, 193].

В Заславському повіті кн. Євстахію Сангушко належало два містечка, спадкоємцям графа Івана Грохольського – одне, графині Марії Потоцькій – одне містечко [19, 294, 301,349]. В таких містечках особливу увагу привертали панські (магнатські) резиденції, що були прекрасними пам'ятками архітектури XVIII-XIX століть. "Біля 1800 року на залишках давнього оборонного замку Любомирських збудував чудовий двоповерховий палац з критими галереями по обох сторонах поосушував оточуючі його болота і трясовини, замінюючи їх гарними, далеко розкинутими пасовиськами, поєднав довгою насипною греблею свою резиденцію з містом і костелом" [16, 132].

Важливим чинником, що регулював життя містечкового населення був релігійний. Тому не дивним є наявність практично в кожному містечку чи селі релігійного осередку (церкви, синагоги, костелу, монастиря). В містечку Горохів Володимирського повіту була дерев'яна греко-російська церква Вознесіння Господнього; в містечку Степань (Ровенський повіт) – Римо-католицький костел, побудований Станіславом Ворцелем в 1803 р., та синагога; в Стобихові (Ковельський повіт) діяла стара дерев'яна трьохкупольна церква, покрита гонтами [20, 404]. Шепетівка мала свою синагогу та православну церкву святого Архангела Михаїла, де знаходилися чудові ікони: «Христос на Оливковій горі» та «Свята Родина» [21, 58]. "У Корці… до цього часу костьол фара зберігає чудові олійні полотна та фрески Юзефа Маньковського, про якого можливо сьогодні ніде не згадували… Крім фари, у Корці були ще костьоли: францисканський, закінчений ледве до половини, і Жіночий(так його називали) монастир, подібно бригідкам" [18,42].

В окремих випадках містечка виконували роль єпископських резиденцій. "…Тепер Аннопіль належить кн.Леону Четвертинському. Коли у 1821 р. в Острозі згорів монастир (поєзуїтський), де розташовувалась резиденція волинського єпископа,

Стефана Романовського, і православна духовна семінарія, єпископ переніс свою резиденцію разом з консисторією і семінарією до аннопільського палацу і влаштував у палацовій залі домашню церкву. Його наступник, Амброжит переїхав до губернського міста Житомира разом з консисторією і семінарією" [22, 39]. Навіть такий невеликий перелік релігійних закладів дає можливість зробити висновок, що містечка, в контексті всієї губернії, були осередками співіснування різних релігійних конфесій.

Згідно спогадів сучасників того часу, насамперед Тадеуша Стецького, Й.Крашевського, Й.Дуніна-Карвіцького, можна дізнатися про особливості географічного розташування містечок, характеристику резиденцій та будинків магнатів, їх мешканців. "Троянів – містечко, прикрашене старанно утримуваним костелом і двома букетами ялинкових лісків, що різбляться на лазурі неба, і двором, що підвищеється над терасою. Піднімаючись на величезному скелястому горбі,… сьогоднішній троянівський панський будинок, був збудований кашталяном Київським Казиміром Воронічем, там, де розташовувалось спалене на початку минулого століття, оборонне замчище" [23, 327]. За описом Т.Стецького, в середині XIX ст. містечко Шепетівка виглядало дуже привабливо завдяки природній красі і розташуванню. «Містечко положене в місцевості лісовій, охайно побудоване»,- зазначає В.Антонович. О.Карліна, досліджуючи зовнішній вигляд містечка, зазначає: «Казимирка – довколо оточене лісом з болотами, які опоясують його ніби тісним перснем. Землі, придатної для обробітку, тут взагалі немає, тільки невеликі городи селян, ліс і ліс направо і наліво, куди оком не кинеш…Справжня пустиня з кинутим на ній маленьким оазисом, заселеним людьми, які знають дорогу тільки до свого костелка, до своєї Чудотворної Панни» [8, 83].

У першій половині XIX ст. багато містечок Волині, що були в своїй більшості приватновласницькими, приносили значні матеріальні вигоди власникам. Деякі з них стали центрами зосередження торгових шляхів, що сприяло залученню їх у різноманітні економічні зв'язки. Особливо в даний час зросла роль торгівлі у східному і західному напрямках. Так, від західного прикордонного містечка Радзивилова (нині Червоноармійськ), йшов один з важливих шляхів на Схід [24, 43]. На проведення ярмарків і торгів, ще з XVII ст., містечкам надавалися королівські привілеї, що дозволяло перетворити містечка у центри локальних ринків. "…Антоній Яблоновський одружився з Анною Чапліц і від її імені назвав Глинники Аннополем, у 1761 році отримав привілей на містечко і ярмарки…" [22, 39].

Звичайно, ринок, який був центром поселення і виконував роль торгового майдану, притягував усіх мешканців містечка і навколишніх населених пунктів. Пожвавлення торгівлі в межах містечка було зумовлене присутністю єврейського населення, яке Російська імперія успадкувала від Речі Посполитої. Наприкінці XVIII ст. чисельність євреїв на Правобережній Україні становила 110 тис. чол. (приблизно 3,5% всього населення). Лише в Луцькому повіті на 1798 р. проживало 4081 євреїв обох статей, які в своїй більшості займалися торговими операціями. «Не лише зовнішня торгівля хлібом, лісом, худобою, перепродаж усіх місцевих продуктів і фабричних виробів, а й приватні операції здійснюються тут не інакше, як при активній участі єврея,» – зазначав дослідник Волині А.Забєлін [25, 308]. Жорстка адміністративна регламентація російським царизмом економічних процесів на Волині звужувала сферу господарської діяльності євреїв. З другої половини 20-х рр. до середини XIX ст. урядом було прийнято біля 100 законодавчих і нормативних актів з питань оподаткування єврейського населення, понад 50 – з питань виробничої діяльності [26, 64-65].

Ярмаркова торгівля, що виступала домінуючою формою товарообміну у першій половині XIX ст. давала можливість населенню Волині отримувати і обмінюватися інформацією. Ярмарок був місцем зустрічі людей різного соціального і матеріального становища, релігійної і професійної приналежності. За статистичними даними, у 1848 р. з 335 найбільш відомих ярмарків 271 – відбулися у повітових містечках, і лише 64 – у містах [13, 71-81]. Ярмарки, як правило, приурочувались до релігійних свят і тривали декілька днів, супроводжувались різноманітними діями: виступами циркачів, борців, лірників, кобзарів, циганськими гаданнями, загальними співами і танцями. Здебільшого ярмарки (в середньому 4-5 на рік в містах і містечках – О. Б.) збиралися в містечках і великих селах. У 1849 р. на 271 повітовому ярмарку було реалізовано привезених товарів на суму 334 317 руб., а на 64 міських – 41 996 руб., це свідчить про те, що товарно-грошові відносини у повітах були дуже обмежені. Існували й винятки. У містечку Купелі Старокостянтинівського повіту на торгах інколи привозилось товару на 190 тис. руб. У Кульчині, де збиралось п'ять ярмарків на рік (кожна по три дні), в 1849 р. надійшло товару на 120 тис. руб., а реалізовано було лише на 61 тис.руб.

Торгівельні площі, як органічний планувальний елемент міського поселення, існували ще з часів Київської Русі. В процесі еволюції ринкова площа на терені міста набуває усталених планувально-просторових ознак. Ідеальною моделлю для планування ринку є площа прямокутної форми із співвідношенням 1:1 до 1:1,5. Такої форми ринки були в Клевані, Устилузі, Дубровиці та ін. [27, 33]. "Просторий, квадратний варковицький ринок, оточений мурованими єврейськими заїзджими будинками, що сьогодні руйнуються, має посередині велику ратушу з магазинами…" [28,83]. За генеральним плануванням, старі ринкові площі зберігали своє значення, зазнаючи інтенсивних спроб по впорядкуванню забудови і коригуванню меж. Указом 1763 р. " О сделании всем городам, их строениям и улицам специальных планов по каждой губернии особо" була започаткована робота по складенню проектних планів губернських і повітових міст імперії, за якими вони набували класичного регулярного планування [29, 154]. Переустрій волинських міст розпочався з початку XIX ст., з складання "прожектних" планів для повітових міст. Значна їх кількість залишилася на папері внаслідок схематичності, відірваності від існуючої містобудівельної та ландшафтної ситуації, необхідності врахування приватних інтересів господарів. Однак це свідчило про те, що в XIX ст. всі повітові та деякі інші міста і містечка зазнали впливу західноєвропейських містобудівельних традицій.

Незважаючи на політику царизму, що була спрямована на гальмування прогресивних зрушень, містечка були свого роду проміжною ланкою у стосунках між великим містом і селом, сприяли пожвавленню товарно-грошових відносин, нагромадженню грошового капіталу, подальшому розширенню і зміцненню торгівельних звя'зків між регіонами України. Все більшого значення набувала постійна торгівля, в зв'язку з чим збільшувалась кількість магазинів та лавок. "Дерев'яні крамниці, незручні корчми" були обов'язковим елементом волинського містечка першої половини XIX ст. У Шепетівці діяла п'ятдесят одна крамниця, що забезпечувала торгово-обмінні функції ринку. Звичайно корчма мала кімнати для поважних гостей, які відзначались багатшим убранством, кращим обслуговуванням та дорожчою ціною. Крім того, обов'язково була присутня стайня для коней, інколи надзвичайно великих розмірів, де могли розвертатися кінські екіпажі. Поряд було ряд дешевих, менших і темніших кімнат, де був лише дах над головою та сіно, на якому можна було відпочити. Будинки органів управління, кам'яні та дерев'яні будинки знаті, пошта, суд, навчальний заклад, як правило знаходились поряд з ринком, де вирувало життя. О.Карліна наголошує, що чим більше було таких інституцій, які визначали роль містечка як локального осередку адміністративної влади, тим значніше було саме містечко [8, 84]. "Волинські губернські відомості" постійно публікували оголошення про здійснення купчих по продажу чи здачі в оренду будинків, приміщень та різних товарів. "21 травня 1840 року здійснена купча на продаж будинку Вікентію Зелинському в містечку Любарт Новоград-Волинського повіту, а також "заведеної" Вітке Ігнатієвим аптеки та інших будов на суму 7 875 руб.сріблом" [30, 202].

Частина містечок, які знаходились на торгових шляхах і де були сприятливі умови для розвитку ремесла, з часом перетворювалися в значні міста. Містечка ставали центрами маєтків магнатів і зосередженням ремесла певного регіону. Ремісниче виробництво тут слугувало задоволенню потреб їх населення, виконувало замовлення жителів навколишніх сіл. Серед ремісників найбільше було шевців, теслярів, чинбарів, римарів, бондарів, кушнірів, пекарів, м'ясників. У Колках, де проживало близько 1700 осіб, працювало по кілька склярів, млинарів, ковалів, теслів, мулярів, чинбарів, бляхарів, перукарів і по одному столяру, цирульнику, золотарю, кушніру [31,291]. Спостерігався суспільний поділ праці у міському ремеслі. При зростанні чисельності ремісників певної професії власники містечок видавали привілеї на заснування цехів. На одне містечко в середньому припадало 30-40 ремісників. Проте кількість ремісників різних спеціальностей є дуже обмеженою з огляду на ту обставину, що селяни намагаються обходитися власними своїми виробами, насамперед виготовленням глиняного посуду, полотна, елементарних предметів побуту.

Залишаючись аграрною територією з переважною кількістю населення, яке займалось сільськогосподарським виробництвом, містечка Волині мали орні землі, лісові угіддя, випаси. Міщани містечка Олики мали у своєму володіння орну землю, городи, садибу з правом відчуження за згодою ордината , але в межах міського фонду. Вони могли вільно користуватись лісами ординації для заготівлі дерева на паливо та будівництво [31, 290].

Одночасно в 20-50-х рр. XIX ст. в містах і містечках Волині починає розвиватись капіталістична промисловість, що знаходиться в руках купців і міщан. Діють багаточисельні салотопні, миловарні, цегляні заводи, що починають використовувати вільнонайману працю. У містечку Корець у 1801р. діяла суконна мануфактура князя Й.Чарторийського, де налічувалося 12 верстатів. Тут працювало 39 робітних людей: серед них 9 майстрових, 10 підмайстрів, 18 підлітків, 1 красильник та іноземець, які стригли сукно. В цьому ж році тут було вироблено 14 112 аршинів сукна, з яких було реалізовано 10 168 аршинів [32,32]. В містечку Ратнів, Маціов Ковельського повіту знаходилися шкіряні заводи, містечку Машовка (цього ж повіту) був завод сальних свічок, де щорічно виготовляється свічок на суму до 500 руб. Сріблом [33, арк.7]. Дуже рентабельними були суконна фабрика у містечку Рожищі (прибуток 60-70 тис.руб.), Славуті (380 робітників, виробляла продукції на 113 тис. руб.), цукровий завод в Шепетівці (120 робітників, прибуток 400 тис.руб. щорічно) [13, 65]. Даний цукровий завод, як і цукроварні в Кременчуках і Клембівці, належали графу Потоцькому. Особливістю функціонування рафінерії було використання механізмів іноземного виробництва, що в той час було явищем рідкісного характеру. Застосування парових котлів потужністю 25 кінських сил і парових машин потужністю 15 кінських сил, давали можливість переробляти до 200 тис. пудів цукру. Однак більшість підприємств залишалося малопотужними, і прибутки їх були невеликими. В Житомирському повітів в містечках Черняхів і Горошках діяли шкіряні заводи, винокурні, пивоварні, річний прибуток яких був порівняно малий (50- 500 руб.) [14,арк.65-71].

Досить часто містечка були центрами адміністративно-господарських комплексів, магнатсько-шляхетськими та єпископськими резиденціями. У правовому статусі вони не творили якихось окремих форм порівняно з великими і малими містами. В більшості випадків основою чинного кодексу права у приватновласницьких містечках виступали панські розпорядження, або ж кодекси магдебурзького права. Оликою управляв магістрат, що нараховував 16 чоловік: писар, шість лавників, чотири райці, чотири бургомістри і війт-шляхтич. Такий радний уряд обирався самими міщанами і затверджувався ординатом [31,290]. В коло їх обов'язків входили: збір різного торгового мита (брамове, мостове, котлове), правильний розподіл податку на орну землю, городи і садибу, що сплачувався на «ратушу», дотримання порядку в містечку тощо. Звичайно, від волі власника залежало обрання кандидатів в міський уряд (він рекомендував своїх кандидатів – О.Б.), що турбувався про авторитет магістрату.

Містечка Волині займали значне місце серед інших типів населених пунктів і відігравали помітну роль в соціально-економічному і політичному розвитку регіону.

1.Теодорович Н.Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии в 5 т. – Почаев: Издание Почаево-Успенской лавры, 1888-1903; Его же.

Волынь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, этнографическом, археологическом и других отношениях. – Почаев, 1899; Братчиков А. материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. – Вып. 2. – Житомир: Изд. Волынского губернского статистического комитета, 1869; Лазаревский А. Описание Старой малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. 1.

2.Энциклопедический словарь. Издатели Ф.А.Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. VII. –СПб.: Типография акционерного общества Брокгауз-Ефрон, 1892.

3.А.Воронин Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края. – К., 1869. – Ч. 1. – 140 с.

4.Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Політвидав УРСР, 1954; Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (З кінця XVIII ст. до 1861р.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1962; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. Ремесло і мануфактура. – К.:Вид-тво АН УРСР, 1959.

5.Прищепа О.П. Міста Волині другої половини XIX – початку XX ст.: Дис. канд. іст. наук. – К., 2003.

6.В. Семенов-Тянь-Шанський. Город и деревня в Европейской России. – СПб., 1910.

7.Тхор В.І. Містечка Волині в умовах занепаду феодальної Речі Посполитої // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993.

8.Карліна О.М. «Містечко»: зовнішній вигляд на прикладі містечок Волинської губернії в першій половині XIX ст. / / Науковий вісник ВДУ. – Луцьк, 1996.

9.История Польши в 3-х т. / Под ред. Миллера И.С. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1954. – Т.1.

10.Руссов С.М. Волынские записки. – СПб., 1809.

11. Центральний архів Міністерства оборони РФ. – Ф. ВУА. – Спр. 18653. – ч. 1-3.

12. Державний архів Житомирської області. (далі – ДАЖО). – Ф. 263. Волинський губернський землемір. – Оп. 1. – Спр. 1609.

13. Военно-статистическое обозрение Росийской империи, изданное по Высочайшему повелению при 1-м Департаменте Генштаба. Волынская губерния. Т. 10. – Спб.: Изд-во Генерального штаба, 1850.

14.Центральний Державний Історичний архів в М.Києві. (далі –ЦДІА в м. Києві). Ф.442. – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 1. Спр. 10412.

15. Ткачук П.Д. Полонне – давньосхідні старослов'янські ворота Волині // Минуле і сучасне Волині. – Луцьк, 1994.

16. Stecki T.I. Z boru i stepu.Obrazy i pamiatki.- Krakyw, 1898.

17. Stecki T.I. Wjlyn pod wzgledem statystycznym, historycznym i archeoloqicznym: W 2 t. – Lwyw: Zakt. nar. Im. Ossolinьkich, 1864. – T.1.

18. Andrzejowski A. Ramoty starego Dietinka. – Wilno, 1914.- T.1.

19. ДАЖО. – Ф.263. – Волинський губернський землемір. – Оп. 1. – Спр. 1847.

20. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року. – Вінніпег: Накладом Товариства "Волинь". – Т.1. – 1984.

21. Островська Т.А., Павлюк В.В.Шепетівка в польській історичній літературі// Минуле і сучасне Волині. – Луцьк, 1994.

22. Annopol // Stowik Ceograficyny Krylestwa Polskiegoi innych Krajyh slowians kich: W 15 t. – Warszawa (Nakt. Snlimierskiegos Wt. Wfleuskiegj, 1880. – T. 1.

23. Chtopicki E. Trojanyw. – 1881.- T.12.

24. Комаренко Т.О. Волинь у торгових зв'язках України і Росії у першій половині XIX ст. // Іст.-географ. дослідження на Україні. –К.,1992.

25. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волинской губернии. – Ч.І. –К.,1887.

26. О.Б.Береншгейн. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. /За матеріалами Правобережної України/. – Дис. канд. іст. наук. – К., 1995.

27. Ричков.П.А. Ринкові площі міст Волині XV-XIX століть. Архітектурно-планувальні вирішення // Тези республіканської конференції по «Атласу історії культури Волинської області» – Луцьк, 1991.

28. Dunin-Karwicki I. Przejazdkipo Wolyniu. Obrazkiz przesztoњsi iteraїniejszoїei. –Lwyw, 1893. –T.1.

29. Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період)/ В.Г.заболотний, М.П.Цапенко, С.В.Безсонов та ін./ під ред. В.Г.Заболотного. –К.: Держвидав літератури з будівництва та архітектури УРСР, 1957.

30. Волынские губернские ведомости,1840. Субота, № 22.- июня 1-го дня.

31. Карліна О. Документи «Архіву Радзівілів» як джерела з історії Волині XVIII-XIX ст. // Осягнення історії: Збірник наукових праць.- Острог-Нью-Йорк, 1999.

32. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч.1. Ремесло і мануфактура. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.

33. Державний архів Волинської області. – Ф.480. Ковельський повітовий стряпчий. – Оп.1. – Спр. 71а.

С.П. Тараненко

ПОЖЕЖНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ТА ЙОГО РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Організація пожежної справи, а разом із тим і стан пожежної безпеки населених пунктів, промислових об'єктів та закладів освіти і культури значною мірою залежать від нормативно-правової бази, що створюється державою для врегулювання питань в галузі пожежної охорони. Законодавче забезпечення організації пожежної справи в Україні було закладене ще у XVI ст., але остаточно його структура сформувалася лише на середину XIX ст.

Слід відзначити, що історичний аспект вищевказаної проблематики ще не знайшов достатнього висвітлення в українській історіографії. Серед останніх досліджень, які деякою мірою окреслюють проблематику статті, варто виділити дисертаційні роботи С.Г. Аксьонова та І.Є. Романова [1; 2]. Хоча зазначені дослідження грунтуються на матеріалах російських губерній, однак розкривають загальні аспекти правової діяльності російського уряду в пореформений період у галузі пожежної безпеки. Частково стосуються тематики статті публікації, що з'являлися на шпальтах часопису Міністерства внутрішніх справ Російської Федерації "Пожарное дело". Зокрема, досить цікавий та цінний для дослідника матеріал з аналізу сучасної ситуації з підпалами в Росії та перспектив подолання негативної ситуації щодо їх зростання містять статті О. Трофімова та М. Максимова [3]. Певний інтерес для дослідника мають наукові публікації А. Томіленка, проте автор аналізує в основному питання кримінального та адміністративного законодавства в галузі пожежної безпеки, а отже, весь спектр проблем щодо організації та функціонування пожежної справи в Південній Україні, а нормативно-правова діяльність органів

місцевого самоврядування краю залишається поза увагою науковця [4; 5].

Серед недостатньо досліджених питань цієї проблематики слід відзначити проблему правового забезпечення діяльності добровільних пожежних організацій, питання залучення селянства до гасіння лісових пожеж та пожеж у поселеннях, дослідження законотворчої діяльності уряду в галузі пожежної безпеки на початку XX ст. тощо.

Виходячи з актуальності теми, спираючись на досягнення попередніх дослідників, а також враховуючи недостатній ступінь розробки проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, автор на основі вивчення значної кількості першоджерел, документальних відомостей ставить перед собою мету дослідити розвиток пожежного законодавства та його регіональну специфіку в Південній Україні.

Економічний розвиток держави при катастрофічному стані пожежної безпеки населених пунктів та промислових об'єктів в імперії у XIX ст. викликав нагальну необхідність кардинальних змін у галузі пожежної охорони. Значним кроком на цьому шляху стало створення професійних пожежних команд, які замінили неефективну систему гасіння пожеж засновану на натуральній пожежній повинності обивателів [6, 10]. На початку своєї діяльності професійна пожежна охорона України зіткнулася із занедбаним станом у галузі протипожежного законодавства. Нормативні документи досить часто дублювалися, зберігаючи в своїх застереженнях старі форми організації гасіння пожеж. Отже, створення ефективної системи протипожежного захисту вимагало насамперед впорядкування протипожежного законодавства.

Значним кроком у цьому напрямі стало видання урядом у 1832 р. Будівельного та Пожежного статутів, які увібрали в себе всі законодавчі акти в галузі пожежної безпеки, що існували в Росії на початок XIX ст. Будівельний статут став першим в імперії кодексом нормативних документів, який узагальнив накопичений за попередні десятиліття досвід у галузі будівництва та проектування. Він регламентував будівництво в міських та сільських населених пунктах, спорудження промислових об'єктів, публічних будівель, закладів освіти та культури тощо. У ньому знайшли відображення й деякі заходи щодо пожежної безпеки будівель та протипожежного розпланування поселень. Остаточний варіант статуту був сформований, доповнений та опублікований у 1857 р. [7, 1 – 172].

Цим документом регламентувалося будівництво дерев'яних споруд, улаштування опалювальних пристроїв, протипожежне розміщення дворів, лазень, сушильних приміщень, промислових об'єктів тощо [7, 103]. Безперечно, "Будівельний статут" мав суттєве значення в здійсненні протипожежних заходів у населених пунктах Південної України. Проте вони були висвітлені у ньому далеко не повно, окрім цього, їх можна було обходити при будівництві. На це, зокрема, мала значний вплив приватна власність на землю та будівлі. Часто місцева влада не могла розширити вулицю, якщо власники землі не погоджувалися її продати.

З іншого боку, за хабарі поліцейській владі підприємства іноді будували на близькій відстані від житлових помешкань, та й самі будинки споруджували без належних протипожежних розривів. На нашу думку, вимоги та рекомендації Статуту не вирішували основних питань будівництва і розпланування населених пунктів та промислових підприємств. Недостатньо була розроблена нормативна частина та питання щодо евакуації людей у разі виникнення пожежі.

Значною мірою на поширення кількості пожеж впливало незнання населенням правил поводження з вогнем. Саме це питання, а також попереджувальні протипожежні заходи містилися в Пожежному статуті. Цим документом обумовлювалися заходи щодо попередження пожеж в містах і селах, на промислових об'єктах, кораблях тощо. Статут регламентував організацію гасіння пожеж та передбачав покарання за невиконання протипожежних правил та заподіяння пожежі. Регламентувалася очистка від сажі димоходів для казенних та приватних будівель. Статут також містив заборони: розводити вогонь на подвір'ях та вулицях; ходити із запаленою свічкою на горищі, в коморі чи сіннику; зберігати на печах або біля них льон, сіно, смолу, інші легкозаймисті матеріали [8, 1 – 30].

Ведення слідства для виявлення причин пожежі Статут покладав на місцеву поліцію, яка повинна була сповіщати про пожежу губернську владу. У сільських населених пунктах місцеві старшини мали сповіщати про пожежу волосне начальство. Слід відмітити, що викладені у Пожежному статуті попереджувальні заходи носили, головним чином, режимний характер і в деяких випадках подавалися в загальному вигляді без чітких норм. Іншим недоліком Статуту був виклад застарілих і малоефективних заходів щодо гасіння пожеж. Як і у випадку з Будівельним статутом, правила Пожежного статуту часто-густо не виконувалися [9, 173 зв.].

Отже, викладені у статутах правила вимагали удосконалення, приведення їх до потреб часу та подальшого законотворчого розвитку. Загалом же еволюція законодавства в галузі пожежної справи проходила за такими напрямками: формування будівельних протипожежних норм; правове забезпечення організації пожежної справи в населених пунктах; організація застережних протипожежних заходів на підприємствах, залізниці, закладах освіти та культури; законодавча підтримка функціонуванню професійної та добровільної пожежної охорони; розвиток страхування та допомога постраждалим від пожеж; адміністративна та кримінальна відповідальність за порушення правил пожежної безпеки і підпали.

Детальний аналіз усіх напрямів законодавства в галузі пожежної безпеки дає можливість дослідити роль держави та органів місцевої влади у протипожежному забезпеченні населених пунктів, промислових об'єктів та закладів освіти і культури на Південній Україні. 8 червня 1867 р. виходить циркуляр міністра внутрішніх справ про благоустрій міст і сіл, який фактично дублював вже існуючі правила. На

основі цього розпорядження місцевими губернаторами були видані власні настанови.

У 1878 р. уряд опублікував "Тимчасові правила про заходи обережності від пожеж в поселеннях". Проте намічені заходи повною мірою здійснені не були, оскільки Сенат визнав неможливим позбавити власності господарів присадибних ділянок, щоб виконати вимоги Будівельного статуту. Будівлі в селах Південної України, навпаки, стали більш щільними. Розміри селянських ділянок в результаті їхнього поділу серед нащадків у пореформені десятиліття зменшилися до критичного показника. У 1914 р. із 9,5 млн. жителів українських сіл 6 млн. були нащадками кріпаків. Вони жили на тих самих 4 млн. десятинах землі, що у 1860-х рр. належали вдвічі меншому числу їхніх предків [10, 59]. Тому в багатьох поселеннях помешкання розміщувалися майже впритул одне до одного.

Окрім обов'язку щодо ліквідації пожеж у поселеннях, влада вимагала від селян участі у гасінні пожеж в лісових масивах. Основним законодавчим актом, що регламентував участь селян в ліквідації лісових пожеж у пореформений період, був Лісовий статут, опублікований у 1876 р. У випадку пожежі селяни були зобов'язані з'являтися на її гасіння, якщо їх поселення розміщувалося на відстані до 10 верств від лісового масиву, а в місцевостях рідко заселених – до 25 верств [11, 113 – 114]. Однак на практиці селяни всіляко ухилялися від виконання цього обов'язку і всі намагання місцевої влади Таврійської губернії вирішити цю проблему не досягали успіху. Лише змінивши сам принцип участі селян у ліквідації лісових пожеж, уряд отримав на початку XX ст. певні позитивні зрушення.

Мова йшла про встановлення оплати праці селян за участь у гасінні пожеж, яка надавалася лише тим селянам, що призивалися на ліквідацію пожеж з поселень, які знаходилися від місця загоряння на відстані від 15 до 25 верст. Це питання було остаточно врегульоване ст. 618 "Лісового статуту" 1908 р., в якій передбачалося встановити всім особам, які брали участь в гасінні пожеж в казенних та приватних лісах незалежно від відстані, з якої вони прибули, винагороду [12, 5]. У відповідності з законом, місцевою губернської владою встановлювалися власні тарифи на оплату участі селян у ліквідації лісових пожеж. Типовою для губерній Південної України є постанова № 98 від 17 вересня 1903 р. Таврійської губернської управи у справах земського господарства "Про встановлення такси за гасіння лісових пожеж" [13, 109]. Таким чином, певне вирішення проблеми гасіння лісових пожеж стало можливим лише після того, як у селян з'явилася матеріальна зацікавленість щодо участі у цій справі.

Поряд із законотворчою діяльністю центральної влади в галузі пожежної безпеки, вирішення цих проблем на місцевому рівні покладалося на губернаторів та земства [14, 2 зв.]. Наприклад, 8 квітня 1887 р. катеринославським губернатором були прийняті правила "Про зведення споруд у поселеннях Катеринославської губернії" [14, 3]. Наступним його розпорядженням, спрямованим на забезпечення пожежної безпеки в населених пунктах губернії, був наказ "Про обладнання покрівель та димових труб" від 3 жовтня 1889 р. Цим наказом заборонялося крити дахи нових будівель солом'яним покриттям, влаштовувати дерев'яні димоходи тощо. Аналогічні постанови видавалися й в інших губерніях Південної України.

На відміну від сільської місцевості, розвиток пожежної справи в містах був цілеспрямованішим і мав кращі наслідки. До 1870-х рр. міські органи влади Південної України фактично не могли впливати на стан пожежної безпеки міст, оскільки не мали достатніх повноважень. Участь місцевої влади в цій справі зводилася лише до фінансування пожежних підрозділів або пожежних обозів [8, 68]. Із уведенням "Городового положения" від 16 червня 1870 р., вирішення проблем щодо створення та функціонування пожежних частин покладалося на міські управи. Думам було надано право видання обов'язкових постанов протипожежного характеру та на міські кошти, згідно ст. 139, віднесено утримання пожежних команд [15, 121]. Однак ніяких чітко визначених і обов'язкових вказівок щодо організації боротьби з пожежами в містах управи так і не отримали.

Активна діяльність органів міського самоврядування щодо правового забезпечення пожежної охорони населених пунктів припадає на початок 80-х рр. XIX ст., оскільки вищевказане Положення було поширене на міста Південної України лише у другій половині 70-х рр. Протипожежні постанови міст, які у більшості випадків копіювали статті Будівельного та Пожежного статутів, мало враховували місцеві особливості.

Так, 17 вересня 1880 р. виходить обов'язкова постанова міського самоврядування Херсону за № 37 "Про заходи обережності проти пожеж". Вона рекомендувала власникам будинків та їх двірникам якомога частіше проводити огляд горищ та інших приміщень. Заборонялося тримати на горищах легкозаймисті матеріали. У 1880 р. були опубліковані обов'язкові правила "Про заходи обережності від пожеж" Одеської міської думи та аналогічна постанова катеринославського міського самоврядування. Таким чином, органи місцевого самоврядування намагалися вирішити питання щодо протипожежного забезпечення вогненебезпечних об'єктів. Проте якщо у випадку підприємств контроль за виконанням вимог протипожежного законодавства і був можливим, то у відношенні до помешкань обивателів ця справа фактично не вирішувалася [16, 34].

У другій половині XIX ст. в Україні значно зросли темпи розвитку промисловості. Збільшилася кількість підприємств, швидко зростали великі міста – центри економічного, політичного та культурного життя, разом із цим ускладнювалася ситуація з пожежною охороною міських населених пунктів та промислових об'єктів, спостерігався ріст кількості пожеж. Основна причина доволі частих пожеж на промислових об'єктах та значних збитків, що наносилися ними, виявлялася у безпечності власників фабрик і заводів. На більшості підприємств були відсутні пожежні команди, не було необхідного протипожежного

обладнання. У зв'язку з катастрофічним станом протипожежного захисту великої кількості фабрик і заводів 31 березня 1913 р. виходять "Правила про заходи пожежної безпеки робіт у промислових закладах". Ними передбачалося обов'язкове створення протипожежних варт, пожежних обозів, організація водопостачання та регламентувалися заходи щодо попередження пожеж.

Важливе значення для економічного розвитку країни мало забезпечення протипожежними заходами залізниць. У зв'язку зі складною ситуацією з протипожежним забезпеченням засобів транспорту з 1 січня 1910 р. на Південній залізниці було введено нове Положення про організацію на шляхах пожежної частини. Згідно Положення, всі 232 станції залізниці мали пожежні обози. Більшість пожежних команд були добровільними, а на великих станціях створювалися ще й спеціальні команди, які займалися охороною головних майстерень [17, 483]. Слід відмітити, що протипожежний захист залізниць Південної України був організований на кращому рівні, ніж підприємств, власники яких у гонитві за прибутками намагалися зекономити на цій справі.

Пожежі у закладах з масовим перебуванням людей були не рідкістю в Південній Україні. У 1881 р. у м. Єлізаветграді сталася найбільша пожежа за пореформений період. Внаслідок вогняного лиха в цирку за 15 хвилин загинув 301 чоловік [18, 1 – 3]. Загибель людей на пожежах у закладах культури викликала серйозну стурбованість у владних структур губерній та населення. Щоб узагальнити основні заходи попередження пожеж в установах з масовим перебуванням людей, місцевою владою краю видається ціла низка обов'язкових постанов. Типовою серед цих актів є постанова Катеринославської міської думи від 12 липня 1884 р. "Про заходи обережності від пожеж в театрах та цирках". У приміщеннях закладів культури заборонялося паління тютюну, окрім спеціально визначених місць та зберігання (п. 3-й) легкозаймистих матеріалів. Окремі пункти стосувалися безпечного освітлення залів, сцени та інших помешкань. Декорації, куліси та костюми мали пропитуватися протипожежною речовиною [19, 25 – 28].

У 1913 р. виходить постанова за підписом генерал-губернатора краю "Про протипожежну охорону шкіл", яка вимагала суворо дотримуватися правил пожежної безпеки, безпечного опалення та освітлення приміщень дитячих закладів тощо [20, 124 – 128]. Загалом слід зауважити, що хоча правова база щодо протипожежного захисту закладів освіти та культури відповідала загальноєвропейським нормам, однак відсутність дієвого контролю за її виконанням зводили нанівець всі намагання законодавців. Безпечність та халатне ставлення власників, зокрема приватних установ, часто призводили до великих пожеж та людських жертв.

Суттєвим чинником, який впливав у пореформений період на зменшення тяжких наслідків пожеж у Південній Україні, стала діяльність підрозділів пожежної охорони. Остаточно законодавче оформлення діяльності професійної пожежної охорони відбулося 17 березня 1853 р., коли МВС Російської імперії був запроваджений "Нормативний табель складу пожежної частини в містах" та затверджені штати пожежних команд для 461 міста, серед яких і штати пожежних частин для повітових та губернських міст краю [21, 187]. Позитивним наслідком цього документа був той фактор, що штати пожежних команд затверджувалися міністром внутрішніх справ і залежали вже не від високоповажного дозволу, а від кількості населення.

Збільшення кількості пожеж та збитків від них, інтенсивна забудова міст, нечисельність складу поліцейських пожежних команд і настійні домагання громадськості щодо поліпшення організації протипожежного захисту у пореформений період змусили уряд шукати нові форми організації протипожежної охорони поселень. 28 грудня 1860 р. Комітетом міністрів були вироблені основні положення про створення громадських пожежних команд, які складалися із місцевих жителів, що звільнялися від міських повинностей [22, 10]. Формування правового поля діяльності добровільних пожежних товариств та пожежних дружин на Південній Україні розпочалося у 60-х рр. XIX ст. Проте завершився цей процес у 90-х рр., коли 23 січня 1896 р. МВС було затверджено типовий статут міських пожежних товариств, а 5 серпня 1897 р. вийшов аналогічний статут для організації сільських пожежних дружин. Таким чином, на кінець XIX ст. у Південній Україні остаточно сформувалася система пожежної охорони, яка розподілялася на дві частини – професійну та добровільну. Склалися умови, за яких існувала реальна можливість припинення знищення населених пунктів унаслідок вогняного лиха та локалізації пожеж.

У вересні 1907 р. МВС опублікувало тимчасові правила щодо реорганізації громадських пожежних команд, які повинні були повністю замінити поліцейські. Згідно цього документу, утримання та нагляд за діяльністю професійних пожежних команд покладали на органи міського самоврядування. Реорганізація поліцейської пожежної служби, на наш погляд, проходила в рамках підготовки реформи поліції, яка розроблялася з 1906 по 1911 рр. постійною комісією при Міністерстві внутрішніх справ під головуванням товариша міністра О.О. Макарова і була направлена на "європеїзацію" поліції. Цей крок мав позитивні наслідки, оскільки обмежив втручання поліції в дії пожежників при гасінні вогню та почасти припиняв безконтрольне використання вогнеборців на сторонніх роботах.

Правова база пожежної охорони і на початку XX ст. значною мірою залишалася недосконалою і суперечливою. Для розв'язання цієї проблеми в березні 1910 р. III Державна Дума створила комісію по боротьбі з пожежами у складі 23 депутатів, серед яких були представники і від українських губерній. 30 березня 1911 р. у законодавчі палати Думи був направлений проект документа "Про деякі протипожежні заходи", розроблений членами комісії й пожежними спеціалістами. В проекті передбачалося утворення цільового протипожежного фонду та створення пожежної охорони в кожному населеному пункті, який нараховував не менше 100 дворів. У 1916

р. комісія на чолі з М.А. Остроградським підготувала два документи – про пожежний Статут і про зміни статей Положення, що стосувалися боротьби з підпалами. Однак подальший розгляд цих документів був припинений у зв'язку з подіями на фронтах Першої світової війни.

У цей період важливого значення набувають завдання забезпечення пожежної безпеки підприємств, що працювали на оборону, надання пільг щодо призову в армію членам добровільних пожежних формувань у містах, де не було професійної пожежної охорони. 24 лютого 1915 р. головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту видає наказ за № 8586, в якому вимагалося "вжити негайних заходів по попередженню від пожеж складів і технічних закладів, особливо на вузлових станціях і у великих містах" [21, 498]. До нагляду за протипожежним станом важливих об'єктів мали залучатися поліцейські частини і на допомогу їм обиватели.

У березні 1915 р. Міністерство торгівлі та промисловості провело спеціальну нараду для обговорення протипожежного стану підприємств воєнно-промислового комплексу. Зокрема на нараді відмічалося, що "незалежно від причин виникнення пожеж, пожежна охорона фабрик і заводів знаходиться у більшості випадків у незадовільному стані". Практичним наслідком наради стало видання циркуляру МТтаП представникам фабрично-заводської інспекції від 16 березня 1915 р. за № 2600 щодо покладення на них обов'язку по нагляду за протипожежним станом підприємств. Однак якихось суттєвих повноважень вони не отримали і могли лише "вказувати завідуючим відзначені у цьому відношенні недоліки" [22, 39]. Іншим суттєвішим позитивним моментом виходу вказаного циркуляру стала вимога обов'язкового створення на підприємствах пожежних дружин. Це давало можливість якщо не загасити пожежу на початку її виникнення, то хоча б зменшити її поширення до прибуття міської пожежної команди.

На наш погляд, події Першої світової війни певним чином вплинули на початок розв'язання проблеми щодо створення пожежного нагляду та більшої участі держави у формуванні, фінансуванні, підготовці кадрів для професійної пожежної охорони. Однак ця проблема у досліджуваний період так і не знайшла свого остаточного вирішення.

Таким чином, законодавча база щодо організації пожежної безпеки населених пунктів, підприємств, закладів освіти та культури у Південній Україні впродовж другої половини XIX – початку XX ст. залишалася недосконалою і суперечливою. Єдиного правового документу, який би визначав загальні правові, економічні та соціальні основи забезпечення пожежної безпеки на території України, регулював відносини державних органів, юридичних і фізичних осіб у цій галузі незалежно від виду їх діяльності та форм власності не існувало. Значна кількість законодавчих актів у галузі пожежної охорони нерідко суперечила одна одній та нормативним документам, які регулювали інші сфери права. Особливо на заваді протипожежного розпланування поселень стояла неузгодженість із питанням недоторканості приватної власності на землю та будівлі.

1.*Аксенов С.Г. Становление и развитие государственной противопожарной службы в Росии XV – XIX веках: (Историко – правовые аспекты): Автореф. дис… на соиск. учен. степ. к.ю.н.: (12.00.01) / Акад. МВД Рос. Федерации. – М., 1996.*

2.*Романов И.Е. Государственно – правовая деятельность по обеспечению пожарной безопасности в Российской империи в пореформенный период:(Истор.– прав. аспект): Автореф. дис… на соиск. учен. степ. к.ю.н.: (12.00.01) / С.-Петербург. юрид. ин-т. – СПб, 1996.*

3.*Трофимов А. Эпоха большого поджога // Пожарное дело, 1996. – №11; Максимов Н. Береженье лучше вороженья // Пожарное дело. – 1996. – № 5.*

4.*Томіленко А.Г. Державно-правові засади становлення й розвитку пожежної охорони в Україні (друга пол. XIX – початок XX ст.) // Актуальні проблеми державотворення в умовах адміністративної реформи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Запоріжжя: Юридичний ін-т МВС України, 2003.*

5.*Томіленко А.Г. Кримінальне законодавство в галузі пожежної безпеки та його застосування в Україні в XIX – на початку XX ст. // Наукові праці: Наук.-метод. журнал. – Т. 26. – Вип. 13: Історичні науки. – Миколаїв: Вид–во МДГУ ім. Петра Могили, 2003.*

6.*Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 313. – Катеринославське губернське жандармське управління. – Оп. 2. – Спр. 2658.*

7.*Устав строительный / Свод законов Росийской империи. – СПб., 1857. – Т. 12. – Ч. 1.*

8.*Устав пожарный / СЗРИ. – СПб., 1857. – Т. 12. – Ч. 1.*

9.*ЦДІАК України. – Ф. 348. – Одеська судова палата. – Оп. 2. – Спр. 8.*

10.*Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 1996.*

11.*Устав лесной / СЗРИ. – СПб., 1876. – Т. 8. – Ч. 1.*

12.*Устав лесной / СЗРИ. – СПб., 1908. – Т. 8. – Ч. 1.*

13.*ЦДІАК України. – Ф. 442. – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 770. – Спр. 20 а.*

14.*ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 656. – Спр. 132 д.*

15.*Городовое положение. – СПб.: Тип. В.Грацианского,1873.*

16.*ЦДІАК України. – Ф. 1252. – Штаб-офіцер корпусу жандармів в місті Одесі. –Оп. 633. – Спр. 62.*

17.*ЦДІАК України. – Ф. 280. – Київське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць. – Оп. 1. – Спр. 19.*

18.*ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 36. – Спр. 169.*

19.*ЦДІАК України. – Ф. 707. – Управління Київського учбового округу. – Оп. 256. – Спр. 263.*

20.*ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 656. – Спр. 195.*

21.*ЦДІАК України. – Ф. 574. – Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 1739.*

22.*ЦДІАК України. – Ф. 385. – Одеське жандармське управління. – Оп. 1. – Спр. 161.*

І.В. Десятніков

СТРУКТУРА НАЙМАНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Характерною рисою розвитку ринкових відносин у сільському господарстві України кінця XIX – початку XX ст. було використання поміщицькими та

селянськими господарствами найманої праці. Цілісне висвітлення цього питання неможливе без вивчення структури наймитства, що відображає ступінь поширення використання найманої праці, розвиток окремих галузей виробництва, особливості їх розвитку на різних етапах та у різних регіонах країни тощо.

Питання структури сільськогосподарського наймитства України кінця XIX – початку XX ст. розпочали вивчати ще економісти-сучасники досліджуваного періоду. У цей час з'являються праці А. Ярошка [1], М. Шаховського [2, 3], Я. Полферова [4] Т. Осадчого [5] та інших, що визначили критерії структуризації наймитства, співвідношення різних груп найманих робітників у різних кліматичних зонах та при виконанні різних робіт тощо.

Історики радянського та сучасного періодів розвитку вітчизняної історіографії звертаються до дослідження регіональних аспектів використання найманої праці, зокрема Півдня України (О.І. Лугова [5], Б.А. Трехбатов [6]) та Правобережжя (В. Пашук [7]). Порівняно з попереднім етапом, ці автори не лише визначають групи наймитства, але й аналізують причини, що визначили їх співвідношення та динаміку чисельності. Серед праць можна також виділити роботи С.М. Дубровського [8], А.М. Анфімова [9, 10], А.К. Буцика [10], Л.І. Гайдай [11], у яких питання структури наймитства вивчається у контексті як вітчизняної аграрної історії взагалі, так і окремих її аспектів зокрема.

Метою статті є об'єктивне з'ясування структури сільськогосподарського наймитства кінця XIX – початку XX ст. українських губерній у складі Російської імперії.

Найманих сільськогосподарських робітників кінця XIX – початку XX ст. можна розподілити за строком найму, місцем постійного проживання, професійним складом, статево-віковими ознаками.

Строки найму робітників визначалися перш за все сезонністю сільськогосподарського виробництва, яке зумовлювало найм не лише постійних, але й тимчасових робітників – поденних, тижневих, місячних, а також здільних.

Кожне наймаюче господарство найперше визначало потребу у річних робітниках, для яких цілий рік була робота. Постійні, або річні робітники поділялися на робітників-спеціалістів – машиністи, ковалі, столяри тощо – та рядових робітників. Частка кваліфікованих робітників серед річних наймитів була незначною. Наприклад, у Грушевській економії Ямпільського та Вінницького повітів Подільської губернії працювало 16 рядових робітників, 3 пастухи, 3 сторожі, гуменний, отаман, коваль та столяр [14, 37]. У Коловінецькому маєтку Терещенка, що складався з восьми економій, було зайнято 95 річних польових робітників, 93 – біля худоби, 47 сторожів, 4 кучери і 9 столярів [15, 4].

Строкові робітники наймалися господарствами переважно на період польових робіт – з березня по жовтень, тобто на вісім місяців. Рідше зустрічалися строки найму на 7, 6, 3, 2 та 1 місяць [16, 38]. У „гарячі" сільськогосподарські періоди – сінокіс, жнива, обробіток та збирання технічних культур – господарства вдавалися до поденного найму.

Місячні та поденні робітники наймалися і у зимову пору року – з листопада по квітень, але порівняно з літнім періодом найм цих груп робітників у ці місяці був значно менший. Так, наприклад, у Тростянецькому маєтку Л.Є. Кеніг Харківської губернії строкових та поденних робітників влітку наймали у чотири рази більше, ніж взимку [17, 96, 136].

Здільні робітники наймалися переважно у жнива для прополювання, підгортання та збирання картоплі й цукрового буряку та на роботи, що вимагали використання селянської тяглової сили – вивезення гною, обробіток грунту, перевозу тощо [16, 39].

Співвідношення між переліченими формами найму різнилися залежно від регіону та виконуваних робіт.

У кліматичних умовах півдня України, де характерним було різке коливання врожайності, землевласники не були зацікавлені у наймі постійних робітників і віддавали перевагу поденним та строковим, яких тут завжди можна було найняти в разі потреби. Співвідношення постійних та тимчасових робітників тут складало приблизно 1:3 [7, 57].

У лісостепу частка поденних робітників, порівняно з півднем України, була більшою. Так, у Смілянському маєтку Бобринського поденні робітники складали 85% усієї кількості наймитів, решту – строкові та річні робітники [18, 57]. У Привітовському маєтку Терещенка постійних (річних) робітників було 168 чоловік, строкових (літніх) – 215, задільних та поденних – 1960, або відповідно 7, 9 та 84% [19, 48]. За переписом 1910 р. у Полтавській губернії нараховувалося 20240 річних робітників, 62855 строкових і 100107 поденних, або відповідно 11, 34 та 55% [20, 35]. Постійні, або річні робітники у лісостеповій зоні складали, таким чином, до 10% їх загальної кількості.

Перевага поденного найму у лісостеповій зоні пояснюється значним насиченням ринку праці цього регіону. В цих умовах землевласники будь-коли протягом року без ускладнень могли найняти необхідну кількість робітників. Будучи відносно незалежними від сезонного приходу робітників, вони не мали нагальної потреби у наймі значної кількості постійних робітників. Разом із цим, більша, порівняно з Лівобережжям, частка поденників на Правобережжі пояснюється інтенсивним розвитком тут буряківництва, що потребувало більше поденних робітників, ніж посіви злаків.

Слід при цьому зазначити, що спостерігалася пряма залежність від місця розташування господарства та структурою робітництва за строком найму, що працювали у ньому. Чим віддаленішим від густонаселеної місцевості було наймаюче господарство, тим більше у ньому працювало строкових, у тому числі й найнятих на рік, робітників [18, 57].

На Правобережжі була також досить поширеною особлива форма найму, коли за певну плату в рік чи в літо селянин зобов'язувався відпрацьовувати певну кількість днів на тиждень [5, 67].

Звичайно, що таке співвідношення чисельності різних груп наймитів відрізнялося від обсягів робіт,

які вони виконували. Так, наприклад, на Правобережжі на долю поденних робітників припадало 42% робочих днів, річних – 40%, строкових – 10% та здільних – 8% [16, 33].

Вищенаведене співвідношення різних форм найму було характерним перш за все для поміщицьких господарств. У наймаючих селянських господарствах праця поденних робітників займала понад 80% [13, 120], що можна пояснити використанням селянським господарством в першу чергу власної робочої сили. Потреба у найманій робочій силі виникала лише на час жнив задля прискорення збору врожаю, аби запобігти його втратам, та для робіт, що вимагали наявності робочої худоби за умови, якщо такої у господарстві не було.

За основним місцем проживання наймані сільськогосподарські робітники поділялися на місцевих та прийшлих.

Найм прийшлих робітників був особливо характерним для півдня України. Значна нестача робочих рук на Півдні та вищі, порівняно з іншими районами, заробітні плати викликали значний приток сюди сільськогосподарських робітників з решти українських губерній, а також з Росії та Білорусії. Навіть при постійному зменшенні питомої ваги прийшлих робітників напередодні Першої світової війни їх частка у загальній кількості наймитів Півдня складала біля 70% [9, 348].

Протягом досліджуваного періоду відбувалося постійне коливання чисельності сільськогосподарських відхідників. До революції 1905 – 1907 рр. на Півдні спостерігався постійне збільшення кількості прийшлих робітників. Так, у Херсонській губернії 1903 – 1906 рр. їх кількість порівняно з 1888 – 1892 рр. зросла на 30%, у Таврійській – на 18% [4, 37].

З початком російсько-японської війни та під час революції 1905 – 1907 рр. починається поступове зменшення чисельності відхідників на сільськогосподарські роботи, оскільки 1904 – 1905 рр. значну частину чоловіків із села було мобілізовано до армії, а аграрні рухи, які розгорнулися по всій країні, оживили серед селян ілюзію про можливий переділ поміщицької землі [12, 84].

Так, у Херсонській губернії у 1907 – 1909 рр. кількість прийшлих робітників становила 82% показника 1904 – 1906 рр., а у 1910 – 1912 рр. – 70%. У Таврійській губернії порівняно з 1904 – 1906 рр. у 1907-1909 рр. чисельність прийшлих робітників становила 84% і у 1910 – 1912 рр. – 68%. У Катеринославській губернії – відповідно 78 та 62% [9, 346]. Таким чином, кількість прийшлих сільськогосподарських робітників на Півдні зменшилася на 30 – 38%.

Скорочення кількості прийшлих робітників на Півдні пояснюється кількома чинниками. По-перше, внаслідок приросту населення та процесів диференціації селянства збільшилася пропозиція робочих рук з боку місцевого населення і частка місцевих робітників серед сільськогосподарських наймитів Півдня поступово зростає. Якщо у 1882 – 1891 рр. місцеві робітники становили 20% загальної чисельності сільськогосподарських наймитів, 1892 – 1901 рр. – 28%, то у 1902 – 1912 рр. вже 31% [21, 73]. По-друге, відбувалося скорочення сільськогосподарського відходу з Лісостепу. Причиною цього була Столипінська реформа. В ході її проведення зріс регіональний попит на робочу силу, а також активізувались селянські переселення.

Після революції, особливо з 1909 р., на співвідношення прийшлих та місцевих наймитів великий вплив мав інтенсивний розвиток промисловості, що викликав значний відхід робітників на роботу у міста та відповідно скорочення кількості тих, хто рухався у південні губернії у пошуках роботи у сільському господарстві [4, 43].

На скорочення сільськогосподарського відходу у південні українські губернії вплинуло поширення роботи українських селян за наймом за кордоном [4, 43] та збільшення відходу селян із центральних губерній імперії на південний схід країни – у Заволжя та Сибір, де спостерігалося збільшення посівних площ [10, 27]. Звичайно, це зменшило притік робітників на південь України.

Порівняно з Півднем, частка робіт, виконуваних прийшлими найманими робітниками на Правобережжі та Лівобережжі, була незначною. Наприклад, напередодні Першої світової війни у маєтках Бобринського на Правобережжі серед строкових та поденних робітників прийшлі становили 7% усіх найманих робітників, але з врахуванням здільних робіт прийшлі становили не більше 1/20 усіх сільськогосподарських робітників [18, 60].

У Лісостепу прийшлі робітники наймалися переважно у час обробітку посівів буряку, що вимагало короткотермінового використання великої кількості робочих рук, а при значних площах цієї культури місцевих робітників часто не вистачало. Праця прийшлих робітників використовувалась і під час жнив, оскільки місцеві селяни часто були зайняті збиранням врожаю на власних землях і для вчасного початку робіт було необхідно наймати робітників з інших місць.

Поділ найманих робітників за галузями сільського господарства можна простежити за результатами перепису 1897 р. Так, у рільництві було зайнято біля 361,8 тис. чол., у скотарстві – біля 417,2 тис. чол. і понад 12,4 – у решті галузей, або відповідно 87, 10 і 3% усіх зареєстрованих переписом робітників [22, Приложение, 2 – 3]. Проте з урахуванням робітників що наймалися на літній період і не були враховані даним переписом, що проводився у січні, частка робітників, зайнятих у землеробстві, мала бути ще більшою.

Професійний поділ сільськогосподарських наймитів визначався перш за все не певними вміннями робітника, оскільки селянська праця не вимагала особливої кваліфікації і селянин міг виконувати фактично будь-яку роботу, а видом сільськогосподарських робіт, для виконання яких він наймався. Тому поділ робітників на орачів, сівачів, косарів, сапальників, гребців, в'язальників тощо був досить умовним.

Виділялась особлива група робітників „біля машин" – робітники, що обслуговували сільськогосподарські машини. Більшість їх не могла отримати необхідні для цієї роботи вміння та навички у власному господарстві, а тому наймачам доводилося навчати таких робітників.

Виділялися також „чоловічі", „жіночі" та „дитячі" професії. До перших належали роботи по первинному

обробітку ґрунту – оранка, культивування, боронування, сіяння, косіння сіна та хліба і складання його в скирти, молотьба, перевезення. До других – прополювання та підгортання, загрібання сіна, в'язання снопів. Виключно жіночою працею оброблялися плантації тютюну у Криму. Дітей наймали як погоничів худоби при обробітку ґрунту, для збирання комах-шкідників, колосків, підпасками та на інші роботи, що не вимагали значної сили та вмінь. Роботи по догляду за худобою, копання буряку, біля машин за статтю не вирізнялися.

Таким чином, професійні здібності сільськогосподарського робітника в кінці XIX – на початку XX століття не залежали від його освіти, вмінь та навичок. Тому основне групування сільськогосподарських робітників відбувалося за їх фізичною силою, віком і статтю.

Всі робітники розподілялися насамперед на дві основні групи: повних робітників та напівробітників, які в свою чергу поділялися на кілька підгруп. Повні робітники, до яких належали чоловіки віком від 18 до 45 – 50 років, повинні були вміти виконувати всі види сільськогосподарських робіт. Напівробітниками вважалися жінки віком від 18 до 40 років, молоді хлопці до 20 років і чоловіки віком від 50 до 60 років. Напівробітники-чоловіки поділялися ще на дві категорії: від 12 до 16 років – це, власне, і були напівробітники, та напівробітники більшої сили, або „три чверті" робітника – робітники 16 – 20-річного віку, здатні виконувати роботу повного робітника, крім косіння. Старі чоловіки наймалися переважно у якості сторожів. Діти від 8 до 14-річного віку складали групу напівробітників малої допомоги [1, 117]. 2/3 робітника, або „третяки", не зобов'язувалися косити, носити мішки, а працювали, головним чином, на жатках та молотарках [23, 53]. Виділялася також окрема група робітників, які наймалися зі своєю худобою та не входили до загальної системи оплати праці.

Залежно від сезону та виконуваних робіт частка чоловічої, жіночої та дитячої праці значно різнилася. Частка жіночої праці у сільськогосподарському виробництві України, за даними першого всеросійського перепису населення 1897 р., складала 27% [22, Приложение, 2 – 3]. Перепис проводився взимку, тому не охоплював робітників, що наймалися протягом весняно-літнього періоду, – строкових та поденних. Із урахуванням цього частка жінок значно зростає. Так, на поч. 90-х рр. XIX ст. в Ананьївському та Єлизаветградському повітах Херсонської губернії серед річних робітників жінки складали 19%, серед строкових – 22%, а серед поденних – 40,7% [2, 118]. Це пояснюється тим, що жіноча праця використовувалася переважно для виконання „жіночих" сільськогосподарських професій, про які ми говорили вище і які припадають на весняно-літній період року. Разом із тим, перевага у цю пору року поденного найму жінок над строковим пояснюється тим, що основні роботи виконували чоловіки і у господарстві було недоцільністю тримати наймита, у даному випадку жінку, що потрібен, в основному, лише на час збирання врожаю.

Особливо частка жінок серед наймитства переважала у районах вирощування цукрових буряків. Так, у маєтку Гута Харківської губернії у 1912 р. жінки складали 43,6%, чоловіки – 31,4% загального складу робітників [11, 52].

Частка дитячої праці, за даними перепису 1897 р., становила 10% [22, Приложение, 2 – 3]. Проте у строковому та поденному наймі частка підлітків зменшувалася. Так, в Ананьївському та Єлизаветградському повітах на поч. 90-х рр. XIX ст. строкові та поденні наймити-діти становили відповідно 0,7% та 1,5% проти 17,9% річних [2, 118]. Зменшення відсотку дітей у загальній масі сільськогосподарських наймитів можна пояснити тим, що при виконанні основних сільськогосподарських робіт частка праці, яку могли виконувати діти, була все-таки незначною. Дітей у якості робітників малої допомоги – служок, підпасків, свинарів – наймали переважно на рік і більше.

У селянських господарствах жіноча та дитяча праця знаходили значно більше застосування, ніж у поміщицьких. Частка напівробітників та підлітків, що наймалися на літній строк, у великих господарствах не переважала 20 – 30%, у середніх та особливо у дрібних їх частка доходила до 70 – 80% [1, 124]. Перевага найму жінок та дітей у селянських господарствах пов'язана з відносною дешевизною їх праці порівняно з чоловічою.

Таким чином, з одного боку, склад наймитства відображав тогочасний стан розвитку сільського господарства. Через сезонність сільськогосподарського виробництва основна маса робітників була тимчасовими – сезонними, місячними, поденними та здільними. Провідна роль рільництва призводила до значної переваги робітників, зайнятих у цій галузі. При домінанті ручної праці, внаслідок незначного поширення механізованих робіт, частка спеціалістів була малою. Основним критерієм класифікації робітників була фізична сила, а тому переважала чоловіча праця. З іншого боку, структура найманих сільськогосподарських робітників значною мірою відображала тогочасний стан на ринку праці. По-перше, через нерівномірне забезпечення робочими руками різних районів України утворилося дві групи робітників за місцем постійного проживання – місцеві та прийшлі. По-друге, значна пропозиція робочих рук викликала поширення дешевої жіночої та дитячої праці.

1. *Ярошко А. Рабочий вопрос на юге: Его прошедшее, настоящее и будущее. – М., 1894.*
2. *Шаховской Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы. – М., 1896.*
3. *Шаховской Н.В. Земледельческий отход крестьян. – СПб., 1903.*
4. *Полферов Я.Я Сельскохозяйственные рабочие руки: (статистико-экономический очерк). – СПб., 1913.*
5. *Осадчий Т.И. Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае: (на Украине, Подолии и Волыни). – К., 1899.*
6. *Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. – К., 1965.*
7. *Трехбатов Б.А. Наёмный труд в сельском хозяйстве юга России в период капитализма. – Краснодар, 1980.*
8. *Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.). – Львів, 2001.*
9. *Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – М., 1975.*
10. *Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая*

борьба крестьян Европейской России. 1881-1904 гг. – М., 1984.
11.Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России: (Конец XIX – начало XX века). – М., 1969.
12.Буцик А.К. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції. – К., 1957.
13.Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906-1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1982. – №7.
14.Руссановский А.К. Имения Грушевцы и Будки (Подольской губ., Ямпольского и Винницкого уездов). – К., 1897.
15.Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 830. – Оп. 1. – Спр. 848.
16.Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. – Вып. IV. – К., 1915.
17.Тростянецкое имение Л.Е. Кениг и н-ки. – Х., 1913.
18.Головня В. Смела: Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии для Всероссийской выставки 1913 года в Киеве. – К., 1913.
19.ЦДІАК України. – Ф. 830. – Оп. 1. – Спр. 848.
20.Рклицкий М.В. Из прошлого и настоящего чернозёмной деревни: Экономические очерки, статьи и заметки. – Полтава, 1914.
21.Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 5038.
22.Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1906.
23.Отчёты о деятельности врачебно-продовольственных пунктов в Екатеринославской губ. за 1911 год. – Екатеринослав, 1912.

В.О. Коваленко

ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПИТАННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Селянське питання у пореформеній Росії залишалося одним із актуальних як з економічної, так і політичної точок зору. В економічній думці порізному визначалися перспективи розвитку як селянства, так і сільського господарства в цілому. Деякі ідеї стали основою політичної практики, деякі залишилися лише як зразок теоретичної моделі.

Історіографія обраної теми не досить широка. Проте існує ряд праць, у яких тією чи іншою мірою висвітлені окремі сюжети. Так, В.В. Звєрєв досліджує теоретичну спадщину російських економістів М. Даніельсона і В. Воронова, з'ясовує спільні та відмінні риси їх концепцій [1]. Л.П. Горкіна – історію політичної економії в Україні, зокрема місце аграрного питання серед наукових пошуків провідних дослідників-економістів в кінці XIX – на початку XX ст. [2]. В.Г. Сарбей розкриває наукову діяльність М. Зібера, його економічні ідеї та погляди [3]. Економіко-психологічні ідеї П.Б.Струве проаналізовано у працях І.Є. Задорожнюка [4]."Український" період у діяльності всесвітньовідомого науковця, економіста М. Туган-Барановського, концептуальні положення його теорії щодо майбутнього селянства висвітлює В.М. Мойсієнко [5]. Оригінальну концепцію селянського господарства А.В. Чаянова досліджено Н.А. Гогаліною [6]. Однак спеціального комплексного дослідження немає.

Отже, метою цієї статті є висвітлення поглядів провідних економічних діячів на селянську проблему в Росії, їх спільних та відмінних рис.

З другої половини 80-х років XIX ст. у соціально-економічній думці Росії починають домінувати ідеї ліберального народництва. Цьому сприяв розвиток капіталістичних відносин в країні, які зумовили посилення диференціації селянства. Ліберальні народники були фактично виразниками інтересів сільської буржуазії. Свою економічну теорію пов'язували з ідеєю некапіталістичного шляху розвитку Росії. Їх ідеалом було міцне селянське господарство, яке протиставлялося капіталістичному. Ставилася вимога розширення селянського землеволодіння, впорядкування орендних відносин, надання селянам позичок. Отже, фактично йшлося про створення умов, необхідних для капіталістичного розвитку сільського господарства [7, 287–288].

Щодо поглядів відомих економістів М. Даніельсона і В. Воронцова, то головні розбіжності у їх підходах до оцінки впливу капіталізму на селянське господарство стосувалися соціальної сфери. Вони погоджувалися з тим, що йшов процес втягнення сільськогосподарського виробництва в товарно-грошові відносини, що село перетворювалося у фінансовий резервуар капіталістичної еволюції країни. Однак розшарування селянства оцінювали порізному. М. Даніельсон вказував на поглиблення майнової нерівності, що серед селян відбувається процес диференціації на два якісно відмінні прошарки: домогосподарів, що мають хоча б якесь господарство, і незаможних, які, не маючи худоби, повинні припинити обробіток своєї землі. В. Воронцов, навпаки, відкидав суттєве соціальне розшарування в середині села. Основна боротьба, згідно його висновків, велася не між двома крайніми угрупуваннями селян (багатими і бідними), а між масою дрібних господарів в цілому, з одного боку, і якимись ворожими силами – з іншого. При цьому всі селяни рівною мірою відчували негативний вплив зовнішніх умов існування. Та все ж таки, на відміну від М. Данільсона, В. Воронцов наполягав на відносній стійкості селянського господарства, його більш значній протидії зовнішнім впливам [1, 164].

Вчені не вважали соціальне розшарування процесом, що завершився в 70-90-ті роки XIX століття, про це говорити було ще рано. Тому одним із головних дорікань, яке закидав В. Ленін народницьким економістам, було нерозуміння ними того, що селянство повністю розкололося на протилежні групи. В своїх працях М. Даніельсон і В. Воронцов поставили цілий ряд питань, пов'язаних із особливостями розвитку російського капіталізму, зокрема проблему

переходу до ринкової економіки в країнах з переважно аграрним способом виробництва, межі протидії традиційного селянського господарства капіталістичним законам ринку та інші [1, 164–165].

Вчені-економісти ліберально-народницького напряму у своїх працях значне місце приділяли аграрному питанню, зокрема проблемі збереження общини. М.О. Коблуков, наприклад, вважав відробітки формою поєднання інтересів поміщиків і селян, а О.С. Посніков виступав за збереження общини, розширення її меж за рахунок державних земель [7, 289].

Відомий український вчений-економіст І. Вернадський, вбачаючи у селянській общині з усіма її атрибутами (пополосне землекористування, переділи землі, кругова порука та примусове ведення господарства) середньовічний пережиток, відживаючу форму, що гальмує розвиток сільського господарства в країні, різко виступав проти її збереження [2, 109].

Цю ж точку зору поділяв і Д. Струков. Він більше 20 років працював інспектором сільського господарства південних губерній, де понад 90% землі перебувало в общинному землекористуванні. Посилаючись на вітчизняний та західноєвропейський досвід землекористування, Д. Струков у своїх "Зауваженнях на проект про охорону лісів та луків" доводив, що община вже розпадається і цим користується у своїх інтересах заможна частина селянства. Селянська община обмежує господарчу діяльність кожного селянина, його особисту ініціативу й усілякі видатні здібності. Д.Струков, як й І. Вернадський, був прихильником вільного особистого селянського володіння землею. Він розвивав ідею про доцільність роздріблення поміщицьких маєтків шляхом продажу частини землі або передачі її в оренду селянам, тобто перебудови сільського господарства на засадах селянського господарства фермерського типу [2, 108–109].

Противником общини був М.Х. Бунге – відомий вчений-економіст, міністр фінансів Росії 1881–1886 рр. [8, 510]. Визначивши общину як пережиток, що знайшов свій вирок у народній свідомості, він відкидав будь-яку можливість переходу на її основі до колективного землеробства у кооперативних (артільних) формах [2, 109]. М.Х. Бунге вважав конкуренцію основою капіталістичного способу виробництва, виступав проти обмеження приватної власності. Лише вільний розвиток промисловості й торгівлі, на його думку, міг забезпечити розквіт творчих сил суспільства [3, 79]. Тому обмеження, що стосувалися власності на землю, порядку її придбання, відчуження, отримання у спадок, М.Х. Бунге вважав перешкодою до вільного користування землею [9, 155].

У 1894 році вийшла книга П.Б. Струве, яка схвилювала всю Росію невідомим до того тлумаченням "проклятого" для країни аграрного питання. Її лейтмотивом була критика народництва і утвердження нового різновиду "об'єктивного" соціального аналізу – марксизму [4, 149]. П. Струве намагався виявити багатий потенціал "общинного духу". Він відзначав, що крайній індивідуалізм породжує велику кількість асоціацій. Індивідуалізм і асоціація, таким чином, ніяк не суперечать один одному, навпаки, вони знаходяться між собою в необхідному історико-психологічному зв'язку. Коли це так, то натуральне і мінове господарства психологічно не врівноважені: перше можливе на началах общинності, друге допускає співвідношення начал індивідуалізму і общинності; в першому особливість придушується общиною, в другому – зливається з духом общинності через асоціації [4, 150]. Вчений доводив, що бажання і вимога зберегти общину і "народне виробництво" в плані економічної політики означає їх підтримку з боку держави; у свою чергу така підтримка, стримуючи розвиток народного господарства, посилює позиції держави і підриває статус інтелігенції. "Мої особисті симпатії зовсім не на стороні економічно міцного, пристосованого до товарного виробництва селянства. Але я не можу не бачити, що політика, направлена на створення такого селянства, буде єдиною розумною і прогресивною політикою, так як вона піде назустріч історично невідворотному процесу капіталістичного розвитку" [4, 151].

Основні положення марксизму щодо історичної долі селянського господарства, кооперації в цілому й виробничої кооперації та її ролі в умовах капіталізму, а також у майбутньому соціалістичному перетворенні сільського господарства викликали серед російських та українських науковців неоднозначну реакцію. Представники ліберального народництва почали широко застосовувати критику К. Марксом капіталістичного господарства та соціальних наслідків його розвитку для того, щоб довести необхідність і можливість обминути цей етап суспільного розвитку. Вони пропонували використати ті можливості, які вони вбачали в російській зрівняльній общині, запобігти пролетаризації селянства шляхом розвитку артільних форм кооперації. Для України ці погляди були нетиповими. Їм віддали певну данину лише окремі представники відомої плеяди українських земських діячів та статистів: М. Левитський, П. Червинський та ін. У цілому ж демократично налаштовані земські діячі, які були стійкою опозицією економічній політиці російського царату, не сприйняли ні насаджуваних ним до початку XX століття "общинних ідеалів", ні марксистської аграрної програми [2, 121–122].

Ідеалом сподвижників марксизму завжди було велике державне господарство: "Існуюче ще велике землеволодіння, – писав Ф. Енгельс у 1873 році, – дасть нам бажану основу для того, щоб за допомогою асоційованих працівників повести землеробство у великому масштабі, при якому тільки й можливе застосування всіх сучасних допоміжних засобів, машин і т. д., і тим самим наочно показати дрібним

селянам переваги великого господарства на засадах асоціації". Для переходу дрібного селянства до цієї форми сільськогосподарського виробництва К. Маркс передбачав ряд заходів з боку пролетаріату, "які в зародку полегшують перехід від приватної власності на землю до власності колективної, так, щоб селянин сам прийшов до цього господарським шляхом" [2, 120 – 121].

Неоднозначне ставлення до різних складових марксистського економічного вчення виявилося у працях пропагандиста та популяризатора марксизму в Росії та Україні М. Зібера. Він вніс значний вклад у розвінчання народницьких ілюзій щодо можливості некапіталістичного розвитку країни та виключної самобутності російської общини, розкрив існування останньої, подібно до такого ж суспільного інституту в країнах Західної Європи, як закономірний етап на шляху утворення дрібної селянської власності. Він був переконаний у перевагах великого сільського виробництва, у його перемозі над дрібним селянським господарством. Останнє, на думку М. Зібера, буде поглинуте і витіснене крупним землеробством [2, 122–123].

Відомий мислитель, науковий діяч С.А. Подолинський свої сподівання в галузі соціально-економічних перетворень в українському селі пов'язував з ідеєю виробничого кооперування. Він вбачав його окремі засади в передільній російській общині з її круговою порукою (хоча добре бачив наростаючі в ній процеси майнового розшарування селянства). Він навіть віддавав їй перевагу порівняно із значно поширенішим в Україні подвірним землекористуванням. Ідеал С.А. Подолинського – велике колективне господарство із спільною власністю на землю й інші засоби виробництва, спільною працею та розподілом за нею. Заперечуючи приватну власність на землю (велику і дрібну), він у той же час висловлювався як проти її націоналізації, так і муніципалізації. Майбутній суспільно-економічний лад він вбачав у формі федерації промислових і сільськогосподарських громад із передачею їм засобів виробництва [2, 125 – 126].

В історії світової економічної думки почесне місце займає наукова спадщина М.І. Туган-Барановського (1865 – 1919 рр.). У багатьох його працях досліджено низку складних економічних проблем, починаючи з теорії цінності й закінчуючи теорією розподілу [5, 10]. У роки перебування на Полтавщині М. Туган-Барановський був повітовим і губернським земським гласним, брав активну участь у широко розгорнутому урядом на той час, напередодні столипінських реформ, обстеженні стану й потреб сільського господарства і, звичайно, продовжував наукову діяльність. Він глибоко вникав у життя українського села, прагнув зосередити увагу урядових кіл на своєрідності його умов, на соціально-економічних та культурних потребах селянства. Його глибоко хвилювали проблеми земельної реформи, що готувалася урядом, програми і пропозиції щодо реформи різних соціальних груп, партій тощо. Показовим у цьому відношенні є опублікована у 1906 році в журналі "Мир божий" стаття "Земський учитель в Лохвицком уезде (Письмо из Лохвицы)", а також підготована ним записка щодо державної організації переселенської справи в Україні, зокрема в Полтавській губернії [10, 83].

Вчений проаналізував проекти земельної реформи, починаючи від кінця XVII століття (ідеї Томаса Спенса) і до надзвичайно популярних ще на початку XX століття ідей Генрі Джорджа щодо націоналізації землі в різних її варіантах та окреслив власну позицію. Всі проекти М.Туган-Барановський оцінював передусім з точки зору їхньої відповідності інтересам основної маси землеробів – дрібних фермерів та селянства. Саме такий підхід вченого заперечував ідею націоналізації землі перш за все як акту, спрямованого на ліквідацію не тільки великого, але й дрібного землеволодіння, тобто позиції лівої соціал-демократії. Остання ґрунтувалася на догматичному сприйнятті положення марксизму про неминучу загибель у близькому майбутньому дрібного селянського господарства [5, 10]. У цьому зв'язку вчений звернув увагу на ті явища сучасної йому дійсності, що не вкладалися у висновки К. Маркса щодо тенденцій і наслідків концентрації та централізації суспільного виробництва. В сільському господарстві не спостерігалося нічого подібного до концентрації та централізації виробництва, які були характерні для еволюції промисловості. Сільське господарство не тільки не знищувалося крупним капіталістичним землеробством, але навіть зростало в більшості випадків за рахунок останнього. Серед причин цього М. Туган-Барановський, як і більшість дослідників того часу, вбачав ряд природних і суспільно-економічних факторів: своєрідність землеробства, відмінність його технічних та економічних умов. Висновки вченого ґрунтувалися на історико-емпіричному дослідженні процесів еволюції сільського господарства в Росії та Україні, вони свідчили про помилковість уявлень К. Маркса щодо закономірності аграрної еволюції, тому що "Капітал" написаний в Англії і аграрне питання є прогалиною, оскільки тут сільське господарство перебувало зовсім в інших умовах [11, 78 – 79]. М. Туган-Барановський наголошував на нереальності марксистських уявлень, підкреслював факт стійкості трудового селянського господарства та необхідність здійснення земельної реформи в інтересах його підтримки і розширення. З цього часу аграрна складова економічної теорії стає предметом пильної уваги вченого до останніх днів його життя і діяльності [5, 10].

Інший відомий економіст – А.В. Чаянов – увійшов у історію аграрної економічної науки як засновник концепції некапіталістичного шляху розвитку селянства, творець теорії трудового селянського господарства. Організаційно-виробничий напрям, яскравим представником якого був А. Чаянов, зародився на початку XX століття і був тісно пов'язаний з практичною діяльністю агрономів. Ця наукова течія формувалася як частина практичної агрономії. Основним предметом вивчення для представників організаційно-виробничої школи було сімейне селянське господарство, що не використовувало найманої праці [6, 35].

Одне з основних положень своєї майбутньої теорії – положення про особливу мотивацію селянського сімейного господарства і його специфічну некапіталістичну природу – А. Чаянов почав розробляти після закінчення сільськогосподарської

академії. У 1912 році в роботі "Нариси по теорії трудового господарства" він розробив положення про те, що кожне трудове господарство має природну мету своєї продукції, яка визначається співвідношенням розмірністю річної праці зі ступенем задоволення потреб працюючої сім'ї. Вчений, визнаючи залежність між кількістю робочих рук і розмірами земельної ділянки, довів, що добробут селянської сім'ї залежить не від розмірів земельної ділянки, а від кількості робітників і споживачів у сім'ї. Таким чином, ще до революції А.В. Чаянов окреслив основи майбутньої сімейно-трудової теорії, розробив основні її аспекти [6, 36 – 37].

Академік В. Косинський у своїй надзвичайно актуальній, пов'язаній з аграрною кризою в країні, праці "До аграрного питання. Селянське і поміщицьке господарство" вперше зробив спробу дослідити техніко-економічну природу селянського і поміщицького господарства, щоб віднайти причини кризи. Щодо селянського господарства, зробив далекоглядний висновок про цілком життєздатну, сильну і здатну до розвитку форму підприємства, яке може витримати різні негаразди господарського життя краще, ніж велике капіталістичне сільськогосподарське підприємство [12, 134 – 135]. В. Косинський зазначив, що причини, які викликали аграрну кризу, перебувають поза природою селянського господарства і з ним органічно не пов'язані. Головним фактором, що руйнував селянський добробут, вчений вважав передусім успадковане від реформи 1861 року малоземелля і незадовільний культурно-правовий стан, в якому перебувало селянство Росії. Він виступав за збільшення селянського землеволодіння, що буде сприяти покращенню техніки сільськогосподарського виробництва, знищенню оренди і зменшенню податків. Вчений наполягав на необхідності мирного еволюційного шляху розвитку селянського господарства [12, 135]. Він офіційно вступив до кадетської партії, прихильність до якої здавна відчував. У вересні 1913 року В.Косинський брав участь у Першому Всеросійському сільськогосподарському з'їзді в Києві з доповіддю "Декілька слів з приводу еволюції в сільському господарстві". В.І.Ленін піддав його виступ нищівній критиці, заперечуючи мирний шлях розвитку селянського господарства взагалі. З цього часу В.А. Косинський вже мав "буржуазне" забарвлення, що позначилося на його долі у роки радянської влади [12, 136 – 137].

Таким чином, селянське питання та шляхи його вирішення стали об'єктом наукового дослідження цілої плеяди як російських, так і українських економістів у другій половині XIX – поч. XX ст. Ними був розроблений цілий ряд концепцій та теорій, які стали базою майбутнього наукового пошуку.

1.Зверев В.В., Н.Ф. Даниельсон, В.П. Воронцов: капитализм и пореформенное развитие русской деревни // Отечественная история.–1998.–№1.

2.Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні. Остання третина XIX–перша третина XX століття.–К., Наукова думка.–1994.

3.Сарбей В.Г. Микола Зібер у контексті своєї й нинішньої епохи // Український історичний журнал.–1995.–№6.-с.79-91.

4.Задорожнюк И.Е. Экономико-психологические идеи П.Б. Струве // Психологический журнал.–1995.–Т.16., №1.

5.Мойсієнко В.М. "Український" період у суспільній діяльності та творчості М.І.Туган-Барановського (1901–1904 роки) // Український селянин. –Черкаси, 2002.–Вип.6.–С.10–11.

6.Гогалина Н.Л. Концепция крестьянского хозяйства А.В.Чаянова // Вестник Моск. ун-та. С.История.–1993.–№4.–С.35–46.

7.Історія економічних учень: Підручник.–К.:КНЕУ, 1999.–564 С.

8.С.Ю.Витте. Избранные воспоминания. 1849–1911 гг.–М.: Мысль, 1991.–708 С.

9.Українська економічна думка. Хрестоматія.–К.: Знання, 1998.–448С.

10.Горкіна Л.П. Михайло Іванович Туган-Барановський: сторінки життя і творчості // Економіка України.–1993.–№11.–С.80–87.

11.Горкіна Л.П. Економічна теорія марксизму в системі економічної науки на Східній Україні на зламі XIX–XX століття // Економіка України.–1992.–№6.–С.75–81.

12.Матвєєва Л. Академік Володимир Косинський // Київська старовина. –1998.–№6.–С.130–145.

В.О. Куліков

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Актуальність вивчення історії селянського господарства періоду другої половини XIX – початку XX ст. визначається його важливим місцем у соціально-економічній системі України. Селяни становили близько 9/10 від усього населення, рівень їхнього життя та ефективність господарювання позначалися на таких важливих показниках, як забезпеченість населення продуктами сільського господарства, ємкість і розмір внутрішнього ринку, середній культурний рівень населення тощо.

Вивчення історії селянського господарства завжди було в центрі уваги української та російської історіографії. Аналізуючи становище селянського господарства – основного виробника валової та товарної сільськогосподарської продукції – дослідники однозначні у висновках про низький рівень народного добробуту, відсталість та недостатність матеріально-технічної бази селянського господарства, незадовільний культурний рівень селян. У визначенні причин такого становища історики розходяться. Так, народники вважали основними причинами тяжкого становища селянства руйнування общини, соціальну диференціацію та проникнення у село товарно-капіталістичних відносин. Марксисти – навпаки – напівфеодальний характер аграрного ладу, наявність у ньому значної кількості феодальних пережитків, до головних із яких вони зараховували поміщицьке землеволодіння і пов'язану з ним відробіткову систему. На думку дослідників ліберального напряму, суть проблеми полягала у низькому культурному рівні сільського населення, відсутності свободи пересування і т. ін.

На початку XX ст. низка проблем в аграрному секторі України, як і всієї Російської імперії, набула особливої гостроти. У літературі ця проблема отримала назву так званого „селянського" або „аграрного" питання. Вивченню аграрного питання в межах усієї Росії й України присвячено велику кількість робіт [1 – 7]. Однак на сьогодні проблема залишається не до кінця з'ясованою.

Автор статті ставить за мету визначити на матеріалах Харківської губернії сутність селянського питання, з'ясувати його причини та гостроту, а також проаналізувати динаміку сільськогосподарського виробництва селянського господарства Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Суть аграрного питання відомий спеціаліст О. Кауфман визначав так: „Аграрне питання – це питання про малоземелля, про недолік землі, що тісно пов'язано із сільськогосподарським питанням – про продуктивність землі, про те, що земля дає і що вона може давати" [5, 135]. Отже, аграрне питання насправді розпадається на три тісно взаємопов'язаних складові: аграрного перенаселення, недостатності землі та низького рівня сільськогосподарського виробництва.

При тодішньому низькому рівні продуктивності сільськогосподарського виробництва нестача землі відчувалася вже відразу після проведення реформи 1861 р. З часом через швидкий природний приріст населення (у сільській місцевості Харківської губернії за пореформені роки чисельність населення подвоїлась) середні розміри наділів на двір постійно зменшувалися. Лише за 28 пореформених років (1877 – 1905 рр.) середній наділ у Харківській губернії зменшився з 9,8 до 7,3 дес. на двір [8, 10 – 11]. У зв'язку зі зменшенням відносної кількості землі виникає таке явище, як аграрне перенаселення.

Сутність проблеми аграрного перенаселення полягає у тому, що кожній системі господарства відповідає гранична густота населення, яке може знайти собі в умовах певного господарства необхідні засоби існування. При досягненні цієї межі настає аграрне перенаселення – відносний недолік землі [9, 27]. Щільність сільського населення Харківської губернії в 1913 р. становила приблизно 59,5 осіб на кв. версту. В окремих повітах цей показник варіювався від 42,6 в Старобільському до 87,3 в Сумському повітах Харківської губернії [10]. Такій щільності населення звичайно відповідає поліпшена трипільна система господарювання. У Харківській губернії на початку XX ст. переважало трипілля зі значними елементами рябопілля. При тому рівні сільськогосподарського виробництва, що існував, селянське господарство не могло поглинути всі трудові ресурси, тому на селі утворюється частка „зайвих" людей.

Подолати аграрне перенаселення можливо двома шляхами: екстенсивним – розширенням землекористування чи колонізацією незайнятих земель та інтенсивним – підвищенням продуктивності наявного землекористування. У Харківській губернії в пореформений період мали місце обидва варіанти.

У другій половині XIX – на початку XX ст. селяни значно розширили своє землеволодіння та землекористування за рахунок купівлі та оренди земель. При цьому розміри господарства відставали від наявних у ньому робочих рук. У такій ситуації ласим шматком були великі приватновласницькі землі поміщицького типу. Більшість селян чекала й вимагала їхнього перерозподілу. До того ж багато хто з дослідників (особливо з табору народників та марксистів) також вважали, що перерозподіл цього земельного фонду міг би значно покращити ситуацію.

Залишаючи поки осторонь питання про практичну можливість і доцільність перерозподілу поміщицького землеволодіння, спробуємо з'ясувати, наскільки суттєвим був би приріст селянського надільного землеволодіння, якби були перерозподілені всі землі, що перебували у приватній власності, розмір ділянок яких перевищував 50 дес. До таких належали землі дворян, духовенства, купців і почесних громадян, міщан, селян, іноземних підданих та ін. приватних власників, земельні ділянки яких перевищували 50 дес. Наші підрахунки на основі даних земельного перепису 1905 р. засвідчили, що в Харківській губернії таких земель було 1215,4 тис. дес. (без селянських – 1044,8 тис. дес.) [8, 11 – 13]. Якщо поділити їх на кількість господарств – власників наділів, то вийде прибавка в 3,3 дес., або 45,7 % (середній наділ складав 7,3 дес. на двір). Без урахування селянських земель – 2,9 дес., або 39,3 %. На перший погляд, не так уже і мало. Однак, по-перше, землі, що теоретично могли бути розподілені між селянами, були вкрай нерівномірно розміщені в різних місцевостях губернії, отже, і наділення не могло б бути „рівним" та „справедливим" з об'єктивних причин. По-друге, значна частина (не менше третини) поміщицьких земель перебувала у фактичному користуванні селян. Таким чином, при урахуванні орендного фонду земель, „придатних" для розподілу, залишається ще менше. Можна говорити лише про перерозподіл капіталів, що йшли із селянського господарства як платежі за оренду. По-третє, на тих поміщицьких землях, які не здавалися в оренду селянам і на яких поміщики самі вели господарство, як наймані робітники використовувалися знову ж таки селяни. По-четверте, швидкий природний приріст населення швидко б „з'їв" „поміщицьку" надбавку до селянського господарства й ситуація повернулася б на круги свої.

Крім того, потрібно враховувати ряд негативних наслідків від ліквідації великих приватновласницьких володінь. В економічному плані – це зменшення товарності й більша натуралізація сільського господарства, зменшення врожайності й валових зборів сільськогосподарської продукції. У політичному та правовому – це прецедент, що порушував поняття про „недоторканість" приватної власності. У культурному – повне „омужичування" сільської місцевості.

Інша річ, що штучні перешкоди щодо мобілізації надільного землеволодіння та гіпертрофована підтримка державою дворянського землеволодіння заважали переходу землі до заможних власників, що об'єктивно діє в умовах ринку. У вирішенні антиномії між вимогами соціальної справедливості й політичної доцільності та імперативами економічної ефективності протягом періоду капіталізму простежується два етапи: до 1906 р. переважали політичні та соціальні пріоритети і тільки після 1906 р. перевагу було віддано економічним інтересам.

Наступне питання, яке нам необхідно з'ясувати, – це ступінь гостроти аграрної кризи. При аналізі динаміки селянського господарства протягом пореформеного періоду більшість дослідників приходить до висновків про наростання кризи. Ці положення переважно ґрунтуються на вивченні

статистики землеволодіння, що показувала перманентне зниження показника кількості землі на душу сільського населення. Однак слід зазначити, що розмір землеволодіння на душу населення хоч і важливий показник добробуту селянства, але не вирішальний, адже більш важливим є не забезпеченість землею сама собою, а кількість доходу, що можна отримати з цієї землі.

Нами було проаналізовано динаміку сільськогосподарського виробництва селянського господарства Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Крім того, було поставлено питання про перспективи цього розвитку за умови збереження довгострокових тенденцій, що намітилися в дореволюційний період. Для цього було побудовано імітаційно-прогностичну модель альтернативного розвитку селянського господарства в 1916 – 1921 рр. Виходячи з реальної ситуації 1917 – 1921 рр., була висунута гіпотеза про регрес селянського господарства на початку XX ст.

Перед тим як перейти до результатів аналізу, пояснимо вибір перемінних. Найважливішим показником виробничої діяльності селянського господарства є кінцевий вихід сільськогосподарської продукції – продуктів рослинництва й тваринництва. Зважаючи на те, що землеробське виробництво селянського господарства носило яскраво виражений зерновий характер, причому в його зборі більше 90 % припадало на ярову й озиму пшениці, озиме жито, ячмінь і овес, чистий збір цих хлібів на селянських надільних землях у ціновому еквіваленті й склав перший динамічний ряд.

Спеціальних відомостей щодо статистики продукції тваринництва в Харківській губернії, як і у всій Росії, не збиралося. У нашому розпорядженні є тільки дані щодо динаміки загального поголів'я худоби, причому без виділення окремо селянської. Однак з огляду на те, що частка селянської худоби становила більше 80 % (на 1900 р.), можна ці дані вважати репрезентативними і для вивчення динаміки поголів'я селянської худоби. Таким чином, кількість худоби в сільській місцевості (у вартісному вираженні) стала другим показником, залученим до аналізу.

В умовах високого темпу росту населення показники збору хлібів і кількості худоби мають сенс швидше у відносному вираженні (на душу населення, на двір і т.д.). Для одержання відносних даних в аналіз було включено показник абсолютної кількості сільського населення (понад 95 % якого складали селяни). Показники чистого збору п'яти найголовніших хлібів і вартість худоби на душу населення стали відповідно четвертою і п'ятою перемінними.

Земля була основою матеріально-технічної бази селянського господарства. Більшість у селянському землекористуванні становила надільна земля. Однак постійного обліку надільного землеволодіння не велося, є лише дані за окремі роки – матеріали земельних переписів. З огляду на те, що протягом післяреформеного періоду загальна кількість надільної землі практично залишалася незмінною (за 1877 – 1905 рр. приріст склав 3,6 %) цей показник не такий вже і цікавий. Навпаки, у приватному селянському землеволодінні відбулися значні зміни, тому абсолютну кількість приватного селянського землеволодіння було обрано як шостий показник.

Отже, предмет аналізу склали шість динамічних рядів: чисті збори п'яти найголовніших видів хліба (у млн. крб.) на надільних селянських землях за 1883 – 1915 рр. [11, 195 – 198; 12; 13; 14, 219 – 226]; вартість усієї сільської худоби (у млн. крб.) за 1878 – 1916 рр. [15; 16; 17; 18, 220 – 237; 13]; кількість сільського населення (у тис. чол.) за 1871 – 1915 рр. [19, 88]; чисті збори п'яти найголовніших хлібів (у крб.) на душу сільського населення за 1883 – 1915 рр.; вартість худоби (у крб.) на душу сільського населення за 1878 – 1915 рр.; рух приватного селянського землеволодіння (тис. дес.) у 1862 – 1914 рр. [20]. Що стосується довжини рядів, то бралася максимально можлива (наявна в джерелах) кількість перемінних.

Обсяги статті не дають можливості докладно зупинитися на описані технічної компоненти аналізу. Відзначимо лише, що два основні моменти аналізу полягали у визначенні природи рядів і побудові на їхній основі прогнозу. Реалізовувалися вони в рамках програм MS EXCEL і STATISTICA. Безпосередньо побудування прогностичної моделі здійснювалося за допомогою спеціального модулю STATISTICA Time series/Forecasting (Аналіз динамічних рядів і прогнозування), що пропонує два основні методи прогнозування динамічних рядів – метод авторегресії та проінтегрованого ковзного середнього (АРПКС/ ARIMA) і метод експоненційного згладжування й прогнозування (Exponential smoothing&forecasting).

Основні результати представлені на графіках 1 і 2 та в таблицях 1 і 2. Як засвідчив аналіз, протягом пореформеного періоду динаміка зернового виробництва була позитивною. Збори хліба на душу населення постійно зростали (з 943,1 крб. в 1883 – 1890 рр., до 1634,7 крб. в 1911 – 1915 рр.). Вартість худоби на душу населення залишалася приблизно на одному рівні: пересічно за 1878 – 1915 рр. цей показник становив 38,1 крб.

Побудована імітаційно-прогностична модель показала, що за умови збереження тенденцій попередніх років абсолютні показники сільськогосподарського виробництва продовжували б зростати. Відносні показники засвідчили тенденцію деякого зниження темпів росту, однак говорити про різке зниження показників немає достатніх підстав. Тим більше, що невелика довжина рядів не дає можливості визначити природу цього зниження як результату впливу довгострокових тенденцій, або тривалої сезонної хвилі (на графіках спостерігається синусоїда на деяких припасуваннях функцій). З упевненістю можна сказати, що частка селянського землеволодіння продовжувала б зростати досить швидко, хоча прогноз і тут показав деяке зниження темпу приросту, тим більше, що можливості для його розширення існували. Динаміка зростання приватного селянського землеволодіння перебувала у зворотному пропорційному зв'язку з дворянським землеволодінням, на частку якого усе ще припадала значна частина земель. Однак, за нашими підрахунками, якби після 1914 р. збереглися існуючі тенденції мобілізації землеволодіння, дворянське

приватне землеволодіння в Харківській губернії цілком зникло б приблизно через 32 роки. Отже, говорити про різке зниження як відносних, так і абсолютних показників сільськогосподарського виробництва не доводиться, тому гіпотеза про регрес селянського господарства, висунута на початковому етапі дослідження, повинна бути відкинута.

Табл. 1.

Чистий збір п'яти головних видів хліба на душу населення

рр.	Крб.		Темп росту %	
	observed	exp.	observed	exp.
	+ARIMA	smoothing	+ARIMA	smoothing
1883-1890	943,1	1060,2	16,5	3,5
1891-1895	1118,9	1157,2	22,7	2,5
1896-1900	999,4	1261,1	8,7	-1,9
1901-1905	1210,2	1274,3	11,3	2,2
1906-1910	1106,6	1251,4	15,9	0
1911-1915	1634,7	1457	7,1	3,2
1916-1921	1595	1637,6	0,4	0,8
1883-1921	1217	1290,1	1,6	1,6

Табл. 2.

Вартість худоби на душу населення

рр.	Крб.		Темп росту %	
	observed	exp.	observed	exp.
	+ARIMA	smoothing	+ARIMA	smoothing
1878-1885	38,6	38,6	1,5	-0,1
1886-1890	38,6	38,5	2,7	1,4
1891-1895	36,2	37,2	-1,4	-0,8
1896-1900	40,3	39,4	-0,3	3,2
1901-1905	39,6	39,4	0,7	0,1
1906-1910	35,6	36,5	-2,3	-4,3
1911-1915	37,3	37,4	-0,8	0,5
1916-1921	38,9	41,7	-0,5	-0,1
1878-1921	38,2	38,7	-0,2	0,2

Таким чином, „селянське питання" – це складний комплекс проблем агарного сектору наприкінці XIX – на початку XX ст. Фактично воно складалося з трьох взаємопов'язаних компонентів: аграрного перенаселення, малоземелля та низької продуктивності сільськогосподарського виробництва. Подолання кризи в Харківській губернії здійснювалось як екстенсивними, так і інтенсивними методами.

Питання гостроти кризи селянського господарства треба вирішувати у двох аспектах: динамічному й статичному. Аналіз динаміки селянського господарства Харківської губернії показав наявність позитивних тенденцій у сільськогосподарському виробництві протягом пореформеного періоду. Однак поліпшення становища відбувалося досить повільно і селянське господарство, як правило, залишалося низькопродуктивним.

На закінчення зазначимо перспективність подальшого вивчення проблеми в загальноукраїнському масштабі. Особливо цікавою побудова імітаційно-прогностичних моделей з метою оцінки можливих альтернатив розвитку аграрного сектору і селянського господарства після 1917 р.

1. *Лохтин П. Состояние сельского хозяйства России сравнительно с другими странами. Итоги к XX в. – СПб., 1901.*
2. *Косинский В.А. К аграрному вопросу. Вып.1. Крестьянское и помещичье хозяйство. – Одесса, 1906.*
3. *Маслов П.П. Аграрный вопрос в России. – СПб., 1906.*
4. *Ленин В.И. Аграрный вопрос в России к концу XIX века. – М., 1990.*
5. *Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. – М., 1918.*
6. *Сусоров С.В. Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв'язання (кінець XIX – поч. XX ст.). – Херсон, 1997.*
7. *Казарезов В.В. Крестьянский вопрос в России (конец XIX – первая четверть XX века). – Т. 1. – М., 2000.*
8. *Статистика землевладения 1905 г. Вып. 33: Харьковская губерния. – СПб., 1906.*
9. *Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи. XVIII – начало XX в. – Т 1. – СПб., 1999.*
10. *Статистический ежегодник России. – Год. 10. – СПб., 1914.*
11. *Свод урожайных сведений за 1883 – 1915 годы. – М., 1928.*
12. *Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. – Вып. 1-3. – СПб., 1902 – 1903.*
13. *Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и других иностранных государств. – Годы 2 – 13. – Пг., 1908-1917.*
14. *Сельское хозяйство Украины. – Харьков, 1923.*
15. *Харьковский календарь на 1880-1900 годы. – Харьков, 1880 – 1900.*
16. *Ежегодник России. – Годы 1 – 7. – СПб., 1905 – 1916.*
17. *Статистический ежегодник России. – Годы. 8 – 13. – СПб., 1912 – 1918.*
18. *Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. – Вып. 1. – Пг., 1917.*
19. *Зайцев В. Влияние колебаний урожаев на естественное движение населения // Влияние неурожаев на народное хозяйство России. – Ч. II. – М., 1927.*
20. *Материалы по статистике движения землевладения. – Вып. XVI-XXV. – СПб., 1908 – 1917.*

В.В.Вакулик

ЕВОЛЮЦІЯ ВНУТРІШНІХ ВЗАЄМОВІДНОСИН НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ ВЕТЕРИНАРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ЕПОХУ РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ (кінець XIX – початок XX ст.)

Наукова і практична діяльність людини – невичерпна тема для дослідників найрізноманітніших галузей знань. Філософія взагалі та філософія науки зокрема, психологія і медицина, загальна історія та організація праці – далеко не повний перелік наукових дисциплін, які з повним правом можуть назвати вище згадану проблему об'єктом свого вивчення.

У статті автор ставить за мету з'ясувати взаємодію практичної та наукової діяльності ветеринарної медицини в Наддніпрянщині в кінці XIX – на поч. XX ст. Актуальність вивчення цієї проблеми зумовлена низкою причин. По-перше, вказані процеси відбувалися на широкому тлі нових капіталістичних відносин, розвиток яких вимагав і нових підходів до ветеринарної медицини. По-друге, зазначена діяльність проходила при безпосередньому впливі Харківського наукового центру [1, 119]. Степи Катеринославщини,

Херсонщини, Таврії служили своєрідною природною лабораторією або полігоном для випробування нових технологій. По-третє, тваринництво регіону традиційно було одним із кращих у державі, а тому взаємовплив ветеринарної практики й науки в таких умовах досить показовий.

Історіографія теми обмежена. Так, відомий дослідник земств Б. Веселовський, звертаючи основну увагу на структуру ветеринарної організації (у тому числі в Наддніпрянщині), побіжно з'ясовує діяльність діагностичних кабінетів, ветеринарних бактеріологічних станцій, роботу з'їздів ветеринарних лікарів [2]. Як відомо, вищезгадані установи займалися, крім іншого, дослідницькою діяльністю, не говорячи вже про те, що з'їзди ветеринарних лікарів визначали пріоритети у розвитку ветеринарної медицини. Опосередковані свідчення з обраної для статті теми містяться у працях Н. Лямцева [3], М. Андрєєва [4].

Сучасні дослідники історії ветеринарної медицини, С.М. Канзберг і Я.Н. Захрялов [5], продовжили описово-аналітичну характеристику ветеринарного життя губернії. С.К. Рудик [6] наводить дані про наукову й практичну діяльність ветеринарних фахівців Наддніпрянського регіону (на прикладі Херсонської губернії). Про практичну і ветеринарно-просвітительську діяльність старшого губернського земського ветеринарного лікаря Є.В. Теличенка йдеться в статтях В.В. Вакулика [7; 8].

У процесі вивчення вищенаведеного матеріалу виявилося, що проблема взаємин і взаємовпливів наукової і практичної ветеринарної діяльності у Наддніпрянському регіоні дотепер у повному обсязі не висвітлена. Особливий інтерес викликає гіпотеза про практичну ветеринарну медицину як про найважливішу складову частину всієї ветеринарної науки того часу. Передумови такого припущення криються у тому, що самі ветеринарні школи виникли як наслідок соціального запиту і як центри обробітку емпіричного матеріалу, що нагромадився у питаннях лікування тварин.

Було б помилкою припускати, що наука як форма діяльності людини самодостатня сама по собі. Ще Ф. Бекон попереджав, що щирі цілі та устремління науки спрямовані не до розваги й змагання, не є приводом для зарозумілості або особистого збагачення, але розвиваються «заради користі для життя й практики» [9, 243]. Питання еволюції взаємин наукової й практичної діяльності, їхня ієрархія, швидше за все, належить до діалектики. Однак безсумнівним залишається твердження, що практика є критерієм істини. Розвиток науки неможливий без емпіричного дослідження, а джерелом найціннішого емпіричного матеріалу є реальна практична діяльність.

Існує ще один аспект проблеми – що саме є предметом дослідження історії ветеринарно-медичної науки? Наука є результатом осмислення потенціалу, що накопичується під час практичної діяльності. Таким чином, для цілісності картини історії ветеринарії, для збереження генетичного принципу розвитку предмет дослідження повинен охоплювати і теоретичну, і практичну сфери. Виходячи із закону переходу кількості в якість, має сенс практику визначити як кількість з огляду на поширеність, а науку визначити як якість, тобто як наслідок практики і її причину одночасно.

Специфіка ветеринарної медицини полягає у тому, що ветеринарний лікар не може розділити в собі вченого й практика. Неможливо ж розділити практичну й наукову діяльність хірурга? Де провести межу? Як розмежувати, фізичну або інтелектуальну роботу виконує лікар? Сам історичний момент кінця XIX-го сторіччя, час небувалого підйому біології та хімії, розвитку медицини, народжував небувалий ентузіазм у лікарів-практиків. Їхня діяльність не обмежувалася рутинною роботою, була повна самовіддаених пошуків і сподівань. Інакше не можна пояснити те, що ветеринарні фахівці, які перебували на керівних посадах в структурі земств, особисто роз'їжджали по селах і містечках, проводили щеплення, паталогоанатомічні розтини трупів тварин та інше. Такий тісний взаємозв'язок практичної, наукової й навіть адміністративної діяльності зобов'язує істориків ветеринарної науки звертати увагу на ветеринарну медицину як на цілісну систему.

Друга половина XIX ст. в житті Російської імперії та України стала часом становлення ветеринарної медицини як організованої структури. Так, у звітних документах Департаменту землеробства повідомлялося : «До кінця шістдесятих років ветеринарна частина в імперії перебувала лише в зародку. Відсутність спеціальної центральної установи й украй нечисленний ветеринарний персонал...» [10, 1]. Б. Веселовський так само відзначав : «Перші спроби організувати ветеринарну частину були зроблені земствами ще в 60-х роках, але вони носили зовсім випадковий характер і успіху здебільшого не мали» [2, 1]. Останнє висловлювання становить особливий інтерес, тому що, крім тимчасової характеристики, вказує на роль земств у формуванні організованої ветеринарної медицини. Самі ж земства не тільки розвивали структуру ветеринарної служби, не тільки запрошували ветеринарних лікарів у губернії та повіти, але й організовували бактеріологічні станції, проводили навчання ветеринарних фахівців, і нарешті, відряджали своїх представників на Всеросійські з'їзди ветеринарних лікарів для ознайомлення з останніми науковими дослідженнями і їхнім практичним застосуванням, тобто здійснювали й науково-організаційну діяльність та підтримували наукові пошуки ветеринарних лікарів.

Так, у результаті доповідей ветеринарних лікарів М.О. Шадріна й К. Стопакевича на І-ому Всеросійському з'їзді ветеринарних лікарів у 1903 р. у Санкт-Петербурзі було ухвалено порушити клопотання перед урядом про відкриття центральної бактеріологічної станції з вивчення сапу [11, 4 – 5].

Однією з особливостей ветеринарної служби того періоду було її майже стихійне зародження. Організація земської ветеринарії не мала аналогів ніде у світі, будучи прерогативою менталітету східнослов'янської культури, що ґрунтується на соборній психології. Первісна діяльність земських ветеринарів не мала конкретного плану дій, але поступово та неухильно зарекомендувала себе як діюча й значуща сила. Керувалися ветеринарні фахівці тільки «впливом самого дійсного життя ... і всебічним вивченням» ситуації.

Талановитий учений і ветеринарний лікар М.О. Шадрін охарактеризував діяльність земської ветеринарної медицини як явище неухильного й сміливого руху в народному житті, викликане «...владним впливом самого дійсного життя, шляхом поступового зближення з народним середовищем, всебічного вивчення й потім послідовного задоволення культосвітніми засобами найсуттєвіших запитів місцевого населен-

ня на ветеринарну допомогу…» [12, 1]. Виступаючи на 2-ому Всеросійському з'їзді ветеринарних лікарів у Москві в 1909 р., М.О. Шадрін позначив діяльність практикуючих ветеринарів не інакше як „...***наукову*** ветеринарну допомогу...", й далі „...ветеринарну допомогу в усіх її сучасних видах, чуйну до всіх запитів практики й успіхів ветеринарної науки...", більше того „...пристосовану до всіх побутових, економічних і соціальних умов і особливостей..." [12, 1]. Як бачимо, без усякої зніяковілості, словосполучення «***наукова***» і «ветеринарна допомога населенню», вимовляються перед такими компетентними зборами, як з'їзд ветеринарних фахівців усієї країни (виділення – авт.) .

Не можна, звичайно, стверджувати, що до цього часу ніякої науково-практичної ветеринарії у регіоні не існувало. Її розквіт був зумовлений нагромадженням величезного досвіду в справі лікування тварин, знаннями з анатомії й фізіології, які зберігалися в історичній народній пам'яті. Крім того, розвиток капіталістичних відносин в усьому світі й у Російській імперії сприяв консолідації емпіричних знань у таких практичних і прикладних науках, як мікробіологія, фармакологія, і впливав на їхнє практичне застосування у ветеринарній науці та практиці.

До кінця XIX-го ст. Україна була переважно аграрною країною. У її господарстві рослинництво й тваринництво посідали провідне, фундаментальне місце. Природно, що господарські потреби служили мотиваційним фактором для розвитку системи, спрямованої на запобігання хворобам тварин, втрати від яких негативно позначалися на економіці країни. Приват-доцент Харківського університету В.П. Гаряєв, що обстоював організацію у ветеринарних інститутах кафедр зоології й паразитології, припускав, що наука розвивається там, де знаходить плідний ґрунт [13, 205]. У свою чергу, в такій ситуації практична ветеринарія не могла не бути зацікавленою в розвитку наукової ветеринарії, за допомогою якої досягала ефективності у своїй діяльності. Тезу Ф. Енгельса, який відзначав, що „виникнення й розвиток наук зумовлений виробництвом" [14, 157], заперечити важко. Тобто еволюція виробничих відносин в аграрному секторі безпосередньо впливала на еволюцію наукового знання і його практичну реалізацію. Підтвердження цьому знаходимо й у сучасних дослідженнях з історії ветеринарної медицини. Зокрема, дослідник історії земської ветеринарії Ф.Г. Терешков писав: «Земські ветеринарні лікарі брали найактивнішу участь в усіх проведених заходах щодо тваринництва... проводили обстеження тварин на предмет породності, продуктивності, умов змісту й годівлі; робили відбір і закупку плідників для земських злучних пунктів ... вели роботу із племінної справи й організовували на науковій основі годівлю та утримання худоби...» [15, 17].

Особливого розвитку ці напрями діяльності набули на Слобожанщині та Півдні України, де тваринництво було однією з ключових галузей сільського господарства. Невипадково центром ветеринарної науки став Харків. У 1806 р. при Харківському університеті була створена кафедра худоболікування, яку очолив учений-хірург Ф.В. Пільгер.

Практична ветеринарія регіону була безпосереднім постачальником багатого емпіричного матеріалу, необхідного для наукової діяльності. Відома теза стосовно того, що науці теоретичній передує наука емпірична [14, 167], в контексті нашого дослідження приводить до висновку, що вивчення ветеринарної науки в її цілісності не може обійтися без вивчення практичної ветеринарії. Крім того, будь-яка історична проблема не може досліджуватися у відриві від загального історичного контексту. Сама ветеринарна служба регіону набула вигляду організованої, найголовніше, ефективно діючої структури завдяки діяльності земств. Розвиток видобувної й переробної промисловості, транспорту, поширення економічних і культурних зв'язків, розвиток інфраструктури не могли хоча б побічно не впливати на рівень фахівців ветеринарної медицини й на ставлення до неї суспільства.

Ситуація, яка сформувалася наприкінці XIX-го ст. у ветеринарії, характеризувалася сполученням здорового прагматизму, науково-аргументованого й діяльного оптимізму і знайшла своє відбиття в корисному симбіозі науки і практики. Формування ветеринарії як самостійної науки стало можливим і завдяки діяльності вчених і практиків, які досить часто не мали прямого відношення до ветеринарії. Насамперед, величезний внесок у розвиток ветеринарії внесли представники медицини – Д. Лістер, Р. Кох, І. Мєчніков, М.І. Пірогов та інші. Революцію в боротьбі ветеринарії з інфекційними хворобами людини й тварин зробили відкриття хіміка Л. Пастера й ботаніка Л. С. Ценковського. У подальшому ветеринарні лікарі ставали родоначальниками нових наукових дисциплін і напрямів.

Таких прикладів можна навести багато. Мова йде про те, що межі, які розділяють сфери прикладання тих або інших наук, особливо в період їхнього становлення, досить умовні. Тим більше, необхідно визнати, що відокремити наукову й практичну діяльність усередині однієї дисципліни, зокрема на час її становлення, досить важко.

Питання, чи є ветеринарна практична діяльність у регіонах частиною історії ветеринарної науки, чи вона стосується до іншої історичної дисципліни, є продукт сучасності, що не мав актуальності ще в недалекому минулому. Відповідь на питання знаходимо у взаємовідносинах ветеринарної науки і практики у конкретно-історичних умовах. На зламі XIX – XX-го сторіч наука «живилася» емпіричними даними, добутими в регіонах, і слугувала своєрідним "конструкторським бюро", яке швидко й активно відповідало на запити практики, було нерозривно пов'язано з ними. У свою чергу, дослідницький ентузіазм і професійна запопадливість земських ветеринарів дозволили їм організувати своєрідні „філії" наукових центрів на місцях.

Відповідно до свідчень вищезгадуваного земського лікаря й ученого М.О. Шадріна, земська ветеринарія „ ...створила свої періодичні органи й свою велику і всі зростаючу літературу, що збагатила науку цінними дослідженнями й спостереженнями, ... покрила земські губернії цілою мережею ... бактеріологічних кабінетів і лабораторій, що являють собою прекрасно обладнані наукові інститути" [12, 2]. Така система ветеринарної частини надавала ветеринарним лікарям повну можливість „виступати перед населенням ...у всеозброєнні сучасними знаннями і застосовувати в сільській ... ветеринарній практиці останнє слово науки у вигляді бактеріологічних досліджень, малеїнізації й туберкулінізації, серодіагностики, вакцинації, серовакцинації й серотерапії" [12, 2].

Зокрема, виробництво вакцин різними лабораторіями мало значний ступінь самостійності. За таких обставин неможливо було усунутися від самостійних досліджень якостей і властивостей вироблених вакцин. Так, Катеринославська ветбаклабораторія займалася виготовленням вакцин проти сибірки, бацилярної рожі свиней, здійснювала спроби виготовити власну вакцину проти овечої віспи; серед населення міста користувалися популярністю флакони з культурою щурячого тифу місцевого виробництва для боротьби з гризунами. Лабораторія проводила бактеріологічні дослідження збудників сапу, емфізематозного карбункулу, туберкульозу, проводила розтини трупів тварин з діагностичною метою тощо.

Характерним було звернення ветеринарних лікарів до випробування і застосування нових препаратів. Відомо, що під час Першої світової війни виник дефіцит кристалічного йоду, головним постачальником якого була Німеччина. За таких обставин були прискорені досліди, спрямовані на пошук та отримання альтернативного джерела цього хімічного елементу. Невдовзі йод був отриманий професором Пісаржевським і старшим лаборантом Авєркієвим з морських водоростей Чорного моря. У виробництві цього медичного препарату залишалася так звана рідина Пісаржевського – Авєркієва, властивості якої могли бути використані й у ветеринарній справі, що потребувало подальших досліджень. Такі досліди були проведені головним земським ветеринаром Є.В. Теличенко, який вивчав бактерицидну дію рідини до деяких збудників зооантропонозів [16, 10].

Особливий інтерес викликає той факт, що у досліджуваний період статус ветеринарного лікаря був набагато вищий, ніж сьогодні. Матеріали І-го Всеросійського з'їзду ветеринарних фельдшерів (Київ, 1913) свідчать про те, що ветеринарний лікар вважався вченим-практиком, що репрезентував науку на місцях. У той час ветеринарний фельдшер виконував роботу, якою сьогодні завантажені фахівці з вищою освітою.

Аналіз і узагальнення вищенаведених матеріалів дозволяють зробити висновки про те, що у Наддніпрянському регіоні справді був тісний взаємозв'язок між практичною й дослідницькою роботою як складовими єдиної ветеринарної науки. Досліджений нами період найбільш показовий в аспекті активного впливу на внутрішні процеси ветеринарної медицини соціально-економічних змін, характерних для епохи розвитку капіталізму. Ця тема не може бути вичерпана масштабами статті й вимагає подальших досліджень для більш повного вивчення і висвітлення цього питання.

1.*Руда С.П. Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). – Київ, 2000.*

2.*Веселовский Б. История земства за сорок лет. – Спб., 1909.*

3.*Лямцев Н. Постановка ветеринарного дела в Екатеринославской губернии // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905.*

4.*Андреев М. Развитие земской ветеринарии в Александровском уезде Екатеринославской губернии со времени учреждения земства до наших дней. – Александровск, 1910.*

5.*Канзберг С.М., Захрялов Я.М. История ветеринарной службы Днепропетровской области. – Днепропетровск, 1990.*

6.*Рудик С.К. Коротка історія ветеринарної медицини України. – К., 2001.*

7.*Вакулик В.В. Є.В. Теличенко та розвиток ветеринарної медицини Катеринославщини першої чверті XX-го століття // Наукові сільськогосподарські бібліотеки у XX1 ст. – Київ, 2002. – С. 12 – 14.*

8.*Вакулик В.В. Науково-практична діяльність Є.В. Теличенка та її вплив на розвиток ветеринарної медицини Подніпрянщини на початку XX-го століття // Науковий щорічник. Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 112 – 119.*

9.*Башкалова В.А., Гарпушкин В.Е., Гафурова З.Р. Хрестоматия по истории философии. От Лао-Цзы до Фейербаха. – М., 1998.*

10.*Обзор развития и современного положения в России ветеринарного дела в связи с положением скотоводства и с вопросом о страховании скота. – Спб., 1899.*

11.*Постановления XI секции по докладам ветеринарного врача Н.А. Шадрина "Ветеринарно-врачебное дело в России накануне XX столетия" и ветеринарного врача К. Стопакевича "О желательной постановке ветеринарно-врачебного дела в юго-западном крае" // Дневник I-го всероссийского съезда ветеринарных врачей. – Спб., 1903.*

12.*Шадрин Н.А. Об основах организации земской ветеринарии и формах управления ею // Труды II-го Всероссийского съезда ветеринарных врачей в Москве. – М., 1909.*

13.*Гаряев В.П. Изучение зоологии и паразитологии в Ветеринарных Институтах // Труды III-го Всероссийского съезда ветринарных врачей в Харькове. – Харьков, 1914.*

14.*Энгельс Ф. Диалектика природы. – М., 1969.*

15.*Терешков Ф.Г. Земская ветеринария и ее роль в развитии отечественной ветеринарии: Автореф. ... дис. канд. вет. наук. – М., 1972.*

16.*Теличенко Е.В. О дезинфицирующих свойствах остатков, получаемых при изготовлении русского йода по отношению к некоторым низшим организмам // Сведения о ветеринарно-санитарном состоянии Екатеринославской губернии за февраль месяц 1916 г. – № 2. – Екатеринослав, 1916.*

М. П. Маслов

РОЗВИТОК СЕЛЯНСЬКОГО МЛИНАРСТВА В УКРАЇНІ У XIX – 20-х рр. XX ст.: ТЕХНІКО-ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Селянське млинарство у XIX – 20-х рр. XX ст. задовольняло більшу частину потреб населення України у товарах, вироблених із зерна. Саме тому з покоління в покоління українські селяни передавали шанобливе ставлення до млинів, млинарського інструментарію та в цілому до млинарської справи. У кожній хаті батьки надзвичайно ретельно навчали своїх дітей користуватися жорнами і ступами, завжди тримати їх у чистоті й справності, передавали основні технологічні прийоми приготування за їх допомогою борошна, круп і фуражного зерна. Отже, селянське млинарство було в Україні найстійкішим компонентом її матеріальної культури, поставало специфічною ознакою національних особливостей її населення. Усі ці обставини підтверджують, що для сучасної історичної науки дослідження селянського млинарства є досить актуальним та представляє значний науковий і практичний інтерес.

Аналіз основних досліджень і публікацій, де розглядається історія селянського млинарства,

свідчить, що в них був зібраний і узагальнений відповідно до рівня розвитку історичної науки значний фактичний матеріал. Одним із перших зробив спробу дослідити історію селянського млинарства С.А.Таранушенко. У його науковій розвідці детально розглядається архітектура і технологія будівництва вітряків, особливості їхнього використання в різних регіонах України [1, 80 – 99]. У праці В.Ф. Горленка, І.Д. Бойко та О.С. Куницького серед інших галузей народної землеробської техніки українців розглядається і млинарська техніка. Автори слушно вважають, що вона "займає дещо особливе місце серед інших ділянок матеріальної культури" [2, 3]. Подальшому дослідженню проблеми були присвячені статті Л.В. Прибєги, в яких аналізуються архітектурні особливості селянського млинарства [3, 54 – 57; 4, 53 – 59]. На основі вивчення багатого матеріалу автор дає конкретні рекомендації "для того, щоб ці надзвичайно цікаві і цінні будівлі, створені талановитими народними зодчими, зберегли свою красу для нащадків" [3, 57]. Вивченню розвитку борошномельної техніки і пов'язаної з нею технології приділив увагу А. Бодник. Він розглядав устрій і принцип роботи жорен, ступ і водяних млинів [5, 98 – 101]. Найбільш детально технічний устрій вітряних млинів було проаналізовано К. Тищенком. На основі особистих спостережень він склав схему механіки млина й описав його роботу [6, 60 – 64]. Значним є внесок у вивчення окресленої проблеми С. Смолінського, який на прикладі вітряків, установлених у Музеї народної архітектури та побуту України, констатує, що "вітряк – дуже проста і економічна машина" [7, 58]. Важливі аспекти розвитку селянського млинарства були окреслені в статті М.П. Маслова, де, зокрема, розкриваються регіональні особливості будівництва і використання вітряків у господарствах промислових селян і робиться висновок про те, що "разом із поступовим конструктивно-технічним та архітектурним удосконаленням крилатих млинів удосконалюється й технологія борошномельного промислу" [8, 156]. Критично аналізуючи всі ці наукові роботи попередників, авторові вдалося виявити основні питання, що залишилися невирішеними, і таким чином визначити своє місце у розв'язанні проблеми. До таких невирішених питань належить і технічна складова селянського млинарства.

Мета й основні завдання статті визначені з урахуванням актуальності та ступеня наукової розробки теми. Метою дослідження є всебічне висвітлення історії розвитку техніки й основних технологій селянського млинарства у XIX – 20-х рр. XX ст. та вивчення їхнього впливу на ринкову трансформацію українського селянства. При цьому автор ґрунтується на сучасних теоретичних і методологічних положеннях про роль техніки в історії суспільства.

Успішне вирішення поставлених завдань можливе тільки за умови використання якнайширшої джерельної бази, тому ця стаття була написана на основі вивчення письмових джерел, архівних документів, опрацювання музейних колекцій та експедиційних матеріалів.

Селянське млинарство пройшло тривалий шлях становлення й розвитку. Історично перші та найбільш прості його форми в Україні базувалися на ручних млинах-жорнах і на ручних та ножних ступах. Вони були характерними для частини незаможного селянства майже до середини XX ст. Під час голодоморів 1921 – 1923 та 1932 – 1933 рр. саме жорна і ступи врятували від голодної смерті багатьох українських селян. Крадькома від влади на них перемелювали на борошно не лише зібрані вночі "колгоспні колоски", а й кору дерев і лободу, з яких у ті важкі для України роки часто доводилося випікати хліб.

Конструктивною основою жорна на всій території України, як свідчать музейні експонати, були два пласкі камені круглої форми, які виготовлялися з вапняку або піщаника. Камені були розташовані один над іншими у горизонтальній площині на спеціальній дерев'яній підставці – "стільці". Нижній з цих каменів – "спідник" – був прикріплений до підставки наглухо і тому завжди залишався нерухомим, а верхній камінь – "верхняк", "поверхник" – приводився рукою працюючої на жорнах людини у ротаційний рух. Тертя, яке виникало між каменями, використовувалося для розмелу зерна [5, 99].

Обидва камені жорна розміщувались у дерев'яному або металевому корпусі відкритого чи закритого типу. У відкритих жорнах камені з боків були зовсім або наполовину оголеними. Борошно з-під них висипалося додолу на розіслане рядно. У жорнах закритого типу камені вставлялися в обичайку, влаштовану на станку, а борошно через мучник висипалося в підставлену посудину. Жорна обох типів приводилися в дію горизонтальним рухом рук через ручку, яка в різних регіонах мала різну довжину – від 25 до 200 см – та найменування – "погонич", "веретено", "мельон", "гайдар", "млинчівка" тощо. Найчастіше ручка була коротка, наглухо з'єднана з верхнім каменем. На неї надівалася металева трубка, яка захищала руки від тертя. Такою короткою ручкою могла кружити лише одна людина. В інших конструкціях жорен використовувалася довга ручка, якою можна було крутити камінь у жорні удвох або навіть утрьох одночасно. Зверху така ручка впиралася у спеціальне заглиблення у стелі хати. Таким чином, жорна, які у XIX – 20 х роках XX ст. використовувалися в селянському млинарстві, мали достатньо функціональну конструкцію й естетичний зовнішній вигляд [2, 101-102].

Близькими до жорен за призначенням, хоч і різко відмінними за конструкцією знаряддями млинарського промислу були ступи. Ручні ступи селяни виготовляли з вертикально поставленої дубової колоди висотою до одного метра, надаючи їй вазоподібної або циліндричної форми. Зверху видовбували або випалювали заглиблення глибиною до 35 і діаметром до 30 см, куди засипалося зерно і яке звичайно називалося "макітрою". Робочою частиною слугував

дерев'яний товкач – "пест", "ступак", "ступір". Він, як і ступи, виготовлявся з твердих порід дерева – дуба, груші, шовковиці та ін. Виробничий процес переробки зерна, насіння, горіхів, солі, деревної кори тощо в ступах полягав у тому, що невелику кількість одного з цих матеріалів засипали в ступу, а зверху по ньому били нижньою поверхнею товкача. Зерно, призначене для переробки в ступі, попередньо сушили і трохи піджарювали. Засипане в ступу зерно зволожували водою, щоб воно під час роботи пріло й від зерна швидше відокремлювалася лузга, яку відсіювали з вітром. Ступа мала відносно низьку продуктивність, але ця обставина компенсувалася значною кількістю вільного часу у селян з кінця осені до початку весни, коли ступа в основному і використовувалася. Головними робітниками на ступі були підлітки і люди похилого віку. Робота на ступі була дуже важкою, тому у народі не дарма казали, що "і ступа, і жорна – це доля чорна" [2, 99-103].

Складнішим типом була ножна ступа, зручніша і продуктивніша в роботі. Основна її частина складалася з горизонтально покладеної колоди довжиною до 120, а шириною та висотою до 50 см. У ній селянські майстри видовбували макітру, куди засипалося зерно, як і в ручній ступі. До колоди ззаду приладнувалися дві дерев'яні стійки, на яких припасовувалася вісь, а до неї – підойма ("клюпач", "коромисло"), довша спереду і коротша ззаду. До підойми спереду прикріплювався товкач із міцного дерева, а на її другий кінець під час роботи на ступі селяни ставали ногами. Для упору руками і грудьми робили перекладину висотою близько метра ("просна", "ручник", "сижка"). Частіше ж селяни трималися рукою за стіну або за шнур від стелі [5, 100].

Широкого поширення в українських селянських господарствах ще з часів Київської Русі набули також кінно-волові млини. Порівняно з ручними млинами і ступами вони мали значно складнішу конструкцію, а їхнє будівництво було досить дорогою справою. Кінно-волові млини включали в себе механізм для розмелювання зерна і привід, за який слугувала довга жердина. Один з її кінців був сполучений із механізмом розмелювання, а в другий кінець впрягали коня або вола. Ходячи по колу, тварини через жердину-важіль приводили в обертальний рух механізм розмелювання. Оскільки він частково заглиблювався, то інколи такий млин називали ще "земляним" [10, 418].

У другій половині XIX ст. в багатьох регіонах України широкого застосування набув удосконалений варіант кінно-волових млинів, який отримав назву "топчак". Споруда такого млина складалася з двох приміщень. В одному містився привід, а в іншому селяни влаштовували механізм розмелу. За привод у такому млині слугувало нахилене дощане коло. На нього заводили коней або волів, які, тупаючи, прокручували круг і в такий спосіб обертали вал, з'єднаний через певну систему передач із механізмом розмелювання [3, 55 – 57; 10, 418].

Переробка зерна на жорнах, ступах та кінно-волових млинах відігравала суттєву роль у господарстві українських селян, однак їхня активна участь у товарному борошномельно-круп'яному виробництві в XIX – 20-х роках XX ст. була пов'язана передусім з водяними та вітряними млинами. Вони відрізнялися між собою джерелом енергії, необхідної для роботи млина, та багатьма конструктивно-технічними вирішеннями млинарського механізму. Хронологічно першими ще в середньовіччі на території України з'явилися водяні млини, або, як їх ще іноді називали, "водяки". У період, що розглядається, вони масово споруджувалися й активно використовувалися селянами для товарного виробництва борошна і круп в Україні повсюди, де були більш-менш придатні для цього річки. Найбільш інтенсивний розвиток будівництва водяних млинів припав на першу половину XIX ст. У цей час в Україні існувало щонайменше 10 тис. водяних млинів [9, 153].

Селянські водяні млини за конструкцією поділялися на колісні з нижньою подачею води, колісні з верхньою подачею води та турбінні. За здатністю до руху млини поділялися на стаціонарні, що споруджувалися на берегах річок та озер, і плаваючі. Із цих різновидів найбільш простими за конструкцією і дешевими у спорудженні були водяні млини з нижньою подачею води, що в різних регіонах України називалися "висячими", "підливними", "підсубійними" та ін. Дерев'яне колесо в такому млині оберталося під тиском течії води, і тому його лопатки були майже пласкими і розташовувалися або радіально, або були нахилені проти течії під кутом у 10-20 градусів. У такого колеса був найнижчий з-поміж усіх млинарських водяних коліс коефіцієнт корисної дії, тому селянські майстри намагалися робити його дуже широким – від двох до шести метрів [9, 60].

Більш продуктивними в роботі й водночас дорожчими при спорудженні були млини, в яких використовувалося водяне колесо з верхнім боєм. В Україні їх звичайно називали "наливними", "верхніми", "корчаками" та ін. Їхня принципова особливість полягала в тому, що вони приводилося в рух водою, яка подавалася по жолобах зверху. Спадаючи на дерев'яні ящички – кюверти, які з часом замінили металеві ковші, вода заповнювала їх по колу і своєю вагою обертала колесо. При обертанні колеса повертався і вал, який через спеціальну систему передач приводив у дію механізм розмелювання зерна. Ці особливості наливних млинів дозволяли будувати їх на будь-яких річках, у тому числі й рівнинних, а також на озерах, водосховищах і болотах. Тому саме наливні млини набули в Україні найбільшого поширення [3, 54; 4, 53 – 54].

Ширина наливних коліс звичайно не перевищувала 3-4 м, а їхня висота могла досягати 6 м. Про найбільш поширені в Україні розміри наливних коліс на селянських млинах можуть свідчити, наприклад, результати перепису водяних млинів Подільської губернії. Так, на млинах селянина М. Головатюка із с. Пушкове було встановлено колесо

завширшки 107 см і заввишки 284 см; на млині І. Гладкого із с. Синюхин Брод ширина колеса становила 107 см, а висота – 427 см; на млині братів Алтухових ширина колеса становила 213 см, а висота 568 см; ще в одного селянина з цього ж села був млин із колесом завширшки 320 см і висотою 498 см. Колесами таких розмірів були обладнані селянські млини і в інших регіонах України [11, 1 – 56].

Незаможні селяни часто будували взимку невеликі тимчасові млини на льоду річок. Їхнє колесо опускалося в ополонку й оберталося під дією підлідної течії. Такими ж сезонними були й невеличкі млини-"вешнянки", які працювали тільки навесні, коли вода в річках піднімалася, а течія ставала бурхливою. Відносно дешево обходилось селянам і будівництво наплавних млинів. Основою для влаштування млинарського механізму найчастіше були два човни, між якими встановлювалося підливне колесо. В одному із човнів селяни обладнували механізм розмелювання, а в іншому містилися лантухи із зерном та борошном. Такі млини були дуже малопотужними і тому базувалися лише на великих річках, зокрема на Дніпрі, Сіверському Донці, Десні, Сеймі та Ворсклі [3, 54].Серед фотодокументів, що зберігаються в ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, є фотографія такого млина, який на початку XX ст. плавав по Дніпру і молов зерно селянам з узбережних селищ.

У всіх різновидах водяних млинів механізм помелу зерна складався з двох пласких каменів діаметром від 80 до 150 см, які називалися "посадом". Вони розміщувалися один над одним на спільній осі й оберталися в горизонтальній площині зі швидкістю від 60 до 230 обертів на хвилину. При цьому обертальний рух надавався тільки верхньому каменю посаду ("вишнику", або "бігуну"), а нижній ("лежак", "нижняк") залишався нерухомим. При цьому товщина бігуна могла досягати 60, а в лежака вона звичайно не перевищувала 15 см [9, 119 – 120].

Уже в першій половині XIX ст. на українських землях селянські водяні млини стали поступово витіснятися млинами з вітряним двигуном – вітряками. Починаючи з цього часу і майже до середини XX ст. вітряки були невід'ємною частиною сільського ландшафту України, її своєрідною візитною карткою та етнографічним символом. Як писав С.А. Тарануненко, вітряки були поширені по всій території України "від Слобожанщини до Буковини і від північних етнічних кордонів до Чорного моря включно" [1, 80].

За конструктивно-технічним вирішенням селянські вітряки поділялися на два типи: стовпові та шатрові. Майже в усіх регіонах України переважали вітряки стовпового типу – "козлові", або "німецькі". Такий вітряк встановлювався на нерухомій дерев'яній чи кам'яній основі – стовпі ("стільці", "козлі"), навколо якого в разі зміни напряму вітру його можна було повернути за допомогою "водила". Стовпом частіше слугував товстий стовбур дуба, який будівники млина глибоко закопували або закріплювали на стійкій хрестовині. Вітряки шатрової конструкції, які в Україні отримали назву "голландські", будувалися з нерухомим корпусом на міцному кам'яному фундаменті. При зміні напряму вітру мірошник повертав лише дах ("шатро") споруди разом із крилами і валом. Корпус голландського вітряка звичайно був восьмигранний або круглий у плані та звужувався догори, що надавало млинарській споруді більшої стійкості [8, 151 – 154].

Українські селяни часто виявляли винахідливість у сфері будівництва й експлуатації вітряних млинів. Вони намагалися підібрати для свого регіону найбільш вдалий тип млина, постійно вносили різноманітні технічні удосконалення у млини, що вже існували, а іноді навіть винаходили принципово нові конструкції млинових механізмів. Так, були випадки, коли для здійснення орієнтації за вітром у голландських млинах селянські майстри влаштовували хвіст – "руль", що діяв за принципом флюгера і при зміні вітру автоматично розвертав крила млина в потрібному напрямі. Траплялися спроби побудувати млин голландського типу з кількома парами крил, насаджених на обидва протилежні кінці головного вала. Селяни також намагалися експериментувати з горизонтальними барабанними та іншими типами вітряних двигунів. Так, наприклад, у 1893 р. в Одеське відділення Руського технічного товариства селянин А.Т. Федоров із с. Голенку надіслав опис та креслення винайденого ним млина з горизонтальним двигуном [12, 2 – 7].

Найінтенсивніший розвиток будівництва вітряків припав на другу половину XIX – початок XX ст. Тільки в 1915-1922 рр., коли українське селянство зазнавало великих економічних труднощів, будівництво вітряків майже припинилося, а в роки непу воно знову поновилося. У цілому в досліджуваний період в Україні, особливо в її східних та південних регіонах, одночасно існувало щонайменше 20 тисяч крилатих млинів. Лише в Херсонській губернії у другій половині XIX ст. налічувалося 6525 вітряків, у Чернігівській – 700, у Таврійській – 2618, у Харківській – 1689, у Волинській – 1339, а у решті українських губерній – більш ніж по дві тисячі [9, 128 – 129; 10, 416].

Значна частина цих млинів була споруджена самими селянами, а частина орендувалася ними у громади, поміщиків, купців, монастирів, церкви та держави. Так, наприклад, у 1807 р. в Катеринославській губ. за рахунок казни були побудовані чотири вітряні млини, на кожний із яких витрачено по 600 крб. Усі вони були передані у довгострокову оренду селянам-колоністам: Ф. Валтеру, І. Роману, М. Гербарту і К. Кінтафу [13, 1 – 14].

Аналіз колекцій вітряків музеїв народної архітектури та побуту в Києві та в Переяславі-Хмельницькому свідчить, що принцип роботи млинового механізму як у козлових, так і шатрових вітряків був майже однаковий. Силою вітру поверталися крила вітряка і приводили до дії горизонтальний вал. Разом із цим валом поверталося насаджене на нього велике кулачкове колесо, яке через мале кулачкове колесо приводило в рух "веретено" з

верхнім каменем, над яким закріплювався кіш для зерна. Мірошник уважно стежив за швидкістю обертання каменів, підтримуючи її різними способами в межах від 60 до 100 обертів за хвилину. На багатьох селянських млинах був установлений пристрій для регулювання віддалі між каменями, що дозволяло регулювати ступінь розмелювання зерна. Вітряки також оснащувалися гальмом для крил і пристроєм для підняття лантухів із зерном до посада. Робочим днем у вітряка вважався той, коли швидкість вітру була не менше 3,6 і не більше 8,5 м/с. Таких сприятливих днів для роботи вітряних млинів в Україні налічувалося від 200 до 250 на рік [9, 134].

Робота з відносно складним млиновим механізмом вимагала від селян певних знань і навичок. Тривалий час єдиною формою навчання премудростей млинарської справи в Україні була система учнівства. У 1906 г. була відкрита Одеська школа мірошників, де навчилися борошномельної справи кілька сотень майбутніх сільських мірошників. Так, у списках учнів, які закінчили цю школу, можна натрапити на прізвища Є.Р. Мєдвєдєва із с. Стукалівка Полтавської губ., Б.Т. Попова із с. Уди Харківської губ., І.М. Винарова з Київської губ. і багатьох інших селян з усіх куточків України [14, 3 – 112].

Таким чином, можна констатувати, що в досліджуваний період виробництво борошна і круп залишалося невід'ємною частиною селянського господарства в усіх регіонах України. Розширення та поглиблення товарно-ринкових відносин, динамічний розвиток на цьому фоні великої промисловості з переробки зерна зовсім не призвели, як часто вважалося раніше, особливо в радянській історіографії, до знищення селянського млинарства. Значне збільшення кількості вирощуваного зерна, розвиток ринкових відносин, нові віяння в господарстві й побуті поступово вдосконалювали традиційні прийоми переробки зерна, викликали суттєві зміни техніки й технологій селянського млинарства, стимулювали значне зростання масштабів його розвитку.

1.Таранушенко С.А. Вітряки // Народна творчість і етнографія. – 1958. – №1.
2.Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців. – К.: Наук. думка, 1971.
3.Прибєга Л.В. Млинарські споруди українського села XIX – початку XX століття // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 3.
4.Прибєга Л.В. Традиційні млинарські споруди України: типологія, охрана та реставрація // Пам'ятки України: історія та культура. – 1998. – № 3 – 4.
5.Бодник А. Народная техника и терминология мукомольного домашнего промысла на Бойковщине // Карпатский сборник. – М.: Наука, 1976.
6.Тищенко К. Механіка млинова // Пам'ятки України: історія та культура. – 1998. – № 3 – 4.
7.Смолінський С. Вітряки України // Ватерпас. – 1999. – № 18 – 19.
8.Маслов М.П. Будівництво та використання вітряків у господарствах промислових селян в другій половині XVIII – першій третині XX ст. // Зб. наук. праць. Серія "Історія та географія". – Харків: ОВС, 2002.
9.Свод статистико-экономических сведений по хозяйству России и иностранных государств. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1915.
10.Военно-статистический сборник. Вып. IV. Россия. – СПб.: Воен. тип., 1871. – 922, 235 с.
11.Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. Р–535. – Оп. 1. – Спр. 394.
12.ДАОО – Ф. 333. – Оп. 1. – Спр. 248.
13.ДАОО – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 1455.
14.ДАОО – Ф. 98. – Оп. 2. – Спр. 2.

О. А. Житков

НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Селянські хвилювання початку XX століття виявили вибухонебезпечний потенціал, закладений протиріччями, що існували між капіталістичними відносинами та збереженими численними пережитками кріпосництва, які залишалися в економічному та політичному устрої Російської імперії. Головним серед них було поміщицьке землеволодіння. У середньому, на одне селянське господарство в Україні припадало приблизно 6 – 7 десятин польової землі, у той час як на поміщицьке – 334 десятини [1, 25]. Розвиток капіталістичних відносин на селі гальмувався наявністю селянської общини. Відомо, що на початку XX століття на правах общинного володіння землею перебувало 93,3% селянських дворів Херсонської, 99,3% – Катеринославської, 93,2% – Харківської та 51,6% – Чернігівської губерній [2, 103]. Община унеможливлювала перетворення землі на капітал, сприяла консервації кріпосницьких відносин, оскільки зв'язувала підприємливість селян через фіскальну та відробіткову системи. Тягар кріпосництва у вигляді обмеження поміщиками сервітутів, наявності викупних платежів, відсталості землеробства та фактичного прикріплення селянина до клаптика землі робили його життя нестерпним. Неспроможність російського уряду реформувати аграрні відносини у 1861 р. призводить на початку XX століття до накопичення комплексу проблем, невирішеність яких загрожувала існуванню самодержавства.

Ґрунтовний аналіз розвитку соціальної боротьби в пореформеному українському селі, здійснений радянськими істориками, свідчить про стихійність та неорганізованість селянського руху. Вершиною його боротьби стають страйки сільськогосподарських робітників, до яких приєднувалися жителі навколишніх сіл, з вимогами підвищення заробітної платні, скасування подушних податків, наділення землею. Навесні 1902 р. селянські виступи в Харківській та Полтавській губерніях набувають масового характеру. Згодом вони поширюються на Чернігівщину, Київщину та Херсонщину. Наведені факти свідчать, що селянський рух мав аграрний характер. Це яскраво ілюструється як численними заявами і висловлюваннями селян, так і випадками захоплення поміщицьких земель [3, 96]. Водночас участь селянства в економічній боротьбі сприяла національному пробудженню українського села, його стрімкій політизації. Відомий політик і вчений М. Шаповал зазначав, що "після розрухів селянських в Харківщині – Полтавщині 1902 року і страйку селянства в Галичині 1902 року почалася боротьба

економічна і політична за українське суспільство" [4, 30].

Широкі можливості висвітлення змісту та характеру селянського руху у контексті формування української політичної нації відкрилися із здобуттям Україною державної незалежності. Обґрунтування досліджувана проблема знайшла у монографіях, дисертаціях та публікаціях С.О. Телешуна, А.І. Павка, О.Г. Шишко, Н.І. Земзюліної [5]. Її подальша розробка фокусує увагу істориків на ідейному багажі тих політичних сил, які вперше ініціювали у своїх програмових документах вивід аграрного питання і пов'язали його з боротьбою українського селянства за національне та соціальне визволення. Автор публікації ставить за мету проаналізувати теоретичний внесок та перші практичні кроки Революційної української партії (1900 р.) та Української народної партії (1902 р.) у вирішенні селянського питання.

Критичне сприйняття реалій пореформеного часу, властиве менталітету зорієнтованої на громадську діяльність української інтелігенції, породжувало у її колах характерні політичні рефлексії щодо важкого становища українства в Російській імперії. Корінь зла, головну причину всіх страждань і бід українського народу, більшість діячів визвольного руху вбачала у втраті національної державності. Так, у широковідомій праці М. Міхновського "Самостійна Україна", яка оцінюється значною частиною дослідників як перший друкований програмний документ Революційної української партії, увага громадськості зверталася на той факт, що тільки держава "одноплемінного, національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежовану змогу усестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду..." [6, 8]. На глибоке переконання М. Міхновського, ці висхідні умови соціального прогресу українська нація втратила 1654 року, коли з'єдналася з московською монархією політичною унією, як "рівний з рівним" і як "вільний з вільним". "В умовах колоніальної залежності вона (нація – О.Ж.) "…платить "данину" не тільки матеріальними добрами, але навіть психіку та інтелект її експлуатують на користь чужинців", – з гіркотою писав відомий політик [6, 14].

На жаль, невизначеність використаних термінів та розмитість базових теоретичних положень, властиві вище цитованій праці, не дозволяє здійснити якісний порівняльний аналіз та визначити місце кожного стану у складних процесах формування українського соціуму, який, на думку М. Шаповала, "виростав" з маленького зародку в надрах мішаного суспільства на Україні" [4, 36]. У "Самостійній Україні" відсутні також дефініції, котрі повно та детально окреслювали б власне визначення нації чи хоча б характеризували соціальну структуру тогочасного українського суспільства. Певний ключ до розуміння означеної проблеми надає порівняння споріднених термінів, використаних у різних частинах тексту: "нова третя інтелігенція", "наш нарід", "наша нація", "широке суспільство українське", "увесь нарід український" [6, 8; 15; 18]. Так, найбільш політизованою частиною населення, покликаною розбудити до визвольної боротьби зраджений український народ, М. Міхновський вважав "третю українську інтелігенцію". Основну надію він покладав на її високі моральні якості, котрі мали спонукати українську спільноту "до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної" [6, 18]. Месіанська роль нової української інтелігенції, у першу чергу, пояснювалася занедбаним станом українства, нестерпним становищем народних мас – "некультурних", "темних", "подурених". Боротьба ж за інтереси української нації визначалася історичним імперативом – фактом її багатовікового існування та специфікою нової доби. "Наша нація – наголошував М.Міхновський – у своєму історичному (бутті – О.Ж.) часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією надією: "Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ" [6, 18].

М. Міхновський не вживає у досліджуваній праці окремішньо термін "селянство" та не вдається до будь-яких аналогій і визначень, котрі так чи інакше характеризували б цей стан тогочасного суспільства, проте сукупність проаналізованого матеріалу надає дослідникам можливість зробити певні узагальнення. Найбільш імовірно, що українська нація, за М. Міхновським, – у своїй основі народні демократичні низи, або ж "нарід український", який власне у більшості й творило селянство. Очолений політично свідомою інтелігенцією, саме "увесь народ український" мав вирішити програмове завдання – "повернення прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії" [6, 18 – 19].

Таким чином, у досліджуваній праці маємо наявні орієнтири на соціальні цінності, характерні для традиціоналістської ідеології: звернення до історичних витоків прав українського народу на власну державність, економічні блага, апеляція до демократизму народних мас та соціально-мобілізаційний характер політичних закликів.

Поява на суспільній арені селянства привертала увагу тієї частини РУП, яка взяла на озброєння соціалістичні гасла. Як вже зазначалося у працях українських дослідників, існувало декілька вагомих пояснень тактики, виробленої керівництвом Революційної української партії щодо селянського питання. У першу чергу її керівне ядро, розгорнувши пропаганду ідеологічної платформи РУП, демонструвало схильність до проголошення соціалістичних гасел не лише через збережену генетичну пам'ять українофільства та популярність народницьких ідей на селі, а ще й тому, що на той момент російські чи зрусифіковані міські робітничі маси значною мірою вже були організаційно підпорядковані російській соціал-демократії, а власне українське населення залишалося переважно сільським [7, 129]. Відмовитися від орієнтації на селянство та його морально-етичні цінності в таких складних умовах означало штучно звузити соціальну базу партії.

Важливо зауважити, що врахування політичних реалій України змусило керівництво РУП також переглянути досвід теорії і практики західноєвропейської соціал-демократії та з принципових міркувань відмовитися від оцінок селянства як відсталої, реакційної соціальної сили. У першу чергу тоді бралося до уваги докорінне

розходження економічного та політичного устрою Західної Європи та царської Росії. Еволюційний шлях суспільного прогресу у самодержавній країні, якою була Росія, визнавався теоретиками партії неможливим. Для українських соціалістів на першому плані за мотивацією стояло осягнення політичної свободи, а найефективнішим засобом боротьби проти самодержавства за політичну демократію вважалося створення єдиної системи масових організацій сільського пролетаріату і застосування терору. "Ставка на терор, – як зауважує дослідник В. Головченко, – не лише наслідком впливу на РУП осередків російських есерів і польських соціалістів, а й своєрідною реакцією українських революціонерів на "економізм" організацій РСДРП в Україні" [8, 25].

Проте досить швидко РУП відмовляється від цієї тактики. На основі аналізу соціальної структури селянства, провідні теоретики партії прийшли до висновку, що воно розшарувалося на сільський пролетаріат, дрібну сільську буржуазію та проміжну, найчисельнішу, групу малоземельних селян, політико-правові інтереси якої тотожні пролетарським. Чи не єдиним засобом "інтелектуальної боротьби у таких умовах почала визнаватися агітація серед сільськогосподарського робітництва. Таким чином, тактичні пошуки РУП ідейних союзників у розпалі запеклого соціального протиборства з російським самодержавством та організаційного становлення місцевих партосередків на початку століття вилилися у теоретичні конструкції, що передбачали перехід партії від бунтарських до організаційних форм діяльності. Зокрема, вже у другому за 1902 р. числі партійного часопису "Гасло" закликалося "...заводити сі стихійні вибухи в певну свідому організацію" [8, 25]. У подальшому, передбачаючи європейський шлях розвитку аграрних відносин у Росії, – від "громадсько-феодального устрою до капіталістичного" – керівництво РУП почало розцінювати існування селянської громади та громадівського землекористування як пережиток феодалізму та рішуче виступило проти "неонародницької" ідеалізації патріархальних відносин. На думку українських революціонерів, остаточну ліквідацію громади варто було доповнити скасуванням решти залишків кріпацтва –сервітутів, чиншу тощо [8, 26].

Перший з'їзд партії, котрий відбувся у грудні 1902 р., свідчив про зростання інтересу РУП до селянського питання. Він схвалив діяльність Редакційного комітету Революційної української партії та прийняв рішення про налагодження видавництва часопису "Селянин", який виходив із січня 1903 р. по жовтень 1905 р., спочатку у Чернівцях, а згодом у Львові. До складу редакції "Селянина" входили провідні партійні публіцисти Д. Антонович, Є. Голіцинський, П. Канівець, П. Крат, М. Меленевський, С. Петлюра, М. Порш, М. Ткаченко. За цей час вийшло 34 числа часопису (підраховано нами на основі даних В. Головченка). Селянська проблематика обговорювалася і в таких періодичних виданнях РУПу, як "Гасло", "Добра новина" та "Праця" (1903 – 1905 рр.). Дослідники звернули увагу на той факт, що саме на сторінках "Селянина" аграрне та національне питання не лише широко пропагувалися серед сільського населення, а й отримали подальшу розробку. Зокрема, у серпневому випуску за 1903 р. з'явилися нові підходи до вирішення аграрної проблеми. Порівняно з "Нарисом програми Революційної Української Партії" (запропонована Київською громадою РУП), котра передбачала скасування общинних порядків та вільного розпорядження надільною землею, опубліковані на сторінках "Селянина" тези ставили питання про конфіскацію не лише монастирських та удільних, але й царських, казенних земель, які мали здаватися в оренду безземельним селянам, а отримана за це плата призначалася для задоволення громадських потреб. На додаток до вимоги скасування общинних порядків і вільного розпорядження надільною землею враховувалися національні аспекти ведення господарства – створення хуторів. Чиншові землі мали стати "власністю тих, хто на їх оселився і живе без усяких викупів". Сервітути теж пропонувалося ліквідувати, а сервітутні землі, ліси і випаси передати у загальну, громадську власність [8, 33].

Розвиток політичного руху вимагав чітко орієнтованої в ідейному та соціальному відношенні партійної програми. Проте якщо для однієї частини РУП нею могла бути соціал-демократична платформа, то для іншої – лише національна. Кінець 1902 року позначився появою на сторінках "Гасла" проекту програми російських соціал-демократів, який супроводжувався її позитивними оцінками. Це могло означати, що серед рупівців зростає чисельність прихильників соціалістичної ідеї. Ідейне розмежування врешті-решт призвело до організаційного розколу РУП. Частина рупівців у 1902 р. приєднується до есерів (М. Залізняк, М. Шаповал та ін.), інша, самостійницьки налаштована, – утворює Українську народну партію (УНП).

Хоча, на думку Г. Касьянова, УНП існувала "не як партія, а просто об'єднання однодумців", вона тривалий час залишалася досить активною у плані теоретичної та публіцистично-пропагандистської діяльності [9, 103]. Її кістяк складали такі відомі у політичних колах діячі, як М. Міхновський, І. Бойко, М. Базькевич, М. Біленький, О. Макаренко, В. Мізерницький, Є. Любарський-Письменний, брати Володимир і Сергій Шемети.

Початок демократичної революції 1905 р. позначився хвилюваннями селян Чернігівської, Волинської, Подільської та Київської губерній. Боротьба за землю набула стихійного характеру та поширилася на Херсонщину, Харківщину. У перший рік революції було розгромлено понад 260 поміщицьких економій. На Правобережній Україні відбулося близько 714 страйків селян і сільськогосподарських робітників [1, 107]. Радикальними методами відзначалася боротьба селян на Лівобережжі. Із 318 виступів на Харківщині, де селянський рух охопив усі повіти, найбільше – 88 випадків – припадає на розгроми поміщицьких господарств [9, 89 – 90]. Поряд із економічними вимогами все частіше в українських селах лунали гасла національного визволення. У цих умовах українські політичні партії намагалися впливати на хід подій і взяти їх під свій контроль та зорганізувати на селі "планову боротьбу за соціалізм".

Досить повне уявлення про внесок УНП у розвиток національного за змістом характеру аграрної проблеми дає аналіз програми партії, опублікованої в Чернівцях у 1906 р. Власне її аграрна частина має декілька розділів і виходить за межі презентації суто

партійної платформи щодо шляхів вирішення аграрного питання в Україні. Привертає увагу перший її розділ, який містить короткий історичний екскурс, що змальовує процес формування великої земельної власності, яка склалася в Україні, на думку укладачів, "не од чинників економічної еволюції, а фактом політичного захвату". Критикуючи поміщицьку систему господарювання, автори пропонують заходи, які сприяли б "переходу земель на Україні в селянські руки". Серед найважливіших пропозицій – прийняття законів, які б забезпечили перехід землі до селянина-виробника, унормування орендної платні згідно з прибутковістю землі, відмова від законів майорату, створення незалежних аграрних судів та деякі інші. Ця своєрідна аграрна програма-мінімум мала забезпечити перехід до орендного фермерства та ізоляції земельної аристократії – класу "суспільних паразитів" [6, 28; 29; 30].

Друга частина (програма-максимум) містить принциповий підхід до вирішення аграрного питання через націоналізацію землі після "всеукраїнської революції", коли український народ здобуде собі право самовизначення і буде вільно розпоряджатися своєю долею і своєю землею. "Націоналізація землі на Україні для запровадження соціалістичного строя і соціалістичного оброблення землі – це наш ідеал і наше конечне завданє, бо тілко єдине таким шляхом на завше розв'яжеться аграрне питанє на Україні", – зазначалося у програмі УНП [6, 30].

Залишаючись вірними ідеї пріоритетності національного фактору перед соціальним, укладачі програми зазначали, що націоналізувати землю можливо і доцільно лише в демократичній однонаціональній державі. Тому поки "існують нації раби і нації пани", аграрне питання не може бути розв'язане демократичним чином. Це означало, що аграрне питання, за програмовими викладками УНП, остаточно розв'яжеться лише після "знесення національного панування скрізь по світу, після знищення класів, при націоналізації землі на соціалістичному ґрунті" [6, 31].

Варто уважно підійти до оцінки задекларованих партією спроб організації "українських робітників і хліборобів". Зокрема, пропоновані форми організації селянства від найнижчої ланки до Всеукраїнської спілки та методи роботи, які мали охопити "всі хліборобські справи", починаючи з села, до волості, повіту та губернії, свідчать, на наш погляд, про намагання УНП "залишитися " впливовою силою серед селянства, зробивши крок назустріч робітництву.

Таким чином, аналіз програмних документів і вивчення початкового етапу політичної діяльності РУП та УНП дозволяє, у загальних рисах, окреслити зміст аграрної політики та тактику названих партій щодо найбільш масової верстви українського суспільства – селянства. Самовизначення та пріоритетність національних прав українського народу на власну державність розглядаються у програмних документах як основа та застереження його економічних інтересів. Головною причиною і соціально-політичною умовою здійснення демократичних аграрних перетворень визначалися такі фактори, як здобуття незалежності та побудова однонаціональної української держави.

1.Лещенко М.Н. Селянський рух в Україні в роки першої російської революції. – К.,1956.
2.Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России 1907 – 1914 гг. – М.,1992.
3.Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. – К.,1968.
4.Шаповал М. Соціологія українського відродження. – К.,1994.
5.Телешун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX століття. – К.,1993; Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії. Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. – К., 2002; Шишко О.Г. Ідея державності в програмних та теоретичних документах українських політичних партій та організацій: 1900 – березень 1917 року. Дис… канд. іст. наук. Одеса, 1998; Земзюліна Н.І. Аграрне питання в програмних документах українських національних партій на початку XX століття / / Український селянин. – Вип. 3. – 2001.– С. 205 – 209 та ін.
6.Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку XX століття. – Тернопіль,1991.
7.Див: Політична історія України XX століття. – Т.1. – К., 2002.
8.Див: Головченко В. Від "Самостійної України" до Союзу Визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. – Харків, 1996.
9.Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: Соціально-політичний портрет. – К., 1993.
10.Рева І.М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905 – 1907 рр. –К., 1964.

О. В. Герасименко

РЕВОЛЮЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ В БОРОТЬБІ ЗА СЕЛЯНСТВО

Проголошення незалежності України надало історичній науці можливість відійти від "єдиновірної" марксистсько-ленінської методології, яка панувала впродовж усього XX століття. Багато історичних фактів, які були невідомі, через засекреченість деяких справ в архівах, заангажованість політики і, з огляду на це, самої історичної науки, в сучасних умовах допомагають історикам неупереджено дослідити минуле. Нехтування принципами об'єктивізму й історизму повною мірою відбилося й на наукових дослідженнях стосовно Революційної української партії (далі РУП). Радянські вчені, які займалися цією проблематикою, бездоказово робили висновки про "буржуазно-націоналістичний" характер як РУП, так і взагалі всіх українських партій початку XX століття, акцентуючи при цьому увагу на повному домінуванні у визвольному русі партії більшовиків [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Це було цілком закономірним явищем для того часу. Неможливо було представити альтернативні наукові школи, дослідницькі методи, які не збігалися б з такою позицією. Ми не намагаємося перевернути історію і применшити в ній роль більшовицької партії, а тільки робимо спробу виявити те, що ж насправді ховалося під назвою "буржуазно-націоналістична партія", невже дійсно РУП у своїй діяльності, крім національних питань, нічим більше не займалася?

Фактично першою публікацією, присвяченою діяльності РУП, стала її програмна брошура, написана молодим харківським адвокатом Миколою Міхновським і видана у Львові у 1900 році [7]. Окремі згадки про її діяльність згодом знаходимо й у спогадах і дослідженнях інших діячів українського руху [8 – 10].

У радянській же історичній науці діяльність Революційної української партії висвітлювалася переважно з позицій критики ідейно-політичних поглядів її членів [11, 35 – 55; 12, 144 – 147]. При цьому радянськими істориками був зібраний великий фактичний матеріал, який і сьогодні не втрачає своєї наукової цінності. Хоча, зрозуміло, можливості оприлюднення його з ідеологічних міркувань значно ускладнювались. Тому часто пропаганда РУП серед селянства, особливо у 1902 році, видавалася за діяльність іскрівських соціал-демократичних організацій. Більш сприятливі умови для дослідження проблеми з'явились у пострадянський період. Він характерний, зокрема, тим, що, позбавлені ідеологічного тиску, дослідники не тільки успішно переосмислюють уже напрацьований історичний матеріал [13, 23 – 31; 14, 33 – 45; 15, 128 – 140; 16, 115 – 121], але й ґрунтовно досліджують проблему на краєзнавчому рівні [17, 138 – 144; 18, 3 – 7; 19, 144 – 148]. У цій публікації автор ставить за мету дослідити діяльність РУП, спрямовану на завоювання підтримки серед селянства з огляду на виявлені нами нові, маловідомі архівні джерела.

Аналіз архівних матеріалів засвідчує, що лейтмотивом рупівців була не лише націоналістична ідеологія, а передусім ідеї аграрно-соціалістичного характеру. У це важко повірити, якщо брати до уваги лише програму партії, яку виклав у брошурі "Самостійна Україна" Микола Міхновський. Щодо цієї програми, то ми погоджуємося з думками Т. Гунчака, який стверджує, що "це не була програма, це був крик наболілого серця національно свідомого українця" [12, 35]. Можливо, саме ця програма наклала назавжди націоналістичний відбиток на всю партію, хоча більшій частині рупівців не імпонували нетолерантність, категоричність, радикалізм, ставка на силові методи вирішення національного питання, якими пройняті сторінки "Самостійної України". Варто пам'ятати, що ця партія у 1902 році була готова навіть охрестити себе аграрно-соціалістичною. У передовій статті "Гасла" за 1902 рік зазначається: "Соціальна справа України має переважно аграрний характер, і це застерігає для неї певний напрям, це накладає одну з головніших різниць її від соціальної справи інших країн" [14, 38]. Хоча точно визначеної програми РУП не мала, вона чітко усвідомлювала, що майбутнє України – саме в українському селі. Головною соціальною опорою у своїй діяльності рупівці вважали тільки селянство, а тому, як і народники 60-х років XIX ст., пішли в село й понесли за собою брошури, газети, відозви, незважаючи на численні переслідування. На жаль, не всі в партії розуміли, що селяни, яких споконвіку цікавили дві речі – земля і воля, – можуть перейнятися питаннями державотворення. Крім цього, недостатня теоретична підготовка керівництва партії, відсутність справжніх, глибоко наукових розробок, присвячених соціально-економічним проблемам та перспективам подальшого розвитку, зумовили складнощі в існуванні партії. Це призвело до того, що з 1902 року РУП почала розколюватися на окремі партії. Першою відійшла від РУП невеличка група на чолі з М. Міхновським, утворивши Народну українську партію (НУП), яка почала втілювати в життя всі націоналістичні гасла, що не знайшли підтримки у рупівців. У 1903 році утворилась Українська соціалістична партія (УСП), у 1904 р. почала свою діяльність Українська соціал-демократична спілка (Спілка). У цьому ж році з'являються Українська демократична партія (УДП) і Українська радикальна партія (УРП), які, в свою чергу, об'єдналися в Українську радикально-демократичну партію (УРДП). А в 1905 р. відбулася й реорганізація залишків РУП, яка після цього одержала назву – Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП).

Основними формами діяльності РУП була пропаганда і агітація серед сільського населення. Багато рупівських видань, різних за змістом, починаючи з 1900 року, поширювалися на території майже всієї України. Найбільш жваву роботу РУП проводила в тих місцевостях, де існували її "вільні громади", – Київська, Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії. Цікаво, що РУП почала поширювати літературу не зовсім традиційним засобом: "…метода індивідуальної пропаганди напрохувалась само собою і давала найкращі наслідки. Листочки й книжки передавали з рук до рук, зачитувалися вони до-сліпу, підліплювались папірцем, і аж тоді їх кидали, коли вони вже були зовсім ні до чого не здатні" [9, 12]. На Прилуччині книжки, які найбільш подобалися членам РУП і справляли найбільше враження на селян були такі: "Чи є тепер панщина?", "Дядько Дмитро", часописи "Селянин" і "Добра новина". Селяни так говорили про цю літературу: "У нас ніхто й духом не чув нічого такого і про панів, і про попів, і про царя, а тут усе як на долоні" [9, 27]. Найменше народ розумів статті, де проводилась яка-небудь фракційна суперечка: "щоб збагнути, в чім річ, і чого це товариші так гостро ставляться один до одного, у нас занадто малий багаж", – згадував у своїх споминах Микола Новицький [9, 9]. Хоча майже вся рупівська література була написана простою для сприйняття "мужицькою" мовою, найважче йшов часопис "Праця", а що стосується есерівської літератури, яка потрапляла до рупівського гуртка, наприклад «Очередные задачи революционного дела», – "вона була написана такою крутою мовою, що навіть я (Новицький М. – авт.) в ній нічого не второпав, хоч і був тоді в же вчителем" [9, 9].

В основному поширювала рупівську літературу інтелігенція: вчителі, фельдшери, студенти, духовні чини і т. ін. Так, колишні студенти Харківського університету рідні брати Олександр і Анатолій Олексенки зі слободи Лисичина Полтавської губернії, крім того, що роздавали селянам сусідніх сіл різноманітні листівки і книжки, які «имеются в каждом крестьянском доме», вели з селянами бесіди антиурядового характеру [20, 115]. В с. Товкачівці на Прилуччині отець Володимир Міхновський, "страхіття та enfante terrible усієї єпархії" [9, 21], теж не цурався роздавати селянам листівки або книжечки. Сам радикал-українець, "он, знаете, только немного украинофил, хохломан" [9, 21]. Такою була кваліфікація його чудацьких немовби відмін від тодішнього духовенства. Сам себе отець не вважав за видатного політичного діяча, але з любов'ю, ледве не побожною пошаною схилявся перед своїм меншим братом – Миколою, автором брошури "Самостійна Україна".

Оскільки рупівська література викликала значний інтерес у населення, то за її поширення бралися іноді

й самі селяни. Житель села Іваниця Роменського повіту Полтавської губернії М. Дяченко разом із членами РУП братами Капельгородськими розповсюджував у своєму та сусідніх селах Деркачівці й Городищі газету "Селянин", брошури "Дядько Дмитро", "Страйк і бойкот", прокламації "До українського робочого люду", "Селянам війни не треба" та інші. Сам перелік близько 100 примірників літератури в рядовому селі свідчить про значні масштаби її поширення. Це ж підтверджує репліка М. Дяченка про необхідність розкидати прокламації: "Треба зробити, тому що це скрізь було, а в нас не було" [21, 32]. Усього ж протягом 1900 – 1905 рр. РУП видала понад 100 тис. примірників різних видань, які поширювалися в основному серед українського селянства [18, 4].

Завдяки опрацюванню матеріалів архівних фондів нам вдалося підрахувати кількість видань РУП, розповсюджених у Полтавській губернії в 1903 році, за якими не порушувалися дізнання за невиявленням звинувачених ", тобто "нічийних". Назви даються за оригіналом справи [22, 121].

Табл. 1.

№	Назва видань	К-ть
1	День 1 мая (відозва)	232
2	Дневник Київського загального страйку (відозва)	7
3	По всіх закутках (відозва)	1
4	Що таке поліція (відозва)	8
5	До Полтавської інтелігенції (відозва)	6
6	Панове громадяне! Усі вы чули... (відозва)	20
7	Некрути! Настав сумний час (відозва)	87
8	Сьогодні опустили в землю В. Порцовича (відозва)	15
9	Шандрівський страйк (відозва)	73
10	Страйкуйте (відозва)	37
11	Селянська посілість (відозва)	1
12	Ой, високо сонце сходить (відозва)	16
13	Хто роздає оци листы? (відозва)	24
14	Панове громадяне! Радісна чутка (відозва)	32
15	Панове громадяне! Велика неправда... (відозва)	24
16	Про поліцію на селі (відозва)	62
17	Минуться ті часи (відозва)	3
18	Мы українці, живемо... (відозва)	1
19	Революційні пісні (відозва)	2
20	З усіх боків обсіли вороги (відозва)	4
21	На південь від України (відозва)	1
22	Народна справа (відозва)	3
23	Страйк Київських робітників у липні 1903 року (відозва)	7
24	До селян (відозва)	4
25	З приводу царського маніфесту (відозва)	1
26	До рідних земляків-українців (відозва)	1
27	Страйк і бойкот (брошура)	21
28	Козаччина (брошура)	10
29	Чи є тепер панщина (брошура)	20
30	Дядько Дмитро (брошура)	7
31	Селянин (часопис)	45
ВСЬОГО		775

З таблиці видно, що в Полтавській губернії за один лише 1903 рік було знайдено 775 примірників різних відозв і брошур видавництва РУП. Наголошуємо, що це тільки за фактом, коли відозва була "нічия", а скільки було таких, за які розповсюджувачі чи ті люди, в кого їх знаходили, потрапляли під нагляд поліції або за ґрати, можна лише уявити. Аналізуючи перелік видань, можна сказати, що репертуар рупівців досить широкий і різноманітний. Ось тільки назвати його "буржуазно-націоналістичним" аж ніяк, на нашу думку, не можна. З 31-го представленого в таблиці видання жодне не присвячено націоналістичній темі. Всі вони пронизані роз'яснювальними моментами найбільш болючих для селян питань того часу: землі, податкам, війні, поліції, панам, страйкам, бойкотам, єврейським погромам і т. ін. З найбільш поширюваних матеріалів були відозви: "День 1 мая", "Некрути! Настав сумний час", "Шандрівський страйк", "Про поліцію на селі" і часопис "Селянин".

У відозві "Шандрівський страйк" зазначалося, що найкращим засобом боротьби з панами є страйк. Тільки за допомогою "страйку можливо зараз побороти пана і примусити його зробити те, чого домагаються робітники" [23, 5]. На конкретному прикладі розповідалося про страйк у с. Шандрі Канівського повіту. Широким попитом серед селян користувалися видання, де засуджувалися військові дії в Японії. Листівки "Некрути! Настав сумний час" і "До запасних" поширювались у період рекрутських наборів на російсько-японську війну і починалися такими словами: "На боротьбу з цим страшенним лихом (мається на увазі війна – авт.) можуть стати лише робітники і селяни, якої б вони віри не були. Проти спілки панів усіх народів треба поставити могутню братську спілку робітників і селян, однаково, чи вони поляки, чи євреї, чи українці. Незгода та сварки між робітничим людом – то тільки вигода для панства та царства. Ненажерливий цар з панством жене нас в Маньчжурію воювати з такими ж закутими в кайдани свого панського та царського гніту – робітниками і селянами – японцями" [24, 18]. Дуже цікавою є прокламація "Про поліцію на селі", в якій ідеться про те, що приводом для появи поліції стали події 1902 року в Харківській та Полтавській губерніях, коли " всі селяни піднялися і перелякали ж тоді і панів, і самого царя!.. Після того цар з панами та друкарями і надумались завести по селах свою поліцію. У вас і тепер єсть поліція – соцькі та десяцькі, але це ж ваш люд і проти вас йти не будуть, бо вони ж вами вибрані. Нові поліцейські будуть все доносити про вас....Якраз тепер на Полтавщині їздять станові та земські начальники та приглашають сходи прийняти на свій кошт от сіх дармоїдів! Дурять селян, що нібито скрізь заведено поліцію. Не погоджуйтесь на це, на станових та на урядників казна і так щороку з вас дере 80 мільйонів, а тут ще й цього на шию повісять! ....Як будите всі гуртом проти дружно й твердо держатись, то нічого з нами не пороблять..." [25, 21].

Діяльність РУП не обмежувалася пропагандою своїх поглядів через усне слово чи поширення нелегальної літератури. Крім цього її діячі брали активну участь у підготовці та проведенні селянських виступів, страйків тощо. Найяскравіше це виявилося у спробі підняти селянські маси на боротьбу в ході повстання 1902 року в Полтавській та Харківській губерніях. Про це написав у 1918 році В. Дорошенко: "РУП розвинула живу і енергійну революційну діяльність спочатку головно серед селянства. Відомі аграрні розрухи 1901-1902 рр. на Полтавщині та Харківщині пізніші революційні виступи зв'язані з її іменем" [8, 35]. Саме рупівці підготували гектографічну листівку "До селян Володькової Дівиці" у травні 1904 року і поширили її по селах Володькова Дівиця, Шатура і Данине Ніжинського повіту Чернігівської губернії під час масового селянського виступу в економії княгині Долгорукої [18, 5]. Маємо цікаву характеристику діяльності рупівців начальника Київської охранки Кулябко, яку вперше виклав у своєму матеріалі П. Дерід [26, 73]. "Члени парії для агітації користувалися переважно ярмарками, польовими роботами та іншими нагодами, де збиралися селяни. Наслідком такої роботи партії на буряках, виникали страйки, що набули нечуваних в Російській імперії розмірів. Забастовки почалися в Сквирському повіті і, на ґрунті українською партією добре виготовленому, хутко поширилися на всю Київщину, Поділля, Волинь і Херсонщину. Кількість страйкарів точно не виявлено, але за обліком революціонерів лишень на початку їх було понад 150000 душ.... Аграрні заколоти, що були восени 1904 року, виникали переважно з революційної пропаганди Української партії" [26, 73-74].

Таким чином, аналізуючи зміст окремих документів, ми переконалися в тому, що РУП за часи своєї діяльності, намагалася впровадити в життя насамперед ідеї аграрно-соціалістичного характеру. Основним об'єктом пропаганди стало для рупівців селянство, яке, за їх переконанням, було основою української нації. Крім усної пропаганди й агітації, члени РУП намагалися брати активну участь у підготовці та проведенні страйків і селянських виступів. Можливо, якби не розколи в самій партії, більш продуманий проект дій, максимальне фінансування і тощо, РУП не зазнала б тих прорахунків, які мали місце. У сучасних умовах наукове дослідження історії українського політичного руху з якнайширшим використанням усього комплексу джерел лише тільки розпочинається. Та вже стає очевидно, що повної, цілісної його картини відтворити поки що не вдасться: надто багато часу минуло, основний масив документів з тих чи інших причин втрачено, а учасники тих подій, за невеликим винятком, не залишили багато спогадів. Однак роботу слід продовжувати. І в цьому аспекті велику цінність має фронтальний пошук і відтворення максимальної кількості фактів, до найдрібніших, на основі чого вже можна буде зробити фундаментальні висновки й узагальнення.

1. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 24.
2. Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К., 1956.
3. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX – нач. XX вв. – М., 1955.
4. Михайлюк О.Г. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – 1917). – Львів, 1967.
5. Шморгун П.М. Більшовицькі організації України в революції 1905 – 1907 рр. – К., 1975.
6. Спицький В., Гришин А. Селянство йде за робітничим класом. – К., 1976.
7. Міхновський М. Самостійна Україна. – Львів. 1900.
8. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. – Відень, 1918.
9. Новицький М. 1905 рік на селі. Спогади. – Харків, 1931.
10. Русова Софія. Мої спомини. – Львів, 1937.
11. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализму и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1978.
12. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. – К., 1968.
13. Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // Український історичний журнал. – 1992. – № 3.
14. Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993.
15. Солдатенко В., Кривошия В. Революційна українська партія // Віче. – 1998. – №1.
16. Герасименко О. До питання про політичну агітацію серед селянства України на початку XX століття // Література та культура Полісся. Вип. 20. Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (к. XIX – поч. XX ст.). – Ніжин, 2002.
17. Наумов С.О. Діяльність українських політичних організацій на Сумщині (к. XIX – 1907 р.) // Матеріали II Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 1994.
18. Шевченко В., Демченко Т. До історії діяльності РУП на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1995. – №6.
19. Шевченко В.М. РУП і селянське повстання 1902 р. на Лівобережній Україні // Історія та культура Лівобережної України. – Київ – Ніжин, 1997.
20. Центральний державний історичний архів м. Києва України (далі ЦДІАК України). – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 10.
21. ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. Спр. 792.
22. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 205.
23. Селянин. – Чернівці, – Січень, 1903. –Ч.1.
24. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 299.
25. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп.1. – Спр. 138.
26. Дерід П. Селянська революція на Вкраїні 1905 р. // У кн.: 1905 рік на селі / за ред. Ф. Шаковицького. – К., 1931.

В.І. Доморослий, М.В. Костюк

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ ЩОДО ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В ПЕРШІЙ ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЇ

Модифікація аграрного сектора економіки сучасної України вимагає не лише чіткої програми дій, а і звернення до попереднього історичного досвіду. У цьому контексті цілком слушним, на наш погляд, є вивчення діяльності Першої Державної Думи Росії, а зокрема, позиції українських депутатів щодо вирішення аграрного питання.

Тим більше, що аграрна історія України тривалий час була поза сферою наукових досліджень вітчизняної історіографії радянського періоду. Як правило, увага зверталася на класову боротьбу на селі, встановлення влади Рад, що суттєво обмежувало коло наукового вивчення. На нашу думку, попри кардинальні зрушення у сучасній вітчизняній історіографії, задекларовану тему все ж таки з'ясовують побіжно [1]. Автор статті ставить за мету проаналізувати діяльність українських депутатів щодо

вирішення аграрного питання в Першій Державній Думі Росії.

Депутати від українських губерній на своєму засіданні 1 травня 1906 року вирішили створити фракцію – українську парламентську громаду, що складалася з 44 чоловік, для вирішення нагальних питань політичного та соціально-економічного характеру. Серед найактивніших її членів були В. Шемет, П. Чижевський (Полтавщина) А. Грабовецький, Ф. Штейнгель (Київщина), М. Біляшівський (Уманщина). Головою громади було обрано І. Шрага – адвоката і громадського діяча з Чернігова.

Діяльність Думи загалом та парламентської громади зокрема проходила під знаком земельної реформи. Майже все селянство та більшість селянських депутатів були переконані в тому, що головне і єдине завдання Думи – наділити селян землею, тому що s від загальної кількості повітів України були охоплені селянськими повстаннями. Для боротьби за свої права селяни застосовували й таку форму боротьби, як страйк. Страйки серед селян і сільськогосподарських робітників відбувалися в повітах Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Херсонської, Харківської губерній [2, 241 – 248].

До вирішення цього важливого питання були різні підходи. У відповіді на звернення імператора 29 квітня 1906 року Дума зазначила, що вважає за необхідне наділити селян землею шляхом примусового відчуження ділянок від поміщицьких угідь.

8 травня 1906 року на засіданні Думи було проголошено нариси реформи партії кадетів, хоча цей документ був лише підготовчим матеріалом для майбутнього проекту, який мала виробити надзвичайна комісія. У ньому зазначалося, що землю селянам необхідно давати за рахунок відчуження від поміщицьких угідь, але з вимогою компенсації останнім. Документ передбачав наявність земель, які не підлягають відчуженню: зразкові господарства з великою урожайністю та поміщицькі маєтки, в яких місцеві та прийшлі селяни мали заробіток, тобто великі латифундії.

Трудова група 23 травня 1906 року на засіданні Думи проголосила свій проект, який передбачав, що селяни наділятимуться землею із земельного фонду, до якого входитимуть не тільки поміщицькі землі, а також удільні, монастирські та надільні селянські, фактично виступали за націоналізацію землі. Стосовно оплати, то трудовики взагалі були схильні відмовитися від неї [3, 295].

Зважаючи на те, що кадети мали більшість у Думі, їхній проект був поміркованіший, а тому при підтримці уряду на парламентське обговорення був винесений проект саме цієї партії. Після детального опрацювання його можна було охарактеризувати як проект часткової націоналізації. Згідно з ним, створювався земельний фонд, до якого мали увійти передусім землі державні, кабінетні, монастирські й церковні, а потім ті, що перебувають у приватній власності: мали відчужуватися без всяких обмежень землі, що здавалися в оренду переважно селянам; ті, що перевищують за площею установлений законом для кожної місцевості вищий розмір, більше якого не можна було володіти землею; у тих регіонах, де селянству не було звідки отримати землю з інших джерел, мали відторгатися навіть землі, що не перевищують установленого законом вищого розміру. Всі приватновласницькі землі мали відчужуватися з оплатою за ціною, як відповідала б справедливій оцінці, тобто реальній вартості. Із державного земельного фонду землі за плату мали передаватися в довготривале користування селянам у такому розмірі, щоб з отриманої ділянки (плюс побічні промислові прибутки) селянин міг прогодувати себе і сім'ю, тобто в розмірі так званої споживчої норми. Найбільші ділянки, що не перевищували тієї норми площі, яку за місцевими умовами може обробити силами своєї сім'ї власник наділу, відчуженню не підлягали [4, 785].

В українських губерніях, де земельна тіснота досягла надзвичайної напруги, довелося б виходити із вищезазначених позицій відчужити майже всі поміщицькі землі, навіть середні за розміром володіння, залишити тільки дрібні, однак і цього не вистачило б для задоволення потреб місцевого малоземельного селянства. Якщо ж взяти до уваги, що в багатьох регіонах України дрібна селянська оренда була поширена мало, а великі економії самі вели господарство, то земельна реформа в Україні, згідно з проектом партії кадетів, привела б до радикальної перебудови наявних земельних стосунків. Великі латифундії зникли б, розчинившись у дрібних селянських володіннях.

Українська парламентська громада на своїх засіданнях активно готувалася до обговорення аграрного питання. При цьому громадівці розпочали роботу не на порожньому місці, а виходячи з "Національної програми українців-подолян", де в розділі "Бажання економічні" висувалася ціла низка вимог у земельному питанні, зокрема запобігання обезземеленню селян, конфіскація державних, надільних, монастирських, церковних земель і передача їх за поміркований викуп безземельним і малоземельним селянам. Водночас передбачалася допомога селянам на державному рівні при переході до хутірського господарювання; скасування тих податків, які стягувалися лише з хліборобів, прийняття закону про охорону хліборобської праці [5]. Виходячи з цих вимог, депутат М. Онацький на засіданні фракції 13 травня виступив за відчуження приватновласницьких земель, П. Чижевський запропонував встановити норми найбільшого володіння землею, тому що без цього могла б розпочатися громадянська війна [6].

Змістовне обговорення земельної проблеми розпочалося на засіданні 17 травня 1906 року. З доповіддю щодо аграрного питання виступив О. Русов, який не був депутатом, але вважався фахівцем з вище названої проблеми. Він зробив історичний огляд аграрного питання в Україні з часів Богдана Хмельницького і до початку XX століття, відзначивши, що на той час в Україні склалися такі форми землеволодіння: приватновласницька, общинна, чиншова, орендна. Всієї землі в Україні було 39 млн. десятин. З них тільки 23,5 оброблялося. На їдця припадала на Херсонщині та Чернігівщині 1 дес., Полтавщині – 4/5, Харківщині – 1, Київщині – 3/5, Волині – 2/3, Катеринославщині – 1,1. Якщо порівняти ці показники з аналогічними в інших країнах, то вони не так уже й відставали. В Ірландії на їдока припадало 1,6 дес.; Люксембурзі – 1,1; Австрії – 1 [7]. Однак суть

не в тому, скільки припадало на душу населення, а в тому, як вона розподілена, а розподілена вона була у Російській імперії, на відміну від європейських країн, не на користь селян.

Після доповіді розпочалися дебати. Вони показали, що члени громади, як представниками різних соціальних груп, мали різні погляди щодо вирішення земельного питання. Так, депутат Г. Здановський у своєму виступі зауважив, що селянські злидні зумовлені не малоземеллям, а невмінням користуватися землею. Депутат Г. Зубченко в своєму виступі, критикуючи попереднього оратора, запитував, як можна підвищувати культуру землеробства, коли по селах 2/3 людей сидять на злиденному наділі, а 1/3 – безземельні? В унісон колезі були виступи депутатів М. Онацького і Л. Стефанюка, які до малоземелля додали ще одну причину, яка стояла на заваді розвитку селянського господарства, – черезсмужжя. На їхню думку, поки не дадуть селянам землі та не зникне черезсмужжя, не виникне хутірське господарство, ні про яке підвищення культури обробітку землі не може йтися. Депутат О. Свєчин, багатий землевласник, серед першочергових завдань ставив збільшення площі селянських земель за рахунок поміщицьких володінь. Останні, на думку депутата, мали бути знищені, оскільки вони і несправедливі, і шкідливі, тому що в них господарюють експлуататорськими методами. В. Шемет та І. Шраг, у свою чергу, закликали присутніх домагатися вирішення земельного питання не централізовано, а на місцях, з урахуванням інтересів українського селянства [4, 789]. До початку пленарних обговорень земельного питання українській громаді так і не вдалося виробити єдину платформу.

Пленарні обговорення Думою аграрного питання розпочалися 19 травня 1906 року. Як уже зазначалося вище, в основу парламентського обговорення був поставлений кадетський проект вирішення аграрних відносин на селі. Оратори від українських губерній поділялися на тих, хто підтримував, та тих, хто не погоджувався з аграрним проектом партії кадетів.

Найбільш різкими і непримиренними ворогами земельної реформи виявилися депутати, які не входили до громади: І. Способний, О. Горват, С. Варун-Секрет, – але вони виступали не проти проекту в цілому, а проти окремих його положень. Вони в основному критикували ідею націоналізації земель, мотивуючи це тим, що коли селяни отримають землю у власність, то вже ніколи не віддадуть. Однак у цілому вони реформу підтримували, і вважали її назрілою та необхідною.

Проти окремих пунктів аграрного проекту кадетів виступали і члени громади. Зокрема, Д. Назаренко назвав проект кадетів правом власності на землю, але при цьому застеріг, що він не проти приватної власності взагалі, а проти того, щоб вона не давала можливості одному володіти величезними наділами, а іншому бідувати. Депутат Г. Заболотний стверджував, що обговорюваний проект подає земельну реформу у вигляді жертви чи милості держави. Він також зупинився на невизначеності проекту в питанні розподілу землі й замість продовольчої норми з урахуванням побічних заробітків пропонував встановити трудову норму, яка була б чітко визначена.

Наступна група депутатів реформу активно підтримувала. Депутат Я. Імшенецький виступав за право користування землею. З огляду на це, населення не буде прив'язане й прикріплене до землі і легше зможе відриватися в промислову діяльність. Далі, на його думку, неможливо і недопустимо кожну місцевість підводити до обов'язкової земельної реформи на певних підставах. Аграрний закон повинен лише відкрити шлях, по якому населення тієї чи іншої місцевості вільно піде, якщо воно визнає цей шлях прийнятним для себе. Інший промовець, Л. Яснопольський, відзначив той важливий аспект кадетського проекту, що, згідно з ним, не буде відчужена земля дрібних власників-козаків. На його думку, це дозволить уникнути міжусобиці серед селян, яка може звести нанівець всю реформу [8, 95].

Наступна група депутатів-громадівців не тільки вносила поправки до пропонованого проекту, але йшла далі в розвитку його пунктів. Активний громадівець І. Присецький акцентував увагу присутніх на "справедливій оцінці" землі, коли, згідно з пропонованим законопроектом, особа, яка володіє сотнею десятин, і друга, що володіє в тому ж місці десятками тисяч десятин, за кожну десятину отримували однакову суму. Особа, що володіє сотнею десятин, повинна отримати повну вартість землі – інакше буде не в змозі адаптуватися до іншої праці, володар десятків тисяч повинен отримати меншу суму за кожну десятину. Т. Локоть вважав, що всі землі повинні перейти в руки селян. На якій основі здійсниться цей перехід – чи на праві власності, чи земля буде віддана в довготривале користування, – це повинно вирішити місцеве населення. Оратор покритикував кадетський проект і за його принцип справедливої оцінки. Промовець відзначив, що якщо вже бути послідовним до кінця, то землю селянам необхідно передавати безкоштовно, бо вони вже її викупили високими платежами.

В обговоренні цього важливого питання взяли участь міністр землекористування І. Стишинський і товариш міністра внутрішніх справ П. Гурко. Лейтмотив виступу міністра можна звести до такого: якщо всю землю, яка перебуває в цей час у селянському володінні в європейській Росії, розділити між ними порівну, то на душу населення припаде в середньому менше 3 десятин і наділення селян землею не дасть ніякої користі. Більш відверто відповів на це запитання П. Гурко, вказавши на те, що при розподілі всіх земель серед осіб чоловічої статі, які займаються землеробством, на кожну особу не припаде й 4 десятин землі, він категорично зауважив: "очевидно, цього недостатньо" [8, 95].

Позиція уряду обурила селянських депутатів. 24 травня в своєму виступі член української громади Й. Оранський відзначив, що уряд захищає поміщицькі землі, які ніякої вигоди не дають ні селянам, ні державі. Що ж до проекту партії кадетів, то депутат запропонував замість слів "бажаним" записати "обов'язковим" відторгнення землі [8, 95].

Були серед селянських депутатів і ті, які різкіше ставили свої вимоги. На думку активного громадівця А. Грабовецького, аграрна проблема може вирішитися дуже просто. "Необхідно дати землю безземельним, а в тих, хто має багато, – взяти", – заявив він на пленарному засіданні 30 травня 1906 року [9, 237 – 238]. Цими словами можна резюмувати не тільки

промови селянських депутатів, але й загальний настрій більшості Думи. Основи земельної реформи були зрозумілими для всіх, а деталі мали уточнюватися на місцях. Ось чому майже всі промови селян розпочиналися проханням припинити суперечки, закінчити з розбіжностями і якомога швидше перейти до розробки позитивного вирішення земельного питання.

Селяни-депутати говорили про необхідність залишити недоторканими ті невеликі земельні наділи, які селяни отримали у власність за надмірно високими цінами. "Ця земля селянинові гірко давалася: він за неї платить від трьохсот до чотирьохсот карбованців за десятину", – говорив член Громади О. Бабич. "За цю землю платили не 47 копійок за десятину, як великі землевласники, а платили дорого. Потім за неї відбували натуральні повинності", – заявляв А. Грабовецький [4, 792].

Депутати-автономісти пов'язували вирішення аграрної проблеми з питанням автономії України. 24 травня член громади П. Чижевський заявив, що не можна передавати землю в централізований фонд, вона повинна бути в компетенції місцевих органів самоврядування, але водночас деяка його частина повинна бути підпорядкована безпосередньому контролю центральної влади. В. Шемет у своєму виступі 5 червня 1906 року пропонував вирішити аграрне питання в три етапи. По-перше, земля повинна перебувати в руках тих, хто її обробляє, а для цього в користування селянам необхідно передати землі: державні, надільні, монастирські, церковні, примусово відчуживши їх; по-друге, необхідно виробити законопроект про аграрні комітети з розподілу землі; по-третє, Думі перейти до розгляду організації обласних і національно-територіальних представницьких закладів. Лише за такого підходу, на думку депутата, можливо задовольнити потреби трудящих класів і окремих націй. Земля й автономія тісно пов'язані між собою, і з цим треба рахуватися при вирішенні такого важливого питання, як аграрне. Такі думки були й у виступі голови української громади І. Шрага. Тільки він пов'язував реформування земельних стосунків з необхідністю реформувати місцеве управління [4, 795].

5 червня 1906 року закінчилися дебати з аграрного питання. Згідно з прийнятим рішенням, Дума обрала аграрну комісію з 99 осіб під головуванням українського депутата О. Муханова, який не входив до складу української парламентської громади. Крім нього, до складу комісії входили ще представники від України: А. В'язлов, Г. Заболотний, Г. Зубченко, М. Ковалевський, П. Куриленко, О. Свєчин. Комісія на 2/3 складалася з представників поміщиків та буржуазії. З виробленням закону не поспішала. Перші три засідання вона присвятила організаційним питанням, і тільки після опублікування урядом 20 червня повідомлення про те, що він не допустить вирішення аграрного питання на основах, що пропонує Дума, аграрна комісія перейшла до загального обговорення питання про примусове відчуження приватновласницьких земель. Член комісії О. Горват заявив: "Пора перестати думати, що вирішення аграрного питання – в розширенні селянського володіння" [10, 23].

Нерішучість у роботі комісії й структурні зміни в самій українській фракції привели до того, що громада на своєму засіданні 20 червня знову повернулася до аграрного питання. З доповіддю виступив один з лідерів фракції – В. Шемет. Проект, що виносився на обговорення громади, передбачав: земля повинна належати тільки трудящим людям того краю, який вони населяють; конфіскація поміщицьких, монастирських земель; розподіл земель в Україні мав здійснювати український автономний уряд, в компетенцію якого входило видання законів про землю.

Цей проект викликав схвалення присутніх селянських депутатів. Й. Оранський, О. Бабич підтримали оратора в тому, що земля повинна перейти не в загальнодержавне користування, а до національного українського фонду і мусить належати українському народові. І. Тараненко, посилаючись на лист виборців, закликав не приймати рішення про механізм розподілу землі, а покластися в цьому на селян. Вони самі в кожному конкретному випадку вирішать, як вчинити правильно. Депутат Г. Зубченко пропонував так же підійти і до питання про плату за землю, тобто передати його на місця: де ухвалять заплатити – заплатити, де ні – ні.

На цьому засідання закінчилося. Згідно з парламентською традицією, обрали комісію, яка повинна була робити висновки з проведеного обговорення та вказівок з приводу прочитаного проекту. До складу комісії було обрано О. Бабича, А. Грабовецького, Г. Зубченка, В. Шемета [11]. Однак довести до кінця розпочату роботу громаді не вдалося у зв'язку з розпуском І Державної Думи 8 липня 1906 року. Незважаючи на передчасний розпуск Думи, громада зробила дуже багато: рішуче ставила питання про радикальну реформу й окреслила її основи. Вона виступила за справедливе вирішення земельного питання: про перехід землі не в загальнодержавний, а в національно-крайовий фонд. Стосовно оплати, то виступала за помірковані суми.

1.Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Економічна історія. – К.: "Вікар", 2001;

Панченко П. П, Шмарчук В. А. Аграрна історія України. – К.: Знання, 2000.

2.Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. – К.: Наукова думка, 1977.

3.История СССР // Под редакцией В. Г. Тюкавкина – М.: Просвещение, 1990.

4.Обозреватель. Депутаты из территории Украины и их деятельность в Государственной Думе // Украинский вестник. – 1906. – №10. – С. 785.

5.Національна програма українців-подолян // Громадська думка. – 1906. – 6 січня.

6.В. П. Збори української парламентської групи // Громадська думка. – 1906. – 18 травня.

7.В. П. Збори українського парламентського клубу // Громадська думка. – 1906. – 24 травня.

8.Лотоцький А. Шаблон и жизнь // Украинский вестник. – 1906. – № 2.

9.Думский сборник. Государственная Дума первого созыва / 27 апреля – 8 июля/ – СПб., 1906.

10. Центральный государственный исторический архив. Россия, Санкт-Петербург. – Ф. 1278. – Оп. 1. – Спр. 129.

11. Піснячевський В. Збори української парламентської групи // Громадська думка. – 1906. – 20 червня.

В.М. Шевченко

ЕВОЛЮЦІЯ ПРИВАТНОЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1906-1914 рр. (За результатами поточних досліджень)

Проблема землі і власності на неї є наріжним каменем аграрної політики для будь-якої держави. Україна, потенціал земельних ресурсів якої становить понад 60 млн. га, у цьому планіне є винятком. Ще на зорі незалежності в "Декларації про державний суверенітет України" відзначалося, що земля є "власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки" [1, 5]. І в сучасній українській державі земля продовжує залишатися одним із головних її національних багатств. Водночас Конституцією України розширені та гарантовані права власності на землю не тільки держави, але й приватних осіб, як юридичних, так і фізичних [2, 6]. Важливим документом державної ваги, який дозволяє більш успішно реалізовувати ці права, є "Основні напрямки земельної реформи в Україні на 2001 – 2005 роки" [3, 667-678]. Одним із найпріоритетніших напрямів реалізації земельної реформи визначено політику приватизації земельних ділянок. Про те, що така політика в Україні здійснюється досить успішно, свідчить той факт, що на кінець 2002 року було видано понад 2,8 млн. державних актів на право приватної власності на землю [4, 6]. Однак, як це відзначено у вищезгаданому документі, позитивні зрушення у здійсненні земельної реформи в Україні ще не привели до радикального й ефективного оновлення сільськогосподарського виробництва, а отже, до підвищення добробуту населення. "Це зумовлює необхідність комплексного підходу до розв'язання проблеми реформування земельних відносин на ринкових засадах, у тісному поєднанні з економічними реформами у державі в цілому" [5, 668]. Тут доречно згадати , що на рубежі XIX – XX століть майже аналогічні проблеми вирішувались, і досить успішно, російським урядом імператора Миколи II, а його чиновники накопичили у цьому плані неабиякий досвід. З огляду на це, глибоке вивчення історії приватного землеволодіння в процесі його кількісної та якісної еволюції становить одне з важливих завдань української історичної науки. Воно не тільки дозволить правильно зрозуміти саму динаміку еволюційного процесу, узагальнити набутий іншими поколіннями відповідний історичний досвід, але й певною мірою сприятиме вирішенню тих сучасних завдань, про які мова йшла вище.

Проблема землі та її господарів завжди привертала до себе увагу дослідників: істориків, економістів, юристів, політиків тощо. Цікавість до неї особливо зросла на початку XX століття, коли в умовах революції 1905 – 1907 рр. та лютого 1917 – 1920 рр. вона перетворюється у предмет жвавих дискусій між представниками різних політичних партій і напрямів. Саме в цей період з'являється чимало праць на аграрну тематику переважно популярного або науково-популярного змісту [6 – 12]. Серед праць названого періоду найбільший науковий інтерес викликають лекційні курси професорів А. Кауфмана [13] і В. Косинського [14], а також змістовна робота В. Святловського [15]. Остання є особливо цінною для нас, оскільки в ній Володимир Володимирович узагальнив досвід і результати величезної роботи щодо створення багатотомного видання «Материалов по статистике движения землевладения в России» [16], підготовленого за ініціативою і на кошти міністерства фінансів Російської імперії, якою тривалий час керував. Стан земельної власності та її мобілізація в Україні вивчалися переважно за даними багатотомної «Статистики землевладения 1905 года», виданої окремими томами по всіх 49-ти губерніях Європейської Росії Центральним статистичним комітетом МВС упродовж 1906-1907 рр. Першим ґрунтовним дослідженням проблеми в межах України стала публікація М. Порша [17, 146 – 180]. Автор всебічно проаналізував стан землеволодіння на українських землях у 1905-му році, а також мобілізацію земельної власності тут за 28 років: від 1877 до 1905 року. Щоправда, вміщена у численних таблицях порайонна, а не погубернська, статистична інформація недостатньо чітко вказує на погубернську специфіку цих процесів. З огляду на це помітно успішнішою видається спроба аналогічного дослідження, до якої вдався російський радянський історик Л. Іванов [18, 176 – 214]. Однак при цьому практично вся увага дослідника була сконцентрована на характеристиці землеволодіння двох, з його точки зору, основних категорій власників – дворян і селян. Такий підхід до висвітлення проблеми взагалі був характерним для радянської історіографії земельних відносин. Адже, згідно з марксистсько-ленінською методологією, яка панувала в радянській історичній науці, рушієм суспільного прогресу було ні що інше, як боротьба класів. Класова боротьба є локомотивом історії. Цієї Марксової "аксіоми" неухильно мали дотримуватися абсолютно всі історики-марксисти. Змушені були дотримуватися її і всі ті радянські історики, які досліджували проблему землеволодіння та землекористування. Певним, хоча й невеликим, винятком із цього є, на наш погляд, змістовна монографія В. Теплицького, яка і до цього часу не втратила свого наукового значення. Присвячена загалом аграрним відносинам у 60 – 90-ті роки XIX ст., вона водночас містить ряд цікавих даних про земельну власність та її динаміку не тільки серед дворян і селян, але й серед міщан та купців [19, 289]. Аналогічні ж показники інших власників, як особистих, так і колективних, залишаються і сьогодні практично недослідженими. Отже, виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок про те, що стан приватної земельної власності в тих українських землях, які свого часу входили до складу Російської імперії, залишається на сьогодні вивченим далеко не повністю. Найбільш дослідженим, та й то з позицій стану дворянського і селянського землеволодіння, є період з 1877 по 1905 р., для якого є придатні для порівняльної характеристики джерела – земельні переписи 1877 [20] і 1905 [21] років. Цього абсолютно не можна сказати про 60 – 70-ті роки XIX ст. та про перехід від 1905 по 1917 роки. Достовірних масових статистичних даних відповідної орієнтації за 60-ті роки XIX ст. ми просто

не маємо. Стосовно ж початку XX ст., то тут земельну статистику 1905 року порівнювати з аналогічною 1916 [22] і 1917 [23 – 24] років неможливо через неоднакову методику їх підготовки. Відносний вихід зі становища, яке склалося, свого часу був запропонований російськими вченими І. Мінцем та А. Анфімовим. Він полягав у тому, щоб, відштовхуючись від показників земельного перепису 1905 року, простежити подальші зміни у землеволодінні різних категорій земельних власників шляхом опрацювання даних старших нотаріусів губерній Європейської Росії про купівлю-продаж землі та іншої нерухомості. Останні, як відомо, упродовж багатьох років регулярно публікувалися на сторінках „Санкт-Петербургских Сенатских объявлений по казённым, правительственным и судебным делам", які виходили у вигляді додатку до газети „Санкт-Петербургские Сенатские ведомости". Свого часу інформація про це унікальне джерело та методику роботи з ним уже оприлюднювалась у наукових виданнях [25, 106 – 113]. Певна робота в цьому напрямі ведеться і в Україні. Зокрема, у цій публікації зроблено спробу викласти поточні результати вивчення еволюції приватної власності на Правобережній Україні за 1906 – 1914 рр. В основу пропонованих нижче таблиць і статистичних розрахунків покладено статистичні матеріали земельного перепису 1905 року [26 – 28], дані статистики Міністерства фінансів про купівлю-продаж землі за 1906 – 1910 рр. [29 – 33], підготовлені на основі згаданих вище "Сенатських об'яв", а також аналогічні підрахунки радянських учених [34, 182 – 197; 35] за 1911 – 1914 роки.

На початку XX ст. Правобережна Україна включала територію трьох українських губерній у складі Російської імперії: Волинської, Київської та Подільської. З огляду на історичне минуле краю тут традиційно залишалися досить міцними позиції фільваркового землеволодіння. Помітну роль у житті Правобережної України продовжував відігравати численний прошарок польської знаті. Водночас протягом XIX ст. Київська і особливо Подільська губернії перетворилися у визнаний центр загальноімперської цукрової промисловості, яка успішно розвивалась у напрямку її капіталізації. Все це, безперечно, впливало як на характер земельних відносин у цілому, так і на еволюцію приватного землеволодіння зокрема. На кінець 1905 р. загальна площа останнього складала тут понад 6,5 млн. десятин, що становило майже 34,6% загальноукраїнської приватновласницької землі. Більшість приватновласницького землеволодіння – понад 5,8 млн. десятин, або майже 82%, – було особистим, і лише 709 тис. дес., або 18%, перебувало у приватній колективній власності. Про те, в якому напрямі йшла еволюція приватної власності на землю у 1906 – 1914 рр., свідчать дані таблиці 1. Вони засвідчують, що упродовж зазначеного періоду загальна площа приватновласницького землеволодіння зросла на Правобережжі в цілому на 162 тис. десятин і становила на початок 1915 року понад 6,7 млн. десятин. Найбільш інтенсивне її зростання спостерігається у Подільській губернії – на 171,3 тис. дес., тоді як у Волинській та Київській її площа скоротилася відповідно на 4 тис. дес. та на 5,4 тис. десятин.

Впадає також у вічі те, що найбільш інтенсивно скорочувалась особиста приватна земельна власність, площа якої загалом по району зменшилася майже на 244 тис. дес. Скорочувалася вона знову ж таки у Волинській (на 243 тис. дес.) і у Київській (на 69,6 тис. дес.) губерніях, тоді як у Подільській губернії площа особистого приватного землеволодіння зросла більше ніж на 69 тисяч десятин. Внутрішній характер еволюції особистої приватної власності на землю певною мірою розкриває таблиця 2. Її дані свідчать про подальше неухильне скорочення землеволодіння дворян, духовенства, купців і почесних громадян, іноземних підданих і частково козаків та колоністів. Неважко пересвідчитися, що у цьому випадку мова йде, головним чином, про верстви населення минулої феодальної доби, залишки якої зберігалися, проте, і після скасування кріпацтва. Основним постачальником землі на ринок продовжувало залишатися дворянство, землеволодіння якого скоротилося за 1906 – 1914 рр. більше ніж на півмільйона десятин, або майже на 10,4%. Для порівняння зазначимо, що скорочення поміщицького землеволодіння за попередні 28 років (1877 – 1905), терміну, утричі довшому за той, про який іде мова, аналогічний показник становив 16,2% [19, 289]. Отже, ми можемо говорити про те, що процес втрати дворянами землі, який через специфіку району Правобережної України [36, 44] у другій половині XIX ст. відбувався значно повільніше, ніж у південних та лівобережних губерніях, на початку XX ст. стає помітно інтенсивнішим. Дані таблиці 2 підтверджують і подальше стійке зростання приватновласницького землеволодіння міщан і особливо селян-власників. Протягом 1906-1914 рр. їхні володіння збільшилися відповідно на 22,3 тис. дес. та майже на 260 тисяч десятин. І знову ж таки, найпомітнішим це зростання, особливо у селян, було у Подільській (майже на 104 тис. дес.) і Київській (майже на 93 тис. дес.) губерніях. Це засвідчує активне прилучення селянських господарств до участі у капіталістичному розвитку місцевої цукрової промисловості шляхом розширення посівів під цукровими буряками тощо. Водночас це певною мірою підтверджує і правильність думки відомого російського вченого-аграрника І. Ковальченка, який писав: „Объективно – экономически положение было таково, что наиболее широкой и благоприятной основой для буржуазной аграрной эволюции было крестьянское хозяйство, занимавшее доминирующее положение в сельскохозяйственном производстве. Помещичье же хозяйство не только не обладало надлежащим весом, но и не имело производственно-технического и экономического превосходства над крестьянским хазяйством" [37, 19].

Дещо інша картина спостерігається в еволюції колективної приватної власності. Дані таблиці 3 засвідчують стійку тенденцію до її інтенсивного зростання у всіх без винятку губерніях Правобережної України. Причому першість у цьому належить непромисловій Волинській губернії, де колективна власність на землю, головним чином за рахунок

придбань сільських товариств (майже 167,5 тис. дес.), зросла загалом на 239,2 тис. дес. Друге місце за загальними показниками зростання посідала Подільська (на 102,3 тис. дес.), а третє – Київська (на 64,2 тис. дес.) губернії. Загалом же збільшення земель у колективній приватній власності по району в цілому становило майже 406 тисяч десятин. Серед інших колективних власників найшвидше зростали володіння сільських товариств. Протягом указаного періоду земельна власність останніх зросла загалом на 329,7 тисяч десятин, що становило 81% від усього показника зростання. Друге місце належало торгово-промисловим товариствам (на 32,9 тис. дес., або 8%). Далі йшли юридичні особи, об'єднані під назвою "інші". До них належали банки, міські та земські управи тощо. Зростання їхньої земельної власності становило за вказаний період майже 24 тис. дес. (6%), причому виключно за рахунок Волинської і Подільської губернії. Навпаки, у Київській губернії земельна власність останніх, головним чином за рахунок банківських операцій, скоротилася більш як на 42,6 тисяч десятин. Останнє місце у цьому переліку належало сільським громадам – 19332 десятин і 5% від загального показника зростання. Цьому було своє пояснення. Адже сільські громади складалися переважно із малозабезпечених селян, яким на рубежі XIX – XX ст. ставало дедалі важче придбати необхідну кількість землі внаслідок перетворення її у предмет капіталістичної купівлі-продажу, а відповідно і стабільного подорожчання. Натомість, активність на земельному ринку селянських товариств пояснюється тим, що переважно це були спільноти більш заможних селян, які активно працювали на ринок. Щоправда, досить часто траплялися й такі випадки, коли заможні селяни-власники підмовляли бідноту виступити фіктивними членами такого товариства, а потім за певне відшкодування (грішми, хлібом, наданням іншої допомоги, а то і просто підпоювали членів "товариства") перетворювали ці землі у свою власність. Такі випадки найчастіше мали місце в період проведення столипінської аграрної реформи, коли отримання або купівля індивідуальних ділянок певним чином обмежувалося державою.

Такими в цілому є попередні висновки про еволюцію приватної земельної власності на Правобережній Україні протягом 1906-1914 років. Вони засвідчують, що на початку XX ст. під впливом розвитку капіталістичних відносин в аграрному секторі помітно інтенсивнішим стає процес формування безстанового землеволодіння передусім за рахунок втрати землі представниками дворянства. З огляду на специфічні обставини, які були характерними для Правобережжя в цілому, цей процес тут загалом був повільнішим, ніж у інших районах України. Хоча, як засвідчують результати його аналізу протягом 1906 – 1914 рр., на початку XX ст. він помітно активізується. Ще однією важливою рисою еволюції земельної власності на Правобережжі в зазначений період було більш інтенсивне зростання передусім колективного, а не особистого землеволодіння.

1. *Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року. – К., 1991.*
2. *Конституція України: Прийнята на П'ятій Сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1996.*
3. *Основні напрямки земельної реформи в Україні на 2001 – 2005 роки // Земельне законодавство України: Збірник нормативних актів, судової та арбітражної (господарської) практики. – У 2-х книгах. – Книга 1. – К., 2002.*
4. *Факты. – 2002. – 12 сентября.*
5. *Земельне законодавство України. – Книга 1. – К., 2002.*
6. *Петрункевич И.И. К аграрному вопросу. – М., 1905.*
7. *Пешехонов А.В. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы. – СПб., 1905.*
8. *Рожков Н. К аграрному вопросу. – М., 1905.*
9. *Исаев А.А. Смута и земельный вопрос. – СПб., 1906.*
10. *Прокопович С.Н., Мертваго А.П. Сколько в России земли и как мы ею пользуемся. – М., 1907.*
11. *Александров [без И.О.]. Некоторые данные по аграрному вопросу. – Пг., 1917.*
12. *Рихтер Д.И. Сколько земли в России и кто этой землёй владеет. – Пг., 1917.*
13. *Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. – М., 1918.*
14. *Касинский В.А. Основные тенденции в мобилизации земельной собственности. – Часть 1. – К., 1917.*
15. *Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России 1861 – 1908. – СПб., 1911.*
16. *Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. 1-25. – СПб.; Пг., 1893 – 1917.*
17. *Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. по 1905 р. // Україна. – 1907. – Т. 4.*
18. *Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905 – 1907 гг. // Исторические записки (АН СССР). – Вып. 60. – М., 1957.*
19. *Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 – 90-ті роки XIX ст.). – К., 1959.*
20. *Статистика поземельной собственности и населённых мест Европейской России. – Вып. 1 – 8. – СПб., 1880 – 1886.*
21. *Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 1 – 50. – Спб., 1906 – 1907.*
22. *Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г.: (По подсчётам, произведённым местными переписными учреждениями). – Вып. 1.: Европейская Россия. – Пг., 1916.*
23. *Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 52 губерниям и областям. – М., 1921.*
24. *Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям. – М., 1923.*
25. *Шевченко В.М. "Сенатські об'яви" – важливе джерело вивчення земельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. // Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. – Вип. XXXVI. – К., 2000.*
26. *Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 9: Подольская губерния. – СПб., 1906.*
27. *Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 41: Волынская губерния. – СПб., 1906.*
28. *Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 43: Киевская губерния. – СПб., 1906.*
29. *Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXI: Купля-продажа земель в Европейской России 1906 г. – СПб., 1912.*
30. *Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXII: Купля-продажа земель в Европейской России 1907 г. – СПб., 1913.*
31. *Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXIII: Купля-продажа земель в Еропейской России 1908 г. – СПб., 1914.*
32. *Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXIV: Купля-продажа земель в Европейской России 1909 г. – СПб., 1915.*
33. *Материалы по статистике движения землевладения в*

России. – Вып. XXV: Купля-продажа земель в Европейской России 1910 г. – СПб., 1917.
34.Анфимов А.М., Макаров И.Ф. Новые данные о землевладении Европейской России // История СССР. – 1974. – №1.
35.Динамика землевладения в России 1906-1914 гг. / Сост. А.М. Анфимов, И.Ф. Макаров. – М., 1988.
36.Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К., 1970.
37.Ковальченко И.Д., Бородкин Л.И. Два пути буржуазной аграрной эволюции в Европейской России (Опыт многомерного типологического анализа) // Аграрная революция России и США в XIX – начале XX века: Материалы советско-американских симпозиумов. – М., 1991.

О.П. Реєнт

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторювали, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будущина українського відродження і взагалі будущина України. Протягом цілого століття українство і селянство стало ніби синонімами.

Михайло Грушевський [1, 162]

Сільське господарство залишалося провідною галуззю економіки Російської імперії на початку XX ст. Воно забезпечувало населення основними продовольчими товарами, легку й харчову промисловість сировиною, а державну скарбницю – грошовими надходженнями, одержаними за рахунок податків, експорту зернових і технічних культур та продуктів тваринництва. Вищі урядовці оцінювали сільськогосподарський сектор економіки як найважливіший промисел в імперії. За офіційними урядовими даними, землеробство давало близько двох третин національного багатства – „не менше 9 млрд. крб. від річної продуктивності країни в 15 млрд. крб." [2, 1834].

На загальноімперському фоні солідною була частка сільськогосподарського виробництва України. Маючи напередодні Першої світової війни близько 18 % населення імперії з урахуванням Фінляндії і Царства Польського, Україна виробляла щорічно сільськогосподарської продукції в 1909 – 1913 рр. на 2 млрд. крб., у тому числі товарної – на 694,26 млрд. крб. [3, 546].

У передвоєнні роки сільське господарство України стало на шлях інтенсивного розвитку. Приватновласницькі і навіть трудові селянські господарства використовували сільськогосподарські машини і досконалі знаряддя праці. Українське село втягувалося в товарно-грошові відносини, продукція землеробства у великих обсягах експортувалася на ринки країн Близького Сходу та Європи. Вартість вивезеного з України на зовнішні ринки хліба становила у 1913 р. 235,5 млн. крб. [3, 572], або близько 40% експорту царської Росії.

Однак безліч чинників стримувало розвиток сільського господарства України. Найбільш обтяжливим для селянства було малоземелля, породжене кріпосницькими пережитками, наявністю великого землеволодіння. Збут продовольчих товарів, особливо хлібних культур, не давав належного прибутку. На ринках Великоросії українські виробники хліба потерпали від завищених залізничних тарифів, на ринках Європи – від високих фрахтів іноземних пароплавів, слабкої промислової інфраструктури і численних торгових посередників.

На величезних просторах Російської імперії, особливо в районах, віддалених від залізниць, все ще існували натуральні господарства з низьким рівнем агрокультури й епізодичними зв'язками з ринком. Попри ці та інші негаразди представники правлячих кіл царської Росії традиційно висловлювали впевненість у тому, що сільське господарство є невичерпним джерелом продовольчих ресурсів і чинником величезних переваг над потенційними противниками на випадок масштабної війни.

Земельні ресурси України в роки війни

Ледве не з первісних часів Україна характеризується наявністю розвиненого землеробства з надзвичайно широким спектром зернових культур і багатогалузевим скотарством. Напередодні Першої світової війни середньорічне виробництво хліба в дев'яти губерніях Наддніпрянської України перевищило 1 млрд. пуд., і вона стала вважатися однією з найбільших житниць Європи. Однак ряд аспектів розвитку землеробства на початку XX ст., зокрема й стану земельних ресурсів, все ще залишаються недостатньо висвітленими в історичній літературі.

За даними Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ (ЦСК), населення дев'яти українських губерній у складі Російської імперії становило на 1 січня 1914 р. 32638,6 тис. осіб, із них у сільській місцевості – 27682,4 тис. [4, 566 – 567]. Отже, в селах мешкало 84,81% осіб, більшість яких була зайнята в аграрному секторі. За підрахунками дослідників, питома вага сільськогосподарського виробництва переважала промислову частку в господарському балансі України й становила 51,8%.

Як зазначалося вище, характерною рисою аграрних відносин в Україні була наявність великого поміщицького землеволодіння і селянського малоземелля, що спричиняло соціальне напруження, призводило до гострих конфліктів. Тим більше, що за 40 років після скасування у 1861 р. кріпосного права сільське населення України зросло на 86%, а площа селянських земель тільки на 31%. За даними ЦСК, в Україні нараховувалося напередодні Першої світової війни 229 173 приватні володіння, які мали 20 604 750 дес. орної і неорної землі. Середній розмір приватновласницького володіння становив близько 90 дес. землі. Але остання цифра делікатно замальовує дійсний середній розмір одного поміщицького землеволодіння, яке було незрівнянно більшим. За даними сільськогосподарського перепису 1916 р., в губерніях Лівобережної України тільки посівна площа одного земельного власника становила в середньому 74,3 дес., Правобережної України – 170,4 дес., Південної України – 113 дес. посіву [5, 57].

У губерніях Правобережної України найбільшими були маєтності польських, російських та подекуди українських землевласників. Князь Трубецький мав 31 тис. дес. землі, графи Бобринські – близько 44 тис. дес., графи Браницькі – 167 тис. дес., графи Потоцькі – 107 тис. дес., князь Сангушко – 65 тис. дес., Лопухін-

Демидов – 22 тис. дес. Більш повну картину приватного землеволодіння в цьому регіоні засвідчують дані Київського товариства сільського господарства, в якому на 1 січня 1913 р. нараховувалося 288 осіб. Вони володіли такою кількістю землі: 3,8% членів товариства мали від 10 до 100 дес. землі, 16,9% – від 100 до 500 дес., 22,5% – від 500 до 1 тис. дес., 31,9% – від 1 тис. до 3 тис. дес., 6,2 % – від 3 тис. до 5 тис. дес., 8,7% – від 5 тис. до 10 тис. дес., 5% – від 10 до 20 тис. дес., 4,4% – від 20 до 50 тис. дес., 0,6% – понад 50 тис. дес. [6]. Отже, серед членів товариства не було представників трудового селянства, більшість великих землевласників регіону являла собою своєрідну касту, яка була відгороджена від народу не тільки майновим, але й мовним бар'єром та ментальністю.

У губерніях Лівобережної України середній розмір приватновласницького володіння, за даними ЦСК, був значно меншим: у Харківській губернії – 97,2 дес., Полтавській – 30,4 дес., Чернігівській – 27,1 дес. Але й тут були великі маєтності російських поміщиків і нащадків козацької старшини, які свого часу одержали дворянські титули і стали служити Російській державі – Скоропадські, Кочубеї, Капністи та інші. Частина великих земельних власників – Терещенки, Харитоненки та ін. – займалися підприємництвом. Зокрема, П.Харитоненко був власником 10 цукрово-пісочних і пісочно-рафінадних заводів. Близько десятої частини земельного фонду Лівобережної України належало рядовим козакам, які розселялися по селах з часів Запорізької Січі. На початку XX ст. вони, як правило, мали такі ж земельні наділи, як і інші селяни. Проте козацькі сім'ї, краще зберігаючи у своїй пам'яті події минулого, боротьбу своїх предків за волю України, виділялися своїм патріотизмом, ментальністю.

Своєрідним був колорит землеволодіння на території Південної України. Українське населення проживало на степових просторах цього краю з давніх часів. Перебуваючи під захистом Запорізької Січі, воно займалося хліборобством, скотарством, рибальством і торгівлею з кримськими татарами. Їхні нащадки володіли земельними площами в 20 – 30 і більше дес. на одну сім'ю. З кінця XVIII ст. на південні степи переселялися селяни з Чернігівської, Полтавської, Київської та інших губерній. Після приєднання Північного Причорномор'я до Російської імперії етнічні росіяни розселилися переважно в містах, а в селах з'явилися тільки в другій половині XIX ст.

Водночас Російська держава під приводом підвищення рівня землеробської культури стала насаджувати в цьому краї, починаючи від правління цариці Катерини II, німецьке й болгарське землеволодіння. Переселенці-німці отримували земельну площу на сім'ю в розмірі 60 – 65 дес., болгари – 50 дес., а українці – в декілька разів меншу, в середньому на одну сім'ю близько 11 дес. Земельні площі розміром у тисячі, а то й десятки тис. дес. отримали російські дворяни і німці, які перебували на російській службі, – Келлери, Штумпфи, Затлери, Гонгауфи та ін.

Згідно з маніфестом Катерини II, німецьким переселенцям надавалися громадянські й релігійні свободи, вони звільнялися від військової повинності і будь-якого платежу державі протягом 30 років, а також мали право займатися торгівлею і промислом, засновувати фабрики і мануфактури з використанням праці кріпаків тощо. Болгарським переселенцям також надавалася грошова допомога в розмірі 125 крб. на сім'ю – немалі на той час гроші для селянина. Певне уявлення щодо національного складу населення Південної України дають статистичні дані по Бердянському повіту Таврійської губернії. На 1 січня 1914 р. тут проживало 423 298 осіб, з них 270 911 (64%) – українці, 54182 (12,8%) – болгари, 53913 (12,5%) – етнічні росіяни, 35980 (8,5%) – німці. Болгари й особливо німці проживали окремими компактними поселеннями. Болгарські села були розкидані по різних волостях Бердянського повіту, переважно в його південній частині, а німецькі села згромадилися в південно-західній частині, де були організовані дві цілковито німецькі волості – Гальбшдатська і Гнадельфельдська [7]. В інших повітах Південної України були деякі відмінності щодо національного складу населення. У Маріупольському повіті, наприклад, було багато греків. Але скрізь переважали українці, становлячи дві третини й більше всього населення.

Ще однією особливістю південного землеробського краю була нестача робочої сили. Землеробські райони Півдня масово притягували до себе вихідців з Волинської, Подільської, Київської, Полтавської, Чернігівської та інших губерній, де заробітки під час польових робіт були в декілька разів нижчими. У 1893 р. для відхідників було видано 148 тис. паспортів у Полтавській губернії, 129 тис. – у Київській, 120 тис. – у Харківській [8, 50]. Наведені цифри відбивають реалії двадцятирічної давності стосовно досліджуваного регіону. Слід врахувати й те, що частина відхідників, які одержували паспорти, вирушила на заробітки в міста й на залізниці. Однак безліч фактів засвідчує, що ситуація з робочою силою не змінилась і напередодні Першої світової війни. Одна Херсонська губернія потребувала 150 тис. прийшлих робітників. За повідомленням преси, тільки у південні райони німецького землеволодіння щорічно прибували на заробітки з Полтавської губернії понад 100 тис. селян [9].

Важливими є дані ЦСК щодо розмірів селянського землеволодіння напередодні Першої світової війни. Згідно з ними, селяни України мали 20 128 454 дес. орної і неорної землі. Це означає, що 229 173 приватні власники мали землі на 476 296 дес. (1,16 %) більше, ніж декілька мільйонів сільських господарів. Розмір посівної площі одного селянського господарства становив у середньому, за даними сільськогосподарського перепису 1916 р., на Лівобережжі 3,9 дес., Правобережжі – 2,3 дес., а в губерніях Південної України – 6,9 дес. [5, 58].

Малоземелля спонукало селян відправлятися на заробітки в південні регіони України, на заводи і вугільні копальні, сезонні сільськогосподарські роботи в Німеччину і навіть за океан – у США і Канаду*. До війни селяни напружували сили, намагалися всюди, де тільки можливо, "заробити копійку" для збільшення земельної площі і розширення своїх господарств. А ціни на родючі українські ґрунти були надто високі. Середня ринкова ціна 1 дес. зручної землі в Одеському повіті Херсонської губернії коливалася від 375 до 400

крб. за дес.; у Бердянському повіті Таврійської губернії – від 200 до 350 крб.; в Ольгопольському повіті Подільської губернії – від 350 до 400 крб.; у Липівській волості Роменського повіту Полтавської губернії ціна 1 дес. землі зросла за п'ять передвоєнних років з 350 до 550 крб. Отже, вартість десятини землі дорівнювала річному заробітку гірника, а часто й перевищувала його.

Аналіз земельного орного і неорного фонду був би незавершеним без урахування тих земель, які належали державі, церкві та різним установам. У Подільській губернії таких земель було 7,6% від загального фонду, Київській – 9,2%, Волинській – 11,3%, Херсонській – 11,2%, Таврійській – 10,2%, Катеринославській 4,2%, Харківській – 5,0%, Чернігівській – 5,2%, Полтавській – 2,6%.

Для більш повного висвітлення різних аспектів проблематики нашого дослідження необхідно знати не тільки загальні площі орних і неорних земель, але й посівні площі напередодні війни. Документальні джерела дають різні цифри: 20,8 млн. дес. [10, 79, 83] і 22,9 млн. дес. [11, 4]. Як правило, цими даними й користуються дослідники. На наш погляд, з останньою цифрою можна погодитися з деяким застереженням лише для 1913 р., коли в Україні було зібрано рекордний урожай. Проте важливішими є середньорічні дані за певний період. За нашими підрахунками, середньорічна посівна земельна площа становила у 1909 – 1913 рр. без люцерни й інших кормових трав близько 21,2 млн. дес. Що ж до 1913 р., то під 4-ма головними хлібними культурами (пшениця, жито, ячмінь і овес) було зайнято 20328,5 тис. дес. земельної площі [12, 662]. Для порівняння: середньорічна посівна площа під останніми становила у 1909–1913 рр. 17 858 510 дес., або близько 84,24% від загальної посівної площі.

Структура посівних площ у різних регіонах України мала певні відмінності. У Херсонській губернії під головні продовольчі хлібні культури (пшеницю і жито) відводилося в середньому протягом передвоєнного п'ятиріччя 59,8% посіву, а під кормові (ячмінь і овес) – 37,1%; у Полтавській губернії відповідно – 57,7% і 27,8%, у Подільській – 48,5% і 37,5%. Наведені вище цифри є надзвичайно важливими показниками. Вони яскраво демонструють позитивні й негативні сторони польового господарства України. Останнє пристосовувалося своєрідно до експорту хліба на світовий ринок, особливо пшениці та ячменю. Зворотною стороною цього процесу стала недостатня увага до таких кормових культур, як люцерна, конюшина, ріпак і подекуди кукурудза. Вивіз на зовнішні ринки у великих обсягах ячменю, макухи, висівок та побічних продуктів переробки буряку на цукор різко звужував кормову базу тваринництва, що стримувало відпрацювання механізму переробки зернових продуктів на м'ясо, призводило до його дефіциту на ринку. Останнє особливо гостро виявилося в роки війни.

Війна не внесла радикальних зрушень у структуру посівних площ, хоча виробництво вівса, якого потребувала у великих обсягах армія, зросло в окремих регіонах, що й засвідчує таблиця 1.

Табл. 1.

Структура посівних площ у 1916 р. (в дес.) [5, 57]

Регіони України	На 100 дес. посівної площі		
	Продовольчі культури	Кормові культури	Технічні й інші культури
Лівобережна Україна	66,6	28,2	5,8
Правобережна Україна	63,2	31,2	5,6
Південна Україна	60,6	37,3	2,1

Порівнюючи дані таблиці з наведеними вище цифрами, слід ураховувати, що зростання посіву під продовольчі культури у 1916 р. пояснюється ще й тим, що до земельної площі, відведеної під пшеницю й жито, додані ще й посіви гречки, проса та інших культур. Що ж до посівних площ, відведених у 1916 р. під кормові культури, то вони дещо зросли на Лівобережжі й Півдні України, а на Правобережжі, навпаки, значно зменшилися, що певною мірою можна пояснити скороченням тваринництва у 1915 – 1916 рр. Отже, структура посівних площ ще зберігала риси господарювання, характерні для застарілої системи трипілля, пристосованої до експорту хлібних культур.

Як мовилося вище, землеробство в Україні ввійшло на початку XX ст. у фазу інтенсивного розвитку. Однак цей процес ще не набув всеосяжного характеру. Селянські господарства, за винятком південного регіону, недостатньо використовували сільськогосподарські машини. Ще обмеженішим було застосування мінеральних добрив. Виробництво суперфосфатів в Європі, за даними Міжнародного сільськогосподарського інституту в Римі, становило у 1910 р. 6105 тис. метр тонн, у тому числі у Франції – 1634, Німеччині – 1354, Італії – 806, Великій Британії – 757, Бельгії – 394, Нідерландах – 385, Австро-Угорщині – 221, Іспанії – 209, царській Росії – тільки 88 тис. метр тонн [13, 132]. Із 45 млн. пуд. мінеральних добрив, які споживалися в землеробстві царської Росії, 35 млн. пуд. завозилися з-за кордону [14, 123]. Сільське господарство України, як і всієї Російської імперії, могло розраховувати лише на природні тваринні добрива, що не могло не впливати на врожайність. Авторитетний на початку XX ст. український економіст М.І. Туган-Барановський, аналізуючи зазначений процес, слушно зробив висновок про відсутність належного зв'язку промисловості й сільського господарства у царській Росії. Про низький рівень врожайності час від часу нагадували часописи підприємницьких організацій. Про це засвідчують дані таблиці 2.

Табл. 2.

Середній збір продовольчих культур з 1 дес. в країнах Європи у 1901–1910 рр. (в пуд.) [15, 433]

Країни	Назва продовольчої культури					
	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес	Картопля	Буряк
Цар. Росія (50 губ.)	38	47	51	48	440	1081
Бельгія	157	145	179	161	1042	1885
Велика Британія	149	–	127	118	980	–
Німеччина	137	110	127	122	915	1863
Франція	90	70	84	80	563	1666
Австрія	85	82	90	73	683	1620

Таблиця відображає надто низький рівень продуктивності землеробства в Російській імперії порівняно з провідними європейськими країнами.

Часописи наводили дані щодо врожайності головних хлібів у 1901–1908 рр. у 15-ти країнах Європи. Але й у цьому списку царська Росія, в багатьох регіонах якої "зберігалися ще форми господарювання з часів всесвітнього потопу", опинилася на останньому місці, маючи середнє виробництво зерна 40 пудів з дес. Попереду йшли такі країни, як Італія – 69 пуд., Румунія – 64 пуд., Іспанія – 64 пуд., Турція – 72 пуд., Данія – 129 пуд. [16, 5].

Однак в окремо взятій Україні врожайність хлібів була значно вищою, ніж у Російській імперії загалом. У 1901–1908 рр. вона становила в середньому на рік, наприклад у Подільській губернії 67,5 пуд. з дес. [16, 5]. Напередодні війни середня врожайність усіх хлібів досягла в губерніях Правобережної України 80 пуд. з дес. Найвищий збір зернових виявився на території Київської губернії у 1916 р. – 92 пуд. [14, 152 – 153]. Деякі приватновласницькі господарства з року в рік мали високі врожаї. У маєтностях П. Харитоненка на Сумщині протягом 15 років поспіль врожайність озимих хлібів становила в середньому 120 і більше пуд. [17]. Водночас на просторах Південної України врожаї були значно нижчими. У несприятливому сільськогосподарському сезоні 1916 р. тут було зібрано в середньому 52 пуд. озимих хлібів з дес. і 41 пуд. ярих [14, 152].

У роки війни помітно скоротився продуктивний земельний ресурс України. За повідомленням засобів масової інформації, розміри посівної площі восени 1914 р. ще не зменшилися, що стало одним із чинників багатого збору зернових культур у 1915 р. Тим більше, що сівба озимих проходила за сприятливих кліматичних умов.

Вивчення цього та інших аспектів сільськогосподарської тематики ускладнюється недоречностями імперської статистики, що визнавали й вищі урядовці. Виступаючи в Державній думі в лютому 1916 р., міністр землеробства О.М. Наумов не приховував, що статистичні дані різних міністерств помітно відрізняються. Загалом, за даними Міністерства землеробства, посівна площа зернових культур скоротилася в європейській частині Російської імперії наприкінці 1916 р. на 8% [14, 55]. Однак у кожному регіоні були свої відмінності. У губерніях, які до війни мали величезний надлишок робочої сили, скорочення посівних площ було значно меншим. На Чернігівщині до травня 1915 р. посівні площі скоротилася на 1,5 – 2% [18], а на Полтавщині за два роки війни – тільки на 1,2% [19]. Восени 1915 р. площі під озиминою зменшилися на Харківщині на 3,3%, а в Таврії – на 10,3% [5, 68 – 69]. За даними департаменту окладних зборів Міністерства фінансів, посівна площа в губерніях Правобережної України зменшилася за два роки війни на 15,9%, а на Півдні України – на 12,3% [14, 151 – 152]. У першому випадку основною причиною скорочення посівної площі було прифронтове розташування зазначеного регіону, у другому – гостра нестача робочої сили. Цілком логічно, що О.М. Наумов звертав увагу думців на надмірний недосів озимих культур восени 1915 р. саме в Подільській, Херсонській, Таврійській і Катеринославській губерніях [2, 1838]. За підрахунками сучасних дослідників, посівна площа в Україні скоротилася, з урахуванням втрати частини території внаслідок наступу австро-німецьких військ, до 1917 р. на 13,3% [20, 42].

Скорочення посівної площі в Південній Україні відбувалося також внаслідок варварських методів ліквідації німецького землеволодіння, розміри якого перевищували 2 млн. дес. Справжні глибоко приховані причини цієї акції коренилися в імперській політиці так званого "вдосконалення національного складу населення на окраїнах Російської імперії", яка задовго до війни реалізовувалася на просторах Туркестану. Її суть полягала в зменшенні чисельності корінного населення та збільшенні питомої ваги етнічних росіян. Війна відкрила перед націоналістичними колами Російської імперії нові можливості для впровадження в життя цієї небезпечної для багатьох народів політики шляхом конфіскації власності громадян, які не були етнічними росіянами, і депортації їх в інші регіони або за кордон. Заради справедливості слід зазначити, що ліквідація німецького землеволодіння підігрівалася ще й хижацькими інстинктами представників великого землеволодіння, які намагалися нажитися за рахунок чужого добра. Засоби масової інформації, пов'язані з цим суспільним прошарком, роздмухували в роки війни тезу про необхідність "рішучої боротьби з німецьким засиллям".

За даними тогочасних засобів масової інформації, великий інтерес до цієї акції виявляло й українське селянство, значна частина якого проливала кров на фронті. На переконання громадськості, переселення після закінчення війни на родючі степові простори сімей воїнів-фронтовиків з густонаселених українських губерній послужило б розвитку продуктивних сил цього краю і послабило б соціальну напруженість у густонаселених районах України. Однак вирішення цього питання було здійснене зовсім не так.

Слід також зазначити, що ліквідація німецького землеволодіння була делікатнішою проблемою, ніж це видається на перший погляд. У жилах російських царів династії Романових, починаючи з XVIII ст., текла кров германських народів. Ще важливішим було те,

що дворянство німецького походження розглядалося в придворних колах як одна з надійних опор царського трону. Не випадково О.Ф. Керенський кинув із сарказмом думцям-націоналістам, тісно пов'язаним із великим землеволодінням, засторогу: "Ця тема не для вас! Ця тема надто небезпечна для тих, кому ви служите!" [2, 431]. Зазначені мотиви справді переважали "на висоті престолу", вони багато в чому й визначили вирішення цього питання. За повідомленням преси, під ліквідацію потрапили переважно землі німецьких фермерів-колоністів, а німецькі за походженням представники великого землеволодіння, які посідали командні посади в армії, поліції та урядовому апараті, як правило, залишалися недоторканими.

Згідно із законом від 13 січня 1915 р., землі офіцерів не підлягали ліквідації. Солдати ж не мали пільг навіть тоді, коли вони, одержавши тяжкі поранення, на все життя залишалися каліками. І тільки в тих випадках, коли вони пішли воювати добровільно, були відзначені нагородами або загинули, їхні землі не підлягали ліквідації. Хто загине, той зможе інколи зберегти землю чи іншу власність – така гірка іронія долі пересічної людини в Російській імперії.

Внаслідок вищезазначеної, сумнівної, з погляду законності, операції землі німецьких фермерів-колоністів за безцінь перейшли в руки російських поміщиків та різномастих міських шахраїв-спекулянтів. Приватновласницьке землеволодіння, яке ще до війни мало в губерніях Південної України від 50,4 до 52,6% орної і неорної землі, посилило свої позиції на земельному ринку, а сім'ї воїнів-фронтовиків залишилися з порожніми руками. Ця подія надовго запам'ятається українському селянству, яке ще раз упевнилося, що очікувати покращання свого соціального становища від Російської держави марно.

Вкрай негативними виявилися наслідки ліквідації німецького землеволодіння для продовольчої справи. Німецькі колоністи похапцем розпродували сільськогосподарську техніку, інвентар та худобу й залишали Україну. За підрахунками статистиків Таврійського губернського земства, внаслідок цього в 1916 р. близько 700 тис. дес. землі залишилися не засіяними, що призвело до втрати щонайменше 50 млн. пуд. хліба [21]. Отже, на вирішення цієї проблеми вплинуло пріоритетне становище великого землеволодіння на політичній сцені імперії.

Для повноти характеристики земельних ресурсів України слід зазначити, що посіви під льоном і коноплями, з яких вироблялося рослинне масло й полотно, становили в передвоєнні роки понад 206 тис. дес., під тютюном у різні роки було від 16 до 26 тис. дес., тобто близько 1% посівної площі.

Найважливішою галуззю польового господарства після хлібних культур було буряківництво. Цукровий буряк вирощувався на території 7 українських губерній, 5 губерній Великоросії, Кубанської області, Бессарабії і Царства Польського. У різних документальних джерелах містяться розбіжності щодо посівних бурякових площ. Причини цього явища найчастіше мають природний характер: протягом того чи іншого року частина бурякової площі через незадовільний стан пересівалася, тому в підсумкові цифри вносилися корективи.

Бурякові плантації забезпечували цукрові заводи сировиною, а місцеве населення заробітками. У сезоні 1910 – 1911 рр. сільське господарство трьох губерній Правобережної України одержало за цукровий буряк валового прибутку від 59,6 до 65,3 млн. крб. Тільки Подільська губернія продала цукровим заводам близько 150 млн. пуд. буряків й одержала за них понад 20 млн. крб. Загальна вартість виробленого на Правобережжі цукру досягла 170,1 млн. крб. [22, 17,19], а вартість цукрового вивозу з усієї України оцінювалась у 1913 р. в 267,4 млн. крб. Торгівля цукром давала величезні прибутки у вигляді акцизних надходжень. Без будь-якого перебільшення цукор вливався золотими потоками до державної скарбниці царської Росії, поповнивши її у 1914 р. на 139,5 млн. крб., що становило 21% від усієї суми непрямих податків [23, 151].

Цікаво, що вартість виробленого в Україні цукру забезпечувалася працею селян на площі приблизно 542 тис. дес., що становило лише 2,5% від загальної посівної площі України. Однак у роки війни становище в буряківництві погіршилося, площі посівних плантацій досить різко зменшились. Останнє яскраво ілюструє таблиця 3.

Табл. 3.

Бурякові плантації в роки війни [24]

Губернії	Тисяч десятин				% до 1915 р.
	1915 р.	1916 р.	%	1917 р.	
Волинська	36299	24394	67,2	21513	59,3
Київська	195782	174173	89	150819	77,03
Подільська	146518	115137	78,6	95683	65,3
Херсонська	17301	17850	103,2	17318	100,1
Полтавська	33863	36940	109,1	36043	106
Харківська	77827	76469	98,2	66219	85,8
Чернігівська	34986	39844	114	33349	95,3
Загалом в Україні	542576	484807	89,35	420944	80,3
Загалом у царській Росії	689919	617770	89,54	524029	75,9

Дані таблиці засвідчують, що найбільші втрати понесло в роки війни буряківництво Правобережної України, особливо в прифронтових районах. У 1916 р. посівні площі буряку зменшилися на Волині порівняно з попереднім роком на 32,8%, на Поділлі –

на 21,4%, на Київщині – на 11%. На Лівобережжі, навпаки, посівні площі під буряком зросли на 14%. Загалом в Україні бурякові плантації зменшилися у 1916 р. на 10,65%, а у 1917 р. – на 19,7% порівняно з 1915 р.

Таким чином, Україна мала достатні земельні ресурси, придатні для забезпечення населення продовольством, а промисловість сировиною. Найбільшою продуктивністю відзначилися старі центри українського хліборобства, особливо території Правобережної України, де врожайність сільськогосподарських культур була найвищою. Степові простори Південної України, попри нижчий рівень врожайності, здатні були давати у великих обсягах надлишки хліба. Структура посівних площ характеризувалася дворазовим переважанням продовольчих культур, що визначалось історичними традиціями українського народу та експортом хліба на зовнішні ринки. Але розвиток землеробства в Україні гальмувався кріпосницькими пережитками у вигляді поміщицьких латифундій, селянським малоземеллям та недостатнім використанням досягнень науки і техніки.

Тваринництво в Україні в роки війни

З давніх часів в Україні розводили велику рогату худобу, коней, овець, свиней тощо. І все ж оцінювати рівень розвитку тваринництва в Україні, як і в Російській імперії загалом, на початку XX ст. досить важко. У країнах розвиненого капіталізму ця галузь сільського господарства вже була широко поставлена на промислову основу й забезпечена кормовою базою методом стаціонарної годівлі худоби. З'явилися спеціалізовані господарства, які потужно працювали на світовий ринок. Цьому сприяли й досягнення науки і техніки. Модерні бойні давали можливість обробляти м'ясо забитих тварин у необхідних обсягах, використовувати побічні продукти їхньої переробки для виготовлення товарів масового попиту. Все це помітно впливало на собівартість продукції, ставило конкурентів на світовому ринку в невигідні умови. Пароплави і залізничні вагони стали обслуговуватися потужними холодильними камерами, що дозволило перевозити м'ясо на величезні відстані. Зокрема, баранина з далекої Нової Зеландії з'явилася напередодні Першої світової війни на ринках Санкт-Петербурга й стала з успіхом конкурувати з продукцією імперського тваринництва.

У царській Росії стаціонарна форма відгодівлі худоби на початку XX ст. ще не набула поширення, а новітня промислова інфраструктура тваринництва ледве започатковувалася. В азіатській частині Російської імперії – в Калмикії, Башкирії, Туркестані та інших регіонах – скотарство велося первісним способом. Худоба протягом певного часу випасалася, а потім переганялася на нові місця. В Україні велике значення для відгодівлі худоби мали також природні пасовища – луки, долини, різноманітні вигони для домашніх тварин та степи.

Починаючи з другої половини XIX ст., сільське господарство України пристосовувалося до потреб світового хлібного ринку, що призвело, як зазначалося вище, до формування своєрідної структури посівних площ. Степи, луки й інші пасовища розорювалися й засівалися пшеницею та ячменем, кормова база тваринництва скорочувалася, що певною мірою гальмувало створення механізмів переробки хліба на м'ясо. Поява перших суто скотарських господарств з досить невиразною спеціалізацією була ще неспроможною визначити новітні напрями розвитку галузі.

За кількістю худоби на душу населення Російська імперія напередодні Першої світової війни перебувала в кінці списку землеробських країн світу, про що яскраво свідчить таблиця 4.

Табл. 4.

Кількість худоби на 1 тис. мешканців у 1913 р. [25]

Країни	Вівці	Велика рогата худоба	Свині
Австралія	17500	2350	165
Аргентина	10700	3850	385
США	530	580	630
Канада	–	1320	–
Царська Росія	460	300	90

З таблиці видно, що країни з розвиненим тваринництвом мали на одну тисячу населення в кілька, а то й у десятки разів більше овець, свиней і великої рогатої худоби, ніж царська Росія. Наведені цифри дають можливість краще зрозуміти ті гострі проблеми, що виникли на м'ясному ринку імперії в роки війни.

Ситуація в тваринництві царської Росії ніколи не була відрадною. У пореформений період розвитку капіталізму чисельність населення весь час зростала, внаслідок чого, за підрахунками українського економіста С.С. Остапенка, кількість худоби на душу населення послідовно зменшувалася. У 1861 р. на 100 душ населення припадало 35,7 голів великої рогатої худоби, у 1888 р. – 30,6 голів, а у 1908 р. – тільки 26,6 голів. Для порівняння: в Данії на таку ж кількість населення припадало на початку XX ст. 85 голів, Швеції – 50, Швейцарії – 43, Франції – 35, Німеччини – 33 [26, 31]. До того ж більшість названих країн імпортували м'ясо для своїх споживачів у великих обсягах. Отже, й серед європейських країн Російська імперія за рівнем розвитку тваринництва перебувала позаду.

На просторах України розводилися різні породи великої рогатої худоби. У зоні Полісся і на прилеглих до нього територіях переважали бура м'ясо-молочна й біло-хребтова породи, а також червона худоба німецьких колоністів – переважно на Волині. Про їхню роль у сільськогосподарській економіці цього краю свідчать такі факти. Тваринницька продукція Київської губернії в загальному обсязі сільськогосподарських вантажів становила напередодні війни в грошовій одиниці п'яту частину їхньої вартості, а Волинської губернії – третину. На території Волинської, Київської і Подільської губерній уже впроваджувалися стаціонарні форми відгодівлі худоби завдяки широкому використанню побічних продуктів переробки сировини на цукрових заводах і винокурнях – жому, малясу, барди тощо. Із цього регіону

відправлялося щорічно до 150 тис. голів великої рогатої худоби на далекі ринки – в Німеччину, Царство Польське, губернії Північно-Західного краю Російської імперії [27, 103].

На степових просторах цінувалася сіра українська порода, інтерес до якої був величезним як з боку земських фахівців, так і сільських господарів. Зокрема, могутні бугаї-красені розкуповувалися по всій Україні нарозхват. На виставках скотарства в Києві, Харкові та інших містах їх нагороджували золотими медалями. Українські часописи незмінно характеризували сіру українську породу як "славну, здатну виносити всі негаразди й зберігати ті типові екстер'єрні риси і властивості, що найбільшою мірою задовольняють людину: красу, силу, задовільну м'ясність, молочність та істинно дивну витривалість". Високо цінували сіру худобу й науковці, висловлюючи впевненість, що за допомогою селекційних заходів можна забезпечити її прибутковість і за обставин, що диктувалися ринковими відносинами. Обласний з'їзд сільських господарів, який відбувся у Харкові в 1903 р., визнав за необхідне "створити товариство аматорів сірої української худоби з осіб, які вірять у її високу якості і велику користь для населення" [28].

Проте з часом сіра порода стала поступатися своєю продуктивністю тим породам, які з'явилися внаслідок селекційного відбору в країнах розвиненого скотарства. І могутні прегарні породи корів замінювалися, хоча й повільно, тендітними корівками, здатними давати більші надої молока. Навіть у господарствах великих землевласників молочна продуктивність традиційних порід худоби стала поступатися зарубіжним. У стаді Аннівської економії князя В.С. Кочубея на Катеринославщині середня молочна продуктивність становила 57 відер молока на рік, хоча надої поступово зростали до 180 – 189 відер молока. У стаді С.С. Деконського надої окремих корів зросли до 360 відер молока на рік [29].

І все ж Кочубей, Деконський, Остроградський та інші землевласники Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії віддавали перевагу сірій українській породі великої рогатої худоби. Мотиви, які визначали їхній підхід до цієї важливої справи, були різними: відданість усталеній віками традиції, вияви своєрідного аматорства, здатного ігнорувати новітні тенденції, зрештою, навіть своєрідна економічна вигода. Дволітніх породистих бичків сірої породи реалізовували за неймовірно високими цінами – від 300 до 1200 крб. за голову. В Аннівській економії Кочубея продавалися щорічно, за свідченнями преси, породисті бички і телички за найвищими цінами [29].

Однак пріоритетне значення для сільських господарів мали, безперечно, воли й коні. Вони виконували функцію тяглової робочої сили, разом з коровами та іншими домашніми тваринами забезпечували населення м'ясними продуктами, а посівні площі – природним добривом-перегноєм. Щодо останнього цікавими є такі факти: у селянських господарств Хорольського повіту Полтавської губернії вивозили, за підрахунками земських агрономів, 1500 пуд. перегною на одну дес. удобреного поля, Новомосковського повіту Катеринославської губернії – 3000 пуд., а з Уст'янської волості Подільської губернії – 4800 пуд.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні виявилася тенденція до заміни тяглової сили волів кіньми. У Полтавській губернії з 1900 по 1910 рр. кількість коней зросла на 73954 шт., або на 20,9%, а волів зменшилася на 89284 шт., або на 35,2%. Аналогічна тенденція спостерігалася і в степовому краї. За 16 років, з 1885 по 1901 рр., в Маріупольському повіті Катеринославської губернії волів стало менше на 31,6%, а приріст коней становив 65,7%. Кількість корів тут зросла на 33%. У Верхньодніпровському повіті на Катеринославщині волів стало менше з 1895 по 1911 рр. на 64,4%, а кількість коней зросла на 50,3%. Найбільш прискореними темпами заміна волів на коней відбувалася в селянських господарствах [29].

Продуктивність робочої худоби в приватновласницьких господарствах була вищою, ніж у селянських. На одну одиницю робочої худоби на всій території європейської частини Російської імперії припадало, за даними сільськогосподарського перепису 1916 р., в середньому 5,7 дес. землі, а в селянських господарствах – 3,5 дес. Питома вага робочих коней у різних регіонах була такою: у селян – 74,8 – 86,4% від загального кінського поголів'я, а у власників – від 68,2 до 90,7% [30, 58]. Решта коней нагулювалися в основному на пасовищах. Реальнішу картину маємо на основі обчислень в окремих регіонах, про що свідчать дані таблиці 5.

Табл. 5.

Співвідношення робочої худоби і земельних площ у селянських господарствах Київщини та Поділля у 1912 р. [31, 11-12]

Робоча худоба	Київська губернія			Подільська губернія		
	Кількість	На 100 госп.	На 100 дес.	Кількість	На 100 госп.	На 100 дес.
Воли	74923	13,9	4	53756	9,4	3
Дорослі коні	418812	77,7	22,9	522689	91,4	28,7

Таблиця яскраво демонструє першорядне значення коней для сільськогосподарського виробництва Правобережної України. У Київській губернії на 100 селянських господарств припадало близько 78 коней і 14 волів, а в Подільській губернії – 91,4 коней і 9,4 волів. У цьому регіоні коні інтенсивно використовувалися не тільки на сільськогосподарських роботах, але й для перевезення вантажів до цукрових заводів і винокурень – мінерального і деревного палива, буряку й виготовленої з нього продукції тощо.

Дещо іншим було співвідношення робочої худоби й посівної площі в селянських господарствах степового краю України. На Катеринославщині на одиницю робочої худоби у селян з надільною землею припадало 4,48 дес., а німців-колоністів – 7,45 дес. [32, 175]. Незрівнянно вищою була продуктивність робочої худоби в ряді поміщицьких господарств. У маєтку Попівка Литинського повіту на Поділлі, власником якого був С.К. Дарсевіль, у 1906 р. на полях працювало 50 волів і 72 коня. Навантаження на одного вола під час оранки становило протягом року в

середньому 16 дес. земельної площі, а на одного коня – 10 дес. [33, 31]. Отже, чим більшими були розміри заорювання в приватновласницьких і селянських господарствах, тим продуктивніше використовувалася робоча худоба.

Характеристику українського тваринництва напередодні війни необхідно доповнити даними про становище свинарства і вівчарства – галузей, які відігравали важливу роль в економіці села. Свині забезпечували населення міст і сіл м'ясними продуктами й експортувалися в країни Європи. Серед 54 губерній європейської частини Російській імперії за чисельністю свиней, яких збували на далеких ринках, перше місце посідала перед війною Полтавська губернія – 80,4 тис. шт., друге місце Волинська губернія – 48,6 тис. шт., четверте місце належало Подільській губернії – 31,9 тис. шт. [34, 17]. На одну тисячу населення в Україні налічувалося в середньому близько 170 шт. свиней, що на 80 шт. більше, ніж загалом у царській Росії, але значно менше порівняно з країнами з розвиненим свинарством. Причини, що гальмували розвиток свинарської галузі в Україні, різні. По-перше, нерозвиненість ветеринарної мережі, наслідками чого були поширеність різноманітних хвороб і підвищена смертність тварин. Та ледве не головною причиною відставання свинарства став надмірний експорт з України ячменю, висівок, макухи та інших продуктів, що спричинило різке послаблення кормової бази тваринництва.

Розвиненою галуззю селянської економіки було й вівчарство. У губерніях Правобережної і Лівобережної України переважали грубошерсті породи овець. Південна Україна стала регіоном тонкорунного вівчарства. Живі вівці, овечі шкури та вовна реалізовувалися на внутрішньому ринку, а також експортувалися в інші країни. Величезне значення вівчарства стало очевидним під час війни. Армія потребувала за роки війни 50 млн. шинелей, 12 млн. армійських кожухів, 15 млн. пар валянок, мільйони шерстяних тілогрійок. Для виготовлення однієї шинелі необхідно було настригти вовни майже з овець. Виготовлення одного армійського кожуха потребувало близько шести овечих шкір, пари армійських валянок – близько 2,5 кг вовни. Отже, промислові галузі, що забезпечували армію одягом і взуттям, потребували десятки млн. овечих шкір.

Важливим завданням дослідників є встановлення абсолютної кількості худоби напередодні і в роки Першої світової війни. Однак стан імперської статистики цьому не сприяє. По-перше, в царській Росії не було уніфікованої методики віднесення старшої вікової групи молодняка коней і великої рогатої худоби до дорослих тварин, що призводило до різнобою в обчисленнях ще на рівні губерній. По-друге, працівники статистичних служб ігнорували підрахунки за національно-територіальним поділом імперії, що унеможливлює обчислення за відсутності даних по губерніях. По-третє, ЦСК належав до структури Міністерства внутрішніх справ, яке впливало, з міркувань політичного характеру, на кінцеві статистичні дані, що підлягали обнародуванню. Враховуючи ці та деякі інші чинники, редакції часописів найбільших підприємницьких організацій піддавали сумніву результати офіційної статистики й почасти віддавали перевагу повідомленням кореспондентів з регіонів, на основі яких робилися власні підрахунки.

Для певної орієнтації наводимо в таблиці 6 дані про чисельність худоби в Російській імперії, які стосуються до 1911 р.

Табл. 6.

Кількість худоби в царській Росії у 1911 р. (млн. шт.) [35, 266]

Тваринницька галузь	Європейська Росія	Азіатська Росія	Загалом
Велика рогата худоба	39	9	48
Вівці	53	28	81
Свині	13	1,5	14,5

Таблиця засвідчує, що в царській Росії у 1911 р. нараховувалося 48 млн. голів великої рогатої худоби, 81 млн. овець і 14,5 млн. свиней, а в європейській частині імперії відповідно – 39, 53 і 13 млн. шт.

За підрахунками фахівців, щорічний приріст великої рогатої худоби в країнах Західної Європи становив 18%, а в царській Росії – 14%. Це означає, що за рік приріст не перевищував 7 млн. голів великої рогатої худоби, і весь він споживався населенням, лише незначна його частка експортувалася. Останнє підтверджується й даними міністра землеробства О.М.Наумова, який заявив у своїй промові в Державній думі, що весь приріст худоби надходить на ринок. Всупереч цим фактам, проведений Ветеринарним управлінням Міністерства внутрішніх справ у 1913 р. перепис виявив 40 млн. великої рогатої худоби і 17 млн. свиней на території європейської частини Російської імперії [5, 15].

На цьому суперечності в імперській статистиці не закінчуються. У розпалі війни, весною і літом 1916 р. в царській Росії було проведено сільськогосподарський перепис, результати якого виявилися набагато кращими від тих, які одержало Ветеринарне управління Міністерства внутрішніх справ напередодні війни. І це після величезних втрат худоби протягом майже двох років війни.

Загальні результати цього перепису було збалансовано у статистичному відділі Особливої наради з продовольства. Вони й сьогодні не можуть не викликати здивування. Виявилося, що кількість коней зросла порівняно з 1913 р. на 15,1%, великої рогатої худоби – на 36,5%, свиней – на 42,1%, овець – на 62,5% [30, 56]. Результати перепису не могли не вплинути на пресу, яка стала повідомляти, що кількість великої рогатої худоби в імперії становить 54,5 млн. [25]. Однак ситуація в тваринництві імперії була незрівнянно прозаїчнішою, про що свідчить стриманість вищих урядовців, обізнаних зі станом справ у цій галузі. "Наше скотарство, – як відверто висловився з трибуни Державної думи товариш міністра землеробства В.Г. Глінка 28 березня 1916 р., – вже декілька років не зростає, не розвивається через те, що потреба в м'ясі настільки велика у порівнянні з його приростом, що цифра в 50 – 51 млн. голів великої рогатої худоби повторюється у статистичних відомостях про російське тваринництво протягом багатьох років підряд" [2, 4153].

Відомий дослідник аграрних відносин на початку XX ст. П. Огановський не знайшов у результатах перепису підстав для оптимізму. На його переконання, зростання, наприклад, чисельності коней і великої рогатої худоби відбулося за рахунок включення до дорослих тварин молодняка, який становить серед великої рогатої худоби 47%, серед свиней – 71% [36]. До того ж перепис у багатьох губерніях проводився похапцем і безсистемно. На території Балтського повіту Подільської губернії, наприклад, воли й бугаї підраховувалися в деяких волостях разом з коровами, але без молодняка, а в інших були зведені в одну групу з молодими віковими групами. Окрім цього, вносилися корективи в підрахунки, згідно з пропорціями в інших повітах і даними перепису 1912 р. [34, 30-31]. За визнанням чиновників Подільського губернського земства, статистичним обчисленням Ветеринарного управління напередодні війни також не слід надавати серйозного значення, оскільки вони не були результатом суцільного обстеження свинарства в губернії, а визначалися порівняльним методом з урахуванням попередніх підрахунків. Порівняно ж із 1913 р. сільськогосподарський перепис 1916 р. засвідчив зменшення свиней у губернії на 72 тис. голів [14, 106].

Коментарі в засобах масової інформації з приводу проведеного перепису не були однозначними. В одних часописах висловлювалися занадто оптимістичні оцінки, які навіть стали виливатися в тезу щодо "невичерпних можливостей російського тваринництва". В інших – відображено відверто скептичне ставлення до підрахунків чиновників Міністерства землеробства та Особливої наради з продовольства. Але найчастіше преса звертала увагу на те, що результати перепису 1916 р. не відбивали жодних реалій, а лише засвідчували помилки, зроблені працівниками Ветеринарного управління у 1913 – 1914 рр. Різко негативною виявилася оцінка харківського часопису гірничо-промисловців Донбасу й Придніпров'я. "Дані проведеного сільськогосподарського перепису, – говорилося в ньому, – виявили злочинну необізнаність стосовно чисельності худоби. Хіба з такими матеріалами в руках можлива яка-небудь планомірна економічна політика?" [37, 14305]. Все це вимагає наведення ряду описів для характеристики справжнього стану тваринництва в Україні ще до війни. Тим більше, що результати перепису 1916 р. в Україні не дали підстав для оптимізму й засвідчили великі втрати у тваринницькій галузі.

Степові райони України традиційно були багаті на велику рогату худобу. У часописах збереглися відомості щодо тваринництва Катеринославської губернії за 1911 р. Згідно з проведеним обстеженням, на Катеринославщині було тоді 736 538 коней. На нашу думку, до цієї цифри додана й старша вікова група молодняка від двох до трьох років. Важливими є й відомості щодо великої рогатої худоби в цій губернії, чисельність якої досягла 784 747 голів. У загальній її масі переважала сіра українська порода – 559 120 голів, або 71%. У Верхньодніпровському повіті, де були тваринницькі господарства великих землевласників, питома вага сірої української худоби становила 88,9%. Загалом у великих приватних власників губернії налічувалося понад 96 тис. голів, у тому числі сірої худоби – 54%. Окрім цього, в губернії числилося 373 тис. свиней і 384 тис. овець [38, 174; 29].

Проведені обстеження засвідчили досить високий рівень достатку сільських господарів. У селян з наділом землі на один двір у середньому на 9,4 дес. припадало 2,1 одиниці робочої худоби, 1 корова, 1,6 свині, 1,5 вівці. У селян-власників на один двір припадало в середньому 4 одиниці робочої худоби, 2 корови, 4,5 свині, 4,6 вівці, 1,4 нагульних коней, 3,1 іншої нагульної худоби, а у німців-колоністів – 4,2 одиниці робочої худоби, 2,8 корови, 3,1 нагульної худоби, 5,3 свині, 1 вівця, 2,1 нагульних коней. У середньому на один двір німецького колоніста припадало 31,3 дес. землі. Наведені цифри засвідчують, що заможні господарства українців Катеринославщини мало чим поступалися німецьким колоністам [38, 175].

Заслуговують на увагу результати перепису худоби, проведеного Київським губернським земством у 1912 р. У губернії зареєстровано близько 2747 тис. голів худоби, з них 891 956 (32,5%) корів, волів і бугаїв, 682 290 свиней (24,8%), 466 295 коней (17%), 703 970 овець (25,6%) [39, 9]. За статистичними даними, в Чернігівській губернії числилося напередодні війни близько 804 тис. овець. На кожну 1 тис. душ населення припадало 176 овець [40].

Результати подвірно-господарського перепису 1910 р. на Полтавщині, які відображені в засобах масової інформації, виявилися, на жаль, неповними. Зокрема, відсутні дані щодо кількості в губернії бугаїв. До всього в Полтаві, Кременчуці та селищі Крюкове поблизу Кременчука перепис взагалі не проводився. За таких обставин кількість дорослих корів і волів становила близько 521 тис. голів [38]. За аналогією до інших губерній, розташованих в середній природно-кліматичній зоні України, де чисельність телят усіх вікових груп становила близько 50%, цю цифру необхідно подвоїти для встановлення справжньої чисельності поголів'я великої рогатої худоби в Полтавській губернії. На Поділлі, згідно з переписом 1912 р., нараховувалося 808 624 шт. великої рогатої худоби [34, 35].

Перепис проводився працівниками місцевих земств, які могли приховувати справжню кількість худоби. За повідомленням засобів масової інформації, земства коректували "в разі необхідності" підсумкові цифри переписів з урахуванням результатів попередніх "та інших обставин". У 1910 р. селянство Волині мало близько 827 тис. голів великої рогатої худоби, у тому числі бугаїв – 12635, робочих волів – 112 672, корів – 701 487 [14, 94]. Безперечно, разом із телятами всіх вікових груп ця цифра зростає приблизно вдвічі. Справді, уповноважений із закупівлі худоби для армії в роки війни в Волинській губернії В. Дроздов вважав, що підрахунки худоби мали тенденцію до заниження її чисельності. Не завжди враховувалася худоба міщан та інших категорій міського населення, її природний приріст тощо. За його переконанням, на Волині нараховувалося напередодні війни близько 1,3 млн. великої рогатої худоби [14, 464].

Наведені вище факти засвідчують, що кількість великої рогатої худоби в більшості губерній України коливалася від 800 до 900 тис. голів, а на Волині значно перевищувала мільйонну позначку. Ці дані підтверджують підрахунки сучасних дослідників, згідно з якими кількість великої рогатої худоби в Україні

становила напередодні війни близько 8 млн. голів [20, 20,39]. Як було сказано вище, в українських губерніях простежувалася тенденція до заміни волів кіньми, що сприяло розвитку конярської галузі. У 1913 р. в Україні нараховувалося 6022 тис. коней [11, 4]. На нашу думку, остання цифра відображає не тільки чисельність дорослих коней, але й молодняка старшої вікової групи.

Війна негативно позначилася на розвитку тваринництва, призвела до різкого зменшення худоби. Статистика не залишила поточних даних щодо втрат на різних етапах війни. Міністр землеробства О.М. Наумов, інформуючи 18 лютого 1916 р. членів Державної думи про становище в цій галузі, наводив округлені цифри, які дещо відрізняються від інших тогочасних повідомлень. "І за нормального часу, – говорив він, – Росія була бідна домашньою худобою порівняно з іншими державами. На всю величезну територію імперії було у 1913 р. тільки 52 млн. голів рогатої худоби". Щорічний приріст худоби становив, за його словами, 9 млн. голів. За рік війни на споживання армії було використано 5 млн., а разом із населенням – 14 млн. голів. Остання цифра, на наш погляд, надто суперечлива, можливо, вона враховувала ще й витрати в інших тваринницьких галузях, окрім великої рогатої худоби. Зменшення поголів'я призвело до скорочення щорічного приросту до 7 млн. шт. на другому році війни [2, 1839 – 1840; 31, 14].

За даними статистиків Особливої наради продовольства, загальний забій худоби становив за перші 18 місяців війни понад 10 млн., або близько п'ятої частини всього поголів'я, а в європейській частині імперії, звідкіля в основному й брали худобу для армії, майже 30%. По окремих регіонах втрати були значно більшими. В Україні, зокрема, вони становили від 35 до 45% від усієї чисельності худоби [5, 15]. Останні цифри надто вражаючі, оскільки вони засвідчують, що забій худоби вже на другому році війни здійснювався в Україні не тільки за рахунок нормального приросту, але й "основного тваринницького фонду".

Найбільші втрати понесли регіони, розташовані у прифронтовій зоні, на шляхах переміщення великих військових угруповань. Згідно з сільськогосподарським переписом 1916 р., в Балтському повіті Подільської губернії, за пропорційним методом підрахунку, кількість волів виявилася вдвічі меншою, ніж у Київській губернії, і вчетверо меншою порівняно з Полтавською губернією. Головною причиною цього явища стала масова закупівля худоби армійськими заготівельниками, що супроводжувалася загрозою реквізиції в разі відмови селян передати худобу інтендантським службам [34, 33 – 34]. Щодо чисельності худоби в усій губернії на першому етапі війни збереглися такі дані: у селянському господарстві поголів'я великої рогатої худоби зменшилося порівняно з 1912 р. на 35 тис. шт., або на 8% [31, 12; 34, 35]. Але з урахуванням природного приросту за минулі 4 роки втрати були значно більшими.

Надзвичайно несприятливим для скотарства Правобережної України став 1915 р. Під загрозою окупації її території земства вели інтенсивну закупівлю худоби для потреб армії, а також переправляли її через Дніпро до Харківщини і далі в губернії Великоросії. Лише в організованих формах з цього регіону було евакуйовано близько 1 млн. голів великої рогатої худоби [36]. І без цього порушені війною селянські господарства втрачали під загрозою реквізиції худобу, одержуючи за неї від заготівельників мінімальну плату [41]. Загалом, за даними Міністерства землеробства, зменшення скотарства в губерніях Правобережної України досягло наприкінці 1915 р. 25%, а в окремих місцевостях – до 50% [42].

Найбільших втрат у цьому регіоні зазнало скотарство Волині. До кінця 1915 р. губернським земством та інтендантськими заготівельниками було закуплено в населення щонайменше 100 тис. волів, корів і бугаїв, а евакуаційними комісіями – ще близько 70 тис. Загалом губернія втратила до грудня 1915 р. 450 тис. голів великої рогатої худоби, або близько 54% усього дорослого поголів'я. Причому втрата волів досягла 85%, бугаїв – 73%, корів – 47,5% [14, 95 – 96]. За свідченням вищезгаданого уповноваженого із закупівлі продовольства для армії у Волинській губернії Дроздова, 1916 р. в губернії все ще залишалося 900 тис. голів великої рогатої худоби. Порівняно з довоєнним часом Волинь втратила, за даними Дроздова, 400 тис. голів худоби, або 31% [14, 464].

Матеріали Особливої наради з продовольства констатують значне зменшення поголів'я свиней у губерніях Правобережної України [43, 56]. Затяжний відступ царських військ під тиском армій Центральних держав весною й літом 1915 р. супроводжувався панікою, яка посилювалася тим, що свинячі стада неможливо перегнати на далекі відстані. Цим повною мірою скористалися спекулянти, які скуповували домашніх тварин за низькими цінами. Навіть у Херсонській губернії, де не було безпосередньої загрози окупації, спритні ділки мали на цій операції 120 – 130 тис. крб. прибутку щомісячно [2, 4676]. У Київській губернії кількість свиней скоротилася протягом 1915 – 1916 рр. на 58,5%. Те саме відбувалось у Подільській, Волинській і навіть Чернігівській губерніях, хоча остання належала до Лівобережної України [44, 11]. У Подільській губернії старша вікова група свиней зменшилася за два роки війни майже на 482 тис., або на 80,1%, середня – на 52,7%, молодша – на 10,7% [14, 107 – 108]. Війна завдала великих втрат усім тваринницьким галузям України. Чисельність кінського поголів'я зменшилась у 1916 р. порівняно з довоєнним періодом з 6022 тис. до 5477,2 тис. шт. До армії було мобілізовано до 1 березня 1917 р. близько 500 тис. коней вищого ґатунку, що значно ускладнило проведення сільськогосподарських робіт. У 1916 р в Україні налічувалося 4629,4 тис. свиней і 6379,8 тис. овець та кіз [11, 4; 20, 39 – 40].

До війни армія, такі міста, як Санкт-Петербург, Москва, а також великі промислові регіони на зразок Донецького басейну тощо, задовольнялися м'ясом з України, Донської області, Північного Кавказу, Калмикії і Башкирії. Через 20 місяців від початку війни резерви тваринництва за рахунок його природного приросту в цьому величезному регіоні вичерпалися. Уряд вдався до примусового відчуження худоби, передавши цю невдячну функцію місцевим земствам. Останні постали перед вибором у надто складній ситуації: або примушувати населення віддавати худобу державі за надто низькими цінами порівняно з ринковими й втрачати свій авторитет у селянському середовищі, або відмовитися від постачання армії,

залишивши цю делікатну справу реквізиційних заходів прийшлим чиновникам. Однак страх перед діями чиновників, надісланих органами центральної влади, яким цілковито чужі місцеві інтереси, переважив сумніви, і земства взялися за постачання худоби для армії [8, 7].

Загроза реквізиції худоби нависла над усіма губерніями України. Харківщину зобов'язали постачити 110 тис. голів великої рогатої худоби у 1916 р. І тільки за умови виконання цієї повинності губернія могла уникнути масової реквізиції. Катеринославщина ледве забезпечувала м'ясом міста і мільйонне гірничозаводське населення, але уряд зобов'язав губернію постачити протягом 1916 р. 80 тис. голів великої рогатої худоби [45]. Для попередження реквізиції Подільська губернська земська управа також дала згоду на поставку великої рогатої худоби для армії [34, 42]. Питання щодо становища у тваринницькій галузі господарства обговорювалося за участю О.М. Наумова в Петрограді весною 1916 р. Представники земств України висловили гостре незадоволення обсягами постачань худоби для армії, а також встановленими державою цінами на м'ясо. Те ж саме повторилося на нараді в Москві з питань тваринництва у квітні – травні 1916 р. [46].

Як мовилося вище, вартість кормової бази стримувала розвиток скотарства в Україні. З цієї причини з Полтавської губернії, наприклад, надходило щорічно на ринок, за підрахунками професора Челінцева, 125 тис. голів молодняка великої рогатої худоби [47, 11]. Загроза реквізиції худоби тільки посилила цю тенденцію "до руйнування основного капіталу скотарства", викликала тривогу на місцях, навіть у командування армії, оскільки виникала реальна загроза зриву забезпечення військ м'ясом. Начальник постачання військ Південно-Західного фронту генерал Маврін надіслав у березні 1916 р. телеграму на ім'я міністра землеробства О.М. Наумова. У ній наголошувалося, що земства Південно-Західного краю наполягають на негайному виданні постанови щодо заборони забою телят і поросят. В.Г. Глінка, заступник Наумова, цитував цю телеграму в Державній думі, зробивши власний висновок: "Весь Південно-Західний край висловлює занепокоєння, клопочуться представники місцевих земств. Це означає, що вони проаналізували всю важливість цього питання, яке сьогодні обговорюється" [2, 4156].

Трохи кращим було становище тваринництва у степових районах України, де молодняк мав змогу протягом літнього сезону нагулюватися на пасовищах. Вдало використовувало пасовища земство Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Представниками земської управи було закуплено з 11 квітня по 15 травня 1916 р. близько 800 шт. молодняка. Після його випасу молода худоба дала приріст м'яса близько 5 тис. пуд. у живій вазі. На цій операції земство мало 23150 крб. прибутку, а в селянських господарствах повіту було збережено 300 голів великої рогатої худоби [8, 8].

Але в другій половині 1916 р. загроза подальшого підриву тваринництва посилювалася. Новий міністр землеробства царської Росії О.О. Бобринський, земельні володіння якого були на Київщині, у своєму представленні до Ради міністрів від 10 жовтня 1916 р. довсить тверезо оцінював стан справ у цій галузі. Врахувавши результати сільськогосподарського перепису 1916 р., граф визнав, що "скотарство, безсумнівно, переживає тяжку кризу". Були названі й її основні ознаки та причини: зменшення поголів'я худоби через надмірне вживання м'яса армією; наявність сучасних механізмів переробки кормових продуктів на м'ясо лише "у вигляді проблисків в окремих регіонах"; "низький рівень селекції у тваринництві тощо" [14, 18].

Таким чином, руйнівний вплив війни на тваринництво України був очевидним. Саме звідси інтенсивно постачалася худоба для армії та промислових регіонів, що призвело до різкого зменшення її чисельності. Скорочення кількості дорослих коней і волів створило загрозу проведення сільськогосподарських робіт на всіх земельних площах.

Зменшення корів і старших вікових груп свиней загострювало становище на м'ясному ринку. Найбільших втрат худоби зазнали губернії Правобережної України, розташовані неподалік від місця воєнних дій. Негативно впливали на розвиток тваринництва в Україні реквізиційні заходи уряду, які створили реальну загрозу процесові природного відтворення худоби.

(Далі буде)

** На жаль, останнє є цілковито недослідженим у вітчизняній історіографії. Вважається, зокрема, що еміграція за океан йшла тільки із Західної України.*

1. *Грушевський Михайло. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.*
2. *Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV.*
3. *Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К., 1999.*
4. *Ежегодник Министерства финансов. Вып. 1915 г. – Пг., 1915.*
5. *Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1916. – № 22.*
6. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 22 окт.*
7. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 17 сент.*
8. *Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1917. – № 3 – 5.*
9. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 16 апр.*
10. *Сельское хозяйство России в XX веке. – Пг., 1917.*
11. *Праця в УРСР. Управління народногосподарського обліку УРСР. – К., 1937.*
12. *Ежегодник Министерства финансов. Вып. 1914 г. – Пг., 1914.*
13. *Промышленность и торговля. – 1914. – №3.*
14. *Экономическое положение России. – Ч.III.*
15. *Промышленность и торговля. – 1916. – №15.*
16. *Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 6.*
17. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 24 марта.*
18. *Черниговская земская неделя. – 1916. – 29 апр.*
19. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 20 окт.*
20. *Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – К., 2002.*
21. *Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 4 апр.*
22. *Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – № 5.*
23. *Гефтер М.Я. Из истории монополистического капитализма в России (Сахарный синдикат) // Исторические записки. – Т. 38. – М., 1951.*
24. *Горно-заводское дело. – 1916. – № 31. – С.13969 – 13970; 1917. – № 34 – 35. – С.16319.*
25. *Киевская земская газета. – 1916. – 1 июля.*
26. *Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 17.*

27.Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. – № 7.
28.Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 10 июля.
29.Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 3 июля.
30.Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1916. – № 29.
31.Экономическая жизнь Подолии. – 1916. – № 4.
32.Вестник животноводства. – 1913. – № 8.
33.Подольский хозяин. – 1915. – № 11 – 12.
34.Экономическая жизнь Подолии. – 1916. – № 8 – 9.
35.Русский экспорт. – 1912. – № 10 – 11.
36.Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 6 окт.
37.Горно-заводское дело. – 1916. – № 38.
38.Вестник животноводства. – 1913. – № 8.
39.Подольский хозяин. – 1915. – № 7.
40.Черниговская земская неделя. – 1914. – 18 июля.
41.Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 24 сент.
42.Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 21 янв.
43.Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1916. – № 29.
44.Известия Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – 1917. – № 2.
45.Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 29 апр.
46.Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 20 мая.
47.Челинцев А.Н. К вопросу о формах и направлениях крупно-рогатого скотоводства в черноземной полосе // Полтавские агрономические известия. – 1916. – № 4.

В.І. Дудка, Л.Г. Дудка

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВЕЛИКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У ЛІВОБЕРЕЖНІЙ НАДДНІПРЯНЩИНІ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1920 рр.

Аналіз соціально-економічного становища великих землевласників є важливою складовою для загального дослідження революційних подій початку XX століття. Він дає змогу охарактеризувати один із векторів рушійних сил революції з відповідною оцінкою його економічних, соціальних та національних позицій. Особливості економічного та історичного розвитку українських територій у XVII – XIX ст. зумовлюють необхідність регіонального дослідження великого землеволодіння напередодні революції 1917 – 1920 років.

Враховуючи чисельність сільського населення і той факт, що від результату їхньої соціально-економічної діяльності та політичних позицій значною мірою залежала внутрішня ситуація в тогочасній Російській імперії, значення дослідження груп сільського населення й аналізу їхньої поведінки в ході революційних подій важко переоцінити. У цьому напрямі вивчення перед сучасними дослідниками постає проблема визначення нижньої межі великого землеволодіння. Українські уряди періоду революції (у березні 1917 – листопаді 1918 рр.) використовували розмір у 200 дес. для "культурних господарств", але такий підхід не дає відповіді на запитання про приналежність до тієї чи іншої групи землеволодінь у розмірах від 50 до 200 дес., а з позиції уряду Директорії і про землеволодіння у межах 15 – 50 дес.

Перші детальні спроби класифікації було зроблено напередодні революційних змін 1917 року зусиллями земських статистів[1; 2; 3; 4]. У їхніх звітах і аналітичних роботах простежується намагання узгодити старий становий поділ (поміщики, козаки, селяни) і нові соціально-економічні відносини, що склалися на 1917 рік [3, 32 – 3; 1, 30]. Простеживши взаємозв'язок між історичними становими основами господарювання на землі та економічною ситуацією на 1917 рік, статисти водночас виділяють лише дві категорії селянства: землевласники і безземельні [3, 41; 1, 32; 4, 2 – 3]. Серед перших статистичний довідник [2] подає три групи: великі господарства (понад 500 десятин землі), середні (50 – 500 десятин землі) та дрібні (менш ніж 50 десятин землі), проте уже в довіднику на 1918 – 1919 рр. [3] згадуються лише великі й дрібні господарства, межа між якими була проведена залежно від визначення „трудової норми", але відсутність чіткого трактування останнього поняття [4; 5] призвела до залишення умовної лінії в 50 десятин. Більш ґрунтовний поділ представлений у праці провідного статиста полтавського земства М.В. Рклицкого [1, 32], який виділяє дванадцять категорій у залежності від розміру землеволодіння. Відзначаючи кропітку роботу статистичного бюро, все ж можна констатувати той факт, що поза їхньою увагою залишився цілий ряд особливостей стратифікації сільського населення та їхнього землеволодіння й землекористування початку XX століття, а саме:

- основна маса даних стосується лише селянства, а інтелігенція, священнослужителі, адміністративний апарат потрапляють у графу «інші» або взагалі нехтуються, тому повну оцінку сільському населенню дати важко;
- існує великий диференціал у групах сільського населення. Навіть у праці М.В. Рклицкого [1] всі 12 груп презентують категорію землевласників із наділом до 50 десятин, а категорія понад 50 десятин не градуйована;
- не встановлено зв'язки між землеволодінням, орендою землі (як узяттям, так і здачею в найм), прибутками сільського населення від неземлеробських занять та ін;
- не визначено мінімальний рівень забезпеченості землею та мінімальний розмір економічно рентабельного господарства.

Особливу проблему становить і відсутність розмежування між поняттями "землеволодіння" та "господарство". Для малоземельних категорій сільського населення ці поняття можна ототожнювати, але при вивченні великого землеволодіння стають очевидними розбіжності, що суттєво впливають на основні показники соціально-економічного розвитку.

У 1919 – 1920 рр. питання класифікації груп сільського населення порушувалося кілька разів, проте трактувалося з вузьких партійних позицій, у деклараціях здебільшого використовувалися поняття „трудова норма", та „справедливий розподіл земель", без чіткого обґрунтування економічних основ аграрної реформи і найбільш уживаних понять. У цей час викристалізовувався більшовицький підхід до питання стратифікації сільського населення. Він побудований на старому становому поділі, де відбувається протиставлення поміщиків та селянства, останнє ж, у свою чергу, розділяється на чотири групи: куркульство; середньозаможне селянство; сільська біднота; сільський пролетаріат [6, 507].

На початок революційних перетворень XX століття стан поміщиків опинився в складній соціально-політичній ситуації, ставши одним із символів відмираючого кріпосного ладу та самодержавства. Із 3,6 мільйонів населення Полтавської губернії привілейовані становили 3%, володіючи 786 тисячами дес. землі, що становило 17,3 % від площі земель губернії (4536317 дес.) [3, 32 – 33]. Досліджуючи такий стан у XIX ст., можна констатувати той факт, що значна частина їхніх господарств концентрувала кращі традиції землеробства, передові агротехнології та значний економічний потенціал і була продуктивнішою від селянських та козацьких господарств. Але такий підхід є неприйнятним для характеристики привілейованого стану в перші десятиліття XX століття. У цей період відбувається швидка трансформація поміщицького стану, причому як у бік зрощення з промисловою та торговою буржуазією й збільшення капіталів, так і в діаметрально протилежному напрямі демократизації і повної або часткової втрати земельної власності. За період із 1863 по 1917 рік поміщики губернії втратили 1029 тисяч дес. землі, яка в основному була розкуплена козаками та селянами. Особливого прогресу цей процес досяг у 1910 – 1917 роках [3, 39].

Наступні десятиліття сприяли тому, що до традиційних історичних володінь привілейованих станів додалася ще одна складова – аграрна буржуазія. На початку 1917 року в Полтавській губернії виділяються такі групи великих земельних власників.

Надвеликі володіння були представлені маєтками герцога Мекленбург-Стрілицького і принцеси Саксен-Альтенбурзької (58 тисяч десятин у Полтавському та Костянтиноградському повітах), князя Кочубея (35 тисяч десятин у Полтавському, Прилуцькому, Пирятинському повітах. Основу цих володінь закладено в часи Гетьманщини), княгині Кантакузіної (18 тисяч десятин у Золотоніському повіті) [7, 20]. Ці маєтки управлялися на місцях економами й основні прибутки господарі мали від вирощування зернових культур та у вигляді орендної плати. Нові буржуазні тенденції у такі господарства проникали слабо, що підтверджує незначна кількість приватних цукроварень та плантацій технічних культур. Із 11 цукрових заводів, що функціонували на Полтавщині, лише 3 належали вихідцям із привілейованого стану: Згурівський площею 12 тисяч дес. (В.П. Кочубей), Карлівський площею 56,9 тисяч дес. (Е.Г. Саксен-Альтенбурзька, М.Г. Мекленбург-Стрілицький, Г.Г. Карлов), Павловський площею 17,3 тисяч дес. (С.П. Дурново) [8, 43].

Проблемним є питання про розміри надвеликих землеволодінь привілейованого стану. Вище наводилися цифри, взяті з роботи С.О. Данішева. Водночас, за даними губернських земських статистів, володінь, розміри яких перевищували 15 тис. десятин, на Полтавщині було лише два, а їхня загальна площа становила 71,9 тис. десятин (за С.О. Данішевим лише у князя Кочубея та герцога Мекленбург-Стрілицького разом 93 тис. десятин, що на 21 тис. перевищує дані статистичного бюро) [1,34 – 35].

Основою господарств привілейованого стану на Полтавщині поставали землі колишньої козацької верхівки. Вони були значно меншими за розмірами ніж надвеликі господарства Кочубея, Мекленбург-Стрілицького чи Кантакузіної, і становили приблизно 1480 десятин землі на господарство [3, 38]. Земельна власність почала концентруватися в руках козацької верхівки ще у XVIII ст., переходячи з розряду рангової у спадкову. Цей тип господарства був значно сприйнятливішим до буржуазних нововведень і давав господарям прибуток не лише з оренди та зернових, а й від вирощування технічних культур, промислів, цукроваріння.

Надвелике землеволодіння в другому десятилітті XX ст. не означало автоматично наявності надвеликого господарства. У більшості випадків господарча діяльність обмежувалася двома – двома з половиною сотнями десятин землі. Великі землевласники дробили свої володіння на окремі економії, оскільки до цього спонукав рівень продуктивних сил, виробничі відносини та історичні традиції регіону.

Особливістю Полтавщини став той факт, що основа привілейованого стану була мононаціональною. Саме тут кристалізувалася українська національна еліта, яка, за логікою подій, повинна була взяти на себе роль лідера майбутніх суспільно-політичних перетворень. Лівобережна Наддніпрянщина на зламі століть була регіоном, що забезпечував культурну, мовну та історичну єдність майбутньої української нації. На цих територіях соціальне протистояння в середовищі сільського населення майже не відчувало на собі відбитку протистояння національного, що було досить типовим для Правобережжя, Волині та Слобожанщини. Етнічну ситуацію в середовищі привілейованого стану у кінці XIX – на початку XX століття можна проаналізувати за даними таблиці [9, 14]:

Табл. 1.

Губернія	Спадкові дворяни			У сільській місцевості			
	Усього осіб (чол. статі)	проживають		українці	росіяни	поляки	інші
		в містах	в селах				
Полтавська	12661	4316	8345	7002	1145	166	32
Харківська	7903	5657	2046	915	916	167	247
Чернігівська	6575	2866	3709	1776	1531	287	115
Волинська	16389	4611	11778	4356	1415	5925	82
Київська	18451	10162	8289	2716	1349	4147	77
Подільська	14169	3123	11046	4217	1631	5131	67
Катерин-ська	5853	3003	2850	717	1479	580	74
Херсонська	12986	9470	3516	1308	1633	461	114
Таврійська	5938	3925	2013	214	902	108	789
Загалом:	100925	47133	53792	23222	12001	16972	1597

У Полтавській губернії поміщиків української національності нараховувалося майже 84% від загальної кількості привілейованих, що проживали в

сільській місцевості, та 55,3% від усіх губернських (по Україні відповідно 43% та 23%) [1, 14 – 15]. Таку національну однорідність зумовили історичні процеси, що відбувалися на територіях Лівобережжя у XVIII – XIX століттях. Привілейованим станом у губернії були переважно нащадки козацької старшини, які в другій половині XVIII століття здобули дворянські права. Серед їх типових представників вирізнялися династії: Апостоли, Безбородьки, Гамалії, Горленки, Галагани, Гудими, Лизогуби, Мартоси, Самойловичі, Скоропадські, Старицькі, Сулими, Ханенки та інші [9, 15].

Категорія великих землевласників доповнювалася купцями та міщанами, які здебільшого теж користувалися становими привілеями.

Останні передреволюційні тенденції свідчать, що господарства поміщиків починають регресувати. Так, купецьке землеволодіння з 1909 по 1917 рік зменшується у середньому на 830 дес. у рік, порівняно з приростами в 1200–1300 дес. на рік на всьому пореформеному проміжку (1863 – 1917 рр.) [3, 29]. Аналогічні процеси проходять і в інших групах привілейованих.

Ці зміни можна пояснити кількома чинниками: за час, що пройшов після кріпосної реформи, активного розвитку набула промисловість, і тому частина привілейованих, особливо купецтво, переорієнтувалася виключно на виробництво та торгівлю мануфактурою; з іншого боку, активний розвиток внутрішнього ринку робив зайвим утримання земельної власності для забезпечення потреб родини. Нарешті, третій і найвагоміший фактор — це ріст цін на землю, викликаний формуванням ринку нерухомості. Так, приватновласницька десятина на Полтавщині напередодні Першої світової війни коштувала 327 крб. [1, 26], а на 1917 рік – 384 крб. [3, 44]

Високі ціни на земельні ділянки стимулювали привілейований стан їх продавати, формуючи первісний капітал для заняття торгівлею чи промисловим виробництвом, або ж через нерозумне використання коштів були останнім виходом для створення ілюзії багатства.

Часто у великих землевласників володіння приносили основний прибуток у вигляді ренти за землю, а не від вирощування й переробки продукції. Оренда мала великий вплив на розвиток поземельних відносин, суттєво їх ускладнюючи і безпосередньо торкаючись усіх станів сільського населення. Фонд найму землі по Полтавській губернії становив 663981 десятина (16% придатної для господарської діяльності земель) [3, 82]. Із них 90,5% (600564 дес.) – рілля, 6,6% (43832 дес.) – сіножаті, 2,9% (19564 дес.) – вигони, технічні культури та ін. [3, 83].

Основними орендодавцями були господарі з розміром землеволодіння понад 50 дес. (82,7%). 92,9% земель цього фонду розходилися серед дрібних господарств (до 50 дес.). Виділяється категорія землеволодінь розмірами 15 – 20 дес., де кількість землі, яка здається, близька до орендованої [3, 84].

Автор вважає за потрібне провести розмежування понять "господарство" та "землеволодіння" [10]. Під землеволодінням розуміємо території, що перебувають у приватній власності певної юридичної чи фізичної особи; під господарством – землі, що безпосередньо обробляються конкретною особою силами своєї сім'ї або ж із залученням найманої праці. Господарство, при тому цілком рентабельне, могло існувати і без наявності власної земельної ділянки, використовуючи лише орендовані землі. Враховуючи 15 – 20 кратний розрив цін між орендною та продажною ціною десятини землі на Лівобережжі, стає зрозумілим, чому на початку XX століття зростає кількість молодих господарств, що займаються як рослинництвом, так і тваринництвом на орендованих землях. Саме серед таких господарств найширше практикується кооперація, і саме вони орієнтуються на ринкові культури: цукровий буряк, тютюн, олійні культури.

Процес оренди вносив суттєву різницю в поняття "господарство" та "землеволодіння". У категорії володінь розмірами від 50 дес. до 500 дес. — більшість господарів здавали землю в оренду, ведучи водночас власне господарство. Серед великого землеволодіння (понад 500 дес.) здача земель в оренду була більш поширеною. Загалом ці дві групи землевласників передавали 54% свого земельного фонду в інші руки [11]. Кількісні показники великих (> 50 дес.) господарств подано в таблиці [4, 2 – 35]:

Табл. 2.

Повіт	Великі господарства загалом	з найманою працею	Земельна площа (дес.)	дес. на 1 господарство
Гадяцький	169	121	31843	188,4
Золотоніський	317	197	55279	174,4
Зіньківський	263	176	34159	129,9
Кобеляцький	355	278	51295	144,5
Кост-градський	613	438	184749	301,4
Кременчуцький	359	278	55653	155
Лохвицький	244	192	45128	185
Лубенський	304	239	38854	127,8
Миргородський	299	216	49815	166,6
Переяславський	291	202	61743	212,2
Пирятинський	290	210	72043	248,4
Полтавський	313	246	84615	270,3
Прилуцький	185	134	47296	255,6
Роменський	238	184	35535	149,3
Хорольський	352	285	66703	189,5
Загалом:	4423	3009	882867	199,6

Наростання буржуазних тенденцій в економіці Російської імперії загалом і в аграрному секторі зокрема привели до того, що типові землеволодіння, який склався на Лівобережжі у XVIII – XIX ст., із кінця XIX ст. починає протистояти нове капіталістичне господарство, що базувалося на землях найбільш заможних селян і козаків. Власність, покликана до життя реформою 1861 р. й зміцнена подіями 1905 – 1907 рр. та Столипінською аграрною реформою, своїми фактичними розмірами й способом ведення господарства дає можливість характеризувати її як велике землеволодіння. За твердженням М.А. Рубача, частина "куркулів" не тільки не поступалася класичним поміщикам, а й значно переважала їх за розмірами землеволодіння та прибутками [12, 23]. Ця аграрна буржуазія отримала у М.А. Рубача назву "чумазая" [12, 10]. Попри всю зневажливість такого штампа, саме вона мала найбільший економічний потенціал, концентруючи в собі кращі господарські якості. У губернії з'явилися господарства, які, за статистичними даними будучи безземельними, мали розміри посівів 700 – 800 дес. Так, на 27 безземельних господарств припадало 23839 дес. оброблюваної землі [4,2–35]. Серед 4423 господарств, що потрапляли до категорії "великих" за даними п'ятого подвірно-господарчого перепису, 1414 не наймали додаткових робітників, обмежившись силами сім'ї [4, 2 – 35]. На думку автора, серед тих господарств, що наймали робітників, частина робила це через обставини, викликані Першою світовою війною (мобілізація до армії, наявність біженців та дешевої робочої сили військовополонених).

Таку соціальну групу землевласників та господарів не можна беззастережно зарахувати до категорії поміщиків, оскільки ніяких привілеїв вона не мала і почала формуватися як стан лише в останні десятиліття XIX ст. У своїй більшості це були вихідці з козацького стану, що зуміли значно розширити своє господарство у пореформений час за рахунок дворянських маєтків та земель збіднілих селян.

Отже, стан великих землевласників напередодні революції 1917 – 1920 рр. не був економічно та соціально однорідним. На нього суттєво впливали процеси капіталізації, які відбувалися в масштабах Російської імперії. Ці явища сприяли демократизації земельної власності поміщиків, купецтва та церкви. Продовжуючи залишатися продуктивнішими за селянські та козацькі господарства, великі господарства привілейованих, водночас починали поступатися їм за темпами розвитку та ефективності виробництва. Землі поміщицького стану Полтавщини та півдня Чернігівщини могли слугувати внеском у земельний фонд при соціалістичному підходові до розв'язання земельного питання, але водночас не вирішити його. Велике землеволодіння як символ старого ладу мало значно вагоміший психологічний вплив на сільський соціум. За привілейованим станом продовжувала тягнутися недобра слава експлуататорів основної маси сільського населення, тому ставлення до нього селянства та козацтва було вкрай негативним. Ця позиція народних мас впливатиме на весь перебіг політичних процесів української національно-демократичної революції.

Дослідження окресленої проблеми відкриває два шляхи для подальшого використання отриманих результатів, по-перше, для комплексного дослідження стану великих землевласників на початку XX ст. в Україні, а також для характеристики соціально-економічного й політичного розвитку Наддніпрянського регіону в період української національно-демократичної революції.

1.*Рклицкій М.В. Земля и земельныя отношения въ Полтавщине. Статистическія заметки по земельному вопросу. – Полтава: Тип. т-ва печатного дела, 1917.*

2.*Статистичний справочник по Полтавській губернии на 1917 годь. – Вип.Х. – Полтава: Тип. т-ва печатного дела, 1917.*

3.*Статистичний справошник по Полтавській губернії на 1918 – 1919 рр. – вип.XI. – Полтава: Друкарня т-ва печатного діла, 1919.*

4.*Пятая подворно-хозяйственная перепись въ Полтавской губерніи 1917 года / Полтавское губернское статистическое бюро.— Полтава: Электрическая типография Д.Н.Подземскаго, 1917.*

5.*Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х т.т. — т. 2 (10. XII. 1917 — 29. IV. 1918). — К.: Наукова думка, 1997.*

6.*Великий жовтень і громадянська війна на Україні.— К: Гол. ред. УРЕ, 1987.*

7.*Данішев С.О. Великий Жовтень на Полтавщині 1917 – березень 1918).— Харків: Прапор, 1969.*

8.*Центральний державний історичний архів. – ф. 579 Управление Центрального Бюро по объединению закупок сахара. – Спр.903 Ведомости о владельцах сахарных заводов.*

9.*Рубач М.А. Реакційна суть націоналістичних теорій "безкласовості" та "єдиного потоку".– К.: Держ. в-во політичної літератури, 1955.*

10.*Для великих господарств межа ця досить умовна, оскільки вони отримували прибуток як шляхом обробітку землі, так і шляхом отримання орендної плати. Значно суттєвішою вона є для дрібного господарства, яке за рахунок оренди мало змогу значно розширити свої межі.*

11.*Статистичні джерела в питанні оренди не виокремлюють групи господарств у категорії володінь понад 50 дес., подаючи їх єдиною статтею, але за непрямими факторами (найм робочої сили, кількість робочої худоби, сільськогосподарська техніка) можна твердити, що володіння розмірами до 200 дес. основний прибуток отримували від господарської діяльності.*

12.*Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине.— К.: Изд-во АН УССР, 1957.*

Б.В. Малиновський

АГРАРНА ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВ В УКРАЇНІ, ЛІТО-ОСІНЬ 1918 р.: ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ЗБІР УРОЖАЮ

Влітку – восени 1918 р. аграрне питання залишалося головною внутрішньополітичною та внутрішньоекономічною проблемою України. У суперечці за землю уряд П. Скоропадського офіційно зайняв позицію посередника. Згідно Грамоти гетьмана від 29 квітня 1918 р. і виданими на її основі урядовими розпорядженнями, селяни мали повернути поміщицьке майно (рухоме і нерухоме, з відшкодуванням руйнувань і пошкоджень), аби згодом отримати певну частину угідь маєтків за плату "по действительной их стоимости". З визначенням форм і строків викупних операцій гетьманське керівництво не поспішало, тоді як заходи з метою відновлення великого землеволодіння проводилися з граничним

завзяттям, що означало фактично сприяння уряду інтересам поміщиків всупереч вимогам селян. Опір останніх долали розміщені в Україні австро-угорські й німецькі війська. Уряди Центральних держав підтримали курс на реставрацію поміщицького господарства як виробника товарного зерна, але водночас чинили тиск на керівництво Української держави (далі УД), намагаючись прискорити здійснення обіцяного селянам перерозподілу землі.

У дослідницькій літературі знайшли висвітлення спроби представників Центральних держав в Україні форсувати проведення аграрної реформи [1, 155 – 166; 2, 187 – 195; 3, 194 – 212], зібрані дані про придушення іноземними військами антиурядових виступів селян [4; 5]. Інші аспекти аграрної політики Австро-Угорщини та Німеччини в Україні у 1918 р. є менш дослідженими, зокрема, мало відомо про акції військових, спрямовані на збереження посівів та збір урожаю влітку-восени того року (побіжно цього питання торкалися лише декілька авторів [6, 101 – 102; 7, 69 – 70]). Наша розвідка має на меті виділити основні напрями такої діяльності військ.

Реалізація положень закону УД від 8 травня 1918 р. "Про заходи боротьби з розрухою сільського господарства", що передбачав примусове залучення селян до виконання сільськогосподарських робіт у маєтках, була у компетенції військ Центральних держав. Так, виданий за згоди української влади наказ командира німецької дивізії, дислокованої в районі Яготина (12 липня 1918 р.), встановлював граничні норми оплати за збирання врожаю (залежно від статі і віку працівника від 3 до 6 карбованців у день при 10-годинному робочому дні, без харчування); передбачав покарання (у вигляді ув'язнення терміном до 1 року, або штрафу у розмірі до 20 тис. марок, або того й іншого одночасно) за пропозицію або факт сплати робітнику суми винагороди, яка перевищувала ці норми. Ухилення селян від виконання цього розпорядження загрожувало їм застосуванням примусових заходів („со стороны военных властей"), при цьому оплата знижувалася вдвічі [8, 113 – 114].

Готовність удатися до сили мала свої підстави. Населення сіл активно саботувало виконання робіт у господарствах поміщиків. У зверненні Ізяславського відділення Союзу земельних власників України до повітового старости зазначалося: „Наближається час жнив, який гостро ставить питання про робочі руки. Людей у нас по селах досить, але невідомо, чи захочуть збирати хліб на поміщицьких полях... Наш селянин із зловтіхою буде дивитись, як поміщицький хліб пропадає на полі, розраховуючи таким чином знищити ненависного поміщика"; застосування примусових заходів, стверджували автори звернення, у цих обставинах неминуче [9, 33].

Гетьманська адміністрація реагувала на ситуацію виданням нових розпоряджень, що загрожували саботажникам суворими карами. У наказі черкаського повітового старости (кінець липня 1918 р.) пропонувалося осіб, що не вийшли на роботи без поважних причин, брати під арешт із наступною висилкою до Німеччини на примусові роботи; особам, які тим чи іншим чином перешкоджали виходу інших на роботи, загрожував німецький воєнно-польовий суд [10, 247-248].

Засобом примусу селян до виконання робіт у маєтках були спеціальні загони, підпорядковані спеціальним посадовим особам – агрономічним офіцерам. Циркуляр Уманського повітового старости, адресований волосним земським управам і головам комісій з розбору справ про врожай 1918 р. (23 липня 1918 р.), пропонував власникам маєтків, що потребують збройної сили для вирішення питань, пов'язаних із проведенням хлібозбиральної кампанії, звертатися за сприянням до агрономічних офіцерів в Умані і Тальному; витрати на утримання військ, відправлених за розпорядженням цих офіцерів у села, повинні були компенсувати їхні жителі [8, 120]. Агрономічні офіцери мали свої зони відповідальності. Наприклад, тальнівський агрономічний офіцер лейтенант фон Рідгофен мав контролювати дванадцять волостей, уманський агрономічний офіцер лейтенант Граф – шість [6, 102].

Одночасно з німецькими ті ж заходи впровадили австро-угорські військові власті. В останніх числах липня командування 12-го корпуса повідомило катеринославського губернського старосту про одержання від головного командування наказу сприяти створенню у великих господарствах «робочих загонів" для допомоги у збиранні врожаю ("имеют образоваться рабочие отделы при больших экономиях для помощи при уборке хлебов"), у випадку відсутності добровільних угод між поміщиками і селянами безпосередньо забезпечити створення таких загонів. Наказ вимагав довести до відома населення, що агітація проти формування загонів буде переслідуватися найсуворішим чином, старости ("и другие сельские начальники") призначалися відповідальними за невихід селян на роботи і за дію агітаторів, сільські громади, члени яких встигали, крім обробки власних ланів, взяти участь у обслуговуванні маєтків, але з власної волі уникали цього, сплачували контрибуцію [11, 248].

Видання цього наказу, ймовірно, було ініційовано українською владою. Принаймні, є підтвердження, що її представники прагнули цього (лист херсонського губернського старости до Головноуповноваженного уряду УД в місцях розміщення австро-угорської Східної армії, 3 липня 1918 р.: "на днях начинается уборка хлеба, а взаимоотношения землевладельцев и крестьян оставляют желать лучшего, чем это есть на деле. Замечается во всех уездах желание не идти на работы в экономии, что грозит неисчислимыми последствиями. Вследствие запоздавших распоряжений министерства земледелия не найдете ли Вы целесообразным издание австро-венгерским командованием постановления, по которому определялась бы цена рабочего дня и обязательность уборки хлебов на частновладельческих землях" [12, 81]).

Примус не завжди був потрібний. За даними начальника Державної варти Київського повіту 18 та 20 червня, селяни Кагарлицької волості на сході прийняли постанову про добровільний обробіток ними ланів цукрового заводу (які ці ж селяни раніше засіяли); адміністрація Кагарлицького цукрового заводу, про плантації якого йшлося, зі свого боку зобов'язалася виплатити авансом до 50 карбованців за обробіток однієї десятини посівів [13, 1]. 18 червня той же урядовець надіслав київському повітовому старості тексти постанов сільських сходів м. Германівки, сіл Григорівки, Матюшівки, Гусачівки та Мирівки, які перебували поблизу Григор'ївського

цукрового заводу, про згоду селян цих сіл обробляти бурякові плантації за запрошенням адміністрації Григор'ївського цукрового заводу без примусу» [13, 27].

Окремим завданням військ Центральних держав стала охорона посівів. Звернення С. Коморного до населення Півдня України від 19 травня 1918 р. сповіщало про те, що навмисне знищення посівів та лісів, а також навмисне пошкодження та знищення "предметов продовольствия и сельського хозяйства" буде переслідуватися найсуворішим чином і винні у цьому будуть осуджені військово-польовим судом, а також попереджало, що австро-угорські війська отримали "распоряжение против лиц, покушающихся на уничтожение хлебов и лесов, применять оружие без предупреждения и арестованных направлять в Германию как военнопленных" [14, 105].

Розпорядження Коморного в свою чергу спиралося на наказ командування Східної армії від 14 травня 1918 р., який вимагав: а) худобу, спійману на посівах, вважати трофеєм австро-угорських військ; б) винних у потравах або підпалах посівів, що не були вбиті на місці, затримувати як військовополонених; в) у випадку відсутності конкретних порушників карати накладанням контрибуції громади в цілому (із розрахунку 600 пуд. зерна з 1 дес. пошкоджених посівів) [10, 159 – 160, нім. текст див.: 15, 6].

За те саме карали також і німецькі війська. 9 червня 1918 р. повітова комендатура м. Сміли Київської губернії повідомляла населення, що навмисне знищення посівів та випас на ланах худоби карається ув'язненням на термін до 10 років та/або грошовим штрафом (до 10 тис. карбованців); крім того, волость, на території якої це трапилося, може бути покарана стягненням контрибуції ("деньгами, хлебом и скотом") [10, 174].

Репресії проти порушників цих розпоряджень справді застосовувалися. Так, 14 червня 1918 р. двоє селян с. Красноставець Кам'янець-Подільського повіту були заарештовані австро-угорським командуванням за звинувачення у тому, що пасли корів на чужій землі [16, 207]. 22 травня 1918 р. М. П. Муравський, власник хутора поблизу Браїлова, скаржився місцевому австро-угорському коменданту на дії його підлеглих, які конфіскували у Муравського і з'їли двох корів, і у відповідь отримав повідомлення, що "корови не будуть віддані, позаяк вони були злапані [схоплені] на полі, засіянім пшеницею" [17, 90].

Війська Центральних держав також намагалися боротися з незаконним виготовленням горілки приватними особами. Приміром, 16 червня 1918 р. австро-угорський комендант Очакова попередив органи міського самоврядування про встановлення ним (комендантом) триденного терміну здачі населенням усіх "приспособлений для выделки суррогатов алкоголя"; повідомлялося, що особи, у яких після цього будуть знайдені вказані пристрої, будуть покарані військово-польовим судом за законами Австро-Угорщини та Німеччини [18, 114]. Староста с.Катошина Катеринославського повіту 25 серпня 1918 р. отримав розпорядження від волосної управи, яке ґрунтувалося на розпорядженні представника Державної варти та австро-угорського коменданта про заборону («в видах сохранения хлебных запасов") виробки горілки населенням та про вилучення у приватних осіб відповідного обладнання ("отобрать у селян все имеющиеся аппараты для выделки самагонки") [11, 225].

Нарешті, окремим завданням військ Центральних держав у період УД стала охорона поміщицьких садиб, кінних та цукрових заводів та інших об'єктів сільського господарства. Збереглися дані про існування військових постів у великих господарствах. Наприклад, на початку серпня повстанський загін, який діяв на території Переяславського повіту Полтавської губернії, знищив охорону цукрового заводу у с. Старе Рогозівської волості – 12 німецьких солдат та 5 вартових [19, 174]. 6 липня 1918 р. поміщик князь Щербатов направив листа харківському губернському старості з проханням не допустити заміни розквартированого у його маєтку німецького загону чисельністю 150 осіб на менш чисельну (40 осіб), бо „населення не роззброєне, а економії поки цілком не поновлені"; присутність військових необхідна, оскільки "обробка буряку проводиться за спонукливими заходами загону" [20, 79].

Загальна чисельність австро-угорського та німецького військових контингентів в Україні влітку 1918 р. становила більше ніж 400 тисяч осіб, з огляду на що думка про використання солдат як робочої сили – в умовах неприхильного ставлення селян до робот у маєтках – не могла не з'явитись. У листі від 16 липня 1918 р. головний квартирмейстер австро-угорської Східної армії давав пояснення дипломатичному представникові Австро-Угорщини в Україні Й.Форгачу з приводу свого конфлікту з одеською митницею, викликаного спробою військових увезти в Україну вагон з косами як армійське майно. Цей інвентар знадобився армії, зазначалось у листі, у зв'язку із "залученням солдат з косами для підтримки населення під час заготівлі сіна і збору зерна" (Beteilung der Truppen mit Sensen fuer die Unterstuetzung der Bevoelkerung bei der Heu- und Getreideernte) [21, 47]. Командувач Східної армії генерал А. Краус згадував у спогадах про спроби командування брати в оренду окремі маєтки [22, 386 – 387].

Таким чином, розташовані в Україні війська Австро-Угорщини та Німеччини стали знаряддям "боротьби за врожай", яку вело (точніше, до якої втрутилось) керівництво цих держав, аби збільшити експорт продовольства з України. За допомогою військових підрозділів австро-угорське та німецьке командування й українська влада намагалися примусити селян працювати на полях маєтків, припинити витрачати збіжжя на виготовлення горілки, захистити посіви від знищення, забезпечити охорону поміщицьких господарств; солдат використовували також як робочу силу. Перспективи подальшого вивчення теми пов'язані з продовженням архівних пошуків; нові матеріали дозволять конкретизувати сучасні більш загальні уявлення про діяльність військ.

1.Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 (unter besonderer Berьcksichtigung der Wirtschaftsfragen). – Lьbeck-Hamburg: Mathiesen Verlag, 1970. – 316 S.

2.Ковальова Н.А. Вплив німецько-австрійської військової присутності на розробку українськими урядами 1918 року аграрної реформи // Вопросы германской истории. – 2000.

3.Малиновский Б.В. Австро-Венгрия и аграрная реформа в Украине, 1918 г. // Вопросы германской истории. – 2003.

4.Заставенко Г.Ф. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. – К.: Держполітвидав України, 1959. – 155 с.

5.Захарченко П.П. Селянська війна в Україні: рік 1918. –

К.: ЗАТ «Нічлава», 1997. – 188 с.
6.Драбкина С.М. Крах продовольственной политики германских империалистов на Украине (фехраль-июль 1918 года) // Исторические записки. – 1949. – № 28.
7.Скляренко Є.М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 284 с.
8.Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – М.: Госполитиздат,1942. – 240 с.
9.Іващенко О.М. Боротьба трудящих Волині проти німецьких окупантів у 1918 році // Наук. зап. Житомирського педагогічного інституту. – Т. 6. Серія: Суспільні науки. – Житомир, 1957.
10. Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.1. – Кн. 1. – 912 с.
11. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 630. – Оп. 1. – Спр. 16.
12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 77.
13. Державний архів Київської області. – Ф.р. 2794. – Оп.1. – Спр.16.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 1.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 18.
16. ЦДАВОВУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 59.
17. ЦДАВОВУ. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 162.
18. ЦДАВОВУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 146.
19. ЦДАВОВУ. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 98.
20. Качинський Б. Аграрний рух за часів гетьманщини // Літопис революції. – 1928. – №1.
21. ЦДАВОВУ . – Ф. 2608. – Оп. 1. – Спр. 16.
22.Krauss A., Klingenbrunner F. Die Besetzung der Ukraine 1918 //Kerchnawe H., Mitzka R., Sobotka F., Sedti H., Krauss A. Militaerverwaltung in den von oesterreichisch-ungarischen Truppen besetzen Gebieten.- Wien, 1928.

С.В. Корновенко

АГРАРНА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНАТУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Аграрна історія України, у тому числі періоду національно-демократичної революції, – важлива складова панорами національної минувшини. Її вивчення є актуальним з огляду багатьох причин, серед яких: наявність дискусійних моментів, попри значну історіографію; схожість аграрних трансформацій 1917-1920 рр. із тими, що мають місце у сучасних умовах розвитку сільського господарства України.

У цьому контексті, на наш погляд, особливе місце належить аграрній політиці П.Скоропадського, яка, як і в цілому діяльність гетьмана, належним чином ще не оцінена. Традиція неоднозначного її трактування, як й її автора, була закладена ще у роботах безпосередніх учасників революції: І.Мазепи, Д.Донцова, В.Винниченка, М.Шаповала, Д.Дорошенка та інших [1-7]. Так, скажімо, Ісаак Мазепа вважав, що "новий режим... мав на собі всі ознаки кволості тодішнього українства... влада на Україні опинилася в руках російських реакційних кіл" [1, 60]. Натомість Дмитро Донцов писав, що "на тлі сірої стандартності і безбарвності демо-соціялістичного провідництва П.Скоропадський був індивідуальністю... мав у собі живчик владолюбства і звичку командування, мав фах, що найбільше тоді потрібний для правителя України – був військовим. Нарешті мав політичну відвагу..." [2, 495-496].

По-різному трактують політику гетьмана в аграрному питанні й сучасні дослідники. Так, наприклад, Р.Я. Пиріг, Ф.М. Проданюк доводять, що лише розмах повстанського руху в Україні змушує гетьмана затвердити тимчасовий земельний закон, який обмежував землеволодіння 25 десятинами [8, 99]. На їх думку, П. Скоропадський, проводячи аграрну реформу, перебував під цілковитим впливом поміщиків. Цим і пояснюється поява низки законів, які селян залишали на призволяще, позбавляючи необхідного продовольства [8, 99].

Я. Малик, вивчаючи соціально-економічний розвиток українського селянства у 1918 р., звертає увагу на те, що політика гетьмана була відверто антиселянською [9, 6]. Автор переконує в тому, що П. Скоропадський розпочав аграрні перетворення з відновлення аграрних відносин, що були в Україні у дореволюційні часи. Фактично, були відновлені права поміщиків на землю [9,6].

Дещо по-іншому цю проблему з'ясовує О.П. Реєнт. Він пише про те, що гетьман мав власну концепцію виходу на новий соціально-економічний рівень [10, 46]. На противагу Я. Малику О.П. Реєнт говорить, що домінантою реформацій стало відновлення приватної власності на землю, повернення її в товарний обіг. При цьому кінцевою метою реформ були не лише ліквідація малоземелля та безземелля шляхом справедливого розподілу земель, а й формування середнього класу власників – господарської та військової опори режиму [10, 46].

Реформу П. Скоропадського як консервативний проект трактують Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович, В.Ф. Чайковський. На їх думку, гетьман передбачав збільшити кількість землевласників за рахунок виділення селянам державних, удільних та інших угідь. Ці заходи, вважають дослідники, свідчили про відновлення старорежимних порядків [11, 203].

Вивчаючи Українську Державу в контексті національного державотворення XX століття, І. Гошуляк побіжно зупиняється і на заходах гетьмана в аграрній сфері. На його думку, продовольча і земельна політика властей викликала у селян найбільше незадоволення. Конфронтація між владою та селом поглиблювалась через примусове вилучення „надлишків", обмеження вільної торгівлі, діяльність земельних комісій та каральних загонів [12, 245].

Луганські дослідники В.М. Бодрухин, І.В. Довжук, В.Ф. Литвиненко, аналізуючи гетьманські нововведення на селі, вважають, що П. Скоропадський розраховував на створення в державі економічно міцного класу хліборобів, який би отримав землю за викуп при посередництві держави [13, 46]. На відміну від І. Гошуляка конфлікт між владою і селом вони пояснюють тим, що селянство сподівалось отримати землі безкоштовно, реформа планувалась на майбутнє, селяни звикли думати, що поміщицька земля належить їм за революційним правом [13, 46].

Соціально-економічний аспект аграрної політики українських урядів періоду революції 1917-1921 рр. став предметом наукової уваги Н.А. Ковальової. Вона у хронологічній послідовності змальовує заходи Тимчасового уряду, Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР по вирішенню земельного питання. З точки зору дослідниці, уряд Української Держави намагався повернутися до реформістського шляху розв'язання аграрного питання. Ініціатори нововведень – П. Скоропадський, В. Колокольцев – були прихильниками „середньої лінії": прагнули

задовольнити інтереси і селян, і поміщиків, і цукрової промисловості. Заходи гетьманату передбачали вирішення суто економічних проблем земельних відносин [14, 213].

Юридичний аспект аграрних реформ П. Скоропадського досліджує О.О. Волошко. Він звертає увагу на позицію І.М. Подольського – начальника відділу кооперації, – який, пропонуючи радикальний спосіб розв'язання аграрного питання, виважено і обережно підходив до принципу відчуження землі [15, 65].

На думку В.М, Литвина, "...практика показала, що на той час узгодити їх (*інтереси – авт.*) було неможливо... реставрація доісторичних порядків виглядала історично регресивною... Суспільство доби революції було нездатним до соціальних компромісів, поступок та угод, його роздирали суперечності, на заваді вибуху яких стояли лише іноземні війська" [6, 265]. Тим самим історик доводить тезу про те, що консерватизм Гетьманату не був адекватною реакцією влади на виклик часу і соціуму, у першу чергу селян.

Натомість Ю.І.Терещенко підкреслює, що уряд Української Держави проводив оптимальну аграрну політику, спрямовану на утвердження класового співробітництва, соціального партнерства [17, 5,13].

Вище наведений огляд історіографії (в межах статті) дозволяє твердити, що аграрні перетворення П. Скоропадського стали предметом самостійного наукового вивчення. У цьому плані зроблено вже чимало. Разом із тим, на наш погляд, не достатньо уваги приділено такому аспекту, як теоретичні підвалини аграрної політики Гетьманату. Автор публікації ставить за мету з'ясувати основні положення аграрної політики Гетьманату, обставини її формування, вплив на неї політичних сил, селянства, в цілому ситуації у країні.

Любов до землі стала вирішальним психологічним та соціально-економічним чинником участі селян у революції 1917-1920 рр. Будучи носієм етнічних особливостей, а швидше етнічних традицій, селянство було малосприйнятливим до політичних ідей. Їх воно розглядало крізь призму соціально-економічних проблем [18, 148]. По суті, селянству було все одно: чи соціалізація, чи націоналізація [19, 251]. Найголовнішим було інше – природне право на землю. В їх уяві земля – „земля Божа". Право на неї дає труд. Тому основне – здобути наділ у користування [20, 21].

Свої сподівання у розв'язанні земельного питання селянство покладало на Центральну Раду. Зволікання Генерального Секретаріату з його вирішенням дало поштовх до радикалізації селянської поведінки. Восени 1917 р. селяни почали громити поміщицькі маєтки, самочинно ділити їх землі. Участь в погромах брали і заможні господарі [21, 89]. І лише в грудні 1917 р. аграрною політикою в Україні почали керувати есери, які намагалися виробити реальну програму дій (О.Шумський, М.Ковалевський). У своїй діяльності вони виходили із програмних засад партії. В їх основі лежала доктрина російських есерів, які розуміли російських селян як революційну силу, що тяжіє до общинного землеволодіння [22, 23]. Тому вістря аграрної політики Центральної Ради було спрямоване на соціалізацію чи, за твердженням М.Ковалевського, націоналізацію землі. Законом від 18 січня 1918 р. приватна власність на землю скасовувалась [23, 128]. Абстрактним господарем землі проголошувалась держава, яка розпоряджалась нею. Знову, як і у 1861 р., принципом приватної власності було пожертвувано неминучим політичним потребам. Однак селянський колективізм був зовнішній, зумовлений обставинами. Насправді, селяни були глибокими індивідуалістами [18, 150]. Говорити про те, що аграрна реформа Центральної Ради якоюсь мірою стабілізувала економічні відносини на селі не доводиться. Ситуація на підвладних Центральній Раді українських територіях невпинно погіршувалася, незважаючи на витіснення більшовиків австро-німецькими військами. "Ані М.С.Грушевський, ні С.Веселовський і М.Шраг, ні Єфеміїв, Чечель, Постоловський, Шевченко, – писав М.Шаповал, – не змогли зорієнтуватися в ситуації і не мали опори ніде. Організації не було взагалі. Індивідуалізм, самотність, апатія, зомореність..." [24, 10-11]. Фактично, поза столицею край жив власним життям [6, 8].

Навесні 1918 р., зважаючи на необхідність розпочати весняно-польові роботи, ситуація на селі загострилася. З одного боку, губерніями ширилося самовільне захоплення селянами землі, з іншого – повернення поміщикам їх власності. Так, наприклад, О.Шаповал згадував, що на Слобожанщині мала місце цілковита анархія. Зразкові маєтності, що мали потужні економічні можливості, були пограбовані, а тому не могли належним чином функціонувати. У жалюгідному становищі перебували і селянські господарства, оскільки їх власники, побоюючись покарань, "потайки викидали те, що зграбували у маєтку дідича" [25, 40]. Аналогічною була ситуація на Київщині. Гласний одного з повітів скаржився, що селяни грабують, палять маєтки, земельні комітети практично не працюють, між селянами точаться справжні бойові дії, під час яких гине урожай. Ідентичним був стан справ у Звенигородському, Канівському, Черкаському, Таращанському повіті [26]. На Лівобережжі, Півдні масовими були звернення поміщиків до австро-німецької окупаційної адміністрації з проханням приборкати селянські виступи, примусити селян до сплати податків тощо.

Центральна Рада, як і у 1917 р., зволікала із вирішенням земельного питання, що не могло не викликати критики на її адресу з боку окремих політичних сил, у тому числі Української демократично-хліборобської партії (УХДП) та Української народної громади (УНГ). Ці партії у своїх програмних положеннях пропонували альтернативні існуючим варіанти вирішення аграрного питання.

На переконання В.Липинського, С.Шемета, В.Шемета – лідерів УХДП – розв'язанням земельного питання мав займатися Сейм, члени якого були б обрані на Українських Установчих Зборах. Реформа на селі мала на меті формування рентабельних фермерських господарств [27, 131]. Тим самим пропонувалося зберегти приватну власність, відмовитися від принципу соціалізації землі. Разом із тим, лідери УХДП виступали за ліквідацію поміщицьких латифундій, створення Українського державного земельного фонду. Він мав складатися із удільних, казенних, кабінетських та інших земель, відчужених державою за сплату. Ці угіддя розподілялися між селянами. Розмір отриманої селянськими господарствами землі залежав від: 1)

якості ґрунтів; 2) трудової норми, яка мала регіональну специфіку [27, 132].

Українська народна громада УНГ складалася із представників давніх козацько-старшинських родів Лівобережжя: В.Кочубей, М.Устинович, М.Гижицький та інші. В кінці березня 1918 р. програму партії розробив П.Скоропадський. Її текст тривалий час був невідомий. Завдяки зусиллям Т.С.Геращенко, яка віднайшла його у фондах Державного архіву Київської області, він став доступний широкій громадськості. Із 39 пунктів програми УНГ 5 стосуються аграрного питання. Метою внутрішньої політики проголошувалося створення умов для розвитку приватної ініціативи. Право власності оголошувалося основою людської культури, без якої неможливий розвиток економіки. Громада визнавала за необхідне проведення широких аграрних перетворень, які б покращили добробут селян. Реформи на селі мали ґрунтуватися на принципі приватної власності, який відповідає ментальності українського хлібороба. Купівля-продаж землі мали регламентуватися законами, розробленими парламентом. Держава за плату відчужувала землю у їх власників і наділяла селян у розмірах, достатніх для їх безбідного існування, з урахуванням регіональної специфіки, якості ґрунтів тощо. У першу чергу, згідно програми УНГ, землю отримували козаки та знедолені, які захищали Україну від ворогів [28, 209-210].

Власні погляди на проблему мав і П. Скоропадський. Розмірковуючи над аграрною політикою Центральної Ради, він говорив про те, що „наш українець – індивідуаліст, ніяка соціалізація йому не потрібна. Він рішуче проти цього". Серед гасел революції, які найзрозуміліші селянству, на думку гетьмана, – ідея землі [29, 50]. У своїх спогадах П.Скоропадський відверто писав: „Я прихильник дрібних господарств, зокрема в Україні, і неодноразово говорив, що мій ідеал – бачити Україну, вкриту одними лише дрібними високопродуктивними, приватними господарствами ..." [29, 137].

Отже, УХДП, УНГ, майбутній гетьман пропонували діячам Центральної Ради зберегти приватну власність на землю, наділити селян землею за рахунок викуплених у великих землевласників угідь. На жаль, ці пропозиції не були почуті, оскільки, на думку привладної соціал-демократії, руйнували основні завоювання революції. Тим самим створювалися передумови для ліквідації Центральної Ради, яка не лише не контролювала хід подій в Україні, а й не задовольняла інтересів широких верств населення і навіть австро-німців, які її реставрували.

29 квітня 1918 р. до влади в Україні прийшов Павло Скоропадський, проголошений гетьманом. У цей же день у грамоті "До всього українського народу" йшлося про те, що приватна власність – фундамент культури й цивілізації – відновлюється повністю; дозволяється купівля-продаж землі; малоземель матимуть змогу розширити свої володіння за рахунок угідь, викуплених державою у великих землевласників [30]. Отже, в основі вище наведеного документа лежали програмні засади УХДП, УНГ. 30 квітня 1918 р., виступаючи на з'їзді українських хліборобів-демократів, представник гетьмана підтвердив, що ідеї, висловлені делегатами, ляжуть в основу законодавства майбутньої аграрної реформи [31].

Роботою по підготовці та проведенню нововведень на селі займалося Міністерство земельних справ, очолюване В.Колокольцевим. Уже 14 червня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила запропонований ним "Закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями", який став основою для закону про земельну реформу, розробленого В.Леонтовичем. Його зміст зводився до таких основних положень:

1. дозволяється необмежений продаж землі;
2. Державний Земельний Банк скуповує угіддя для подальшого їх розподілу серед селян;
3. одна фізична чи юридична мала право купити або отримати в дар не більше 25 десятин;
4. землевпорядкування на місцях здійснювали земельні комісії;
5. Міністр земельних справ мав право дозволити придбання понад 25 дес. землі, якщо це обґрунтовувалося, наприклад, зразкові господарства [32].

Закон від 15 липня 1918 р. визначав компетенцію земельних комісій. Вони поділялися на повіті та губернські, займалися землевпорядкуванням на місцях. Крім того діяли тимчасові земельно ліквідаційні комісії, які розглядали справи про порушення прав власників та орендарів після 1 березня 1918 р. з боку окремих осіб, громад, установ [4, 58].

На початку листопада 1918 р. був завершений проект земельної реформи, підготовлений В.Леонтовичем. Його основні положення:

1. держава викуповувала у великих землевласників угіддя, розподіляючи їх між селянами з розрахунку 25 десятин на одну особу;
2. винятком були господарства, що мали високе агрокультурне значення, розміри яких не перевищували 200 десятин. Більші норми залишалися у господарствах, що забезпечували продукцією цукрову промисловість, вирощували сортове насіння, розводили племінну худобу;
3. не відчужувалися садиби, сади і виноградники [33, 135-136].

Отже, теоретичні підвалини аграрної політики П.Скоропадського були закладені УНГ, УХДП і самим гетьманом ще в період існування Центральної Ради. Висловлені ними альтернативні варіанти передбачали збереження приватної власності на землю, викуп у великих землевласників угідь для наділення малоземельних селян. Гетьманська аграрна політика передбачала покращення добробуту селян, підвищення товарності сільського господарства.

1.Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К., 2003.

2.Цит. за: Ковалів П. Д-р Донців про Гетьмана Павла Скоропадського // Визвольний шлях. – 1966. – № 4.

3.Винниченко В. Відродження нації. – т. 3. – К. – Відень, 1920.

4. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 років. – т. 3. – Прага, 1921.

5. Шаповал М. Велика революція й українська визвольна програма. – Прага, 1927.

6.Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – т. 2. – К., 2002.

7. Полонська-Василенко Н. Історія України. – т. 2. – К., 1995.

8.Пиріг Р.Я., Проданюк Ф.М. Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Український історичний журнал. – 1992. – № 9.

9.Малик Я. Українське селянство у 1918 р. // Історія України. – 1998. – № 18.
10.Реєнт О.П. Нариси з історії Української революції. – Історія України. – 2000. – № 29-32.
11.Лановик Б.Д., Лазарович В.М., Чайковський В.Ф. Економічна історія: Курс лекцій. – К., 2000.
12.Гошуляк І. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського // Історичний календар. – К., 2001.
13.Бодрухин В.М., Довжук І.В., Литвиненко В.Ф. та ін. Нариси з історії української державності (XX століття). – Луганськ, 2001.
14.Ковальова Н.А. Соціально-економічні аспекти аграрної політики українських урядів періоду революції 1917-1921 рр. // Український селянин. – 2001. – № 3.
15.Волошко О.О. Підзаконна нормотворчість гетьманської адміністрації по врегулюванню аграрних відносин (травень-грудень 1918 р.) // Український селянин. – 2002. – № 5.
16.Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914-1920 рр.). – К., 2003.
17.Терещенко Ю.І. Гетьманат Павла Скоропадського // Гетьманський альманах. – 2003. – № 2.
18.Михайлюк О.В. Про деякі особливості соціально-політичної психології українського селянства в період революції і громадянської війни (1917-1920 рр.) //Питання аграрної історії України (XVIII-XX ст.). Матеріали третіх наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ, 1999.
19.Ковальова Н.А. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917-1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект // Український селянин. – 2002. – № 5.
20.Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917-1920) // Український історик. – 1967. – № 3-4.
21.Мандрика М.І. Дещо за роки 1917 та 1918 // Український історик. – 1977. – №1.
22.Земзюліна Н.І. Селянське питання в програмних документах української партії соціалістів-революціонерів (історіографічний огляд) // Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, політика, інформація. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19-20 квітня 2001 р. – Х., 2001.
23.Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х томах. – Т.2. – К., 1997.
24.Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: Спогади. – Нью-Йорк, 1958.
25.Шаповал О. Коли промовила Земля Українська. З нагоди відновлення Гетьманщини (жмут споминів сучасників) // Гетьманський альманах. – 2003. – № 2.
26.Киевская Мысль. – 1918. – 11 апреля.
27.Нарис програми Української Демократичної Хліборобської Партії // Українські політичні партії кінця XIX – початку X ст. Програмові і довідкові матеріали. – К., 1993.
28.Геращенко Т.С. Українська народна громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія Історія. Економіка, Філософія. – 2000. – № 4.
29.Скоропадський П. Спогади. – К. – Філадельфія, 1995.
30.Державний Вісник. – 1918. – 16 травня
31.Селянське Слово. – 1918. – № 1.
32.Державний Вісник. – 1918. – № 15.
33.Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право. – Львів, 1927.

В.К. Кізюн

СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІВ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1917 – 1920 рр.

Серед пріоритетних напрямів сучасних історичних досліджень одне з чільних місць належить селянсько-повстанському рухові в Україні. Селянсько-повстанський рух позначився на існуванні не тільки Директорії, а й інших політичних і воєнних сил. За визнанням генерала А.Денікіна, махновське повстанство нанесло чи не вирішальний удар білому рухові. Могутній повстанський рух селянства – це не бандитизм, як охрестила його більшовицька історіографія, а цілеспрямований соціальний рух, що виріс до потужних формувань. Головна проблема Української революції, на думку автора, полягає в тому, що жодна з її політичних сил так і не змогла використати повною мірою потужний державотворчий потенціал селянства, хоча формально проголошувала його своєю соціальною опорою [1, 65]. Парадокс ситуації полягав у тому, що махновський повстанський рух, перебуваючи під певним впливом анархістських, антидержавних за своєю суттю ідей, реально захищаючи соціально-економічні інтереси селянства, виявився найбільш повним виразником його потреб. Мета цієї роботи – дослідити процес формування органів місцевого селянського самоврядування на Півдні України – соціальної опори повстанського руху під проводом Н. Махна як альтернативи надмірної політизації соціально-економічних реформ урядами УНР, що стало головною причиною їхнього падіння.

Сучасні дослідники українського повстанського руху В. Верстюк, В. Волковинський та ін. з наукових позицій дали об'єктивну оцінку як повстанству в цілому, так і його отаманам і „батькам". За їхнім висновком, це був масовий селянський повстанський рух, спрямований проти політики „воєнного комунізму", впровадженого радянською владою [1, 3].

Радянська історіографія характеризувала селянський повстанський рух під проводом Н.Махна як вияв антинародного, політичного бандитизму з анархістським ухилом. Водночас радянські дослідники констатували досить високий військово-організаційний рівень повстанських загонів, що певною мірою суперечило їх „бандитській" і „анархістській" сутi. За даними радянських дослідників, загони Н. Махна восени 1919 р. налічували 25 тисяч повстанців, 6 тисяч кінноти, 51 гармату, 4 бронепоїзди, 4 панцерники, велику кількість кулеметів. З кінця жовтня і до початку грудня 1919 р. вони утримували в своїх руках Катеринослав, Кічкас, Нікополь, Апостолово [4, 487].

Заслуговують на увагу уже самою чіткістю постановки питання, концептуальним формулюванням назв публікацій праці П. Захарченка [5, 6]. Проте в цих роботах автор не виявляє державотворчі зусилля влади крізь призму соціально-економічних інтересів селянства, що залишає певну історичну нішу для нашого наукового дослідження.

Важливу роль у розумінні ідеології й практики революційної махновщини, психології її лідера, його непростих взаємин з анархістами відіграють „Спогади" Н. Махна [7] та робота його друга, сучасника тих подій, анархіста П. Аршинова [8]. Вона набуває додаткової цінності, оскільки свої спогади Н. Махно доводить лише до кінця 1918 р.

Повернувшись 23 березня 1917 р. до Гуляй-Поля, Н. Махно повів боротьбу з тими, хто після Лютневої революції захопив владу в місті. Це були переважно офіцери та прихильники Центральної Ради. Вони створили „Громадський комітет" і намагалися

втілювати в життя політику Тимчасового уряду. Н. Махно зажадав створення „Селянського союзу", що мав би право контролювати дії комітету. Він користувався великою підтримкою не лише селянства, яке бачило в ньому страждальника за інтереси трудівників села, але й місцевих робітників.

Використовуючи всі доступні і недоступні методи, аж до вбивства тих, хто займав вищі за нього посади, як стверджував прибічник Махна О. Чубенко, колишній каторжник став справжнім диктатором у Гуляй-Полі та окрузі. У серпні 1917 року він очолив Раду робітничих і селянських депутатів, а 4 жовтня був обраний головою профспілки деревообробників та металістів [9, 12]. Анархісти почали звинувачувати свого лідера, який замість руйнування устоїв державності активно домагався свого обрання до різних органів влади, у зраді ідеї. На це Махно спокійно відповідав, що захоплює владу в інтересах революції. Він вважав, що потрібно викидати буржуазію і займати посади своїми людьми.

Заперечуючи будь-яку центральну владу, Махно домігся ухвалення такої резолюції: "Гуляйпільський районний з'їзд Рад трудящих" (відбувся у вересні 1917 р.) рішуче засуджує претензії урядів – Тимчасового уряду в Петрограді й Української Центральної Ради у Києві – на управління життям трудящих і закликає Ради на місцях, усе трудове населення, яке згуртувалося навколо них, ігнорувати будь-які розпорядження цих урядів. Народ – правитель для себе, у своєму середовищі. Це його споконвічна мрія, і настав час втілити її в життя. Віднині вся земля, фабрики і заводи повинні належати трудящим. Трудове селянство – господар землі, робітники – господарі заводів і фабрик [10, 225].

Як уже згадувалося, прихильниками Центральної Ради було створено Громадський Комітет. Нестор Махно був вибраний його членом. Мета входження в Громадський Комітет полягала в тому, що, по-перше, він хотів направити всю роботу групи і селян до того, щоб „обезличить эти комитеты в их правительственной форме и функциях" [7, 24]. По-друге, Нестор Махно вирішив покінчити з багатьма тактичними положеннями анархічних груп, коли принципи організованості підмінювалися принципами замкненості в своїх гуртках і групах, які, будучи ізольованими від мас, втрачали реальний вплив на них в моменти народних повстань і революції. По-третє, щоб члени Селянського Союзу в Громадському Комітеті заволоділи функціями Земельної Секції. По-четверте, „создать мощную организацию, чтобы овладеть психологией трудовых масс, выявить свои организаторские способности в развитии и защите начинающейся революции" [7, 29]. По-п'яте, озброєння всього населення, оскільки „… власть большевиков и левых социал-революционеров с одной стороны, и с другой – украинской Центральной Рады, которая, я имею точные сведения, заключила союз с королями Австрии и Германии и при их помощи несет, под флагом спасения «Ненькы-Украины», смерть для Украины и всего лучшего, что украинские труженики села и города могли завоевать себе в революции" [7, 157]. У цьому Н. Махно вбачав дискредитацію Центральної Ради, зокрема її органів державного управління, в очах трудового селянства. По-шосте, вимагати від правління банку внести в Революційний Комітет на революційні цілі 250 тис. рублів з метою забезпечення населення необхідними продовольчими товарами для „… развития великой русской революции, которая находилась все время под гнетом власти, даже революционной, какой в это время была власть большевистско-лево-эссеровского блока" [7, 158]. Частина цієї суми була передана в розпорядження Ради селянських і робітничих депутатів на соціальні потреби, зокрема „… для открытия и поддержки детского приюта" [7, 159].

Н. Махно хоч і не був прихильником більшовицьких позицій, проте активно підтримував гасла відновлення радянської влади, оскільки на той час ще не мав можливості ознайомитися з реаліями політики російських комуністів у селянському питанні. Тісні контакти з більшовиками привели до створення в Гуляй-Полі першого коаліційного штабу повстанських загонів району. До Революційного штабу увійшли Махно (командуючий загонами), Чубенко (начальник штабу), а його членами стали комуніст (лівий) Херсонський, лівий есер Миргородський і анархіст Горєв. Це свідчить про наявність певного плюралізму в штабі повстанського руху, його поступову політизацію. Створення революційного коаліційного штабу свідчило про те, що махновське керівництво не віддавало переваги якійсь одній політичній партії, а виступило за широке об'єднання всіх антипоміщицьких сил, прекрасною основою для якого було гасло відновлення влади Рад. Це зовсім не означало, що відносини Махна з більшовиками вичерпувалися повною згодою і взаєморозумінням. Навпаки, складалися вони досить драматично, непослідовно і суперечливо. Махно виявив згоду підпорядкуватися губревкому більшовиків у питаннях щодо створення єдиного фронту проти білих, німців, гетьманців, петлюрівців. Махновці надіслали свого представника О. Марченка у губревком. За висловленням Н. Махна, саме „…через Революционный Комитет, как особо правомочную в рамках торжества большевистско-лево-эсеровского блока революционную единицу, мы более прочно доводили до конца организацию крестьянства" [7, 150]. Практичні функції Ревкому були спрямовані на створення збройних сил праці, без яких селянству не подолати своїх численних ворогів. Тому вся зброя була перевезена в Гуляй-Поле, в офіційне відомство Гуляйпільського Революційного Комітету. Мета: „…отстаивать свою независимость и свободу от всякой власти, даже от революционной власти большевистско-левоесеровского блока, если она вздумает наложить свою лапу на вырабатываемые ими самими, непосредственно у себя на местах, в своей свободной жизни новые общественные отношения"[7, 152].

12 квітня 1919 р. РНК УСРР видав декрет „Про розкладку надлишків урожаю 1918 р. і попередніх років". Декрет знаменував собою перехід до нового етапу боротьби більшовиків із продовольчою кризою шляхом використання переважно примусових методів заготівлі. У села України виїхали робітничі продовольчі загони, сформовані у Москві та Петрограді.

З ранньої весни 1919 р. земельна політика набрала „воєнно-комуністичного" забарвлення. Радянські закони, партійні резолюції, інструкції та інші документи закріплювали пріоритети колективних форм державного господарювання. Селянське індивідуальне господарство відійшло на задній план.

Значна частина земель не потрапила до зрівняльного поділу, якого селянство добивалося зі зброєю в руках. З 15-ти млн. десятин, які раніше належали поміщикам, державі, не більш як 5-6 млн. десятин перейшло селянам в одноосібне користування [2, 121]. Радянські господарства мислилися як великі хлібні фабрики, які повинні були забезпечити державу хлібом. Створюючи радянські господарства, керівники радянської України сподівалися, що саме таким чином вони знайдуть підтримку серед українського сільськогосподарського пролетаріату, зміцнять економічно його зв'язок з пролетаріатом промисловим. З цією ж метою йшла активна пропаганда комун і артілей. Однак життя показало, що класова теорія не узгоджувалася із соціальною психологією селянства. Бажаючих батракувати в маєтках, хоч би вони були і радянські, серед селян знайшлося небагато.

До анархістських організацій України, а їх налічувалося близько двох десятків, радянська влада була більш лояльною. Однак загальна політика більшовиків щодо дрібнобуржуазних партій не могла не зачепити й анархістів. Втративши можливість для легальної діяльності в містах України і Росії, анархісти, які вже начулися про Махна, потяглися до Гуляй-Поля, активно переносячи у повстанське середовище антибільшовицьку агітацію і пропаганду ідеї анархізму. Селянство України було надзвичайно далеке від ідеї анархокомунізму, як і від ідеї комунізму взагалі, тому анархізм махновщиною не сприймався. Спільним для українських селян і анархістів стало неприйняття „воєнного комунізму". Анархісти традиційно критикували державну владу як інструмент насильства. Повстанство ж у першу чергу різко негативно сприйняло спроби держави перекласти весь тягар руїни на селянські плечі, провести експеримент щодо швидкісного переходу до комуністичних методів господарювання за допомогою позаекономічного примусу.

У квітні 1919 р. відбувся 3-ій з'їзд Рад Гуляйпільського району. Делегати вважали, що становище в Україні і Великоросії характеризується захопленням влади політичною партією „комуністів-більшовиків", яка не зупиняється ні перед якими заходами для утримання і закріплення за собою державної влади. Резолюція 3-го з'їзду у Гуляй-Полі вимагала проведення соціалізації землі [7, 175], фабрик і заводів, докорінної зміни продовольчої політики, „...заміни реквізиційних загонів правильною системою товарообміну між містом і селом, створення широкої мережі споживчих товариств і кооперативів, повної свободи слова, друку, зборів для всіх лівих політичних течій, недоторканість членів цих партій" [11, 20]. Н. Махно, зокрема, виступав за необхідність „…завязать товарообмен деревни с городом без посредника – политической государственной власти" з метою „…совершенного упразднения государства со всеми его видами и формами власти" [7, 167]. Замість держагентів і чиновників гуляйпільські анархісти задля справедливого розподілу промислових товарів серед селян створили Продовольчу Управу і кооператив [7, 169]. Анархо-комуністи передбачали навіть створення збройних загонів на чолі зі Скомським для супроводження хліба селян у міста [7, 162]. Цим фактично махновські анархічні організації унеможливлювали економічний грабунок радянською владою українського села, роблячи непотрібними фіскальні функції продзагонів. „Диктатури якої б то не було партії категорично не визнаємо", – зазначалося в резолюції. „Лівим соціалістичним партіям надаємо право вільно існувати лише як проповідникам різних шляхів до соціалізму, але право вибору шляхів залишаємо за собою" [11, 21]. Такою гострою і неприйнятною, з точки зору проповідників "воєнного комунізму", виявилася позиція Гуляйпільського з'їзду.

У ряді місць виявлялися спроби організувати суспільне життя комунально. Незважаючи на вороже ставлення селян до казенних комун, у багатьох місцях Гуляйпільського району виникли селянські комуни під назвою „трудова і вільна". Так, при селі Покровське була перша вільна Покровська комуна імені Рози Люксембург. Учасниками її була суцільна „голота". Спочатку до неї входило декілька десятків, а потім дійшло до трьохсот працівників. Внутрішнє життя комуни не мало нічого спільного з тим ученням, за яке боролася Р. Люксембург. Вона була побудована на безвладних началах. Комуністична влада намагалася втрутитися у внутрішнє життя комуни, але не була допущена туди.

За сім верств від Гуляй-Поля, в колишній поміщицькій економії, була комуна, яка об'єднувала гуляйпільську бідноту. Комуна ця називалася просто комуною №1 гуляйпільських селян. Поблизу неї знаходилася комуна № 2 і комуна № 3. У ряді інших місць виникали комуни бідняків. Звичайно, їх було небагато, вони об'єднували значну меншість населення, – головним чином тих, хто не мав постійних господарств. Цінним у них було те, що вони виникали з ініціативи самих селян. Це були дійсно трудові комуни селян, які виросли на праці і цінували своє і чуже працелюбство. Кожний знаходив у них необхідну моральну й фізичну підтримку. Комуни базувалися на принципах товариства і братства. Організаційні роботи доручали одному-двом товаришам, які, виконавши їх, працювали потім нарівні з іншими. За спогадами Н. Махна, кожна комуна складалася з десяти селянських і робітничих сімей, нараховувала по сто, двісті і триста учасників. Ці комуни створювалися на основі трудової норми землі: селянин отримував у приватну власність стільки землі, скільки міг обробити. По суті, започатковувався фермерський шлях розвитку сільського господарства „… без батраков и права сдавать землю в аренду" [7, 176]. Проте необхідно було досягнути єднання не тільки в межах того чи іншого села, але і в межах цілих повітів і губерній, які входили до складу звільненого району, створити умови для вирішення питань, спільних для всього району. Для цього революційною ініціативою народних мас були створені районні з'їзди селян, робітників і повстанців. У ході повстанського руху під проводом Н. Махна відбулося три таких з'їзди. Центральним питанням на них стала мобілізація сил для боротьби з петлюрівщиною і денікінщиною.

Для загального керівництва боротьбою з петлюрівцями і денікінцями, а також для вирішення завдань внутрішнього суспільного зв'язку, для втілення в життя різних постанов з'їздів на другому з'їзді було створено Районну Військово-Революційну Раду селян, робітників і повстанців. До її складу ввійшли представники 32-х волостей Катеринославської і Таврійської губерній і від

повстанських частин. Вона охоплювала всю місцевість вільного району, відала, за дорученням з'їздів, усіма справами суспільно-політичного і військового характеру. Цей орган здійснював вищу виконавчу функцію. Його роль – виконувати накази і постанови з'їздів робітників і селян. У будь-яку хвилину його могли розпустити тим же з'їздом, припинити його існування.

Стосовно органів громадського самоуправління, селяни і робітники всього району дотримувалися ідеї Вільних Трудових Рад. На відміну від політичних Рад більшовиків та інших соціалістів, вільні ради селян, робітників повинні бути органами суспільно-економічного самоуправління. Кожна така рада є виконавцем волі місцевих трударів і їхніх організацій. Між собою ради вступають у необхідний зв'язок, створюючи вищі – в господарському і територіальному відношенні – органи народного самоуправління.

Таким чином, можна констатувати, що широка маса селян і частина робітників, звільнившись від різних політичних влад, намагалися вжити заходи захисту свого вільного району. Виникнення ряду вільних трудових комун, намагання створити органи громадського і економічного самоуправління були першими кроками селян і робітників у побудові їх вільного і незалежного життя. Виникнувши як форма захисної реакції на дії окупантів і гетьманського режиму, махновський рух послідовно відстоював інтереси селянства у боротьбі з будь-якими спробами їх ущемити, створюючи власні небюрократизовані органи місцевого самоврядування.

Активно виступивши проти політики „воєнного комунізму", махновський рух цілком лояльно ставився до форми радянської влади, виявляючи свою незгоду тільки з її трактуванням більшовиками. Для повсталого селянства Ради були повноправними представницькими органами місцевого самоврядування з широкими повноваженнями і лише частковим делегуванням окремих функцій вищим державним установам, для більшовиків же вони стали органами диктатури пролетаріату, безпосередніми провідниками політичної волі центру. Отже, Н. Махно розробив власну теорію, яку намагався використовувати на практиці. Однією з найбільших перешкод щодо втілення його ідеї про створення органів народного самоврядування, зокрема Вільних і Трудових Рад, була постійна бойова обстановка, яка затримувала створення таких органів, і в своєму чистому вигляді організація їх ні разу не була доведена до кінця. Проте революційна практична творчість мас робила політику Н. Махна реальною, тобто допускала створення органів самоуправління тією мірою, наскільки вони повинні були ефективно протистояти диктатурі з боку російської більшовицької держави.

Ефективне реформування аграрного сектору сучасної України неможливе без урахування досвіду Української революції. Аналіз соціально-економічних перетворень на селі в 1917 – 1920 рр. дає всі підстави вважати, що політичну перспективу матимуть ті сили, які, не прикриваючись популістськими гаслами, зможуть захистити багатомільйонне, незаможне українське селянство від зазіхань вітчизняних та зарубіжних фінансово-олігархічних кланів, створивши для нього реальну можливість не тільки формально володіти землею, а й організувати на ній сільськогосподарське виробництво.

Отже, перспективу своїх подальших наукових розвідок автор вбачає в необхідності серйозного, ґрунтовного дослідження сучасних аграрних відносин, вироблення рекомендацій, реалізація яких унеможливила б перетворення українського селянина в батрака на власній землі.

1. *Слюсаренко А. Україна в XX столітті. Збірник документів і матеріалів. – К., 2000.*
2. *Верстюк В. Махновщина. – К., 1991.*
3. *Волковинський В. Нестор Махно. Легенди і реальність. – К., 1994.*
4. *История Украинской СССР. – Т.6. – К., 1984.*
5. *Захарченко П. Селянський рух в Україні в контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.). – К., 1997.*
6. *Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997.*
7. *Махно Н. Воспоминания. – Париж, 1929. – Т.1.*
8. *Аршинов П. История махновского движения (1918 – 1921). – Запоріжжя, 1992*
9. *Волковинський В. Батько Махно. – К., 1992.*
10. *На чужой стороне. – Берлин – Прага, 1924. – Сб. 8.*
11. *Степова В. Нестор Махно: документи, спогади, коментарі. – Бердянськ, 1990.*

Н.А. Ковальова

ПИТАННЯ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ У ПСИХОЛОГІЇ СЕЛЯН ПЕРІОДУ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ 1917 – 1921 рр.

Серед багатьох аспектів історії революції та громадянської війни в Україні 1917 – 1921 рр. перспективною темою дослідження постає психологія та настрої селянських мас. Власність на землю була найбільш важливою проблемою, яка у вказаний період хвилювала селянство, об'єднуючи або протиставляючи різні його верстви. Питання наділення землею вивчали та намагалися розв'язати всі державні утворення, які боролися за владу в Україні. З'ясування ставлення до приватної власності держави, позиції різних категорій власників і передусім селян містить цінний досвід для реалізації аграрної політики і врахування психології селянства на сучасному етапі.

Проблеми селянської ментальності періоду революції та громадянської війни в Росії, зокрема ставлення селян до землі, активно вивчають зарубіжні та російські дослідники. Західні автори переважно відзначають традиційний общинний підхід до володіння землею. Головною вимогою селян вони називають гасло "землі і волі", яке передбачає, що "земля – Божа" і кожен, хто працює, має на неї право [1, 207]. Італійський історик А. Граціозі, аналізуючи селянські повстання 1918 – 1919 р.р. в Україні, серед селянських вимог теж називає передільницькі настрої селян ("чорний переділ") [2, 26 – 27]. Праці російських дослідників пояснюють боротьбу за землю під час революції та громадянської війни, зокрема у Росії, більш складним ставленням селян до землі, висвітлюючи сутність аграрно-селянського питання, співвідношення общинних традицій та індивідуально-сімейного господарювання [3; 4]. Однією з перших спроб аналізу ментальності та соціальної поведінки російського селянства під час Першої світової війни є

монографія О.С. Поршнєвої [5]. Вище вказані праці, а нами названо далеко не всіх авторів, які працюють над цією проблематикою, написані на основі джерельної бази російських архівів. Вони лише певною мірою висвітлюють відповідні процеси у середовищі українського селянства, однак утворюють теоретико-методологічні засади вивчення різних аспектів психології селян періоду революції та громадянської війни в Україні.

Для української історичної науки проблема селянської ментальності порівняно нова. Традиційними напрямами досліджень для вітчизняних вчених стали вивчення державної політики щодо селянства під час революції та громадянської війни 1917 – 1921 рр., зокрема аграрної політики, та селянського повстанського руху, його форм, масштабів тощо. Окреслили проблему селянської ментальності та розкрили деякі її аспекти сучасні вчені Ю.П. Присяжнюк, О.В. Михайлюк. Наукові розвідки черкаського дослідника Ю.П. Присяжнюка присвячені аналізу селянської ментальності та її трансформації в період другої половини XIX – початку XX ст. [6; 7]. Особливості селянського менталітету передреволюційного (кінець XIX – початок XX ст.) та деякі аспекти селянської поведінки революційного періоду висвітлює дніпропетровський історик О.В. Михайлюк [8; 9]. Однією з основних рис селянської ментальності другої половини XIX – початку XX ст. вчені визначають прагнення селян до землі, бажання придбати її у власність. Однак ставлення селян до питання власності на землю у період революції та громадянської війни 1917 –1921 рр., незважаючи на актуальність та наукову цінність проблеми, ще не знайшло всебічного та об'єктивного вивчення в історичній науці.

Характеристика ставлення селян до землі, еволюція поглядів на приватну земельну власність у 1917 – 1921 рр. є метою цієї розвідки. Основними завданнями дослідження визначено: з'ясувати передумови зародження приватної власності на землю, формування ставлення селян до землі у період революції та громадянської війни і роль психології власності у вирішенні аграрного питання у 1917 – 1921 рр.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. українське селянство в умовах буржуазних реформ зберегло традиційні культурно-світоглядні цінності та станово-класову самобутність. Основу цієї консервативності вчені пов'язують зі специфікою сільського життя і насамперед працею на землі [7, 24]. Власність на землю селяни отримали після реформи 1861 р., перейшовши на викуп (у пореформений період власниками землі були поміщики або держава). Однак право розпоряджатися землею після 1861 р. зберегла за собою і сільська община (громада). У ставленні до землі та праці на ній вітчизняні дослідники, як правило, відзначають схильність українських селян до індивідуального господарювання та слабкість общинних традицій порівнянно з російськими губерніями [7, 24 – 25; 10, 130]. Історики не мають єдиної думки щодо співвідношення між общинним та подвірним землеволодінням в окремих регіонах України на поч. XX ст., однак відзначають тенденції переважання общинного землеволодіння в Харківській, Херсонській та Катеринославській губерніях і падіння його ролі на Чернігівщині, Полтавщині, Поділлі [10, 130; 11, 33; 12, 17 – 18; 13, 14 – 15]. Столипінська аграрна реформа сприяла становленню нових форм господарювання – індивідуальної, громадської, кооперативної [13, 15]. Скориставшись правом вільної купівлі землі, селяни напередодні 1917 р. сконцентрували у своїх руках близько 27 – 28 млн. десятин надільної й купленої землі, що становило майже 64 % всієї придатної для ведення сільського господарства площі [11, 55]. Із цієї кількості надільні землі становили 20,5 млн. дес., громадське і товариське землеволодіння – 3 млн. дес., у приватну власність селяни одержали майже 3,5 млн. дес. [14, 33]. Шляхом купівлі лише у 1905 – 1916 рр. селяни придбали близько 1,5 млн. десятин [14, 34]. Таким чином, напередодні 1917 р. у сільському господарстві українських губерній за умови існування різних форм землеволодіння (та землекористування) набула поширення тенденція закріплення землі у приватну власність.

Досить розвинуте прагнення селян до придбання землі дослідники пояснюють як соціально-економічними, так і морально-психологічними чинниками. Земля забезпечувала селян засобами для життя, вберігаючи від голоду, а власність на неї, на думку Дж. Скотта, утворювала гарантії існування, допомагала уникнути ризику [15, 7]. Цим становище власника землі вигідно відрізнялося від орендатора, однак не завжди сприяло прибутковості його господарства. Таким чином, земля для селян була "цілісним ідеалом кращого життя, у кінцевому підсумку, ірраціональним та утопічним" [16, 59]. Власність забезпечувала селянинові соціальний престиж, особистий статус у пореформеному суспільстві. Праця на землі дозволяла хліборобові "пишатися" власним способом життя, який був досить тяжкий, однак давав селянинові моральну перевагу на землю перед поміщиком – "кривдником" і "ледарем" [7, 25]. У дореволюційний період досить поширеними були селянські настрої, що поміщик, який не жив у своєму маєтку, не мав права ні на землю, ні на результати праці на ній [17, 209]. Саме такий ірраціональний підхід до землі (з посяганням на юридичну власність) і став основою селянської боротьби за землю під час революції та громадянської війни.

Земельні вимоги українських селян отримали певне політичне оформлення під впливом партій есерівського спрямування навесні – влітку 1917 р. Майже кожен селянський з'їзд (волосний, повітовий, губернський) ухвалював резолюцію з земельного питання, основним змістом якої було скасування великої поміщицької власності на землю та безкоштовне, зрівняльне наділення землею основної частини селянства. Економічні та юридичні аспекти земельної власності селяни не обговорювали і загалом не розуміли. Свої претензії вони аргументували природним правом на землю: "У народній уяві "земля Божа", а труд дає право на неї, головне, щоб дістати конкретний трудовий, чи принаймні мінімальний наділ у користування" [18, 21]. На думку Р. Пайпса, селяни не розуміли, що таке "власність", ототожнюючи її з користуванням чи володінням [17, 208 – 209]. Однак одвічне прагнення до володіння землею (а не користування) сприяло активізації власницької психології українських селян, яка, на думку кам'янець-подільського дослідника В.С.

Лозового, стала другою складовою (після вимог зрівняльного розподілу землі) селянського бачення соціальної справедливості під час революції та громадянської війни [19, 73]. Кожна зміна політичного режиму в Україні у 1917 – 1921 рр. ще більше посилювала суперечливість селянських настроїв, ускладнюючи їхнє ставлення до приватної власності на землю.

Учасники української революції відзначали, що гасла наділення землею виявилися для українських селян більш привабливими, ніж інші завдання національно-визвольної боротьби. До проблем автономії, відродження національної культури та мови у 1917 р. українські селяни в основному ставилися нейтрально, вимагаючи передусім перш за все розподілу землі. Діячі консервативного напряму національного руху, зокрема В. Липинський, охарактеризували поширеність таких настроїв українських селян як "земельний патріотизм": "Замість патріотизму героїчного, патріотизму посвяти, патріотизму любови, витворювався ніде в світі не виданий якийсь патріотизм меркантильний з розцінкою на земельну валюту" [20, 15]. Кожна політична партія, яка боролася за розширення свого впливу серед селянських мас, намагалася привабити їх передусім аграрною програмою.

Партійна агітація більшовиків та заклики збільшовичених солдат, які поверталися з фронту, вирішити аграрне питання через скасування приватної власності на землю та її негайний зрівняльний розподіл, знайшли сприятливе підґрунтя у селянській свідомості. Цей шлях, з юридичного боку незаконний щодо попередніх власників, давав селянинові можливість відразу отримати землю (хоча б у користування) та свідчив про переважання у психології селян соціальних чинників над національною ідеєю.

Стихійні погроми поміщицьких маєтків, самовільний і неконтрольований владою розподіл селянами землі та майна землевласників, які відбулися взимку 1917 – 1918 рр., були фактично узаконені більшовицьким "Декретом про землю" (приватну власність на землю скасувало також аграрне законодавство Центральної ради та Директорії). Спостереження з приводу політики радянської влади та поведінки народних мас записав у своєму "Щоденнику" 10 лютого 1918 р. В. Винниченко: "Широкі маси несвідомі кінцевої мети того руху, в якому самі беруть таку активну участь..., ними керує простий інстинкт соціальної помсти, ідея грубої елементарної справедливості, а також нижчі почування і нахили людської природи" [21, 120]. Справді, у ході революції та громадянської війни боротьба селян за землю набула стихійного, руйнівницького, ірраціонального характеру.

Селянський гнів та погромницька діяльність насамперед були спрямовані проти поміщицьких, хутірських та відрубних господарств. Земельні переділи розпочалися навесні 1917 р., ще до появи офіційних урядових пояснень з аграрного питання. Так, селяни Київщини позбавили великої земельної власності князя К. Горчакова та поміщицю Ю. Єремієву, залишивши їм близько 30 гектарів з будинками "як максимальну трудову норму". Прихильне ставлення поміщиків до селян у дореволюційний час та симпатії революційній діяльності, як свідчив голова Радомисльської повітової земельної управи на Київщині М.Мандрика, у питанні залишення землі колишнім власникам в цьому повіті не грали ролі [22, 90].

Настрої селян та їхні взаємини з поміщиками навесні – влітку 1917 р. також описав у своїх листах відомий громадсько-політичний діяч, патріот України, меценат і поміщик Є.Чикаленко. Час із березня до жовтня 1917 р. він провів у власному маєтку у с.Перешорах на Херсонщині. На початку революції в умовах непевної політичної ситуації (численні мітинги, орієнтація селян на негайне захоплення поміщицьких земель, можливість розорення маєтку солдатами у випадку їхнього повернення з фронту) Є.Чикаленко мав намір ліквідувати власне господарство (про що написав у листі до свого близького приятеля П.Стебницького від 2 квітня 1917 р.), але не отримав дозволу представників влади. Селяни ж у цей час, втративши страх, стали "красти, розтягати, нікого не боячись" [23, № 5, 127]. Перша зустріч самого Чикаленка з селянами, які мали намір поділити його землю, але отримали відмову, пройшла спокійно. Щоб не залишати на зиму власне господарство, поміщик став поступово розпродувати худобу – так писав він про становище у маєтку у листі В. Винниченку від 19 квітня [23, № 5, 129]. Ставлення селян Перешор до свого поміщика не було ворожим – вони зверталися "швидше за порадою, ніж з наміром забрати землю" [23, № 5, 131]. Свої "якнайкращі відносини" з селянами (а він був також власником маєтку у Кононівці на Полтавщині) Є. Чикаленко пояснює людським ставленням до селянських проблем та своєю позицією у земельному питанні – перехід всієї землі селянам за викуп [23, № 5, 131; № 6, 106]. Незважаючи на активну агітацію різних партій, рішень селянських з'їздів, селяни Перешор улітку 1917 р., на відміну від інших сіл, чекали видання земельного закону і не йшли на конфронтацію із землевласником.

Саме на ґрунті розподілу землі та майна поміщицьких господарств розгорнулося протистояння селян із власниками (поміщиками) у 1918 р. Більшість поміщиків, не отримавши компенсації за самовільно переділені селянами землю та пограбовані господарства, стали повертати свою власність навесні – влітку 1918 р. з допомогою каральних експедицій. Стан землекористування, який склався в Україні після відновлення держави П. Скоропадського, викликав неоднозначну реакцію селянських мас. З точки зору більшості селян (безземельних і малоземельних), повернення землі колишнім власникам (поміщикам) означало аграрну реакцію, відновлення дореволюційних порядків. Протестуючи проти такого становища, селяни Катеринославщини у травні – червні 1918 р. повторно пограбували деякі економії, зокрема у Верхньодніпровському повіті, й забрали повернуте майно. Поширеними стали підпали маєтків та хуторів, вбивства їхніх власників у Новомосковському, Верхньодніпровському, Павлоградському, Олександрівському повітах [24, 13 – 15, 20, 22, 39, 59]. Про роздвоєність настроїв селян Катеринославщини (зокрема Бахмутського, Олександрівського повітів) у липні – вересні 1918 р. повідомляли уряд місцеві урядовці: більш заможна частина селян була задоволена новим ладом, безземельні й малоземельні

– невдоволені втратою захопленої у поміщиків землі [24, 84, 198].

На бажанні селян поділити поміщицьку землю будували свою аграрну політику Директорія УНР наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. та радянська влада у 1919 – 1920 рр. Однак, ліквідувавши приватну власність на землю, зазначені політичні сили зволікали із передачею землі селянам, роблячи акцент передусім на користуванні селян землею та праці у колективних господарствах (більшовики у 1919 р.). Неодноразова зміна державної політики щодо власності на землю та відсутність селянської довіри до влади сформували у селянській свідомості, за матеріалами Бюлетеня Інформаційного відділу Міністерства земельних справ УНР від 11 серпня 1919 р., такий стереотип: "Зимою земля селянська, а влітку панська" [25, 23зв]. Важливість для селян питання власності на землю урядовці Директорії УНР визнали у 1921 р. Однак втрата впливу на події в Україні перетворила всі подальші пошуки шляхів розв'язання аграрного питання (з урахуванням статусу приватної власності на землю) на теоретичні розробки українського уряду в еміграції. Спрямування більшовицької аграрної політики у 1920 – 1921 рр., яка передбачала не власність на землю, а користування нею, вимагає більш коректно говорити й проводити подальші дослідження про ставлення селян не до власності на землю, а про їхні настрої у сфері земельних відносин.

Варто також зазначити, що селянські погляди на питання власності на землю у 1917 – 1921 рр. формувалися під впливом політичної ситуації та екстремальних умов воєнного часу. Ставлення селян до приватної власності на землю, прагнення до якої набуло поширення напередодні 1917 р., у період революції та громадянської війни, було досить складним і суперечливим. Саме на грунті боротьби за власність на землю розгорнулося протистояння між селянами та землевласниками наприкінці 1917 – у 1918 рр. Роль приватновласницьких настроїв у селянській психології було не оцінено належним чином при розробці аграрної політики українськими урядами періоду 1917 – 1921 рр. Ліквідувавши приватну власність на землю, радянська влада змусила змінити й ставлення селян до землі. Яким чином відбувалися ці процеси в психології селян, регіональні особливості селянських поглядів на власність на землю та настрої окремих верств селянства у період революції та громадянської війни – такі, на наш погляд, найголовніші напрями подальших досліджень проблеми.

1. *Корчагова М. Н. Проблемы аграрной истории Октябрьской революции и гражданской войны в англоязычной литературе (Историографический обзор) // Отечественная история. – 1994. – № 4/5.*
2. *Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917 – 1933. – М., 2001.*
3. *Российский старый порядок: опыт исторического синтеза // Отечественная история. – 2000. – № 6.*
4. *Куренышев А. А. «Революционная война» и крестьянство // Отечественная история. – 2001. – № 6.*
5. *Поршнева О. С. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат в период Первой мировой войны (1914 – март 1918 г.). – Екатеринбург, 2000.*
6. *Присяжнюк Ю. П. Вплив ринкової трансформації суспільства на ментальні імперативи українських хліборобів посткріпосницької епохи // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 3.*
7. *Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 3.*
8. *Михайлюк О. В. Деякі особливості менталітету українського селянства в передреволюційний період (кінець XIX – початок XX ст.) // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ, 2002.*
9. *Михайлюк О. В. Спроби становлення української державності в контексті процесів соціокультурного розпаду в Російській імперії (1917 – 1920 рр.) // Філософія, культура, життя: Міжвузів. зб-к наук. праць. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 2.*
10. *Грицак Я. Українська революція, 1914 – 1923 рр.: нові інтерпретації // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2.*
11. *Кононенко К. С. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917 – 1969. – Мюнхен, 1965.*
12. *Сусоров С. В. Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв'язання (кінець XIX – початок XX ст.). – Херсон, 1997.*
13. *Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929). – К., 1995.*
14. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1061. – Оп. 3. – Спр. 9.*
15. *Современные концепции аграрного развития (Теоретический семинар) // Отечественная история. – 1992. – № 5.*
16. *Ахиезер А. С. Что может и чего не может реформа? // Полис. – 1991. – № 1.*
17. *Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М., 1993.*
18. *Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917 – 20) // Український історик. – 1967. – № 3/4.*
19. *Лозовий В. С. Аграрна політика Директорії УНР // Український історичний журнал. – 1997. – № 2.*
20. *Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Нью-Йорк, 1954.*
21. *Винниченко В. Щоденник // Київ. – 1990. – № 9.*
22. *Мандрика М. І. Дещо за роки 1917 та 1918 (З моїх неопублікованих споминів) // Український історик. – 1977. – № 1/2.*
23. *Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 123 – 135; № 6. – С. 103 – 122.*
24. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4541. – Оп. 1. – Спр. 4.*
25. *ЦДАВОВУ. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 230.*

Н. М. Токар

КООПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ В. ДОМАНИЦЬКОГО

Межа XIX – XX ст. ознаменувалася значним піднесенням кооперативного руху в Україні, суттєву роль у якому відігравала інтелігенція. Серед провідних громадських діячів цього періоду помітне місце належить Василю Миколайовичу Доманицькому, наукова спадщина якого сьогодні залишається недостатньо висвітленою.

Сучасники В. Доманицького високо оцінювали його внесок у розвиток кооперативної справи в Україні. Про це свідчать спомини С. Єфремова, О. Лотоцького, Є. Білоусенка та інших видатних громадських діячів України початку XX ст. У листопаді 1925 р. в Подєбрадах з ініціативи кооперативних товариств при Українській Господарській Академії відбувся з'їзд із нагоди 15-ої річниці смерті В. Доманицького. На з'їзді були присутні Б. Мартос, О. Лотоцький, В. Коваль, Ф. Микуляк та інші громадські діячі. Їхні доповіді були опубліковані того ж року в брошурі "Василь Доманицький (З нагоди 15-ї річниці його смерті)". У радянські часи ім'я В. Доманицького практично не згадувалося, оскільки його безапеляційно було включено до списку "ліберально-буржуазної" інтелігенції. Лише в праці П. Мохора [4] йдеться про його діяльність у кооперативній сфері. За останні роки значно посилився інтерес до історії кооперативної справи в Україні. У зв'язку з цим ім'я В. Доманицького неодноразово згадувалося в дослідженнях сучасних українських науковців І. А. Фаренія, а також Ф. І. Ленченка як одного з фундаторів окресленого явища [2, 6]. Попри це кооперативна діяльність Василя Миколайовича потребує спеціального вивчення, тому автор статті поставив за мету дослідити кооперативну діяльність В. М. Доманицького.

За своє коротке життя В. М. Доманицький (1877 – 1910 рр.) встиг виявити себе як історик, етнограф, літературознавець, критик, перекладач, редактор. Широкому загалові він став відомим саме завдяки кооперативній справі, що стала апогеєм його громадської роботи.

Економічна безпорадність села, занедбаного у своїх основних потребах, спонукала В. Доманицького до пропаганди кооперативної справи.

Ще у 1898 р. з ініціативи В. Доманицького українська студентська громада зібралася на квартирі професора В. Антоновича і запросила його прочитати реферат про кооперацію. Згодом М. Левицький згадував слова В. Доманицького про кооперативну роботу: "Справа нелегка, треба підготовитись, а після того і за роботу візьмемось" [1]. Слід відзначити, що діяч активно долучився до цієї роботи.

У 1901 р. В. Доманицький від імені селян Колодистого написав клопотання про дозвіл відкрити в селі позичково-ощадне товариство. В списку фундаторів він був двадцять третім, але всі справи товариства лягли на плечі "панича Василя", як його називали селяни. С. Єфремов згадував: "Першого року воно (товариство – авт.) мало всього 37 членів і чистого прибутку 2 карбованці. Але заходами і працею Доманицького товариство швидко пішло вгору і допомагало позичками цілій окрузі і всім околишнім селам стало на зразок" [2, 7].

1903 року селяни Колодистого запланували відкрити в селі свою крамницю і звернулися до В. Доманицького, який одразу почав збирати підписи під клопотанням до губернатора, і невдовзі було отримано дозвіл на відкриття крамниці. Василь Миколайович на той час лікувався в Рагузі й тільки навесні 1904 року повернувся в Колодисте, де одразу розпочав працювати. Він писав С. Єфремову: "Був я в усяких бувальцях: і знаменитим археологом, і дратливим письменником… а тепер зробився простісіньким крамарем і бачу, що це гарна річ. Оце третій день ріжемо волові та козлові шкури на чоботи. Подаємо губернаторові, щоб ще дозволив продавати обществу потребителів усі книжки, дозволені цензурою" [2, 7].

О.Білоусенко у своїх спогадах писав: "Захопившись ідеєю кооперації, він (В. Доманицький – авт.) зумів її прищепити не тільки в своєму селі, але й в усій околиці… Уся околиця вчилася кооперативної справи в Колодистому, і почали рости кооперативні заклади, як гриби в дощ" [3].

Взагалі українські кооператори були швидше громадськими, ніж політичними діячами свого часу. "Завдяки тому, – зазначав колишній народний вчитель с. Колодистого В. Юркевич, – що Василь Миколайович Доманицький захищав мужика від сваволі "дужих цього світу", що хотів правди в сільських ділах, деякі злоумишленні люди зробили з Доманицького верховода і політичного діяча, котрий нібито шкідливо впливав на народ. Але не був він ніяким політичним агітатором, тільки, близько стоячи до народу, зробився серед нього популярним. Що ж до політичних ідей, то вони поширювалися тут зовсім іншими особами. Не було нічого негожого в тім, що Доманицький кохав просту народну мову своєї країни та писав нею. Але й це йому пошкодило" [4, 35].

Можливо, В. Доманицький не був абсолютно безневинною в політичному плані особою, якою зображує його В. Юркевич, оскільки відомо, що він належав до членів київських молодіжних гуртків, які брали активну участь у політичній боротьбі, але, безперечно, що політичний момент у нього був на другому плані, як і в інших українських кооператорів.

Політичні погляди В. Доманицького відображено в його праці "Про сільську кооперацію (Про товариства, потрібні на селі)". Опрацювавши доробок діяча, ми дійшли висновку, що його позиція полягає у таких міркуваннях: "…хоч земля – найголовніша річ, та не в самій землі тільки сила. Треба ще інших способів добирати, щоб життя своє селянське по людському поставити, щоб мати добрий лад та

свободи. Треба поперед усього доброї справжньої освіти, щоб у всяких школах, од найнижчих до найвищих, учили в нас на Вкраїні по-нашому, по-українському, щоб наука добре приймалася, щоб кожен жив та розумів, хто він і чого вартий, щоб не був він як сліпий, на поводу у мудрого зрячого… Треба доброго ладу громадянського, щоб усі люди мали рівне право у всьому, і не було ніяких різниць у справах між станами (сословіями) – між селянином або дворянином, між багатшим та біднішим, між освіченим та неосвіченим; щоб кожному вільно було проживати, де хоче, і вільно переходити, куди хоче; щоб без суду нікого (коли він не грабитель або убивця) не арештовували, не засилали, не трусили; щоб вільно можна було говорити та усе по книжках і газетах писати, і не було тому, що пише та говорить, іншої кари, окрім як по суду присяглих; щоб вільно було кожному вірити, як він вірить; щоб нашу мову українську заведено було в церкві, по всіх судах, у всякому діловодстві" [5, 36].

В. Доманицький стверджував: "Треба, щоб управа і по городах, і по селах була виборна, і вибирали її усі вселюдним і рівним голосуванням, а ті урядовці (чиновники), котрих буде ще держава настановляти, або призначені будуть вибраними радами, – щоб усі були під наглядом тих рад, перед ними одповідали й могли бути під суд ними дані, коли що не по правді вчинили. Треба, щоб земля належала до трудящих, тих, що на ній роблять, і не можна було її скуповувати; щоб фабрики та майстерні усякі – коли не зараз, то згодом стали власністю самих робітників (їх спілок), а поки те настане, щоб робочий день було зменшено до 8 годин, слуг же та наймитів не обтяжувано роботою та не взято їх несправедливими умовами" [5, 37].

"Треба, щоб уся Україна, яка є під Росією, – підкреслював В. Доманицький, – мала осібну народну раду, вибрану вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням, і та рада давала закони для українських земель, всякі справи рішала для своїх країв, наглядала за порядком та управою і грошима та податками розпоряджалася. Для тих же справ, які належать до цілої держави, щоб була Державна Дума, і до неї вибирати послів так само, як і в народню раду України…" [5, 38].

Українська кооперативна думка того часу, розуміючи кооперацію як рух широко демократичний, повинна була підходити до цієї проблеми не лише з боку економічного, але й культурно-освітнього [6, 195]. Головним завданням української кооперації у цей період була допомога народові позбутися матеріальних злиднів шляхом раціонально-організованого господарювання, підвищення культурно-освітнього рівня народу та посилення його громадської і національної свідомості. "Наше горе, – неодноразово зауважував В. Доманицький, – що ми неосвічені" [5, 34]. Отже, розвіяти народну темряву – значить усунути народне лихо, і тому українські кооператори починають займатися національно-культурною діяльністю.

Саме з цією метою В. Доманицький видає низку популяризаторських праць: "Про сільську кооперацію", "Про товариські крамниці", "Як хазяйнують селяни по чужих краях", – де у легкій і доступній формі пояснює переваги кооперативної справи.

В останній праці автор детально з'ясував способи господарювання селян за кордоном: у Німеччині, Бельгії, Голландії, Данії, Франції, Польщі, порівняв їх із господарюванням в Україні. Аналізуючи ведення господарства селянами в інших країнах, В. Доманицький дійшов висновку, що найбільшу увагу в господарському плані слід приділяти сільськогосподарським знаряддям, добривам, але найважливішою залишалася потреба просвіти, без якої "і земля буде ялова" [7,89].

У праці "Селянська доля (Про селян в Західній Європі, Росії та на Вкраїні)" В. Доманицький представив переконливі статистичні дані, які свідчили про те, що селянам належить лише третина землі, яка є в Росії. Водночас дослідник наголошував на тому, що селянам-хліборобам насамперед необхідно дбати не про збільшення земельних наділів, а про те, щоб ту землю, яка вже в них є, використовувати з найбільшою вигодою, оскільки "за границею земля, часом гірша од нашої, втроє більшу користь дає, – треба тільки знати, що і як з нею робити, а знання того у нас якраз – немає" [8, 36]. Вихід із такої ситуації В. Доманицький убачав в організації просвітницьких та кооперативних товариств, які б боронили як економічні, так і громадські інтереси селян.

Наукове зацікавлення викликає трактування В. Доманицьким поняття "кооперація": "Кооперація – це праця, коли кілька чи багато людей згодяться або змовляться між собою робити яку корисну роботу для себе – чи то буде вона робитися руками, чи головою, чи грішми, чи усім цим разом" [9, 1]. Крім того, він виділяв більш дієву, так звану, складну кооперацію, що являла собою "гурт людей, які об'єднуються, щоб мати для себе постійну вигоду і засновують кооперативну спілку або товариство" [9, 2].

Ці товариства В. Доманицький поділяв на три види:

1) кредитні або позичково-ощадні;

2) "потребительні" або споживчі;

3) "производительні" або виробничі [9, 5].

З метою відокремлення кооперативних товариств від будь-яких інших, В. Доманицький виділив їхні головні ознаки:

- наявність однієї господарської мети;
- членом кооперативної спілки може бути кожен ("і чоловік, і жінка, і бідний, і багатий");
- до кооперативного товариства має бути вільний вступ і такий же вихід;
- члени спілки рівні у своїх правах і вигодах;
- всі кооперативні товариства повинні мати самоуправління;
- всі кооперативи повинні мати рівні права з іншими казенними товариствами [9, 3].

На думку В. Доманицького, метою створення кооперативів на селі є обмеження посередництва, від якого так страждали селяни.

Ознайомившись із літературою стосовно цього питання, В. Доманицький переходить до практики і успішно впроваджує кооперативні установи в рідному селі. Так, було засновано товариську крамницю, де він не лише вів бухгалтерію, але і "важив, міряв, крояв за прилавком та, набуваючи практичного досвіду сам, учив і других, заводив безпосередні зносини з фабриками і заводами, виписував крам із перших рук

вагонами, організував безпосередній продаж за кордон сільських продуктів" [10, 10 - 11].

Позичково-ощадне товариство, засноване 1901 р., у 1902 р. функціонувало у складі 37 членів і видало позичок на 415 крб., однак мало лише 2 крб. прибутку. Вже на четвертий рік свого існування воно охоплювало вже не тільки Колодисте, але й 9 сусідніх сіл, отримало кредит у Державному Банку та в центральних установах дрібного кредиту і нараховувало в своєму обігу сотні тисяч карбованців. Кооперативні установи Колодистого спромоглися збудувати за 2,5 тис. крб. свій двоповерховий будинок, де на першому поверсі містилася "крамниця та шпіхлір для комісового продажу зерна" [10, 11], а на другому поверсі – помешкання для ощадно-позичкової каси та зала для читань і театральних вистав.

У травні 1907 р. Київське губернське земство скликало з'їзд-нараду всіх наявних у губернії споживчих товариств. Агрономічний відділ Київської губернської земської управи в справах земського господарства заздалегідь надіслав телеграму, в якій повідомив, що основним питанням з'їзду буде створення союзу усіх споживчих крамниць на Київщині. На з'їзд прибуло 60 осіб. Засідання почалося з доповіді В. Доманицького про загальну кількість і стан товариських крамниць Київщини. Виявилося, що до 1906 р. їх було 37, з яких 25 "городських" та заводських і 12 сільських. У 1907 р. загальна кількість товариських крамниць зросла до 60, з яких 35 – сільські. "Незважаючи на те, що сільські крамниці працювали напомацки – обороти в деяких були чималі – до 10 тис. карбованців, і чистого зиску – більше, як по 1 тис. крб." [2,17].

В. Доманицький також взяв участь в обговоренні положень "Нормального статуту споживчого товариства", унаслідок якого були прийнято рішення про те, що питання про розміщення запасного капіталу і визначення розміру пайового внеску повинні вирішувати загальні збори самого товариства, а також про необхідність спростити процес створення споживчих товариств [2, 17].

У тому ж 1907 році В. Доманицький став одним із фундаторів Київського кредитного союзу. П. Пожарський із цього приводу відзначав: "Доманицький намагався довести кооперативну будову на Київщині до певного кінця. Але адміністрація не дала йому дозволу жити в Україні, і союз, заснований в грудні 1908 року, загубив щирого і вмілого робітника" [11, 46].

У своєму останньому листі до І. Франка від 10 квітня 1908 р. В. Доманицький писав із приводу виходу в світ своїх книжок "Як хазяюють селяни в чужих краях" та "Про сільську кооперацію": "Тепер моя мрія – об'єднати всі кооперативні товариства (консумпційні, кредитні, сільськогосподарські), хоч тим часом в одній своїй губернії і видавати український орган хоча б на зразок "Народного багацтва", що виходить у Чернівцях" [2, 18].

Праці В. Доманицького мали значний попит не тільки в Україні, але і в Росії, і на Заході. Історик кооперативного руху П. Височанський так висловлювався про брошуру "Товариські крамниці": "Ця невеличка, прекрасно написана книжечка про значення та організацію споживчого товариства була довгий час єдиним і найкращим популярним твором про споживчу кооперацію. На ній виховано ціле молоде покоління молодих кооператорів" [12, 114 - 116].

У збірнику "Творцы кооперации и их думы", що вийшов у 1919 р., вищезгадані праці В. Доманицького оцінювалися таким чином: "Книжки Доманицкого необыкновенно популярно написанные, быстро распространялись. Даже такое бюрократическое учреждение, как Киевская губернская управа по делам земского хозяйства, была вынуждена раскупить и во множестве распространить эти брошюры, – настолько их появление соответствовало потребности момента и настолько хороши они…

Есть основание предполагать, что широкое развитие кооперации в Юго-Западном крае в значительной степени объясняется влиянием брошюр Доманицкого, особенно книжки „Товариські крамниці", снабженной образцами счетоводных книг…

Книга Доманицкого „Товариські крамниці" была разослана подписчикам подольской газеты „Світова Зірниця". Вслед за этим в редакцию этой газеты поступило свыше 40 заявлений с желанием открыть потребительские общества" [2, 17].

В енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона (том 16) у статті про В. М. Доманицького зазначається, що "книжка „Товариські крамниці", написанная всего на 32 страницах малого формата, могла сразу вызвать в самых захолустных углах массовое стремление к учреждению потребительских обществ".

Отже, праця В. Доманицького на кооперативній ниві не лишилася непоміченою, і через 10 років після його смерті його ім'ям було названо одну з перших кооперативних шкіл в Україні [13, 14].

1. *Левицький М. Нова туга України // Рада. – 1910. – № 198.*
2. *Василь Миколайович Доманицький / Ленченко Ф. І. (упоряд.), Палій О. (ред.). – К., 2000.*
3. *Білоусенко О. Пам'яті Василя Доманицького // Рада. – 1910. – № 217.*
4. *Мохор П. Од Баліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні. – К., 1924.*
5. *Доманицький В. Про сільську кооперацію (Про товариства, потрібні на селі). – К., 1906.*
6. *Фареній І. А. Українське селянство та національні тенденції у кооперативному русі на початку XX ст. // Український селянин. – 2003. – Випуск 7. – С. 195 – 197.*
7. *Доманицький В. Як хазяйнують селяни в чужих краях (Німеччині, Бельгії, Голландії, Данії, Франції та Польщі). – Львів, 1923.*
8. *Доманицький В. Селянська доля (Про селян в Західній Європі, Росії та на Вкраїні). – К., 1907.*
9. *Доманицький В. Про сільську кооперацію. – К., 1906.*
10. *Лотоцький О. Василь Доманицький – громадянин // Василь Доманицький (з нагоди 15-ї річниці його смерті). – Подебради, 1925.*
11. *Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. – К., 1919.*
12. *Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації. Дорадянська доба. – Харків: Книгоспілка, 1925.*
13. *Фареній І.А. Український кооперативний рух у період 1917–1920 рр. Автореф. дис. ... канд. істор. наук – Запоріжжя, 2000.*

І. А. Фареній

ДО ПРОБЛЕМИ ПОШИРЕННЯ ІДЕЙ КООПЕРАЦІЇ У СЕЛЯНСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ (ПОЧАТОК XX ст.)

Загальновизнаним у науковій літературі вважається висновок про селянський склад української кооперації початку XX ст. Проте поза увагою історико-кооперативних досліджень залишаються проблеми опанування селянами кооперативними формами господарської роботи, внутрішніх організаційних питань функціонування кооперативів, соціально-психологічних аспектів кооперативного життя хліборобів. Важливість окреслених аспектів участі селянства в кооперативному русі не викликає сумнівів, хоча б з огляду на його загалом невисокий культурно-освітній рівень та консерватизм мислення. З'ясування особливостей процесу поширення ідей кооперації у селянському середовищі, оволодіння хліборобами навичками кооперативної діяльності тощо об'єктивно становлять складну наукову проблему, яка заслуговує предметної розробки. Авторові представленого матеріалу вже доводилося ознайомлювати наукову громадськість із окремими результатами дослідження зазначеного кола питань, зокрема під час роботи IV-го Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. Нині, внаслідок ґрунтовнішого історико-джерелознавчого опанування темою, є нагода суттєво доповнити попередні напрацювання.

Однією з особливостей першої реакції на пропозиції створення кооперативів часто було несприйняття їх як справи, що має зв'язок із реальністю, і загалом скептичне ставлення до ідей кооперації. Зокрема, таке ставлення селян до ідей кооперації констатував Чернігівський губернський кооперативний з'їзд, у матеріалах якого зазначалося, що однією з причин, яка заважає розвиткові кооперації, „служить інертність нашого малороса і загальна риса його характеру – до всього нового ставитися з повною недовірою, скептично і навіть з насмішкою. Сільськогосподарські громади більшості здаються панською затією, і не тільки товариство, але й люди, що наважилися стати його членами, часто наражаються на злі глузування" [1, 190].

Досить типовою реакцією українських селян на пропаганду ідей кооперації було виникнення в них підозри в шахрайстві. Зокрема, у селі Суничному на Харківщині з приводу пропозиції агронома створити кредитний кооператив мужики розмірковували так: "Не інакше як пани, або земство задумали викинуть над мужиками "штуку"… Скільки жили ми, скільки діди і прадіди жили, цього не знали нічого, а тут на тобі – товариство… Тут так щось не так! …" [2, 28]. Заходи щодо створення кредитного кооперативу в селі Орлівщина Новомосковського повіту викликали серед селян чутки, що хтось хоче всю громаду у фінансову аферу втягнути, і тому стосовно кооперативного товариства хлібороби висловлювали побажання: „Заллє його вода" [3, 57].

Підозріле ставлення до започаткування кооперативного життя часом супроводжувалося появою просто фантастичних уявлень про його походження. Так, у селі Розношинці Балтського повіту на Поділлі пропозиції агронома заснувати сільськогосподарське товариство розцінювалися селянами як спроба земства „наложить податки і на шибки в вікнах" [4, 13]. У селі Лучина на Київщині заходи волосного писаря щодо створення кооперативу викликали розмови про накладення податку на воза у розмірі 3 крб. на тих, хто вступить до кооперативного товариства [5, 7 – 8].

Таке ставлення до ідеї налагодження кооперативної роботи свідчить про відсутність у свідомості селянства поняттєвого арсеналу, який би не те, що якоюсь мірою міг наблизити їх до її розуміння, а хоча б не породжував думок, абсолютно несумісних з ними. Цілком очевидно: кооперація у сфері фінансово-кредитної та збуто-постачальної діяльності для хліборобa була повністю невідомим явищем, аналогів якого селянський досвід не мав. „Скільки жили ми, скільки діди і прадіди жили, цього не знали нічого…", – невипадково говорили хлібороби села Суничного на Харківщині з приводу пропозиції створити кредитний кооператив [6, 28]. Саме тому кооперативні починання і викликали то повну апатію, то сміх зі справи, на думку селян, не відомої на практиці, а значить – не сумісної з реальним життям, або ж сприйняття як чергової спроби властей обдурити хлібороба, „нажитися" за його рахунок.

Специфіка ситуації в українському селі вимагала від активістів кооперативного руху неабиякого хисту. Провідникам кооперативної справи нерідко доводилося вдаватися до хитрощів, суто популістських заходів та значних матеріальних витрат із власної кишені.

У селі Малі Єрчинки Сквирського повіту на Київщині пропозиції створити споживче товариство не давали ніяких результатів, аж поки для кооперативної пропаганди не був застосований грамофон. Застосування цього досягнення техніки збирало масу селян, які хотіли „послухати як то машина грає й співає". Після прослуховування пластинок господар грамофона, користуючись бажанням хліборобів поспілкуватися з нагоди дивовижного концерту, поступово втягував їх у розмову про кооперацію. Невдовзі селяни заохотилися створити споживче товариство [7, 11].

Один із селян-кооператорів згадував, що провідником ідей кооперації в його рідному селі був агроном, який пояснював їх за допомогою віника. Цей предмет – „сніпок дубчиків чи гіллячок, зв'язаний мотузком" – був у роз'яснювальній роботі агронома прикладом кооперативного єднання і, очевидно, дозволяв зрозуміти селянам-землеробам сутність пропонованої справи. Згаданий селянин-кооператор завдяки такій формі пропагандистської діяльності зацікавився кооперацією і у зв'язку з цим підкреслював: „…шануйте віник, цей символ кооперативного гуртування!..." [8, 29 – 30].

Уявлення про складність кооперативної роботи серед селян яскраво відтворює хід її проведення в містечку Воронькові Переяславського повіту на Полтавщині. Місцева інтелігенція в 1901 році розпочала активні заходи зі створення споживчого товариства, і лише в 1910 році селяни погодилися взяти участь у його заснуванні [9, 8].

Селяни часто спокушалися можливістю за допомогою імітації прихильності до кооперативної справи отримати певні кошти. У цьому випадку,

звичайно, згода селян взяти участь у започаткуванні кооперативу не була пов'язана з прихильністю до кооперації та розумінням кооперативних ідей. Довідавшись, що земство, держава чи певні особи готові фінансово підтримати майбутнє кооперативне товариство, селяни записувалися до нього в надії згодом поділити порівну одержану зі сторони суму грошей. Такі випадки траплялися впродовж всієї історії дореволюційної кооперації.

Однак слід зазначити, що намагання селян легко і швидко поліпшити своє фінансове становище відігравало не лише негативну роль. Про це, зокрема, свідчить характер поширення кредитної кооперації у Чернігівській губернії. У 1906 році тут відкрилися перші кредитні товариства. Приводом до їх заснування стали події в Городнянському повіті, де було створено перше таке товариство, яке отримало від Державного банку кредит розміром 2000 крб. Після цього, упродовж двох місяців, із Городнянського та Чернігівського повітів надійшло 76 заяв із проханнями дозволити відкрити кооперативи. Сутність кооперативної справи ніхто із авторів цих заяв не розумів. Причина їх подання пояснювалася так: „...чули, як гроші дають". Проте така „кооперативна активність" дала можливість створити чимало справжніх кооперативів, де ознайомлення з відповідними навичками роботи відбувалося в ході практичної діяльності. У вересні 1907 року в Чернігівській губернії уже діяло 40 цілком дієздатних кредитних товариств [1; 6, 171 – 172]. Сторонння фінансова допомога суттєво стимулювала зацікавлення селян кооперативними справами, уможливлювала відчуття серйозності намірів її провідників та реальної підтримки в оволодінні новою формою організації господарського життя.

Важливу роль у формуванні ставлення селянства до кооперації відігравав приклад діяльності чинних селянських кооперативних товариств. Ставлення до них багато в чому було подібним до першої реакції на ідеї кооперації як такі, поставало її органічним продовженням, але мало вже більш предметний характер.

Передусім слід зазначити, що на поширення негативних настроїв стосовно кооперативів суттєво впливали невдалі спроби їх заснування. Так, коли в селі Підгороднє на Катеринославщині після банкрутства споживчого товариства було скликано збори для організації кредитного кооперативу, значна частина мешканців села, за свідченням очевидця, „з усмішкою на обличчі прийшли подивитися, „чи не друга була потребилівка? ..." [10, 90]. Однак вдалий повторний досвід кооперативної діяльності був здатний повернути селянам зацікавлення кооперацією. Так, у селі Цимбалівці Літинського повіту на Поділлі після перших невдач у роботі кооперативу люди казали: „Дурні дурне видумали". Коли його діяльність налагодилася, то селяни стали говорити: „Це діло хороше, тілько що на разу було попсоване" [11, 9]. У 1906 році в слободі Білка Охтирського повіту під час заснування кредитного товариства селяни зауважували: „...діла не буде". Вже через півтора року, коли робота кооперативу налагодилась, із здивуванням зазначали: „Хто ж його знав, що ця справа так добре піде в нас" [12, 63 – 64].

З'ясовуючи значення практики кооперативного життя для поширення його ідеології, слід ураховувати, що вплив діяльності кооперативів на свідомість хліборобського загалу не мав одностороннього характеру. Члени кооперативів також відчували на собі досить потужний ідеологічний тиск з боку своїх односельців, який часто ставав серйозною перешкодою на шляху налагодження кооперативної роботи. Негативне ставлення до останньої виливалося в моральний терор, спрямований на учасників кооперативного життя, створювало для них нестерпні соціально-психологічні умови діяльності. Показовим прикладом такого впливу селянського середовища на своїх кооперованих односельчан можуть слугувати події навколо сільськогосподарської громади в селі Кузьминцях Гайсинського повіту Подільської губернії. Цей кооператив було створено у грудні 1906 року. Його виникнення викликало розмови серед селян про те, що члени кооперативу, на відміну від інших хліборобів, не отримають від Державної Думи землі. Причетність до заснування громади місцевого поміщика Бонецького в уяві селян стала додатковим доказом цього, адже пан, за їхньою версією, хоче „так закрутити, щоб землі потім не дати". Визнавши кооператив справою надзвичайно шкідливою, мешканці Кузьминців вирішили його долю. Члени громади в перший рік діяльності були вимушені таємно проводити збори, оскільки односельчани силоміць не пускали їх туди і не раз били кооперованих хліборобів. Про вкрай нетерпиме ставлення села до кооперативу свідчить, зокрема, і той факт, що перший склад правління, обраний 27 грудня 1906 року, вже через три дні, 30 грудня, зрікся своїх повноважень, оскільки не зміг витримати нарікань односельчан [13, 7].

1913 року в селі Керелівка Звенигородського повіту на Київщині члени молочарської артілі здавали до неї свої молокопродукти виключно вранці та ще й добиралися такими стежками, щоб ніхто не побачив, а інакше – люди „затюкають" [14, 25 – 26].

Таке ставлення до кооперованих односельчан, як правило, продовжувалось, аж поки практика роботи того чи іншого кооперативу доводила свою результативність і корисність. Знову-таки показовою в цьому плані є діяльність згаданої Кузьминецької громади. Вона об'єднувала на початку свого існування 69 членів, чимало з яких за прихильність до кооперації зазнали фізичних ушкоджень від односельчан. Однак, пересвідчившись у надійності новоствореної організації, вороже налаштовані селяни змінили ставлення до неї. Розпочавши роботу в грудні 1906 року, Кузьминецька сільськогосподарська громада на серпень 1909 року об'єднувала селян із 7 волостей Гайсинського повіту, 6 волостей Брацлавського повіту й 3-х волостей Липовецького повіту – отже 16 волостей 3-х повітів із 2-х губерній [15, 7].

Для дослідження запозичень досвіду кооперативної роботи важливе значення має вивчення розвідок Є. А. Лотоцького, присвячених споживчій кооперації Волинської губернії. Учений відзначав, що однією із зон найбільшого поширення споживчих кооперативних товариств на Волині на початку XX ст. стали повіти, які межували з територією Подільської та Київської губерній, де селянська кооперація мала найбільші успіхи у розвитку. Саме завдяки „ініціативі від сіл Подільської та Київської губерній", а також містам, „у яких села ознайомлювалися зі споживчою

кооперацією", на думку Є. А. Лотоцького, у Волинській губернії стали виникати сільські кооперативні товариства [16, 6 – 7].

Засвоєння ідей кооперації шляхом запозичення чужого досвіду кооперативної роботи тісно пов'язано з таким явищем, як подорожі селян до відомих їм осередків кооперативного життя. Такі мандрівки були поширені, зокрема, на Київщині й здійснювалися до провідних кооператорів: В. М. Доманицького [17, 14], О. Д. Черненка [18, 841], Й. В. Юркевича [Див.: 19, 3–4]. Діяльність цих людей мала широкий резонанс у селянському середовищі регіну. Задушевні розмови з визнаними серед народу громадськими діячами були однією з найнадійніших підстав довіри селян кооперативній справі. Відомі також подорожі ходаків на Харківщині до Боромлянського кредитного товариства, яке відзначалося високою ефективністю роботи. Джерельні матеріали фіксують прибуття до слободи Боромлі селян, які подолали відстань у 100 – 200 [20, 190] і навіть 300 верств [21, 245].

Взагалі подорожі по консультації з кооперативних питань були, очевидно, типовим явищем. У 1910 році газета „Село" зазначала: „Можна цілу книгу списати прикладами тиняння селян за кооперативною допомогою" [22, 13]. Джерела, як правило, повідомляють про відвідування ходаками знаменитих кооператорів та провідних кооперативних товариств. Однак набагато частіше селяни подорожували до більш відомих їм, зрештою – і географічно наближених до них інтелігентів та діючих сільських кооперативів. Ось типовий приклад такої поведінки ще не ознайомлених на практиці з кооперативною роботою хліборобів. У селі Грушківці Чигиринського повіту Київської губернії, за словами одного з учасників створення споживчого товариства, „постановлено було послати у деякі сусідні села кількох осіб, щоб вони ознайомились докладно, як там стоїть справа з потребительськими лавками та як найкраще і у себе її влаштувати", а згодом ще „рішили звернутись за допомогою до служащих на сухарному заводі" [23, 15].

Окреслені особливості пошуків кооперативної допомоги є свідченням здатності до самостійного оволодіння кооперативною справою і, головне, високої наполегливості селян в опануванні нею.

Значну роль у поширенні ідей кооперації в селянському середовищі відігравав рівень освіченості селянства. Про це, зокрема, свідчить склад членів сільськогосподарських громад Чернігівської губернії, де частка неписьменних у 1913 році становила лише 6 %. При тому, що загальний рівень грамотності населення в губернії, звісно ж, був значно нижчий, ніж серед кооперованих селян [24, 25].

Література з кооперативної тематики часто була першопричиною створення селянських кооперативів. У 1913 році журнал „Світло" повідомляв, що один із земських інструкторів провів анкетування кооперованих селян з приводу того, які обставини змусили їх залучитися до лав кооперативного руху і виявив, що більшість селян це зробила внаслідок ознайомлення з часописом „Світова зірниця" [25, 23].

Великий успіх у селян також мали популярні праці з питань кооперації В. М. Доманицького „Товариські крамниці", „Про сільську кооперацію" та деякі інші. Зокрема, брошуру „Товариські крамниці" було розіслано передплатникам „Світової зірниці" як безкоштовний додаток до видання. „Після цього, – писали на сторінках часопису, – почали прибувати до редакції листи з запитаннями, як взятися за діло, щоб завести таку товариську крамницю" [26, 10]. Редактор „Світової зірниці" І. А. Волошиновський у 1910 році з приводу смерті В. М. Доманицького писав: „Редакція одержувала цілими десятками письма від селян, в котрих вони пишуть, що, прочитавши книжечку Доманицького про товариські крамниці, зацікавились, заохотились і просять прислати устави і дати пораду" [27, 6].

Праці В. М. Доманицького давали можливість селянам цілком самостійно, без сторонньої допомоги організовувати кооперативне життя. Так, 1907 року в селі Тернівка Черкаського повіту на Київщині виникло споживче товариство завдяки проведеним заходами одного селянина, який прочитав книжку В. М. Доманицького „Товариські крамниці" [28, 12].

Доступні широкому загалові, популярні й змістовні брошури В. М. Доманицького витримали декілька видань і, без перебільшення, стали одним із факторів становлення селянської кооперації. У 1913 році журнал „Наша кооперація" констатував: „...коли потребительна кооперація дуже поширилася по Україні, найбільше на Київщині та Поділлі, то одною з причин цього явища, безумовно, була книжка В(асиля) М(иколайовича)" [29, 3].

Ефективність впливу „Світової зірниці" та праць В. М. Доманицького на свідомість селянської маси значною мірою зумовлена українською мовою, якою вони публікувалися. Досить тривалий час, фактично до 1913 року, коли розпочав виходити журнал „Наша кооперація", за доступністю для сприйняття селянством вони були фактично поза конкуренцією серед кооперативної літератури і саме тому змогли відіграти велику роль у поширенні ідей кооперації в українському селі.

Звичайно, що й інші видання, крім „Світової зірниці" та брошур В. М. Доманицького, також відігравали помітну роль у залученні селян до лав кооперації. На початку XX ст. виходило чимало сільськогосподарських часописів, які містили публікації, спрямовані на залучення селянства до кооперативного руху. Серед них варто назвати „Хлібороб", „Рілля", „Село", „Селянин", „Рідний край", „Засів", які також впливали на кооперування селянської маси. Так, в одному із сіл Охтирського повіту на Харківщині п'ятеро селян вирішили об'єднатися в артіль після того, як ознайомлення з книжками та журналом „Хлібороб", де роз'яснювалися переваги колективного господарювання [30, 89 – 90]. У селі Ходківцях на Поділлі селяни без допомоги з боку інтелігенції організували споживче товариство. Поштовхом до його заснування стали газети, які повідомляли про існування кооперативних товариств та діяльність кооперативів у сусідніх селах [31, 15]. У селі Стрільчинці також на Поділлі хлібороби організували споживче товариство, за словами одного з них, „за поміччю путньої книжки" [32, 499].

Підсумовуючи, слід зазначити, що найсуттєвішу роль в оволодінні селянами кооперативними формами економічної діяльності відігравало запозичення чужого досвіду господарювання. За відсутності реально існуючої кооперативної мережі згода селян взяти участь у створенні кооперативу була майже

завжди пов'язана з браком належного уявлення хліборобів про кооперацію: залучення до кооперативної роботи відбувалося за допомогою адміністративних важелів, матеріального стимулювання, довіри до того чи іншого активіста кооперативної справи як людини. У будь-якому випадку мав місце елемент свідомого чи несвідомого обману з боку організаторів кооперативного життя або самообману з боку самих селян, які були неспроможні правильно оцінити ситуацію. Лише практичний досвід давав справжнє уявлення про кооперацію і, що не менш важливо, виставляв її серед селянського загалу як цілком реальне явище. Останнє змінювало стереотипи хліборобів щодо свого господарського життя і створювало ґрунт для масового запозичення кооперативних форм організації економічної діяльності.

1. Труды съезда представителей кооперативных учреждений Черниговской губернии (12 – 16 сентября 1907 года). – Чернигов, 1908.
2. Головко А. Г. Из дневника участкового агронома // Хлебороб. – 1908. – № 9.
3. Наше позичкове товариство // Рілля. – 1912. – Число 2.
4. Дописи // Маяк. – 1914. – № 25 – 26.
5. З життя селянських товариств // Село. – 1910. – № 2.
6. Головко А. Г. Из дневника участкового агронома // Хлебороб. – 1908. – № 9.
7. Корреспонденции // Наше дело. – 1910. – № 9.
8. Луговий С. Як я став кооператором (оповідання) // Товариш: Кооперативний календар на рік 1919. – К., 1919.
9. Корреспонденции // Наше дело. – 1910. – № 23.
10. По Україні // Рілля. – 1913. – Число 3.
11. Письма з села // Світова зірниця. – 1910. – № 13.
12. Подольский И. М. Через полтора года в Бельчанском кр. т–ве // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1909. – № 3.
13. Кузьминецький сільськогосподарський кружок // Світова зірниця. – 1908. – № 6.
14. Дописи // Наша кооперація. – 1914. – №16/17.
15. З життя селянських товариств // Село. – 1909. – № 12.
16. Лотоцкий Е. А., Кальницкий И. А. Очерк о положении потребительных обществ Волынской губернии. – Житомир, 1913.
17. Павловський М. Хто такий був Василь Доманицький. – К., 1920.
18. Барановський Х. А. До 35–літнього ювілею Олександра Давидовича Черненка // Комашня. – 1918. – № 45/47.
19. Немоловський І. Памяти О.В.Юркевича // Наша кооперація. – 1913. – № 23.
20. Григорович А. Є ще порох в пороховниці! ... // Хлібороб. – 1910. – № 11.
21. Ковальчук М. З практики ґуртування. В товариській роботі ховатись не годиться // Рілля. – 1911. – № 8/9.
22. Галевич В. Практичні поради по кооперації // Село. – 1910. – № 9.
23. Дописі // Слово. – 1908. – № 27.
24. Гавсевич П. И. Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии за 1913 год. – Чернигов, 1915.
25. Наш Г. Гріхи наші // Світло. – 1913. – № 6.
26. І. В. Товариські крамниці // Світова зірниця. – 1906. – № 29.
27. Волошиновський І. Василь Миколайович Доманицький (посмертна споминка) // Світова зірниця. – 1910. – № 31.
27. Корреспонденция // Наше дело. – 1912. – № 15.
28. Краєвий Я. Великі роковини // Наша кооперація. – 1913. – №15/16.
29. Дріб'язки з хліборобської справи // Хлібороб. – 1910. – № 4.
30. Дописі // Слово. – 1908. – № 28.
31. По Україні // Рілля. – 1911. – Число 18/19.

Є. П. Костик

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО "КНИГОСПІЛКА" ТА УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО У 1920-х рр.

Важливу роль в агрокультурній пропаганді в УСРР 20-х рр. XX ст. відігравали кооперативні видавництва, які збагачували селянина необхідними знаннями, сприяли підвищенню його культурно-освітнього рівня, розповсюджуючи різну літературу на селі. В архівах збереглися документи і матеріали, які висвітлюють окреслену проблему, хоча в історіографії це питання вивчалося доволі побіжно. Окремі аспекти теми відображено у працях М. Агуфа і М. Коваля, М. В. Алімана, К. І. Вахітова, Л. І. Гольденберга, Ю. Ю. Кондуфора, М. Нечаєва [1]. Ураховуючи актуальність питання та брак спеціальних історичних досліджень із цієї проблеми, автор ставить за мету з'ясувати культурно-освітній вплив кооперативного видавництва "Книгоспілка" на розвиток аграрного сектора українського села.

НЕП реактивував кооперативну форму господарювання, відтак почали відроджуватись старі й з'являтися нові кооперативні видавництва, на які покладалося завдання підвищення культурно-освітнього рівня сільського населення шляхом забезпечення його необхідною літературою. Серед низки кооперативних видавництв, які приділяли значну увагу селу, були: "Друкар", "Рух", "Плуг", "Український робітник", "Пролетарій", а особливо "Книгоспілка" та ін.

Наукове зацікавлення насамперед викликає історія видавництва "Книгоспілка". З'явилося воно у вересні 1920 р. на підставі постанови Кооперативного комітету України "Про об'єднання кооперативно-видавничої справи в республіці", але як видавнича секція при Вукоопспілці. „Книгоспілка" стала Всеукраїнським кооперативним об'єднанням, проте у жовтні 1920 р. радянський уряд припинив діяльність всіх кооперативних союзів, у тому числі й "Книгоспілки". Її відродження припадає на 23 листопада 1922 р., коли засновниками "Книгоспілки" стали Всеукраїнська міжкооперативна рада "Вукорада", Всеукраїнська кооперативна спілка "Вукоопспілка", Всеукраїнська сільськогосподарська спілка "Сільський господар", Всеукраїнська кустарно-промислова спілка "Укркустпромспілка", "Уцерабкоп", "Українбанк", "Коопстрах" та інші [2, 35]. Члени правління надіслали листа до Головкооперкому з проханням затвердити статут видавництва та внести його до реєстру кооперативних організацій. Вже 30 листопада 1922 р. "Книгоспілка" набуває юридичного статусу кооперативної організації.

Кооперативне видавництво своїм завданням ставило всебічну допомогу кооперації, у тому числі сільській. Так, у першій статті статуту зазначалося, що "Книгоспілка" має допомагати розвиткові книговидавничої справи в Україні шляхом об'єднання

всіх її видів, сприяти розповсюдженню книг через посередництво кооперативних організацій, вивчати попит населення на друковану продукцію.

Кооперативне видавництво "Книгоспілка" сконцентровувало свою увагу на селі. Так, акціонерне товариство "Село-Книга" за два роки своєї діяльності не проникло в українське село, а "Книгоспілка" мала там популярність. Вона проводила роботу, яка давала прибутки [3, 3]. У 1923 р. із 45 споживчих райсоюзів 34 працювало у галузі книготоргівлі – завдяки зусиллям членів правління видавництва. Райсоюзи також створювали книготорговельні пункти та книжкові відділення, які працювали у великих населених пунктах та на залізницях. Станом на 1 січня 1924 р. таких пунктів нараховували 66. Зв'язок із райсоюзами підтримувався через філії й торгових агентів, які виїжджали на місця для реалізації торгово-фінансової програми видавництва. Агенти проводили організаційно-технічний інструктаж з налагодження книжкової торгівлі. На кінець першого року своєї діяльності видавництво мало 37 пайовиків, із них – 3 губробкопи, 5 сільгоспсоюзів та 29 потребсоюзів [3, 16]. 1 червня 1924 р. книготорговельна мережа "Книгоспілки" складалася з власних відділень та філій (понад 20 одиниць), райспоживсоюзи мали – 25, райкоопи – 13, райсільгоспсоюзи – 3. У губернських містах розташовувалося 19 магазинів, а в окружних – 28, районних – 14. Окрім власного апарату, видавництво користувалося послугами низових кооперативів, укладало з ними спеціальні пільгові угоди [4, 8 – 9].

24 серпня 1923 р. відбулося засідання комісії при Агітпропі ЦК КП(б)У. За його рішенням "Книгоспілка" отримала виключне право на видання літератури для села [5, 10]. Видавництво постачало свою продукцію периферії через замовлення. Видача книг проводилася райсоюзами, сільгоспсоюзами, Центральним районним комітетом (ЦРК) та первинним кооперативом для утилізації книжкових поличок. Райсоюзам книги відпускали на умовах планового договору, за яким кредит надавався на 150 днів за умови, що вони обов'язково відкриють свої книжкові магазини. Для первинних кооперативів встановлювався кредит на 6 місяців, пільгові умови, на яких "Книгоспілка" отримувала літературу, полягали у тому, що знижка становила 35 %, а при отриманні книг з оптових баз знижувалася до 30%. Отримуючи московські книги у Харкові, вона зменшувалася залежно від відправника у такий спосіб: "ГИЗ" – 32 %, на видання видавництв "Красная Новь", "Новая Деревня", "Московский рабочий" – 28 %, а від українських видавництв становила 35 %, хоча у Київському та Одеському відділеннях "Книгоспілки" знижка сягала – 30 %. Окружні філії отримували при закупівлі книг у "ДВУ" – 25 % знижки. "Книгоспілка" реалізувала продукцію на таких умовах: робсоюзам – 30 % на українські видання і 27 % на видання "ГИЗ" та "Новой Деревни", а решта видавництв – 25 %. За роздрібним продажем знижка коливалася від 10 до 25 % [4, 30]. Усе це свідчить про потужну торговельну діяльність видавництва, яке максимально використовувало кооперативну систему ведення справи. Згідно зі звітом Губвнуторгу, кооперативне видавництво "Книгоспілка" близько 75 % своєї друкованої продукції продавало селу.

17 липня 1924 р. на делегатських зборах співробітників видавництва обговорювався стан справ. Виступаючи з доповіддю, торговельний представник від "Книгоспілки" А. Є. Гетлер зазначив, що видавництво спробувало зробити орієнтир на село по продажу там друкованої продукції і йому це вдалося, відтак "Книгоспілка" активно організовувала при низових кооперативах суспільні книжкові полички. Для цього було виділено держпланом довготерміновий кредит. Робота в цій галузі проводилася через райсоюзи та профорганізації, які мали шефство над селом [6, 16].

У розповсюдженні літератури "Книгоспілка" ставку робила на первинну ланку кооперації, яка виявила очевидні переваги: відсутність додаткових витрат, які могли привести до подорожчання книг, тому що кооператив проводив торгові операції у магазинах одним і тим же персоналом, разом із іншими товарами в магазинах продавалися книги, що привертало увагу селянина; кооператив – це організація, що мала власні кошти, відтак могла надавати кредити підприємствам та організаціям; кооператив залучав до себе майже всіх членів села, відтак поширював серед них видавничу продукцію; кооперація на селі була своєрідним неофіційним клубом, куди у святкові дні та вільний від роботи час приходили селяни; при кооперативі діяли представники комнезамів, які на випадок необхідності впливали на хід книготорговельної роботи у селі, сільбуди та інші просвітницькі організації здійснювали шефство над книжковою торгівлею кооперативу; окрім продажу книг, кооператив інколи виносив книжкові полички на ярмарок, базари, організовував книжкові виставки, а також його члени розносили книги по хуторах та ін. [3, 3].

Єдиними осередками на селі, де можна було розпочати торгівлю книгою, створивши книжкові полиці, були кооперативні крамниці. "Книгоспілка" на пільгових умовах відпускала книги кооперативам. На початкове комплектування книжкових поличок відпускалося книжок на 50 крб. в кредит на 6 місяців, а кооперативам, які входили до складу пайовиків видавництва, надавалася додаткова знижка на 5 %. У брошурі під назвою "Книжку на село" (видання "Книгоспілки" 1925 р.) давалися практичні поради, як організувати торгівлю літературою у кооперативній крамниці, зокрема, як продавати книжки пайовикам у кредит або в обмін на сільськогосподарські продукти, видавати книжки покупцям замість здачі. Рекомендувалося залучати до продажу видань школярів, створювати шкільні кооперативи і виносити книжкову торгівлю за межі крамниці. "Використайте, – зазначалося у брошурі, – сільський ярмарок, винесіть книжку на базар у свято – й досягнете того, що замість хрестиків чи дукачиків батьки дітям, а хлопці дівчатам купуватимуть на подарунки корисну, розумну книжку" [7, 26]. Продавці кооперативних книжкових полиць одержували особисту винагороду (до 10 % від суми реалізації) за продані книжки. Це створювало матеріальну зацікавленість у реалізації літератури.

У тих округах, де спілки споживчих товариств виявляли ініціативу, вони створювали свої власні книгарні, а в інших були книгарні "Книгоспілки". Пізніше почали розповсюджувати книги робітничі кооперативи у містах та промислових районах. Міські

книгарні постачали літературою і книжкові полиці сільських споживчих товариств. Однак перші роки існування таких полиць засвідчили, що доставка книг з віддаленого від них магазину окружного центру – справа дуже складна. Книжкові полиці не могли задовольнити попит на книги населення районного центру з мережею громадських, державних, навчальних і культурно-освітніх закладів. Для цього організовувалися районні книгарні, їх створення було необхідно ще й для того, щоб виділити літературу в окрему галузь роботи кооперації, зі своїм штатом, планом, балансом.

Створення системи кооперативної книготоргівлі постійно супроводжувалося деякими труднощами. Насамперед потрібно було перебороти опір значної частини керівних працівників окружних і районних спілок споживчої кооперації, які вважали торгівлю книгою якоюсь другорядною справою. Не завжди легко було переконати і правління сільських споживчих товариств у доцільності створення в їхніх крамницях книжкових поличок. Усвідомлюючи всі труднощі, видавництво відразу розгорнуло широку пропагандистську кампанію за кооперативну торгівлю книгою, друкуючи спеціальні брошури, плакати, листівки, інструктивні матеріали та залучаючи газету "Кооперативне життя", журнал "Нова громада" тощо.

9 лютого 1925 р. вийшла постанова колегії РНК УСРР "Про видання літератури для села", згідно з якою "Книгоспілка" зобов'язувалася збільшити випуск сільськогосподарської літератури, зробивши книгу легкодоступною для кожного селянина [8, 122]. Оцінюючи організаційну структуру кооперативної книготоргівлі у республіці, ЦК КП(б)У постановою про "Книгоспілку" (1926 р.) відзначив: "Великі, порівнюючи з РРФСР, досягнення кооперативної книготоргівлі в Україні є результатом створення в Україні спеціального центра, що об'єднав роботу всіх видів кооперації, а також результатом організаційної роботи на периферії з боку "Книгоспілки", причому робота ця, крім безпосереднього обслуговування периферії, йшла й лінією підготовки книжкових працівників для кооперації (курси, практикантство) і пропаганди кооперативної книготоргівлі як частини загальної культосвітньої діяльності кооперації" [7, 27].

Книжкова продукція "Книгоспілки" відповідала насамперед запитам сільського населення України. Видавництво випускало масову літературу з питань кооперації, сільськогосподарського виробництва, підручники, художню літературу, суспільно-політичні видання. У 1923 р. друкована продукція видавництва поділялася на: соціально-економічну і політичну література – 32,5 %, сільськогосподарську – 10,8 %, кооперативну – 2,7 %, дитячу – 2,4 %, белетристику – 12,6 %, підручники – 22 %, різну – 17 %, а вже у 1926 р. частка кооперативної та сільськогосподарської літератури сягнула 41% [9, 30]. "Книгоспілка" видавала літературу з питань розвитку кооперативного руху, у тому числі матеріали XIII з'їзду РКП (б) про кооперацію, про споживчу, сільськогосподарську і кустарно-промислову кооперацію, про культурно-освітню діяльність кооперативних установ, про організацію сільського господарства, хліборобство, городництво, садівництво, пасічництво, скотарство, ветеринарію, птахівництво. Серед популярних праць із сільського господарства, які друкувалися видавництвом, відзначаються роботи А. Бітуса "Як селянинові роздобути грошей для сільського господарства", П. Бунта "Короткий підручник пасічництва та садівництва", С. Вовка "Сільськогосподарське машинознавство", Т. Гая "Парники", А. Григоровича "Машина в сільському господарстві", А. Силенка "Електрика на селі і кооперація" та ін. [10, 15 – 17]. У видавництві друкували свої твори відомі представники сільськогосподарської кооперації В. Лобов, М. Артеменко, Й. Маєвський, С. Зарудний, Н. Нечаєв, М. Агуф, І. Батюк, Б. Яблонський, П. Височинський та ін. [11, 2 – 4]. Про значні досягнення "Книгоспілки" у галузі видавничої діяльності свідчить той факт, що у кінці відбудовчого періоду вона за чисельністю тиражів посідала друге місце в УСРР, а за кількістю випущених назв книг – третє місце після Державного видавництва України і "Пролетарія" [12, 57].

У 1924 р. видавництво, враховуючи потребу на селі у шкільних посібниках, видало цілу низку підручників для семирічок [2, 5], але представники ДВУ критикували "Книгоспілку" за таку діяльність, тому що пріоритет у цій сфері належав лише Державному видавництву [13, 1]. Критика на адресу "Книгоспілки" ставала все частішою. У 1927 р. члени ДНМК зазначили, що "Книгоспілка" поступово перетворюється на комерційну організацію і прагне до видання рентабельної літератури, а коло її співробітників постійно поповнювалося найбільш кваліфікованою верхівкою населення – агрономами, кооперативними діячами, інтелігенцією. Щоб змінити становище, видавництву необхідно було скерувати свою роботу на широкі маси села і дати їм кооперативну, сільськогосподарську, загальнополітичну, художню літературу, а також здешевити книжку, збільшити її тираж, зменшивши обсяг, поліпшити якість продукції у всіх аспектах, особливо в ідеологічному плані, а також базувати свою роботу не лише на основі вимог книготорговельного апарату, а передусім на основі вимог партії [14, 71].

3 липня 1929 р. Комітет у справах друку видав розпорядження про зосередження всієї книготорговельної справи у районі та на селі в руках кооперації (за винятком Донбасу, де в окремих районах тимчасово зберігалася мережа ДВУ), а також зобов'язав "Книгоспілку" збільшити кількість районних книгарень з розрахунку, щоб до кінця 1929 р. ними було охоплено всі райони. Мережу сільських книготорговельних пунктів передбачалося подвоїти до кінця 1929/30 р., тобто на "Книгоспілку" покладалося завдання повністю сконцентрувати всю кооперативну книготоргівлю УСРР до кінця 1929 р. [8, 266]. З метою поліпшення постачання кооперативної книготорговельної периферії та прискорення крамообігу постановою Комітету передбачалося, що відпуск літератури для кооперації видавництва проводитимуть на підставі генеральних угод з "Книгоспілкою" таким чином, щоб постачання окружній мережі та великим районним місцям велося безпосередньо з видавничих комор за рахунок "Книгоспілки". Видавництва, з якими "Книгоспілка" укладала угоди на закупівлю друкованої продукції, узгоджували з нею наклад своїх видань. Водночас їм надавалося право контролювати через своїх уповноважених ті видання, що їх розповсюджувала кооперація.

Великою перевагою у роботі "Книгоспілки" над іншими виданнями став друк україномовної літератури, адже майже все населення села розмовляло українською мовою і потребувало відповідної продукції. Так, 3 липня 1923 р. звітуючи перед Колегією Наркомосу УСРР, голова ЦУДу І. Кулик висунув "Книгоспілку" на четверте місце за показниками друкованої української книжки, яка поступалася лише ДВУ, "Руху", "Друкарю" [15, 31]. Однак ця позиція постійно змінювалася і коливалася між другим і третім місцем. У 1924 р. "Книгоспілка", маючи попит підручників на селі, видала їх цілу низку, починаючи для шкіл першого ступеня та закінчуючи підручниками, які необхідні були для семирічок, всі вони були видані українською мовою [3, 5]. У відсотковому відношенні із загальної кількості виданої літератури на цей період показник був таким: Харків – укр. 67 %; рос. 33 %; Київ – 81,6 %; 18,4 %; Одеса – 44 %, 56 %;, Житомир – 72 %, 28 %; разом – 70,7 %, 29,3 % [16,185].

Значну роль відігравала "Книгоспілка" у підготовці книгарів для села. Видавництво до сільського книгаря підходило як до кооператора, культурного робітника спеціаліста-книгаря, організатора книжкової роботи на основах комерційного розрахунку. Відповідно до цього й було розроблено програму сільських курсів, які у середньому тривали 14 днів [17, 143]. Програма поділялася на такі частини: загальнокооперативні та книготорговельні теми, бібліографія, організація та практика книгарні, робота з канцкрамом. Основними методами роботи були лекції-бесіди та практикантство.

На сільські курси слухачів набирали здебільшого з числа молоді. Наприклад, на Київських курсах із 28 слухачів у віці до 20 років було 10 осіб, до 25 р. – 15, більше 25 р. – 3, серед них були і чоловіки, і жінки, чоловіків – 23, жінок – 5. На курсах навчалися за національним походженням переважно українці та євреї, серед них українців було 22, євреїв – 6. За соціальним становищем службовців було 15, робітників – 3, селян – 10, їхній освітній рівень мав також нерівномірний характер. Так семирічну освіту мало 17 чоловік, середню та профшколу закінчило 5, незакінчену семирічну та хатню освіту мало 6. За партійною ознакою членів КП(б)У було 3, ЛКСМУ – 17, безпартійних – 8. За стажем кооперативної роботи до 1 року навчалося – 10, до 3 років – 2, без стажу – 16, книготорговельний стаж до 3 місяців мало – 5 осіб, до 6-ти – 2, до 1 року – 2, серед них бібліотекарів – 10, ліквідаторів неписьменності – 4, учителів – 1. Серед слухачів, які постійно мешкали на селі, було – 23 чоловіки. Командировано від книготорговельних кооперативних організацій – 28, від райспілок і "Книгоспілки" – 2, робкоопів – 4, Сільськогосподарських товариств – 22 [17, 145]. За невеликим винятком, це був типовий склад курсантів сільських книготорговельних курсів. Як бачимо, тут переважає молодь з громадським і культурним стажем, але без книготорговельного і навіть кооперативного. Курсанти, як правило, перебували на утриманні "Книгоспілки". Вартість курсів становила від 300 до 900 крб. залежно від місця влаштування та кількості слухачів, пересічні витрати на курсанта – 30-40 крб.

Отже, кооперативне видавництво "Книгоспілка" у 1920-х рр. виявилося своєрідним монополістом у розповсюдженні друкованої продукції на селі, що сприяло підвищенню культурно-освітнього рівня селян, поширенню технологій та методів ведення сільського господарства.

Таким чином, на прикладі одного кооперативного видавництва ми з'ясували питання про його внесок у розвиток агропромислового комплексу. Однак слід зазначити, що у цілому проблема вивчення взаємодії кооперативних видавництв з аграрниками у часи розбудови сільського господарства є малодослідженою і потребує більш ґрунтовного та об'єктивного розгляду.

1. Агуф М., Коваль М. Книгу в маси. – Харків, Книжкова палата УРСР, 1965; Алиман М. В. Роль потребительской кооперации в осуществлении социально-экономической политики партии: Тезисы доклада областной научно-теоретической конференции. – Полтава, 1988; Вахитов К. И. Потребительская кооперация СССР. – М.: Экономика, 1991; Гольденберг Л. И. Книга и книжное дело в Украинской ССР : Соб. Документов и материалов 1917–1941. – К.: Наукова думка, 1985; Кондуфор Ю. Ю. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979; Нечаєв М. Книжка та її покупець на селі. – К.: Український науковий інститут книгознавства, 1929. – 50 с.; Нечаєв М. Готування кооперативних книжкових робітників на Україні // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 3.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). . – Ф. 292. – Оп. 1. – Спр. 35.
3. ЦДАВО України. – Ф. 292. – Оп. 1. – Спр. 78.
4. ЦДАВО України. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 77.
5. ЦДАВО України. – Ф. 292. – Оп. 1. – Спр. 47.
6. ЦДАВО України. – Ф. 292. – Оп. 1. – Спр. 51.
7. Агуф М., Коваль М. Книгу в маси. – Харків, Книжкова палата УРСР, 1965.
8. Гольденберг Л. И. Книга и книжное дело в Украинской ССР : Соб. Документов и материалов 1917–1941. – К., "Наукова думка", 1985.
9. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 724.
10. "Книгоспілка". Каталог українських книжок. – Харків: Книгоспілка, 1925.
11. Всеукраїнська кооперативна книготорговельна та видавнича спілка "Книгоспілка". Каталог видань "Книгоспілки" на 1 травня 1925 р. – Х.: Книгоспілка, 1925.
12. Молодчиков О. В. Книга Радянської України. – К.: Політвидав України, 1974.
13. Пасталан М. "Торгівля книжками" // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 5 серпня.
14. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 255.
15. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 928.
16. Хроніка. Книжкова справа. // Бібліотечні вісті. – 1925. – № 1/2.
17. Нечаєв М. Готування кооперативних книжкових робітників на Україні // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 3.

А.Г. Морозов

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОБСТАВИНИ ДІЯЛЬНОСТІ СЕЛЯНСЬКИХ КООПЕРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ДОБУ НЕПу

Аналіз досягнень і прорахунків, а головне невиконаних можливостей НЕПу, неможливий без глибокого, всебічного і об'єктивного аналізу того, за яких умов, на якому політичному тлі вирішувалися

його економічні завдання. На перший погляд, партійні та урядові інстанції, СРСР із проголошенням НЕПу розвитку товарно-грошових відносин приділяли навіть підкреслено велику увага. Здавалось би, що з політичного боку в країні робилося все можливе для того, щоб забезпечити кооперації найкращі умови для поточної роботи та широкі й стабільні перспективи подальшого розвитку. Про необхідність сприяння розвитку кооперативного руху постійно нагадувалося в авторитетних партійно-урядових документах.

З огляду на потребу апелювати до мас, намагання виставити себе єдино правовірними продовжувачами популярного курсу В.Леніна на поєднання радянської влади з ринковими методами господарювання, лідери ворогуючих у вищому ешелоні партійно-державного керівництва угрупувань до часу відкрито не ставили під сумнів потребу збереження і розвитку товарно-грошових відносин.

Реальне становище було, однак, дуже відмінним від того, яке змальовувалося в політичних деклараціях.

Так, висхідними положеннями робіт офіційно визнаних, або "радянських" економістів 20-х років XX ст. продовжувала залишатись теза про те, що наявність товарно-грошових відносин в радянській економіці, в тому числі й у державному секторі, насамперед обумовлена необхідністю враховувати інтереси дрібнотоварних селянських господарств.

Твердження загалом справедливе. Однак суть у тому, що воно цілком однозначно поєднувалося з думкою про те, що крок цей вимушений і продиктований лише загальною соціально-економічною відсталістю аграрного сектора народного господарства.

Вже сам факт відродження у відбудовчий період кооперативних організацій багатьма впливовими радянськими політиками того часу сприймався як тяжка поразка. На нього, з одного боку, погоджувалися відверто змушено під тиском реальної загрози повної господарської катастрофи, з іншого - під впливом авторитету В.І. Леніна. З цією позицією рахувався постійно і сам лідер більшовиків, в тому числі і в своєму останньому публічному виступі в кінці листопада 1922 року, оговорюючи, що нова економічна політика є тимчасовою. Аналізуючи тогочасний умонастрій партійно-політичного керівництва по відношенню як до НЕПу взагалі, так і власне до кооперації, ніяк не слід забувати, що останні статті В.Л.Леніна, в яких перекреслювалося негативне ставлення до товарно-грошових відносин та визнавалася їх прогресивна роль для соціально-економічного розвитку суспільства, були написані ним вже на прозі смерті, в час, коли настав момент істини і кайдани політичних розрахунків вже не тяжіли над логікою буття.

Чи не найяскравішим фактом не декларованого, нехай навіть на партійному з'їзді, чи в газеті "Правда", а справжнього відношення тогочасних небожителів кремлівського політичного Олімпу до останніх робіт В.І. Леніна, висловлених в них далекосяжних положень щодо подальших політичних і економічних принципів організації радянського суспільства, є відомий сьогодні факт з коментарями верхівки ЦК РКП(б) до опублікованої 25 січня 1923 рок в "Правді" статті "Як нам реорганізувати Рабкрін". Не випадково, що передуючий публікації лист губкомам партії, який фактично повністю дезавуював згадану статтю В. Леніна, було надіслано, як винятковий факт, одночасно від імені Політбюро та Оргбюро. Вже це одне чітко розставляло все на свої місця. Давалася не лише стратегічна, загальнополітична установка з боку Політбюро, але й ясно вказувалося на повну підтримку цієї оцінки з боку оперативного центру влади - Оргбюро, а це означало безпосередню можливість швидкого прийняття добре зрозумілих, для них же призначених партійних функціонерів, „організаційних" рішень.

Так, навіть Г.Я. Сокольніков, якого небезпідставно вважали "батьком червінця", судячи з того, що ця думка з тими чи іншими акцентами, але в основі фактично незмінна, висловлювалася ним майже протягом всього періоду НЕПу, цілком щиро вважав, що використання товарно-грошових відносин справа хоч і вкрай потрібна, але все ж тимчасова, змушена обставинами. До них він насамперед відносив потребу налагодити взаємодію державного сектора економіки з приватнопідприємницькими, та їх обох - з численними селянськими господарствами, дрібними товаровиробниками. В принципі Г.Я. Сокольніков твердо дотримувався думки, що з часом, із налагодженням чіткої роботи державного сектору економіки, розвитку кооперації, можна буде через використання механізму безготівкових розрахунків Держбанку перейти і до системи безгрошових розрахунків [1].

Для цього, на його думку, потрібно було лише мати раціональну, добре функціонуючу систему обміну і контролю та досконалу універсальну умовну одиницю безгрошового обліку праці та товару. Слід до того ж додати, що викладена концепція не була точкою зору власне Г.Я. Сокольнікова. Всі її основні положення повністю підтримувала дуже впливова, близька до нейтрального керівництва в Москві група економістів, яку крім Г.Я. Сокольнікова репрезентували О. Айхенвальд, В. Базаров, О. Мандельсон [2].

Її численні прихильники як в центрі, так і на місцях вважали, що крах системи централізованого натурального розподілу доби військового комунізму не був закономірним наслідком принципової невідповідності адміністративної системи керівництва корінним потребам нормального функціонування народного господарства.

Драматично погане функціонування економічного механізму доби військового комунізму, на їх думку, повністю можна було пояснити впливом чисто суб'єктивних факторів. Найголовнішими з них вважалися термінові. Загалом справедливо вказуючи, що утвердження в народному господарстві системи військового комунізму проводилося фактично без будь-якого теоретичного обґрунтування. Вони робили висновок, що за умов достатньої розробки економічної теорії, подолання суто технічних труднощів, пов'язаних з відсутністю достовірних статистичних матеріалів, створення ефективної системи адміністративного управління народним господарством цілком можливе. Ці аргументи доповнювалися досить вагомими посиланнями на управління економікою в схожих умовах, зокрема у Франції та в Німеччині, де в ході війни було створено досить жорстку систему централізованого управління військовою економікою.

Не можна не враховувати, що приведена точка зору ілюструвалася також і досить переконливими посиланнями на власний вітчизняний досвід, який свідчив, що введення, виходячи з прикладу Франції та інших воюючих країн, на другому етапі війни певної централізації управління економікою Росії через урядові Особливі наради та громадсько-підприємницькі військово-промислові комітети на чолі з Центральним, дозволило вже на кінець 1916 року незрівнянно краще, ніж у 1914-1915 рр., забезпечити потреби воюючої армії.

Інакше кажучи, критика повністю дискредитувавших себе економічних відносин доби військового комунізму, яка була достатньо широкою, велась все ж в досить специфічних формах. Головне, як засіб досягнення нового стану суспільства система військового комунізму ніяк не відкидалась, а тим більше не засуджувалася. Справа зводилася до критики лише невдалої конструкції загалом доброї системи, яку слід лише, врахувавши накопичений негативний досвід, довести до ефективного стану.

Ясно, концентровано ця точка зору була викладена Л. Крицманом [3]. Будучи близьким як до Л. Троцького, так і до Г. Зінов'єва, він фактично пропагував точку зору, яка, будучи очищеною від вторинних нашарувань, привнесених особистою боротьбою за владу, і відображала справжню позицію кремлівського керівництва щодо ринку. На його думку, всі недоліки економічної конструкції військового комунізму були обумовлені лише анархічністю, хаотичністю не до кінця ліквідованих ринкових відносин, оскільки главки швидко почали виступати в ролі своєрідних монополій, дбаючи більше про власні, ніж про загальнодержавні інтереси. Саме це, підкреслював Л. Крицман, і лежало в основі таких негативних явищ, як диспропорції постачання, стихійність, невпорядкованість товарообміну, кричущі на фоні загальної нестачі готової продукції надлишкові запаси у частини її споживачів.

Певна обґрунтованість цих звинувачень безсумнівна. Та який же висновок робив як сам Л. Крицман, так і ті, хто стояв за ним. Основна і головна причина такого стану речей вбачалась виключно... в недостатній централізації управління народним господарством, в його організаційній незавершеності.

Подібні погляди були не поодинокі. В своїй сукупності вони вступали у відверту конфронтацію з організаційними засадами НЕПу, що базувався насамперед на широкій децентралізації економічного життя.

Слід також вказати ще на один аспект проблеми, який до останнього часу не привертав належної уваги дослідників. Вивчення соціально-економічних відносин доби військового комунізму обмежувався, як правило, аналізом ущербності його економічних стосунків. Критика ж породжених ним соціальних проблем, що привели на зиму - весну 1921 року до велетенської соціально-політичної напруги, на фоні трагічних подій тієї пори, здавалось, не потребує особливого доведення. Між тим економічна система пори військового комунізму обіймала величезну кількість виробників, матеріальних ресурсів та споживачів. Вона розповсюдилась на значній території і діяла протягом певного часу, нехай і не такого довготривалого, але, як показав перебіг наступних подій, цілком достатнього, щоб на його ґрунті сформувалися соціально-привілейовані кола, щоб бути зацікавленими в реставрації цієї системи.

Незважаючи на очевидні переваги нової економічної політики перед військовим комунізмом, його прихильники ніколи не думали складати зброю. Той же Л. Крицман, не лише відомий економіст, але й впливовий урядовець, безапеляційно стверджував, наприклад, що хаос та безладдя в економіці пори військового комунізму, які, до речі, означали не лише хронічну нестачу вся і всього, як на це існує загальноприйнята точка зору, але й певне "переїдання" монопольних виробників, перевиробництво та затоварення, - це явища „перехідного періоду". Їх, на його думку, легко можна було б позбутися при наявності "твердої волі" вищого політичного керівництва, продовживши лінію на подальшу (!) централізацію управління економікою [4].

Виступаючи своєрідним неофіційним трубадуром міцніючої сталінської групи, яка з тактичних міркувань поки що трималася в тіні, вважаючи передчасним афішувати свої справжні погляди на характер майбутніх соціально-економічних стосунків, інший відомий економіст тієї пори, Ю.Ларін, відверто відкидав будь-яку потребу використання товарно-ринкових відносин [5]. Навіть 1923 року, коли після довгих воєнно-політичних та природних лихоліть успіхи нової економічної політики по забезпеченню населення продовольством та товарами широкого вжитку були вражаючі, він без тіні сумніву відстоював тезу про те, що використання товарно-ринкових відносин є кроком абсолютно вимушеним, небажаним, а тому потрібно всіляко прагнути до того, щоб навіть в економічних стосунках між державними підприємствами товарно-грошові відносини були не більше, ніж формою, і ні в якому разі не стали сутністю [6].

Перші симптоми повернення до методів керівництва доби військового комунізму з'явилися відразу після смерті В. Леніна, який хоч і поволі, але прийшов до однозначного висновку про величезну економічну і соціальну цінність принципів кооперації. Вони виразно проявилися вже на XIII з'їзді РКП(б) (травень 1924 р.) під час полеміки Л.Троцького і Ю.Ларіна, ораторські здібності якого активно використовував на той час Й. Сталін. Не ризикуючи ще вступати на трибуні у відкртий двобій блискучим полемістом Л. Троцьким, Й. Сталін у той час часто висловлював устами останнього власні погляди. Ю. Ларін безапеляційно задекларував формулу, що характеризувала, за його словами, поворот, який переживало господарство. Суть її, як заявив Ю. Ларін, а присутні на з'їзді добре знали, що це думка групи Й. Сталіна, в тому, що "ми переживаємо поворот від регулювання до організації". Трохи далі йшла вже зовсім відверта заява про те, що зміцніле економічне становище країни дає можливість керівництву дотримуватися курсу на твердіше застосування своїх принципів..., ніж тоді, коли ми були бідні" [7, 176-177]. Відновлювалася „твердість нашого комуністичного голосу".

Насторожено чутливі, добре звиклі читати між рядків партійних документів прибічники командно-бюрократичних методів, швидко вловили підбадьорюючі сигнали, якими стали для них ряд положень, що містилися в резолюціях XIV конференції

РКП(б) (квітень 1925) року і характеризували справжні наміри тих лідерів партії, які тримали в руках реальні важелі влади.

Аналіз суспільно-політичних обставин, в яких діяла сільськогосподарська кооперація України протягом 20-х років ХХ ст., потребує також висвітлення глибини впливу на них тієї групи вищого партійно-державного керівництва, яку з середини 1928 року репрезентували Бухарін, Риков, Томський.

Загальновизнано, що найяскравішою постаттю цього тріумвірату був Микола Іванович Бухарін. Слід, однак, зазначити, що не потрібно плутати дійсно яскравий блиск постаті Бухаріна на тогочасному кремлівському небосхилі із його здатністю впливати на прийняття конкретних владних рішень. За закритими дверима залу засідань Політбюро в „момент істини" Бухарін, на відміну від Сталіна, вже на середину 20-х років значив не більше, ніж будь-хто з недавніх сталінських висуванців. Політичний блиск Бухаріна був, на жаль, саме блиском, а не реальним політичним впливом, який можна було б покласти на кремлівські терези. Практично всі гучні посади, які обіймав Бухарін, за винятком членства в Політбюро, носили репрезентативний, а не владний характер: Виконком Комінтерну, ЦВК СРСР, газета „Правда", Інститут червоної професури - власне політичні трибуни, а не практичні важелі влади. Сумний парадокс полягав ще й в тому, що саме лідер групи, яка виступила проти антиселянської політики, сам закладав і зміцнював її підвалини.

Кон'юнктурна традиція на довгий час зробила своєрідним політичним портретом Бухаріна відоме, гасло: „збагачуйтесь", хоч воно закликало, власне, не до збагачення, а до праці: „збагачуйтесь, накопичуйте, розвивайте власне господарство" [36].

Та зовсім невдовзі, в тому ж 1925 році, лише кількома місяцями пізніше, не в квітні, а в грудні, в загалом невеликій, але принципово важливій роботі „Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз" Бухарін знаходить потрібним не лише виділити спеціальні розділи: „Рост кооперации и классовая борьба в деревне" та „Строительство социализма и формы классовой борьбы", але й прямо протиставити одну одній дві галузі практично єдиної кооперативної системи на селі. Абсолютно безпідставно Бухарін заявив, що сільськогосподарська кооперація - це кооперація середняцька, а кредитна (сільськогосподарська) - це вже потенційний „опорний пункт" заможних і великих (читай „куркулів" - А.Г.) селян. Більше того, на думку Бухаріна, класова боротьба на селі почне відмирати лише через дуже значний проміжок часу. В найближчому майбутньому селянство дедалі розшаровуватись, а тому „цілком очевидно, що буде йти класова боротьба і між різними формами загальнокооперативної організації, і всередині одних і тих же кооперативів" [3]. Щоправда, застерігалося, що битви всередині кооперативних організацій будуть мирними. Однак знову ж воно фактично тут же зводилося нанівець намальованою картиною майбутнього кооперативних організацій, серед яких будуть виникати не тільки окуркулені, але й цілком куркульські .

Незважаючи на загалом позитивний напрям цієї роботи, вона все ж настільки густо повниться фразеологією непримиренної класової боротьби, що остання нерідко заступає собою її сутність. Більше того, автор вважав за потрібне ще й ще раз підкреслити, хоч і знову ж таки з обмовками, що „то тут, то там классовая борьба в деревне вспыхивает в своих прежних проявлениях, причем это обострение вызывается обычно кулацким элементом" [9, 374-379].

Такою була фактично найрадикальніша робота Бухаріна в процесі пошуку шляхів створення „суспільства цивілізованих кооператорів". Навіть від цієї роботи, написаної в часи розквіту НЕПу, не так вже й складно перекинути місток до сумновідомої тези, сформульованої... тепер вже Сталіним на лютнево-березневому (1917 року) пленумі ЦК ВКП(б).

Як влучно зазначив Ю.В.Ємельянов, у системі ідей Бухаріна навіть найбільш спокійних років життя країни, очевидно, переважала мілітаристська тенденція, вони співзвучна часам війни, жорстоких методів боротьби, але ніяк не творчої праці. В його промовах і статтях практично немає тез, які б налаштовували на мирний лад [10, 263]. І, дійсно, не говорячи вже про роботу "Великая реконструкция. О текущем периоде пролетарской революции в нашей стране", написану наприкінці 1929 – на початку 1930 року, яка не просто починається з констатації „чрезвычайного обострения классовой борьбы", але з перших же абзаців провіщає про те, що „саботаж со стороны кулачества перешел в бешеное сопротивление социалистической реконструкции. Кулак зверски дерется, и с ним в таких случаях нужно разговаривать языком свинца" [9, 490]. Навіть в такій, здавалось би, зваженій роботі, як "Заметки экономиста», написаній безпосередньо після перемоги над Сталіним на липневому (1928 року) пленумі ЦК ВКП(б), де Бухаріну вдалося добитись відміни надзвичайних заходів, він не міг обійтись без різких нападок на „идеологов хазяйчика". О.Чаянов та його однодумців блискучі економісти-аграрники із світовим ім'ям, звинувачувалися Бухаріним ні більш, ні менш як в тому, що не просто „отстаивают рутину и икдивидуализм"…, а „по сути дела расчищают путь махрово кулацким элементам" [9, 469]. Більше того, уважний аналіз вказаної роботи дає підстави стверджувати, що позиція Бухаріна відносно „перекачки" коштів із сільського господарства в промисловість принципово не відрізнялася від точки зору Сталіна. Незважаючи на в цілому тверезий аналіз економічного життя країни, ряд ключових висновків роботи фактично ставлять Бухаріна поряд із недалеким вже твердженням Сталіна про необхідність стягнути з селянства надподаток для здійснення індустріалізації. Справді, що означає виголошена після всіх критичних звинувачень на адресу своїх політичних противників у вигляді своєрідного резюме формула „нужно идти вперед так быстро, как это возможно" [9, 484]. Можливо, відносно чого? За яких умов? Ради чого? Розпливчастість, невизначеність цієї начебто й серйозної тези дозволяли трактувати її надто одіозно. Що власне й сталося вже в кінці того року.

На перший погляд слабкість позицій прибічників більш зваженого підходу до вирішення пекучих проблем економічного життя в контролі конкретних важелів влади компенсувалась наявністю і серед них О.І.Рикова. Однак, хоча це твердження може здатись дещо дискусійним, у цьому випадку надмірна конкретність чисельних владних функцій Рикова не підсилювала, а, навпаки, послаблювала позиції противників екстремізму сталінської групи. Постійна

завантаженість Рикова вирішенням невідкладних народногосподарських проблем, на яку він був приречений, посідаючи вершину технологічного управління економікою, фактично виключала його з активної участі в реальному політичному житті, під яким на той час слід власне розуміти тягучий процес розстановки ключових фігур у структурі радянського тоталітаризму, яка швидко кристалізувалася.

Слід також зазначити, що солідарність Рикова з тими, хто виступав проти антиекономічних принципів регулювання господарського життя країни, характеризувалася спонтанністю. Цілий ряд його широко відомих попередніх виступів, висловлювань не давав підстав бачити в особі Рикова твердого прихильника лібералізації економічного та і взагалі суспільно-економічного життя. Так, його виступ на XIII з'їзді ВКП(б) (травень 1924 року) практично повністю був присвячений питанням... боротьби з небезпекою росту „крестьянской буржуазии, которая на протяжении ближайших двух-трех лет может стать значительной хозяйственной и политической силой". В цьому виступі Риков не просто декларує „загрозу", а змальовує широку картину того, як саме, яким чином, в який спосіб, якими темпами на селі буде зароджуватись буржуаиія, що вже апріорі „смертельно небезпечно" для радянської влади. Він застерігає, що „вырастающая из деревни буржуазія" захоплює навіть апарат радянської влади, а не лише кооперативи [7, 473-478]. Про те, що кооперація „захоплена куркулем" у Рикова немає сумнівів. У надрукованій в 1925 році статті „О кооперации" він повністю солідаризується з Ю.Ларіним проти тих поміркованих політичних діячів, які вважали за доцільне ототожнювати дійсно заможного селянина з визискувачем [11, 406-407].

Не менш характерним для тогочасного політичного іміджу Рикова був і його виступ на XV з'їзді ВКП(б) (грудень 1927 року), в якому оратор декілька разів підкреслював обґрунтованість і необхідність застосування ув'язнення навіть до тих, хто, перебуваючи в партії, висловлював протилежну позиції більшості в партійному керівництв точку зору і щодо шляхів вирішення важливих політичних і соціально-економічних проблем [12, 243-257].

Дещо пізніше, виступаючи 30 листопада 1928 року, тобто, фактично лише за два місяці до спільної заяви Бухаріна, Рикова, Томського, яка цілком обґрунтовано відкидала тезу про загострення класової боротьби, на зібранні партійного активу Ленінградської партійної організації Риков підкреслив, що „несомненно, теперь в значительной степени возросли активность и организованность кулацкого слоя в деревне и сильно обострилась в ней классовая борьба" [11, 445].

Слід відзначити, що на відміну від своїх лідерів, які з тактичних міркувань нерідко вважали за краще не ризикувати у правді макіавелівських перипетіях складних політичних інтриг, неофіційні трубадури практично всіх конкуруючих угруповань у ставленні до ринкових принципів організації економіки були не лише послідовно відверті, але й... одностайні!

Положення про тимчасовий, змушений і, по мірі відновлення та розвитку економіки, все більш умовно-формальний характер товарно-грошових відносин в умовах радянської дійсності висловлювали такі політичні антиподи як Ю. Ларін (сталінська група), В. Преображенський (група Л. Троцького), О. Айхенвальд (група М. Бухаріна). Ця точка зору обстоювалась також в численних публікаціях А. Леонтьева, О. Хмельницької, Л. Літошенка, Ч. Тельгеймера, Є. Лур'єва та цілого ряду інших авторів [13].

Таким чином, навіть у розпал НЕПу переважаюча частина партійно-урядового та господарського керівництва не ставила під сумнів того, що реванш за невдалу спробу кавалерійської атаки на ринкові засади організації економіки доби військового комунізму - лише питання часу та належної підготовки. Розходження, які існували, фактично зводилися тільки до термінів та темпів заміни товарно-ринкових відносин планово-соціалістичними.

Цілком зрозуміло, що така дисгармонія між загально кон'юнктурними деклараціями „вождів" та відвертими висловлюваннями їх близького оточення для вже достатньо навчених багатьма не кращими прикладами відомого „ленінського танго" радянських урядовців, господарників, фінансистів насторожувала. Адже коли широке використання товарно-грошових відносин є справою вимушеною, а головним їх носієм, „інкубатором", за висловом М. Рагольського, є не передовий державний сектор економіки, а „відстала, безперспективна дрібнотоварна стихія" [14], то цілком зрозуміло, що активна діяльність по розвитку комерційного кооперативного кредиту в майбутньому лаврів явно не обіцяла.

Загалом реальне ставлення до селянства, а отже і до його масових організацій, єдиним втіленням яких в умовах радянської дійсності були кооперативні осередки, цілком вичерпно характеризує відомий цинічно-відвертий вислів Лашевича, на той час першого заступника наркомвоєнмора і голови РВР СРСР, про те, що в основі запеклої боротьби всередині кремлівської верхівки лежать не надумані політичні розходження, яких власне не існувало, а те, „хто буде туз, а хто шістка" [15, 81]. В цьому зв'язку слід вказати ще і на таку важливу обставину, яка суттєво позначалася на формуванні суспільно-політичної атмосфери довкола діяльності сільськогосподарської кооперації. Відвертий виступ Бухаріна, Рикова, Томського проти формування під прикриттям комуністичної риторики нової системи феодальної експлуатації селянства відбувся надто пізно. Справа не лише в тому, що це сталося фактично вже в передостанні часи існування дійсно кооперативних організацій селянства. Реальна протидія терористичному антиселянському (тобто, антинародному - А.М.) політичному курсу кремлівської більшості набрала конкретного виразу лише тоді, коли існуючі форми економічних зв'язків між сільським господарством і промисловістю, між селом і містом були вже значною мірою дискредитовані і не лише пропагандистські, і швидким наростанням продовольчих труднощів у містах і робітничих центрах.

---

1. *Сокольников Г.Я. Государственный капитализм и новая финансовая политика. – М., 1922.; Його ж. О коренных вопросах денежного обращения в „переходную эпоху" // Социалистическое хозяйство. – М., 1925. – Кн. V.; Його ж. Финансовая политика революции. – Т.1. – М., 1925.; Його ж. Финансовая политика революции. – Т.2. – М., 1928.*
2. *Айхенвальд А. Советская экономика // Экономика и экономическая политика СССР. – М. – Л., 1928.;*

Базаров В.А. К вопросу о хозяйственном плане // Экономическое обозрение. – 1924. – Вып. 6.; К методологии перспективного планирования. – М., 1924.; Мандельсон А.С. Категория стоимости в условиях переходного периода // Плановое хозяйство. – 1927. – № 6.

3.Кричман Л. Новая экономическая политика и плановое распределение. – М., 1922.; Його ж. Товар и продукт // Под знаменем марксизма. – 1922. – № 3.; Його. Три года новой экономической политики пролетариата СССР. – М., 124.

4.Кричман Л. Героический период Великой русской революции (опыт анализа так называемого „военного комунизма"). – М., 1925.

5.Ларин Ю. Речь на X1V съезде ВКП(б) 18–31 декабря 1925 г. Стенографический отче. – Изд. 3-е. – М.-Л., 1926.; Його ж. Уроки кризиса и экономическая политика. – М., 1924.

6.Ларин Ю. Итоги, пути, выводы новой экономическое политики. – М., 1923.

7.Тринадцатый съезд РКП(б). Стенографический отче. – М., 1963.

8.Бухари Н.И. О новой экономическое политике и наших задачах. Доклад на собрании актива Московской организации 17 апреля 1925 г. // Избранные произведения. – М., 1988.

9.Бухарин Н.И. Избранные произвидения. – М., 1990.

10.Емельянов Ю.В. Заметки о Бухарине: Революция. История. Личность. – М., 1989.

11.Рыков А.И. Избранные произведения. – М., 1990.

12.XV съезд Всесоюзной Комунистической партии(б). Стенографический отчет. – М., 1925.

13.Леонтьев А., Хмельницкая Е. Советская экономика (опыт теоретического анализа). – М., 1926.; Їх же. Очерки переходной економики. – Л., 1927; Советская экономика (Опыт пособия для самостоятельного изучения теоретических проблем переходного хозяйства. Планы, тезисы, литература). – М.-Л., 1927; Леонтьев А. К вопросу о природе хазяйства в СРСР // Плановое хазяйство. – 1927. – № 4.; Тельгеймер М. О формальном и материальном отношении социалистического хазяйства в начальной стадии к докапиталистическим хозяйственным формам // Большевик. – 1925. – № 8.; Литошенко Л.Н. Проблемы эффективности капитальных вложений. Статья первая. Критические замечания // Вестник финансов. – 1928. – № 1.; Його ж. Проблемы эффекивности капитальных вложений. Статья вторая. Положительная схема // Вестник финансов. – 1928. – № 3; Лурьев Е. Банк капиталистический и банк советский // Кредит и хазяйство. – 1927. – № 6.

14.Рагольський Н. Денежное обращение в Советской России. – Саратов, 1924.

15.Иванов В. Борьба партии против антиленинских теорий и групп в период строительства социализма (1921–1929 гг.). – Л., 1973.

С.М. Биченко

СПЕЦІАЛІЗОВАНА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ – ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ У ДОБУ НЕПу

Сучасна українська історіографія стосовно проблем діяльності сільськогосподарської кооперації представлена широким колом публікацій. Достатньо повні історіографічні огляди, присвячені висвітленню різноманітних аспектів кооперативного життя на селі, містяться, зокрема, в монографіях А. Г. Морозова [1], В.І. Марочко [2].

Слід, однак, зазначити, що згадані автори обґрунтовано вказують на тематичну аритмічність публікацій, що, на нашу думку, цілком відповідає реальності. Чисельно переважають дослідження, присвячені загальним проблемам діяльності сільськогосподарської кооперації як у дорадянський, так і в непівський період [3 – 4], в яких проаналізовано функціонування кредитної сільськогосподарської кооперації [5 – 6], загальні аспекти діяльності сільськогосподарської кооперації [7 – 10].

Між тим, значно менше робіт, присвячених вивченню такої важливої складової кооперативного руху на селі, як фахові товариства спеціальної сільськогосподарської кооперації. Фрагментарно ця проблема висвітлюється лише в окремих публікаціях А.Г. Морозова [11].

Автор статті ставить собі за мету дослідити діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації, за умов НЕПу, з'ясувати її вплив на підвищення економічної ефективності селянських господарств.

Діяльність широко розгалуженої мережі сільськогосподарської кооперації України у 20-ті роки XX ст. мала різнобічний характер. На час відновлення її функціонування, у другій половині 1921 року основним змістом господарських зусиль універсальних сільськогосподарських товариств, домінуючих на той час, була збуто-постачальна робота. Вона передбачала задоволення найневідкладніших потреб селянських господарств у найпростішому сільськогосподарському ременанті, посівному матеріалі, тягловій силі, адже внаслідок тривалої військово-економічної розрухи, не кажучи вже про плуги, борони, віялки, сівалки, дефіцитними були навіть звичайні коси та лопати.

Однак з поступовим відновленням продуктивних сил сільського господарства все більшого значення набувала організація переробки сільськогосподарської продукції. Наявність переробних потужностей значно підвищувала прибутковість селянських господарств від реалізації продукції. Особливо активно ця сфера діяльності сільськогосподарської кооперації почала розвиватись після організації декількох загальноукраїнських кооперативних центрів, які об'єднували роботу однопрофільних сільськогосподарських товариств: „Добробут", „Кооптах", „Бурякоспілка", „Плодоспілка", „Укрсільцукор" тощо. На відміну від універсальних товариств, фахові спеціалізувались на виробництві якогось одного виду сільськогосподарської продукції, як-то: м'яса молока, яєць, овочів, фруктів, цукрових буряків, тютюну, льону, – а тому мали змогу організувати її поглиблену переробку. Їх роботу координував Всеукраїнський центр сільськогосподарської кооперації – „Сільський господар". Необхідність та економічна доцільність організації поглибленої переробки сільськогосподарської продукції була добре зрозумілою. Слід зазначити, що окремі спроби налагодження такої роботи ініціювались і раніше, відразу після І з'їзду уповноважених сільськогосподарської кооперації України, який відбувся в березні 1922 року [12, 43]. Однак, то були лише спроби. На той час, початок 1922 року, сільське господарство України внаслідок кліматичної катастрофи 1921 року, яка вразила весь південь України

(за тогочасного термінологією – Степ), було вкрай знесилене. Про це свідчать такі показники. Якщо у 1916 році тут було зібрано 488 млн. пуд. зернових, то у 1921 році – лише 47 [13]. Крім того, в цілому по Україні валовий збір зернових упав до 25 % від рівня 1913 року, на 45 % скоротилася кількість робочої та продуктивної худоби [14, 5].

Паралельно з цим спостерігалась справжня вакханалія у сфері грошового обігу. Так у 1922 році ціни обчислювалися фантастичними цифрами, масштаби яких не давали ніякої можливості для реальних економічних розрахунків.

Правда, вже на середину 1923 року економічна ситуація в українському селі суттєво змінилась. Розвиток продуктивних сил сільського господарства, а на цій основі й позитивні зрушення в цілому, дали можливість в другій половині 1923 року створити достатньо стрункy систему сільськогосподарського кредиту для фінансування сільськогосподарського виробництва. На кінець 1923 вже активно розгорнули свої фінансові операції дев'ять губернських товариств сільськогосподарського кредиту [15, 2]. Спираючись на їх фінансову та організаційну підтримку, значна частина економічно міцних універсальних сільськогосподарських товариств почала включати до статутів положення про кредитні операції та розгортати фінансування кооперативних переробних підприємств. Це зумовлювалося тим, що останні мали високу рентабельність, а тому інвестори швидко отримували не лише вкладені капітали, ай прибутки.

Протягом 1923-1924 господарського року сформовано цілісну систему сільськогосподарського кредиту. Спираючись на її фінансові потужності інтенсивно почала зростати мережа спеціалізованих товариств різних систем сільськогосподарської кооперації. Для цього постановою ЦВК та РНК СРСР (серпень 1924 р.) спеціалізованим сільськогосподарським товариствам було надано достатньо широкі повноваження. Вони отримали право займатись не лише сільськогосподарською, але й промислово-переробною діяльністю практично у всіх галузях сільського господарства, які мали товарне спрямування [16, 434].

Вже у жовтні 1924 року інтенсивно розгорнула роботу Всеукраїнська спілка скотарсько-молочарської кооперації „Добробут" [17, 51]. У статуті „Добробуту" – найпотужнішого центру спеціалізованої кооперації – підкреслювалося, що його завданням, поряд із розвитком м'ясо-молочного тваринництва шляхом підвищення його продуктивності через поліпшення племінної справи, організації зоотехнічного і ветеринарного обслуговування селянської худоби, є сприяння розвитку кормової бази. Чільне місце займала і турбота про налагодження переробки, збереження і збуту продукції м'ясного і молочного тваринництва [18, 149].

Належне фінансове та організаційне підґрунтя дало можливість спеціалізованій системі м'ясо-молочної кооперації швидко вибудувати розгалужену, раціонально розміщену мережу молокопереробних підприємств. Вони були особливо потрібні селянству, оскільки без масло- та сирзаводів забезпечити належну товарність, а отже прибутковість молочного тваринництва, було просто неможливо. Про ефективність зусиль „Добробута" в цій сфері свідчать такі дані. Якщо на кінець 1924 року в Україні працювало лише 287 кооперативних молокопереробних підприємств, то у 1926 році – вже 580. На 1 жовтня 1927 року їх кількість сягнула вже 640, тобто досягла оптимальної межі, оскільки відстань від селянського господарства до молокопереробного підприємства становила пересічно лише 5 км [19, 52].

Поряд із збільшенням кількості кооперативних молокопереробних підприємств проводилась також їх технічна реконструкція. Вона велась доволі успішно, і на кінець 1927 року потужності молокопереробних підприємств вже на 25 % випереджали пропозицію сировини [20, 29]. У тогочасних фінансово-економічних оглядах та звітах „Сільського Господаря" недовантаженість молокопереробних підприємств „Добробута" оцінювалась негативно. Необхідно, однак, мати на увазі, що резерв виробничих потужностей дозволяв кооперативним масло- та сирзаводам працювати без так характерного для наступного „планового" періоду поспіху, та штурмівщини, а отже давати високоякісну продукцію, яка користувалась високим попитом не лише на внутрішньому, а й на зовнішньому ринках. Про це яскраво свідчить швидке зростання у вказаний період кооперативного експорту вершкового масла. Як зазначали експерти найбільшого у світі, престижного, але і дуже вимогливого лондонського ринку молокопродуктів, вершкове масло „Добробуту" не поступалось якістю навіть продукції визнаних лідерів цієї справи – виробників із Нової Зеландії [21, 105].

Така висока якість дала змогу за короткий термін, 1925 – 1928 рр. довести обсяги експорту з 4 тис. пуд. до 41,6 тис. пуд. [22, 102]. Це яскраво свідчить не лише про належну технологію виробництва, добре фінансове забезпечення, але й насамперед про величезний економічний потенціал кооперативних форм роботи на селі, про високу ефективність діяльності системи спеціалізованої м'ясомолочної сільськогосподарської кооперації „Добробут" у сфері організації переробки такого достатньо вибагливого продукту, як молоко.

Забезпечення селянства надійним ринком збуту, активно стимулювала його до кількісного і якісного розвитку молочного тваринництва. З одного боку, це давало можливість швидко поліпшити постачання населення міст і промислових центрів високоякісними продуктами харчування, а з іншого – значно підвищувало прибутки селянських господарств. Гучні гасла про „змичку міста з селом" у діяльності сільськогосподарської кооперації набувала реальних рис.

Отже, спеціалізована сільськогосподарська кооперація відіграла важливу роль у підвищенні матеріального добробуту селян, економічної ефективності їх господарств у період НЕПу.

1. *Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993.*
2. *Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект. – К., 1995.*
3. *Половець В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917). – Чернігів, 1996.*
4. *Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні. – Черкаси: Відлуння плюс, 2003.*
5. *Морозов А. Г. Державно-кооперативна система сільськогосподарського кредиту на Україні 1923–1928 рр. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1995. – Вип. 23.*

6.Морозов А. Г. Розвиток сільськогосподарської кооперації в добу непу // Український селянин. – 2002. – № 4.
7.Голець В.В. Кооперативний рух Північного Лівобережжя України в період непу (1921–1927) (до визначення проблеми) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 4.
8.Гончаренко В. В. Кредитна кооперація. – К., 1998.
9.Зіновчук В. В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США – Київ, 1996.
10.Філіпов К. В. Сільськогосподарська кооперація в українському селі: розвиток, діяльність, ліквідація (1921 – поч. 30-х рр.) // Історичні віхи Слобідської України: XVII – поч. XX ст. – Харків – 1997.
11.Морозов А. Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923–1928 рр.) // Український історичний журнал. – 1989. – № 8.
12.Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі – ЦДАВО України). – Ф.290. – Оп. 1. – Спр. 1.
13.Вісник ВУЦВК – 1922. – 13 грудня.
14.ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. – 4. – Спр. 4.
15.Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1894.
16.Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917–1967. – М., 1967.
17.Кооперація на Україні у 1925–26 році. – Харків, 1929.
18.ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп.1. – Спр. 208.
19.ЦДАВО України. – Ф. 325. – Оп.1. – Спр. 272.
20.Сільський господар. Звіт за 1926–27 оперативний рік. – Х., 1928.
21.Коопероване село. – 1927. – № 20.
22.ЦДАВО України. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 272.

Г. А. Волошкевич

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ КРИЗИ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ 1927–1929 рр.

Характер проведення минулорічних хлібозаготівельних кампаній в Україні свідчить, що проблема заготівель сільськогосподарської продукції, яка вже неодноразово поставала в її історії, на сьогодні ще не знайшла свого вирішення. У зв'язку з цим актуальним є звернення до вивчення досвіду використання системи споживчої кооперації в подоланні хлібозаготівельної кризи, яка виникла в радянській державі наприкінці 20-х рр. XX ст.

Причини та розгортання кризи заготівель наприкінці 20-х рр. XX ст. загальновідомі й достатньо висвітлені в сучасній історичній літературі, однак практично поза увагою залишилася проблема участі в хлібозаготівлі споживчої кооперації [1; 2]. Автор статі ставить за мету з'ясувати характер та методи використання радянською державою мережі споживчих товариств у ході хлібозаготівельної кампанії, та реакцію на ці події рядових членів кооперативів.

Розгалужена система споживчої кооперації використовувалась радянською владою в процесі хлібозаготівель відразу із проголошенням НЕПу. У відповідності до постанови РНК УРСР „Про порядок залучення споживчої кооперації органами держави до виконання товарообмінних і заготівельних операцій" від 6.12.1921 р., Вукоопспілка отримувала право виступати на хлібозаготівельному ринку в якості одного з державних контрагентів [2, ст. 738]. Зважаючи на велику роль, яку відігравали споживчі кооперативні товариства в економічному житті села, держава з кожним роком збільшувала кількість замовлень на поставку зернових і обсяги частки кооперативних хлібозаготівель постійно зростав. Крім того, основні українські заготівельні організації: Укрхліб та Хлібопродукт, – також проводили значну частину заготівель на основі укладених угод з кооперативами. Активне залучення системи споживчої кооперації до проведення хлібозаготівель неодноразово дозволяло керівництву країни виконувати поставлені перед ними планові завдання. Зокрема, для УСРР річний план заготівель на 1927/1928 рр., становив 251,5 м.п. зернових [3, 114-115], з них 105 м. п. (36%) було заготовлено Вукоопспілкою [4, 140 – 141]. Незважаючи на зменшення показників в наступному році – заготовлено було всього лише біля 44 м.п. – питома вага споживчої кооперації в плановій заготівлі України становила вже 40,8 % [4, 140 – 141].

Успіхи кооперації у цій галузі відзначалися навіть зарубіжними дослідниками, зокрема Е. Карр писав, що торгівельні кооперативи „були популярнішими та ефективнішими, ніж державні закупівельні організації" [5, 134].

Однак було б помилковим вважати, що наведені нами цифри і судження є аргументами, які переконливо свідчать про успіхи споживчої кооперації у справі заготівель сільськогосподарської продукції на селі. Насамперед головну увагу слід приділити вивченню їхніх якісних характеристик: економічній доцільності кооперативних хлібозаготівель та ступіню задоволення інтересів населення.

Підкреслюючи здобутки споживчої кооперації у справі хлібозаготівель, дослідники досить часто оминали увагою той факт, що для самих товариств ця діяльність була збитковою. По-перше, на відміну від інших організацій, які також отримали право займатися заготівельною діяльністю за рахунок державних коштів, споживча кооперація мусила скуповувати в селян хліб на гроші, вилучені з власних обігових фондів Це, в свою чергу, аж ніяк не сприяло покращенню її, і без того тяжкого, фінансового становища. По-друге, товариства втрачали значні кошти на різниці між купівельною та продажною ціною хліба. „Кооперація, – зауважував російський дослідник Л. Файн, – повинна була закуповувати зерно в селян за цінами, що встановлювалися внаслідок домовленості з ними, тобто на ринкових умовах, здавати ж заготовлене державі вона була зобов'язана за наперед визначеними, так званими лімітними чи граничними цінам, тобто з фіксацією верхньої межі ціни, незалежно від ціни закупівлі в селян" [6, 191]. Особливо негативно цей фактор мусив позначитися на становищі кооперативів у період хлібозаготівельних криз в країні, коли держава встановлювала надзвичайно низькі ціни на зернові.

Наприкінці 1927 р., коли стало зрозуміло, що країна опинилася на порозі нової хлібозаготівельної кризи, Політбюро розробило низку економічних заходів, які повинні були подолати державний дефіцит хлібу. Прийнятою 24 грудня 1927 р. директивою „О хлебозаготовках" передбачалося збільшити обсяг хлібного товаропотоку за рахунок підвищення споживчого попиту селян шляхом спрямування на село дефіцитних товарів [7, 112]. Розроблена система їх продажу, як планувалося, повинна була стимулювати селянина збувати вироблену ним

зернопродукцію не приватному покупцеві, а державному контрагентові. Зокрема, розподіл дефіцитного краму між споживчими товариствами ставився в пряму залежність від ходу хлібозаготівель у районі діяльності кооперативу, а право його пріоритетного придбання у крамниці набувала особа, що продала хліб державному чи кооперативному заготівельникові й отримала відповідну квитанцію. Таким чином, потреба хліборобів у необхідних їм товарах задовольнялася внаслідок здійснення завуальованого натурального обміну їхньої продукції на промислові вироби. До того ж обмін цей був нерівноцінним, оскільки промтовари відпускали не на повну вартість зданого селянами хліба. Причиною був обмежений товарний фонд. „У циркулярній телеграмі, – відзначає О. Осокіна, – воно (Політбюро. – Г. В.) вказало, що платити за зерно потрібно грошима, а товари видавати лише на частину коштів, отриманих селянами за здане зерно" [1, 50].

Реалізація цього положення на практиці не лише грубо порушувала один з основних принципів кооперативної діяльності – рівне право усіх членів товариства на отримання необхідних їм товарів, – а й ускладнила фінансовий стан товариств та загальмувала процес кооперування населення. Штучне обмеження кількості покупців вело до зменшення товарообігу та втрати кооперацією прибутків на користь приватного ринку. Не маючи можливості задовольнити свої потреби за допомогою споживчих крамниць, селянин втрачав інтерес до збільшення пайових внесків, а також до подальшої участі у діяльності свого товариства. Тому не дивно, що спочатку місцеве кооперативне керівництво намагалося вийти за межі жорстких рамок, встановлених державою, і дозволяло продавати товари навіть особам, які не мали квитанцій про здачу хліба. Так, у постанові Шевченківської Райспілки „Про порядок відпуску дефіцитних товарів" від 25.01.1928 р. підкреслювалося: „При наявності в товаристві значної кількості дефіцитного краму зовсім не потрібно обмежувати його відпуск" [8, 71].

Звісно, що за умов гострої потреби в зернових і обмеженості товарного фонду радянська влада не могла допустити такого „лібералізму " і вжила ряд відповідних заходів. Навесні 1928 р. було створено централізований орган для управління усіма хлібними ресурсами в державі – Союзхліб, якому, на підставі генерального договору, кооперація мусила здавати весь заготовлений нею хліб, а закупівельні ціни, норми прибутку та видатків визначалися державою. Застосовувавши через партійні органи тиск на керівників провідних кооперативних установ та організацій, радянське керівництво врешті-решт зобов'язало їх заборонити товариствам вільний продаж дефіцитних товарів. Однак на селі цю вказівку згори проігнорували.

Українське селянство протягом 20-х рр. XX ст. неодноразово висловлювало незадоволення неможливістю придбати у власних кооперативних закладах такі необхідні йому товари, як залізо, мануфактуру, чоботи тощо. Поява на полицях крамниць дефіцитних товарів справді сприяла розширенню торговельної діяльності кооперативних товариств. Однак за придбані товари селяни намагалися розрахуватися не хлібом, ціна на який у кооперації була в декілька разів меншою від ринкової, а грошима, отриманими внаслідок продажу зерна приватному заготівельникові. Характерною в цьому плані є поведінка селянина, описана в одному з кооперативних журналів того часу: „У Демовщансьому товаристві пайовик Скубійда Кирило – гарний такий середняк. Страшенно любить дефіцитний крам, купував би його за гроші. От тільки не може терпіти, як сказати йому: „а чи не продав би ти трохи хліба через свою кооперацію" [9, 19]. Правління багатьох кооперативних товариств, у свою чергу, або не забороняло вільний продаж товарів, або дозволяло відпускати крам на суму, що значно перевищувала вартість зданого зерна. Так, один із кореспондентів „Кооперації Сумщини" писав: „Почалася „Хлібозаготівля". Кооператорам дали директиву з Сум щодо розподілу дефіцитного краму. Проте кооператори махнули на це рукою, мовляв не про нас це писано. І роблять на своє: одержують крам дефіцитний і давай шкіру та мануфактуру давати за грошики замість хлібо-зерна. Лежать собі директиви в папірцях, а дефіцитний крам розподіляється родичам та куркулям, які привозять хліб на 3 крб., а краму одержують на 10 крб.; хто „могорич" поставить – теж краму без хліба одержить" [10, 21]. Пояснювати невиконання членами правління товариств вказівок вищих інстанцій впливом „кумовства" чи „куркульських елементів", як це робить автор вищезгаданої статті, не зовсім правильно. Цінова політика, нав'язана кооперативам державними органами, не сприяла розширенню хлібозаготівельної діяльності, і правління суто економічними засобами не могло змусити пайовиків здавати хліб. Більше того, вони й не прагнули цього зробити, оскільки самі відмовлялися здавати зерно до товариської комори, продаючи його приватним заготівельникам. Тому, незважаючи на деяке зростання, обсяг хлібозаготівель значної частини споживчих товариств становив 20 – 30 % від запланованого.

Серед інших псевдоекономічних заходів щодо вилучення хліба, застосованих радянською державою, слід відзначити директивне підвищення пайових внесків у системі споживчої кооперації. 5 січня 1928 р. РНК УСРР ухвалила постанову про збільшення максимального розміру паю у сільських товариствах до 10, у міських – до 15 карбованців [11, 9]. Офіційно було проголошено, що цей захід повинен сприяти зростанню власних обігових коштів товариств, оскільки у зв'язку з розбудовою промислового комплексу держава не зможе надалі проводити кредитування у тих обсягах, у яких це робилося протягом попередніх років. Справді, у 20-х рр. XX ст. невеликий розмір паю, у середньому він дорівнював 1-2 крб., зумовлював значну потребу товариств у зовнішньому кредитуванні, що здійснювалося переважно державними установами. Зменшення державного кредитування мало негативно позначитися на подальшій діяльності кооперативів, адже відсутність засобів матеріального стимулювання приватних вкладників у системі радянської кооперації робила практично неможливим залучення приватного капіталу до кооперативної торгівлі. Цю проблему усвідомлювали провідні кооперативні діячі, тому на шпальтах газет та журналів неодноразово лунали заклики до членів товариств підвищити пайові внески.

Однак, якщо проаналізувати форми та методи проведення пайової кампанії 1928 – 1929 рр., стає

зрозумілим, що цього разу для держави пріоритетним завданням було не створення сприятливих умов для подальшого розвитку споживчої кооперації, а збільшення фінансового тиску на селян із метою вилучення в них хлібних запасів.

За розрахунками радянського керівництва, збирання додаткових пайових внесків повинно було розпочатись у період, коли кошти, отримані селянами на початку 1927/28 господарського року, вже будуть витрачені. Це змушувало б членів товариств продавати свою продукцію державним чи кооперативним заготівельникам, щоб отримати гроші, необхідні для сплати пайового внеску. Паралельно з пайовою кампанією проводилося збирання ще різних додаткових платежів, метою яких було, згідно з директивою ЦК, „вилучення грошових заощаджень з села" [7, 137].

Підвищення паю у всіх українських споживчих товариствах планувалося провести протягом другого кварталу 1927/28 господарського року. Зважаючи на непопулярність цього заходу серед селян, держава та центральні кооперативні установи вважали за доцільне провести прийняття відповідної постанови спочатку лише керівним складом товариства, без згоди загальних зборів кооперативу. Так, отримавши зазначені інструкції, Шевченківська Райспілка постановила: „Підвищити пай до 10 карбованців. Для цього правлінню треба зібрати поширене засідання правління товариства спільного з ревізійною комісією та кооперативним активом, де провести підвищення паю до 10 крб., й приступити до збору паїв, не чекаючи затвердження цього підвищення паю загальними зборами, що згодом має бути переведено послідуючим порядком на майбутніх загальних зборах товариства" [12, 10].

Віддаючи директивні розпорядження про підвищення паю, держава та Вукоопспілка грубо порушували норми статуту споживчих товариств, які передбачали, що всі важливі питання, зокрема зміна розміру пайового внеску, вирішуються лише найвищим органом управління кооперативу – загальними зборами членів товариства. Цим самим було зроблено ще один крок на шляху до ліквідації притаманних кооперації рис: демократизму, рівності, натомість насаджувалась адміністративно-командна система управління ними.

Розпочата в другій половині січня 1928 р. кампанія із збирання паїв дуже швидко наштовхнулася на опір пересічних селян-пайовиків. Безпідставними є нарікання тогочасної кооперативної преси, що вони не розуміли фінансових потреб свого товариства і необхідності збільшення власних обігових коштів. Повідомлення з місць свідчать про усвідомлення пайовиками доцільності цих заходів, однак, вони протестували проти обраних державою методів їх реалізації. „Ну ми сознаємо, – казали пайовики одного з товариств Чигиринського району, – що свій капітал в кооперації потрібний, але це дуже раптово, і немає ніякої сили зараз внести, хоч би дали розстрочку на півроку, чи місяців на три, то все ж таки можна було стягтися, а тож таки так швидко нужно" [12, 85]. Крім того, їх незадоволення викликало і розуміння справжніх, а не декларованих цілей, які переслідувала держава в цьому випадку: „Та їм не гроші треба, – промовляли вони один одному, – а пшеничку" [12, 78]. Також слід зауважити, що, як правило, селянин одночасно був членом декількох різних кооперативів, а тому „суто економічні умови" не дозволяли йому сплатити одразу всі необхідні внески, як цього вимагала держава і центральні кооперативні установи.

У цілому успіхи проведеної пайової кампанії на середину 1928 р. були досить помірними: замість 10 крб. в середньому у товариствах вдалося підвищити пай до 5-6 крб., лише одиниці спромоглися виконати поставлене державне завдання. Відсутність економічних стимулів (виплата пайщикам дивідендів та наявність якісних товарів у крамницях) не створювала сприятливих умов для формування в пересічного пайщика зацікавленості у збільшенні власних пайових внесків до товариства.

Невиконання планових завдань у галузі хлібозаготівель та підвищенні паїв пов'язувалося керівництвом країни насамперед з дією суб'єктивного фактора – браком належної роботи правління споживчих товариств. У тогочасній пресі й повідомленнях із місць неодноразово наголошувалося, що члени правління ігнорують вказівки відповідних органів держави про посилення темпів хлібозаготівель, а деякі взагалі відмовляються її проводити. Так, один із дописувачів повідомляв, що голова Красятинського споживчого товариства, аби не брати участі в хлібозаготівлях, втік до Києва і не повертається звідти [13, 13].

З метою активізації діяльності відповідних працівників, радянський уряд спробував матеріально зацікавити правління місцевих товариств у розширенні хлібозаготівельної кампанії шляхом грошового преміювання за виконання та перевиконання запланованих поставок. У телеграмі голови українського кооперативного центру Г. Генкіна наголошувалося, що кожен член правління „за виконання місячного плану отримає премію 10 карбованців, за збільшення плану на 25 % – 15 крб., на 50 % – 35 крб., понад 50 % - по 1 карбованцю за кожен відсоток" [12, 13]. Однак на селі зі скептицизмом поставилися до цього заходу, усвідомлюючи нереальність досягнення поставлених планових завдань перед ними.

Неможливість отримати хліб економічними способами змушувала радянське керівництво вдатися до репресивних заходів стосовно членів правління кооперативів. Останніх було попереджено, що вони несуть особисту відповідальність за поставки зернових державі та виконання планових завдань по збиранню пайових внесків. Так, у листі Шевченківського облвиконкому вказувалося: „Зобов'язати правління кооперативних товариств під їхню відповідальність посилити темпи роботи в цій справі (хлібозаготівель). Бездіяльних робітників правління передавати до суду за ігнорування роботи" [12, 404]. Така доля, наприклад, спіткала керівництво Морозівського товариства Баришівського району [14, 14], Славгородського споживчого товариства на Сумщині [10, 19 – 20], Санжарівського споживчого товариства на Черкащині [15, 25].

Крім того, влітку 1928 р. ЦК ВКП(б) наказав провести перевірку „працівників кооперативної мережі", приділивши особливу увагу виконанню „хлібозаготівельних та сировинних планів ... залученню коштів населення у вигляді паїв, цільових вкладів у кооперацію" [7, 296]. За її результатами напередодні хлібозаготівельної кампанії 1928/1929 рр. було

проведено чистку управлінського апарату споживчої кооперації, в ході якої було звільнено від виконання обов'язків керівництво товариств, які не виконали планових завдань минулого року. На зміну старим кадрам приходили молоді, недосвідчені, але готові виконувати будь-які розпорядження згори.

Отже, досягнуті успіхи кооперації на ниві хлібозаготівель були викликані навіть не стільки застосуванням псевдоекономічних (інтервенція дефіцитних товарів, збільшення розміру пайових внесків), скільки репресивними заходами, а таке відверте адміністративно-командне втручання не могло не позначитися на подальшій діяльності споживчої кооперації. Її використання радянським урядом як організації „найбільш пристосованої до вилучення хліба з самих низів" (як казали тодішні партійні робітники) та „радянізація" управлінського апарату підривало довіру українського населення до власних товариств та руйнувало економічний зв'язок між селянином-хліборобом і споживчим кооперативом у сфері заготівлі та збуту виробленої ними продукції.

1. Осокина Е. За фасадом сталинского изобилия: распределение и рынок снабжения М.: РАН, 1999.
2. Земзюліна Н. І., Корновенко С. В. Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні 1926/1927 – 1928 – 1929 господарських років // Український селянин. – 2002. – № 6.
3. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. – 1921. – № 25.
4. Споживча кооперація України. Основні покажчики 1928 – 1929. – Вукоопспілка, 1929.
5. Карр Э. Русская революция от Ленина до Сталина 1917 – 1929. – М., 1990.
6. Файн Л. Отечественная кооперация. – Иваново, 1994.
7. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927 – 1939. Документы и материалы. В 5-и т. – М.: РОССПЭН, 1999. – Т. 1.
8. Державний архів Черкаської області (ДАЧО). – Ф.184. – Оп.1. – Спр. 288.
9. Бюлетень Київської Окрспоживспілки. – 1928. – № 10.
10. Кооперація Сумщини. – 1928. – № 2.
11. Кооперація Сумщини. – 1928. – № 1.
12. ДАЧО. – Ф.184. – Оп.1. – Спр. 77.
13. Бюлетень Київської Окрспоживспілки. – 1928. – № 6.
14. Бюлетень Київської Окрспоживспілки. – 1928. – № 12.
15. ДАЧО. – Ф.78.– Оп.1.– Спр. 1.

Ю. В. Крамар

ПОЛІТИКА ВОЄВОДИ Г. ЮЗЕВСЬКОГО СТОСОВНО УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У комплексі проблем українсько-польських відносин міжвоєнного періоду важливим є вивчення політики Другої Речі Посполитої щодо українців, які проживали на її теренах. Серед методів асиміляційного впливу на місцеву людність важливу роль відігравала економічна політика Польської держави, в тому числі у сфері кооперації. Остання була однією із форм господарської самоорганізації українців Волині. В цьому контексті важливим є дослідження історії українського кооперативного руху на Волині у міжвоєнну добу. Вивчення і узагальнення окресленої проблеми дасть змогу глибше усвідомити економічні аспекти політики національної та державної асиміляції Польщі на Волині, методи її практичної реалізації.

Дослідженню кооперативного руху на Волині у міжвоєнний період до останнього часу приділяли недостатню увагу. Волинські історики – Р. Давидюк [1], Я. Шабала [2] – вивчали окремі аспекти проблеми. Економічні сюжети політики державної асиміляції, яку у 1928 – 1938 рр. реалізовував на Волині воєвода Г. Юзевський, не висвітлювались у вітчизняній історичній літературі. Загалом серед історичних досліджень останніх років є лише поодинокі публікації, що розкривають спробу порозуміння поляків і українців, пошуки шляхів співпраці обох народів. У цьому контексті малодослідженою залишається і проблема польсько-української співпраці у сфері кооперації на Волині у 20 – 30-х рр.

З огляду на це, автор ставить за мету проаналізувати і дати оцінку економічній політиці польської влади на Волині у міжвоєнний період, з'ясувати місце та роль української кооперації в господарському житті краю.

Упродовж міжвоєнного періоду польська державна політика щодо українців Волині зазнавала істотних модифікацій. Політика національної асиміляції, яку проводили польські націонал-демократи, призвела до різкого загострення міжнаціональних відносин на східних теренах Речі Посполитої у 1918 – 1926 рр. Українці, які становили дві третини людності краю, ставились до нової влади вороже, вважаючи її окупаційною і тимчасовою.

Неможливість цілковитої реалізації принципу національної держави, зміни у політичному керівництві Польщі після травневого перевороту 1926 року спричинили модифікацію програмних засад польської національної політики. Табір „санації" на чолі з Ю. Пілсудським вдався до тактики маневрування в українському питанні й гнучкіших засобів інкорпорації. Програма пілсудчиків у національному питанні мала на меті замінити скомпрометовану ендецьку політику примусової денаціоналізації українського населення федералістською програмою державної асиміляції [3, 154]. Її сутність полягала в тому, щоб шляхом певних поступок домогтися лояльного ставлення українців до Польської держави.

Лібералізація польської політики в українському питанні стала причиною появи так званого „волинського експерименту", реалізатором якого у 1928 – 1938 роках був воєвода Г. Юзевський. Пропонований ним курс політики в українському питанні робив поворот у бік державної асиміляції при збереженні кінцевої мети – національної асиміляції української меншини. Він передбачав толерантнішу мовну, релігійну і освітню політику, допущення українців на окремі державні й самоврядні посади, фінансову допомогу господарським інституціям, у тому числі кооперативним.

Водночас один із пунктів "волинської програми", представленої Юзевським в грудні 1929 р., передбачав ліквідацію впливів тих політичних груп, які інспірувалися зовнішніми щодо Волині осередками (Львів, Москва, Берлін): „Українська антидержавна діяльність, що направляється чинниками, ворожими Польщі, – підкреслював воєвода, – повинна бути

знищена з усією рішучістю, незважаючи на форми її вияву" [4, 15].

Важливою інституцією українського національного життя на Волині, проти якої повела наступ адміністрація Г. Юзевського, була кооперація. "Якщо мова йде про економічне життя українського населення Волині, то передусім слід зайнятися кооперативним рухом…, який упродовж кількох років залишався єдиним міцним вузлом, що пов'язував Волинь зі Львовом", – писав у 1935 р. волинський воєвода в листі до Міністерства внутрішніх справ Польші [5, 17].

На Волині кооперативний рух почав розвиватися від 1924 року. Найбільш поширеними типами кооперативів тут були землеробсько-споживчі, що об'єднувалися в асоціацію під назвою „Центросоюз", кредитні кооперативи „Центробанку", торговельні кооперативи, які входили у об'єднання „Народна торгівля". Досить високого рівня досягла молочна кооперація, що утворила асоціацію „Маслосоюз". Організація, яка об'єднувала всі українські кооперативи, наглядала за їхніми рахунками, навчала службовців та забезпечувала загальне керівництво, мала назву Ревізійна спілка українських кооперативів (далі РСУК – Ю. К.). Її центральний осередок розташовувався у Львові.

Поступово РСУК намагалася поширити свою діяльність на всі східні воєводства, де переважало українське населення, в тому числі й на Волинь. Свій інспекторат у Луцьку Ревізійна спілка заснувала у 1927 році. Він діяв на терені Волині, Полісся і Холмщини та мав на меті організацію кооперативів і кооперативних банків, проведення кооперативних курсів, контроль над діяльністю існуючих кооперативів [6, 22].

Наприкінці 20-х років XX ст. кількість кооперативів на Волині, які належали до Ревізійної спілки у Львові, швидко зросла. Якщо у 1928 році чисельність кооперативів РСУК у воєводстві становила лише 35,2 % від їхньої загальної кількості, то вже у 1929 р. – 64% [7, 7 – 8]. У 1933 році на Волині діяло 588 українських кооперативів, із них більшість – 392 – підпорядковувалася Ревізійній спілці кооперативів у Львові [8, 18]. Решта належала до польських ревізійних союзів або ж не були членами жодної з кооперативних спілок (так звані „дикі кооперативи"). У своєму звіті про соціально-економічний і політичний стан воєводства за 1933 рік Г. Юзевський зазначав, що після ліквідації „Просвіт" на Волині РСУК залишилася єдиною сильною легальною українською організацією, керівництво якої перебувало поза межами воєводства. „Це є єдиний відтинок фронту галицької експансії на Волинь" – констатував воєвода [8, 9].

Однак адміністративний апарат не наважувався на відкриту боротьбу навіть з тими українськими кооперативами, центральні осередки яких перебували у Львові, адже одним із головних гасел „волинської політики" було піднесення села через його самоорганізацію. У зв'язку з цим у 1931 році воєводська адміністрація започаткувала так звану акцію „оздоровлення відносин в українській кооперації". Вона полягала у тому, що українські кооперативи, які належали до РСУК, закривалися під приводом нібито неправильного складання звітів, порушення правил будівництва, відсутності належних санітарних умов.

До 1 червня 1933 року воєводська адміністрація ліквідувала на терені Волині 52 українські кооперативи [9, 41]. Діяльність ще 72 було призупинено. Отже, репресивна акція воєводської влади загалом охопила 124 (або п'яту частину) українські кооперативні підприємства, переважно у Кременецькому, Дубнівському, Ковельському і Луцькому повітах [10, 2]. Однак навіть такі темпи їх ліквідації Г. Юзевський вважав украй повільними, оскільки відсоток кооперативних підприємств, які належали до РСУК, з 64 у 1929 році знизився лише до 61 у березні 1933 р., тобто усього на 3 %.

Усю відповідальність за невиконання завдання, поставленого адміністрацією, воєвода покладав на старост, які, на його думку, не в усіх повітах належним чином провели акцію „оздоровлення відносин в українській кооперації". Вкотре воєвода нагадував, що „питання української кооперації на Волині повинно стати першочерговою проблемою на противагу проникненню малопольських (галицьких – Ю.К.) впливів на терен Волині" [11, 5].

Таким чином, ліквідація українських кооперативів мала не стільки економічне підґрунтя, скільки переслідувала конкретні політичні цілі, які ставила перед собою волинська воєводська адміністрація. В одному з документів, поданому воєводським управлінням міністерству внутрішніх справ у 1932 році, йшлося про ліквідацію впливів на кооперативи тих українських партій, які вороже ставилися до польської державності [10, 1].

Від середини 30-х рр. воєводська адміністрація, керована Г. Юзевським, розпочала другий етап "оздоровлення" відносин у волинській кооперації. Правовою базою для реформи українського кооперативного руху на Волині став новий закон про кооперацію, прийнятий 13 березня 1934 р., який створював можливість обмеження терену діяльності Ревізійної спілки українських кооперативів [12, 42]. У відповідь на вимоги міністерства фінансів, аби РСУК відмовилася від права ревізії українських кооперативів на Волині, Поліссі, Холмщині і Лемківщині, 29 жовтня 1934 р. представники провідних українських партій прийняли відозву до українців, що проживали в Польщі. В ній, зокрема, підкреслювалося, що ці домагання уряду обмежують свободу українського кооперативного руху і не дають можливості українцям "розвивати своє господарське життя власними силами". Відозва закликала українську спільноту й надалі єдиним фронтом боронити свої національні права, і зокрема свободу кооперативно-господарських організацій [12, 43].

Незважаючи на ці протести, наприкінці листопада 1934 р. правління РСУК отримало розпорядження міністра фінансів про вилучення українських кооперативів на Волині з підпорядкування РСУК. На підставі цього рішення 304 кооперативи на Волині позбавлялися опіки РСУК [13, Sygn.mikrof.1800/1]. Для порівняння: у 1935 р. на терені воєводства налічувалося всього 798 кооперативів [14, 37]. Львівський ревізійний союз отримав право ревізії своїх кооперативів лише на терені трьох воєводств – Львівського, Станіславського і Тернопільського. Волинські ж кооперативи віднині мали підпорядковуватися Союзу сільськогосподарських і заробітково-господарських кооперативів у Варшаві.

Союз сільськогосподарських і заробітково-господарських кооперативів у Варшаві віднині став найбільшою ревізійною спілкою на Волині. У 1938 р. він налічував 577 кооперативів різного типу, членами яких були 101862 особи [15, 21]. Частина українських кооперативів була підпорядкована Союзу споживчих кооперативів "Сполем" (Spolem), який налічував на терені воєводства близько 200 осередків.

Ці адміністративні заходи польського уряду широко коментувалися українською пресою. Зокрема, часопис "Діло" в одному зі своїх номерів стверджував, що "це є суто політична акція, яка кидає виклик на адресу всіх українців в Польщі" [16, 1]. Посол О. Луцький на запитання кореспондента "Польсько-українського бюлетня" хто на його думку є ініціатором цієї постанови, відповів, що ним є ніхто інший як воєвода Г. Юзевський: "На Волині нинішній воєвода є автором і реалізатором політики, яка полягає на тому, аби волинських українців герметично ізолювати від галицьких українців" [17, 5].

Отже, діяльність воєводської адміністрації у справі реорганізації українського кооперативного руху на Волині відображає один із методів реалізації "волинської програми". Пропаговане Г. Юзевським польсько-українське зближення передбачало, що адміністративними заходами вдасться розв'язати українську проблему на Волині як проблему регіональну. Для цього, на його думку, достатньо було відмежувати Волинь від впливів "агресивного галицького націоналізму", уособленням якого воєвода вважав, зокрема, кооперативи РСУК. Тому цілком очевидно, що ініціатором підпорядкування українських кооперативів польським ревізійним союзам був воєвода Г. Юзевський.

Реорганізація кооперативного руху на Волині полягала не лише у підпорядкуванні кооперативів РСУК ревізійному Союзові у Варшаві, а й у створенні якісно нового типу кооперації. "Нині, – писав у 1937 р. воєвода, – загальноприйнятою засадою кооперативного руху на Волині є засада змішаної польсько-української кооперації" [5, 17]. Наприкінці 1932 р. на терені воєводства з'явилися перші осередки нового господарсько-споживчого союзу "Гурт". Центральне правління цього союзу розташовувалося в Луцьку. "Гурт" повинен був реалізувати засади змішаної польсько-української кооперації. Відповідно до статуту "Гурту", мовами діловодства організації були польська і українська.

Організаційні збори цього кооперативу відбулися в Дубно в грудні 1932 р. [1, 65]. У статуті Волинського союзу "Гурт" зазначалося, що метою цієї господарської інституції є "задоволення потреб його членів шляхом поліпшення ефективності господарювання" [18, 10]. На практиці досягти реальних результатів не вдалося. Волинський союз "Гурт" займався, головним чином, споживчою кооперацією, а це була лише частина господарської праці на селі.

На чолі нового кооперативного союзу став сенатор Іоахім Волошиновський – один із найближчих співпрацівників воєводи Г. Юзевського. Мережа кооперативів "Гурт" зростала досить швидко у всіх повітах воєводства, навіть віддалених. За чотири роки (1933 – 1937 рр.) кількість його осередків зросла до 120, а їх членами було 19447 осіб [5, 19 – 20]. Характерно, що процес становлення кооперативних підприємств "Гурту" проходив паралельно з ліквідацією останніх кооперативів РСУК на Волині.

Кооперативна спілка "Гурт" мала значну фінансову підтримку воєводської адміністрації. У 1936 р. для підтримки цього кооперативного союзу уряд виділив 50 тис. злотих [19, 8]. Власне Г. Юзевський і не приховував цього, заявивши на з'їзді старост Волинського воєводства у 1936 р., що „наша тактика повинна полягати на підтримці "Гурту", бо чим сильнішими він буде, тим сильнішим буде тріумф засади змішаної кооперації" [20, 9]. Не випадково, що функції головних організаторів місцевих осередків "Гурту" найчастіше виконували представники державної адміністрації. Наприклад, серед осіб, які підписували декларації районної філії кооперативу "Гурт" у Луцьку, були Юлія Юзевська – дружина воєводи, директор місцевої філії сільськогосподарського Банку, Голова окружного земельного управління, віце-воєвода, волинські посли проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом. До того ж "Гурт" обслуговував виключно власних членів.

Цілком очевидно, що новий тип змішаної польсько-української кооперації мав стати ще одним інструментом реалізації політичної концепції волинського воєводи, спрямованої на розбиття єдності українців Галичини і Волині. На користь цього аргументу говорить той факт, що, незважаючи на значні субсидії, які виділяла воєводська адміністрація для підтримки кооперативів "Гурт", це підприємство залишалось економічно збитковим. У 1936 р. заборгованість "Гурту" становила 366 тис. злотих. Тому не дивно, що вже у 1938 р. керівництво союзу вело переговори з воєводською адміністрацією, центральними польськими властями, кооперативними установами у Варшаві про об'єднання "Гурту" з польськими союзами [2, 432]. Наприкінці 1938 р. І. Волошиновський заявив про об'єднання Волинського союзу "Гурт" із Варшавським союзом рільничих і заробково-господарчих кооперативів. У Варшаві було підготовлено проект відповідної угоди, за якою Варшавський і Волинський союзи об'єднуються, а "Гурт" підлягав ліквідації.

Таким чином, у 1939 р. Волинський кооперативний союз "Гурт", проіснувавши близько 5 років, припинив своє існування. Слід зазначити, що ліквідація Волинської кооперативної спілки навряд чи диктувалася лише господарсько-економічними причинами. Рішення польської влади щодо "Гурту" було продиктовано, здебільшого, політичними міркуваннями й цілком відповідало основним засадам національної політики Польщі щодо українського населення краю.

У 1935 – 1939 рр. у національній політиці "санації" відбувся різкий поворот вправо: утвердилася нова концепція, яка в сучасній польській історіографії окреслюється як "політика зміцнення польськості Речі Посполитої" або "політика модифікованого націоналізму і національно-державної асиміляції". За цих умов політика польсько-українського зближення на Волині, яку проводила адміністрація Г. Юзевського, почала виявляти свою неспроможність і безперспективність. З боку урядових чиновників звучали голоси про необхідність усунення Г. Юзевського з посади воєводи і зміни курсу державної

політики на Волині. В квітні 1938 року Г. Юзевський змушений був піти у відставку.

Після відставки Г. Юзевського нова волинська адміністрація на чолі з О. Гауке-Новаком своїм головним завданням проголосила "прискорення процесу полонізації воєводства" [21, 6]. Про це було заявлено в опрацьованій нею і затвердженій міністерством внутрішніх справ Польщі новій "Програмі державної політики Польщі на Волині". В цьому контексті у всіх сферах політичного, економічного, культурно-освітнього життя належало забезпечити провідну роль польського елементу. За таких умов подальше толерування політики "польсько-української співпраці", в тому числі в економічній сфері, втрачало будь-який зміст. Ліквідація кооперативної спілки "Гурт" стала ще одним виявом "політики зміцнення польської присутності" на Волині.

Отже, кооперативний рух на Волині був помітним явищем у господарсько-економічному житті регіону міжвоєнної доби. Українська кооперація від заснування розвивалась як національно-господарське явище, сприяла задоволенню не лише господарських, а й духовних та культурних потреб місцевого населення. Окрім того, у волинських умовах кооперативи мали помітний вплив і на українське політичне життя. Політизація кооперативного руху на Волині була відчутною – 85 відсотків усіх українських кооперативів перебували під впливом право- та ліворадикальних партій. Це значною мірою зумовлювало негативне ставлення воєводської адміністрації до українського кооперативного руху.

Політика польської влади на Волині стосовно української кооперації полягала у тому, щоб позбавити її "національного ґрунту", зробити її знаряддям асиміляції непольського населення краю. Після ліквідації українських кооперативів, які належали до львівської Ревізійної спілки українських кооперативів, з ініціативи волинського воєводи Г. Юзевського у 1933 р. в краї з'явився новий місцевий тип кооперативів – "Гурт". Нова кооперативна спілка повністю поділяла засади "волинської політики" Г. Юзевського, реалізовуючи гасла "польсько-української співпраці".

Новий тип змішаної польсько-української кооперації мав стати ще одним інструментом реалізації політичної концепції волинського воєводи, спрямованої на розбиття єдності українців Галичини і Волині. Однак економічна рентабельність нового підприємства виявилася низькою, що й зумовило його закриття у 1939 р. Ліквідація польсько-української кооперативної спілки була значною мірою зумовлена й тим, що наприкінці 1930-х рр. польський уряд, виконуючи програму зміцнення польської присутності на східних теренах Речі Посполитої, розпочав відкриту примусову асиміляцію українського населення. Це остаточно перекреслювало ідею польсько-українського зближення і означало кінець "волинського експерименту".

1. Давидюк Р. Кооперативно-господарська діяльність Волинського Українського Об'єднання // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк. – 1998. – Випуск 3.
2. Шабала Я. Розвиток сільськогосподарської кооперації на Волині у складі Польщі (1921–1939 рр.) Кооперативний союз "Гурт" // Україна-Польща: історія і сучасність. – Київ, 2003.
3. Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowociowej wiadz polskich po przewrocie majowym // Dzieje Najnowsze. – 1972. – Z. 3.
4. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 544.
5. «Woiyc-czerwiec 1937». Sprawozdanie H.Jyzewskiego obrazuje sytuacje Wojewydztwa Woiycskiego. – Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Dzial Rkkopisyw (далі – BUW, DR). – № akc. 1549.
6. ДАВО. – Ф.46. – Оп. 9а – Спр. 287.
7. Sprawozdanie z iycia mniejszoci narodowych za paidziernik, listopad i grudziec 1929 r. – BUW. – Sygn. mikrof.1190.
8. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 3. – Спр. 3.
9. ДАВО. – Ф. 46. – Оп.9. – Спр. 2030
10. Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Spraw Wewnktrznych, UrzNd Wojewydzki Woiycski (далі – AAN, MSW, UWW). – Sygn.1054.
11. AAN, MSW, UWW. – Sygn. 1037.
12. Sycz M. Spyidzielczoвж ukraicska w II Rzeczypospolitej a nowelizacja ustawy o spyidzielniach (1934) // DN. – 1992. – № 4.
13. AAN, MSW, UWW, Sygn. mikrof. 1800/1.
14. Sprawozdanie H.Jyzewskiego obrazujNce sytuacje Wojewydztwa Woiycskiego, listopad 1935. – BUW. – DR – № akcii 1549.
15. ДАВО. – Ф.46. – Оп.9. – Спр.4217.
16. Діло. – 29 жовтня 1934. – № 290.
17. Biuletyc Polsko-Ukraicski. – 15.11.1934 – № 47.
18. ДАВО. – Ф.198. – Оп.1 – Спр. 3.
19. ДАВО. – Ф. 46. – Оп.9. – Спр. 3862.
20. ДАВО. – Ф.46. – Оп.9 – Спр. 3251.
21. ДАВО. – Ф.46. – Оп.9. – Спр. 4671.

Г. Т. Капустян

ЗЛАМ НЕПу

Відхід держав, що утворилися на терені колишнього Радянського Союзу, від радянської системи управління, формування засад демократичного розвитку, потребує врахування історичного досвіду минулого. У цьому контексті значний науковий інтерес становить нова економічна політика, яка знаменувала собою перехідний стан у черговому етапі радянського переломного часу. У сучасних умовах важливо не тільки осмислити принципи НЕПу, але й значущість політичного чинника в його згортанні й утвердженні сталінської моделі "соціалізму". Формування останньої підкреслюють стенограми пленумів ЦК ВКП(б) 1928 – 1929 рр., які були нещодавно повністю опубліковані й стали доступні широкому загалові.

Творчий колектив учених-істориків проекту "Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание (1927 – 1939). Документы и материалы" дійшов висновку щодо необхідності оприлюднити стенограми пленумів ЦК ВКП(б) 1928 – 1929рр. [1, 7 – 67]. Інші аспекти проблеми зламу НЕПу: запровадження надзвичайних заходів і їх наслідки [2, 74 – 82], вплив НЕПу на масову свідомість міського населення в перехідну сучасну епоху [3], згортання НЕПу і радянська політична система [4, 282 – 304] – були предметом спеціальних досліджень.

Однак період згортання НЕПу на прикладі українського села не став предметом глибокого вивчення, що і є метою цієї статті. Розтаємничення архівних партійних документів дає можливість розкрити процес формування державної політики стосовно українського села в період згортання НЕПу. Стенограми пленумів ЦК ВКП(б) відтворюють позиції більшовицьких лідерів щодо українського села, динаміку боротьби у вищому ешелоні політичної влади. Злам НЕПу і формування культу особи Й. Сталіна яскраво віддзеркалює хроніка стенографічних звітів пленумів ЦК ВКП(б) 1928 – 1929 рр.: об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (6 – 11 квітня 1928 р.), Пленуму ЦК ВКП(б) (4 – 12 липня 1928 р.), Пленуму ЦК ВКП(б) (16 – 24 листопада 1928 р.), Об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (16 – 23 квітня 1929 р.), Пленуму ЦК ВКП(б) (10 – 17 листопада 1929 р.).

Хлібозаготівлі залишалися основним вектором, який визначав спрямування політичної ситуації в радянській державі. Головним доповідачем питання "Хлібозаготівлі поточного року і організація хлібозаготівельної кампанії на майбутній рік" квітневого (1928 року) пленуму ЦК ВКП(б) був нарком внутрішньої і зовнішньої торгівлі А. Мікоян. Свій виклад питання він розпочав із характеристики стану всього радянського хлібофуражного балансу. Логіка доповідача ґрунтувалася на довільних твердженнях: "Валовий збір хліба в поточному році менший, за минулорічний збір на 120 млн. пуд і більший від позаминулого на 110 млн. пуд." [5, 37]. Український хліб посідав пріоритетне місце в планах сталінських хлібозаготівель. А. Мікоян з цього приводу відзначав: "Хід заготівель України і зусилля, які партія застосувала там, забезпечать не тільки виконання плану хлібозаготівель, але і деякі перевиконання цього плану [5, 45].

Надзвичайні заходи мали бути втілені. Доповідач характеризував їх за трьома групами: „екстраординарні" (із застосуванням 107 статті), „нормальні", „перегини" [5, 47]. Твердженьіз вуст основного доповідача про те, що командно-репресивні методи в боротьбі за хліб все більше опановують хлібозаготівельний простір, було достатньо. Водночас чітко визначеної позиції щодо долі НЕПу не висловлювалося: „Я вважаю, що навіть екстраординарні заходи, яких ми застосовували, вони не означають ні скасування непу, ні скасування нашої економічної політики. Тому, – говорив він далі, – питання стосується тільки … підпорядкування непу пролетарській державі, підпорядкування розпорошених селянських господарств і приватного капіталу [5, 49]. Професор В. Данилов стверджував, що А. Мікоян заперечував сам собі „оскільки підпорядкування селянських господарств державі – ознака саме „воєнного комунізму" і означає відхід від непу" [5, 25].

В обговоренні доповіді А. Мікояна звучало занепокоєння хлібозаготівельною проблемою, методами її проведення, але щодо зміни курсу „генеральної лінії", скасування надзвичайних заходів питання не ставилося (Чубар). Я вважаю, що зараз ми не можемо ще остаточно підвести політичні підсумки проведених кампаній і повністю урахувати наслідки наших ляпсусів і всіх наших перекручень... Ми сильно зачепили середняка, і частина бідноти пішла за агітацію куркуля" [5, 94 – 95].

Лейтмотивом квітневого пленуму залишалася внутрішня суперечливість прийнятих рішень, які одночасно і засуджували перекручування, і жорстко підкреслювали вимоги забезпечити виконання хлібозаготівельних планів, що були не під силу селянам.

У доповіді А. Мікояна на липневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б) часто звучало оскарження політики „надзвичайних" заходів „перетворення екстраординарних заходів і адміністративного натиску в постійну партійну політику" [6, 195]. Українських більшовиків турбувало коло питань, пов'язаних із ціновою політикою, доцільність проведення хлібозаготівель „звичайними методами" (Чубар) [6, 220, 222]. Петровський „просив Москву, щоб вона зменшила наряд заготовок, тому що неможливо їх виконати" [6, 279]. Л. Каганович зробив спробу пояснити причину „труднощів" із хлібозаготівлями через куркульський хлібний страйк [6, 281]. Однак далі

Л. Каганович сам собі суперечив, стверджуючи, що в перший період хлібозаготівельної кампанії спостерігалися нерозуміння і навіть розгубленість бідноти, що були викликані нерозумінням причин нашого натиску (курсив наш – Г.К.). Отже, примус у хлібозаготівлях застосовувався не тільки до куркулів, але й до бідноти. Економіка з цього часу жорстко підпорядковувалася політиці: «Служба економічної політики пролетарської держави підпорядковує всі функції держапарату, ось чому не можна впадати в крайність і нехтувати застосування, в певній мірі, адміністративно-політичний вплив в економіці», – зазначав Л. Каганович [6, 283].

Вершиною двозначного трактування думок учасників пленуму стали виступи Й. Сталіна і М. Бухаріна. Перший однозначно жорстко окреслював місце селянина в системі соціальної розбудови: „Із селянством у нас така справа: воно сплачує державі не тільки звичайні податки, прямі і непрямі; але воно ще переплачує на порівняно високих цінах на товари від промисловості – це по-перше, і недоотримує на цінах на сільськогосподарські продукти, це по-друге. Це є додатковий податок на селянство в інтересах підйому індустрії, яка обслуговує всю країну, в тому числі і селянство. Це є щось подібне до „данини", щось схоже на надподаток" [6, 354] (виділення і підкреслення – автора).

М. Бухарін: «З цього питання повинна бути у всієї партії повна ясність, і ми повинні сказати так: ми зараз повинні зняти надзвичайні заходи, які історично оправдані і до яких ми абсолютно правильно застосували. Ми повинні зняти надзвичайні заходи, тому, що вони переросли самих себе, вони зжили себе історично. З іншого боку, політично вони дають надзвичайно різкий, великий, але, на жаль, негативний ефект, сварячи нас зі все більш широким колом селянства [6, 379] (підкреслення – автора).

Прийнята резолюція липневого пленуму ЦК ВКП(б) відображала бухарінську позицію: „Увага партії повинна бути направлена в майбутній хлібозаготівельній кампанії на те, щоб провести заходи, які ліквідують ці мінуси і помилки і які б виключали необхідність застосування надзвичайних заходів".

Негайна ліквідація практики обходу дворів, незаконних обшуків й інших порушень революційної законності.

Негайна ліквідація всіх і всіляких рецидивів продрозкладки і знищення яких би то не було намагань закриття базарів, із забезпеченням максимально гнучких форм регулювання торгівлі з боку державних органів.

Підвищення цін на хліб [6, 591].

„Сталінська революція згори" після липневого пленуму ЦК ВКП(б) лише трохи уповільнила темпи, – зазначав професор В. Данилов. – І хоча після пленуму багато хто із потерпілих від 107 статті й інших екстраординарних заходів повернулися додому і навіть повернули частину конфіскованого майна, вони не могли повною мірою відновити своє господарство. Заготівельні ціни на хліб були підвищені не настільки, щоб компенсувати зниження товарності селянського господарства в зв'язку зі скороченням урожаю зернових у 1928 р. і тим самим гарантувати село від нової хвилі надзвичайщини" [6,19].

Й. Сталін зосереджує головну увагу на політичних інтригах, спрямованих на консолідацію просталінських політичних сил, з метою дискредитування „правих". Арсенал заходів такої політики становили: листування з тими, хто коливався, підготовка атаки на ядро московської більшовицької організації, а згодом усунення її лідера Угланова, публікація на сторінках „Правды" статей, які засуджували позицію „правих".

Доповіддю Рикова відкривався листопадовий (1928 р.) пленум ЦК ВКП(б), присвячений аналізу основних проблем у розвитку народного господарства, шляхів і засобів їх подолання. Головною умовою останніх була протидія „надзвичайщині", збереження і розвиток НЕПу як системи відносин у багатоукладній економіці [7, 38 – 45].

С. Косіор, на якого Й. Сталін покладав місію згуртування особистих прихильників, виступив від імені українських більшовиків: „На прикладі цього року ви всі бачите, яке колосальне, вирішальне значення в нашому загальногосподарському становищі має українське господарство, зокрема сільське зернове господарство". М. Бухарін, аналізуючи розстановку політичних сил, зауважував: „Українців Сталін зараз купив, прибравши Кагановича з України" [6, 23]. С.Косіор оприлюднив позицію української більшовицької організації щодо „правих". По-перше, він підтримав сталінську позицію стосовно загострення класової боротьби у міру просування країни по соціалістичному шляху; по-друге, підкреслював важливість боротьби з „правим" ухилом, пропонуючи у зв'язку з цим провести „ідеологічне щеплення, яке ми зробили стосовно троцькізму"; по-третє, він наголошував на необхідності боротьби з тими, хто сповідував непівські принципи; по-четверте, критикував позицію тих, хто був за скасування надзвичайних заходів [7, 119].

Протягом останніх двох років загрозливо зменшувався валовий збір хліба в Україні, що підкреслював Чубар: у 1926/27 р. він становив 1 млрд. 23,6 млн. пуд., в 1927/28 р. – 799,9 млн., тобто на 323 млн. пуд. менше [7, 171]. Україна потребувала на майбутню посівну кампанію допомоги насінням і матеріальними ресурсами для відновлення посівних площ. Вже восени 1928 року сільське населення України скоротило рівень споживання харчів: у Лісостепу на 5 %, у Степу на 15 %, споживання жита і пшениці по Лісостепу скоротилось на 10 %, а в Степу – на 30 % [7, 175]. Дискусії на Пленумі стосовно позиції „правих" і Й. Сталіна не вийшло. Генсек виступав за продовження натиску на селян задля виконання хлібозаготівельних планів, не зупиняючись перед застосуванням заходів екстраординарного впливу [7, 208, 213].

Квітневий (1929 року) пленум ЦК ВКП(б) яскраво підкреслив розмежування ідейних позицій у середовищі вищого політичного керівництва: Бухарін, Риков, Томський, Угланов, Фрумкін, їхні однодумці – „праві" – відстоювали НЕП, з одного боку; з іншого – ті, кого консолідував Й. Сталін навколо себе – прибічники створення командно-адміністративної системи. Пленум засудив „погляди групи тов. Бухаріна", зняв Бухаріна і Томського з посад, які вони обіймали" („Правда", Комінтерн, ВЦРПС), попередивши, що в разі порушення постанови пленуму ЦК вони будуть негайно виведені з Політбюро. Здійснився політичний розгром групи Бухаріна, Рикова, Томського та їхніх прихильників, тим

самим значною мірою було розв'язано руки сталінської більшості в Політбюро.

Остаточна розправа не забарилася в часі. Карколомний листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) розпочав обговорення доповіді „Контрольні цифри народного господарства 1929/30 рік", виголошеної Крижановським. Голова Всеукраїнського ЦВК, кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б) Г. І. Петровський, даючи оцінку „правого ухилу", порівняно з іншими учасниками обговорення, був найменш категоричним. Він швидше намагався зрозуміти Бухаріна, Рикова, Томського, аніж засудити: „Я не належу до „правоїдів", так, як це було, скажімо, в мене, коли ми билися з троцькістами чи з новою опозицією – Зінов'єва, Каменєва, коли стінка на стінку пішла і сутичка була, так би мовити, солідна... Інша справа тепер, коли ми боремося з правим ухилом, котрий для партії і поза неї небезпечний в дійсності, у нього слабі сили... Послідовники правого ухилу – це наша ... комуністична молодь, яка навколо тов. Бухаріна зорганізувалась, зжилась. Товариські стосунки перетворились на приятельські, і тепер вони із цього зачарованого кола не можуть вискочити" [8, 73 – 74].

Близький був до істини Г. Петровський, описуючи хлібозаготівлі в Україні: „...наші хлібозаготівлі пішли вперед тому, що їхня організація була поставлена на бойову ногу... Ми багато в чому зобов'язані організаціям нашої сільські бідноти – КНС на селі. Опираючись на них, ми брали хліб у куркуля. Водночас слід зазначити на початку нашої роботи великий промах, що спочатку хлібозаготівлі йшли самопливом від середняків і бідноти, і тільки в останній фазі розвитку почали ми тиснути на куркуля, і, звичайно, вийшла більш загострена класова боротьба, з доволі великою втратою для селянського активу. Стріляли в голів сільрад, голів комітетів незаможних селян та інших активістів. Але коли подивитись, скільки ж постраждало куркулів, то виходить близько 1,5 %. Коли приїздили на село, то зі скаргами приходять один-два куркулі і скаржаться на надзвичайне чи „експертне" обкладання" [8, 72 – 73]. Можливо, певною мірою, лояльна позиція Г. Петровського вселила сподівання у Бухаріна і його прихильників щодо можливої підтримки декого із членів ЦК. Однак після категоричної оцінки правої позиції Орджонікідзе почулися звинувачення на їхню адресу, пересипані вульгарними репліками і роздаваннями ярликів. С. Косіор, як свідчать стенограми пленумів ЦК, часто коментував виступаючих, перебивав їх [8, 169].

Сталінський виступ був пронизаний самовпевненістю, вождівською категоричністю суджень і характеристик. Останні пересипалися генсеківськими „перлами": „...як могло так статися, що такі незвичайні товариші виявилися на мілині, виявились лідерами правих ухильників, виявилися в становищі збанкрутілих політиків, здібними написати такий „ублюдок", як заяву трьох?" [8, 261].

Представники вищого компартійно-радянського керівництва задля красного слівця не гребували „багатством" „великого могучего русского язика", оперуючи, на їхню думку термінологією вульгарної лексики. Косіор з метою принизити прибічників „правого ухилу" говорив таке: „...наклеп, котрий розводять праві, не тільки потрібно спростовувати, а прямо таврувати як злочин проти партії" (підкреслення – автора).

Мікоян. Важко знайти пристойний вислів.

Косіор. Важко навіть знайти досить міцний вислів.

Петровський. А ти українською.

Косіор. Російською, знаєте, якось міцніше завжди виходить, російська мова в такому разі має безумовну перевагу" [8, 388].

Із надзвичайним більшовицьким пафосом виголосив Косіор „Доповідь ЦК КП(б)У про роботу на селі". Впевнений, він розпочав із того, що „на фоні розгорнутих тут проблем і завдань у галузі сільськогосподарської колективізації моя доповідь може бути після всього того, про що тут говорилося..., досить яскравою ілюстрацією правильності взятого нами курсу великого масштабу роботи в галузі сільського господарства" [8, 385]. І незважаючи на „виключно складну класову обстановку в українському селі" [9, 388], на продовольчі труднощі, люди споживають ячмінний хліб уже два роки, незважаючи на всі намагання „правих" довести незаконні застосування надзвичайних заходів під час проведення хлібозаготівельних кампаній і форсованих темпів колективізації. С. Косіор наполягає на доцільності збереження примусових хлібозаготівель різного підвищення відсотка колективізованих господарств [8, 389, 405]. С. Косіор закінчував доповідь, висловлюючи тверду впевненість у подоланні перешкод на шляху до соціалістичної перебудови сільського господарства, яку „ми повинні, чого б це не коштувало, вирішити і вирішимо уже найближчим часом" [8, 407].

У резолюції пленуму ЦК ВКП(б) на доповідь С. Косіора підкреслювалася пріоритетна роль українського хліба в загальносоюзному обсязі, ставилося завдання підвищити урожайність зернового хліба в Україні на 35 %, здійснити перехід індивідуального селянського господарства на колективні рейки ... більш посиленим темпом, показати приклад іншим республікам. Резолюція застерігала враховувати виключно складну ситуацію в українському селі, значне загострення класової боротьби й особливу активність куркульства. Куркуль є злісним ворогом наших заходів у галузі колективізації, хлібозаготівель і т. ін., ці заходи можливо проводити тільки проти куркуля, тільки в боротьбі з ним [8, 562 – 564]. Утверджувалася лінія на нищення господаря селянина-власника.

Втілення цієї директиви в дійсність розпочне не бачену раніше руйнацію господарчих, суспільних і духовних сфер життя українського села. Розкуркулення українського села торуватиме шлях радянсько-більшовицькому режиму до масової примусової колективізації. Задум сталінського політичного блоку щодо проведення експерименту „соціальної інженерії" над суспільством, не обтяженого надалі непівськими принципами, відтепер втілюватиметься безперешкодно. Виведення М. Бухаріна зі складу Політбюро для Й. Сталіна означало безальтернативне сприйняття „генеральної лінії", оскільки "праві" отримали остаточну поразку в боротьбі з групою Й. Сталіна. Настала епоха „великого перелому", трагічні наслідки якої позначаться на долях мільйонів людей.

При подальшому ознайомленні зі стенограмами пленумів ЦК ВКП(б) 1928 – 1929 рр. з'ясовується низка

моментів, яків перспективі заслуговують на спеціальне наукове дослідження. Зокрема, це історія нищення хуторів при здійсненні примусових хлібозаготівель; опозиція „генеральній лінії" у низових партосередках; мовний рівень представників вищого політичного керівництва тощо. Є сподівання на те, що такі вагомі аспекти історичних подій неодмінно знайдуть своїх дослідників.

1. Данилов В.П. (Истоки и начало деревенской трагедии) // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927 – 1929. Документы и материалы. В 5 т. (Т. 1. Май 1927 – ноябрь1929) / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг. – М.: РОССПЭН, 1999.
2. Голанд Ю. Кризисы, разрушившие НЭП. Валютное регулирование в период НЕПа. Изд. – 2-е, доп. – М.: Фонд экономической книги "Начала", 1998.
3. Ибрагимова Д.Х. НЭП и перестройка. Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку. – М.: Памятники исторической мысли, 1997.
4. Гимпельсон Е.Г. НЭП и советская политическая система в 20-е годы – М.: Издательство Института российской истории РАН, 2000.
5. Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928 – 1929 гг.: В 5 т. – Т. 1. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВК(б) 6-11 апреля 1928 г. / Ред. коллегия тома: В. П. Данилов, О. В. Хлевнюк (ответ. редакторы), Н. В. Муравйова, Н. А. Сидоров. – М.: МФД, 2000.
6. Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928 – 1929 гг.: В 5 т. – Т. 2. Пленум ЦК ВКП(б) 4 – 12 июля 1928 г. / Ред. коллегия тома: В. П. Данилов, О. В. Хлевнюк, А. Ю. Ватлин (ответ. редакторы), Е. Е. Кирилова, Л. Н. Малашенко. – М.: МФД, 2000. Введение // Как ломали нэп... Т. 2.
7. Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928 – 1929 гг.: В 5 т. – Т. 3. Пленум ЦК ВКП(б) 4 – 12 июля 1928 г. 16 – 24 ноября 1928 г. / Ред. коллегия тома: В. П. Данилов, О. В. Хлевнюк (ответ. редакторы), И. М. Закомолкина, В. С. Леванович. – М.: МФД, 2000.
8. Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928 – 1929 гг.: В 5 т. – Т. 5. Пленум ЦК ВКП(б) 10 – 17 ноября 1929 г. 16 – 24 ноября 1928 г. / Ред. коллегия тома: В. П.Данилов, О. В. Хлевнюк (ответ. редакторы), М. С. Астахова, Г. В. Горская. – М.: МФД, 2000.

О. В. Десятніков

ОПЛАТА ПРАЦІ НАЙМАНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ В ІНДИВІДУАЛЬНИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПу

Сучасні трансформаційні процеси аграрного сектору вітчизняної економіки вимагають звернення до попереднього, схожого за своїми умовами історичного досвіду регулювання виробничих відносин на селі. Період НЕПу постає чітким прикладом переходу від командно-адміністративних до ринкових умов господарювання, вивчення якого є важливим як з наукового, так і з практичного поглядів. Зокрема, без дослідження умов праці найманих робітників неможливо відтворити цілісну картину аграрних відносин та соціально-економічного становища селянства 20-х років XX ст. На сучасному етапі завдання побудови соціально орієнтованої держави передбачає створення належного рівня оплати праці безпосереднього виробника. Тому попередній практичний досвід може слугувати значною допомогою у справі уникнення прорахунків та помилкових рішень.

Радянською історіографією питання оплати наймитської праці у сільському господарстві вивчалися у контексті соціально-економічного становища селянства та розвитку виробничих відносин. Серед доробку радянських істориків окремо необхідно виділити праці В. П. Данилова [1; 2; 3], де поряд із вивченням питань умов праці наймитів частково досліджено і питання заробітної плати. Вивченню теми найманої праці у сільському господарстві власне України присвячено роботу С. Р. Ляха [4], що вийшла друком 1990 р. Автор приділив значну увагу питанню оплати праці, хоча він не уникнув класового підходу та тенденційності. На сучасному етапі окремі аспекти цієї теми висвітлено у працях В. В. Калініченко [5], С. В. Кульчицького [6], О. Пиріг [7] та інших дослідників.

Таким чином, окреслена нами тема вивчалася крізь призму класового підходу, наголошення на виключно експлуататорському способі використання наймитської праці заможним селянством. Тому метою статті є незаангажоване вивчення проблеми оплати праці найманих сільськогосподарських робітників в індивідуальних селянських господарствах України в період НЕПу.

Оплата праці була основним критерієм умов найму сільськогосподарських робітників.

Важливо відзначити, що для періоду 1921 – 1923 рр. в оплаті найманої праці домінували натуральні форми, про що може свідчити анкетування місцевих партійних організацій восени 1922 р. [8, 2 – 247; 9, 1 – 136; 10, 2 – 89]. Часто в анкетах трапляється вказівка просто „продуктами", тобто праця могла оплачуватися фактично будь-якими продуктами харчування, наявними у господарстві наймача, наприклад картоплею [11, 23]. Значно частіше ж платили „хлібом", як правило, житом, хоча й існували окремі випадки оплати праці пшеницею.

Рідше, окрім продуктів харчування, частину плати наймити могли отримувати одягом та взуттям. Це стосувалося переважно річних наймитів. Наприклад, на Житомирщині восени 1923 – навесні 1924 рр. заробітна плата на 60 – 65 % сплачувалася одягом і мала біль-менш сталий рівень [12, 43]. Існували випадки оплати наймитської праці й іншими промисловими товарами. Наприклад, на Полтавщині за річний строк найму робітник отримував 25 аршин полотна [8, 53]. Це явище можна пояснити передусім збідненням селянства та частою відсутністю елементарних предметів побуту. Як правило, одяг, взуття та інші речі вжитку мали значення другорядного доповнення до основної оплати.

З іншого боку, селянам було невигідним і отримувати плату грошима, а потім купувати за них промислові товари через віддаленість ринків та зростаючу дорожнечу (до 1924 р. існувала невпорядкованість грошового обігу). До середини 1922 р. радянський карбованець був знецінений приблизно у 5-6 млн. раз і, відповідно, купюра у 50000 крб. (чи 5 крб. зразка 1922 р.) мала купівельну спроможність дореволюційної копійки [13, 75]. Тримати заощадження у грошових знаках селянству було не лише невигідно, але й збитково, тому селянство часто не тільки утримувалося від продажу

продуктів, але й саме їх купувало, бажаючи позбутися знецінених грошей [14, 23].

Однак натуральна оплата праці у перші роки непу спричинювалася здебільшого не відсутністю стабільної грошової одиниці, а через великий неврожай 1921 – 1923 рр. та спричинений ним голод.

Голод зумовив велику пропозицію праці, а отже, і низькі ціни на робочі руки у сільському господарстві. Бажаючи вижити, голодуючі йшли в найми на найгірших умовах. Наприклад, Мелітопольський повітовий комітет КП(б)У повідомляв 1922 р.: „Оцінка найманої праці наймізерніша, засобами оплати праці служать продукти харчування, що доходять своєю якістю до сурогатів включно, а також здійснюються оплати об'ємним фуражем, необхідним для збереження живого реманенту. Таке знецінення праці пояснюється тим, що пропозиція праці занадто більша порівняно з попитом" [9, 124]. Голод давав щось подібне до поденної плати – „роботи за прокорм" [10, 5].

Відсутність твердої валюти, загальне збідніння селянських господарств унаслідок бойових дій 1914 – 1920 рр., політика „воєнного комунізму" та голоду, аграрне перенаселення зумовлювали відсутність сталого розміру заробітної плати у сільському господарстві України 1921 – 1923 рр. Розмір зарплати різнився не лише між окремими географічними регіонами, губерніями, але й у межах одного повіту чи навіть між окремими наймачами одного села. Визначені ставки були відсутні – все залежало від особи наймита, міцності наймаючого господарства, особистої домовленості сторін тощо. Тому для 1921 – 1923 р. можемо визначити лише найбільш поширені розміри оплати праці. Так, на Полтавщині за сезон жнив робітникові платили від 8 до 15 пудів зерна, хоча траплялися випадки виплати до 25 пудів [8, 2 – 247]. На Харківщині дорослому робітникові належало за літо 15-20 пудів хліба, перебуваючи на господарському утриманні [11, 23]. У Чернігівській губернії 1923 р. наймит міг заробити максимум 2 пуди жита за місяць на хазяйській квартирі, харчах та одязі, у Катеринославській – від 1 до 1,5 пуда жита за робочий день влітку, у Подільській – 1 пуд [15, 74]. На Одещині наймити заробляли від 12 до 23 пудів за сезон, залежно від міцності господарства [16, 22]. На Житомирщині оплата житом становила приблизно у 60 % випадків до 4 пудів на місяць [12, 43]. Приймаючи за норму споживання 17 пудів хліба у зерні на душу населення в рік [17, 52], такі заробітки можна вважати прийнятними. Однак, якщо взяти до уваги, що у 20-х роках XX ст. пересічна селянська родина складалася з 5 осіб, з яких лише двоє працювали (а якщо були малі діти, працював лише один із батьків), визначеної суми заробітку для багатьох родин було замало.

Вдале проведення грошової реформи 1922 – 1924 рр. стимулювало скорочення натуральних форм оплати праці. Якщо у 1924 р. працю наймитів оплачували майже виключно натурою, то вже у 1925 р. наймитам платили грошима пересічно по Україні у 44,9 % випадків [18, 56]. Грошова форма оплати праці була поширенішою у Степу, що можна пояснити більшою товарністю господарств цього регіону. Так, за даними статистичної обробки трудових договорів 1925 р., у Степу натурою отримували зарплату 17,6 % від загальної чисельності наймитів одноосібних господарств, а у Лісостепу – 42,7 %. Самими грошима платили у 62,6 % випадків у Степу та у 35 % випадків у Лісостепу. Загалом по Україні натуральна оплата праці у 1925 р. траплялася у 33,7 % випадків, змішана (гроші та натура) – у 18,8 % [18, 56]. 1927 р. грошима отримували зарплату 45,7 % сільськогосподарських наймитів, у 1928 р. – 48,8 % [19, 56 зв.]. Отже, важливо підкреслити, що, незважаючи на збільшення ролі грошей в оплаті праці сільськогосподарських наймитів, натуральна оплата праці залишалася ще досить поширеною, до кінця НЕПу так і не поступившись грошовій.

При змішаній оплаті праці гроші та натура (продукти харчування та речі вжитку) становили майже однакові частини з невеликою перевагою частки грошей. Винятком були лише степові райони, де порівняно з іншими регіонами грошова частка зарплати була меншою. Тут більша частина зарплати виплачувалася грошима лише тим наймитам, які наймалися на хазяйських харчах та одязі. У той час, коли в інших регіонах у складі натуральної оплати речі вжитку становили більшу чи рівну частку з продуктами харчування, у Степу наймити отримували зарплату майже виключно продуктами.

Розмір складових частин зарплатні змінювався залежно від того, чи наймався робітник на хазяйських харчах та одязі, на хазяйських харчах і своєму одязі, чи на своїх харчах і своєму одязі. Якщо у перших двох випадках частка речей вжитку була більшою за частку продуктів харчування, то остання група наймитів отримувала зарплату майже виключно продуктами. Очевидно, наймити, які йшли на роботу на умовах власного харчування та одягу, становили найзаможнішу частку наймитства, для якої важливим було отримати реальну плату (хліб) замість одягу чи інших продуктів промисловості, у яких не відчували гострої потреби.

Форма оплати праці відрізнялася залежно й від терміну найму. Грошова форма оплати праці переважала при здільному й поденному наймі, натуральна – при строковому [27, 47]. Чим можна пояснити це явище? Як правило, на тривалі терміни наймалися селяни, які мали дрібне власне господарство, у якому вони не знаходили зайнятості протягом року і з якого важко було прогодуватися, чи так звані „професійні сільськогосподарські пролетарі", які не мали власного господарства взагалі. Тому оплата праці хлібом для них була прийнятнішою. Натомість здільні чи поденні роботи переважно виконували робітники, для яких робота у наймах мала додатковий характер до основного заробітку від власного господарства. Для цієї категорії наймитів було вигідніше отримати плату грошима – за них селянин міг купити реманент, промислові товари тощо.

Грошова частка зарплати була вищою у господарствах промислового типу, ніж у господарствах із підсобним наймом. Якщо у першій групі господарств грошова частка зарплати дорослого наймита перевищувала натуральну вдвічі, то у другій групі частини були майже рівними [20, 27]. Пояснюється це передусім більшою товарністю заможних господарств, а по-друге, тим, що зарплати у них були взагалі набагато вищими.

Високою залишалася частка натуральної оплати наймитської праці у земельних товариствах та у груп наймачів. Це було пов'язано переважно з

пастушеським характером її спеціалізації. У професійних строкових пастухів земельних товариств свого господарства практично не було, а у дрібних групах господарів випас худоби доручався підліткам та дітям із бідняцьких сімей. В обох випадках хліб був найважливішим, а часто єдиним засобом оплати праці [3, 147 – 148].

З'ясувати розмір заробітної плати наймитів надзвичайно складно, оскільки для його встановлення не існувало ніяких регулюючих норм, крім держмінімуму. Це викликало великий різнобій зарплат, які залежали від цілої низки факторів. Можна визначити лише місячні заробітки, які найчастіше траплялися у другій половині 20-х років XX ст., по групах виконуваних робіт. Так, 1925 р. пересічно дорослому чоловікові на польових роботах платили (включаючи „натуру" і харчі) за місяць 17,21 крб., жінці – 13,91 крб. Водночас пастухи чоловіки на тих же умовах отримували 19,35 крб., жінки – 14,99 крб. [20, 48].

Отже, чоловіча праця цінилася дорожче від жіночої, а зарплати підлітків були найнижчими. Варто відзначити, що тут ми говоримо про середні заробітки. Іноді підліток міг отримувати зарплату на рівні дорослого чоловіка і навпаки. Наприклад, у Полтавській окрузі у 1926 р. максимуми і мінімуми зарплат статевих груп були такими: робітник – 0,67 – 1,73 крб., робітниця – 0,57 – 1,16 крб., підліток – 0,34 – 0,67 крб. [21, 139]. Тобто, максимуми зарплат нижче оплачуваних груп могли перевищувати мінімуми високооплачуваних.

Найбільш оплачуваною була праця дорослого робітника, що мав коня чи пару волів. Переважно по Україні такий наймит отримував залежно від сезону в 2-3 рази більшу платню, ніж піший наймит. Високі ціни спричинювалися, по-перше, тим, що наймит-власник худоби сам її утримував, не був застрахований від ушкодження чи хвороби тварини. З іншого боку, існував великий попит на робочу худобу, а водночас існувала практика найму худоби разом із власником. Таким чином, безхудібний селянин мусив наймати не лише необхідну тяглову силу, але й робітника, без якого міг би й обійтися. Останній же, у свою чергу, мав подвійну вигоду від здачі худоби в оренду.

Характеризуючи розмір зарплати наймитів у індивідуальних селянських господарствах, слід відзначити безперервне її зростання протягом другої половини 20-х років XX ст. Так, у 1925 – 1929 рр. пересічна заробітна плата сільськогосподарського наймита зросла на 25 крб. Найбільше підвищилася поденна плата сільськогосподарських робітників на Правобережжі, найменше – в Степу. Так, порівняно з 1924 р. зарплати 1928 р. підвищилися на Правобережжі на 39,2 %, у Поліссі – на 35 %, на Лівобережжі – на 30 % і у Степу – на 19,2 % [28, 118]. Степ дав найменше підвищення зарплати через те, що рівень зарплати там і так був найвищий і далі не міг значно зростати. Правобережжя – навпаки. Таким чином, можемо сказати, що процес зростання заробітної плати наймитів в індивідуальних селянських господарствах упродовж НЕПу мав не випадковий, а стійкий характер. Ріст витрат на найману працю передусім свідчить про поступове зміцніння селянських господарств. Водночас підвищення рівня зарплати можна пояснити і посиленням державного контролю за умовами праці в індивідуальному секторі сільського господарства. Однак роль контролюючих органів була другорядною, тому що поряд із підвищенням оплати праці збільшилася і чисельність наймитства, принаймні до 1928 р. Можна примусити платити більше, але не можна примусити наймати більше. Все-таки реальна зарплата значно відставала від натуральної. Так, у 1924 р. реальна зарплата становила менше 50 % і навіть у 1928 р. ледь досягала 60 % номінальної [28, 106 – 107].

Рівень зарплати наймитів у заможних господарствах перевищував рівень зарплати у бідняцько-середняцьких господарствах. Наприклад, Могилів-Подільський окркомітет Всеробітземлісу повідомляв 1929 р., що „пересічна місячна зарплата місячним наймитам, які працювали в куркульсько-промислових господарствах, становила 35 крб. 50 коп., а в господарствах із допоміжною найманою працею – 22 крб." [22, 52 а]. У Запорізькій окрузі у 1929 р. наймит у заможному господарстві отримував майже на 7 крб. більше від наймита бідняцько-середняцького господарства [23, 53]. На Київщині 1929 р. зарплата дорослих наймитів у заможних господарствах перевищувала зарплату у нижчих майнових групах приблизно на 8 крб. [24, 44]. Отже, незалежно від регіону, зарплата прямо пропорційно залежала від міцності наймаючого господарства, збільшуючись від нижчих майнових груп до вищих. Це пояснюється тим, що заможні господарства наймали більше високооплачуваних наймитів – дорослих чоловіків, робітників на сільськогосподарські машини тощо. Важчим був і характер робіт у великих господарствах, зокрема довшим був робочий день. З іншого боку – інспектура праці та профспілкових органів проводила велику роботу, спрямовану на те, щоб „куркульські" господарства як більш прибуткові йшли на більші витрати в оплаті наймитської праці [4, 61].

Серед строків оплати праці наймитів практикувалися виплати щомісячно, по закінченні строку найму та виплати за вимогою наймача. Радянське законодавство у регулюванні наймитської праці вимагало від наймачів регулярних виплат зарплат. Натомість при щомісячній оплаті праці грошима до 1924 р. це було невигідно насамперед самим наймитам. Наприклад, згідно з однією угодою, на Донбасі наймиту, крім зерна, належало 675 крб. (грошовими знаками 1923 р.) за сезон із травня по листопад, які відповідно до договору йому видавалися щомісячно, тобто по 112 крб. на місяць. Якщо перевести ці 112 крб. у золотий карбованець на 1 травня і на 1 листопада, то виходить, що робітник у травні отримає приблизно 2,50 крб., а у листопаді – лише 16 коп. За іншою угодою, робітник отримував у травні біля 4 крб., а у листопаді – вже лише 24 коп., тобто через неправильно вибрані терміни виплати зарплата зменшилася в обох випадках до 15 разів [25, 34].

Наймачі надавали перевагу виплатам по закінченні строку найму. Звичайно, що більшість наймачів могла оплатити наймитську працю після збору врожаю. Так, 1927 р. 38,1 % наймитів отримували зарплату після виконання робіт і звільнення з наймів [26, 262]. 22,1 % наймачів платили щомісячно, 24 % – за вимогою і 15,8 % – в інші строки [26, 262].

Ситуація змінилася 1928 р., коли вже більшість наймитів (36 %) отримувала зарплату щомісяця, 24 % – по закінченню строку найму і 14,7 % – за вимогою

[26, 262]. Заможні господарства до 1928 р. переважно виплачували зарплату за вимогою наймита. І лише, підкорюючись радянському законодавству, 1928 р. перейшли до помісячної оплати праці. У бідняцько-середняцьких господарства майже без змін переважала оплата праці після закінчення строку найму.

Отже, зміцніння селянських господарств у період НЕПу уможливило поступове зростання заробітної плати наймитів. Водночас відбувається витіснення натуральних форм оплати праці, що стало головним наслідком проведення грошової реформи у країні та зростанням товарності селянських господарств. Вищий рівень зарплати у заможних господарствах відображав не лише їхнє прагнення до найму більш кваліфікованої робочої сили, але й кращий матеріальний стан наймитів у цих господарствах.

1. Данилов В. П. Крестьянский отход на промыслы в 1920-х годах // Исторические записки. – М., 1974.
2. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. – М., 1977.
3. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М., 1979.
4. Лях С. Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К., 1990.
5. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929). – Х., 1991.
6. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996.
7. Пиріг О. А. Неп: більшовицька політика імпровізації. – К.: Київський нац.-торг.-екон. ун-т, 2001. – 274 с. Дроздов И. Г. Заработная плата сельскохозяйственных рабочих до и после Октября. – Л., 1930.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1203.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1072.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1073.
11. Клименко В. Юнацька праця в сільському господарстві на Вкраїні // Сільсько-господарський пролетар. – 1923. – №2/3.
12. Гукай Л., Столяренко О. Робота серед селянських наймитів у Житомирській окрузі // Сільсько-господарський пролетар. – 1924. – № 9/10.
13. Юровский Л. Н. Денежная политика Советской власти (1917 – 1927). – М.: Финансовое издательство, 1928.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3834.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1679.
16. Рубель В. Батрацтво Одещини в 1923 році // Сільсько-господарський пролетар. – 1924. – № 3.
17. ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 1. – Спр. 651.
18. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 4. – Спр. 815.
19. ЦДАВО України. – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 449.
20. ЦДАВО України. – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 522.
21. ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 4361.
22. ЦДАВО України. – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 216.
23. ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3846.
24. ЦДАВО України. – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 260.
25. ЦДАВО України. – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 20.
26. ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3394.
27. Рогалина Н. Л. Коллективизация: уроки пройденого пути. – М., 1989.
28. Дроздов И. Динамика группового состава Черниговской деревни // На аграрном фронте. – 1928. – № 9.

В. М. Смирнов

ІДЕОЛОГІЧНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ПРИ НАДАННІ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ СЕЛЯНСТВУ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПу

Питання, що стосувалися надання різноманітної допомоги селянству в тяжкі й трагічні для нього моменти, завжди перебували в центрі уваги вітчизняних дослідників, оскільки вони не лише виходили за рамки соціально-економічних проблем, а набували і суспільно-політичного та ідейно-світоглядного значення. Внаслідок традиційно великої актуалізації в сучасний період проблем надання соціальної допомоги малозабезпеченим верствам населення, їм було приділено увагу в науковій та публіцистичній літературі як в Російській Федерації, так і в Україні. Водночас багато питань досі залишаються недостатньо вивченими через значний обсяг нового історичного матеріалу, різноплановість проблем та суперечливість і неоднозначність моментів соціального і політико-економічного розвитку нашого суспільства.

В цілому етапи вивчення проблематики суспільно-політичних та соціально-економічних перетворень в українському селі протягом НЕПу зумовлені усвідомленням багатьма радянськими істориками головних пріоритетів та напрямів аграрної політики в СРСР та Україні, що впроваджувалася протягом тривалого історичного періоду [1]. На матеріалах України вийшла низка праць науковців, що висвітлювали окремі напрями господарювання та діяльність деяких громадських організацій, які працювали на селі. До них, зокрема, належить діяльність та форми організаційної роботи Комітетів незаможних селян, окремих видів кооперації, Селянських товариств взаємодопомоги, їхня роль у наданні матеріальної допомоги тощо [2]. Багато цінних дисертацій було написано та захищено з різних аспектів аграрної політики й останнім часом [3]. Значну увагу в історичній літературі приділено концепції нової економічної політики у народному господарстві, а також діяльності різних форм кооперації, шефської допомоги міста селу тощо. Проте велика тематика цієї проблеми об'єктивно призводить до не досить вичерпаного аналізу джерел. В окремих наукових працях не завжди враховано такі аспекти, як політична боротьба серед радянського керівництва та загострення зовнішньої політики, що впливали на прийняття принципових керівних рішень. Значний науковий інтерес в історичній літературі, що вийшла в цей період, сфокусовано на таких проблемах, як визначення соціальних критеріїв селянства в період НЕПу, роль різних верств у господарському розвитку села, використання найманої праці та зміна у фінансово-кредитній і податковій політиці. Водночас, на наш погляд, помітним є переважно локальний характер аналітичного дослідження проблематики НЕПу без наявності цілісного комплексного підходу до суспільно-політичних та соціально-економічних проблем в їхньому діалектичному зв'язку та взаємозалежності.

Так, недостатньо вивченим залишається питання про роль масових громадських організацій селянства

України: Комітетів незаможних селян (КНС), Селянських товариств взаємодопомоги (СТВ) тощо в суспільному житті селянства 1920-х років. Крім того, спеціального дослідження потребує проблема як позитивних, так і негативних наслідків їхньої діяльності щодо соціально-економічних умов та морально-психологічних чинників соціокультурного значення. Зокрема, вимагають глибшого аналізу різні аспекти надання матеріальної та правової допомоги, порівняння її організації в різних регіонах України, включаючи західноукраїнські землі, що перебували під владою Польщі. Варто також дослідити організаційні та правові механізми при наданні цієї допомоги окремим верствам селянства, вплив ідеологічних та політичних чинників при наданні допомоги. Необхідно вищенаведене аналізувати на основі нових методологічних підходів. Таким чином, метою статті є вивчення методологічних засад та окремих аспектів діяльності провідних громадських організацій України в період НЕПу, що діяли на селі в окремих регіонах України при наданні всебічної допомоги нужденним верствам в умовах переходу і впровадження товарно-ринкових відносин у народному господарстві.

Значна частина селянства, потерпілого від голоду 1921 – 1922 рр., вимагала негайної матеріальної допомоги. Активну участь у її наданні взяли КНС. Вони допомагали насінням, реманентом та худобою. У виступі представника делегації Поволжя на ІІІ Кам'янецькому повітовому з'їзді Рад 26 листопада 1921 року підкреслювалося, що завдяки наданню допомоги з України, в Поволжі було засіяно приблизно 75 % озимини, а також отримано велику фінансову допомогу [4].

Активну роботу зі збору коштів та продовольства для потерпілих від лиха проводили селянські товариства взаємодопомоги. Особливого значення їхня діяльність набула влітку 1921 р. Вони стали громадськими організаціями, які безпосередньо брали участь у ліквідації наслідків неврожаю. Це від них вимагало розгортання активної ініціативи у діяльності, що ставало особливо актуальним при розподілі виділеного продовольства та конкретної адресної допомоги потерпілим від посухи 1921 року. Внаслідок цього 25 серпня 1921 року Президія ВУЦВК звернулася до всіх губвиконкомів із циркулярним листом. У ньому, зокрема, йшлося про необхідність максимального посилення діяльності щодо утворення СТВ.

Про особливе значення діяльності товариств взаємодопомоги у боротьбі з голодом і необхідність її активізації йшлося в листі голови ЦВК УСРР Г. І. Петровського від 9 серпня 1921 року до створених Комісій допомоги голодуючим. У ньому зауважувалося, що голод на селі у багато разів посилив значення організацій селянської взаємодопомоги [5]. Водночас потрібно визнати, що при допомозі голодуючим організаціями КНС і СТВ було зроблено значні помилки та зловживання. Так, Волинський з'їзд незаможних селян у січні 1922 року визнавав, що допомога, яка надавалася, не зовсім відповідала тим великим масштабам наслідків від голоду, оскільки її стримували вияви бюрократизму та безгосподарності. Значною мірою шкодило цьому й те, що благодійна справа допомоги голодуючим офіційною владою часто використовувалась у пропагандистських цілях та була "ареною" ідейно-політичної боротьби. Про це свідчила також відмова від допомоги голодуючим впливових й авторитетних організацій, які не були під цілковитим контролем органів радянської влади.

Так, одним із перших боротьбу з голодом розпочав Всеросійський комітет допомоги голодуючим, утворений у липні 1921 року на громадських засадах. У серпні 1921 року, згідно з рішенням святішого патріарха, було утворено Всеросійський церковний комітет допомоги голодуючим. Закликаючи врятувати життя людей, що потерпали від голоду, патріарх Тихон звернувся з відозвою "К народам мира и к православному человеку!" [5]. Між тим, виходячи із пріоритетів своєї тоталітарної ідеології, у серпні 1921 року ВЦВК вирішив ліквідувати Всеросійський і Церковний комітети допомоги голодуючим. Замість них з ініціативи органів радянської влади було утворено Центральний комітет допомоги голодуючим – (Помгол), який відстоював класові позиції і повністю підпорядковувався ВЦВК [5, 211].

На відміну від Радянської України, справа допомоги селянам з боку громадських та релігійних організацій на Західній Україні не була поставлена в такі жорсткі умови політико-ідеологічного контролю. Так, на початку вересня 1927 року велика повінь охопила всю південну Галичину, внаслідок чого залило 952 сільські господарства з населенням 600 тис. осіб. Вода залила 400 тис. га орної землі. Вже на початку вересня 1927 року було створено Український центральний комітет допомоги жертвам повені у 65 повітах краю. На заклик Комітету значну допомогу надала українська еміграція у США та Канаді. Фінансова і матеріальну допомогу виділив митрополит А.Шептицький, а також кооперативні організації. Матеріальну підтримку потерпілим надало українське населення Волині, Холмщини, Полісся [6, 336 – 337].

Водночас надання матеріальної допомоги голодуючим часто супроводжувалося репресивними заходами стосовно так званих „класово-ворожих" елементів лише за формальними ознаками. Це ставало вже традиційною практикою і перетворилося на офіційну політику, що підтримувалася керівництвом КНС – вишукувати "ворогів й шкідників" (тобто винуватців всіх негараздів й прорахунків) і без жалю розправлятися з ними, про що інформувалися широкі верстви громадськості.

На Другому Всеукраїнському з'їзді КНС у лютому 1922 року один із делегатів від імені всіх організацій незаможників України дав урочисту обіцянку, яку він охарактеризував як "клятву". В ній, зокрема, зазначалося: „...ми всюди будемо... вимагати допомоги для голодуючих, а де наші прохання не допоможуть, будемо закликати волосні з'їзди навіть до репресивних дій проти тих, хто буде відмовлятися від надання допомоги" [7, 50].

Як відомо, на підставі рішень ВЦВК від 23 лютого 1922 року здійснювалося насильницьке вилучення церковних цінностей для поповнення фонду допомоги голодуючим. При цьому радянське керівництво вирішило скористатися скрутним становищем, щоб фізично знищити опозиційно налаштованих служителів Церкви і найбільш активних її прихильників. Голова Ради Народних Комісарів

(РНК) В. І. Ленін надіслав таємну директиву до Політбюро, в якій відзначалося: „...саме тепер і тільки тепер, коли в голодуючих місцевостях їдять людей.., ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей із найбільшою і нищівною енергією і не зупиняючись перед придушенням будь-якого опору... Чим більшу кількість представників реакційного духівництва і реакційної буржуазії вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще" [8,140 – 141]. Така політика ґрунтувалася на ліворадикальних ідеологічних упередженнях більшовизму. Це стосувалося насамперед місця, ролі та значення духовних і моральних цінностей людства, оскільки вони стояли на заваді сумнозвісної тези про те, що мета виправдовує усілякі заходи для її досягнення, а насильство є "повитухою" історичного прогресу. Як відзначалося у передмові до збірника „Архіви кремля", що містять розсекречені архівні матеріали цього періоду історії, саме Церква, яка була найбільш масовою організацією у величезній селянській країні, вважалася головною загрозою для радянської влади [5, 29].

Таким чином, справа допомоги голодуючим селянам протягом 20-х років в СРСР не могла стати всебічною та масовою у зв'язку з тим, що вона наштовхувалася на ідеологічні утиски та тоталітарний політичний контроль радянської влади. Незалежні міжнародні громадські та релігійні організації були не в змозі проводити вільну та повномасштабну допомогу внаслідок недовіри до них органів радянської влади, їх дискредитації та дискримінації. Це призводило до того, що багато людей не отримало своєчасну допомогу, що свідчило про антигуманний зміст тоталітарної влади в СРСР. На прикладі надання матеріальної допомоги селянам громадськими організаціями визначилися характерні недоліки командно-бюрократичної системи в СРСР, яка не спромоглася пристосувати свою управлінську діяльність до потреб товарно-ринкових відносин та економічних вимог сільських товаровиробників, оскільки приватні господарства обмежувались у своїх правах. Надзвичайно догматична та ідейно-конфронтаційна упередженість не дозволяла КНС перетворитися із формальних суспільно-господарських лідерів українського села на авторитетних захисників інтересів широких верств трудового селянства. Водночас діяльність КНС нижчої ланки в окремих регіонах УСРР не завжди повною мірою підпорядковувалася вимогам ідеологізованих постанов центрального керівництва КНС і часто була пов'язана з гуманітарною та різноманітною матеріальною допомогою незаможному селянству. Отже, реальна політика КНС мала суперечливий характер і не залишалася повністю в межах дії політико-економічних заходів офіційних керівних органів влади. Селянські товариства взаємодопомоги (СТВ) в УСРР були звільнені від адміністративно-політичної діяльності, що допомагало їм більш ефективно допомагати найбільш соціально незахищеним верствам селян. Важливе значення мав моральний аспект благодійних заходів широкої допомоги, що надавалася без штучного розподілу на "соціально-свідомих" незаможників та "класово-чужорідних елементів". Унаслідок такого підходу, який водночас був непослідовним та суперечливим, досягалися консолідація й згуртованість селянства, що призводило до позитивних результатів. Особливо важливу роль відігравали СТВ при наданні допомоги під час голодомору та стихійних лих, що часто траплялися в Україні. Вони стали важливими авторитетними організаціями, що репрезентували всі верстви селянства і поширювали громадські, демократичні засади на селі.

1. *Берхин И. Б. Некоторые вопросы историографии новой экономической политики в СССР // Вопросы истории. – 1961. – № 3; Климов Ю. Н. Историография новой экономической политики // Вопросы истории КПСС. – 1966. – № 5; Мухачёв Ю. В. О некоторых особенностях классовой борьбы в СССР в начале НЭПа // Вопросы историографии в истории крестьянства. – Калинин, 1975; Писарева Т. А. Некоторые вопросы союза рабочего класса и крестьянства в восстановительный период (1921 – 1925 гг.). Советская историография 50 – начала 70-х годов) // Вопросы историографии в высшей школе. – Смоленск, 1975; Чинчиков А. М. Советская историография социалистического преобразования сельского хозяйства СССР (1917 – 1969 гг.). – М.: Мысль, 1971; Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство / В. П. Данилов; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1977.*
2. *Березовчук М. Д. Перші соціалістичні перетворення на селі. Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень. – К.: Політвидав України, 1976; Мигаль Б. К. Організація і зміцнення комітетів взаємодопомоги на Україні в 1921 – 1924 рр.// Питання історії народів СРСР. Вип. 8. – Харків, 1969; Рибак І. В., Мазур І. Д. Селянські комітети (товариства) взаємодопомоги в соціалістичній перебудові села (1921 – 1932 гг.) // Укр. іст. журнал. – 1979. – № 11; Рибак И. В. Организация крестьянской взаимопомощи в 1925 – 1932 гг. // Укр. іст. журнал. – 1981. – № 2; Лях Р. Д., Турченко Ф. Г. Изменение социально-классовой структуры сельского населения Украины // Годы борьбы и побед. – К., 1983; Кульчицький С.В. Нова економічна політика: уроки для сьогодення // Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990; Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919 – 1928). – К.: Основи, 1996; Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х.: Основа, 1997; Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2000; Пиріг О. А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. – К.: Вид-во Київ. нац. торг.-ек. ун-ту, 2001; Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Україна у добу раннього "тоталітаризму" (20-ті роки XX ст.). – Х.: Вид. НУВС, 2001.*
3. *Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Харк. держ. ун-т. – Х., 1994; Каспрук І. І. Неп на Україні у 1921 – 1923 рр.: (Історико-політичний аналіз): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. ун-т. ім. Т. Г. Шевченка. – К.,1994; Коцур В. П. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920 – 30-х рр.: історіографія: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Київ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1999; Скотнікова Л. С. Аграрні відносини в українському селі у 20-30-х роках XX століття: Автореф. дис. канд. ... іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2000; Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу: Автореф. дис... канд. іст. наук 07.00.01 / Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2001; Пиріг О. А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: Історичний аспект: Автореф. дис. докт. ... іст. наук: 07.00.01 / НАН*

України, Ін-т історії України. – К., 2002; Журба М. А. Громадські об'єднання українського села. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності (20 – 30 рр. XX ст.): Автореф. дис. докт... іст. наук: 07.00.01 / Донецьк. нац. ун-т. – Д., 2003.
4. Известия Народного комиссариата социального обеспечения: Офиц. Изд. – М., 1922 – 1924.
5. Архивы Кремля: В 2 кн. / Подгот. Изд. Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск: Науч.-изд. центр "Сиб. хронограф". – М: РОССПЭН, 1997. – Кн. 1: Политбюро и церковь, 1922 – 1925 гг. – 1997.
6. Крутяк М. Історія української націонал-демократії (1918 – 1929). Т 1. – Київ. – Івано-Франківськ: Плай, 2002.
7. Краткая история комитетов незаможных селян на Украине. – Х.: Червоний шлях, 1925.
8. Цит. за: Волкогонов Д. А. Троцкий / Политический портрет. – В двух книгах. – Кн. 1. – М.: Новости, 1992.

В. І. Марочко

МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ 1920 – 30-х рр.: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ *

Для теоретичного осягнення концептуальної сутності поняття «модернізація» розглянемо його історико-політологічне тлумачення, запропоноване німецьким ученим Гансом Йоасом стосовно проблеми війн. Аналізуючи сучасні політико-соціологічні концепції війни і миру, він керується методологічними засадами теорії модернізаційного процесу. Для нього модернізація не є застосуванням поширених у політології механізмів пізнання суперечливих явищ за усталеною соціологічною формою: а) перехід від суспільства агроіндустріального до індустріального та постіндустріального, б) руйнація старих суспільних відносин і становлення нових – модерних. Не заперечуючи висхідних тенденцій суспільного розвитку, вчений зосереджує увагу на діалектичному співіснуванні „старого-нового" за модернізаційного процесу, на їх протистоянні в різних галузях суспільного життя, на можливих зворотніх векторах і збитках модернізації (Modernitatsverlusten), а також захисту „старого ладу" модернізаційними засобами [1, 84 – 85]. Таким чином, концептуальне коло дії поняття „модернізація", як бачимо, не є однополярним (позитивним чи негативним) та одновекторним (шлях від старого до нового).

Дослідник використовує низку дефініцій („модернізація", „теорія модернізації", „модернізаційний процес", „втрати модернізації", „модерне") для з'ясування війни як особливого стану суспільства за екстремальних умов його розвитку, а з іншого боку розкриває функціональне значення кожного з понять для оцінювання неоднозначних соціально-економічних та політичних процесів. Теорія модернізаційного процесу передбачає певний логічний статус використання модернізаційних технологій історичного пізнання, мотиваційного аналізу подій, системи факторів впливу, часових меж. Її можна застосувати для вивчення природи внутрісуспільних конфліктів, для виявлення їх політико-економічного, національного, соцікультурного походження, але критерії модернізаційної теорії втрачають силу й ефективність пізнання причин глобальних міжнародних (міждержавних) конфліктів.

Підсумовуючи теоретичний аналіз концептуального бачення „модернізації" німецьким ученим Гансом Йоасом, слід виокремити прагматичний статус самого поняття для конкретного історичного дослідження. Теорія модернізації (der Modernisierungstheorie) є парадигмою соціолого-політологічної концепції соціальних змін, але, очевидно, не „місцевого значення" (на зразок професіональних змін у колгоспному секторі тощо), а глобального й епохального, її практичне застосування обмежувалося на Заході прагматичними завданнями: поясненням специфіки капіталістичної економіки і демократичної політики в північно-західній Європі та північній Америці, для історичного пояснення умов росту економіки і демократії в інших країнах світу, для виявлення внутрішнього зв'язку (контексту) економічних, політичних і культурних процесів сучасного суспільства без звичної схеми базису і надбудови [1, 65]. Критеріями модернізованих суспільств є функціональна ринкова структура, правова держава, демократичні інститути і свободи тощо.

Крах СРСР і становлення незалежних держав на теренах колишніх республік активізували поняттєво-категоріальний апарат політологічної науки. Зарубіжні дослідники, щоб з'ясувати напрями і перспективи розвитку пострадянського суспільства, почали застосовувати різні „трансформаційні моделі" західноєвропейського зразка з його сутнісними ознаками (багатопартійність, демократія, правова держава, ринкова економіка) [2, 652 – 653]. Ключовим словом для оцінювання „трансформаційного періоду" став його публіцистичний синонім – „злам епохи" (der Epochenbruchs). Трансформаційні процеси охопили державну систему влади і все суспільство, а тому їх аналіз відбувався паралельно шляхом своєрідного калькування „західноєвропейського зразка": в політичному житті виявленням елементів багатопартійності, становлення демократичних інститутів, парламентських норм; в економіці запровадження ринкових систем, приватизації тощо. Глобальні зміни відбувалися в контексті творення національних держав. Не вдаючись до особливостей конкретних соціально-економічних та політичних процесів, які відбувалися упродовж 90-х рр. у межах колишніх радянських республік, зазначу деякі теоретичні моменти з позиції модернізаційної теорії пізнання історичного. Запозичення світового досвіду модернізації виявилося абсолютною субстанцією, без врахування категорій „логічного й історичного", традиційного і модерного. Західноєвропейський зразок модернізованого суспільства – виявився малоефективним для нас, позаяк будь-яке копіювання без з'ясування специфіки та історичного походження приречене на штучне імплантування, а не гармонійне і функціональне застосування. Модернізаційні процеси на Заході не є теоретичним експериментом, а цілком закономірною фазою тривалого розвитку всіх попередніх етапів соціально-економічного розвитку. Цінність досвіду модернізації західного світу для нас полягає в його теоретико-концептуальному арсеналі, а не в конкретно-історичному (демократичні інститути

---

* *Закінчення. Початок див.: «Український селянин». – 2003. – Вип. 7.*

діяли у них тоді, коли наше суспільство перебувало на стадії кріпосного дикунства), не кажучи про технічний процес.

Радянська історіографія, яка упродовж свого існування перебувала в опозиції до „буржуазної політології", не використовувала поняття „модернізація", „теорія модернізації", хоч критикувала досить активно і наполегливо концепцію і стратегію „індустріального" та „постіндустріального", вважаючи їх ідеологічною експансією на „світоглядному фронті". Історична наука в СРСР, починаючи з ленінського обґрунтування теорії перехідного періоду і до кінця 80-х рр., „досліджувала більшовицьку модель „трансформації" чи „модернізації", якщо застосувати до „ленінського плану побудови соціалізму" ці ключові поняття сучасної політології. Вони мали власну теоретичну конструкцію (індустріалізація, колективізація, культурна революція), специфіку (неп, національна проблематика, соціально-класові зміни). Радянська «теорія модернізації», яка була абсолютною протилежністю західноєвропейської, вирізнялася не лише методологічно, а й функціонально. Суспільствознавчі науки доводили й обстоювали переваги радянського способу життя – наслідки „соціалістичної модернізації" суспільства. Аналіз перехідного періоду відбувався за принципом однополюсного вивчення соціально-економічних змін (усунення „старого" і становлення „нового") в контексті викриття „ізмів" попередніх систем [3, 429]. Методологічна одноманітність праць істориків із проблем перехідного періоду 20 – 30-х рр. унеможливлює виокремлення певних теоретико-пізнавальних нюансів, але не заперечує самого факту „модернізаційного" підходу. Він обмежений не лише світоглядно (марксистська і ленінська теорія суспільного розвитку), а також крайньою лінійністю й одновекторністю. Вивчення особливостей соціально-економічного і політичного-культурного розвитку суспільства обмежувалося фактором руйнації капіталістичних і докапіталістичних форм та обґрунтуванням соціалістичних. Практика модернізації суспільства по-більшовицькому породила і відповідну теорію, хоч вони не завжди збігалися.

Під впливом теорії перехідного періоду як доморощеної модернізації, що запроваджувалася в українському суспільстві 20 – 30-х рр., перебувають деякі сучасні політологічні дослідження. Одновимірний підхід до більшовицької модернізації спостерігається і в уже цитованій книзі А. Г. Вишневського, який застосовує дещо примітивну гносеологічну конструкцію для аналізу суспільного розвитку від імперії Російської до імперії Радянської. До речі, на подібну тематику я виголосив доповідь на конференції в Кьольні (1994 р.), учасники якої обговорювали проблеми україно-російських відносин у XX ст. Моїх західних колег шокувало ототожнення СРСР з «імперією» в її класичному сенсі, хоча за останні роки з'явилися новітні форми Імперіалізму – держави-монополісти, екстериторіальні ознаки (міжнародний валютний фонд тощо). А. Г. Вишневський запроваджує в науковий теоретико-методологічний обіг адаптовані до нашого історичного минулого поняття модернізації, наповнює їх конкретним змістом і відповідною назвою – „радянська модель модернізації", гносеологічна суть його власної моделі обмежується назвою книги „серп и молот", тобто має суто технократичний та ідеологічний контекст. Він визнає факт „консервативної модернізації у СРСР", складовими елементами (факторами) якої, на його думку, виявилися: колективізація („перекреслила досягнення капіталістичної еволюції російського села"), „пруський шлях" розвитку сільського господарства, державний монополізм, централізоване планування. Колективізація знищила попередню систему економічних відносин в українському селі, а „законсервувала" колгоспно-кріпосницьку. Вона не відкинула село в дореволюційний час, тому що сільське господарство 1906 – 1917 рр. переживало період модернізації (приватизація землі по-столипінському, наявність багатоукладності, кооперації, технічне переозброєння, ринкові відносини). Книга А. Г. Вишневського, автор якої використав чимало різної літератури, пересипана публіцистичною термінологією політологічного характеру: „соціалістичне середньовіччя", „острівна утопія". Однак вона є однією з перших праць „прикладного" значення, тобто це певний приклад для конкретно-історичного застосування теорії модернізаційного процесу. Її автор намагався показати основні вияви „радянської моделі модернізації; в економіці – скасування приватної власності і конкуренції, обмеження торгівлі й грошового обігу, відмова від фермерського шляху в сільському господарстві „на користь „пруського" батрацько-колгоспного", централізоване планування, абсолютна монополія держави; в політиці – усунення парламентської демократії й утвердження авторитарного політичного режиму, відсутність поділу гілок влади й однопартійна система (на зразок середньовічних монархій, у яких політичний контроль переплітався з релігійно-ідеологічним, „духовна інквізиція", політичне переслідування, репресії); у галузі прав людини – відмова від громадянських свобод, залежність людини від держави, втручання в особисте життя, обмеження прав пересування, всесилля партійно-державної номенклатури інтегруючою політологічною ознакою наслідків „радянської модернізації" А. Г. Вишневський називає „тотальну державу", яку можна зарахувати також і до засобів модернізації.

Можна погоджуватися з такою оцінкою модернізації, а можна й не погоджуватися. Якщо проаналізувати її теоретичні підвалини, то, безперечно, легко полинути у світ надмірного абстрагування, використовуючи різні терміни та поняття. З історичного погляду така постановка, яку порушує названий дослідник, має реальний ґрунт. Відомо, що М. І. Бухарін застерігав Сталіна та його прихильників від форсування темпів Індустріалізації, від всеосяжності, особливо методом адміністративно-командного та карально-репресивного тиску на інші галузі народного господарства Попереджали, а точніше економічно обґрунтували еволюційний шлях модернізації шляхом індустріалізації промисловості та сільського господарства провідні вчені 20-х рр. (М. Д. Кондратьев, О. В. Чаянов та ін.), але їхні розрахунки були визнані шкідливими.

Здійснення індустріалізації за рахунок пограбування сільського господарства як основний

принцип сталінської модернізації суспільства висвітлюють німецькі вчені. Зокрема, Манфред Гільдемайер вважає, що творцем теорії модернізації економічного життя суспільства шляхом Індустріалізації промисловості був не Сталін, позаяк вона дискутувалася ще на початку 20-х рр. [4, 235 – 237]. Сталіна можна вважати організатором реалізації крайніх оцінок соціалістичної індустріалізації, які в 20-х рр. відхилялися економістами і поміркованими більшовицькими лідерами. Концепція про переваги соціалістичної індустріалізації над капіталістичною, як відомо, визріла значно раніше від доби сталінського політичного абсолютизму. Сталінські п'ятирічки, як щаблі його теорії модернізації економіки, виявилися нечуваною авантюрою, що коштувала суспільству великих жертв та катастрофічних екологічних наслідків.

На думку відомого англійського дослідника Аллана Булока, автора серії книг про Гітлера, більшовики вважали індустріалізацію основним методом побудови соціалістичної економіки, особливо за умов капіталістичного оточення [5]. Учений зауважував, що в партії утвердилася тоді однозначна економічна та політико-ідеологічна концепція: індустріалізація неможлива без модернізації сільського господарства [5, 350 – 351]. Молодше покоління зарубіжних істориків, досліджуючи соціально-економічні та політичні зміни в Україні 1917 – 1934 рр., використовує термін „соціалістична трансформація" [6].

Отже, підсумовуючи короткий огляд сучасної зарубіжної історіографії з проблем модернізації суспільства 20 – 30-х рр. у СРСР, слід виокремити два важливі теоретичні підходи: загальноцивілізаційний та конкретно-історичний. У концептуальному сенсі їх можна сприймати як парні категорії діалектики: загальне та особливе, спільне і відмінне, ціле і частина. Порівняльний аналіз конкретних зразків здійснення модернізації європейськими країнами має загальне пізнавальне значення, але не повинен стати дороговказом, а тим паче методологією дослідження цього феномена в УСРР 20 – 30-х рр. Необхідно порівнювати рівнозначні величини, щоб наблизитися до розуміння істини та специфічного.

Західні політологи використовують терміни „трансформація" та „модернізація" для оцінювання економічної специфіки пострадянського суспільства, а також для з'ясування сучасних інтеграційних процесів у західноєвропейському світі. Поняття „трансформаційні процеси", яке застосовував М. І. Бухарін весною 1920 р., також стосувалося епохи перехідних суспільств, що тоді перебували в одному геополітичному просторі Російської імперії, хоч і вирізнялися рівнем індустріального розвитку та характером економічних відносин. Концепція Бухаріна мала загалом завершений вигляд, конкретні виразні ознаки, теоретичні принципи, які тактично вирізнялися від інших, навіть від ленінської теорії соціалістичного будівництва. Тому проаналізуємо складові бухарінської теорії. Йдеться про перехідний період від капіталізму до комунізму. Однак для пізнання її теоретичної суті важливо з'ясувати не кінцеву мету, а методи її досягнення.

Визрівання матеріальних передумов переходу до комунізму, на переконання Бухаріна, визріває в надрах капіталізму, але становлення нових форм і продуктивних сил досягається революційним шляхом. „Основною передумовою соціалістичного будівництва, – підкреслював він, – є трансформація цієї капіталоутворюючої функції в суспільно-трудову" [7, 102 – 104]. Йшлося про перетворення пролетаріату з гнобленого в клас панівний. Соціалістичні методи повинні забезпечити „розвиток вільного суспільства", яке можливе на базі нового типу економічних відносин. Для досягнення цієї мети мали відбутися: революція ідеологічна, політична, економічна, технічна. Послідовність не випадкова, тому що за умови їхнього розшифрування означала: руйнацію ідеології громадянського миру (читай „суспільства"-В.М.), боротьбу за політичну владу шляхом громадянської війни, здійснення „економічного перевороту" старої економічної структури суспільства, його технічну раціоналізацію. Бухарін, якщо текстологічно проаналізувати його книгу, досить часто вживає поняття „диктатура пролетаріату", поширене для революційної епохи, але він не був політиком-простачком, який допускав можливість справжньої диктатури робітників поряд із диктатурою партії. Визнання ним доцільності одержавлення профспілок та інших громадських організацій робітників як бажаних для „трансформаційного процесу", достатньо промовисте. Висловлювання Леніна стосовно диктатури пролетаріату також здаються авантюрними, якщо згадати його визначення РКП(б) „партією уряду" [8, 14]. Необхідність підпорядкування технічної інтелігенції, яка посідала при капіталізмі монопольне місце, також вважалася явищем нормальним для „трансформаційного процесу". Ленін, як відомо, не заперечував використання інтелектуальних можливостей старих спеців.

Бухарін розглядає проблеми розвитку міст і сіл у контексті „суспільної трансформації", тобто з'ясовує передумови соціалізму в сільському господарстві і загальні принципи соціалістичного будівництва, аналізуючи реальні процеси (економічну структуру села, можливості його усуспільнення, умови і методи регулювання виробництва через регулювання процесу обігу). Його упереджене ставлення до приватної власності і відповідних організаційно-господарських форм не змінилося упродовж 20-х рр., а переосмислення ролі кооперації, елементів ринку, якого він досяг за роки непу, мало тимчасовий і кон'юнктурний характер. Усвідомлюючи революціонізуюче значення технічного прогресу для усунення відмінностей між містом і селом, Бухарін визнає ліквідацію приватної власності як фактора прискорення технічного перевороту „початкової стадії розвиненого соціалізму" [7, 136 – 137]. В його працях часто траплялися поняття „технічна еліта", „політична еліта", але вони належать до часу його арешту в Москві 1937 р. [9].

Концепція „трансформаційного процесу" Бухаріна, що заслуговує більш ґрунтовного висвітлення, як своєрідна модель більшовицької модернізації економічного життя суспільства мала конкретні організаційні форми: державний капіталізм, система соціалістичної диктатури (державний соціалізм), соціалізація, націоналізація, муніципалізація, різні форми усуспільнення. Вони загальновідомі, а в моделі Бухаріна виконували роль засобів досягнення стратегічної мети „Комунізм, –

наголошував він, – є вже не форма перехідного періоду, а його завершення" [7, 130]. Стосовно муніципалізації як системи самоуправління він висловився також однозначно: класовий характер державної влади створює і відповідний тип місцевих органів влади. Радянізація суспільства, яка відбувалася тоді, була своєрідною модернізацією влади, хоча висвітлення не слід обмежувати примітивними результатами про визначення кількості рад, питомої ваги у них комуністів, а необхідно виходити на загальнополітичні та функціональні ознаки. Існувало громадянське суспільство чи суто класове, були ради представницькими органами чи ні, мала радянська система принципи парламентаризму чи так званої „пролетарської демократи".

Загальна „теорія трансформаційного процесу", а саме так розглядав Бухарін в 1920 р., торкалася конкретних методів і форм переходу від капіталізму до соціалізму. Для дослідника капіталізм – це продукт стихійного розвитку, а „епоха комуністичного будівництва" мала стати – „планомірною й організованою роботою". Теоретик партії вважав „соціалістичні методи" порятунком і розвитком „вільного суспільства". Він скептично поставився до еволюційної трансформації суспільства, а тому запропонував чотири стадії революції (ідеологічної, політичної, економічної, технічної), які повинно було пройти суспільство шляхом усунення залишків капіталістичних виробничих відносин, ліквідації „політичного апарату буржуазії". Основною рушійною силою становлення нового порядку він вважав пролетаріат, а його диктатуру – цілою епохою. Після захоплення влади, за його переконанням, відбувається зміна функцій політичних організацій робітничого класу Ради робітничих депутатів із засобу боротьби за владу стають знаряддям, „партія комуністичного перевороту" стає натхненником „пролетарської дії", профспілки, замість протистояння підприємцям, починають здійснювати управління виробництвом, кооперація трансформується від засобів боротьби з торговим посередником в одну з „організацій загальнорозподільчого державного апарату", фабзавкоми – в „осередки загальновиробничого адміністрування" [7, 110 – 111]. Воєннокомуністична модель, незважаючи на майже необмежену роль пролетаріату, яку обґрунтовує Бухарін як модернізаційну, „випирає" у нього з усіх сторін його хиткої ідеолого-політичної структури. „Одержавлення" професійних спілок і фактичне одержавлення всіх масових організацій пролетаріата, – наголошував Бухарін-політик, – випливає з самої внутрішньої логіки трансформаційного процесу" [7, 111]. Стабільність нового суспільства він пов'язував із диктатурою пролетаріату, яка не означала карально-репресивну систему, а – „державне формулювання робітничого соціалізму". Спорадичні і почасти безсистемні соціологічні схеми Бухаріна, маючи раціональні зерна, раптом зводилися до „об'єктивної необхідності" одержавлення „всіх пролетарських організацій".

Теоретичне значення для опрацювання загальномодернізаційної концепції перехідного періоду має власне тлумачення Бухаріним політичної суті ключових понять: – „державний капіталізм", „система соціалістичної диктатури", „соціалізація" (усуспільнення), „націоналізація", „муніципалізація", „комунізм". Для Бухаріна „державний капіталізм – це раціоналізація виробничого процесу на основі антагоністичних соціальних відносин", „злиття буржуазної держави з капіталістичними трестами", а відтак він має бути усуненим в епоху диктатури пролетаріату. Пізнавальне теоретико-методологічне значення такої оцінки держкапіталізму полягає не в його сутнісних характеристиках, оскільки через рік Бухарін позбудеться „дитячої хвороби" періоду воєнного комунізму [10], обстоюючи концепцію ринку при соціалізмі, а в іншому – у намаганні простежити еволюцію „історично-соціальних форм виробничого процесу". Захоплюючись теоретизуванням, що було властиво найкращому теоретикові партії, Бухарін вважав „систему соціалістичної диктатури" тотожною до поняття „державний соціалізм", що є протилежністю держкапіталізму, а „державний примус за пролетарської диктатури є метод будівництва комуністичного суспільства" [7, 138]. Останнє визначення, яке з'явилося внаслідок протиставлення капіталізму і держсоціалізму, становило наріжний камінь всієї моделі „радянської модернізації". У центрі „бухарінської моделі" трансформаційного процесу організаційно перебувала система „воєнно-пролетарської диктатури", а її теоретичним підґрунтям стали загальні принципи економічного життя суспільства перехідного періоду.

Теорія і практика перехідного періоду породжували і відповідні організаційні форми господарювання, а також і систему управління з елементами лібералізації і звичного адміністрування. Прагматичний в оцінках Є. О. Преображенський називав економічну систему перехідного (від „воєнного комунізму" до непу) періоду „змішаною товарно-соціалістичною формою господарювання" [11, 7]. Тоді співіснували два різні типи виробництв – соціалістична промисловість і дрібнотоварне з системою „ринкового розподілу" [12, 181]. Спроба держави налагодити „примусовий розподіл продуктів", на думку Преображенського, завершилася крахом. У суспільстві початку 20-х рр. спостерігалася комбінація двох систем господарства – соціалістична і капіталістична, а відтак і відповідна система організації управління – соціалістична та „ринково-капіталістичне регулювання" [12, 181].

Не вдаючись до конкретного аналізу тактико-стратегічного курсу непу, відпрацьованого Бухаріним упродовж 20-х рр., перейду до його маловідомої широкому загалові концепції соціалізму. На початку 1929 р. Бухаріна обрали дійсним членом Академії наук СРСР по секції суспільних наук, підкресливши науковий доробок колишнього студента Московського та Віденського університетів, що вирізнявся „фундуванням політичних концепцій на наукових основах економії і соціології" [13, 3 – 6]. У списку його праць названо 83 позиції, більшість яких становили оформлені доповіді на партійних з'їздах, пленумах тощо [13, 3 – 6]. Восени 1929 р. його фактично усунули з політичного Олімпу, а протягом наступних років всіляко використовували: налаштовували проти керівників комінтерну, зосередили на розробці конституції СРСР. Листування Бухаріна і Сталіна упродовж 1935 – 1937 рр., опубліковані в 2001 р. [14], висвітлюють

трансформацію особистого світогляду колишнього теоретика партії, його розпач і відчай.

Весною 1937 р., перебуваючи в ув'язненні на Луб'янці, Бухарін написав протягом десяти днів рукопис праці „Криза капіталістичної культури і соціалізм", другу частину якої „Соціалізм та його культура" вперше опубліковано німецькою мовою в Берліні 1996 р. із передмовою С. М. Гурвіч-Бухаріної та з дозволу вдови – Г. Ларіної-Бухаріної [15]. Рукопис виявився нотатками та опрацьованими джерельними записами, значна частина яких стосувалися підготовчих матеріалів періоду роботи Бухаріна над конституцією. Він виклав власне бачення суспільного розвитку, критерії його історичного поступу, творення всебічного суспільств, з'ясовував проблеми особистості і суспільства, прогресу, рівності та ієрархії, роль партії і диктатури пролетаріату. Для Бухаріна соціалізм – не абстрактна схема, а реальний процес. Перспективи розвитку суспільства в державі він порівнює із горіхом, що дозріває в шкаралупі. Спроба розв'язати проблему соціального ідеалу обмежилася загальнополітичними гаслами, але прагнення досягти матеріального рівня достатку середнього європейця має вигляд конкретної оцінної характеристики. Соціалізм – не щось постійне і абсолютне, як Ідеал Афродіти, а конкретна історична система, „новий порядок". Він говорить про демократизм, але не європейського зразка, не про один із ключових принципів модернізації.

Загальноцивілізаційні риси і форми модернізації, які використовували європейські країни, а точніше досягли внаслідок еволюційних та революційних перетворень (громадянське суспільство, парламентаризм, ринкова економіка, плюралізм політичний і соціальний, демократичні свободи, приватна власність, поліпартійна структура суспільства, технократизм, гуманізм), мають стати своєрідними орієнтирами для аналізу модернізаційних процесів в УСРР 20 – 30-х рр., але не теоретико-методологічними засадами. Кожен із перерахованих принципів потребує ретельного конкретно-історичного аналізу, опрацювання понятєвого апарату, а головне – концептуальної структури самого феномена. Наприклад, принцип парламентаризму вимагає з'ясування сутності поняття „пролетарська демократія", демократичний централізм, система виборів, структура влади тощо. Кожне явище має бути розписане за відповідними функціональними ознаками загальноцивілізаційного підходу до модернізації, яку необхідно сприймати як процес осучаснення суспільних відносин, тобто їх вдосконалення, а також як нову систему оцінювання історичних явищ та процесів. Проблема модернізації українського суспільства 20 – 30-х рр. вимагає справді комплексного підходу до вивчення архівних джерел та системно-структурного аналізу суперечливих і неоднозначних історичних явищ. Модернізація як метод пізнання передбачає зіставлення, а не механічне ототожнення чи аналогію. Вона не є пошуком позитивного і „суперсучасного", а насамперед функціонального та загальноцивілізаційного в конкретному суспільному процесі.

1. *Joas H. Kriege und Werte. Studien zur Gewaltgeschichte des 20. Jahrhunderts. – Guttingen, 2000.*
2. *Geyer D. Der Nationalstaat im postkommunistischen Mittel- und Osteuropa // Osteuropa. – 1998. – № 7.*
3. *Вишневский А. Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. – М., 1998.*
4. *Hildermeier M. Geschichte der Sowjetunion, 1917 – 1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. – Munchen, 1998.*
5. *Bullock A. Hitler und Stalin. Parallele Leben. – Berlin, 1991.*
6. *Heinrich A. Die sozialistische Transformation der Ukraine, 1917 – 1934. Analyse der politischen, ukonomischen und sozialen Verdnderungen. – Marburg, 1997.*
7. *Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989.*
8. *Ленін В. І. X з'їзд РКП(б), 8 – 16 березня 1921 р. // Повне зібрання творів. – Т. 43.*
9. *Бухарин Н. Тюремные рукописи. – Т. 1: Социализм и его культура. – М., 1996.*
10. *Бухарин Н. О новой экономической политике и наших задачах // Большевик. – 1925. – № 9/10; 1926. – № 8.*
11. *Преображенский Е. Экономические кризисы при нэпе. – М., 1924.*
12. *Преображенский Е. От нэпа к социализму (взгляд в будущее России и Европы). – М., 1922.*
13. *Записки об учёных трудах действительных членов Академии наук СССР по отделению гуманитарных наук, избранных 12 января и 13 февраля 1929 года. – Л., 1930.*
14. *// Источниковедческие документы русской истории. – 2001. – № 1, 3; // Исторический архив. – 2001. – № 3.*
15. *Bucharin N. Gefdngnisschriften. – T. 1: Der Sozialismus und seine Kultur / Hrsg. Von S.N.Gurwitsch-Bucharina, W.Hedeler und R.Stoljarowa. – Berlin, 1996.*

В.Є. Паскаленко

ЗАМОЖНИЙ СЕЛЯНИН В ДОБУ НЕПу: КОМУНІСТИЧНА ДОКТРИНА ТА ЕКОНОМІЧНІ РЕАЛІЇ

На сучасному етапі подальшого розвитку глибинних перетворень у всіх сферах господарсько-економічного життя країни, коли перед українським суспільством постав цілий комплекс вкрай складних і відповідальних завдань по трансформації аграрного сектора національної економіки, які безпосередньо торкаються основи-основ буття народу – його продовольчої безпеки - існує нагальна потреба об'єктивного, політично незаангажованого дослідження сільського господарства України. Соціально-економічний організм завжди складним динамічним утворенням через поєднання інтересів окремої особистості та людської спільноти в цілому. Їх узгодження є дуже складним, а разом із тим надзвичайно перспективним, економічно прогресивним завданням. Поєднати їх належним чином на практиці означає, з одного боку, створити умови для найповнішої самореалізації особистості, розвитку всіх закладених в ній потенційних можливостей, а з іншого максимальною мірою узгодити її власні інтереси з інтересами інших, таких же суб'єктів цивілізаційного поступу, тобто суспільства в цілому. В кінцевому разі це дає можливість створити таку соціально-економічну модель буття, при якій розвиток підприємливості, господарської ініціативи однієї людини не лише не заважає таким же прагненням іншої, а навпаки, через раціональне поєднання зусиль до прогресу суми особистостей, посилює їх творчий потенціал так, що

він стає не просто сумою можливостей, піднімається на якісно вищий рівень.

У цьому контексті одним із перспективних напрямків дослідження, на наш погляд ,є виявлення та всебічний аналіз різноманітних форм організації і функціонування селянської економіки, вивчення природи самого селянства - як соціального явища, зокрема, сільськогосподарської кооперації. Об'єктивною основою цього є сам економічний розмах цієї найпотужнішої не лише господарської, але і громадської організації українського села, її величезне соціально-економічне значення та складні умови функціонування як в радянський, дорадянський (1907-1914 рр.) період.

Не можна сказати, що ця проблема не привертала до себе увагу дослідників. Так, зокрема, уже в умовах незалежної демократичної України вийшли в світ цікаві змістовні монографії В.В. Калініченка [1], А.Г. Морозова [2], В.І. Марочка [3], О.І. Ганжі [4], присвячені різним аспектам життєдіяльності українського селянства у першій третині XX століття. Певним узагальненням накопиченого досвіду, отриманого в ході різнобічного аналізу багатопланових проблем українського села доби НЕПу, стала колективна монографія співробітників Інституту історії України НАНУ. В ній із цілком наукових позицій, вільних від будь-якого су суб'єктивізму, зважено та об'єктивно оцінено складні події тієї пори [5].

Однак, незважаючи на безумовно позитивну тенденцію розвитку досліджень діяльності української сільськогосподарської кооперації в добу НЕПу, цілий ряд цікавих і суспільно важливих аспектів її життя все ще залишається недостатньо з'ясованим, у тому числі й що, які мають принципово важливе значення для розуміння сутності, природи сільськогосподарської, тобто суто селянської за складом її учасників кооперації, розуміння причини успіхів чи невдач її діяльності. Йдеться, передусім, про роль та значення в роботі сільськогосподарської кооперації радянської доби заможної частини українського селянства.

Протягом всього радянського періоду, практично вже з перших кроків по шляху відродження кооперативного руху на селі, тобто з березня – травня 1921 року і до кінця 20-х – початку 30-х років, ця проблема була присутньою на сторінках як суспільно-політичних, так і наукових видань. Більше того. З другої половини двадцятих років цьому питанню почало приділятися, на жаль, аж надто багато уваги. Занадто тому, що заможне селянство стало заручником політичної боротьби, фальшу і нещирості кремлівської правлячої верхівки та більшості слухняного їй партійно-радянського апарату.

Між тим, без належного з'ясування того виключно важливого економічного і суспільно-громадського значення, яке мала участь заможного селянства у роботі низових кооперативних організацій, ніяк не можна змалювати правдиву картину багатогранного життя української сільськогосподарської кооперації. Річ у тім, що ця заможна, а отже у суспільстві частина селянства формувала громадську думку села щодо тих чи інших починань та акцій кооперації, власне ставлення до участі в них. Це була, без будь-якого перебільшення, ключова проблема функціонування і розвитку сільськогосподарської кооперації. Піде до неї заможне селянство, вона буде діяти і розвиватися, не піде всі заклики залишаться пустопорожніми гаслами. Це, власне, добре розуміли і всі владні ланки - партійні, радянські, - а надто господарські. Проте ставлення радянської влади до участі заможного селянства у кооперації було позначено очевидною двоїстістю. З одного боку, без його матеріальної підтримки діяльність низових сільськогосподарських товариств була аж ніяк неможливою, адже в ослабленому тривалими військовими лихоліттями аграрному секторі економіки інших джерел формування первинних капіталів сільськогосподарських кооперативних товариств, окрім пайових внесків селянських господарств, просто не існувало. До того ж вони, принаймні, на перших порах роботи кооперативних товариств повинні були бути достатньо вагомими для того, щоб стати основою реальної економічної діяльності.

На це, власне, і робилась основна ставка під час запровадження непу. Про це постійно йшлося в документах найвищих партійно-урядових інстанцій, які підкреслювали необхідність саме через розвиток сільськогосподарської кооперації, повести селянство по шляху соціалістичної реконструкції сільського господарств [6].

Перекладаю партійно-публіцистичні ефеїзми на конкретну мову економічних реалій, бачимо, що мова йшла, власне, про те, щоб через кооперацію залучити грошові й матеріальні ресурси заможних селянських господарств для підйому продуктивних сил сільського господарства в цілому. Разом із тим, будучи не в змозі та й не бажаючи відірватися від звичної риторики, партійні документи продовжували повторювати, що „партія не може ставити собі завдання відбудовувати сільське господарство і промисловість, не враховуючи того посилення яких суспільних класів і груп принесе дане вирішення господарських проблем. Абстрактно економічна точка зору, яка зважає виключно на інтереси сільського господарства,... не є точкою зору Комуністичної партії" [7, 254].

Про це йшлося не лише в матеріалах VII конференції КП(б)У (квітень 1923 р.), зокрема, у витягу з резолюції „Сільське господарство і податкова політика", який ми щойно навели, але і в десятках і сотнях інших рішень, постанов, резолюцій різних радянських партійно-радянських органів.

Таке двоїсте відношення офіційної влади до кооперації не могло не позначитися на ставленні до неї українського селянства розколотого подіями 1917-1921 років. Цей розкол з переходом до НЕПу продовжував зберігатись завдяки енергійним зусиллям радянської влади по підтримці.

Прагнення до заможного життя будь-якій кожній людині. Кожен мріє жити заможно. Особливо людина праці. Щоправда, представники різних суспільних страт вкладають в це поняття своє власне розуміння. При цьому слід підкреслити, що поняття заможність об'єктивно має здатність до різнотлумачення, оскільки одночасно може мати різні смислові відтінки.

Заможність може розумітись і, на жаль, найчастіше розуміється як побутове, як стан, при якому індивід може вільно задовольняти свої споживчі інтереси. Між тим, цілком очевидно, що заможність є категоріальним поняттям і може тлумачитись також як стан, який свідчить про енергію, підприємливість, врешті-решт навіть інтелект людини в поєднанні з волею і цілеспрямованістю до самореалізації

особистості в сфері економічного життя. Слід зазначити, що існує ще один відтінок поняття „заможний", проміжний, власне репрезентований, який подає побутову заможність як похідну від успіху виробничої діяльності індивідуума і таку, що покликана підкреслити його досягнення у господарсько-економічній сфері.

Характерною особливістю формалізованого поняття „заможність" є те, що воно має дуже складну природу і залежить не тільки від суто економічних факторів, але певною мірою і від ментально-психологічних чинників. Заможність – поняття, тісно пов'язане із категорією володіння. У випадку, якщо воно (володіння) має грошовий вираз справа достатньо зрозумілою. Картина різко змінюється, коли заможність включає в себе інші поняття матеріального плану. В цьому разі ситуація достатньо ускладнюється, скільки нерідко співставити різні компоненти заможності досить складно.

Окрім внутрішньо-економічних показників, а до них належить також і демографічні, серед яких вирізняється загальна кількість працездатних у сім'ї та співвідношення між працюючими і непрацездатними її членами, їх посилюють і доповнюють зовнішні фактори: географічний, кліматичний, загальний стан економічного життя країни та регіону.

Ще раз варто наголосити на тому, що селянська „заможність" - поняття релятивне, критерії його визначення і навіть сам зміст постійно змінюються відповідно до стану суспільства в цілому, домінуючими в ньому на той чи інший момент стандартами життя, морально-етичної націленості тощо. Стосовно періоду, який є предметом нашого дослідження, слід насамперед зазначити, що на фоні загальної післявоєнної розрухи народного господарства, коли головним завданням стало відновлення нормального функціонування господарських об'єктів до заможних селянських господарств нерідко зараховувалися ті, які просто вирізнялися вищими, ніж в інших виробничими показниками: більший земельний наділ, більша кількість худоби, більше робочих рук. Все це визначало більші прибутки, рівень споживання порівняно з пересічною селянською сім'єю.

Домінуючою рисою заможності селянського господарства з початком НЕПу і до кінця 20-х років XX ст. виступала його товарність. Варто підкреслити при цьому, що протягом всього періоду нової економічної політики дедалі вирішальними ставали виробничі чинники підвищення рівня заможності селянського господарства. Ми спеціально акцентуємо увагу на заможності саме господарства, а не сім'ї, оскільки ці поняття не тотожні. В конкретних життєвих реаліях доби НЕПу побутова заможність селянина і господарська заможність часто достатньо різнилися. В свою чергу провідними серед виробничих чинників, що формували заможність селянського господарства, стають внутрішні ресурси двору: демографічні, земельні, виробничі, технологічні, управлінські.

Слід також мати на увазі певний господарський консерватизм бідніших верств селянства. Обминаючи питання про його витоки, будемо пам'ятати про наявність такого чинника, який часто сам по собі, поза суто економічними факторами, стояв на заваді участі значної кількості селянських господарств у роботі кооперативних товариств. Так, за авторитетним свідченням такого обізнаного дослідника як професора Київського кооперативного інституту П. Височанського: „Нерідко розмір пайового внеску та умови його виплати в принципі є посильними навіть для бідняцького господарства, проте його власник часто не вступає до кооперації саме тому, що йому не вистачає устремління до чогось іншого, ніж збереження звично-усталених умов життя" [8, 18].

Виходячи з цього, є достатньо вагомі підстави для твердження про те, що заможна частина українського села у 20-х роках XX ст. стала стрижнем повсякденної наполегливої роботи по розвитку продуктивних сил сільського господарства сільськогосподарської кооперації, відкинути, а це врешті слід зробити ідеологічні стереотипи тоталітарної доби, саме вона, не на словах, а на ділі змінювала радянську владу, сприяючи одночасно економічному піднесенню бідніших верств селянства.

1. Калініченко В.В. Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929). – Харків, 1991.
2. Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993.
3. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929) – Київ, 1995.
4. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – Київ, 2000.
5. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928) // Збірник наук. праць. Під редакцією С.В. Кульчицького. – Київ, 2000.
6. Див: Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 5-ти томах 1917–1967 гг. – Т. 1. – 1917–1928 гг. – М., Политиздат, 1967; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 2. – М., Политиздат, 1984.
7. Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1. – К., 1976.
8. Височанський П. Кредитування селянського господарства. – Харків, 1926.

Ю.В.Котляр

ОРГАНІЗАЦІЇ СЕЛЯН НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1921 – 1928 рр.

В історії України відомими є багато систем та способів регулювання аграрних відносин, форм використання земельних багатств. Існували також різноманітні види самоорганізації сільського населення: винайдені власним досвідом, запозичені в інших народів, бюрократичні (нав'язані згори і невластиві українському народові), давні та природні, комбінації перших і других. Революційні події початку XX століття, Столипінська реформа, аграрні перетворення більшовиків, невирішеність земельного питання призвели до активізації селянства, його входження до політичної боротьби. Вивченню цієї проблеми приділялася недостатня увага в радянській історіографії, за винятком висвітлення діяльності комнезамів, хоч і досить тенденційно. В часи незалежної України почали з'являтися роботи, які об'єктивно висвітлюють діяльність організацій на селі. Серед таких праць варто назвати студії О. Ганжі, С. Ляха, І. Кривка, М. Журби. Проте регіональна специфіка досліджена ще не достатньо. Тому ми і

ставимо собі за мету проаналізувати діяльність селянських організацій на Півдні України.

У ході вищезазначених подій було створено органи селянського самоврядування, які можна умовно поділити на декілька груп, а також виділити як окремий фактор суспільного життя – безпартійні селянські конференції. І. Кривко та С. Лях розрізняють три види селянських організацій:

1) традиційні інститути селянського самоврядування (громада);

2) організації, що виникли в ході революційної, політичної або економічної боротьби селян самостійно чи з ініціативи представників національних та загальноросійських опозиційних партій (Селянський союз, селянські ради);

3) організації, створені владою (земельні комітети, комітети взаємодопомоги, комітети незаможних селян) [1, 252].

Традиційною формою селянського самоврядування в Україні були громади. Вони мали давні історичні корені, виконували функції адміністративно-поземельного інституту. Громади були власниками землі, тому в дорадянський період на побутовому рівні їх називали земельними громадами. Зі встановленням радянської влади громади не припинили свого існування. Навпаки, радянська влада намагалася інтегрувати земгромади в свою структуру. У листопаді 1922 р. було надано чинності Земельному кодексу УСРР, за яким селянин-господар мав право на користування землею тільки за умови перебування у складі земгромади. Отже, з цього часу земельні громади охоплювали абсолютно всі населені пункти. Там, де громади вже існували, їх документація переоформлювалася за новими зразками, а там, де громад не було, вони створювалися заново, із заданими параметрами.

Земельні громади охоплювали від 96 до 98 % сільського населення. Такий великий відсоток членства селян у земгромадах був виявом тоталітаризму в керівництві аграрними відносинами. Під цим кутом зору земельна громада поставила як структура, що нав'язувалася селянам державою згори, і оскільки вона була обов'язковою, то просто не могла охоплювати меншу кількість селян. З іншого боку, громада існувала в українському селі до революції, вона була відомою і зрозумілою селянству, а тому її легалізацію новою владою селяни сприйняли схвально. Стовідсоткового охоплення сільського населення не було досягнуто тільки тому, що членами земгромади мали право бути тільки особи, для яких сільське господарство становило головне джерело існування [1,252].

Згідно з "Декретом про землю", земельні громади повинні були робити лише перерозподіл землі та відповідати за виконання продрозверстки. Усі інші функції мали перебрати на себе сільські ради. Це пояснювалося тим, що, на відміну від сільрад, земельні громади об'єднували майже все селянство. Згідно із законодавством, до них входили всі селяни віком старше 18 років, якщо вони належали до того чи іншого господарства. Тобто до земельних громад не входили лише наймити, сільська інтелігенція та деякі інші мешканці села, які не вели власного господарства. Поточними справами земельних громад відало правління або рада уповноважених, яка обиралася на загальному сході. Тому заможні селяни під гаслом "Хто більш багатий, той більш розумний" мали змогу висувати і часто проводили до складу ради уповноважених своїх представників. На практиці на початку 20-х років громади змогли зосередити в своїх руках майже все керівництво місцевими справами.

Незважаючи на всі свої недоліки, земельні громади в умовах більшовицького режиму були більш-менш демократичними організаціями, до того ж добре відомими і зрозумілими селянам. Вони відповідали інтересам більшості своїх членів. Про це свідчили результати численних обстежень, що проводилися владою з метою вивчення соціальних процесів на селі. Хоча селяни по-різному відповідали на запитання анкет цих обстежень, більшість відповідей свідчила: на сходах селяни-господарі (тобто ті, кого в радянські часи називали "куркулями" та середняками) "швидко знаходять спільну мову" [2,1 – 3].

Земельні громади були фактично самостійними у вирішенні господарських питань села. Крім того, вони мали постійне і досить значне джерело прибутку за рахунок самообкладання селян та здачі в оренду громадських земель. Згідно з даними обстеження, що було проведено в 1925/26 господарському році, від цих двох видів діяльності громади отримали 82,3 % свого прибутку [3, 342]. Загалом ця сума становила 29,2 млн. крб. Державні ж капіталовкладення в індивідуальні селянські господарства в цей час становили 49,8 млн. крб. [4, 12 – 13].

На середину 20-х років, відчувши свою силу, громади почали намагатися повернути собі свої функції в повному обсязі, зокрема відновити роль низових органів влади. Це призвело їх до прямого протистояння з радами, причому іноді успішного. Такий перерозподіл реальної влади на селі аж ніяк не влаштовував командно-бюрократичну систему. В середині 20-х років у компартійно-державних колах все частіше почали висловлюватися нарікання на подібне "двовладдя" на селі, причому тоді, коли місцеві ради суттєво поступалися впливом громадам.

Хоча формально сільради мали вільно обиратися місцевим населенням, насправді ці вибори ніколи не були демократичними. До того ж, сільради спочатку відігравали виключно роль провідника "диктатури пролетаріату" на селі, яка мало відповідала інтересам селян. Здебільшого на чолі сільрад стояли "пролетаризовані елементи", які не цікавилися суто сільськими справами. Основну свою мету майже всі вбачали в сумлінному виконанні наказів, що йшли згори. Останні ж переважно стосувалися вилучення у селян грошей, зерна та інших сільськогосподарських продуктів. Рада уповноважених у громаді, навпаки, складалася з селян певної місцевості і значну увагу приділяла господарським справам. Своєю практичною діяльністю громада мала змогу дещо нівелювати невигідну для селян політику режиму.

Загальний наступ на селянство, що розпочався наприкінці 1927 р., не міг не зачепити земельну громаду. Згідно із законом від 27 липня 1927 р., сільські ради набули можливість більш активно впливати на виробничі відносини на селі, що раніше було прерогативою громад. Вже через місяць ЦВК та Раднарком СРСР ухвалили постанову "Про самообкладання населення" [3, 343], яка передавала найважливіші джерела надходження коштів на господарські потреби села з рук земельних громад до сільрад і робила їх обов'язковими. На розвиток цієї

політики 12 жовтня 1927 р. ВУЦВК ухвалив нове "Положення про сільські Ради", згідно з яким вони отримали право скасовувати постанови загальних сходів громадян, якщо останні, на їхню думку, "порушують закони та розпорядження вищих органів, суперечать завданням кооперування та інтересам бідноти" [5, 212]. Цими актами було покладено початок ліквідації незалежності громад.

Земельні громади були формально поставлені під контроль сільрад, але насправді вони опинилися під пильним наглядом партійних органів. Однак, незважаючи на такий тиск, громада продовжувала залишатися місцем, де селяни могли чинити хоч якийсь опір чинному режимові. Навіть центральні партійні газети змушені були визнавати, що наприкінці 20-х років сільські сходи все частіше ухвалювали "антипартійні" постанови [6]. Із цим режим, що перейшов у наступ на селянство, змиритися аж ніяк не міг.

На певному етапі свого існування громади вступили в суперництво з владою в особі сільських рад. Протистояння між громадами і радами було у всіх напрямах. Справедливо вбачаючи в земельних громадах реальну для себе загрозу на селі, влада з 1925 р. звернула на них особливу увагу. Розпочалася загальна земельна реєстрація, під час якої в усіх земгромадах вводилися статути. Тим самим громади ставилися під контроль владних органів.

Причини ліквідації земельних громад не приховувалися. Функціонери Наркомзему, розробляючи правила ліквідації громад, чітко висловили позицію влади: необхідно провести суцільну колективізацію, а земельні громади як суб'єкти права на землю стояли на перешкоді збільшення земельної площі колгоспів [7, 252].

Земельні громади були природними, традиційними селянськими організаціями. Під впливом післяреволюційного законодавства та радянської дійсності вони набули рис напівдержавної представницької селянської організації. Стати державними організаціями їм не дозволяли, оскільки земельні громади не визнавали "класового принципу" при вирішенні своїх справ. Членами громад було все землеробське населення села. Саме ця безкласовість земгромад, заперечення ними існування класової боротьби, а також їхня фінансова самостійність і зміни в урядовій політиці наприкінці 20-х років XX ст. призвели до ліквідації цього соціального інституту.

Сільські ради, які виникали в ході Української революції, повністю контролювалися більшовиками і не відповідали інтересам селянства. Тому почали з'являтися гасла та ідеї створення альтернативних комуністичним рад. Зокрема, таку ідею підтримував Н. Махно. Він розглядав місцеве самоврядування як федерацію незалежних рад, які мали б виключно виконавчу владу. Представники політичних партій не допускалися до складу "вільних рад", оскільки їхня участь у місцевих радах перетворила б останні в "ради партійних депутатів", що призвело б до ліквідації "вільного радянського ладу" [8, 160].

Ідеї Н. Махна були втілені на рівні Гуляйпільської волості. Влада у Гуляй-Полі належала волосній раді робітничих і селянських депутатів. Рада перебувала під ідеологічним контролем Гуляйпільської групи анархо-комуністів. Система влади анархо-комуністів спиралася на мережу організацій, які підтримували запропоновану анархістами політику: профспілки, комітети батраків, селянські сходи. Саме на сходах формувався склад рад.

25 листопада 1920 р. у Гуляй-Полі було відпрацьовано і затверджено селянським сходом "Положення про вільну раду" [9, 41]. Створені махновські ради вирішували військові та господарчі питання, організовували самоохорону. Ради мали свої виконавчі комітети і ради депутатів. Керівними органами влади на території, підвладній Н. Махну, були районні з'їзди місцевих рад та відділів повстанського війська. З'їзди обирали виконком для керівництва поточними справами. Виконком складався з кількох комісій. Згодом було створено Військово-революційну раду з виконавчими повноваженнями для забезпечення виконання рішень з'їзду. Тобто структуру махновських органів запозичено у більшовиків, але зміст діяльності цих органів був дещо іншим. "Ревкоми" вирішували суперечки між місцевими органами самоврядування, міжсусідські конфлікти.

Протягом 1917 – 1921 рр. махновці створили гнучку владну структуру, головною особливістю якої було існування механізму переобрання верховної влади в районі, залежно від політичної ситуації демократичними представницькими органами самоврядування або авторитарними військовими органами влади [9, 44].

Одночасно з політикою підпорядкування собі старих об'єднань селян режим створював нові, прорадянські організації. Чільне місце серед них посідали більшовицькі партійні осередки, комітети незаможних селян (КНС) та профспілка Всеробітземліс [10, 157 – 158].

Профспілка робітників землі й лісу розпочала свою роботу на початку 20-х років. Головну увагу вона приділяла роботі серед сільськогосподарських робітників, які працювали в радгоспах та серед лісників. Наймитам приділялося недостатньо уваги. Малий відсоток наймитів у спілці зумовлювався значною тяганиною з боку осередків профспілки при оформленні угод, з одного боку, і позицією наймачів, які вкрай неохоче брали на роботу членів спілки, а інколи й прямо відмовляли їм або звільняли з роботи наймитів, які вступали до спілки з іншого.

Тільки з 1923 р. керівництво профспілки робітників землі і лісу починає звертати увагу на роботу серед наймитів, які працювали в індивідуальних господарствах. Головним напрямом діяльності спілки стає залучення якомога більшої кількості наймитів до своїх лав. У грудні 1923 р. ЦК Всеробітземлісу за участю представників наркоматів землеробства і праці виробив конкретний план діяльності волосних секретаріатів: максимальний облік наймитів, укладання з ними групових угод та їхня обов'язкова реєстрація, нормування робочого дня [11].

З 1925 р. діяльність Всеробітземлісу набуває все більшої класової спрямованості. Центр уваги переміщується на сільськогосподарських робітників, зайнятих у приватних господарствах, насамперед у найбільш заможних. Однак захист економічних інтересів наймитів межував у цьому випадку з провокуванням протистояння соціальних верств села. Так, поряд із безпосереднім контролем державних органів умов найму – оренди, режим все активніше

починає використовувати таку нехарактерну для села форму вирішення суперечностей, як страйки.

Уперше страйк було зареєстровано 1922 р. у виноробному товаристві с. Основи Херсонського округу. Безпосередня підтримка радянських та партійних організацій дали змогу страйкуючим протриматися значний час і домогтися перемоги. В 1923 р. подібний страйк було зафіксовано в Одеській губернії [12, 72]. Однак у першій половині 20-х років страйки стали досить рідкісним явищем, вони були нечисленні за складом та нетривалі. 1925 р. по РСФРР та УСРР, за неповними даними, було проведено всього п'ять страйків сільськогосподарських робітників. Учасники страйку висували переважно економічні вимоги: складання трудових угод, підвищення платні, поліпшення харчування та надання для житла придатного приміщення. Страйки наймитів, при всій їх малочисельності, сприяли посиленню впливу партійного апарату на селі і одночасно підсилювали ворожнечу між різними прошарками селян.

Особливе місце серед громадських організацій українського села посідали комітети незаможних селян. При створенні КНС режим урахував свою помилку 1919 р., коли спробував опиратися виключно на бідноту. Тепер він дещо розширив межі "соціально-близьких елементів" села [13, 185]. Крім бідноти та наймитів, членами КНС могли бути і маломіцні середняки. Однак головною ознакою, за якою приймали до комнезамів, була беззастережна підтримка політики більшовиків. Постановою ВУЦВК від 13 січня 1921 р. КНС проголошувалися організаціями державного значення [14,106]. У їхніх руках зосереджувалася реальна адміністративна влада на селі.

Члени КНС отримали значні пільги в господарському та політичному житті: їм надавалося право першочергового наділення земельними та іншими сільськогосподарськими угіддями, реманентом, а також інші пільги. Наприклад, у Миколаївській волості конфіскований у "куркулів" реманент, придатний для використання, КНС розподіляли виключно поміж своїми членами [15, 277]. Одночасно на КНС покладалася основна політична, адміністративна та виробничо-господарська робота, яку радянська влада мала проводити на селі. Зокрема, вони брали безпосередню участь у проведенні перерозподілу землі та реманенту, боротьбі з повстанством та вилученні у селян продуктів харчування. На них також покладалися обов'язки щодо організації охорони зсипних пунктів, громадських будівель. Осередки КНС повинні були проводити мобілізацію населення на виконання громадських господарських робіт. Свою роботу комнезами могли проводити і проводили примусовими, насильницькими методами, чим викликали незадоволення решти селян.

Загалом члени КНС негативно поставилися до зміни економічної політики радянської влади. Більшість із них за роки громадянської війни звикла вести своє господарство значною мірою за рахунок вилучення у заможніших сусідів частини сільськогосподарського реманенту, робочої худоби та землі або примусової "допомоги" з боку останніх. І в нових умовах незаможники не бажали відмовлятися від таких засобів ведення господарства. Ці дії комнезамів набули такого розмаху, що в серпні 1921 р. ЦК КП(б)У змушений був визнати, що "серед комнезамів розвивається паразитизм" [16, 13]. До того ж у резолюціях частини з'їздів КНС, які проходили взимку 1922 р., були підтримані виступи делегатів проти нової економічної політики взагалі [17, 44].

Під тиском таких настроїв комітети незаможних селян продовжували проводити розкуркулення і після запровадження НЕПу. Такі явища в масовому порядку спостерігалися в багатьох регіонах України, зокрема на Півдні. Подібні дії незаможників суперечили основним завданням того часу – відбудові сільського господарства. В зв'язку з цим 11 червня 1923 р. ВУЦВК ухвалив постанову, в якій зазначалося, що будь-який протизаконний відбір землі і майна, навіть коли він раніше вважався "революційно доцільним", буде каратися як кримінальний злочин [18, 394].

Однак, незважаючи на такі загрозливі постанови, режим рахувався з подібними настроями незаможників, оскільки саме вони були його головною опорою на селі. Так, вже в кінці липня 1923 р. ВУЦВК ухвалив постанову про припинення справ проти незаможників, які порушили декрет РНК УСРР від 15 листопада 1921 р. про заборону розкуркулення. Відчуваючи таку підтримку з боку центральної влади, комітети незаможних селян ще довгий час продовжували діяти воєнно-комуністичними методами.

Так, для фактичного продовження політики відбору землі у більш заможних селян, ВУЦВК своїми постановами постійно продовжував термін розподілу та закріплення за КНС майна, відібраного при розкуркуленні. Крім того, згідно з інструкцією Наркомату юстиції від 5 грудня 1922 р., вироки з усіх справ, пов'язаних із відбором землі та майна, що були вирішені судом на користь заможних селян ("куркулів"), анулювалися [19, 2]. 27 червня 1922 р. Раднарком УСРР опублікував постанову "Про продовольче постачання комнезамів", згідно з якою їм гарантувалось одержання промислових товарів за рахунок держави без обміну на сільськогосподарські продукти, а також створювався спеціальний зерновий фонд.

Унаслідок аграрних перетворень перших пореволюційних років та підтримки радянської влади, значна частина незаможників змогла підняти свої господарства до рівня середняцьких. Водночас інша частина незаможників, переважно актив, яка звикла розпоряджатися на селі, поступово занедбала своє господарство. І тому дуже підозріло ставилася до незаможників-господарів. Ця ситуація призвела до фактичного розколу всередині КНС. З одного боку, актив, підтриманий частиною членів КНС, вимагав продовження політики розкуркулення, з іншого, незаможники, які зміцнили свої господарства, за підтримки неорганізованого селянства вимагали ліквідувати комнезами або перетворити їх в органи примирення різних верств села. Цей розкол всередині КНС, у поєднанні з антикомнезамівською агітацією заможного селянства, призвів у багатьох районах до фактичного припинення їх діяльності.

Ситуація, що склалася, поставила перед режимом питання про подальшу долю цих організацій. Однак і всередині правлячої партії не було єдності в цьому питанні. Наприклад, Одеський губком КП(б)У, не дійшовши спільної думки, змушений був винести питання про шляхи реорганізації КНС на обговорення губернської партконференції [20, 108]. Проте там

лунали зовсім протилежні пропозиції – зберегти за КНС обов'язки, функції та методи роботи періоду "воєнного комунізму" [20, 104]. Це питання стало на порядок денний багатьох партійних і радянських форумів.

Слабкий вплив режиму на селі змусив його залишити КНС. Однак, щоб комнезами і надалі могли залишатися його опорою, необхідно було зберегти їх як класові організації найбіднішого селянства. З цією метою 30 липня 1921 р. ВУЦВК ухвалив "Положення про перереєстрацію та з'їзди КНС на Україні". Згідно з ним, було проведено чистку комнезамів. Критерії чистки сформулював Х. Раковський на одному із засідань політбюро ЦК КП(б)У: "Здійснити основну чистку для того, щоб в комнезамах залишився напівпролетарський і малоземельний елемент" [21, 12]. Однак вже в травні 1922 р. питання про нову чистку комнезамів знову порушувалося на засіданні політбюро, оскільки "за своїм соціальним складом КНС ще далеко не представляють чистих об'єднань бідняків. Навіть після найбільших чисток у комнезамах завжди залишався певний відсоток середняків. Особливо це слід сказати про новоспечене середняцтво, яке виникло в процесі революційних перетворень та реквізицій" [22, 78].

Хід чисток засвідчив, що склад КНС вже мало відповідав задумам режиму щодо цих організацій. Так, тільки в ході першої чистки (1921 р.) зі складу КНС було виключено понад чверть (25,6 %) членів, а всього за період трьох чисток (вересень 1921 р. – квітень 1923 р.) понад 840 тис. осіб [23, 122 – 123], що становило майже дві третини первісного складу. Більшість селян виключалася з формулюваннями, що мали на увазі зміну його майнового стану: "окуркулення" (тобто зміцнення господарства), "спекуляція" (продаж надлишків на ринку), зв'язок із бандитами, "підкуркульники" (це вже стосувалося до бідноти, погляди якої не влаштовували членів комісії по чистці). Більшість із таких формулювань та кількість виключених із комнезамів свідчать, що значна частина незаможних селян, незважаючи на всі пережиті під час громадянської війни труднощі, скористалася класовою спрямованістю аграрної політики більшовиків і змогла підняти свої господарства.

Однак після чисток кількісний склад КНС знову дуже швидко почав зростати. Це явище було зумовлено декількома факторами. По-перше, комнезами, попри все залишались опорою режиму на селі, і тому він продовжував надавати їм різноманітні пільги. Це значно полегшувало життєдіяльність бідняцьких господарств в умовах товарно-грошових відносин. По-друге, приналежність до КНС була своєрідною "ознакою благонадійності" селянина, що також давало йому пільги, цього разу політичні. Наприклад, значно полегшувався вступ дітей комнезамівців до робітфаків, технікумів, ВНЗ.

Реорганізовані КНС повинні були стати силою, здатною повести за собою неорганізовану бідноту та середняків у напрямі соціалістичної перебудови села та очолити їх боротьбу з заможним селянством. Проте дуже швидко виявилося, що наслідки цих чисток не зовсім відповідали задумам режиму. Це довело вибіркове обстеження КНС, що у вересні 1923 р., за погодженням із ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У було проведене у всіх губерніях України. 29 жовтня 1923 р. на пленумі ЦК КП(б)У Г. Петровський доповів про його результати. Вони засвідчили, що значна частина КНС перетворилася на замкнені організації, які відстоювали передусім вузькогрупові інтереси своїх членів. Прагнучи залишитися домінуючими організаціями на селі, вони намагались усунути від участі в політичному і господарському житті села усіх інших селян, у тому числі середняків та неорганізовану бідноту. З цією метою активісти КНС, користуючись невизначеністю терміна "куркуль", часто навмисно вживали його стосовно середняків. Комнезами також подекуди перешкоджали отриманню пільг, що держава надавала неорганізованій бідноті та маломіцним середнякам, намагаючись перебрати всі їх на себе [14, 101].

Все це призводило до посилення антикомнезамівських настроїв на селі та появи тенденцій до об'єднання селян на цьому ґрунті. Це змушувало режим знову ставити питання про подальшу долю КНС. До того ж, що в середині самих КНС чітко визначилися три групи:

перша – це незаможники-активісти, що "осереднячилися". Вони використовували владу, щоб зміцнити свої господарства. Як члени КНС, мали пільги щодо податків і одночасно орендували державну та селянську землю;

друга група – це та частина незаможників, які в роки громадянської війни отримали землю, але виявилося, що вони не в змозі її обробити. Вони її не обробляли, а здавали в оренду й жили за рахунок орендної плати. Саме представників цієї групи на селі звали "ледарями";

третя група – малоземельні та безінвентарні незаможники. Здебільшого вони не мали навиків господарювання. Саме друга та третя групи марили про повернення часів "воєнного комунізму" та звинувачували партію у зраді інтересів бідноти [3, 348].

Однак неврожай 1924 року та незадоволення селянства змусили державну партію на деякий час змінити свою орієнтацію у селянській політиці. Проголошений з осені 1924 року курс "Обличчям до села" нівелював питання про розшарування селянства [24, 292]. Згідно з положенням "Про виборчі права громадян та порядок проведення виборів", прийнятим у вересні 1924 року, у селян-власників з'явилася реальна можливість увійти до складу рад. Побоюючись конкурентів, вони з великою підозрою поставилися до появи в політичному житті села інших соціальних верств. Використовуючи свій вплив на процедуру виборів, члени КНС прагнули будь-що не допустити в ради своїх політичних суперників. Протиставляючи себе усім іншим верствам селянства, вони породжували у селян-власників прагнення об'єднатися з метою захисту власних інтересів. У середині 1925 року ЦК КП(б)У змушений був неофіційно визнати, що замість союзу незаможника з середняком фактично склався союз середняка з "куркулем", який був особливо небезпечний для режиму [25, 19]. Настрої, які панували на селі, особливо виявилися під час часткових перевиборів рад навесні 1925 року. Здебільшого вибори завершувалися провалом кандидатур членів КНС і комуністів та зміцненням позицій селян-власників [26, 141 – 142].

Загроза втратити свій вплив у радах змусила державну партію шукати шляхи вирішення проблеми. Тому Л. Каганович, який був призначений на початку квітня 1925 року генеральним секретарем ЦК КП(б)У

і мав цілковиту підтримку центру, вирішив покласти край існуванню подібної аномалії у системі органів влади. Для вивчення питання в червні 1925 р. було проведено вибіркове обстеження комнезамів на місцях. У матеріалах обстеження, що існували на правах рукопису лише для членів партії, про взаємовідносини організацій КНС і сільських рад зазначалося: "Свій вплив на роботу сільських рад комнезами здійснюють шляхом захвату більшості членів, а також шляхом проведення своїх членів на пости голів і секретарів сільських рад, що фактично означало перетворення рад в органи, які захищають інтереси виключно членів КНС" [27, 78].

Лише невпевненість у міцності своїх позицій на селі та загроза втратити підтримку сільської бідноти не дозволяли державній партії погодитися з остаточною ліквідацією комнезамів, які з отриманням владних повноважень та державних пільг перетворилися на малочисельні замкнені організації. З цього приводу нарком освіти О. Думський зазначав: "Я не виключаю можливості, що через деякий час нам доведеться розмовляти з куркулем більш серйозною мовою, а для цього нам потрібна організованість бідноти" [28, 36].

Рішенням липневого 1925 року пленуму ЦК КП(б)У комнезами були позбавлені виконання адміністративних функцій і перетворилися на добровільні організації. Партійний центр схвалив рішення пленуму КП(б)У. Й. Сталін у листі до В. Молотова у серпні 1925 року повідомляв: "З питанням про українські комнезами формалізуватися не варто. Рішення українського ЦК повністю збігається з рішенням XIV конференції РКП(б)" [29, 46].

На основі цих рішень ВУЦВК та РКК УСРР 16 листопада 1925 р. опублікували постанову "Про комітети незаможних селян УСРР", а 13 листопада того ж року видано новий статут комнезамів, у першому параграфі якого підкреслювалося: "Комітет незаможних селян має на меті: а) сприяти зміцненню та розвиткові господарства своїх членів; б) залучити своїх членів до того, щоб поліпшити їхній добробут та перейти до більш досконалих форм господарства – у сільськогосподарські комуни, артілі та товариства, у товариства громадського обробітку землі, сільськогосподарську, кустарно-промислову кооперацію, сільськогосподарські кредитні товариства, артілі по вирощуванню племінної худоби, меліоративні товариства та інші види кооперативних організацій на селі" [30, 91 – 92].

Втрата адміністративних функцій та пільг викликала значний відплив селян із осередків КНС. За час реорганізації їхня кількість зменшилася на 56,5 %. На 1 липня 1926 р. у лавах КНС нараховували лише 560 тис. членів [31, 79]. Однак, незважаючи на реорганізацію, комнезами залишилися тією єдиною силою, на яку міг опиратися режим при проведенні своєї політики. Саме тому незаможники продовжували становити більшість низового активу та співробітників державного апарату.

Протягом 20-х років XX ст. українське селянство виявило себе не як аморфна маса, а як достатньо організований суспільний стан, який створював свої політичні організації, а також намагався пристосувати організації, що створювалися владою, до власних потреб. Традиційними селянськими організаціями були земельні громади. Їхнім більшовицьким антиподом поставали сільські ради. Не випадково в районах суцільної колективізації 1930 р. земельні громади були ліквідовані, а їхні права та обов'язки передані сільрадам.

Витворами тоталітарної держави були більшовицькі партійні осередки, комітети незаможних селян, профспілка Всеробітземліс, які штучно нав'язувалися селянству. Тому і їхній вплив був несуттєвим. КНС функціонували лише завдяки постійній підтримці керівних радянських і партійних органів. Нова економічна політика сприяла економічному зростанню селянина-власника. Влада змінювала своє ставлення до комнезамів, намагалася обмежити їхні "воєнно-комуністичні" повноваження, вилучити з їхньої компетенції насильницькі методи. Така політика відразу ж призвела до різкого занепаду КНС. Перехід до НЕПу взагалі спричинив виникнення ліквідаційних тенденцій щодо існування КНС.

Відсутність загальноселянських політичних організацій мала для селян вкрай негативні наслідки. Це ускладнювало налагодження спільної мови, вироблення загальної лінії у відносинах із режимом, захист спільних інтересів. Зрештою, саме політична роз'єднаність багато в чому допомогла режиму в наступні роки досить легко придушити опір селянства політиці колективізації.

1. *Кривко І., Лях С. Селянські організації в Україні у першій чверті XX ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 6. – К.: Інститут історії України НАН, 2002.*
2. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1203.*
3. *Ганжа О. Громадські організації в суспільно-політичному житті доколгоспного села України // Проблеми історії України. – Випуск 6.*
4. *Соціалістичне будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шліхтера. – Х.: ДВУ, 1928.*
5. *ЗУ УСРР. – 1927. – № 47/48.*
6. *Известия. – 1928. – 12 – 13 января.*
7. *Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 698.*
8. *Волковинский В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К.: ПЕРЛІТ ПРОДАКШН, ЛТД, 1994.*
9. *Чоп В. М. Проблема місцевого самоврядування в ідеології та політичній практиці махновського руху (1917 – 1921 рр.) // Наукові праці історичного факультету. – Випуск VIII. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999.*
10. *Мовчан О. М. Професійні спілки сільськогосподарських робітників України у перше десятиліття радянської влади // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.) – К.: Інститут історії України НАН, 2000.*
11. *Правда. – 1923. – 12 декабря.*
12. *Петровская Г. П. Батрачество и союз сельскохозяйственных и лесных рабочих накануне коллективизации сельского хозяйства СССР // Исторические записки. – 1966. – № 79.*
13. *ЗУ УСРР. – 1921. – № 6.*
14. *Історія селянства Української РСР: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2.*
15. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 443.*
16. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1129.*
17. *ЦДАВО України. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 92.*
18. *ЗУ УСРР. – 1923. – № 26.*
19. *ЦДАВО України. – Ф. 257. – Оп.1. – Спр. 136.*
20. *Березовчук М. Перші соціалістичні перетворення на селі. – К.: Політвидав, 1976.*
21. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 27.*
22. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 91.*

23.ЦДАВО України. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 220.
24.Венер М. Лицом к деревне: Советская власть и крестьянский вопрос // Отечественная история. – 1993. – № 5.
25.Ганжа О. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К.: Інститут історії України НАН, 1996.
26.Петровский Г. И. Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1987.
27.ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2066.
28.Мельничук О. Боротьба за владу на селі в 1920 – 1925 роках: сільські ради проти комнезамів // Нова політика. – 1998. – № 2.
29.Письма И. В. Сталина Молотову. 1925 – 1936 гг. Сб. док. – М.: Книга, 1995.
30.Загорський П. С., Стоян П. К. Нариси історії комітетів незаможних селян. – К.: АН УРСР, 1960.
31.ЦДАВО України. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 486.

Ю. А. Святець

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ НАВЕСНІ 1926 р.

Соціально-економічні процеси в аграрному секторі УСРР в роки НЕПу характеризуються помітним динамізмом та драматичністю [1]. Серед позитивних чинників можна назвати закінчення громадянської війни та уведення ринкового механізму із певним рівнем свободи для селян реалізовувати результати своєї виробничої діяльності [2], удосконалення податкової [3] та адміністративно-територіальної системи [4], формування кооперативних об'єднань селянства [5], проведення кредитної політики [6] та державної допомоги. Серед негативних чинників слід назвати неврожай та голод на Півдні України у 1921 – 1923 рр. [7], діяльність репресивно-каральної системи [8], зловживання радянського чиновництва [9], незавершеність землевпорядкування, нерівномірна землезабезпеченість селянських сімей [10] тощо. Все це позначалося на соціально-економічному стані українського селянства, який щороку разюче змінювався залежно від природно-екологічних, суспільно-політичних та соціально-економічних чинників. Тому організація селянського господарства зазнавала деформацій у територіальному та часовому вимірах.

Мета цього дослідження полягає у з'ясуванні регіональних особливостей соціально-економічного стану українського селянського господарства в рік Першого Всесоюзного перепису населення, рік, який у радянській та українській історіографії визнаний як пік нової економічної політики.

Дослідження ґрунтується на даних весняного вибіркового перепису селянських господарств України 1926 р. [11]. Методом головних комонентів нами визначено п'ять основних чинників, які впливали на українське селянське господарство навесні 1926 р.: 1) екстенсивність сільськогосподарського виробництва; 2) тваринницька спеціалізація округів; 3) еластичність робочої та продуктивної худоби; 4) трудомісткість аграрного виробництва; 5) специфічність використання найманої праці [12]. Методом k середніх, застосованим для сукупності округів України, охарактеризованих значеннями п'яти головних компонентів, одержано чотири групи округів.

До першої групи увійшли 13 округів (Волинський, Глухівський, Київський, Конотопський, Коростенський, Лубенський, Ніжинський, Прилуцький, Роменський, Сумський, Харківський, Чернігівський та Шепетівський). Географічно ця сукупність округів охоплює Полісся та Лівобережний Лісостеп (далі – Полісся).

В округах Полісся налічувалося понад 1,5 млн. індивідуальних селянських господарств. Протягом року поділилося 1,78 % дворів. Зафіксовано порівняно високий відсоток (2,46 %) господарств із найманими робітниками. Більшість (72,29 %) найнятих жінок проживали в господарствах наймачів. Найнижчий в Україні відсоток (44,72 %) господарств із найманими дорослими засвідчує, що поліські селяни порівняно нечасто вдавалися до найманої праці: на сотню господарств припадало в середньому тільки 60 чоловіків та 68 жінок робочого віку. Не надто активне використання найманої праці господарствами регіону можна пояснити порівняно задовільною забезпеченістю їх своїми робітниками. Тільки одному з десяти (11,01 %) господарств бракувало власних робочих рук. Найпоширенішими в Поліссі були заробітки на поденній та "задільній" (відрядній) роботі. Кожне четверте (25,55 %) господарство з робочою худобою і майже кожне друге (45,89 %) без неї відчужували робітників на такі роботи.

Селянство Полісся порівняно добре було забезпечено робочою худобою, хоча й тут її бракувало кожному третьому (32,67 %) господарству. Майже половина (46,25 %) поліських господарств володіла одним конем, а кожне сьоме (14,22 %) – парою. Основу робочого поголів'я становили коні старші 4 років. Товарний молодняк у цьому регіоні становив меншість – тільки 8 голів робочих коней віком до 4 років та 10 коней від 1 року до робочого віку. Обмежене було й стадо робочої великої рогатої худоби (далі – ВРХ). На сто голів ВРХ налічувалося 5 робочих волів і по одному третяку та дворічному бику. Тому господарства з волами в Поліссі становили дуже малу частку.

Іншою особливістю селянських господарств була спеціалізація на продуктовому товарному тваринництві. Йдеться про перевагу поголів'я корів у гурті ВРХ. Більшість господарств Полісся була однокорівною. У м'ясному тваринництві переважав екстенсивний напрям – вівчарство. Пересічна кількість свиней (119 голів) як показник інтенсивного тваринництва у цьому регіоні хоча й була найбільшою в Україні, проте майже удвічі меншою за поголів'я овець.

Посилена увага господарств до продуктивного тваринництва зумовлена природними умовами регіону, зокрема обмеженими площами рільницької землі. Середньогосподарська її ділянка становила 4,65 дес. Природною особливістю регіону слід назвати зменшену частку (80,21 %) площ орної землі в складі надільної догідної. Сінокоси ж становили десяту частину (10,98 %) надільних площ. При оренді догідної землі майже десяту частину (9,30 %) площ становили саме сінокісні угіддя.

Господарства регіону найкраще в Україні були забезпечені засобами обробітку землі. Як особливість регіону слід назвати найкращу забезпеченість господарств плугами (81 од. на 100 дворів), боронами залізними (55 од.), возами на дерев'яному ходу (43 од.), а також саньми та ґринджолами (62 од.). Отже,

склад сільськогосподарських знарядь та реманенту в Поліссі цілком узгоджується з природними умовами цього регіону.

Цілком закономірною є тенденція до переважної обробки землі поліськими селянами тільки своєю худобою (40,79 %) та винятково своїм реманентом (46,10 %). Господарства регіону наймали худобу чи реманент лише в разі нагальної потреби в них. До такого способу використання засобів праці змушене було вдаватися кожне четверте господарство: 28,47 % – наймали худобу, а 28,61 % – реманент. Значно охочіше господарства Полісся домовлялися про супряжну форму використання засобів виробництва. В округах із меншою кількістю господарств, які користувалися винятково своєю робочою худобою та своїм реманентом, відповідно більшою була кількість саме тих господарств, які вдавалися до супряги живого та мертвого реманенту.

Середньогосподарська площа польових посівів у регіоні була однією з найменших в Україні (2,77 дес.). Менші посівні площі зафіксовано тільки в Правобережному Лісостепу. Головною рослиною Полісся слід назвати озиме жито, якому виділялося від 30,16 % (Сумщина) до 45,41 % (Глухівщина) посівних площ. Серед злакових переважали овес (14,66 %) та гречка (11,16%). Тваринницька спеціалізація регіону зумовила високий відсоток посівів ячменю (7,59 %) порівняно з площами, відведеними під озиму (5,29 %) та яру (4,62 %) пшеницю. Значними були посіви проса (4,02 %), віки (1,44 %), однорічних (1,30 %) та багаторічних (0,41 %) сіяних трав. Серед просапних культур значне місце посідала картопля (4,56 %) та цукрові буряки (2,11 %). Такі ж просапні, як кукурудза (0,34 %) та соняшник (0,67 %), практично не засівали. Посилена увага приділялася таким технічним культурам, як льон, коноплі, інші олійні рослини (1,50 %), а також тютюн (0,12 %). Отже, в Поліссі рослинництво здебільшого було трудомістким, інтенсивним і підпорядкованим тваринництву. Склад польових посівів свідчить про чотирипільну сівозміну: озимина – сінокіс (толока) – просапні – рання ярина.

Другу групу утворили Молдавська АСРР та 10 округів (Бердичівський, Білоцерківський, Вінницький, Кам'янецький, Могилівський, Первомайський, Проскурівський, Тульчинський, Уманський і Черкаський), які територіально охоплюють Правобережний Лісостеп (далі – Лісостеп).

Важливою особливістю Правобережного Лісостепу була найменша частка господарств, які поділилися протягом року (1,17 %), та кількість новоутворених дворів (208 од.) при цьому. Тобто малоземелля стримувало процес подрібнення селянських господарств регіону. Це зумовлено почасти низькою густотою населення. Пересічна селянська сім'я складалася з 4 членів, із яких найбільшу питому вагу становили особи працездатного віку. Кожному шостому (16,03 %) господарству бракувало власного робітника. Проте наявної кількості робочих рук було цілком достатньо господарствам Лісостепу. Про непопулярність праці в наймах свідчать найменші відсотки господарств, які відчужували та наймали робітників на різні за терміном роботи незалежно від забезпеченості робочою худобою.

Середньогосподарська площа надільної догідної землі становила тільки 3,68 дес. Господарства іноді вдавалися до оренди догідної землі (4,54 %). Неохоче селяни й здавали землю в оренду (4,27 % дворів). Середньогосподарська площа догідної землі, яку здавали в оренду господарства Лісостепу (1,51 дес.), становила майже половину надільної ділянки. Пересічна площа орендованої догідної землі (1,12 дес.) була меншою, ніж та, яку здавали. Головним об'єктом уваги при оренді землі в густозаселеному Лісостепу поставали саме орні землі, які становили 87,62 % площ догідної землі. Для садиб та городів відводили майже десяту частину (9,46 %) площ догідної землі. Активне використання садибно-городніх площ свідчить про інтенсивний трудомісткий характер рослинництва в малоземельному Лісостепу. Площі іншої догідної землі (0,60 %), а також орної землі у фактичному користуванні під недосівами (0,37 %), довголітньою толокою і перелогами (1,20 %) та іншої орної землі (0,44 %) були мінімально можливими. Тобто селяни мали проблеми з організацією сівозміни. Саме в цьому регіоні зареєстровано найбільшу частку (95,59 %) господарств із посмужковою формою землекористування. Нечисленні хутірські та відрубні господарства володіли більшими площами своєї орної землі (4,16 дес. та 3,34 дес. відповідно), ніж у Лісостепу (3,21 дес.).

Прикрою особливістю Лісостепу була найгірша забезпеченість худобою, якої бракувало кожному п'ятому (22,59 %) господарству. На 100 господарств із худобою налічувалося по 88 голів усіх коней, 139 – великої рогатої худоби, 149 – овець, 67 – свиней та 447 – усіх видів птиці. Це негативно позначилося на поголів'ї як робочої, так і продуктивної худоби з відповідними наслідками економічних відносин між господарствами. Більше половини (58,87 %) господарств регіону були позбавлені робочої худоби. Ледве чверть (23,25 %) дворів користувалася одним конем. Тільки 14,22 % мали пару коней, 2,50 % – пару волів. Саме в Лісостепу табун був наймолодшим. Коней від 1 року до робочого віку налічувалося 12,61 %, а робочих коней віком до 4 років – 11,38 %. Такі дані свідчать про товарний характер конярства. Майже половині (49,27 %) господарств бракувало корів. Дещо менше (47,29 %) господарств були однокорівними. Половину (50,69 %) поголів'я ВРХ становили саме корови і понад чверть (29,62 %) – телята віком до 1 року. Товарного поголів'я налічувалося вкрай мало – тільки 4,34 % теличок та 1,77 % бичків віком від 1 до 1,5 років. Свинарство як інтенсивна галузь тваринництва хоча й поступалося середнім поголів'ям вівчарству, проте за кількістю молодняку (29,52 %) та поросят (66,52 %) характеризувалося як ринково орієнтоване.

Щонайменше половина господарств Лісостепу змушена була обробляти землю винятково найманою робочою худобою (51,14 %) та найманим реманентом (52,59 %). Приблизно порівну дворів обробляли землю своїми тяглом (23,32 %) та супрягою (23,53 %). Кожне четверте господарство поралося власним реманентом (26,14 %), і тільки одне із шести (16,84 %) вдавалося до супряги. Такий розподіл господарств був зумовлений браком у половині (51,39 %) з них сільгоспзнарядь. Найбільше в регіоні налічувалося дерев'яних борін (87 од. на 100 господарств), що, як і залізні (45 од.), використовувалися для обробітку ґрунту під просапні культури. Кожна сотня господарств із засобами оранки та сівби володіла в середньому 70 од. різних плугів та 22 од. букерів. Небагато налічувалося й транспортних засобів – по 38 возів на залізному та 7 на дерев'яному ходу, а також 25 од. саней та ґринджол

у кожній сотні господарств з реманентом. Інші знаряддя були великою рідкістю для більшості селян.

Малоземелля вплинуло як на розміри посівної площі, так і на склад культур. Середньогосподарська площа польових посівів дорівнювала 2,44 дес. Провідними культурами польового посіву в Лісостепу була озимі жито (32,38 %) та пшениця (15,10 %). Помітною була роль таких ранніх ярих, як овес (8,80 %), ячмінь (6,83 %), просо (5,32 %) та гречка (4,89 %). Серед пізніх ярих слід назвати такі важливі просапні культури, як кукурудза (9,00%), а також картопля (3,77 %), цукровий буряк (2,60 %), соняшник (1,45 %). Рослинами, які засівали винятково в лісостепових господарствах, були бобові (2,49 %) та однорічні сіяні трави (3,28 %). Отже, посівні площі Правобережного Лісостепу використовували під інтенсивні трудомісткі культури, з яких найважливішими були озимі колоскові та фуражні просапні.

До третьої групи увійшли 9 округів (Зінов'ївський, Ізюмський, Катеринославський, Кременчуцький, Криворізький, Куп'янський, Миколаївський, Одеський та Полтавський), що географічно утворили смугу з південного заходу на північний схід України, яка відокремлює Лісостеп та Степ. Будемо називати цей кластер Передстепом.

Передстеп відрізнявся насамперед найвищою інтенсивністю подрібнення господарств (1,82 %). У регіоні зафіксовано найбільшу частку господарств, які наймали робітників (3,02 %), а також найвищий відсоток найнятих жінок (73,94 %) і підлітків (77,42 %), які проживали у господарствах наймачів. Тобто роботи в наймах були переважно довгостроковими. Передстеп випереджав інші регіони за відсотком господарств із робочою худобою, які наймали річних та строкових робітників (3,49 %).

Орної землі була позбавлена майже така ж частка господарств (2,46 %), що й у Поліссі. За масштабами посмужкової форми землекористування (88,40 %) Передстеп дуже подібний до Полісся, а за розмірами поширення відрубної форми – до Степу. Пересічна ділянка надільної догідної землі вимірювалась у 7,57 дес. Левову частку (89,37 %) цих площ становили орні землі. За відсотком садиби (6,99 %) Передстеп був подібний до Полісся.

Селянство Передстепу часто вдавалося до перерозподілу наявних земель шляхом оренди. Кожен десятий двір орендував (11,94 %) або здавав (10,80 %) догідну землю. Пересічна площа догідної землі, яку здавали в оренду (2,65 дес.), була меншою, ніж середня площа заорендованої (3,38 дес.) догідної землі. Господарства прагнули перерозподіляти догідну землю так, щоб збільшити в її складі саме орні площі. Зареєстровано найбільший відсоток іншої догідної землі, яку здавали в оренду (1,19 %), і найменший – при оренді такої землі (0,31 %). А це – ознаки екстенсивного рільництва. Найбільший відсоток засіяної орної землі перебував у фактичному користуванні (79,66 %). Решту площ орної землі було відведено для довголітньої толоки та перелогів (8,21 %), незайнятого пару (5,73 %) та однолітньої толоки (5,22 %). Такий розподіл орних площ свідчить про різнопільну систему сівозміни. Третину площ (37,67 %) перелогів господарства використовували як укісні вгіддя.

Тваринницька галузь у Передстепу відзначалася не високим рівнем розвитку. Кожне шосте (15,66 %) господарство було позбавлене худоби. У нечисленному табуні дві третини (67 %) становили робочі коні віком 4 і більше років, що свідчить про увагу селянства до ремонту табуну та помітної ролі товарної його частини. Збільшення у володінні господарств надільних догідних площ пов'язане із зростанням поголів'я великої рогатої худоби. Передстеп майже вдвічі переважав Полісся та Лісостеп за часткою робочих волів (11,05 %), третяків (3,99 %) та биків, старших 2 років (2,14 %). Тобто нестачу робочих коней господарства регіону прагнули компенсувати більшим поголів'ям робочої ВРХ. Саме в цьому регіоні зафіксовано найвищий відсоток робочих корів (9,88 %). Чверть стада ВРХ (24,67 %) налічували телята віком до 1 року.

Господарства Передстепу потерпали через брак робочої худоби. У двох із кожних п'яти (42,95 %) господарств не зареєстровано жодної голови робочої худоби. Зафіксовано великі частки господарств із двома волами (6,88 %), а також із 1 конем та парою волів (1,66 %). У Передстепу налічувалося більше дворів із 2 і більше головами (26,83 %) робочої худоби, ніж "одноголівних" (24,40 %). Така тенденція свідчить як про значну соціально-економічну диференціацію селянства в регіоні, так і про високу експлуатацію тяглової худоби та робочої сили.

Помітну увагу господарства Передстепу приділяли розведенню домашньої птиці, якої в середньому на господарство налічувалося до 6 голів. Такий факт свідчить, з одного боку, про забезечення селян м'ясом та яйцями для споживання в межах господарства, а з іншого, про екстенсивний характер тваринництва.

Третині (36,48 %) господарств бракувало засобів обробітку землі. Склад реманенту засвідчує зернову спрямованість рільницької галузі Передстепу. На 100 господарств налічувалося 72 од. різних плугів, 66 залізних борін, 48 дерев'яних борін, 22 букери та 17 сівалок. Значно більше зафіксовано складних сільськогоспзнарядь: у 100 господарствах з реманентом налічувалося 10 жаток, лобогрійок, самоскидок та снопов'язок, 14 віялок та сортувалок, по 2 косарки та кінні молотарки. Серед транспортних засобів переважали вози на залізному ходу (54 од.).

Склад сільськогоспзнарядь та реманенту, а також недостатня забезпеченість дворів тяглом зумовили особливі умови їх використання. Свою робочу худобу (32,65 %) та реманент (31,56 %) мала третина селянських господарств. Така ж частка дворів наймала тягло (33,90 %), а дещо більша (37,76 %) – засоби обробітку землі. Ще третина господарств вдавалася або до супряги живого (30,32 %) та мертвого (23,29 %) реманенту, або до комбінованого способу (відповідно – 3,13 % та 7,39 %). Такий розподіл господарств за формами використання робочої худоби та знарядь свідчить, по-перше, про більший дефіцит реманенту, ніж тягла, а, по-друге, про поглиблену проблему соціально-економічного розшарування селянства регіону.

Середньогосподарська посівна площа становила 5,02 дес. Понад чверть (27,32 %) угідь було відведено під посіви озимого жита. Майже п'яту частину посівних площ (19,67 %) – під озиму пшеницю і дещо менше (17,70 %) – під яру. Важливо, що в округах регіону збільшення площ польових посівів позитивно позначалося на зростанні ролі озимої пшениці в них. За питомою вагою площ озимої пшениці Передстеп випереджав інші регіони України. Серед ранніх ярих

колоскових виділявся також ячмінь (13,60 %). Помітні площі займало просо (3,34 %) як культура для годівлі худоби. Серед просапних культур належна увага селянами приділялася кукурудзі (6,42 %) та соняшнику (3,49 %). Питома вага кукурудзи зростала із збільшенням посівних площ в окрузі. Соняшник був доволі випадковою культурою. Просапний клин як чинник посухостійкості рільництва підсилювався площами під баштанами та городиною (2,31 %), та картоплею (1,29 %). Пересічна садибна ділянка дорівнювала 0,24 дес. на господарство. Роль садиби зменшувалася в міру зростання площ польових посівів. На менших садибних ділянках основною культурою ставала картопля. Отже, рільницька галузь Передстепу характеризувалася тенденцією до вирощування ринкового хліба (озимої пшениці та жита), а також до посухостійкої структури польових посівів. Це були ознаки збалансованого (хоча й не стабільного) співвідношення екстенсивного та інтенсивного рослинництва. Високий відсоток ранніх ярових (до 36 %) загрожував значними втратами врожаю колоскових від посухи.

Четверту групу утворили 9 округів (Артемівський, Запорізький, Луганський, Маріупольський, Мелітопольський, Павлоградський, Сталінський, Старобільський та Херсонський), які територіально охоплюють Донбас та Приазов'я або південно-східну частину України – Степ.

Цей регіон відрізнявся великими розмірами пересічної сім'ї (5 – 6 осіб). Чоловіки працездатного віку становили у таких сім'ях меншість (471 %). Величина коефіцієнту сімейного навантаження працездатних (1,098) у Степу була чи не найбільшою в Україні. Водночас зафіксовано найменший відсоток господарств без своїх робітників (11,02 %) та з 1 робітником (63,48 %). Дворів же з двома і більше своїми робітниками налічувалося більше, ніж в інших регіонах. Майже в кожному п'ятому (19,45 %) господарстві працювала пара, а в кожному двадцятому (4, 86 %) – трійко своїх робітників. Найбільшим у Степу був і відсоток господарств, які наймали робітників (2,80 %). Більшість таких господарств (64,55 %) використовувала працю виняткова дорослих робітників. Саме в Степу зафіксовано найбільший відсоток найнятих чоловіків, які проживали в господарстві наймача (73,01 %). Великою була й кількість підлітків, яких наймали господарства регіону, – 133 особи на 100 дворів. Робітників наймали в основному на довгострокові роботи. Тому в Степу зафіксовано найбільші відсотки членів сім'ї чоловічої (3,32 %) та жіночої (1,63 %) статі, відсутніх понад 1 місяць у господарстві. На строкові та річні роботи членів сімей переважно відчужували господарства без робочої худоби (29,79 %). Навіть господарства без робочої худоби порівняно неохоче погоджувалися відпускати своїх робітників на короткотермінові роботи (38,58 %).

Пересічна надільна площа догідної землі в степових господарствах становила 11,10 дес. Водночас у Степу зафіксовано найбільший відсоток господарств без своєї орної землі (4,18 %). Значного поширення набула відрубна (13,15 %) та хутірська (4,08 %) форми землекористування. Середня площа своєї орної землі в господарствах із хутірською формою дорівнювала 11,86 дес., а на відрубах – 9,91 дес. Це означає, що степове селянство організовувало екстенсивне рільницьке господарство. Тому за питомою вагою орної землі (92,55 %) у складі догідної, одержаної у користування, степові господарства значно переважали господарства інших регіонів. Умови регіону дозволяли ширше застосовувати орендні відносини для перерозподілу землеволодінь. Кожне шосте (15,97%) господарство орендувало догідну, здебільшого орну (15,55%), землю. Найбільшими в Україні були й площі заорендованої степовими господарствами догідної землі (4,43 дес.). Майже вся її площа (97,93%) була орною. Частіше, ніж в інших регіонах, господарства здавали в оренду догідну (13,87%), переважно орну (13,69%), землю. Пересічне господарство Степу здавало 3,62 дес. догідних угідь, які на 98,28 % були орними. Питома вага господарств, які орендували (15,97 %) та здавали (13,87 %) догідну землю, майже однакові, але заорендовані площі (4,43 дес.) були більшими, ніж ті, які здавали в оренду (3,62 дес.). Очевидно, що в Степу практикувалася позаселищна оренда землі. Після перерозподілу вгідь шляхом оренди середньогосподарська площа догідної землі у фактичному користуванні зменшилася порівняно з надільною до 9,83 дес. При цьому до 92,65 % зросла частка орної землі в її складі. Таким чином, господарства Степу в цілому прагнули збільшити роль саме орних площ землекористування. Левову частку площ у фактичному користуванні становили посіви (78,37 %). Найбільші в Україні ділянки було відведено під багатолітню толоку і перелоги (8,45 %), незайнятий пар (6,39 %) та недосіви (1,11 %). Степ випереджав інші регіони і за часткою перелогів, які використовували як сінокоси (37,75 %).

У тваринницькій галузі стан був достатньо обнадійливим. Власної худоби бракувало тільки кожному десятому (11,03 %) господарству. У Степу зареєстровано найбільше в Україні поголів'я коней (135 голів на 100 господарств із худобою), великої рогатої худоби (282 голови), овець (255 голів) та кіз (2 голови). Водночас свинарство (86 голів) було непріоритетним. Порівняно велике поголів'я коней вплинуло на розподіл господарств за кількістю робочої худоби. Слід зауважити на мінімальній, як для України, частці господарств без робочої худоби (29,33 %) та з одним конем (15,74 %). Важливим фактом є значний відсоток господарств із парою коней (17,11 %). Регіон переважав і за питомою вагою господарств із трьома (2,72 %) кіньми й особливо чотирма і більше (4,71 %) головами робочої худоби. Причому на 100 господарств останньої категорії налічувалося максимальна (443 голів) в УСРР кількість робочої худоби. Основу табуну становили робочі коні віком понад 4 роки (66,64 %). Важливо, що майже чверть поголів'я формувалася з молодняку: коней від 1 року до робочого віку (12,52 %) та лошат віком до 1 року (11,98 %). В череді великої рогатої худоби Степу зареєстровано найбільшу питому вагу робочих волів (14,14 %) та третяків (3,89 %). У цьому регіоні частіше, ніж в цілому по Україні, можна було побачити господарства з парою волів (7,16 %) або з одним конем та двома волами (1,89 %). Незважаючи на те, що частка корів (40,17 %) у складі ВРХ у Степу була мінімальною, безкорівних господарств (24,17 %) налічувалося чи не найменше в Україні. І хоча в регіоні переважали однокорівні (55,24 %) господарства, Степ передував за питомою вагою дворів з 2 і більше коровами (17,46 %). Відсоток же дворів із 3 коровами (2,40 %) був удвічі більшим, ніж у молочарському Поліссі (1,13 %). Максимальне поголів'я зареєстровано і в

господарствах із 4 і більше коровами – 433 голови на 100 дворів. Телички віком від 1 до 1,5 року становили 7,08 %, а бички того ж віку – 3,47 %. Тобто молодняк "демонструє" молочарську перспективу ВРХ. Проте така пропорція могла сформуватися внаслідок більшого попиту на бичків. Водночас слід зауважити, що це недостатні частки для того, щоб забезпечувати нормальну спрямованість господарств на м'ясний ринок. Проблема поглиблювалася порівняно невеликим відсотком (23,73 %) телят у гурті ВРХ. До того ж і пропорція кількості телиць і нетелів та усіх корів (1:9), як найризикованіша в Україні, засвідчує погіршення якості молочного гурту. Отже, в Степу молочарство не можна визнати як провідний напрям розведення ВРХ. Головними комонентами тут була робоча та продуктивна м'ясна худоба. У вівчарстві зафіксовано важливий складник, який засвідчує промисловий характер цього напряму тваринництва – питома вага овець, валахів і баранів цегейський та мериносів (9,61 %) була найбільшою порівняно з іншими регіонами. Пропорція ягнят та дорослих овець (0,73) виявилася мінімальною, оскільки вівчарство вважалося екстенсивним напрямом у тваринництві, то орієнтація господарств на породисту вовняну частину отари засвідчує їх прагнення до ринкового інтенсивного господарювання. Свинарство у Степу було розвинуте не так, як у Поліссі, але помітно випереджало Лісостеп та Передстеп. Кількість свиней (8 – 9 голів на 10 господарств) була порівняно невеликою. Основу гурту свиней становило поголів'я поросят (56,02 %). Водночас частки дорослих свиней (12,05 %), кнурів та кабанів (2,60 %) були мінімальними. Понад чверть (29,34 %) поголів'я формував ринковий молодняк – підсвинки віком від 4 міс. до 1 року. Таке співвідношення категорій свиней засвідчує ринкову спрямованість свинарства у Степу, а це ще одне підтвердження інтенсивного характеру тваринництва регіону.

Птахівництво засвідчує достатній рівень кормової бази господарств Степу. Пересічна кількість всіх видів птиці була найбільшою в Україні й налічувала 10-11 голів, що у 1,5-2 рази більше, ніж в інших регіонах. Отже, степове селянство завжди мало м'ясо для внутрішньогосподарського вжитку.

Обробіток землі був чи не найбільшою проблемою для селян Степу, які змушені були вдаватися до інтенсивних форм використання ременанту та робочої худоби. Двом із п'яти господарств (40,01 %) бракувало знарядь обробітку землі. У Степу найбільше навантаження витримували різні плуги (68 од.) У Степу букери (53 од.) використовували вдвічі частіше, ніж у Передстепу (22 од.). Майже чверть (23,21 %) дворів із знаряддями обробітку землі користувалася рядковими, розкидними та іншими сівалками. Для збирання та збереження врожаю в кожній сотні господарств із ременантом використовували 17 од. жаток, лобогрійок, самоскидок та снопов'язок, 8 – косарок, 2 – кінних молотарок, 32 – віялок та сортувалок, 64 – возів на залізному ходу. Такі дані засвідчують нагальну потребу степового селянського господарства в механізації.

Саме в цьому регіоні зафіксовано супрягу робочої худоби (44,64 %) та ременанту (37,46%), як переважну форму обробки землі. Ще чверть господарств користувалися винятково власними тяглом (24,20 %) та засобами обробітку землі (25,84 %). Понад чверть дворів змушена була наймати живий (27,40 %) та мертвий (31,58 %) ременанти.

Степові господарства досягли найбільшої пересічної площі посівів – 7,13 дес. Озимий клин був мінімальним в Україні. Причому головні позиції втратило озиме жито (11,87 %). Селяни регіону фактично половину посівних площ відвели під ранні ярі – пшеницю (25,95 %) та ячмінь (25,15 %). Озимій пшениці була виділена дещо більша частка посівних площ (17,82 %), ніж у Правобережному Лісостепу (15,10 %), та менша, ніж у Передстепу (19,67 %). Просапні культури охоплювали шосту частину посівних площ. Регіон вирізнявся найбільшим відсотком посівного клину під соняшником (5,32 %), баштаном та городиною (3,13 %). Значна увага посівам соняшника пояснюється тим, що "в західному Степу сконцентрована олійна промисловість" [11, XXIX]. Кукурудза покривала 6,18 % посівних площ. З огляду на велике поголів'я худоби в регіоні такі плантації кукурудзи, "що постачає зерно на спожиток в самому господарстві – годівлю худобі" [11, XXIX]. Отже, рослинницька галузь відзначалася перевагою ризикованих (малостійких до посухи) ранніх ярих культур ринкового характеру, а також розбалансованим розподілом злакових по округах. Іншими словами, степове рільництво не було убезпечене від примх негоди і тому мало вкрай нестабільний характер.

Узагальнюючи результати вивчення стану селянського господарства України за даними весняного вибіркового перепису 1926 р., можна зробити такі основні висновки. Різним регіонам України були притаманні різні форми спеціалізації селянського господарства: у Поліссі – молочне тваринництво, в Правобережному Лісостепу – інтенсивне зернове та технічне рослинництво, в Передстепу – інтенсивне зернове та просапне рослинництво, в Степу – екстенсивне зернове рослинництво та інтенсивне тваринництво. Внаслідок нерівномірної густоти населення в регіонах застосовувалися особливі форми найманої праці: у Поліссі – активне використання жіночої праці, в Лісостепу – практично відмова від найму робітників, у Передстепу – найм жінок та підлітків, у Степу – перевага найму чоловіків. У Поліссі практично не вдавалися до найму засобів виробництва; в Лісостепу – переважав найм тягла та ременанту; в Передстепу – конкурували дві форми: обробіток землі своїми та найманими засобами; в Степу – супряга. У Поліссі об'єктом земельної оренди були сінокоси; в Лісостепу – орендні відносини мали спорадичний характер; у Передстепу та Степу перевагу при оренді догідної землі віддавали орним площам, а основною формою була позаселищна оренда. У рослинництві Полісся переважали інтенсивні трудомісткі культури, підпорядковані тваринництву; в Лісостепу – інтенсивні озимі та технічні; у Передстепу – інтенсивні ринкові колоскові та просапні; у Степу – екстенсивні ранні ярові та трудомісткі просапні культури. У тваринництві Полісся переважали продуктивні ринкові форми (молочарство, вівчарство та свинарство); у Лісостепу тваринництво було винятково екстенсивним (вівчарство); у Передстепу провідним напрямом вважалася велика рогата худоба; у Степу – інтенсивні ринкові форми (м'ясна спеціалізація).

_____

1. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996; Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К., 1995.
2. Поляков Ю. А. Переход к нэпу и советское крестьянство. – М., 1967; Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. – М., 1977; Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М., 1979.
3. Корновенко С. В. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921 – 1925 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000.
4. Стоян П. К. Адміністративно-територіальна реформа на Україні (1922 – 1925 рр.) // Український історичний журнал – 1965. – № 4; Святець Ю. А. Адміністративно-територіальна реформа України в роки нової економічної політики // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 8.
5. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К., 1995.
6. Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу НЕПу. – Черкаси, 1993.
7. Мовчан О. М. Голод 1921 – 1923 рр. в Україні // Український історичний журнал – 1990. – № 10. – С. 38 – 45; № 12. – С. 30 – 36; Голодомори в Україні, 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: Злочини проти народу. – К.; Нью-Йорк, 2000.
8. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті рр. – Т., 2000; Білас І. Нересивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: В 2-х кн. – К., 1994.
9. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.). – К., 2000; Капустян Г. Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Д., 2004.
10. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х., 1997; Смирнов В. М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики. – Х., 2002.
11. Статистика України. – Серія 2. – Т. 3. – Х., 1927. – Вип. 10.
12. Святець Ю. А. Соціально-економічні фактори розвитку селянського господарства України (за даними весняного вибіркового перепису 1926 р.) // Укр. селянин: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2003. – Вип. 7.

Т. І. Малєєва

КУСТАРНІ ЗАНЯТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У 1927-29 рр. (реконструкція за матеріалами архівних справ)

В Україні кінця XIX – першої третини XX ст. селянство було основною і найчисельнішою верствою населення, тому з'ясування всіх аспектів його історії є актуальною проблемою історичної науки. Так, на наш погляд, потребує грунтовного дослідження дрібна (кустарна) промисловість як неземлеробська форма зайнятості населення України в окреслений період. Водночас розвиток дрібного і середнього підприємництва, особливо виробничого, на сучасному етапі становлення українського суспільства міг би стати дієвим засобом швидкого піднесення економіки.

У працях земських діячів до 1917 року, а також у роботах українських істориків 20-х років XX ст. кустарно-реміснича промисловість посідала належне місце, тоді як за радянських часів кустарництво, за винятком його художньо-мистецького аспекту, не входило до кола зацікавлень науковців. У період розбудови української держави з'являються монографічні дослідження, присвячені ковальству (С. Боньковської [1]), вишивкарству (Р. Захарчук-Чугай [2]), гончарству (О. Пошивайло [3]); розвідки краєзнавця В. Ханка [4, 61 – 66] щодо сприяння полтавських земств кустарним промислам і ремеслам. Спробою дослідити діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів є дисертація автора [5] цієї статті.

Однак кустарно-реміснича промисловість як соціоекономічне явище містить переважно недосліджені вузлові моменти. До них належить визначення місця і ролі кустарництва у житті українського селянства напередодні таких трагічних за наслідком подій в цілому для українського суспільства, як колективізація та голодомор. Так, на думку М. Васильєва, "...ремісництво й доморобна промисловість продовжували існувати до початку періоду індустріалізації. За переписом 1929 р. в Україні було зайнятих у доморобній промисловості ще до 700-800 тис. осіб. А 1933 р. в Україні було тільки 48 тис. кустарів" [6]. Постає низка запитань: чому так різко за чотири роки зменшилася кількість кустарів? Що змусило селянина припинити заняття промислами і ремеслами? Як позначилася така відмова на статках селянина? І, зрештою, чи не є ці цифри свідченням страшної правди про фізичне винищення селянства? На наш погляд, питання такої глибини і складності потребують окремого ґрунтовного дослідження.

Метою цієї розвідки є аналіз рівня розвитку кустарних промислів українського селянства у 1927 – 29 роках. Емпіричною базою слугували архівні джерела, що містяться у фондах Інституту рукопису НБ України ім. В. І. Вернадського. У фонді Х Всеукраїнської академії наук досліджуваний аспект висвітлюють матеріали справи 12978 – "Відомості про виробництво кустарної промисловості в 1927р." [7] та справи 13869-"Тезисы к изучению вопроса о кустарной промышленности Украины" [8].

Так, справа 12978 є інформаційним листом Відділу місцевого господарства Шевченківського окружного виконавчого комітету м.Черкас, що датований травнем 1929 р. у відповідь на запит Постійної комісії для вивчення продуктивних сил України. З'ясовуємо, що відділ місцевої промисловості Шевченківської округи м.Черкас наголошував на потребі найшвидшого дослідження стану кустарної промисловості та, водночас, вважав за необхідне розпочати технічну реконструкцію основних галузей цієї промисловості.

Проаналізувавши статистичні викладки документа та розлогу номенклатуру галузей, пересвідчуємось у зацікавленості як на місцевому, так і всеукраїнському рівнях у розвитку кустарної промисловості. Так, задля вирішення усіх проблем, відділ вважав своєчасним та доцільним організацію секції кустарної промисловості при УКоПС і повідомляв такі дані:

Табл. 1.

Виробництво	Кількість промислових закладів	Залучено осіб	Найнято робітників
Виробництво звичайної будівельної цегли	54	128	21
Виробництво гончарного посуду	683	757	33
Виробництво слюсарно-токарське	84	115	6
Ковальське виробництво	1211	1430	79
Бляхарі	56	66	-
Виробництво тартаки	7	87	35
Виробництво плетених меблів	103	171	-
Бондарі	263	283	5
Виробництво столярне	411	444	19
Колісники	283	317	8
Вітряки	3688	3884	45
Водяні жорнові млини	134	246	15
Інші жернова	216	709	171
Круподерки та крупорушки	473	626	32
Олійниці кінці	118	212	20
Вальцові млини	12	108	21
Хлібопекарство	27	54	9
Шкіряне виробництво	69	89	8
Шорно-сідільне виробництво	27	30	2
Чинбарі	77	82	-
Шерсточесання	64	65	-
Валюшні	119	293	57
Вірьовочно-канатне виробництво	87	96	9
Кравці	2221	2317	47
Шевці	2505	2678	71
Картузно-шапокове	45	46	5
Усього:	13037	15333	718

Таким чином, у Шевченківській окрузі м.Черкас станом на 1927 рік кустарно-ремісничим промислом було охоплено 15333 особи у 13037 промислових закладах. Виробництво звичайної цегли поширювалося у 14 районах округи; звичайного гончарного посуду – в 91 районі, а переважно у Чигиринському – с. Цвітня (гніздо Всеукраїнського масштабу), у Вільшанському – с. Гнилець та у Смілянському – с. Сунки. Виробництво меблів та корзин зосереджувалось у Смілянському та Золотоніському районах. Валюшні діяли у 19 районах і здебільшого концентрувались у с. Червоному Іркліївського району (гніздо Всеукраїнського масштабу), які працювали не лише на місцевій сировині, а й переробляли сировину з Чернігівщини, Харківщини, Полтавщини. В межах с. Червоного та м. Черкас на Дніпрі діяли 82 валюшні.

Між окремими містами, за повідомленням відділу місцевої промисловості, кількість промислових закладів та залучених у них осіб розподілялася так:

Назва міста Кількість промислових закладів % до загальної кількості Кількість залучених осіб % загальної кількості

Табл. 2.

Назва міста	Кількість промислових закладів	% до загальної кількості	Кількість залучених осіб	% загальної кількості
Черкаси	971	29,50%	1519	31,20%
Золотоноша	386	11,70%	569	11,40%
Сміла	431	13,10%	704	14,90%
Златопіль	385	11,50%	507	11,40%
Канів	439	13,20%	585	11,90%
Шпола	527	16%	649	13,10%
Корсунь	147	4%	294	6,10%
Разом	**3287**	**100%**	**4876**	**100%**

На відміну від характерних особливостей російського кустарництва, що тяжіло до об'єднання в артілі, в Україні переважала одноосібна форма кустарно-ремісничих занять. За відомостями на 1 квітня 1928 року, кількість промислових закладів–артілей у Шевченківській окрузі м. Черкас становила 91 з 1558 фізичних членів, які розподілялися за галузями:

Табл. 3.

Назва виробництва	Кількість організацій	Кількість фізичних членів
Обробіток дерева, рогозу, лози	22	408
Ходове виробництво	1	49
Обробіток металів	2	14
Обробіток мінералів	5	51
Обробіток рослинних матеріалів	21	401
Кравецько-шкіряне виробництво	22	439
Хімічне виробництво	3	17
Харчосмакове	14	179
Усього:	**90**	**1558**

Загалом по окрузі налічувалося 19945 кустарів, з яких кооперовано було лише 4%. Зважаючи на місце кустарництва, відділ місцевої промисловості вважав за потрібне вивчити та реорганізувати передусім такі галузі:

1) виробництво будівельного матеріалу (цегла, черепиця);

2) гончарний промисел;

3) деревообробка (столярно-токарна, бондарна, колісна), виробництво з лози та рогозу;

4) переробка сільськогосподарської сировини;

5) виробництво килимів, мережива;

6) грабарський промисел.

Відповідно до змісту документа "Відомості про виробництво кустарної промисловості в 1927 р.", кустарництво як галузь виробництва не мало жодних

ознак до згортання чи занепаду, а надто до зникнення. Навпаки, кустарно-ремісничa галузь сприяла вирішенню проблеми зайнятості та забезпечення населення товарами повсякденного вжитку, випускаючи на ринок до 30 % всієї продукції округи.

Документ під назвою "Тезисы к изучению вопроса о кустарной промышленности Украины" (справа 13869) є рукописом без зазначення авторства. На нашу думку, це незавершений варіант тез, підготовлений Постійною комісією для вивчення продуктивних сил України. Проте навіть такий фрагментарний матеріал із чотирьох розділів свідчить про масштабний задум щодо дослідження кустарництва і вартий уваги дослідників.

Так, розділ І „Вступ у вивчення питань про кустарну промисловість України" містить вісім пунктів. Простежується намір аналізувати матеріал за порівняльним принципом, точкою розмежування обравши війну (на нашу думку, це є період революції та громадянської війни). До таких питань зараховуємо пункт 4 „Увага та інтерес держави і суспільства до української кустарної промисловості до війни загалом та у порівнянні з іншою європейською частиною СРСР (у підрахунку видрукуваних видань та загалом друкованих творів з питань кустарництва)", пункт 5 „Професійна освіта кустарів до війни і тепер", пункт 8 „Бібліографічний покажчик літератури з кустарної промисловості України, що видрукувана до війни і після".

Пунктами першого розділу передбачалося також вивчення „…характеру української кустарної промисловості та її відмінних рис порівняно з цією промисловістю решти європейської частини СРСР та питання щодо того, наскільки радянська влада отримала у спадщину від старого режиму кустарну промисловість підготовленою до сучасних вимог життя"; проблеми „експорту кустарних виробів загалом з європейської частини СРСР та які зі своїх кустарних виробів могла б експортувати Україна".

Наступні три розділи присвячено вивченню найпоширеніших кустарних промислів – гончарства, кошикарства та ткацтва (незавершений розділ).

У розділі „Кустарні гончарні промисли України" пунктом першим передбачалося з'ясувати „загальний погляд на українське гончарство з позицій його поділу на гончарство звичайне та народну майоліку", а також з'ясувати загальні поняття про типові відмінні риси, відображені у виробах найцікавіших гончарних пунктів України. У пунктах четвертому та п'ятому звертається увага на Бубнівське гончарство з намірами вивчити можливість виробництва кахлів із використанням місцевого гончарного орнаментування для їх розпису та обрахувати очікуваний художній і економічний ефект.

Розділ третій „Кошикарські промисли України" окреслює підходи до вивчення стану цього промислового заняття, виділяючи кошикарство з верболозу та рогозяне. Щодо кошикарства з верболозу, то наголошено на значенні промислів з обробітку лози як спонукального чинника до культивування цієї рослини і збільшення її насаджень особливо на пустошах. Виявити характерні риси кошикарства з верболозу планувалося на підставі порівняння з особливостями цього промислу у Росії та Білорусії. Турбувала дослідників „відсталість техніки промислу; низька якість виробів щодо охайності виконання; відсутність художнього та технічного інструктажу". У намірах стосовно вивчення стану професійної освіти кошикарів виділялись етапи до війни і після.

„Ткацьке кустарно-ремісниче виробництво і ткацьке домашнє заняття сільського населення на Поліссі" – проблема четвертого розділу. Першим пунктом, після якого документ обривається, планувалося дослідити економічні особливості території, зокрема земельних фондів, відсутність допоміжного заробітку; з'ясувати кількість ткачів, що ведуть домашнє ткацтво, і ткачів-ремісників та кустарів.

Таким чином, в умовах відсутності достовірної джерельної перш за все статистичної бази дослідження кустарно-ремісничої промисловості первинні архівні документи набувають вирішального значення.

Матеріали з фондів Інституту рукопису НБ України ім. В. І. Вернадського свідчать, з одного боку, про все ще неперервність утрадиціювання кустарництва, з іншого – про підтримку їх державними установами. Відділ місцевої промисловості Шевченківської округи м. Черкас повідомляв про забезпечення третини валової продукції округи кустарними виробами, водночас опікуючись проблемою технічного переоснащення галузі. Як засвідчує аналіз тез до дослідження кустарництва, постійна комісія для вивчення продукційних сил України, як можемо судити з аналізу тез до вивчення кустарництва, нею підготовлених, вважала кустарну промисловість джерелом невичерпаних можливостей щодо зайнятості населення в умовах економічної модернізації суспільства.

На жаль, радянська репресивна політика у ставленні до українського селянства не могла не позначитися на становищі кустарництва. В радянській класовій ієрархії кустарю не знайшлося місця. Енергійні, підприємливі, працьовиті були оголошені шкідливим елементом і згодом знищені. Кустарно-ремісничa галузь, позбувшись опіки і підтримки з боку держави, занепала і перетворилася на архаїку, втілену у слові "кустарщина".

1. *Боньковська С. М. Ковальство на Україні (XIX – поч. XX). – К., 1991.*
2. *Захарчук-Чугай Р. В. Нарядна вишивка Західної України XIX – XX ст. /Проблеми традицій/: Дис ... д-ра мистецтвознавства. – Львів, 1995.*
3. *Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. – К., 1994.*
4. *Ханко В. М. Кустарні промисли та Полтавське земство // Народна творчість та етнографія. – № 1. – 1990.*
5. *Малеєва Т. І. Діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період з 1864 по 1914 рр.: Дис ... канд.. іст. наук – К., 2002.*
6. *Васильїв В. Енциклопедія українознавства Загальна частина – Перевидання в Україні. – К., 1995.*
7. *Інститут рукопису НБ України ім. В. І. Вернадського. – Фонд Х. Архів Всеукраїнської Академії наук. – Спр.12978.*
8. *Інститут рукопису НБ України ім. В. І. Вернадського. – Фонд Х. Архів Всеукраїнської Академії наук. – Спр.13869.*

С. А. Міняйло

ПОДАТКОВА РЕФОРМА 1930 – 1932 рр. В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

У період зміцнення радянської влади (20-ті рр. XX ст.) склалася складна система бюджетних взаємовідносин, яка мала велику кількість каналів вилучення коштів. Існувало близько 86 видів різноманітних стягнень до бюджетних та не бюджетних фондів. Розміри і види податків часто визначалися місцевими органами влади, що породжувало хаос в розвитку податкової справи. Тому зміна, внесення певних коректив у розвиток системи оподаткування як УСРР, так і СРСР стали неминучими.

Податкова реформа, що розпочалася з 1930 р. являла собою комплекс заходів, спрямованих на перетворення взаємовідносин сектору народного господарства з державним бюджетом, і мала на меті ліквідувати множинність платежів, реорганізацію податкових виплат як підприємств, так і населення.

Обрана для статті тема має актуальність і у сучасних умовах ринкової трансформації економіки України. Вивчення досвіду дасть можливість уникнути або пом'якшити негативні наслідки сучасних нововведень.

Незважаючи на те, що ця проблема вже одержала певне висвітлення в історичній літературі, у працях Н. В.Нечая [3], А. В. Толкушина [5], С. Д. Ципкіна [8], її подальше вивчення залишається одним із важливих завдань у створенні історії українського села часів формування та розвитку радгоспно-колгоспної системи. Метою цієї статті є дослідження податкової системи, що склалася в умовах реформування 1930 – 1932 рр.

Податкова реформа проводилася відповідно до постанови ЦВК та РНК СРСР від 2 вересня 1930 р. у комплексі з політичними, економічними та організаційними заходами, що мали забезпечити завершення процесу перетворення системи державних фінансів та кредитної сфери.

Особливістю реформи від 2 вересня 1930 р. стало розмежування системи стягнень із суспільного і приватного секторів [5, 223].

Фактично було встановлено дві самостійні системи: неподаткових вилучень із прибутку та податкових.

У ході реформи 1930 – 1932 рр. у нову систему було внесено ряд змін:

податок з обігу включався в остаточну роздрібну ціну товару і в підсумку його сплачував споживач;

податок на чисті прибутки накладався в індивідуальному порядку;

відбулася диференціація прибуткового податку з міського та сільського населення [3, 129].

До податків, що стягувалися з приватного сектору, належали: непрямий промисловий податок; податки, що стягувалися з прибутку – прибутковий податок з населення, податок із надприбутку; сільськогосподарський податок; одноразовий податок із одноосібних селянських господарств; збір на потреби житлового та культурно-побутового будівництва, майнові податки – податок із забудов, земельна рента, державний податок на коней, що сплачували одноосібники. Крім того, існувала система самооподаткування та окремих натуральних виплат. Селяни і міське населення були платниками різних загальнодержавних та місцевих мит і зборів (податок спадку та дарувань, військовий податок, ліцензійні збори). Існували також податки, встановлені республіканським законодавством: із транспорту, з худоби, реєстраційний збір, збір із власників собак тощо [5, 234].

В умовах суцільної колективізації сільськогосподарський податок був перетворений на чотири податки: з колгоспів, із колгоспників, із одноосібних селянських господарств та із заможних селян, яких радянська влада вважала "куркулями".

Із 1930 року було припинено стягнення сільськогосподарського податку з прибутку колгоспників, отриманих за трудодні. На думку С. І. Кованова, сільськогосподарський податок вважався урядом одним із рушіїв проведення колективізації [1, 121]. Докорінна перебудова порядку оподаткування колгоспів була передбачена законом "Про сільськогосподарський податок на 1930/1931 р.". До цього колгоспи оподатковувалися тими ж методами, що й одноосібні господарства, хоча і мали деякі пільги.

Законом "Про сільськогосподарський податок" економічно слабкі колгоспи повністю звільнялися від податку. Для колгоспів, організованих селянською біднотою, податок із прибутку зменшувався на 75 %, вони звільнялися і від оподаткування на два роки з тяглової та продуктивної худоби, що була в колективному господарстві [6, 239]. Податок із колгоспів стягувався із суми валового прибутку, крім того, було встановлено ряд пільг для господарств колгоспників.

Відповідно до реформи, для кожної групи платників податків законом встановлювався особливий порядок стягнень. При стягненні з колгоспників не враховувалися прибутки, отримані ними від роботи у колгоспі, розведенні худоби, птиці, кролів та бджіл [6, 239]. Повністю звільнялися від податку господарства колгоспників, членами яких були червоноармійці, особи, які мали орден Союзу РСР, Герої праці. Господарствам колгоспників, які мали непрацездатних членів родин, надавалися знижки в розмірі від 5 до 15 % податку [5, 238].

Оподаткування одноосібних господарств відрізнялося від оподаткування колгоспів та колгоспників. Оподаткований прибуток вираховувався за середніми нормами прибутковості, встановленими для певної території з землі різних видів (посів, сінокіс, спеціальні культури) та худоби (тяглова, велика рогата і дрібна), частково податки стягувалися з неземлеробських надходжень [5, 238].

Особлива увага приділялась оподаткуванню так званих "куркульських" господарств, які обкладалися не за загальними нормами, а за їхньою прибутковістю, що визначалася в індивідуальному порядку. Характерним явищем були підвищені ставки податку, мінімальний розмір ставки податку дорівнював 350 крб. До так званих "куркульських" господарств не застосовувалися пільги, які встановлювалися для інших категорій платників, крім того, терміни сплати податку були скорочені, що ускладнювало цій категорії селян-одноосібників виконувати свої податкові зобов'язання перед державою.

До інших стягнень із сільського населення належали такі: одноразовий податок на одноосібні селянські господарства, культзбір та

самооподаткування. Якщо загальні норми оподаткування для суспільного сектору встановлювалися всесоюзним законодавством, то для сільського населення ці норми визначалися місцевими органами влади. Так, розмір сільгоспподатку залежав від регіональної специфіки родючості землі, наявності у господарстві худоби. Аналогічною була ситуація з одноразовим податком, культжитлозбором та самооподаткуванням, на які розміри та строки сплати визначалися місцевими органами радянської влади.

Одноразовий податок із одноосібних селянських господарств був запроваджений законом від 19 листопада 1932 р. На думку радянського керівництва, він мав прискорити завершення хлібозаготівель та виконання зобов'язань селян по грошових виплатах. Умови оподаткування цього виду податку не відрізнялися від сільськогосподарського податку для тих господарств, що сплачували сільгоспподаток за твердими ставками. Розміри податку становили 15 – 20 крб. Для господарств, що сплачували сільгоспподаток за регресивними ставками, він стягувався в розмірі 100 – 175% від обсягу сільгоспподатку, для "куркульських" господарств встановлювалися ставки 200 % сільгоспподатку [5, 239].

Із 1932 р. було введено низку раніше не існуючих податків, зокрема збір на потреби житлового і культурно-побутового будівництва. Спочатку це стягнення встановлювалося як одноразовий збір на культурно-побутове, господарське, а з 1932 р. на житлове будівництво в містах і сільській місцевості. Для підсобних господарств колгоспників розміри цього податку встановлювалися районними виконавчими комітетами. Для одноосібних господарств, які сплачували сільгоспподаток за прогресивними ставками, культжитлозбір становив 75 – 175 %, для "куркульських" господарств – 200 % сільгоспподатку [5, 240]. Вилучені кошти від податку надходили до союзного бюджету і лише у невеликий кількості (визначеній всесоюзним законодавством) – до республіканського. Частка коштів від податку надходила до місцевих бюджетів.

Від сільгоспподатку та інших вилучень, які стягувалися „на базі сільгоспподатку", культжитлозбір відрізнявся тим, що оподаткуванню підлягали також і колгоспники, які могли взагалі не платити податки. Розмір податку для цієї категорії селян встановлювався за мінімальною ставкою – 5 крб. Для інших господарств законом встановлювалася тверда ставка в розмірі від 10 до 60 крб., або ставка у відсотках до сільгоспподатку від 75 до 200 % [5, 240].

Самооподаткування, як і раніше, було додатковим джерелом прибутків місцевих бюджетів, що ґрунтувалося на союзному законодавстві й вважалося складовою частиною загальної системи радянського оподаткування сільської місцевості. На відміну від загальноприйнятих норм самооподаткування, в Радянській Україні не враховувалися рішення платників. Так, зокрема, самооподаткування формально могло бути введене лише в добровільному порядку, за рішенням самих платників.

Розміри самооподаткування визначалися загальними зборами громадян у встановлених законом розмірах: для колгоспів і одноосібників, які платили сільгоспподаток у твердих ставках, – від 5 до 20 крб., для одноосібників, які сплачували сільгоспподаток у прогресивних ставках, – від 60 до 100 % цих платежів, для "куркульських" господарств – у розмірі 200 % податку [5, 241].

Самооподаткуванням могли обкладатись і ті селяни, які не мали господарств і не сплачували сільськогосподарський податок, при цьому робітники, службовці та кооперативні кустарі самооподаткуванню не підлягали.

Систему майнових податків в УСРР, за реформою 1930 р., становили майнові стягнення. Основними місцевими майновими податками були: податок із будівель та земельна рента [1, 67].

Податком із будівель обкладалися житлові будівлі та різні забудови, які перебували у використанні чи володінні. Граничні норми податку диференціювалися за платниками і були встановлені законом. Для забудов сільської місцевості ці норми дорівнювали 1,5 % від страхової оцінки, а на місцях розмір норми міг збільшуватися до 2 %.

Земельна рента була додатком до податку з будівель. Її сплачували власники/користувачі забудованих і незабудованих земельних наділів. Розміри ренти, як і інші податки, були диференційовані й, залежно від призначення земельних наділів та місцевості, коливалися від 0,5 коп. до 3 крб. 50 коп. з квадратного метра [5, 243].

У ході податкової реформи 1930 – 1932 рр. відбулася уніфікація системи мита та зборів. З 1 жовтня 1930 р. вводилося єдине державне мито, яке стягувалося на користь державних установ за певні послуги (розгляд судових справ, складання заповітів, договорів, доручень, реєстрація актів громадянського стану тощо), що виконувалися на прохання і користь громадян [7, 435].

Постановою ЦВК та РНК від 28 травня 1932 р. скасовувалися місцеві податки і збори з торгівлі колгоспів, колгоспників і одноосібних господарств продуктами свого господарства на базарах. Дозволялося стягнення місцевого одноразового збору за кожний день торгівлі. Для утримання базарів у порядку встановлювався разовий місцевий збір: із возів – 1 крб., за торгівлю з рук, на лотках і т. п. – 20 коп., з голови великої рогатої худоби – 1крб., з голови дрібної – 50 коп. [5, 246].

Крім податків і зборів для селян, у 30-ті рр. існували натуральні повинності, зокрема трудова участь колгоспників і одноосібників у дорожніх роботах (дорожні повинності) [5, 247].

Таким чином, податкова реформа, проведена радянським урядом 1930 – 1932 рр., породжувала низку позитивних змін, зокрема було проведено уніфікацію великої кількості раніше існуючих податків, відбулося відмежування податків, які стягувалися з суспільного сектору народного господарства та приватного. Проте невирішеним залишилося питання стосовно чіткого визначення норм оподаткування сільського населення у союзних республіках, що і стане однією з вагомих причин голоду 1932 – 1933 рр. в Україні. Серед негативних наслідків податкової реформи – надмірне оподаткування одноосібних заможних господарств – так званих "куркульських". У подальшому, на наш погляд, цьому аспектові необхідно приділити більше уваги.

1. *Кованов С. И. Финансы сельского хозяйства. – М.: Финансы, 1979.*
2. *Комарова І. В. Історичні аспекти оподаткування селянства в Україні // Фінанси України. – 2001. – №*

6.
3. Нечай Н. В. Нариси з історії оподаткування. – К.: Вісник податкової служби України, 2002.
4. Пискотин М. И. Социализм и государственное управление. – М.: Наука, 1988.
5. Толкушин А. В. История налогов в России. – М.: Юристъ, 2001.
6. Финансы СССР. – М.: Госфиниздат, 1962.
7. Финансово-кредитный словарь: В 3 т. Т II / Гл. ред. В. Ф. Гарбузов. – М.: Финансы и статистика, 1986.
8. Цыпкин С. Д. Доходы государственного бюджета СССР. Правовые вопросы. – М.: Юрид. лит., 1973.

Л. М. Солодка-Фазелі

ГОЛОД 1933 РОКУ ЯК МЕТОД ВПЛИВУ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ТРАДИЦІЙНУ МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН

Не викликає сумніву той факт, що однією з найтрагічніших сторінок української історії був голодомор 1933 року. На противагу радянському замовчуванню, історики, політики та суспільствознавці вже незалежної України на високому професійному рівні дослідили причини і наслідки цієї трагедії. Результатом роботи вітчизняних та зарубіжних істориків, наукових дослідників діаспори стали десятки томів документальних видань, археографічних доробок, сотні публікацій на шпальтах політологічних та історичних журналів і газет.

До широкого обігу введено понад 10 тис. оригінальних архівних джерел, причому серед них не тільки документація державно-партійних структур та карально-репресивних органів, а й записи, листи, звернення та свідчення, зафіксовані як під час голодомору, так і побудовані на спогадах очевидців трагедії. Зокрема, це збірники "Голод 1932 – 1933 рр. на Україні" [1], "Колективізація і голод на Україні. 1929 – 1933" [2], "Портрет темряви" [3], "Упокорення голодом" [4], а також 12 обласних документальних видань. Заслуговує на увагу і дослідження Т. Колончук у галузі фольклористики, робота якої пов'язана з відображенням трагедії голодомору в народній творчості селянства України, що безпосередньо розкриває як власне процес віддзеркалювання селянами пережитої трагедії, так і надає можливість прослідкувати ставлення населення до подій 1933 року [5].

Пошук нових документів та їх науковий аналіз триває і дотепер. Значну роль у цьому процесі відіграли праці С. В. Кульчицького [6], які були першими у підбитті підсумків щодо жертв та з'ясування істинних причин голодомору 1933 року в Україні.

У цьому ж контексті необхідно підкреслити ще одну важливу деталь із переліку тих проблем, що пов'язані з голодомором 1933 року. Заслуговує і потребує уваги дослідження впливу голодомору на ментальність українського селянства, яке найбільш сильно відчуло на собі темряву відчуженості і покинутості під час голодомору, що і є метою цієї розвідки. Міжнародна науково-теоретична конференція, проведена в Києві 28 листопада, сконцентрувала та зробила узагальнювальні висновки щодо накопичених досліджень. Одним із питань, порушених на конференції, були морально-психологічні наслідки голоду 1933 р. для українського суспільства [7].

Справді, період тривалістю в майже 20 місяців, протягом якого померли мільйони, не міг безслідно пройти і не позначитися на ментальності українських селян. Відбулася відчутна деформація колективної свідомості дітей, дружин, чоловіків, рідних і друзів, які стали свідками непередбачено швидкої смерті своїх близьких. На основі накопичених документальних спогадів і мемуарів необхідно дослідити і виявити, як довго це тривало, яких форм набуло, які наслідки мало для індивідуальної та колективної поведінки і поглядів, як, наприклад, голод і смерть вплинули на релігійну практику і самозанурення членів церковних паств, які, не забуваймо про це, – були "вільними" [8, 18], покинутими напризволяще без духовної підтримки в умовах переслідування священиків усіх конфесій.

Постійно впроваджуваний комплекс заходів радянської влади, таких як політична пропаганда, економічний тиск, штучне розшарування та антагонізм у сільському середовищі, насильницьке втручання в закріплену систему побутових та життєвих цінностей, тотальний контроль у сфері релігійних відносин – не давали бажаного результату в докорінній зміні ментальності українських селян. Більшість селян України продовжувала відстоювати тенденцію до збереження одноосібних господарств, прагнення до незалежності від держави, збереження особистої ініціативи при господарюванні, а також єдність побуту та культури з релігійним світосприйняттям. Тому, на наш погляд, корегування одноосібної психології українського селянина методом голоду було одним із засобів закріплення радянської влади в Україні.

Під час перших симптомів голодомору у 1932 році були визначені заходи щодо дослідження та контролю ситуації в Україні. Архівні джерела свідчать про те, що основним методом було обстеження, яке проводилося з систематичною регулярністю. Так, у 1932 році відбувалось обстеження питань: 1) смертність на селі; 2) перевірка істинності пліток про вживання людьми падалі; 3) визначення дійсності голодних набряків; 4) відсоток порожніх залишених будівель; 5) політичні настрої на селі; 6) допомога, що надається голодуючим на місцях [9, 5]. Особлива увага зосереджувалася на п'ятому пункті з вище наведеного переліку.

Окрім звітів, що надходили до облвиконкомів та політбюро, досить прозоро настрої на місцях відображалися в листах селян, адресованих до редакцій газет, журналів, а також до посадових осіб держави. В них селяни висловлювали своє незадоволення, вже схоже на мольбу про допомогу, з надією на те, що, прочитавши лист, відповідальні за хлібозаготівлю особи схаменуться від жаху, заподіяному ними сільським жителям. Так, було адресовано лист до Генерального секретаря ЦК ВКП(б): "Від імені п'ятитисячної маси, не скотини, а ще напівживих людей, що уривають самі себе від пазурів штучного голоду, що жебракують по станціях та полустанках в пошуках хліба та картоплі… Знаємо, що заява наша залишиться без відповіді, прочитаєте та порвете як незначність, а прочитавши, підкреслите кольоровим олівцем, зробите висновок, що так говорить контрреволюція, що це слова кулацтва та агентури… Але більшість з них – це істинно мозолисті трудівники-бідняки, що не висохли від вікового поту… Якщо немає

чого їсти, то при всьому бажанні та ентузіазмі людей, якщо він є у голодного, робити не можна… Не дивлячись у дзеркало, ми бачимо і відчуваємо, що на наших обличчях голод свій жахливий печаток вже відклав і ми, проїжджаючи в суспільстві ситих пасажирів, відчуваємо себе недостойними. Хіба ми не знаємо, що всі партійні та відповідальні радробітники із відкритих розпредільників отримують все необхідне для існування та підтримки достойного вигляду своїх облич… Цю заяву ми можемо підписати своєю кров'ю, але не впевнені в цій необхідності… Дивуватись нашому поверненню до первинно-дикого періоду не приходиться, тому що на це штовхає штучно влаштований голод…" [9, 26]. Лист відображає і відчайдушний, і моторошно-зворушливий розпач, і водночас – глибоке усвідомлення істинних причин голодомору і тієї ситуації, що склалась в українському селі та у радянському суспільстві. Для селянина було зрозумілим, що тривав процес систематичного перетворення "економічно-незалежних, політично-свідомих та волелюбних селян-власників на покірливих наймитів в одержавлених колгоспах" [10, 73]. У їхньому розумінні "голодомор був кульмінацією п'ятирічного наступу; його безпосередніми причинами були колективізація та розкуркулення, що зібрали в села найкращих господарів та деморалізували тих, хто вцілів" [11, 14]. Терор голодом в Україні 1933 р. був спрямований безпосередньо і виключно проти селян, яких вважали противниками радянської влади в Україні.

Про стан відчаю, який панував на селі в 1932 – 1933 роках, красномовно свідчать і висловлювання селян про своє реальне становище, зафіксовані в інформаційних звітах про настрої українських селян. Окремі з них мають фольклорний характер:

"Там на хаті смерть і молот,
А в хаті смерть і голод" ;
"Суп, цибуля, винигрет,
Пятилетка в 10 лет" [9, 39].

Селяни, усвідомлюючи істинні наміри радянської влади, намагалися просто виїхати з районів суцільної колективізації. Наприклад, за звітними матеріалами, лише в 17 районах Харківської області за період жовтня – грудня 1932 року із сіл виїхало 49250 селян, із них колгоспників 16634, одноосібників – 31616 [12, 46].

Правлінню південної залізничної дороги було доручено видачу дорожніх квитків селянам виключно за довідками районних виконкомів і з дозволу начальника станції – на маленьких станціях, і окремо виділених осіб – на великих. Облміліції та обласним ДПУ доручено було організувати на сільських дорогах заслони, залучити до цієї роботи місцеві активи для боротьби з масовим виїздом селян [12, 47].

Одночасно почала виявлятися тенденція до самоліквідування господарств. У тій же Харківській області призупинили свою діяльність 7247 господарств, з яких 1709 колгоспних та 578 одноосібних [12, 46]. Як правило, агітація до протистояння на місцях була ініційована заможною частиною села, яка за певних обставин залишалася в своїх селах. Так, у доповідній записці Секретаріату ЦК про масові виходи селян була інформація, що у Білоцерківському районі Вінницької області селяни домагаються власного господарства, пояснюючи це тим, що "одноосібник більшу продуктивність державі дасть, через що одноосібник працює сам для себе і виробляє якнайкраще; ми не хочемо колгоспів, ми хочемо індивідуалізм та вільну торгівлю міста і села; селянин везе хліб у місто і робітник купує та продає нам реманент; ми не встаємо проти радвлади, але за правильне господарювання" [13, 126].

На відміну від жахливого 1933, у 1932 році ще можна прослідкувати чітко виражену політичну стійкість і загартованість, ідейну спрямованість на захист своїх господарських інтересів, організованість у діях щодо заподіяння тиску з боку радянських органів. У разі виникнення „волинок" в одному із сіл відомості швидко передавалися в інші села і навіть райони. Як свідчать інформаційні звіти, самі провокаційні чутки мали організуючу мету [13, 126].

Активне протистояння різко зменшилося вже наприкінці 1932 року. Пов'язано це було передусім із фізичним виснаженням, що в свою чергу призводило і до морального знесилення. Розглянемо, яким чином на фізіологічному рівні змінюється настрій людини, що входить у режим голодування. Якщо звернутися до досліджень у галузі медицини та дієтології, то ми зможемо на біохімічному рівні прослідкувати залежність настрою людини від кількості вживаної їжі. У процесі нормального харчування в організмі людини постійно проходить процес обміну різних корисних речовин: жирів, вуглеводів, білків тощо. Коли організм переходить у режим голодування, починається активний процес розпаду жирів, унаслідок чого утворюються продукти, які називаються "кетоновими тілами". Збільшена кількість "кетонових тіл" негативно впливає на процес взаємофункціонування різних систем організму, що натомість позначається на психологічному стані. Насамперед це позначається на загальному настрої людини, що переживає голодування: "байдуже ставлення до власного становища притупляє співчуття до інших, сфера волі звужується, уникнення рухів, сонливість впливає таким чином, що страждає не інтелект, а ділянка чуттів, уваги, волі" [7, 188].

Водночас призупиняться вироблення лептину – речовини, що потрапляє в мозок і сигналізує про повне благополуччя всіх біологічних мікросистем. Окрім того, автоматично під час голодування зменшується вироблення поліпептиду енкефаліну – речовини, що притупляє та зменшує агресивність: "Голод породжував моральну податливість, здатну перерости у моральну нерозбірливість" [7, 183].

Як наслідок процесу, за словами С. Ярмуся, "переживання страшного голоду в Україні в роках 1932 – 1933 залишило на психіці людей доживотні наслідки. Трагедія голоду зробила багатьох із тих жертв пристрасними інтровертами; вони недовірливі, таємничі, виявляють ознаки ні то страху, ні то почуття глибинної провини; в кожному разі радість їхня хоч і очевидно оправдана, – вона чомусь неповна. Найгіршим здається те, що в тих жертв навіки вбиті такі психологічні вияви, як вірність і довір'я, бо замість нашої благородності й гостинності тепер дуже часто виступає пристрасть побоювання та підозріння" [14, 193].

Розмір злочину можливо охопити передусім демографічними даними. Як відомо, демографічно реконструйовані цифри коливаються від найнижчої, 4-5 до максимальної чисельності 10 мільйонів жертв. Досить вдало розкриває для буденної свідомості цю цифру Г. Грабович: "У 1933 році це одна четвертина

сільського населення України, тобто більше ніж тодішнє населення Швеції або Норвегії та Данії разом узятих" [15, 10].

Втрати населення в роки голодомору включають не тільки безпосередню загибель від голоду. Різке погіршення харчування збільшило смертність від усіх хвороб. Особливо великою була смертність серед дітей. Про це свідчать матеріали переписів населення. На схемі вікової піраміди 1939 року можна побачити величезний вріз, який не поступається за величиною скороченню народжуваності під час Першої світової і громадянської воєн. Різниця між цими двома періодами полягає в тому, що у роки війни вирішальну роль відігравав розрив шлюбних зв'язків, мобілізація понад 15 млн. осіб. У 1932 – 1933 рр. нічого подібного не було. Згодом, у 1934 – 1936 рр., спостерігалося підвищене обмеження народжуваності як через психологічну реакцію населення на погіршення умов життя, так і через фізіологічні причини (зменшення вірогідності зачаття в 1933 р. через різке зниження рівня життя). Лише наприкінці періоду 1937 – 1938 рр. народжуваність приблизно досягла рівня 1928 – 1931 років [16, 123].

Світлана Лур'є, дослідниця, яка визначила основні закономірності функціонування традиційної свідомості, зазначила, що "процвітання етносу залежить не від міри конфліктності, а від того, наскільки добре функціонують психологічні захисні механізми етносу, наскільки вони розвинуті, адекватні, гнучкі. Так, у критичній ситуації етнос із достатньо налагодженим механізмом психологічного захисту може несвідомо відтворити цілий комплекс реакцій, емоцій, проступків, які в минулому, в схожій ситуації, надали можливість пережити її з найменшими втратами. Це особливо стосується народів зі складною історичною долею" [17, 51]. Подальша доля українського селянства відобразила цю закономірність – переживши голод та насильницьку колективізацію, воно начебто затаїло в собі смиренність і поступливість як крайні форми адекватних реакцій та гнучкості. Звичайно, було б не справедливо зазначити, що український селянин перетворився на підконтрольну маріонетку. До того ж такого тиску і протистояння з боку українського селянства щодо насадження радянського режиму, яке спостерігалося в момент запровадження радянської влади і в період "великої селянської війни", вже не було.

При всьому розумінні фактичних наслідків голодомору 1933 року, підсвідомо кожен із нас намагається уникнути заглиблення в істинні сцени жахів, які довелося пережити кожному голодуючому селянинові. Однак і у той страх, і у те божевілля, і у те передчуття неминучої близької і повільної смерті необхідно проникнути задля того, щоб трагедія українського народу не стала порожньою абстракцією.

Звісно, оцінити багатогранність наслідків з огляду на часову віддаленість на кожного з селян достатньо важко. Все ж ми зобов'язані не лише пам'ятати, але і наполегливо вивчати ті архівні документи, що відображають силу та велич українського селянина і як окремо взяту особу, і як соціальний репрезентант більшості народу, що зумів не лише вижити, але і зберегти свою наполегливість у праці, любов до своєї землі і, окрім того, – смиренно продовжувати вирощувати хліб та годувати державу, яка так невпинно чинила масове вбивство, державний терор та геноцид.

1. *Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990.*
2. *Колективізація і голод на Україні, 1929 – 1933: Зб. док. і матеріалів / АН України. Ін-т історії України; Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1992.*
3. *Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали: У 2-х кн. / П. Яшук, Асоціація дослідників голодоморів в Україні. – К.: Дивосвіт, Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1999. – Кн. 1.; Кн. 2.*
4. *Мухіна М. Упокорення голодом: Зб. док. / АН України. Археогр. комісія, Ін-т укр. археографії. – К., 1993.*
5. *Колончук Т. І. Трагедія голодомору 1932 – 1933 рр. у фольклорі України. Проблема трансформації української правди. – Автореф. дис. … канд. філол. н. – К., 1996.*
6. *Кульчицький С. В. Демографічні наслідки голоду 1933 року на Україні. – К., 1989.*
7. *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнародна науково-теоритична конференція, Київ, 28 листопада 1998 року: Матеріали. – К., Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000.*
8. *Граціозі А. Усвідомлювання Голодомору // Критика. Голодомор і пам'ять. – 2003. – Число 12 (74). – Грудень.*
9. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5255. – (02.01.1932 – 01.08.1938).*
10. *Кульчицький С. В. Тридцять третій рік // Політика і час. – 1998. – № 11/12.*
11. *Мартин Т. Про кожного із нас думає Сталін // Критика. Голодомор і пам'ять. – 2003. – Число 12 (74). – Грудень.*
12. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6273. – (24.01.1933 – 29.12.1933).*
13. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 5526. – (06.05.1932 – 19.11.1932).*
14. *Ярмусь С. Духовність українського народу. Короткий орієнтаційний нарис. – Вінніпег, Канада: Накладом тов-ва "Волинь".*
15. *Грабович Г. Голодомор і пам'ять // Критика. – 2003. – Число 12 (74). – Грудень.*
16. *Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1930 – 1938 рр. // Український історичний журнал. – 1991. – № 1 (358).*
17. *Лур'є С. Метамарфозы традиционного сознания. – С-Пб.: Типография им. Котлякова, 1994.*

М. С. Дорошко

"...ГРАФ БОБРИНСЬКИЙ НАШИХ ДНІВ" (ПРО РОЛЬ П. ПОСТИШЕВА У ПОГРОМІ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛ-КОМУНІСТІВ 1933-1936 рр.)

Історія радянської України 1930-х рр. надзвичайно насичена трагічними подіями, найбільш резонансними з-поміж яких є штучний голод 1932 – 1933 рр. і масові репресії та чистки. Асоціюючи ці події насамперед зі зловісною постаттю Й. Сталіна, історики та публіцисти певною мірою незаслужено залишили поза увагою помітну роль, яку відіграв у процесі розкручування маховика репресій у республіці Павло Постишев, відряджений Й. Сталіним

в Україну у січні 1933 р. для здійснення функцій наглядача центру над республікою та її керівництвом.

У сучасній вітчизняній історіографії окремі аспекти діяльності „другого першого секретаря" ЦК КП(б)У знайшли своє належне наукове визначення у роботах С. Кульчицького, В. Даниленка, М. Кузьменка та інших [1]. Однак, на наш погляд, ретельного вивчення заслуговує роль П. Постишева у розгромі українських націонал-комуністів, що і є метою цієї статті.

Біографічні дані Постишева засвідчують, що це було його друге тривале відрядження в Україну. Вперше уродженець пролетарського Іваново-Вознесенська з'явився в республіці в кінці вересня 1923 р., у розпал кампанії з "переміщення" відповідальних працівників УСРР, що була затіяна Й. Сталіним із метою очищення республіки від очевидних і прихованих прихильників його головного конкурента у боротьбі за владу – Л. Троцького. Розпочавши свою кар'єру в Україні відповідальним працівником організаційно-інструкторського відділу Київського губкому КП(б)У, П. Постишев вже у листопаді 1924 р. був обраний секретарем Київського губкому КП(б)У, а згодом увійшов до складу політбюро ЦК КП(б)У. Ще в період свого першого перебування в республіці (1923 – 1930 рр.) П. Постишев зарекомендував себе як непримиренний борець з усіма виявами так званого "націонал-ухильництва" в КП(б)У, до яких було зараховано "хвильовизм", "шумськизм" та "волобуєвщину". Тож не дивно, що набутий П. Постишевим досвід став у нагоді Й. Сталіну та його оточенню в реалізації політики суцільної колективізації українського села, наслідком упровадження якої був голод 1932 – 1933 рр.

Друге "пришестя" Постишева в Україну сталося тоді, коли її поглинув голодний мор, а Й. Сталіну, який був його творцем, потрібно було знайти офіційних "стрілочників", щоб перекласти на них власну вину за рукотворну трагедію. Як засвідчує текст рішення ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р., в якому керівництво КП(б)У отримало завдання "вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи" із партійних та радянських організацій України, винуватців голоду швидко було знайдено [5, 63]. Ними оголошувалися "українські буржуазні націоналісти" в лавах КП(б)У, для боротьби з якими, що підтверджує ухвала ЦК ВКП(б) з "українського питання" від 24 січня 1933 р., у республіку на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У і фактичного диктатора України було відряджено П. Постишева.

Відбуваючи в Україну, сталінський емісар отримав низку завдань, головними з-поміж яких були: розгром "націоналістичної контрреволюції" в радянському будівництві, зокрема в культурі, розгром "націоналістичного ухилу" М. Скрипника, перевірка усіх ділянок соціалістичного будівництва, де мала місце контрреволюція, перебудова форм і методів керівництва українською культурою [5, 63]. Таким чином, П. Постишев отримав сталінську санкцію на нищення української культури, централізацію та русифікацію партапарату, тотальне пограбування села і розправу з усіма "націоналістами", в тому числі в середовищі номенклатури.

Для виконання цих завдань ще в кінці 1932 р. Москва ініціювала проведення загальнопартійної чистки, а НКВС УСРР під керівництвом нового "старого" наркома В. Балицького отримав завдання сфальсифікувати декілька політичних справ про шпигунів і дворушників із середовища українських націоналістів, які нібито пробралися до лав партії для проведення підривної роботи. Головне вістря чистки і репресивних заходів каральних органів було спрямоване проти так званих "націонал-ухильників", вихідців із дрібнобуржуазних партій та колишніх опозиціонерів у лавах державної партії.

Першого удару завдано у 1933 р. по тих представниках номенклатури УСРР, які були вихідцями з українських партій. Передусім репресивна політика спрямовувалася на вилучення з лав КП(б)У національно свідомих більшовиків-скрипниківців, колишніх боротьбистів і укапістів. Це з часом підтвердив у своїй доповіді на пленумі Київського обкому КП(б)У 5 січня 1937 р. П. Постишев, який заявив про те, що "в 1933 році ЦК КП(б)У під керівництвом свого Центрального Комітету, під керівництвом тов. Сталіна при дуже активній і великій допомозі органів Наркомвнусправ… завдав серйозного удару агентурі українського націоналізму" у керівних партійно-державних структурах [6, 29]. "Ця агентура, – продовжував доповідач, – становила тоді блок трьох, тісно пов'язаних між собою організацій" – так званої "Української військової організації" (УВО), колишніх боротьбистів і колишніх укапістів [6, 29].

Діючи відповідно до вказівок центру, українські енкаведисти об'єднали у складі "УВО" "скрипниківців" Бадана і Ерстенюка, "шумськіста" Васильківа і цілу когорту провідних діячів української культури, науки та представників інтелектуальної еліти, звинувативши їх у проведенні роботи, спрямованої на відрив УСРР від Радянського Союзу. На чолі так званої "Української військової організації", спецслужби "поставили" відкликаного ще 1927 р. Москвою О. Шумського. Разом із Балицьким Постишев особисто допитував головних фігурантів у "справі УВО", про що свідчив у грудні 1933 р. один із ув'язнених, колишній директор видавництва "Молодий більшовик", виходець з УКП, М. Грицай. Він, зокрема, заявив, що заарештований 23 листопада 1933 р. колишній голова Укрнауки Ю. Озерський говорив йому про те, що члени "організації", знаючи головну мету приїзду П. Постишева в Україну, були переконані у неминучості замаху на нього, оскільки "тут в УСРР і за Збручем громадська думка ініціатором, автором всіх цих заходів стосовно розгрому "УВО" та націоналістично налаштованих людей вважає Постишева – графа Бобринського наших днів. У тому ж сенсі як погроми 1914 р. в Галичині приписували графу Бобринському, так і тепер погромщиком вважають Постишева" [2, 19].

Другу з трьох "націоналістичних організацій" становили, на думку ініціаторів її створення, колишні боротьбисти: Озерський, Приходько, Сліпанський, Білаш, Христовий та інші, які, обіймаючи керівні посади в радянському апараті, "не порвали, – на думку П. Постишева, – зі своїм минулим і вели в лавах КП(б)У підривну дворушницьку роботу" [6, 29]. Діяльність цієї "організації" скеровували, відкликані в різний час з України О. Шумський, М. Полоз і П. Солодуб, які становили так звану "керівну головку". Й нарешті, третя "організація" складалася переважно з колишніх укапістів на чолі з А. Річицьким, М.

Авдієнком і Грицаєм, які також обіймали керівні номенклатурні посади.

Перші підсумки тотального погрому українського елементу в українській парторганізації були підведені П. Постишевим у його виступі з політичним звітом ЦК КП(б)У на XII з'їзді більшовиків України 24 січня 1934 р. Не приховуючи ненависті до всього українського, фактичний лідер КП(б)У П. Постишев зауважив, що партія трохи запізно розпочала боротьбу з українським націоналізмом у своїх лавах, і віддав, по суті, офіційну команду відкрити вогонь по щирих "українізаторах" із номенклатурного середовища: "Треба було сказати більшовику – бий Бадана, не бійся, бий Василя Сірка – не бійся! Бий Черняка – не бійся, бий Озерського – не бійся, бий їх, цю націоналістичну наволоч, яка тут розперезалася, знахабніла, почувала себе прекрасно – ці "висуванці", в яких було 100 % крові від поміщика, від Коновальця, Скоропадського! Треба було сказати – бий, не бійся, бий міцніше!" [5, 63]. Наслідки постишевського погрому українських кадрів не забарилися. Тільки з наркомату освіти упродовж 1934 р. "вичистили" 200 "націоналістів і вражих елементів", а це був фактично увесь наявний штат цієї установи, в обласних відділах народної освіти кадровий склад змінили на 100 %, у районних – на 90 % [2, 29].

Оприлюднений згодом на січневому (1936 р.) пленумі ЦК КП(б)У звіт П. Постишева про підсумки перевірки партійних документів у КП(б)У лише підтвердив, що одним із головних завдань перманентної чистки 1933 – 1936 рр. було вилучення зі складу партії колишніх боротьбистів, укапістів та "інших націоналістичних угруповань, що були в Україні" [7, 114]. Тоді ж "опричник" України Балицький оголосив "націоналістів" головними винуватцями "сільськогосподарського прориву 1931 – 1932 рр." [7, 148], переклавши на них вину за організацію голоду 1932 – 1933 рр. Про те ж саме П. Постишев натякнув у своїй промові на XIII з'їзді КП(б)У (травень – червень 1937 р.): "В чому суть помилки, яка була допущена (ЦК КП(б)У – М. Д.) в 1933 році", – звертався він до залу і сам же відповідав: – "Тоді ЦК КП(б)У прогледів націонал-ухильників" на чолі зі М.Скрипником [8, 154].

Точних даних вилучених із КП(б)У "націоналістів", троцькістів та "правих" фактично не існує, оскільки вони ніколи не публікувались, але, аналізуючи матеріали найважливіших партійних форумів, доповідей керівників партії та інформацію тогочасних періодичних видань, можна зробити висновок, що основної мети організатори чистки, перевірки та обміну партдокументів, що були проведені в 1933 – 1936 рр., досягнули, зі складу КП(б)У виключили майже всіх колишніх боротьбистів, укапістів, бундівців, західноукраїнських комуністів – емігрантів, меншовиків, есерів, троцькістів тощо.

Надто захопившись викорчовуванням у республіці "українського духу", наш "герой" не зогледівся, як новими головними ворогами сталінського "генерального курсу" було призначено троцькістів і "правих". Цей недогляд коштував П. Постишеву не лише втрати усіх посад в Україні на підставі постанови ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р. "Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У і недоліки в роботі ЦК КП(б)У", але й породив недовіру до нього з боку Й. Сталіна, результатом чого стало звинувачення П. Постишева в… "неправильному ставленні до українських кадрів" [9, 92], це, на думку авторів постанови, призвело до того, що очолюваний ним "апарат Київського обкому був захоплений фактично троцькістами" [10, 115]. Тобто, захопившись боротьбою з "націоналістами", П. Постишев не помітив, як змінився партійний курс, і він опинився в оточенні "людей.., які не знають мови.., історії і культури українського народу", більш того "майже всі вони (основна головка), – як зазначав вже сам Постишев, – виявилися троцькістами, ворогами" [10, 162 – 163].

Як і в січневій постанові ЦК ВКП(б) 1933 р., на яку полюбляв посилатися П. Постишев упродовж усього другого періоду свого перебування в Україні, керівництво КП(б)У та Київської парторганізації (перший секретар – П. Постишев) було звинувачене у розвалі кадрової роботи. Її, як зазначав у своєму виступі на січнево-лютневому (1937 р.) пленумі ЦК КП(б)У його перший секретар С. Косіор, проводили "чужі, ворожі елементи" [8,16]. Тому кількість "ворогів, дворушників і шкідників", виявлених у 1935 – 1936 рр., зі слів С. Косіора, була "дрібницею порівняно з тим, скільки було і скільки познімали зараз" [8, 17].

Однією з головних причин провалу в кадровій роботі на Київщині було визнано клановий принцип формування кадрової верхівки. На цьому, зокрема, наголосив у своєму виступі на XIII з'їзді КП(б)У С. Косіор: "...ми помічали слабість тов. Постишева до своїх людей, – підкреслив доповідач, – він вірив тільки тим, кого знав або кого рекомендував хто-небудь зі своїх людей. У нього така система шкідлива була" [10, 127]. Стверджуючи це, С. Косіор ставив під сумнів не лише постишевські методи роботи з кадрами, але й усю практичну роботу партії у справі добору, підготовки, виховання і розстановки керівних кадрів, якщо її наслідками змогли скористатися "вороги", які, на думку Й. Сталіна, мали можливість "вільно проникати в партію, проникати у її найвищі установи" [10, 10].

3 лютого 1937 р. пленум ЦК КП(б)У звільнив П. Постишева від обов'язків секретаря ЦК КП(б)У і секретаря Київського обкому партії, оголосивши йому догану з попередженням "за притуплення політичної пильності при доборі кадрів у Київському обкомі КП(б)У" [11, 7]. Як відзначив у звітній доповіді ЦК на XIII з'їзді КП(б)У її перший секретар С. Косіор, "Постишев… постраждав за виняткову втрату елементарної більшовицької пильності, за те, що припустив оточити себе ворожими троцькістськими елементами, за те, що цілком і забагато вірив тим людям, які його оточували" [10, 117].

Намагаючись з'ясувати головну причину падіння П. Постишева, висловимо припущення, що Й. Сталін, очевидно не зміг пробачити своєму вчорашньому фаворитові його прагнення стати на один щабель із ним, потураючи створенню в Україні "культу Постишева". Про масштаби цього "культу" свідчить виступ на XIII з'їзді КП(б)У однієї з "жертв" постишевської кадрової політики Ніколаєнко, яка зазначала, що в тогочасній Україні склалася ситуація, коли "...все, що де-небудь робиться..., все з Постишева починається й закінчується Постишевим", а київський обком "перевищує ЦК партії" [12, 49].

Зняття з усіх посад в Україні сталінського емісара П. Постишева та відкликання його в розпорядження

ЦК ВКП(б) означало не тільки завершення "ери Постишева" в Україні, але й сигналізувало про початок проведення насильницької ротації усієї української керівної верхівки. Упродовж 1937 – 1938 рр. було репресовано майже всю партійно-радянську верхівку УСРР [13, 145 – 147]. Самого ж П. Постишева, який, згідно з рішенням ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р., був переведений на посаду першого секретаря Куйбишевського міськкому і обкому ВКП(б), було репресовано і розстріляно 26 лютого 1938 р. [11, 1].

1. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.). – К., 1999.
2. Даниленко В. М., Кузьменко М. М. Соціальний та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомату. Біографічні нариси. – Севастополь, 2003.
3. Політична історія України. XX століття: В 6-ти томах. – Т. 3 – К., 2003.
4. Єфіменко Г. "Український націоналізм" – головна небезпека для Кремля у 1933 році або справжня мета приїзду Постишева в Україну // Дзеркало тижня. – 2004. – 24 квітня.
5. Постишев П. П. В боротьбі за ленінсько-сталінську національну політику партії. – Б.м., 1935.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 469.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 469.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 526.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 490.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 487.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 163.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 488.
13. Дорошко М. С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки XX століття: Соціоісторичний аналіз. – К., 2004.

Л. Л. Бабенко

СЕЛЯНСЬКИЙ ФАКТОР В АНТИРЕЛІГІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: РЕАЛІЇ ПРОТИСТОЯННЯ

Історичні реалії останнього десятиліття актуалізували значну кількість наукових проблем, пов'язаних із вивченням історії найчисельнішої в минулому соціальної верстви – селянства. Його домінуюча роль в українському суспільстві закономірно породжувала чимало багатовекторних зв'язків і явищ, які мали вплив на національний історичний контекст. Однією з найхарактерніших рис селянства був високий рівень релігійності, що стала важливою складовою селянського буття.

З утвердженням влади більшовицької партії у 1917 р. державна політика передбачала формування нового матеріалістичного світогляду. Марксистське положення про релігію як „вираз ілюзорного щастя" пригнобленої людини у класовому суспільстві було розвинуте В. Леніним. Він підкреслював, що релігія як реакційна ідеологія, що служить інтересам експлуататорів, несумісна з комуністичним суспільним ладом. Отже, з початку існування радянська держава опинилася в стані перманентного протистояння з селянством у площині світоглядних засад. До того ж сама комуністична доктрина концентрувала в собі вороже ставлення до селянства. В. Ленін у період громадянської війни називав останнє „дрібнобуржуазною стихією", набагато небезпечнішою для партії, ніж армії Колчака і Денікіна, „дрібними хазяйчиками, які не вірять у комунізм", а класовий принцип, сформульований вождем революції, „пограбуй куркуля, не скривди середняка, дай бідняку" сприяв ескалації затяжного громадянського конфлікту [1, 92].

Однак уже перші роки існування радянської влади продемонстрували необхідність урахування у „стратегії соціалістичного будівництва" такого фактора як релігійність селянства. Його недооцінювання неодноразово породжувало кризовий стан у відносинах держави з аграрним сегментом суспільства. У цьому контексті, на наш погляд, потребує ретельного з'ясування та об'єктивного оцінювання процес реалізації системи заходів антирелігійної політики держави, її тактичної мімікрії з урахуванням релігійних настроїв села, які викликали суттєві коливання політичної стабільності в республіці.

У науковій літературі ця проблема порушувалася фрагментарно, переважно у контексті аналізу взаємовідносин держави і церкви періоду становлення тоталітаризму [2]. Аналогічний характер щодо її постановки мають праці, автори яких досліджують природу, причини, наслідки масових репресій в Україні [3].

Мета цієї статті – з'ясувати роль і ступінь впливу соціального фактора у визначенні стратегії і тактики більшовицької держави в антирелігійній політиці 20 – 30-х рр. XX ст. у країні, де домінувала селянська верства.

Перетворення в Україні перших років радянської влади продемонстрували повне ігнорування інтересів селянства. Продрозкладка, перша спроба колективізації, свавілля комбідів на селі викликали хвилю так званого „політичного бандитизму", про характер якого в одному з інформаційних зведень ВУЧК повідомлялося, що „в цілому всі бандформування борються з продрозкладкою" [4, 7]. Вузькість соціальної бази диктатури пролетаріату на селі, зростання антибільшовицьких настроїв у його середовищі змусило констатувати у таємному циркулярі ЦК КП(б)У: „Українське село ще довго буде являти елемент населення, на який комуністичній партії надто важко закріпити свій переважаючий вплив" [1, 30].

У ході воєнно-комуністичного наступу збіглися у часі боротьба з „дрібнобуржуазною стихією" і релігією та її адептами. Інформаційні зведення чекістів із місць підсилюють пропагандистську метушню навколо тези „контрреволюційності чорносотенного духовенства" та заперечення ними ідеалів соціалістичної революції. Зокрема, повідомлялося, що в Балтському повіті „духовенство підтримує банду Заболотного"; у Старобільському повіті „розкрита змова махновців, у якій брали участь сили духовенства", „священики діють заодно з білогвардійцями Західної Європи, які хочуть відновити царську владу, ... повсюдно є натхненниками різних банд, які руйнують наше господарство" [5, 20; 6, 1; 7, 68 зв.].

Намагання ліквідувати „релігійні пережитки" ще в ході громадянської війни, масове закриття церков і монастирів, відверте глумління над святинями настільки ускладнили становище влади, що під питанням опинилася сама більшовицька перспектива.

„Сказати, що наше становище катастрофічне – значить сказати річ всім відому. Треба висловитися зрозуміліше: перед нами в найвирішальніший момент для світової революції – перспектива втратити Україну," – так оцінював становище у більш широкому контексті нарком воєнних справ Подвойський у 1919 році [8, 35].

Загальні антибільшовицькі настрої селянства, у які був міцно інтегрований і релігійний фактор, засвідчили наявність першого етапу кризи антирелігійної політики правлячої партії. Її очевидні ознаки, які виявилися у масовому спротиві сільського загалу, брутальному нав'язуванні атеїстичних цінностей і норм, змусили політичну верхівку до коригування методів своєї антирелігійної політики. Згідно з рішенням X з'їзду РКП(б) 1921 р., акценти зміщуються з репресивних заходів на антирелігійну пропаганду. Таємна директива ЦК РКП(б) радянським і партійним органам від 23 липня 1921 р. намагалася виправдати репресії у галузі релігійного життя „гострою боротьбою першого періоду становлення диктатури пролетаріату", в яку була втягнута „одна з основ панування буржуазних класів – державна церква та інші релігійні організації". Керівникам партії довелося визнати, що антирелігійні заходи проводилися „без достатньої обережності і підготовленості, тому не завжди досягали позитивних результатів" [9, 85]. Тези з антирелігійної пропаганди ЦК КП(б)У цього ж року націлюють агітаторів на озброєння науковими методами переконання, просвітницьку роботу, оскільки „для селянських мас релігія заміняє майже всі форми культурної свідомості і побуту", пряме ж „руйнування релігії озлоблює маси". При цьому антирелігійна пропаганда має будуватися у двох напрямах: проти церкви і духовенства, з одного боку, і проти всіх форм релігійної свідомості – з іншого, з урахуванням „високого рівня релігійності і забобонів в Україні, що допомагає утвердитися думці про радянську владу як владу антихриста" [7, 99 – 100]. Водночас привертають увагу слушні зауваження, висловлені в документі, зокрема, про те, що антирелігійна агітація може бути успішною за умови, коли „економічний розвиток підніме рівень свідомості мас", а „релігійна свідомість може бути викоренена, але не заборонена".

Однак у сільській місцевості республіки ця ліберальна риторика центру не була втілена у життя. Більше того, місцева влада не лише не припиняла, а часом і заохочувала радикальні дії атеїстів та адміністративних органів, що намагалися відокремлювати церкву від держави, згідно з декретом 1918 року. Це підтверджується численними скаргами селян у вищі органи державної влади. Наприклад, у листі з Лубенського округу 1923 р. на ім'я голови Раднаркому України X. Раковського селяни прохають звернути увагу на „таємні і відкриті, очевидні утиски, гоніння і найрізноманітніші переслідування церкви, православного духовенства і віруючих громадян з боку багатьох представників і працівників радянської влади", які почувають себе „необмеженими володарями і над майном, і над особою, і навіть життям забитого і заляканого селянства" [9, 173 – 174]. У закритому листі Донецького губкому КП(б)У зазначалося, що на селі антирелігійна пропаганда виливається у „хуліганство і головотяпство", що надзвичайно шкодить „змичці з селянством". Ось лише деякі приклади: у колишньому костьолі влаштована більярдна; з риз, взятих із ліквідованого монастиря, незаможники шиють собі штани; влаштування комсомольцями галасу і „котячих концертів" навколо храмів під час обряду вінчання; у Старобільському окрузі один диспут триває вісім днів до повного виснаження священика; виконком цього ж району ухвалив „розрити могилу померлого попа, оскільки на ньому був золотий хрест" [10, 3 зв.- 4].

Протягом 1922 – 1924 рр. у відповідь на продовження брутальної антирелігійної політики в Україні відбувається спалах релігійного руху, який знайшов свій вияв у кількісному зростанні православних і протестантських релігійних громад, а також у поширенні містично-есхатологічних настроїв у сільському середовищі й так званих „релігійних чудес". Ці явища, на наш погляд, слід кваліфікувати як другий етап кризи антирелігійної політики держави в умовах НЕПу. Функціонери агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У в 1924 р. змушені були визнати, що „по церковній лінії ми спостерігаємо найбільшу кількість випадків порушення змички з селянством", а „посилення релігійних рухів у більшості випадків викликалося нашою необережною політикою і невмілими методами пропаганди", яка „спочатку вела наступальну боротьбу, щоб потім ще далі відступити" [11, 2]. Водночас помітне зростання активності духовенства та його впливу на селян, змикання з „куркульськими елементами села на класовій основі", вміле використання „продовольчих труднощів" на селі, що підсилює антирадянські настрої.

Наукове зацікавлення викликає запитання про те, чи були внесені корективи в систему антирелігійних заходів? Згідно з резолюціями XIII з'їзду РКП(б), який засудив практику адміністрування в галузі релігії, партійні директиви вимагають не допускати нових випадків закриття церков без згоди віруючих, підтасовок їхніх голосів; притягувати винних до відповідальності за „будь-які викривлення лінії партії в цьому питанні"; переглянути характер використання закритих церков та не допускати, щоб „хоча б одна закрита церква чи інший молитовний заклад залишалися незадіяними"; не перешкоджати „здійсненню релігійних культів (наприклад, хресних ходів, молебнів і т.п.), якщо вони не організуються з контрреволюційною метою" тощо. Антирелігійну пропаганду рекомендували зосередити в стінах сільських шкіл, сельбудів, хат-читалень, а зміст заходів спрямувати на агрономічну освіту: „Роз'яснення походження граду, дощу, грози, засухи, появи шкідників, властивостей ґрунту, дії добрив і т.п. є найкращим видом антирелігійної пропаганди". Чи не вперше визнавалося, що перемога над релігійними віруваннями „може бути досягнута тільки дуже тривалою, на роки і десятки років розрахованою, просвітницькою роботою" [12, 11].

Численні обіжники, циркуляри, інструкції адміністративного відділу НКВС, переважно з поміткою „таємно", містять застереження місцевим ліквідаційним комісіям щодо специфіки роботи на селі. Зокрема, циркуляр НКВС за № 44/С 1924 р. наголошує на необхідності відмови від „різкого адміністративного натиску" щодо релігійного руху з боку губернських, окружних і районних ліквідаційних комісій, оскільки безпосереднім його наслідком є збільшення числа

скарг у центр від релігійних общин та „розпалювання фанатизму сільської релігійної маси" [13, 25]. У зв'язку з цими ж мотивами з'являється наступний циркуляр, який вимагав „з особливою увагою і обережністю підійти до обкладання податками служителів культу в сільській місцевості, враховуючи більш точно їх прибутки, щоб уникнути переобкладання" [14, 287]. 19 вересня 1924 р. Чернігівський окружний адмінвідділ інструктувався з центру: „Ліквідкоми, які відають релігійним рухом, ... повинні в першу чергу звернути увагу на заходи радянського будівництва щодо наближення апарату до населення, його спрощення та належного інструктування всіх своїх робітників" [15, 33].

У ході кампанії вилучення церковних цінностей тактика більшовиків також базувалася на спекулятивному використанні настроїв селянства. На їхню думку, „відчайдушний голод" та наміри боротися з його наслідками забезпечували владі „співчуття цієї маси" або принаймні її нейтралізацію. Тому „до церков селянських бідних приходів слід ставитися з обережністю, ...уникати дій, незрозумілих темній масі", – підкреслювалося в директиві ЦК КП(б)У [16, 2].

Водночас не можна не помітити, що більшість настанов і вказівок вищих партійно-державних органів, яка стосувалася коригування антирелігійної політики на селі, не виконувалася, а система пропагандистських заходів продовжувала існувати у вульгаризованих формах. Так, релігійним громадам нав'язувалася передплата атеїстичних газет і журналів або грошові збори на „посилення антирелігійної пропаганди", що мало характер відвертого глумління; оголошення днів релігійних свят робочими та спроба вилучення з календаря недільного дня; „комсомольські паски" та карнавальні ходи з „ряженими", які висміювали традиційні релігійні обряди тощо. Негативна реакція щодо останнього, за повідомленням начальника секретного відділу ДПУ УСРР К. Карлсона, спостерігалася навіть серед більшості робітників промислових центрів. Наприклад, у Харкові 1929 р. так званий „карнавал" був розцінений як „відкритий виступ влади проти релігії і узаконене хуліганство", „непотрібна клоунада і форма боротьби, яка не досягає своєї мети" [17, 6; 18, 23 – 23 зв.]. У с. Нова Прага Зінов'євського округу відбувся трагічний інцидент пасхальної ночі 1929 р. Демобілізований червоноармієць Сазоненко звернувся до демонстрантів-атеїстів: „Ви ж говорите, що релігія вільна, а тепер прийшли втручатися. Так робити не можна, ... так за собою масу не поведете". Саме його наступного дня і заарештувала міліція. Заарештований покінчив життя самогубством у камері, залишивши як виклик передсмертну записку, в якій вказав, що він безбожник, але з такою „боротьбою з Богом" не згоден [19, 73].

Сільські ради, всупереч інструкціям і розпорядженням відділу культів НКВС, продовжували вилучати „для громадських потреб" культові споруди, які не використовували за призначенням, навмисне не дозволяли їх ремонтувати, щоб через деякий час заборонити експлуатацію за технічним станом; незаконно виселяли священиків при наявності орендного договору на житло та притягували як відповідачів тощо. Вже вкотре НКВС нагадував функціонерам антирелігійного фронту на місцях, що „такі дії сільських рад суперечать духу радянського законодавства, яке поважає людську особистість, провокують до того ж зворотні дії, тому що викликають до служителів культу співчуття навіть з боку невіруючого населення і створюють ґрунт для агітації про гоніння на віру з боку Радвлади" [20, 1; 13 ;15; 46; 48-49]. Отже, держава була стурбована не стільки долею духовенства, скільки власним іміджем в очах народу.

Істотну роль у поразках владних структур на антирелігійному фронті відіграли кілька чинників. Серед них – надзвичайно низький освітньо-культурний потенціал пропагандистських кадрів, часто „безпартійних", на що вказувалося як на серйозний недолік. Їм часто бракувало не тільки необхідних знань, але й атеїстичних переконань. Наприклад, секретар райкому комсомолу Новоархангельського району антирелігійну роботу назвав „іграшкою для тих, кому нема чого робити", а член Кадіївського райкому комсомолу заявив: „Убийте мене, не підозрював, що антирелігійна робота є ділянкою класової боротьби" [21, 9].

Другим важливим чинником, на наш погляд, був стихійний атеїзм сільських активістів та маргіналізованих прошарків із нестійкими моральними орієнтирами, розбещених безкарністю з боку влади у своїй розгнузданій антирелігійній вакханалії. Селяни ставали на бік приниженого і упослідженого духовенства, намагаючись врятувати традиційні моральні цінності, ототожнюючи явища радянської дійсності 20-х років із „владою антихриста", близьким кінцем світу та іншими есхатологічними аспектами.

Успіх антирелігійної пропаганди кінця 20-х років ЦК КП(б)У пов'язував із діяльністю Спілки безвірників та її місцевих осередків, дбаючи передусім про масовість руху. Початок утворення цієї структури, недержавної і непартійної за статусом, був яскравим показником кризи всієї державної антирелігійної роботи.

Найбільш ефективним механізмом, який використовували на антирелігійному фронті, виявилися спецслужби. У структурі секретно-оперативного відділу Державного політичного управління УСРР було створене 6-те відділення, яке розробляло спеціальні заходи й операції проти церковно-релігійних організацій, застосовуючи шантаж, залякування, компрометацію, арешти, підкуп, а також насаджуючи всеохоплюючу інформаційно-освідомлювальну мережу на селі. Начальник Подільського губвідділу ДПУ Леплевський у 1923 р. доповідав, що за „останні три місяці ми провели велику роботу щодо насадження освідомлювальної мережі на селі .., маємо в кожному значному населеному пункті освідомлювачів.... Розглядаючи нашу мережу з боку працездатності, то вона на 85% безпартійна, має у задовільний стані ..." [22, 21 – 22]. (Освідомлювач – людина, що вербувалася з осіб, які належали до соціально чужого більшовикам середовища, тоді як інформатори – це лояльні до радянської влади громадяни, що працювали в установах, організаціях, на підприємствах тощо – прим. автора). Донецький губком КП(б)У в 1924 р., констатуючи політичну напругу на селі, ухвалив: „...основну увагу органів ДПУ направити на село". Постанова політбюро ЦК КП(б)У по доповіді В.

Балицького у липні 1926 р. знову зобов'язує ДПУ „негайно вжити всіх заходів до посилення роботи апарату спостереження ДПУ на селі, для забезпечення достатньої гнучкості його щодо своєчасного інформування про всі настрої і вияви антирадянської діяльності на селі". Водночас резолюція закритого засідання політбюро по доповіді наркома наголошувала на необхідності „триматися строго в рамках вказівок про особливу обережність в репресіях до тих окремих середняків, які потрапили під вплив куркулів і попів"[23, 50 – 51]. Керівники Подільського губвідділу відверто зізнаються, що „вся чорна робота по ліквідації „чудес" була проведена органами ДПУ" [24, 31]. Отже, силові структури стали альтернативною силою, яка „виправляла" хиби державної антирелігійної політики.

Остання й надалі мала служити інтересам „соціалістичної перебудови" села. Незадовго до початку суцільної колективізації у доповідній записці в ЦК заступник наркома НКВС Слинько застерігав, що „приклади неправильного керівництва релігійними питаннями надзвичайно нервують селянство та спричиняють його негативні політичні настрої, що треба враховувати особливо зараз, коли наближаються найважливіші політичні кампанії" [25, 23 зв.]. Нарком Балицький натомість в 1928 р. націлював відділи культів на місцях проводити гнучку тактику регулювання релігійного руху на селі, де релігійні громади „здебільшого складаються з незаможного та середнього селянства", а стосунки з ним „у сучасних складних умовах набувають також і політичного значення" [26, 102].

Ці та інші застереження, повідомлення спецслужб про настрої на селі на зразок „Радянська влада хліб забирає, товарів не дає, церкви закриває" (з приводу закриття храму в Старобільському районі – прим. автора) [19, 74] все менше спонукали партійні та радянські органи вдаватися до соціальної мімікрії. У директивних документах домінують одновимірні оцінки факторів і чинників сільської дійсності залежно від їх нього ставлення до процесу колективізації. У цьому контексті Спілка войовничих безвірників у 1932 р. підсумовує, що „релігія й надалі залишається значущим фактором, що гальмує наш розвиток". Увага акцентується на безпосередній причетності церкви до загострення класової боротьби: „Розгромлена, але не добита глитайня і надалі чинить опір соціалістичному будівництву, використовуючи для своїх контрреволюційних цілей церковні та сектантські організації". Останні ж ретельно маскують антирадянську діяльність, щоб зберегти свої структури, і навіть „відверто агітують за колективізацію (с. Дмитрівка на Кременчуччині)". Спілкою вже були зафіксовані ряд районів і сіл, „де офіційно не значиться жодної релігійної організації, немає жодного служителя культу. Молитовні будинки стоять закриті, населення ставиться до цього байдуже" [21, 5 – 6, 8].

Період 30-тих років проходить під знаком рішень XVI з'їзду, який ухвалив „закріпити і розвинути значні успіхи, досягнуті у справі звільнення мас від реакційного впливу релігії". Селянський фактор перестав бути актуальним для влади внаслідок повернення до воєнно-комуністичних методів державного управління та відмови від кон'юнктурних ліберальних компромісів на релігійному грунті. Застосування терору проти селянства породили у його свідомості страх, безсилля перед системою, яка позбавила права свободи совісті мільйони громадян, зате на рівні таємних рішень політбюро ЦК КП(б)У схвалила: „Визнати за необхідне розширити продаж горілки на селі" [27, 215]. Вважаємо цілком своєчасним звернення науковців до проблеми морально-психологічних аспектів репресій проти українського селянства у 20 – 30-ті роки, що дасть змогу пояснити природу деформації традиційної ментальності, соціальної поведінки селянства в умовах тоталітаризму. Знекровлене духовенство, яке на початку 30-х років налічувало в республіці 9200 осіб, вже не мало впливу на загальне селянське життя.

Таким чином, радянська влада не збиралася відмовлятися від свого ортодоксального курсу на повне знищення релігії, але змушена була адаптуватися до релігійної опозиції селянства протягом 20-х років. Селянський фактор змусив її неодноразово переглядати тактику в ході реалізації декрету про відокремлення церкви від держави. Проте на практиці вона виявилася непослідовною і кон'юнктурною, що не сприяло зростанню прорадянських симпатій сільського населення. Зрештою, органи влади, поряд із недосконалою вульгарною антирелігійною пропагандою, віддали перевагу силовим методам впливу на духовну сферу села. У контексті порушеної проблеми подальше її дослідження доцільно сконцентрувати на виявленні та опрацюванні нових джерел, які дозволять з'ясувати форми і методи діяльності спецслужб, що розробляли спеціальні напрями боротьби з релігією і церквою в Україні.

1. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 604.*
2. *Пащенко В. О. Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20 – 30-х рр. XX ст. – К., 1994; Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяльність митрополита В. Липківського. – К., 1997; Силантьєв В. И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы. – Харьков, 1998 та ін.*
3. *Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. – К., 1999; Ченцов В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – К., 2000; Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX ст. Історичні нариси. – К., 2002 та ін.*
4. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр.615.*
5. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр.435.*
6. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр.642.*
7. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр.749.*
8. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр.20.*
9. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр.1757.*
10. *Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1869.*
11. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1842.*
12. *Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.П – 30. – Оп. 1. – Спр. 215.*
13. *Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р – 17. – Оп. 1. – Спр. 74.*
14. *ДАЧО. – Ф.Р – 63. – Оп. 1. – Спр. 179.*
15. *ДАЧО. – Ф.Р – 17. – Оп. 1. – Спр. 88.*
16. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 995.*
17. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2006.*
18. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2994.*
19. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2987.*
20. *ДАЧО. – Ф.Р – 2895. – Оп. 1. – Спр. 17.*
21. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5309.*
22. *ДАВО. – Ф.П – 1. – Оп. 1. – Спр. 57.*
23. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 6.*
24. *ДАВО. – Ф.П – 30. – Оп. 1. – Спр. 492.*

25. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2384.
26. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 34.
27. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 7.

В. П. Хаджирадєва

АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В БЕССАРАБІЇ В 1940 – 1941 рр.

Після "визвольного походу" Червоної Армії в Бессарабії була встановлена радянська влада та розпочаті докорінні соціально-економічні перетворення. Статтю присвячено аналізові аграрної політики СРСР у Бессарабії в 1940 – 1941 рр. Слід зазначити, що окреслена тема не знайшла належного висвітлення ні в радянській, ні в румунській історіографіях. Дослідники вивчали її лише в контексті Бессарабії цього періоду [1; 3 – 5].

Аграрна політика в цьому регіоні залишається важливим фактором його соціально-економічного розвитку. Тому порушена проблема є досить актуальною.

Радянизація Бессарабії характеризується своїми особливостями. По-перше, відбулося включення цих земель до тоталітарної держави, яка мала великий досвід боротьби з "класовими ворогами" та могутній силовий апарат для її здійснення. По-друге, разом із румунськими окупантами з краю виїхала значна частина тих, хто вороже ставився до радянської влади. За радянсько-німецькими договорами 1939 р. із Бессарабії і Буковини було евакуйовано німецьких колоністів – вірну опору буржуазно-поміщицького режиму. Лише з Сарати до Німеччини виїхала 651 сім'я [5]. У Бессарабії не було підстав для розв'язання класових протиріч. У краї мали місце лише окремі випадки непокори радянській владі з боку заможного селянства, так званих куркулів, яких обклали непомірними податками. Проте радянські правлячі кола вдалися до вже випробуваних шляхів класової боротьби, відкинули реальну можливість консолідації всіх соціальних верств населення.

На території Бессарабії паралельно ліквідовували безробіття, проводили аграрну реформу, інші економічні та соціальні перетворення. 15 серпня 1940 р. вийшли Укази Президії Верховної Ради СРСР про відновлення на території Бессарабії чинності радянських законів "Про націоналізацію землі" (декрет "Про землю" від 8.11.1917 р.), "Про націоналізацію банків, промислових і торгівельних підприємств, залізничного, водного транспорту й засобів зв'язку Бессарабії та Північної Буковини" [8].

На основі націоналізації розпочалася соціалістична розбудова всіх галузей промисловості та транспорту. 21 серпня 1940 р. ЦК ВКП(б) та Раднарком СРСР прийняли постанову "Про заходи щодо Бессарабії та Північної Буковини" [6], у якій були визначені основні завдання подальшого розвитку харчової, легкої промисловості, транспорту та сільського господарства.

Важливою сферою радянських соціально-економічних перетворень на визволених землях були аграрні. У сільській місцевості Бессарабії проживало близько 85 % населення краю. До приходу Червоної Армії у Бессарабію 342 500 господарств Правобережжя Молдавії й 67000 селянських господарств Ізмаїльщини були безземельними чи малоземельними. За радянською статистикою, під час приєднання Подунайського краю до УРСР 13,1% селянських господарств були безземельними, 42,5 % мали наділи до 5 гектарів, 33,4 % — від 5 до 15 гектарів. О. Лазарев стверджує, що дані про кількість безземельних селян були завищені втричі [4, 690]. До них зарахували 10 тис. сімей сільськогосподарських робітників, які прийшли сюди на заробітки з центральних та північних районів Бессарабії. Аграрна політика румунського уряду не сприяла розвиткові сільського господарства краю. Середня врожайність зернових у 1936 – 1940 рр. становила лише 6 ц з га. Це ж стосувалось і виноградарства, і скотарства. Вкрай відсталою була технічна база сільського господарства. Обстеживши у 1937 р. села Бессарабії, румунський учений Штирбу відзначав, що за умов збереження такого стану справ Бессарабія може перетворитися в Сахару [5, 155]. Тож у Бессарабії аграрні реформи були потрібні й нова влада не забарилася з їх проведенням.

Радянська влада при проведенні аграрних перетворень у тодішній Ізмаїльській області визначила такі соціальні категорії селян: бідняки – наділ до 5 гектарів, середняки – наділ від 5 до 15 гектарів, куркулі – наділ понад 15 гектарів. За офіційною статистикою, розкуркуленню підлягало 11 % господарств [5, 156].

Від радянської влади найбідніше селянство отримало десятки тисяч голів продуктивної худоби та тисячі голів тяглової худоби, внаслідок чого в Бессарабії практично не стало селянських господарств без корови та коней [4, 155].

Аграрні перетворення в Бессарабії проводилися в 2 етапи. Перший тривав від "визвольного походу" до серпня 1940 року. У цей час було ліквідовано приватну власність на землю, перерозподілені поміщицькі, церковні землі між безземельним та малоземельним селянством. На другому етапі аграрних перетворень (серпень 1940 – червень 1941 рр.) проходив перерозподіл землі в середині селянського сектора за рахунок „куркульських" господарств. Максимальна норма землі на один селянський двір в Акерманському та Ізмаїльському повітах мала становити до 20 гектарів. Надлишки передавалися у фонд наділення землею безземельного та малоземельного селянства.

Дотепер невідомо, скільки землі було в цьому фонді. В. І. Демидюк називає цифру 65 тис. гектарів, А. І. Мезенцев – 75 тис. гектарів, П. Г. Смішко – 94 тис. гектарів, С. К. Мельник – 105 тис. гектарів, А. Д. Бачинський – 192 тис. гектарів [7, 47]. Між селянами до початку німецько-радянської війни розподілили лише 105 тис. гектарів землі. У жовтні 1940 року кожне колишнє безземельне господарство одержало в середньому 3,1 гектара землі, малоземельне – 4,2 гектара [9]. Прошарок безземельних селян зникав, але прожити з таких наділів селянська сім'я не могла. Це було майже вдвічі менше прожиткового мінімуму. Безумовно, тут було більше політики, ніж господарської діяльності: дай більше землі, не підуть у колгоспи.

Особливість аграрних перетворень на Півдні Бессарабії у 1940 р. полягала в тому, що після від'їзду 12 000 сімей німецьких колоністів у розпорядженні держави опинилося ще майже 246000 га землі, з яких малоземельні селянські господарства отримали майже 80000 гектарів [2].

Переселенці із Західної та Східної Галичини, Сумщини та Поділля отримали 72 500 гектарів землі, що залишилися від німецьких колоністів. Було створено 10 радгоспів (52 629 га), МТС (640 га), для спеціального призначення – Надіїн полігон (20 000 га), навчально-дослідницькі господарства (5810 га) [7].

Під час аграрних перетворень 1940 р. селяни Бессарабії отримали значну кількість реманенту, транспорту, різні будови побутового та господарського призначення, що колись належали поміщикам, монастирям, церкві й куркулям, німецьким колоністам.

У листопаді – грудні 1940 р. у Правобережній Молдавії було організовано перші колгоспи та радгоспи. Створюючи їх, ураховували досвід Лівобережжя. В червні 1941 р. на Правобережжі республіки було вже 120 колгоспів, які об'єднали понад 17 000 селянських подвір'їв та 57 радгоспів [2]. Більшість селян об'єдналася в колгоспи напередодні весняного посіву 1941 р. Весна та осінь того року були сприятливими для першого колгоспного врожаю, що стимулювало подальшу колективізацію. Навесні 1941 р. у Правобережній Молдавії відбувалася механізація праці в колгоспах та радгоспах: працювали 1836 тракторів (за часів панування тут румунів – 213), 202 комбайни та інший важкий сільськогосподарський інвентар [2]. Подальший розвиток соціалістичного сектора Молдавії перервала румунська окупація.

Як і в Молдавії, у сільському господарстві Ізмаїльщини до кінця 1940 р. домінували дрібноселянські та капіталістичні (куркульський) господарства. Для зародження та розвитку соціалістичного укладу потрібна була не лише законодавча, але й матеріальна база, кадри. Допомогли соціалістичним перетворенням сільського господарства Подунав'я спеціалісти із Задністровської України та інших республік Радянського Союзу. Першими створювалися рибоколгоспи та радгоспи. До червня 1941 року в краї діяло вже 12 радгоспів. Вони мали стати прикладом для організації колективних господарств. Соціально-політичними й технічними центрами колективізації були МТС. На весну 1941 року в області працювало 28 МТС, які мали 419 тракторів, 174 комбайни, необхідний причіпний інвентар [1, 47].

У Бессарабії, особливо Південній, радянська влада вдалася до політики привнесення колгоспного ладу в готовому вигляді з інших областей України. На землі німецьких колоністів було переселено 46 колгоспів із Сумської, Чернігівської, Вінницької, Кам'янець-Подільської, із посушливих районів Одеської областей. Виникненню колгоспів передували так звані супряги. Вони створювалися на добровільних засадах шляхом об'єднання тягла та інвентаря на час сільськогосподарських робіт. Для Подунав'я, де близько 40 % сільських господарств були безтягловими, це мало неабияке значення. На осінь 1940 р. в області утворили 14 тис. супряг, які об'єднували 47 тис. бідняків і середняків [5].

Незважаючи на ідеологічні, політичні, технічно-організаційні, матеріально-технічні, пропагандистські заходи радянської влади, основна маса селянства Ізмаїльщини в колгоспи не поспішала. Перша обласна конференція КП(б)У (8 лютого 1941 р.) зазначала, що в цілому по області на початок лютого було подано лише 15440 заяв про вступ до колгоспу. Ця цифра збігалася з чисельністю безземельних господарств. У колгосп пішло переважно безземельне селянство, якому нічого було втрачати.

Лютий 1941 р. став початком утворення колгоспів у Подунав'ї. Перший колгосп був утворений у селі Троповка Татарбунарського району. У червні цього ж року в області діяло 216 колгоспів, які мали у своєму розпорядженні 215 тис. гектарів землі й об'єднували 27943 селянські двори [5, 155 – 156]. Держава надавала колгоспам значну допомогу в організації господарства та зміцненні їхньої матеріальної бази. Було додатково виділено 28360 гектарів орної землі, передано 9760 голів великої рогатої худоби, 26970 овець, 1260 свиней, 89675 штук птиці, 58200 пудів насіння зернових і технічних культур. На розширення та зміцнення колгоспного виробництва виділили 3,3 млн. карбованців [2].

У червні 1941 р. у колгоспах працювало 148 агрономів. Молодших агрономів готував сільськогосподарський технікум в селі Російська-Іванівка. У Саратській сільськогосподарській школі вчилися зоотехніки, помічники ветеринарних лікарів, агротехніки. У Шабо було організовано обласну станцію виноградарства. У лютому 1941 р. в області працювало 115 гуртків агронавчання. У селі Теплиця в січні 1941 р. розпочала роботу школа механізації сільського господарства, організовувалися курси трактористів при МТС [3, 410 – 411].

У середині 1941 р. у МТС працювало більше тисячі механізаторів. В область зі східних районів України на початку 1941 р. прибуло 150 бригадирів тракторних бригад, 100 трактористів [2]. Трактори для Подунав'я постачали Ленінградський, Сталінградський, Харківський тракторні заводи, комбайни — запорізький завод "Комунар", інші сільськогосподарські машини — одеський завод "Жовтневої революції". У 1940 р. до ладу став Саратський завод сільськогосподарських машин, створений на базі ліквідованого раніше заводу та майстерень. Він випускав жатки, сіялки, віялки, виноградні преси. Таким чином, у другій половині 1940 р. було здійснено важливий крок у забезпеченні сільського господарства спеціалістами, створенні його матеріально-технічної бази. Для колгоспів та одноосібних господарств було введено обов'язкові поставки зерна державі.

Згідно з постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 28 квітня 1941 р., колгоспи, які обслуговували МТС, змушені були поставляти державі з кожного гектара ріллі від 80 до 100 кг зерна. Колгоспи, що не обслуговували МТС, – на 15 % більше [4, 150]. Поставки зерна державі з одноосібних господарств залежали від кількості оброблюваної землі. Господарства, які мали до 2 гектарів ріллі, мусили здати державі 90-100 кг із гектара, а господарства, які мали від 15 до 20 гектарів ріллі, – 350-370 кг із гектара [4]. Від поставок звільнялися робітники і службовці на селі, робітники залізниць, господарства непрацездатних та червоноармійців при наявності дітей до 7 років, інваліди війни і праці I і II груп, пенсіонери за умови відсутності в їхніх сім'ях працездатних. За невиконання поставок хліба державі передбачалися штрафи через суд з обов'язковим стягненням вартості зерна, а при наявності "зговору" та протидії – кримінальна відповідальність [5, 158].

На основі відновлення промислового та сільськогосподарського виробництва здійснювалися заходи, спрямовані на поліпшення матеріального добробуту трудящих. У 1940 р. в області практично не було безробітних, чисельність яких у кінці румунського окупаційного режиму становила понад 15,5 тис. чоловік. Зрозуміло, що ні швидке відновлення народного господарства, ні перехід підприємств на працю в дві чи три зміни не могли забезпечити роботою усіх безробітних. Тому довелося стати на шлях переміщення робочої сили в райони, де її бракувало. Багато бессарабців виїхало на роботу на підприємства "Уралвугілля», на шахти Підмосковного та Донецького басейнів. Лише з Акермана та Ізмаїла на ці підприємства було направлено понад 2,6 тис. осіб [5, 158].

На початку 1941 р. порівняно з часом приєднання Бессарабії до СРСР заробітна плата робітників і службовців зросла в декілька разів [4, 675]. Запроваджувалося державне соціальне страхування робітників і службовців, створювалися фонди суспільного споживання, безплатною стала освіта, охорона здоров'я, низькою була плата за житло та комунальні послуги. Поліпшувалося матеріальне становище бідного селянства. Було введено єдиний сільгоспподаток. У 1940 р. селяни платили лише 50 % його розміру [4, 666]. Від сплати сільгоспподатку звільнялися бідняцькі господарства, прибуток яких не перевищував 1000 крб. на рік. Для колгоспників цей податок був на 25 % меншим. Поступово налагоджувалося житлово-побутове та комунальне обслуговування населення. Створювалася мережа державної та кооперативної торгівлі. У 1941 р. у роздрібній торгівлі працювало 798 магазинів, 146 підприємств громадського харчування [4, 680].

Підприємства області випускали близько 100 найменувань товарів першої необхідності, проте повністю задовольнити попит вони не могли. Основна маса товарів завозилася з інших міст України та інших республік. Зрозуміло, що за цей час не вдалося подолати труднощів, пов'язаних із житлово-побутовим та комунальним обслуговуванням населення та із забезпеченням його промисловими товарами [5, 158].

Таким чином, попри всі недоліки радянської тоталітарної системи за короткий передвоєний час у Бессарабії здійснено серйозні кроки в розбудові господарства, культури та інших галузей соціальної сфери. Суттєвішими були зміни на селі. Однак аграрна політика відзначалася суперечливістю: у листопаді 1940 р. було завершено наділення селян землею, а восени 1941 р. терміново почалася колективізація. На щастя, цей процес у краї практично не зазнав кривавих ексцесів, але принцип добровільності вступу селян у колгоспи досить часто порушувався .

1. *Бачинский А. Д. В семье советской. – Одесса, 1968.*
2. *Ізмаїльський фонд Державного архіву Одеської області. Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 80.*
3. *История МССР. — Т. 2. — Кишинев, 1975.*
4. *Лазарев А. М. Молдавская советская государственность и "бессарабский вопрос". – Кишинев: Картя молдовеняскэ. – 990 с.*
5. *Лебеденко О. М., Тичина А. К. Українське Подунав'я: минуле та сучасне.*
6. *Постанова ЦК ВКП(б) та Раднаркома СРСР від 21 серпня 1940 р. "Про заходи щодо Бессарабії та Північної Буковини" // Известия 22.8.1940.*
7. *Постанова № 2199-938. СНК СРСР та ЦК ВКП (б) від 31.10.1940 р. // Известия 1.11.1940.*
8. *Придунайская правда. 18.VIII.1940 г.*
9. *Указ Президиума Верховного Совета СССР. 7. XII. 1940 // КПСС в решениях съездов, конференций, пленумов ЦК.*

О.Г. Перехрест

СТАН ТА ВІДРОДЖЕННЯ ТВАРИННИЦЬКОЇ ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ПІСЛЯ ВИЗВОЛЕННЯ ВІД НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ (КВІТЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1944 РОКУ)

Незважаючи на те, що питання про становище та відбудовчі процеси у післяокупаційний період у сільському господарстві Хмельниччини вже одержало певне висвітлення у вітчизняній історичній літературі [1], його подальше дослідження залишається одним із важливих завдань у справі написання правдивої та об'єктивної історії подільського села воєнного періоду. У публікації автор ставить за мету відтворити стан справ у тваринницькій галузі сільського господарства області у післяокупаційний період, висвітлити як позитивні, так і негативні явища у процесі її відбудови за умов воєнного часу.

Напередодні війни ресурси тваринницької галузі сільського господарства Хмельницької (тодішньої Кам'янець – Подільської) області були значними. Про їх обсяги свідчать наступні показники. На 1 січня 1941 року в усіх категоріях господарств області поголів'я великої рогатої худоби нараховувало 516,0 тис. голів. Корів - 302,6 тис. голів, свиней - 445,2 тис. голів, овець і кіз - 175,4 тис. голів [2, 210-214], коней - 290,0 тис. голів [3, 292]. Із вказаної кількості поголів'я громадське стадо колгоспів складало 179 373 голів великої рогатої худоби, 191 558 голів свиней, 131 307 голів овець [4, 13-15]. В останньому передвоєнному 1940 році в усіх категоріях господарств області було вироблено м'яса і сала всіх видів (в забійній вазі) 56,6 тис. тонн, у тому числі свинини - 23,6 тис. тонн, молока - 345,1 тис. тонн, вовни - 278 тонн, яєць - 156,8 млн. штук [2, 218-222].

За період від початку війни до визволення області від загарбників у результаті загибелі худоби під час бойових дій та її евакуації у східні райони, забою при неможливості евакуації та для потреб фронтових частин воюючих сторін, реквізицій та пограбувань окупантами, дій партизанів, епізоотій та інших причин майже повністю було знищено колгоспне та радгоспне тваринництво, значно скоротилося поголів'я худоби та птиці у господарствах селян. Станом на 1 травня 1944 року у громадському стаді в області нараховувалося всього 4 920 голів великої рогатої худоби, 3 658 голів свиней, 21 256 голів овець, що становило відповідно 2,6 %, 1,9 %, 16,2 % від кількості поголів'я на початок 1941 року [4, 13-15].

Особливо великих збитків тваринництву області завдали окупанти. У колгоспах вони забили або вивезли до Німеччини 176 238 голів великої рогатої худоби, 235 472 голови свиней, 158 455 голів овець і кіз, 198 720 коней, 686 648 штук різної птиці, 101 551 бджолосім'ю, знищили та зруйнували 7 115 тваринницьких будівель. У населення загарбники відібрали 71 794 голови великої рогатої худоби, 28 666 свиней, 7460 овець і кіз, 2347 коней, 771 319 штук різної

домашньої птиці, 5882 бджолосім'ї [5, 106-107]. В області не було жодного сільського населеного пункту, який би не зазнав відчутних втрат худоби та птиці, а в багатьох вони залишились у мінімальній кількості. Так, наприклад, за роки окупації із села Лісоводи Городоцького району загарбники вивезли 200 коней, 277 голів великої рогатої худоби, 360 свиней, 150 овець [6, 195], із села Стара Ушиця – понад тисячу голів різної худоби [6, 355]. У селі Білогородка Ізяславського району гітлерівці забрали 529 голів великої рогатої худоби, 327 свиней, 6070 штук птиці, вивезли або знищили всю племінну худобу [6, 280]. Після звільнення від окупантів у сільгоспартілі села Тарноруда Волочиського району налічувалося всього 34 голови великої рогатої худоби, 40 голів овець, 126 коней та 260 штук птиці [6, 170], а в сільгоспартілі села Голосків Летичівського району – лише 5 корів, 2 свиноматки, четверо овець, 265 штук птиці [6, 406].

Відразу ж після визволення області від загарбників у межах загального процесу відбудови зруйнованого війною сільського господарства та відновлення на селі радянської системи ведення господарства розпочалося і відродження громадського тваринництва та вживалися заходи щодо збільшення поголів'я худоби та птиці у селянських господарствах. Відновлення тваринницької галузі було позначено величезними труднощами, адже практично заново потрібно було створювати її матеріальну базу, в багатьох районах та селах з нуля відроджувати тваринницькі підгалузі та птахівництво, заново створювати племінне стадо та кормову базу. Ситуація ускладнювалася тим, що держава за умов війни, що тривала, не могла надати селянам суттєвої фінансової та матеріально-технічної допомоги, в селах значно скоротилася кількість працездатного населення і основною робочою силою були жінки, підлітки та люди похилого віку.

Та попри всі труднощі й проблеми в селах області поступово відроджували тваринницьку галузь. Швидкими темпами здійснювалися організація та комплектування колгоспних тваринницьких ферм за рахунок добровільної, а нерідко і примусової, здачі колгоспниками уцілілих коней, корів, овець, свиней, контрактації та закупівлі молодняку худоби, якою в обов'язковому порядку були охоплені практично всі селянські господарства. Також незначна кількість продуктивної худоби була одержана колгоспами із раніше визволених областей, а коней - від військових частин Червоної Армії та розформованих партизанських загонів. Наприклад, у червні 1944 року в Довжакському районі колгоспам було передано 1000 коней, залишених військовими частинами [7, 8]. У кожному селі були створені будівельні бригади для відбудови знищених та зруйнованих під час окупації тваринницьких приміщень. Важливою була допомога, яку надавала колгоспам області держава. У 1944 році на відбудову тваринницьких приміщень було відпущено понад 200 тисяч кубометрів лісоматеріалу. Крім того, колгоспам було надано 12,5 мільйона карбованців кредитів, з них 5 мільйонів карбованців на відбудову приміщень [8, 356].

Станом на 1 червня 1944 року в області вже було організовано 1934 тваринницькі ферми. Особливо відзначились на цей час в організації і комплектуванні тваринницьких ферм Дунаєвський, Меджибізький, Летичівський, Віньковецький, Староушицький, Берездівський, Фельштинський, Чорноострівський райони [8, 341]. Вже на початок грудня 1944 року, тобто за 8 місяців, що минули з часу визволення, в області було організовано 4906 тваринницьких ферм. Багато з них по кількості поголів'я були доведені до довоєнних розмірів. У середньому на кожний колгосп припадало по три ферми. Значною була кількість колгоспів і навіть цілих районів, які мали по 4 і більше ферм. Полонський район, наприклад, виконав державний план розвитку великої рогатої худоби на 124%, свиней – 509%, птиці – на 113%. Подібні показники мали Чорноострівський, Дунаєвецький, Віньковецький, Смотрицький та інші райони області [8, 356-357]. В цілому, на 1 січня 1945 року, в колгоспах області вже нараховувалося 66 353 голів великої рогатої худоби, 21 043 голови свиней, 56 111 голів овець, що становило відповідно 36,6 %, 11,1 %, 43,7 % від кількості поголів'я на початок 1941 року [4, 13-15]. На початку 1945 року в області було 155 274 коней [9, 4]. Швидкими темпами відроджувалось і колгоспне птахівництво. На початок грудня 1944 року в області було створено 1429 птахоферм з поголів'ям птиці понад 526 000 штук. Державний план розвитку птахівництва колгоспи виконали на 263 %. Колгоспники і тут подали своїм артілям значну допомогу. Поповнення ферм птицею відбувалося, головним чином, за рахунок контрактації [8, 357]. За результатами роботи у 1944 році по відновленню громадського тваринництва, зокрема, комплексу тваринницьких ферм, Раднаркомом УРСР область була визнана однією з найкращих в Україні разом з Полтавською, Сталінською та Дніпропетровською [10, 7]. Поступово збільшувалося і поголів'я худоби у селянських господарствах. На початку 1945 року у селян вже було 20 500 голів великої рогатої худоби, 36 000 свиней, 49 000 овець [9, 9 зв.].

Важливість якнайшвидшого відновлення тваринницької галузі зумовлювалася не лише тим, що вона повинна була давати так потрібну в умовах воєнного часу м'ясо-молочну та іншу тваринницьку продукцію, а й необхідністю енергетичного забезпечення інших галузей сільського господарства, в першу чергу рільничої. При майже повній відсутності в перші місяці після визволення в районах області тракторів та іншої техніки, а в наступний період їх гострій недостачі, саме тваринне тягло могло забезпечити виконання обсягу робіт під час сівби, збиранні врожаю, вивезенні добрив на поля та ін. У зв'язку з нестачею тракторів, коней та волів під час весняної та осінньої оранки, збиранні врожаю в 1944 році широко використовувалися як тягло колгоспні та селянські корови, масово застосовувалося ручне перекопування землі, а нерідко селяни і самі впрягалися в плуги та борони. І хоча надалі ситуація із забезпеченням сільськогосподарських робіт технікою та тяглом поступово змінювалася на краще, відсоток використання корів на польових роботах залишався надзвичайно високим. Так, як свідчить план використання тяглової сили та план використання корів на весняній сівбі 1945 року, затверджений земельним відділом виконкому Кам'янець-Подільської обласної ради депутатів трудящих, обсяг весняних робіт у перерахунку на звичайну оранку становив 1 105 598 га (зокрема, план весняного посіву становив 654 000 га, у т.ч. по зябу – 238 579 га, по весняній оранці – 415 421 га) і для його виконання потрібно було 157 364 НР. У

той же час наявна сумарна тяглова сила в області складала всього 113 149 НР (коней робочих – 103 465, волів робочих – 3 002, тракторів в НР – 33 320). Невистачаючу тяглову силу у кількості 44 215 НР планували частково покрити за рахунок використання на весняних польових роботах колгоспних та селянських корів. Із наявних на той час в області 203 321 корови (у них було 50 817 НР) планували використати на роботах 119 708 голів, що додатково дало б ще 29 460 НР і таким чином сумарна тяглова сила в області становила б 142 611 НР. При цьому слід зазначити, що якщо в середньому по області на весняних польових роботах планувалося виконати 58 % корів, то в Антонівському, Базалійському, Берездовському, Волочиському, Грицівському, Ізяславському, Красилівському, Ляховецькому, Остропольському, Полонському, Сатанівському, Славутському, Староконстянтинівському, Старосинявському, Теофіпольському, Шепетівському та Новоушицькому районах – 80 %. На цьому фоні сприятливішою була ситуація в Ярмолинецькому районі, у якому передбачалося залучити до весняних робіт 11 % корів та Плужнянському районі – 21 %. І лише у Кам'янець-Подільському та Михалпольському районах використання корів не передбачалось [11, 25].

За умов гострої нестачі тяглової сили першочергового значення набувало відродження та подальший розвиток конярства. Вже впродовж 1944 року в області для цього було зроблено чимало: в усіх відновлених колгоспах створено конеферми, відремонтовано та збудовано заново сотні конюшень, налагоджено племінну роботу, зокрема, на початок листопада в області нараховувалось 16 племінних конеферм, на яких утримувалось 289 племінних коней [12, 2-3]. Однак ситуація у конярстві залишалася складною. Значна частина поголів'я коней, залишених окупантами та Червоною армією, була непридатною для ефективного використання, страждала хронічними захворюваннями, мала травматичні ушкодження. Мали місце серйозні недоліки в утриманні, догляді, годівлі та використанні тварин. У більшості господарств коні не були закріплені за конюхами та постійними їздовими. Знеособлення при утриманні та використані коней призводило до безвідповідальності. Чищення їх або взагалі не проводилось, або проводилось погано, незадовільним був догляд за молодняком, який здійснювали в основному підлітки. Вкрай незадовільним був раціон кормів: відсутність концентратів, сіна (особливо у південних районах області). Тому тварин годували виключно соломою, а в деяких господарствах не вистачало й її. З початком зими виникли проблеми із забезпеченням конепоголів'я теплими приміщеннями, оскільки у багатьох господарствах плани їх будівництва та ремонту не були виконані. Найгірша ситуація із забезпеченням коней придатними для зимівлі приміщеннями була у Ляховецькому та Новоушицькому районах, де таких приміщень було всього відповідно 16 % і 17,7 % від потреби. Не було виконано планів запліднення кобиломаток: у Волочиському районі їх було запліднено всього 61 %, Новоушицькому – 62 %, Староушицькому – 69 %. Не вистачало жеребців-виробників, а серед наявних більшість була безпородистими [12, 10]. Надмірною була експлуатація робочих коней. Кожен в середньому зорював 172 га, а крім цього вони використовувалися на заготівлі сільськогосподарської продукції, лісозаготівлі, вивезенні цукрового буряка. У результаті захворювань, поганого догляду та виснаження великим був падіж коней: за 8 місяців 1944 року – 7758 голів, у т.ч. у жовтні – 373, у листопаді – 706, у грудні – 920 [9, 7; 12, 9].

З метою відновлення тяглової сили в колгоспах значну увагу приділяли й збільшенню поголів'я волів. У цій справі мали певні успіхи, але вони були ще недостатні. Ряд районів недооцінили важливості контрактації бичків для поповнення поголів'я волів і недовиконали доведених їм державних завдань [8, 357].

Важливою складовою частиною у справі відродження тваринницької галузі було налагодження ветеринарної протиепізоотичної роботи. Адже під час окупації та в перші місяці після визволення в області широких розмірів набули такі інфекційні хвороби тварин, як короста, сап та чума птиці. Крім цього значно поширилося захворювання коней енцефаломіелітом (літом і восени епідемія охопила північні та центральні лісисто-заболочені райони), митом, піроплазмозом і наталіозом (в усіх лісових районах), корів та волів – ящуром, свиней – бешихою. Всього ж на території області були зафіксовані випадки захворювання тварин на 26 інфекційних хвороб. Упродовж 1944 року у визволених районах області було виявлено 61 585 голів тварин хворих на інфекційні хвороби, з яких 2 554 загинуло або було знищено. Великою була і захворюваність та загибель тварин від незаразних хвороб. Так, за цей же період в області було виявлено хвороби органів травлення, дихання, інші незаразні хвороби, а також травматичні ушкодження у 32 863 коней, 31 055 голів великої рогатої худоби, 4 792 овець і кіз, 5 667 свиней. Від них загинуло 4 337 коней, 2 307 голів великої рогатої худоби, 625 овець і кіз, 844 свиней [Підраховано по: 9, 10, 13].

Відразу ж після визволення області було вжито термінових заходів щодо відновлення в усіх районах мережі ветеринарних установ та служб, вивчено епізоотичний стан, організовано планові роботи по ліквідації та профілактиці заразних хвороб худоби. Так, зокрема, станом на 1 січня 1945 року було відновлено і працювало 89 із 90 наявних до війни ветдільниць із лікарнями та амбулаторіями, 123 ветеринарні пункти із 132 довоєнних, 3 ветбаклабораторії із 6 довоєнних, 15 м'ясоконтрольних станцій і пунктів із 20 довоєнних, 2 тваринопрогонні контрольні пункти. Однак у справі ветеринарного забезпечення галузі були великі проблеми. Перш за все не вистачало кваліфікованих ветеринарних працівників. Станом на 1 січня 1945 року у ветеринарній мережі області працювало всього 46 ветлікарів, 258 ветфельдшерів (із них лише 126 із середньою освітою), 107 зоотехніків, тоді як, згідно штатного розпису, посад ветлікарів було 163, ветфельдшерів – 307, зоотехніків – 251. У результаті в багатьох районах було лише по 2-3 ветфельдшери. На роботі ветпрацівників по проведенню протиепізоотичних та профілактичних заходів негативно позначалося те, що більшість із них до визволення області перебували на окупованій території (наприклад, із 46 працюючих ветлікарів таких було 40). У зв'язку з цим у тодішніх умовах суцільної підозри і недовіри до тих, хто переобував на окупованій території, їх вимогливість та настійливість у здійснюваних заходах була недостатньою, часто вони

поблажливо відносилися до порушників ветеринарно-санітарних правил і вимог, не притягали їх до відповідальності, не вживали рішучих дій щодо подолання допущених порушень. Особливо складним було становище із колгоспними ветеринарними кадрами. У багатьох колгоспах не було навіть ветсанітарів, їх обов'язки виконували недостатньо підготовлені або й зовсім непідготовлені колгоспники. І хоча у багатьох районах розпочали підготовку ветсанітарів, однак, вона супроводжувалася великими труднощами із-за повної відсутності спеціальної літератури, навчальних посібників та кваліфікованих викладачів [9, 3-3а].

Надзвичайно негативно позначалася на здійснюваних протиепізоотичних та профілактичних заходах незадовільна забезпеченість ветеринарними товарами, особливо ліками, біопрепаратами та дезинфікуючими засобами. У перший період після визволення використовувалися в основному ветеринарні товари, які залишилися із часів окупації. За 8 місяців 1944 року в область було поставлено ветеринарних товарів всього на 221,3 тис. крб. при далеко не відповідному потребам плані на 2 017 тис. крб., що становило всього 11 % від потрібного. При цьому вакцина сибірської виразки була завезена у обсязі 85,5 % лише у кінці листопада, а план завезення вакцини бешихи свиней було виконано всього на 27,7 % (при плані 1 000 л завезено 277 л), вакцини ЕМКАКа – на 43,7 % (при плані 80 л завезено 35 л), сироватки проти чуми свиней на 40% (при плані 750 л завезено 300 л), сироватки проти бешихи свиней – на 24,3 % (при плані 300 л завезено 73 л), сироватки сибірської язви – на 50% (при плані 200 л завезено 101 л), туберкуліна – на 33,3 % (при плані 30 л завезено 10 л), бруцелізота – на 47 % (при плані 5 л завезено 2,35 л), креоліну – на 75 %, соди каустичної – на 15 %, трипонбляу – на 15 %, мила зеленого – на 5,2 %, спирту ректифікату – на 37,5 %, а із запланованих до поставки 80 т сірки, 20 т карболової кислоти і 3 т спирту денатурату не було завезено жодного кілограма [9, 9].

Однак, незважаючи на зазначені проблеми і труднощі воєнного часу, протягом 1944 року в області було проведено значну роботу по ліквідації захворюваності тварин. Так, зокрема, завдяки оперативним і рішучим заходам було локалізовано і швидко ліквідовано ящур, недопущено подальше поширення інших інфекційних хвороб, організовано лікування хворих тварин. Правда, не в усіх випадках вжиті заходи давали позитивний кінцевий результат. Так, відразу ж після визволення області у 1447 пунктах, в яких мало місце масове захворювання коней коростою, була проведена дво-трьохразова, а інколи і більша обробка 39 371 хворих тварин, а з профілактичною метою обробці було піддано все кінське поголів'я області, яке тією чи іншою мірою зазнало захворювання. Це дозволило на кінець жовтня 1944 року в основному здолати хворобу. Внаслідок того, що у місцях масового захворювання конепоголів'я коростою не було повністю здійснено комплекс закріплювальних та оздоровлювальних заходів (не була проведена ретельний або повторний обробіток хворих тварин, не витримувався карантин, частину поголів'я, зокрема малоцінного, взагалі не було оброблено), епідемія спалахнула знову і до кінця року набула загрозливих розмірів [9, 4]. Не вдалося здолати і епідемію чуми домашньої птиці, яка спалахнула в області ще восени 1941 року. З 1 січня до 10 вересня 1944 року захворюваність та загибель курей від цієї хвороби становила понад 80 тис. голів (за цими показниками область була другою в Україні після Полтавської) [13, 53], а до кінця 1944 року в 216 сільських населених пунктах області від неї загинуло 114 642 курей [9, 13]. Тому наприкінці 1944 – на початку 1945 років довелося терміново застосовувати додаткових рішучих заходів, щоб здолати епідемії.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що за роки нацистської окупації тваринницька галузь сільського господарства Хмельниччини зазнала величезних втрат. Її відродження на початковому етапі за умов війни було пов'язано з величезними труднощами, які мали як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Самовіддано долаючи їх, трудівники села поступово відновлювали матеріальну базу тваринництва, домагалися збільшення поголів'я худоби та птиці, створюючи тим самим необхідні умови для подальшого відродження галузі. Досягнуті результати в 1944 році дозволили уже в наступному 1945 році значно збільшити тваринницький потенціал області. Станом на 1 січня 1946 року лише у громадському секторі галузі вже нараховувалось 116 142 голови великої рогатої худоби, 40 559 свиней, 67 238 овець, що становило відповідно 64,7 %, 21,2 %, 51,1 % від кількості поголів'я на 1 січня 1941 року [4, 13-15]. Значно зросла і кількість поголів'я худоби в особистих господарствах селян. У подальших дослідженнях, на думку автора варто приділити увагу стану обробітку земель в області, створенню машинно-тракторної бази тощо.

1.Див.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: В 3-х томах. – К.: Політвидав України, 1969. – Т.3.; Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1979: Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації: Видан. друге, перероблене. – Львів: Каменяр, 1982; О.П.Канєвський. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. – К.–Х.: Держсільгоспвидав УРСР, 1947; М.Буцько, М.Лавринович. Відродження колгоспного села (Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни). – К.: Вид–во Київського університету, 1968 та ін.

2.Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1972.

3.Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1960.

4.Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХмО). – Ф.Р – 791. – Оп.2. – Спр. 1117.

5.ДАХмО. – Ф.Р – 863. – Оп.2. – Спр. 39.

6.Історії міст і сіл Української РСР: Хмельницька область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1979.

7.ДАХмО. – Ф.Р – 791. – Оп.2. – Спр.3.

8.Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941– 1945 рр.). Збірник документів і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1960.

9.ДАХмО. – Ф.Р – 791. – Оп.2. – Спр. 1200.

10.ДАХмО. – Ф.Р – 791. – Оп.2. – Спр.1113.

11.ДАХмО. – Ф.Р – 791. – Оп.2. – Спр.157.

12.ДАХмО. – Ф.Р – 791. – Оп.2. – Спр. 1112.

13.Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф.1. – Оп. 80. – Спр. 34.

І. М. Романюк

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ТА КУЛЬТУРНЕ СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ УКРАЇНСЬКОГО ПОДУНАВ'Я У 1940-х – НА ПОЧАТКУ 1950-х рр.

Історія українського села, його окремих регіонів є однією з найактуальніших і найважливіших проблем сучасної історіографії.

У післявоєнні роки неабияку роль у відбудові сільського господарства республіки відігравав район Українського Подунав'я, зокрема Ізмаїльська область. До недавнього часу цей регіон вивчався фрагментарно, побіжно. Численні події й факти з історії краю розсіяні на сторінках багатьох публікацій, присвячених або окремим аспектам життя краю, або ж іншим проблемам.

Метою статті є дослідження соціально-економічного та культурного становища сільських населених пунктів Українського Подунав'я в другій половині 40-х – на початку 50-х рр. XX століття.

Упродовж останніх років спостерігається помітний поступ у справі дослідження окресленої проблематики. Не претендуючи на всеохоплюючий аналіз літератури, обмежимося коротким оглядом останніх студій, що, на нашу думку, відзначаються науковою новизною, ґрунтовним аналізом джерел, неупередженістю висновків.

Одним із перших до цієї проблематики звернулися Г. Марій, Ю. Курносов, Н. Камардаш [1]. Значний внесок у вивчення соціальних, економічних та культурних процесів краю зробили викладачі Ізмаїльського педінституту. Історії, економічним та етнокультурним процесам розвитку краю, зокрема на селі, присвячено узагальнювальні праці авторського колективу викладачів кафедри історії України Ізмаїльського педінституту [2; 3; 4; 5].

Учені не тільки досліджували окремі аспекти порушеної проблеми, але й систематизували опублікований матеріал з історії подунайських земель повоєнних років і значною мірою переосмислили його з позиції сучасного розуміння історичного процесу. Однак соціально-економічне та культурне становлення сільських населених пунктів Українського Подунав'я потребує детальнішого вивчення.

У післявоєнні роки помітну роль у відбудові сільського господарства республіки відігравав регіон Українського Придунав'я, зокрема Ізмаїльська область. Її площа, яка займала значну частину Українського Придунав'я, становила 12,4 тис.км2. Поділена вона була на 13 районів, 199 сільських рад і 337 населених пунктів [6, 211]. Найбільш заселеними вважалися Кілійський, Болградський, Суворовський, Новоіванівський, Татарбунарський райони.

Соціально-економічний та культурний рівень розвитку Придунав'я на час його звільнення від німецько-фашистських окупантів різко відрізнявся від рівня розвитку всієї України. Так, 80 % дорослого населення Бессарабії було неписьменним [1, 121 – 122]. Діяльність боярської Румунії в галузі культури спричинила негативні наслідки, малоефективними були і перші кроки нового життя на тільки-но звільненій території.

Напередодні Другої світової війни (дані за листопад 1940 року) область мала лише один вищий навчальний заклад – Аккерманський учительський інститут, де навчалося на трьох факультетах – фізико-математичному, мови і літератури та історичному – 275 студентів [7, 63] і три середні спеціальні навчальні заклади: педагогічні школи в Тарутине та Ізмаїлі й технікум сільського господарства в с.Іванівка-Руська Старокозацького району – де разом навчалось 384 учні [7, 10].

Війна завдала значних збитків народному господарству області. В паніці, відступаючи з території Придунав'я, окупанти в безсилій люті руйнували все на своєму шляху. Збитки, заподіяні румуно-німецькими загарбниками, становили близько 3,5 млрд. крб., у тому числі майже 1,5 млрд. крб. припадало на колгоспи, де було знищено 148 тис. га посівів зернових культур, 3,5 тис. га картоплі, понад 27 тис. га інших сільськогосподарських культур. Було вивезено та знищено 8550 одиниць різних сільськогосподарських машин та інвентарю [1, 121 – 122].

У постанові Ізмаїльського облвиконкому „Про заходи щодо відбудови і дальшого розвитку господарств Ізмаїльської області", датованій 1945 р., зазначалося, що за перші місяці відбудови в області було введено в дію 112 промислових підприємств, 59 артілей промислової кооперації, 109 млинів і маслобоєнь. На території області селянам повернуто 77900 га землі, відбудовано і введено в дію 28 МТС [8, 62].

Незважаючи на розруху, недоїдання, населення придунайських земель почало також поступово заліковувати рани і у соціально-культурній та освітній сфері.

Серед навчальних закладів відновило роботу 316 шкіл, із них 271 заклад було розташовано у сільській місцевості. Серед них початкових – 141, неповних середніх – 121, середніх – лише 9 [9,21]. Середня наповнюваність класів у сільських школах становила близько 35 учнів [9, 22]. У кінці 1940-х років в області було відкрито 17 гуртожитків при школах на 400 місць. Виконком обласної ради у 1949 р. затвердив відкриття ще 18 семирічних сільських шкіл [10, 22]. Складним залишалося питання про безпритульних дітей. В Ізмаїльській області в 1949 р. нараховувалося 35 дитячих будинків (загальна кількість дітей – 6436 осіб), із них 20 шкільних дитячих будинків, 4 дошкільних, 11 змішаних. За типами вони поділялися на 16 загальних, 16 лікувальних, 2 дитячі інфекційні лікарні й один спецбудинок. У підпорядкуванні облвно перебувало 29 дитячих будинків. Із 6436 дітей більше половини спало по 2 особи на одному ліжку. Обласна рада виділила для ліквідації такого становища у селах області ще 32 приміщення. Значна кількість дітей у дитячих будинках досягла 14 річного віку, їх потрібно було перевести до ремісничих училищ, але цього не зробили, оскільки 289 осіб вважалися дуже хворими і до одужання повинні були перебувати у дитячих будинках [11, 46 – 47].

Не дуже втішним було становище закладів охорони здоров'я. Якщо, приміром, на кінець 1945 р. в області налічувалося 59 лікарень на 1360 ліжок, то на селі було 35 лікарень на 460 ліжок. Тобто у середньому одна сільська лікарня могла прийняти лише 13 хворих. Це був дуже низький показник.

Не можна вважати задовільною і кількість культурно-освітніх закладів. Так, із 183 клубів області на селі було 178, тобто фактично лише кожне друге

село мало примітивний клуб. Правда, в окремих районах функціонували і досить-таки пристойні будинки культури, але їх на селі були одиниці.

Ще гіршим було становище в сільській місцевості із бібліотеками. Так, у 1945 р. із 42 бібліотек на селі працювало 36, а це означало, що лише на кожні 10 сільських населених пунктів припадала одна стаціонарна бібліотека [9, 24-25]. Вони були недоукомплектованими, нараховуючи лише 50-100 книг. Для покращення розвитку бібліотечної справи держава виділила у 1950 р. на придбання книг для області 800 тис. крб. (за старими цінами), а пізніше Рада Міністрів УРСР додатково виділила ще 300 тис. крб. [1, 123].

У розвитку культури придунайських земель неабияку роль відігравало й кіномистецтво. На початку 1951 р. лише одна кіноустановка функціонувала на весь район [12, 27], але уже 20 грудня 1951 р. на сесії Ізмаїльської ради відзначалося про деякі успіхи в розвитку кіносправи. На Ізмаїльщині в цей час працювало уже близько ста кінотеатрів, 107 кіноустановок [1, 124].

У вкрай складному, критичному соціально-економічному становищі перебувало і сільське господарство Придунав'я, незважаючи на те, що більша частина населення краю (78 %) проживала у сільській місцевості [13, 402].

Тому в перший же рік звільнення Бессарабії від румунського ярма малоземельні та безземельні селяни тільки Аккерманського та Ізмаїльського повітів одержали понад 75 тис. га орної землі, близько 30 тис. га посівів, які належали раніше поміщикам. Безкінним передано було півтори тисячі коней та різного сільськогосподарського інвентарю. Відновлено 28 МТС, реорганізовано 27 колгоспів [1, 120].

Напередодні війни матеріально-технічна база сільського господарства була ще дуже низькою, на всю область нараховувалося: 95 тракторів, 146 молотарок, 57 двигунів, 2957 сівалок, 50487 плугів, 62074 корови і 4698 волів [14, 26 – 27].

У складних умовах здійснювалася відбудова сільського господарства Подунав'я. На початку четвертої п'ятирічки в індивідуальних господарствах краю, більшість з яких – дрібні, було 86 % всієї орної землі. З 80,6 тис. селянських дворів 61,4 % мали наділи до 5 гектарів, 32,1 % – від 5 до 10 гектарів, 5,3 % – від 10 до 15 гектарів і 1,2 % – від 15 гектарів і більше. Під час війни майже повністю була зруйновано технічну базу сільського господарства. 1946 р. у 28 МТС краю нараховувалося лише 24 % довоєнного парку тракторів і 5,7 % комбайнів. Один кінський плуг припадав на 3 селянських двори, одна сівалка на 100, одна жатка – на 170. Ситуацію ускладнив страшний голод 1946 – 1947 рр., який вразив Україну, став повсюдним і в Подунав'ї. Міністр Держбезпеки УРСР генерал-лейтенант Савченко 6 лютого 1947 р. повідомляв міністра Держбезпеки СРСР В. Абакумова про випадки канібалізму у селах Каїра Саратського, Котловина Ренійського районів. У цій же доповідній зауважувалося, що станом на 25 лютого 1947 року в Україні було 16 випадків трупоїдства, із них 13 трапилося в Ізмаїльській області [5, 176].

Незважаючи на голодну смерть, масові захворювання на дистрофію, повальне виснаження населення, яке не мало пайкового забезпечення, органи влади докладали всі зусилля для виконання "першої заповіді держави".

Після визволення області було відновлено радянізацію аграрного сектора. Особливо масово насильницьку колективізацію проводили в 1946 – 1947 рр., коли було утворено більшість колгоспів – 399, із 480, які існували навесні 1950 р. [15, 3]. Слід зазначити, що після проведення політики укрупнення колгоспів в області на кінець 1952 р. залишилося 269 колгоспів [16, 225].

Загальна кількість селянських господарств в області становила 89493, із них 4789 залишалися на весну 1952 року одноосібними. Питома вага одноосібників становила 5,3 %. У відсотковому відношенні до населення області тут була найбільша кількість одноосібних господарств в Україні. Середній розмір такого господарства становив – орної землі – 0,195 га, сінокосів – 0,002 га. На сто одноосібних господарств у середньому припадало 28, 4 корови, 117 овець і кіз, 2,8 свиней. Одноосібники платили в Ізмаїльській області значно більший податок, ніж сім'я колгоспника. Так, якщо одноосібник в середньому платив грішми 333 крб., то колгоспник – лише 198 крб. [16, 72 – 73]. Слід зазначити, що обкладання податком селянських господарств було введено в області ще з 1940 року. У 1953 р. податок із корови становив 3000 крб., із садів і виноградників – 1500 крб. [16, 20 – 21]. За таких умов не лише сади, а й виноградники гинули.

Незадовільним залишалося постачання села сільськогосподарською технікою. Область в 1950 р. отримала лише 90 сівалок, а в 1951 – 52 роках жодної [17, 89]. У першому півріччі 1951 р. Ізмаїльська область отримала лише 15 тракторів, 20 комбайнів і 10 тракторних плугів та незначну кількість іншої сільськогосподарської техніки [18, 118]. До колективізації в сільському господарстві області було 17943 плуги, 1331 сівалка, а на початок січня 1953 р. відповідно 8267 плугів, 1232 сівалки, тобто значно менша кількість [19, 90]. Загалом на жнивах 1951 року в області вже працювало 767 тракторів різних марок, 229 комбайнів, з них 105 самохідних [19, 110, 112 – 113].

У сільському господарстві спостерігалася велика плинність кадрів спеціалістів. Так, за даними міністерства сільського господарства УРСР, протягом 1944 – 1953 рр. в Ізмаїльську область було направлено 2980 спеціалістів, з них 1890 тих, які закінчили ВНЗ і технікуми, та 1090 осіб за індивідуальним набором. На перше січня 1953 р. в області залишилося працювати в сільському господарстві лише 717 осіб, що становило 24,1 % від загальної кількості направлених фахівців, а це один із найгірших показників по республіці [20, 89].

На кінець 1953 р. у Придунав'ї діяло 30 радгоспів, які належали до різних міністерств [21, 2]. Так, Ізмаїльський трест радгоспів на кінець 1952 р. об'єднував 12 радгоспів, правда, після укрупнення їх повинно було залишитися лише 9 [22, 37].

У зв'язку з тим, що радгоспи належали різним міністерствам, у багатьох областях було по декілька трестів, які, по суті, займалися одними і тими ж виробничими питаннями. Так, у м. Ізмаїлі існував трест радгоспів, міністерства радгоспів УРСР і трест радгоспів міністерства промислових і продовольчих товарів УРСР. Таке ж становище було в Одеській, Херсонській, Київській, Харківській областях. Водночас в області існували радгоспи одного і того ж тресту, а підпорядковувалися вони різним міністерствам [23, 54]. Для області була характерною висока розораність земель. Орні землі становили 67

% від всієї площі, озера і лимани – 9,3 %, заплави річок – 4 % тощо.

На кінець 1952 р. в області діяла 31 МТС, створено було 3 лісодорожні станції. Площа зрошувальних земель за 1946 – 1950 роки збільшилась у 8 разів. Біля с. Миколаївка-Новоросійська на р. Хаджі дер на початку 50-х років побудували водосховища на зрошення до однієї тисячі гектарів земель. Провідну роль у рослинництві області відігравали зернові культури. У 1952 р. вони становили 53,6 % від всієї посівної площі області, технічні – 13 %, овочево-баштанові та картопля – 2,6 %, кормові – 11,9 %. Із зернових озима пшениця становила 70 % усіх посівів, кукурудза – 20 %. Бавовник займав 85 % всіх посівів технічних культур. На другому місці були посіви соняшнику. Площа під виноградниками в області перевищувала 15 тис. га (1952 р.). Це був найбільший район виноробства в Україні [13, 403]. Основні виноградники розміщувалися в районі м. Білгород-Дністровського, Ізмаїльського, Болградського районів. У радгоспі Шабо Лиманського району діяла науково-дослідна станція виноградарства та виноробства.

Уперше в Україні в Ізмаїльській області 1951 р. посіяли таку технічну культуру, як кенаф [24, 567] на площі 300 га. У 1952 році площа кенафу в області становила 1516 га, а на 1953 р. був доведений план по Ізмаїльській області на цю культуру в розмірі 4500 га . У 1953 р. державі здали лише 441 тонну кенафу із плану 3510 тонн, або всього 12,6 %. Правда, в колгоспах області залишилося невивезеним 2300 тонн кенафу [17, 64 – 65].

Крім того у Придунав'ї розводили і субтропічні культури – лимони, інжир, лаврове дерево тощо.

Проте, незважаючи на вжиті заходи, питання соціально-економічного та культурного становища сіл українського Придунав'я так і не були остаточно вирішеними.

1.Марій Г., Курносов Ю., Камардаш Н. До питання про розвиток культури в Придунайському краї в роки його возз'єднання з Україною (1940 – 1953 рр.) / Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Збірник науково-методичних праць. – Вип.2/ 3. – К., 1992.
2.Українське Придунав'я: історія, етнокультурний розвиток /Автор. колектив: Тичина А., Бондарчук Н., Дізанова А., Крівцова В. – Ізмаїл, 1995.
3.Лебеденко О., Тичина А. Українське Придунав'я: У 2-х кн. – Кн. 1. – Ізмаїл, 1998.
4.Лебеденко О., Тичина А. Українське Подунав'я: У 2-х кн. – Кн. 2. – Ізмаїл, 2000.
5.Лебеденко О., Тичина А. Українське Подунав'я: минуле та сучасне: Навчальний посібник. -Одеса: Астропринт, 2002.
6.Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р. – К., 1947.
7.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України) . – Ф. 582. – Оп. 2. – Спр.43.
8.ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 7. – Спр. 1827.
9.ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 4. – Спр. 33.
10.ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 9541.
11.ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 9578.
12.ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 4. – Спр. 53.
13.Большая советская энциклопедия. – 2-е изд. – Т. 17. – М., 1952.
14.ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 2. – Спр. 38.
15.Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України. – Ф. – 1. – Оп. 30. – Спр. 2162.
16.ЦДАГО України. – Ф. – 1. – Оп. 30. – Спр. 3333.
17.ЦДАГО України. – Ф. – 1. – Оп. 30. – Спр. 3334.
18.ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 4626.
19.ЦДАГО України. – Ф. – 1. – Оп. 30. – Спр. 3779.
20.ЦДАГО України. – Ф. – 1. – Оп. 30. – Спр. 3354.
21.ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 4. – Спр. 1925.
22.ЦДАВО України. – Ф. 4860. – Оп. 1. – Спр. 5375.
23.ЦДАГО України. – Ф. – 1. – Оп. 30. – Спр. 3389.
24.Кенаф – однорічна трав'яниста рослина родини мальвових. У сухих стеблах до 21 % волокна, яке використовують для виготовлення технічних тканин, у насінні до 20 % технічного масла. Культивують кенаф в Індії, КНР, Бразилії, США. В Україні зараз практично не вирощується. – Советский энциклопедический словарь. Изд. Второе. – М., 1983.

Н. М. Бокій

З ІСТОРІЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА РІВНЕНЩИНІ: 40 – 50-ті рр. XX ст.

Колективізація, здійснена в Радянському Союзі, була явищем безпрецедентного насильства і над селянином, і над сільськогосподарським виробництвом, що мало трагічні наслідки. В публікаціях радянського часу вона розглядалася як безсумнівний успіх політики партій і уряду.

Сучасний стан проблеми в історичній науці, її виняткова важливість зумовлюють нагальність написання на основі архівних джерел пропонованої розвідки з метою визначення ходу і наслідків примусового впровадження колгоспної системи в західному регіоні України в повоєнні роки, зокрема за матеріалами Костопільського району Рівненської області.

Останнім часом з'явилися серйозні новітні дослідження з окресленої теми. Це, зокрема, докторська дисертація Б. О. Яроша. Традиційно поділяючи процес колективізації на два періоди (1939 – 1941 і 1944 – 1950), дослідник засвідчує поступове нарощування насилля з боку влади, застосування репресій, депортацій і переселень. Водночас Б. О. Ярош зазначає, що на хід колективізації надзвичайно впливав збройний опір загонів ОУН – УПА: "Від результату цієї боротьби залежала і доля колективізації" [1, 36].

Автор іншого дослідження, О. Н. Гаврилюк, зосередив увагу на такому важливому аспекті колективізації, як духовне понівечення режимом західноукраїнського селянина, спотворення його високої споконвічної моралі, провокування глибоких психологічних змін, що мусили докорінно змінити образ селянина, знівелювати його відповідно до потреб влади [2, 17 – 19].

О. Ю. Ленартович, зазначивши, що "з приходом радянського режиму на західноукраїнські землі більшість селян зайняли вичікувальну позицію" [3, 115], пише про те, як поступово змінювалася ситуація на селі в міру застосування системою все жорсткіших заходів стосовно залучення селян до колгоспів [3, 117 – 119]. Опір тоталітарному режимові зростав із посиленням національно-визвольної боротьби і діяльності загонів УПА, штаб якої певний час розміщувався поблизу м. Костополя [4, 12]. Учений підкреслює, що повернення радянської влади на західноукраїнські землі в 1944 р. "являло собою смертельну небезпеку для національно-визвольного руху і селянства, яке його підтримувало" [4, 16].

Науковий інтерес викликають студії П. В. Когута, який аналізує хід колективізації на всіх етапах: розкуркулення, депортації, жорсткий визиск. Дослідник вважає колективізацію явищем аномальним у регіоні з давніми традиціями кооперативного руху, з налагодженим виробництвом на основі приватної земельної власності [5, 68 – 69].

З початком Другої світової війни у Західній Україні відбулися відомі події: вступ Червоної Армії 17 вересня 1939 р. і прийняття Народними зборами 27 жовтня рішення про возз'єднання її з УРСР. Серед шести новостворених областей була Рівненська ("Ровенська"), а серед п'яти її районів – Костопільський.

У сільськогосподарському регіоні, 80 % населення якого становили селяни, найважливішим завданням для партії була радянізація села [7, 49 – 50]. Протягом неймовірно короткого терміну, за 2 місяці (до кінця грудня 1939 р.), селяни одержали понад 1 млн. га землі. На початку 1940 р. радянська влада розпочала колективізацію західноукраїнського села. У дослідженнях згадуються чотири колгоспи, які виникли в цей час: один – на Волині, с. Уховецьке Ковельського району, і три – на Рівненщині: с. Смордва Млинівського району, с. Коритне Козинського району і с. Печалівка Костопільського району [8, 25].

Агітація за колгоспи в поєднанні з адміністративним тиском і початком репресій дали результат. На жаль, визначити за джерелами достовірні дані щодо кількісного зростання колгоспів сьогодні майже неможливо або складно через суттєві розбіжності в документах. Однак певний висновок все ж можна зробити: на середину 1941 р. в Західній Україні в цілому було 2651 [8, 26 – 30] чи 2886 [9, 347] колгоспів. Подібні ж розбіжності наявні і щодо підсумків колективізації на Рівненщині: на кінець 1940 р. – утворено близько 300 колгоспів, а на середину 1941 р. – 463 [10, 107] чи 471 [11, 39].

Селянство, особливо заможне і середнє, болісно сприймало колективізацію і чинило відвертий опір. У відповідь органи радянської влади вдалися до депортацій. Протягом 1940 – 1941 рр. з Рівненщини було депортовано близько 10 % населення. Наслідком такої політики став висновок селян про те, що більшовицької влади слід уникати будь-якою ціною [12, 78 – 79].

Окупація західноукраїнських земель фашистською Німеччиною тривала 3 роки. На початку лютого 1944 р. від німецьких фашистів були звільнені Луцьк і Рівне, а наприкінці жовтня 1944 р. останніми боями на Закарпатті завершуються воєнні операції на території України. В західноукраїнські області, як і напередодні війни, почали прибувати партійні та державні службовці для відновлення радянської влади і відбудови зруйнованої війною економіки. У сільському господарстві це означало відновлення колгоспної системи.

За умов повоєнної руйнації економіки негайно братися до створення колгоспів означало б дощенту знищити сільськогосподарське виробництво і вступити в пряме протистояння з селянством. Важливо було зберегти спокій у регіоні і домогтися стабілізації в краї за непростих умов. Цим пояснюються помірні темпи колективізації протягом 1944 – 1945 рр. Зокрема, у Рівненській області за цей час утворилося (чи відновилося) лише 11 колгоспів [12, 79].

У 1946 р., у зв'язку з прийняттям в СРСР повоєнної (четвертої) п'ятирічки (1946 – 1950), ситуація змінилася: згідно з планами, до кінця п'ятирічки колективізація в західних областях України мала бути завершеною. Це повинно було призвести до "остаточної ліквідації дрібнобуржуазного ладу на селі, приватної власності на землю, куркульської експлуатації і створення високопродуктивних колективних господарств, що дозволило б також знищити приватновласницьку психологію, що формувалася віками" [13, 105].

У партійних документах того періоду наголошувалося, що при створенні колгоспів головним мусить бути принцип добровільності. Однак лише агітація за колгоспи на цій основі бажаних результатів дати не могла. Тому місцеві органи радянської влади з мовчазної згоди верхів продовжували застосовувати тиск.

Завдання пришвидшеного відновлення колгоспів не виконувалося в жодній із західних областей, окрім Чернівецької, але бадьорих звітів не бракувало: "Селяни с. Корчів'я Переменської сільської ради на Костопільщині, побачивши переваги колгоспного ладу, також об'єдналися в колгосп ім. 8 березня. З цього часу громадяни с. Переменка почали жити по-новому, по-колгоспному" [14, 40].

Восени 1947 р. у західних областях вже було близько 1 тис. колгоспів, а наприкінці 1949 р. – майже 4 тис. колгоспів, що об'єднали понад половину селянських господарств [13, 132]. Водночас активізується наступ на "куркульство". В багатьох випадках до списків куркульських господарств потрапляли не лише середняки, а й незаможні селяни. Явище набуло таких розмірів, що за вказівкою ЦК КП(б)У було здійснено перевірку списків. На Рівненщині з 4 тис. "куркульських" господарств такими визнали лише 427 [15, 41].

Дуже швидко з "добровільної" колективізація перетворилася на відверто примусову, почалися репресії тих, хто не хотів вступати у колгоспи. При цьому економічна спроможність селянських господарств, сімейні обставини, стан здоров'я не бралися до уваги. Ось один зі списків по Костопільському району:

"На 1.07.1949 р.:

Цимбалюк П. К. – хронічно-хворий, глухонімий;

Янківський К. І. – засуджений, майно конфісковане;

Мельник Г. К. – арештована за зв'язок з бандою;

Захарчук О. П. – засуджений, майно конфісковане;

Лукашевич О. П. – засуджений;

Салаган Г. І. – засуджений, майно конфісковане" [16, 23 – 25].

На початку 1948 р. центральні органи вимагали від місцевої влади не лише пришвидшення колективізації, а проведення масової колективізації і навіть її завершення. Реальна ж ситуація була зовсім іншою. Чисельність колективізованих господарств по п'яти селах Костопільського району в 1948 р. дорівнювала: Рокитне – 18 %; Костопіль – 25 %; Підлуже – 9 %; Борщівка – 19 %; Космачів – 15 % [14, 35].

1948 р. став для більшості західних областей початком масової колективізації. За даними радянських дослідників, на 1 січня 1949 р. у колгоспи вступили: Волинська область – 80 % селянських господарств; Дрогобицька область – 79 %;

Закарпатська область – 46 %; Тернопільська область – 34 %; Львівська область – 34 %; Рівненська область – 25 %; Станіславська область – 17 % [13, 130].

На Рівненщині в окремих районах (Здолбунівський, Клеванський, Острозький, Тучинський та ін.) райкоми партії створювали спеціальні групи, які їздили по селах, збирали від селян заяви, оформляли колгоспи і відразу переїздили в інші села, де "створювали" колгоспи таким же чином [17, 236]. Селяни ж, дізнавшись про приїзд агітаторів, тікали з села. Інколи їх просто заносили до списків уповноважені. Ціла низка заяв по Костопільському району за 1948 р. написана одним і тим же почерком. На деяких з цих заяв замість підписів стоять хрестики. Визначити, хто поставив той "підпис": чи неграмотний селянин, чи грамотний агітатор, – неможливо [18, 1 – 4]. Доходило до абсурду. "Рішення виконкому Костопільської райради від 17 жовтня 1948 р.: Зареєструвати колгосп по вул. Дерев'яній в м. Костопіль..." [19, 207]. Інший приклад: "Колективізація по Великолюбаській сільраді проходить незадовільно. На 7.07.1949 р. колективізовано 3 господарства, в той час, як одноосібних господарств налічується 151..." [20, 182]. Це – в рік масової колективізації.

У створених таким чином колгоспах надзвичайно низькою була трудова дисципліна. Майже на кожному із засідань правлінь колгоспів Костопільського району в 1948 – 1952 рр., окрім багатьох інших, обов'язково розглядалося два питання: трудова дисципліна в колгоспах і стан тваринництва. В протоколі загальних зборів с. Космачів (колгосп ім. Чапаєва) від 5.07.1951 р. зазначається: "Трудова дисципліна в колгоспі крайнє відсутня. Колгоспники не виходять на роботу, а як і виходять, то з великим запізненням... Роблять самовільні відлучки в своїх особистих справах..." [21, 24]. Подібна ситуація мала місце в усіх колгоспах району – документів безліч.

Інформація про стан тваринництва звучить ще трагічніше. На початку 1951 р. у виконкомі Костопільської райради відбулася "нарада спеціалістів сільського господарства, керівників відділів і організацій". Із виступу завідувача ветеринарного пункту Божко: "...в колгоспах немає належного догляду за худобою... телята родяться, їх у морозні дні кидають у холодне, нетоплене приміщення... В ряді колгоспів догляд за тваринами нестерпний, бруд, худобу не чистять, не вичищають приміщення, немає закріплених відповідальних ні за кіньми, ні за великою рогатою худобою. Відсутня внутрішня охорона. В приміщеннях холодно". Тут же виступ завідуючого Великолюбаським (с. Велика Любаша) зооветпунктом Погорілко: "...на фермах холод, протяги, бруд, знеосібка і зрівнялівка в справі догляду за тваринами. Немає закріплених відповідальних за худобою... Картоплю не миють від піску, дають гнилу..." [29, 27]. Подібна і навіть ще жахливіша інформація міститься в документах за 1954, 1955, 1956 рік [23, 5 – 17].

Великі надії по пришвидшенню колективізації покладалися на МТС. Для цього потрібно було збільшити їх кількість і налагодити підготовку кадрів, а саме механізаторів. На ці заходи досить активно відгукувалася молодь [24, 3].

У міру того, як збігав термін IV п'ятирічки, темпи колективізації зростали. XVI з'їзд КП(б)У в 1949 р. оголосив, що основна маса селян західних областей України стала на колгоспний шлях [25, 278 – 279]. Навесні 1950 р. суцільну колективізацію в Західній Україні було оголошено завершеною [25, 347]. На XVII з'їзді КП(б)У (вересень, 1952 р.) цю подію назвали "великою перемогою", на основі якої було ліквідовано куркульство і завдано "...нищівного удару по буржуазних націоналістах – найлютіших ворогах українського народу" [26, 439].

Далі вже зовсім безперешкодно влада формувала західноукраїнське село на радянській кшталт, використовуючи перевірений арсенал засобів, які дозволили в передвоєнний період приборкати селян Східної і Центральної України. Депортації кінця 40-х – початку 50-х років XX ст. здійснювалися згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР "Про виселення в окремі райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадянський паразитичний спосіб життя" від 21 лютого 1948 р. Документ прийняли з ініціативи керівництва України і ніде не опубліковували [2, 12].

Із посиленням колективізації робота селян на присадибних ділянках стала розцінюватися як "пережиток капіталізму", збереження приватної власності й ухиляння від трудової діяльності. Між тим статистика свідчить, що такі "ухилянці" наприкінці 40-х років XX ст. у цілому по Україні давали близько 70 % м'яса та картоплі, близько 80 % молока, 90 % яєць, 60 % фруктів [4, 56].

У цей же час вже не бракувало повідомлень про те, що селянство на загальних зборах одностайно вимагає виселення "ледарів" і "дармоїдів" [27, 38]. Красномовною є постанова Костопільської районної ради від 17 квітня 1951 р.: "Невиконання плану переселень у 1950 р. в колгоспи і радгоспи УРСР свідчить про нерозуміння політичної важливості питання переселення окремими сільськими радами... як Данчиміст, Берестовець, Пісків, які відправили в південні області УРСР лише по одному господарству, а в таких сільських радах, як Борщівка, Печалівка, Космачів, Ракитне, Підлужне, Дерманка не було відправлено жодного господарства" [22, 44]. Прийнято відповідне рішення: "Зобов'язати голів сільських рад і голів колгоспів забезпечити виконання встановленого плану переселення на 1951 р. в південні області УРСР... Затвердити для кожної сільради і колгоспу щомісячні завдання по переселенню..." [22, 44 – 45].

У другій половині – наприкінці 40-х рр. XX ст. поширилося зселення із хуторів, внаслідок чого селяни втрачали землю, житло, господарські будівлі, ремонент, не кажучи вже про погіршення морального стану переселенців [28, 3]. Усього в Рівненській області в 1950 – 1952 рр. було насильно зігнано з землі власників понад 91 тис. хутірських господарств [5, 27 – 28].

Однак у 1950 році поза колгоспами в Західній Україні залишалося 152 тис. селянських дворів. Керівники УРСР Д. Коротченко і Л. Мельников звернулися до Й. Сталіна з проханням дозволити виселити частину заможних селян ("куркулів") із західних областей у кількості 1200 господарств за межі Української РСР, конфіскувати майно і влаштувати їх у ліспромгоспах Міністерства лісової і паперової промисловості Союзу РСР у районах Східного Сибіру [29, 795]. Відповідна постанова була прийнята у серпні 1950 р. Станом на 1 січня 1953 р., на спецпоселеннях перебувало 1445 сімей західноукраїнських "куркулів" [30, 155] – план і цього разу було перевиконано.

Отже, 1950 рік вважається роком завершення колективізації на західноукраїнських землях. Її не можна було не завершити (а чи й просто за традицією оголосити завершеною), оскільки закінчувалася п'ятирічка. Тенденційність радянської історіографії щодо її результатів викликає недовіру до цифрових показників. І все ж спроба підбиття підсумків необхідна, аби отримати хоча б приблизний, усереднений результат.

Розпочатий у 1940 р. і перерваний війною процес колективізації поновлюється в 1944 р., але дані стосовно кількості створених (чи відновлених) у цьому році колгоспів знайти не вдалося. Далі за кожен із наступних шести років (1945 – 1950) розбіжності настільки суттєві, що наводити їх недоцільно. Однак загальна тенденція до наростання колективізації упродовж цього періоду беззаперечна: 1940 р. – 276 колгоспів; 1941 р. – 465; 1945 р. – 161; 1946 р. – 322; 1947 р. – 1 000 (507 ?); 1948 р. – 3 135 (4 000); 1949 р. – даних не виявлено: "масова колективізація..."; 1950 р. – 7 000 (7 190, 7 200) – завершення колективізації.

Значні труднощі стосовно підсумків викликає і такий аспект. Межі колгоспних земель визначалися нечітко і періодично змінювалися. Та й самі колгоспи легко розпадалися, щоб через певний час бути створеними заново чи "укрупненими". Змінювалися і назви колгоспів. Тому важко зводити кінці з кінцями, навіть у межах одного району будь-якої із західних областей. До того ж після завершення колективізації організаційні труднощі тривали. Почалося укрупнення колгоспів, фактично водночас із завершенням колективізації і в подальшому – до чергового розукрупненя [2, 14].

Колективізація мала абсолютно катастрофічні наслідки також щодо духовних цінностей, традиційної моралі і психології селянина. "Безвідповідальність у роботі, споживацьке ставлення до землі, до колгоспного майна, відсутність почуття господаря і власника, звикання до крадіжок, духовна деградація – риси, які виховував колгоспний устрій у характері селянина" [5, 37].

Утвердження колгоспної системи означало перемогу тоталітарного режиму в західному регіоні, де колективізація була здійснена за зразком 20-літньої давнини, виробленим злочинною владою для східних областей України, де його трагічним наслідком був небачений голодомор. На західноукраїнських землях це призвело до припинення національно-визвольної боротьби, поклало край спробам відновлення незалежної української держави.

Порушена проблема складна, невичерпна і вкрай важлива. Перспективним шляхом до її подолання як необхідний початковий етап вважаємо систематичне, тривале опрацювання регіонального матеріалу в архівних сховищах обласних і центральних архівів, накопичення інформації джерелознавчого рівня по кожному району, кожної з шести утворених у 1939 р. західних областей.

"Соціалістична реконструкція" села призвела до поступового, болісного згасання в Радянському Союзі однієї з найдавніших на землі галузей людської діяльності – землеробства.

1.Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях в 30 – 50-х рр. XX ст. – Львів, 1995.
2.Гаврилюк О. Н. Радянізація економічного і духовного життя західноукраїнського села II половини 40-х – 50-х рр. (на матеріалах Волинської, Рівненської та Львівської областей). – Чернівці, 1996.
3.Ленартович О. Репресивний характер реформ в західноукраїнському селі (1944 – 1949) // Пам'ять століть. – 1997. – № 5.
4.Ленартович О. Селянство Західної України в національно-визвольній боротьбі 1944 – 1950 рр. – Луцьк, 1998.
5.Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі. – Львів, 2000.
6.Ковалюк В. Р. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку II світової війни (вересень, 1939 – червень, 1941). – Ужгород, 1994.
7.Івасюта М. К. Закономірності та особливості колективізації сільського господарства західних областей УРСР // УІЖ. – 1984. – № 9.
8.Колективізація сільського господарства в західних областях Української РСР (Методичні матеріали на допомогу лектору). – Львів, 1990.
9.З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР: Збірник документів і матеріалів. Упорядники Х. І. Горожанкіна, С. В. Ігнатьонок. – К., 1976.
10.Михайлюта Т. І., Тюренков М. М. Про перші соціалістичні перетворення на Рівненщині (1939 – 1941) // УІЖ. – 1973. – № 3.
11.За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР 1939 – 1979. Відповідальний редактор М. К. Івасюта. – К., 1979.
12.* Цифра a'prior'на, визначена логічним шляхом, документальних даних не виявлено.
13.Тхор В. І., Сніцаревич В. М. Наш край в курсі історії України. Навчальний посібник для учнів 6 – 11 класів загальноосвітніх шкіл і нових типів закладів освіти Рівненської області. – Рівне, 1997.
14.Масловский В. И. В борьбе с врагами социализма: Очерки по истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины 1939 – 1950. – Львов, 1984.
15.Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – ФР – 86. – ОП. 3. – Спр. 10.
16.ДАРО. – ФП – 400. – Оп. 1. – Спр. 175.
17.ДАРО. – ФР – 86. – Оп. 3. – Спр. 33.
18.* Окрім міста Костополя (райцентр), в адміністративному поділі району існувало село Костопіль. Тепер об'єднане з містом.
19.ДАРО. – ФП – 400. – Оп. 1. – Спр. 236.
20.ДАРО. – ФР – 1311. – Оп.1. – Спр. 12.
21.ДАРО. – ФР – 204. – Оп.3. – Спр. 191.
22.ДАРО. – ФР – 204. – Оп.3. – Спр. 291.
23.ДАРО. – ФР – 1824. – Оп.1. – Спр. 8.
24.ДАРО. – ФР – 86. – Оп.3. – Спр. 40.
25.ДАРО. – ФР – 1313. – Оп.1. – Спр. 16.
26. // Червоний прапор. – 1947. – 29 січня.
27.Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 2. – К., 1977.
28.Волков І. М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х рр. // УІЖ. – 1993. – № 7/8.
29.ДАРО. – ФР– 86. – Оп. 1. – Спр. 4.
30.// Червоний прапор. – 1950. – 15 жовтня.
31.Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944 – 1953 рр. Нові документи і матеріали. – К., 1998.
32.Земсков В. Н. Заключенные, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные // История СССР. – 1991. – № 5.
33.Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. – К., 1962.

Т. В. Терещенко

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОТЕСТ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У ПЕРІОД ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (НА МАТЕРІАЛАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ)

Умови життя українського колгоспного селянства після завершення Великої Вітчизняної війни визначалися багатьма факторами, серед яких головне місце посідали наслідки війни. Окрім основних і непоправних людських втрат, війна завдала величезних матеріальних збитків економіці, у тому числі громадському колгоспному виробництву та власному присадибному господарству селянської родини. Економічний стан колгоспу багато у чому визначав рівень життя людей, що працювали у ньому. Фонд оплати праці у колгоспах не міг бути завчасно визначений, оскільки формувався за так званим „залишковим" принципом. Основна частина виробленої продукції витрачалася на виконання „першої заповіді хлібороба", тобто здачу і продаж державі планової і позапланової продукції. Після цього проводилися відрахування на виробничі потреби, поповнення неподільних і страхових фондів, різноманітні виплати і платежі по держкредитах. Погіршення економічного становища колгоспів у поєднанні з тим, що у післявоєнні роки держава забирала у колгоспів майже все, включаючи життєво необхідне, практично позбавило їх можливості виплачувати матеріальну винагороду за працю. Унаслідок чого життєві умови селян у цей період були надзвичайно складними. Всі ці фактори не могли не репродукувати конфлікт селянства з владою.

Невід'ємною частиною відносин українського селянства з владою, одним із основних регуляторів соціально-економічного і суспільно-політичного життя радянського суспільства є соціальний протест колгоспного селянства. Він був реакцією соціуму на широкомасштабну регламентацію сільського життя, використання позаекономічних методів його регулювання, що обмежувало не лише матеріальні інтереси, але й принижувало людську гідність селян. Провідний мотив протесту селян – опір зазіханням на їхні життєві інтереси: споживацькі, демографічні, духовні.

Без дослідження соціального протесту українських селян як реакції неприйняття державної політики і соціальних заходів влади неможливим є аналіз соціальної, економічної, демографічної та побутової ситуації на селі і соціальної політики радянської держави в цілому.

Система взаємин селянства і влади в Україні у післявоєнний період досліджена недостатньо. У радянській історіографії основну увагу було зосереджено на аналізі колгоспної політики держави, позитивних сторонах соціальних змін і лише на „окремих негативних явищах". Проблема соціального протесту, як правило, не вивчалася, а селянство, незважаючи на його „трудові подвиги", зображувалося пасивним об'єктом історії. Окремі аспекти проблеми взаємовідносин селянства і влади знайшли відображення у працях І. М. Волкова, В. Б. Островського, М. А. Вицлана та інших дослідників [1; 2; 3; 4; 5; 6].

Започатковано розв'язання проблеми соціального протесту селянства як частини суспільних відносин і окреслено напрями дослідження у серії публікацій сучасних російських дослідників О. М. Вербицької, В. Ф. Зими, М. О. Безніна, Т. М. Дімоні [7; 8; 9].

В Україні системно і комплексно проблема соціального протесту селянства у післявоєнний період поки що не висвітлювалася, тому вимагає ґрунтовного дослідження і вивчення.

З огляду на це, не претендуючи на всебічне дослідження, ми ставимо за мету з'ясувати витоки соціального протесту, визначити і охарактеризувати основні його форми. Хронологічно межі дослідження охоплюють 1945 – 1950 рр., що збігається з періодом післявоєнної відбудови народного господарства, добою, коли зберігалися закони воєнного часу, неабияк зріс ступінь жорсткості державної політики стосовно сільського населення. Використавши загальноукраїнські дані, ми локалізували свою роботу межами Центральної України.

Для усвідомлення витоків селянського протесту важливо оцінити ті сторони колгоспного життя, які породжували стійкий опір селянського соціуму владі. Перш за все це система експлуатації селянства, що включала законодавчо закріплені ще у 1939 р. постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР („Про заходи по охороні громадських земель колгоспів від розбазарювання") відробіткову, натуральну і грошову повинності [10, 403; 3, 60].

Відробіткова повинність виявлялася у встановленні обов'язкової норми вироблення трудоднів у колгоспі. У разі її невиконання колгоспники вибували з колективного господарства і втрачали право на користування присадибною ділянкою. У 1942 р. обов'язковий мінімум трудоднів був збільшений у півтора раза, відповідно до постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР „Про підвищення для колгоспників обов'язкового мінімуму трудоднів" [11, 310 – 311].

Натуральні повинності існували з початку 1930-х рр. у формі обов'язкових поставок державі окремих, а на кінець 1940-х рр. майже всіх основних продуктів, що вироблялися на присадибній ділянці (зерно, картопля, м'ясо, молоко, шерсть, яйця) [12, 145]. Їхній розмір постійно зростав, а державні заготівельні ціни на ці продукти були суто символічними. Обов'язкові поставки мали силу закону і виконувалися у визначені терміни. Зволікання із виконанням каралося згідно із законом.

Грошові вилучення у колгоспників проводилися у вигляді сільськогосподарського податку, а також через систему позик, що мали, по суті, обов'язковий характер. Щоб не сплачувати сільгоспподаток, мати мінімум грошових коштів для підтримання господарства, селяни вимушені були скорочувати поголів'я худоби, площі посівів, вирубувати фруктові дерева. Загальна сума податків у 1946 – 1950 рр. становила 20 % від грошових прибутків селянської родини [13, 319]. Щоб сплатити грошовий податок, практично не отримуючи гроші за трудодні, селяни змушені були вивозити на ринок продукцію своєї присадибної ділянки, і це був не додатковий продукт, а якраз найнеобхідніший [14, 86].

Обмеженим було правове положення селянства, яке визначалося „Приблизним статутом

сільгоспартілі", прийнятим 17.02.1935 р. Другим Всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників. Вільний вихід із колгоспу, відповідно до статуту, не передбачався [9, 84].

З 1932 р. в Україні діяла дискримінаційна стосовно колгоспників паспортна система. Поза паспортизацією залишалося все колгоспне селянство. Власне, паспортна система безпосередньо сприяла прикріпленню селян до роботи у колгоспі [15, 8]. Відсутність паспортів посилювала у колгоспників відчуття своєї „другорядності", а головне – дозволяла державі мати сильні важелі адміністративного регулювання, контролювати міграції селян у середині країни. На отримання паспорта потрібен був дозвіл правління колгоспу, а порушення паспортного режиму у містах переслідувалося як в адміністративному, так і у карному порядку [16, 6; 17, 60].

Повсякденний селянський опір, як правило, не передбачав відкритого звернення до насилля, що зумовлено особливостями побуту і психології українських селян: близькістю до природи, ритмічністю життєвого укладу, споглядальністю. Соціальний протест селянства на території Центральної України у другій половині 40-х виявлявся переважно у таких формах: ухиляння від робіт на громадському господарстві на користь присадибному господарству, втеча з села, крадіжки громадської власності, звернення до влади у вигляді листів, скарг.

Однією з важливих форм боротьби колгоспників за виживання було ухиляння від обов'язкових повинностей. Оскільки оплата праці у колгоспах була надзвичайно малою, щоб вижити, селянин вимушений був обмежувати свою трудову участь у громадському господарстві на користь власного присадибного. Щорічно близько 20 % селян не виконували річний мінімум трудоднів, 2,5 % працездатних колгоспників взагалі не брали участі у громадських роботах [18, 71].

В окреслений період основну частину працездатного населення українського села становили жінки. Саме їм довелося виконувати всі важкі польові роботи, тоді як керівні посади, – починаючи з голови колгоспу і до рахівника чи бригадира, – як правило, посідали чоловіки [19, 161]. Серед селян, що ухилялися від роботи в колгоспі, також переважали чоловіки, що вважали за доцільніше працювати у своєму господарстві, у місті або на базарі [16, 8]. З кожним роком селянська родина все більше часу і зусиль приділяла власному господарству [19, 161; 3, 55]. Серед причин невиходу на роботу колгоспників важливу роль відігравав і соціальний фактор. У матеріалах органів сільгоспуправлінь постійно відзначалася низька участь у колгоспному будівництві членів сімей керівників колгоспу, колгоспного активу [16, 8].

Активність протидії системі повинностей стає ще більш вражаючою при аналізі каральних заходів, що застосовувалися до тих, хто ухилявся від роботи. 2.06.1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ „Про виселення у віддалені райони країни осіб, що ухиляються від трудової діяльності і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя" [20, 417; 19, 67]. Невиконання мінімуму трудоднів каралося рішенням загальних зборів колгоспу засланням до 8 років [9, 86].

Лише за період від 2.06.1948 р. по 15.09.1948р. в Україні було проведено понад 10 тис. колгоспних зборів із метою зміцнення трудової дисципліни та організації праці із застосуванням заходів, передбачених указом від 2.06. 1948 р. Збори колгоспників було проведено у 536-ти з 1 633-х колгоспів Дніпропетровської області, у 804-х із 1 724-х колгоспів Кіровоградської, у 455 ти з 2 344-х колгоспів Київської, у 917-ти з 2 459-ти колгоспів Полтавської області. На них було покарано виселенням 10 360 осіб, ще 33 660 попереджено. Виселено за рішенням колгоспних зборів 676 осіб у Дніпропетровській області, 867 у Київській, 429 у Кіровоградській, 228 у Полтавській [21, 98].

Як зазначалося 1948 р. у записці Раді у справах колгоспників на ім'я секретаря ЦК ВКП(б) А. О. Жданова, за невиконання річного мінімуму трудоднів у середньому було „засуджено по 4-5 осіб на колгосп" [9, 86].

Місцева влада рапортувала центру про викликану прийняттям постанови „нечувану трудову активність" колгоспників, схвалюючи її причини і не замислюючись над ефективністю такого ентузіазму. Проводячи колгоспні збори, місцеві керівники запрошували на них районне керівництво, працівників МВС, доводячи відданість політичній системі. Однак, насправді, каральні заходи не призвели до зміцнення трудової дисципліни, не могли придушити опір селян системі безкоштовного використання трудових ресурсів села. Влада вимушена була поступово пом'якшувати каральну практику [21, 43, 64, 144].

Ще однією формою соціального протесту селянства, починаючи з середини 40-х рр., була втеча з села. Відчуваючи свою „другосортність" у суспільстві і не бажаючи з цим миритися, багато хто тікав з села, цілком пориваючи з селянською працею, що не забезпечувала нормального життя [7, 11]. Відтік сільських жителів у міста був зумовлений, по-перше, відсталістю їх життєвого рівня від економічного становища міських робітників і службовців, невирішеністю соціальних проблем; по-друге, стрімкою післявоєнною відбудовою промисловості, унаслідок чого різко зросла об'єктивна потреба у робочих руках, джерелом яких і стало село [3, 52].

Можливість втечі з села включала легальні та нелегальні, „самовільні", методи. Так, було встановлено систему оргнабору робітників з колгоспників, організовувалися планові сільськогосподарські переселення, проводився набір сільської молоді на навчання. Водночас багато колгоспників тікало у міста без дозволу загальних зборів і правлінь колгоспів [3, 52], жінки, щоб переїхати до міста, виходили заміж за міських жителів [8, 164; 22, 218], частина колгоспників виключалася з колгоспів за невиконання встановленого мінімуму трудоднів і також переходила на роботу на державні підприємства і установи [3, 53]. Протягом четвертої п'ятирічки близько чверті українських селян залишили село, обминаючи всі адміністративні обмеження [16, 7]. Реакція влади на подібні вияви незгоди з чинним порядком полягала у негайному і жорстокому покаранні винних, а потім у довгій ідеологічній обробці колгоспного колективу через партійні, комсомольські, колгоспні збори [8, 164].

Серед форм соціального протесту колгоспного селянства слід виділити „розкрадання колгоспної

власності". У правовій термінології радянського періоду під „крадіжкою" розумілася протиправна дія, що виявлялася у таємному привласненні майна іншої особи або установи, заради наживи. Однак із соціально-морального погляду такі дії селян, що ставали масовими у голодні роки, були спрямовані на порятунок життя. Напівголодне існування, низький рівень життя, несправедливий перерозподіл колгоспних прибутків примушували селян розглядати колгоспне майно як одне з джерел виживання. У післявоєнний період крадіжки були найбільш поширеним „злочином". Основними предметами розкрадання були продукти харчування (картопля, овочі, мед, молоко, курі, корови). Групи злодіїв включали 2-3 особи, що були, як правило, близькими родичами, які намагалися забезпечити сім'ї мінімальним харчуванням. Причинами масових крадіжок у колгоспах владні органи вважали безконтрольність із боку керівників господарств, неправильний добір кадрів для охорони майна [16, 7]. Селянські ж мотиви крадіжок, як зазначалося, були іншими. Це яскраво виявилося під час голоду 1946 – 1947 рр. У своїх заявах до органів влади колгоспники писали, що через відсутність харчування вони стоять на порозі смерті і вимушені здійснювати злочини. Саме голод зумовив найбільший рівень крадіжок, зафіксований у післявоєнний період, незважаючи на жорстоку каральну політику держави. Громадська думка села у таких обставинах виправдовувала зазіхання на колгоспну власність. Відтак відбувалося знецінення моральних цінностей: дрібні крадіжки ставали нормою існування суспільства [9, 91].

Невід'ємною частиною відносин між суспільством і владою у радянський період та у перші післявоєнні роки зокрема була скарга –одна з найбільш масових форм протесту і спроб вплинути на покращення власного становища. Селяни таким чином реагували на низьку оплату праці, утиски, малоземелля, пропонували різні варіанти реформування економіки та соціальної сфери села [8, 163]. Аналіз селянських листів свідчить про стрімко зростаючу недовіру до влади. Дослідження цієї категорії документів дозволяє стверджувати, що селяни сприймали владу неоднозначно. Центральна влада поставала в їх очах вищою інстанцією, де можна у „дорогих вождів" знайти правду і справедливість. Лише вони, на думку селян, здатні були „надати допомогу", „вжити заходів", „ліквідувати безчинства" [9, 93; 26, 47; 18, 27]. Вищі керівники сприймалися селянами як близькі люди. Звернення до них, як правило, розпочиналися з імені побатькові, з епітетом „дорогий", „батько рідний". Місцеві органи влади поставали у свідомості авторів скарг і листів у ролі гнобителів і свавільних можновладців [23, 151 – 152].

Розгляд соціального протесту колгоспного селянства засвідчує, що він є невід'ємною часткою взаємовідносин селян із владою. Протест був реакцією на спроби держави керувати сільським життям, на широке впровадження позаекономічних, адміністративних методів. Значення соціального протесту українського селянства у період відбудови народного господарства полягає у тому, що він був одним із основних регуляторів соціально-економічного і суспільно-політичного життя.

Протест мав підсвідомий характер, в його основі лежав опір колгоспного селянства невиправдано високому вилученню ресурсів села, а його мета – не повалення державної системи, а її пом'якшення, пристосування до потреб селянського господарства.

1. Волков И. М. Колхозное крестьянство СССР в первые послевоенные годы (1946 – 1950 гг.) // Вопросы истории. – № 6.
2. Проблемы истории современной советской деревни 1946 – 1973 гг. / Ред. кол. М. П. Ким, И. М. Волков, М. А. Выцлан, В. П. Данилов, Е. И. Зеленин, В. В.Кабанов. – М.: Наука, 1975.
3. Волков И. М. Колхозы СССР в годы четвертой пятилетки (1946 – 1950 гг.) // Развитие сельского хозяйства СССР в послевоенные годы (1946 – 1970 гг.). – М.: Наука, 1972.
4. Островский В. Б. Рост культурного уровня тружеников сельского хозяйства в условиях развитого социализма // Проблемы истории советского крестьянства. Сб. ст. – М.: Наука, 1981.
5. Волков И. М. Сельское хозяйство и колхозное крестьянство первых послевоенных лет в советской исторической литературе // Очерки по историографии советского общества. Сб. ст. / Под ред. М. Е. Найденова. – М.: Изд-во московского ун-та, 1967.
6. Островский В. Б. Социально-экономические проблемы закрепления сельского населения и стабилизации трудовых коллективов // Продовольственная программа СССР и социальное развитие деревни. Тезисы докладов и сообщений советских ученых на XII Европейский конгресс по социологии деревни, 15.04.1986, Португалия. – М., 1986.
7. Вербицкая О. М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х годов. – М.: Наука, 1992.
8. Безнин М. А., Димони Т. М. Крестьянство и власть в России в конце 1930-х – 1950-е годы // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX в.). Материалы международной конференции. Москва, 14 – 15 июня, 1994. – М.: РОССПЭН, 1996.
9. Безнин М. А., Димони Т. М. Социальный протест колхозного крестьянства (II половина 1940-х –1960-е гг.) // Отечественная история. – 1999. – № 3.
10. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 5. – М., 1971.
11. Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938 – 1946 гг. – М., 1948.
12. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р – 5299. – Оп. 1. – Спр. 32.
13. История социалистической экономики СССР. – Т. 5. – М., 1978.
14. Аксенов Ю., Улюкаев Л. О простых решениях непростых проблем. Денежная реформа 1947 года // Коммунист. – 1990. – № 6.
15. Попов В.П. Паспортная система в СССР. 1932 – 1976 // Социологические исследования. – 1995. – № 9.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО У). – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 784.
17. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. Р – 2860. – Оп. 1. – Спр. 70
18. ЦДАГО У. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 705.
19. Зубкова Е. Послевоенное Советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953.- М.: РОССПЭН, 2000.
20. Иванов Н. С. Раскрестьянивание деревни (40-х – 50-х годов) // Судьбы российского крестьянства / Под общ. ред. акад. Ю. Н. Афанасьева. – М.: Российский гос. гуманит. ун-т, 1995.
21. ЦДАГО У. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 5468.
22. Панченко П. П. Деякі проблеми соціально-економічних і політичних процесів в Україні на етапі завершення Великої Вітчизняної війни і у повоєнні роки // Україна

у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції 27 – 28 жовтня 1994 р. – К., 1995.
23.ЦДАГО У. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 1443.

І. В. Рибак

РЕКОНСТРУКЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ЖИТЛА (ДРУГА ПОЛОВИНА 50 – 70-х рр. ХХ ст.): ЗМІНИ, ТРУДНОЩІ, ПРОБЛЕМИ

Вивчення попереднього історичного досвіду соціально-побутових змін на селі дає змогу виявити ще не вирішені проблеми і труднощі, окреслити шляхи їх подолання, уникаючи при цьому повторення минулих помилок і прорахунків. Чільне місце у соціально-побутовій інфраструктурі українського села посідає житло у його кількісному та якісному вимірі. з огляду на це метою статті є вивчення модернізації сільського житлового фонду другої половини 50-х – початку 70-х років. Хронологічні межі досліджуваної теми статті збігаються з часом проведення другої, найпотужнішої хвилі реконструкції селянського житла за роки радянської влади.

Проблемі сільського житлового будівництва, впорядкування селянських осель присвячено низку праць істориків, економістів, етнографів. Проте кількісні й якісні зміни житлово-побутових умов мешканців українських сіл в окреслений період вивчено ще недостатньо глибоко і всебічно [1]. Тому завданням дослідження є аналіз: по-перше, кількісних параметрів сільського житлового фонду, по-друге, якісних характеристик селянських осель із погляду комфортності й зручності проживання у них.

Досліджуючи основні напрями розвитку соціально-побутової сфери українського села, відзначимо, що першочергове значення у цій справі мали житлово-побутові умови. У другій половині 50-х років ХХ ст. пожвавлюється житлове будівництво на селі. Цьому продовжувало сприяти зменшення податкового тягаря на селянство, підвищення оплати праці в колгоспах і радгоспах, збільшення прибутковості присадибних господарств. Окремі економічно зміцнілі колгоспи почали зводити житло для спеціалістів, а інколи і для пересічних колгоспників. Значну роль у розгортанні сільського будівництва відіграла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР „Про розвиток житлового будівництва в СРСР", прийнята у 1957 році, в якій ставилося завдання усунути нестачу житла на селі. Для цього дозволялося використовувати потужності міжколгоспних будівельних організацій, створювати в колгоспах підприємства з виробництва будматеріалів [2, 71]. Завдяки цьому вже у другій половині 50-х років у нові будинки переселилося близько 600 тисяч жителів села [3, 134]. Уявлення про житлово-побутові умови в кінці 50-х років дають результати вибіркових обстежень бюджетів 5200 родин колгоспників у 1959 році в 10 областях республіки. Виявилося, що основна маса обстежених сімей проживала у власних хатах (98,8 %), колгоспних будинках – 0,4 %, решта – у будівлях, які належали приватним особам [4, 6]. За матеріалами стін обстежені хати розподілялися таким чином (100 %): кам'яні або цегляні – 9 %, дерев'яні – 39 %, саманні – 51 %, побудовані з інших малоякісних матеріалів – 1 %. З них мали дерев'яну підлогу – 21 %, земляну або глиняну долівку – 79 % [4, 129]. У середньому на одну обстежену сім'ю колгоспників, які проживали у власних будинках, припадало 1,6 кімнати із житловою площею 27,4 м2 та допоміжною 16,7 м2. У середньому на одного члена родини припадало 7,5 м2. Водночас у 5 % обстежених сімей припадало на одного члена до 3 м2, у 18 % – від 3 до 5 м2, у 23% – від 5 до 7 м2 житлової площі [4, 31].

Дещо покращилося планування селянських хат. Наприклад, якщо у селі Більче Борщівського району Тернопільської області у 1956 році було збудовано 3 хати трикімнатного планування, то у 1957 році – 29, у 1958 – 44 [15, 32]. Така тенденція спостерігалася і в інших регіонах України.

Великого значення надавали перекриттю селянських хат вогнестійкими матеріалами. Це питання було на порядку денному і обговорювалося на спеціально скликаній у 1957 році нараді. З'ясувалося, що у селах України нараховувалося 2970773 хати під солом'яною покрівлею. Для їх перекриття потрібно було 6359,5 тис. шт. черепиці [16, 6]. 13 серпня 1957 року було прийнято постанову ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР „Про розширення виробництва черепиці в Українській РСР" [16, 1].

Однак більшість селянських хат не вдавалося перекрити вогнестійкими матеріалами. Це підтверджують вибіркові бюджетні обстеження родин колгоспників у 1959 році. Із загальної кількості обстежених сімей 71 % проживали у хатах із солом'яною або очеретяною покрівлею, 15 % – черепичною або шиферною, 13 % мали залізну покрівлю, 1 % – толеву [5, 87].

Гострою на селі залишалася проблема забезпечення селянських осель теплом у осінньо-зимовий період. У довідці Вінницького статуправління „Про житлові умови і забезпеченість паливом обстежених сімей колгоспників у 1961 році" зазначалося: „Головним видом палива, яким користуються обстежені сім'ї колгоспників, є хмиз, стебла соняшника. Близько 23 % господарств користується в опалювальний сезон соломою" [6, 11].

Незважаючи на несуттєві досягнення, які вражали лише на фоні похмурої післявоєнної реальності, у „Програмі Комуністичної Партії Радянського Союзу" у 1961 році стверджувалося, що у недалекій перспективі, протягом двох десятиліть, „селянські будинки старого типу в основному будуть замінені новими, сучасними або, там, де це можливо, будуть реконструюватися із здійсненням необхідного впорядкування". Вирішальні зміни у цій сфері мали відбутися протягом 1961 – 1971 рр. [17, 32].

Через це у 60-ті роки ХХ ст. значного резонансу набула дискусія щодо шляхів подальшого розвитку сільського житлового будівництва. Одні пропонували відразу взяти курс на масове будівництво багатоповерхових будинків. Перший такий будинок було споруджено 1958 року у колгоспі „Дружба народів" Красногвардійського району Кримської області [18, 200]. Інші припускали можливість перейти на таке будівництво через 3-5 років [19, 16], треті висловлювалися за двоповерхове будівництво, при якому до певної частини таких жител не будуть нарізатися присадибні ділянки [20, 18]. Край суперечкам поклав виступ Л. І. Брежнєва на липневому 1978 р. Пленумі ЦК КПРС. „Сільське будівництво, – зазначив він, – слід орієнтувати на

забезпечення сімей, як правило, окремими впорядкованими будинками – з присадибними ділянками і надвірними будівлями для домашньої худоби і особистих транспортних засобів" [21, 423].

Попри ейфорійні прогнози щодо бурхливого житлового будівництва на селі реальність виявилася дещо іншою. Це підтверджують нижче наведені дані [22, 48].

Табл. 1.

Темпи спорудження житла у 1961 – 1975-х р. (у м²)

	Побудовано:			
	усього будинків	державними і кооперативними організаціями	населенням за свій рахунок і за допомогою кредиту	колгоспниками
1961 – 1965 рр.	39035	3618	35026	391
1966 – 1970 рр.	36462	3439	31531	1492
1971 – 1975 рр.	31000	4140	24659	2201

Спад житлового будівництва, який окреслився у 1966 – 1970 рр., пояснювався інтенсивним відпливом сільського населення, особливо молоді, в місто. До того ж, як свідчать дані таблиці, більшість хат зводилася на селі індивідуальними забудовниками. Відомо, що будівництво добре облаштованого житлового будинку вимагає від забудовника величезних затрат, коштів і праці. У більшості сіл республіки індивідуальні забудовники не забезпечувалися кредитами, будівельними матеріалами, транспортом тощо [23, 15]. Вище названі причини впливали на зниження темпів житлового будівництва. У зв'язку з цим сільський житловий фонд продовжував бути застарілим. У 1965 р. обстежено житлово-побутові умови 5200 сімей колгоспників України. Виявилося (у перерахунку на 100 сімей), що 50,96 % проживало у будинках довоєнної забудови, 5,83 % – у збудованих у 1941 – 1945 рр., 14,86 % – у 1946 – 1953 рр., 11,11% – у 1954 – 1957 рр., та 16,46 % – у 1958 – 1965 рр. [7, 4]. Як правило, сільські хати були одноповерховими, дво-, трикімнатними [8, 45].

Уявлення про житлово-побутові умови сільських трудівників дають матеріали вибіркових обстежень 200 родин робітників радгоспів та 5400 сімей колгоспників у 1969 році. За приналежністю житло обстежених сімей розподілялося таким чином [4, 8]:

Табл. 2.

Розподіл сільських осель за формою власності у 1970 р. (у %)

Форми власності	Категорії населення	
	Робітники радгоспів	Колгоспники
Проживали у власних будинках	51,9	99,6
Проживали у державних та кооперативних квартирах	48,3	0,1
Наймали житлову площу у приватних осіб	-	0,2

Звертає на себе увагу те, що у радгоспах рівень забезпечення сімей робітників державними і кооперативними квартирами був значно вищим. Колгоспники, як правило, проживали у власних будинках індивідуальної забудови. Важливе значення для характеристики оселі мають дані про матеріали, з яких споруджено хати обстежених сімей (у %) [4, 7, 105].

Табл. 3.

Розподіл сільських осель за видами будматеріалів у 1969 р. (у %)

	У тому числі:					
	всі обстежені сім'ї	цегляні	дерев'яні	із змі-шаних будма-	збірно-щитові	саманні
В Україні	100	11	36	3	17	33
Вінницька	100	11	-	-	54	35
Волинська	100	5	88	3	0	4
Дніпропетровська	100	4	-	7	-	89
Запорізька	100	1	33	4	-	62
Київська	100	4	72	7	-	17
Львівська	100	15	68	2		15
Миколаївська	100	58	-	1	1	40
Одеська	100	29	0	10	4	57
Полтавська	100	2	0	-	46	52

Дані таблиці свідчать про низький відсоток цегляних та кам'яних будинків. Більшість обстежених сімей проживала у дерев'яних та збірно-щитових будинках, які були вогненебезпечними. Про якість сільської оселі свідчать також про покрівлю хат, в яких проживали обстежені сім'ї (у %) [9, 87].

Табл. 4.

Розподіл сільських осель за матеріалами покриття у 1969 р. (у %)

	У тому числі					
	Всі обстежені сім'ї	залізна	черепична або шиферна	дерев'яна	толева	Солом'яно-очеретяна
В Україні	100	19	33	1	1	46
Вінницька	100	31	25		-	44
Волинська	100	18	33	3	2	44
Дніпропетровська	100	7	40	0	2	51
Закарпатська	100	4	66	28	-	2
Київська	100	19	25	-	2	54
Львівська	100	26	54	1	0	19
Миколаївська	100	6	72	-	1	21
Одеська	100	10	64	0	1	25
Полтавська	100	11	30	-	0	59
Харківська	100	21	21	-	3	55
Чернігівська	100	31	26	-	-	43

Отже, майже половина сільських осель була вкрита соломою і очеретом. У Дніпропетровській, Харківській, Київській і Полтавській областях цей відсоток становив більше половини.

Не менш важливою проблемою житлово-побутових умов мешканців сіл є забезпечення теплом осель у зимовий період. У ході обстеження у 1965 р. було виявлено пічне опалення у 99,48 % хат. Колгоспники, які стали об'єктом вивчення, для опалення хат використовували переважно дрова, хмиз,

торф, кізяки, кукурудзяне бадилля, зрідка кам'яне вугілля. Лише 0,52 % обстежених сімей для опалення своїх будинків використовували газ [10, 4]. У довідці Київського статуправління „Про забезпечення обстежуваних сімей паливом у 1965 році" зазначалося: „В області створено і діє 76 глибинних і 37 пристанційних вугільних складів, але через відсутність транспорту багато колгоспників не мають змоги своєчасно придбати паливо" [11, 102]. Ще нижчою виявилася насиченість сільського житла такими видами благоустрою, як водогін, каналізація тощо. У перерахунку на 100 обстежених сімей 96,68 % використовували воду з криниці, 2,46 % – з водозабірної колонки, 0,72 % – з річки, 0,03 % – привізну і лише 0,11 % – з водогону [4, 12, 89]. До того ж обстеження водопостачання сіл республіки органами статистики у 60-х роках XX ст. виявило чимало невирішених проблем та труднощів. Так, жителі села Моросівка та хутора Гайдара Зміївського району Харківської області через відсутність криниць змушені були носити воду на гору за 1-1,5 км. У селах Софієвського та Апостолівського районів Дніпропетровської області 1-2 криниці припадали на 40-60 дворів [9, 7]. Особливо погано було налагоджено водопостачання в селах південних степових районів України. Жителі села Приморське Ізмаїльського району Одеської області діставали воду з джерел, які були за 7 км від села. Діжка води обходилася сім'ї у 5 крб. У селі Мурахівка Баштанського району Миколаївської області через відсутність криниць користувалися дощовою або привізною водою. У Татарбунарському, Білгородському, Ізмаїльському районах Одеської області як питна використовувалася вода з лиманів та ставків. „Нестача води не дозволяє, – підкреслювалося в акті обстеження, – забезпечити в деяких пунктах необхідні санітарні умови. У результаті є випадки захворювання інфекційними хворобами" [13, 87]. У ході вибіркових бюджетних обстежень 5200 родин колгоспників органами статистики у 1968 році з'ясувалося, що 1 % опитаних використовує як питну воду з річок, озер тощо [13, 102].

У всіх обстежених сільських будинках зовсім було відсутнє гаряче водопостачання, 98 % хат не мали каналізації [13, 86].

Порівняно незначними виявилися зміни в благоустрої сільського житлового фонду і в наступний період. За даними вибіркових бюджетних обстежень 1979 року, майже третину обстежених сільських хат в Україні було споруджено з дерева, вкрито соломою або очеретом. У Полтавській області оселі під солом'яною стріхою становили 39% [14, 109]. На середину 80-х років XX ст. лише 1260 сільських населених пунктів (переважно райцентри) мали водогін, 213 – каналізацію. Не більше 2 % сіл республіки були підключені до централізованої тепломережі [24,323]. Водночас питома вага міської житлової площі, обладнаної водогоном, становила 92,4 %, центральним опаленням – 87 %, гарячим водопостачанням – 69,2 %, газовими колонками – 84,7 % [24, 324]. Отже, такі дані дозволяють зробити висновок, що вирішального перелому у поліпшенні якості сільського житла не відбулося. Наявні відмінності у рівні житлово-побутових умов жителів міста і села, труднощі у спорудженні осель були одним із важливих факторів, які зумовили небажані міграційні процеси у сільських районах, негативно впливали на закріплення кваліфікованих кадрів у сільському господарстві.

1. Гаврилюк О. М. Діяльність парторганізації республіки по здійсненню перебудови і благоустрою сіл на сучасному етапі // Український історичний журнал – 1982. – № 11; Цалюк Л. М. Сільське будівництво – важлива складова частина аграрної політики партії // Український історичний журнал – 1981. – № 1; Когут П. Дальший розвиток сільського житла на Україні // Сільське будівництво. – 1972. – № 2; Данилюк А. Г. Українська хата. – К.: Наукова думка, 1972; Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20–ті – початок 90–х рр. XX ст.). – К.: Рідний край, 1997.
2. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК. – К.: Політвидав України, 1981. – Т. 9.
3. Талан Е. П. Колхозы Украинской ССР в период завершения строительства социализма 1951 – 1958. – К., Наукова думка, 1970.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 582 (Центральне статистичне управління). – Оп. 24. – Спр. 709.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 582 (Центральне статистичне управління). – Оп. 24. – Спр. 1443.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 582 (Центральне статистичне управління). – Оп. 24. – Спр. 901.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 582 (Центральне статистичне управління). – Оп. 24. – Спр. 1078.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 582 (Центральне статистичне управління). – Оп. 24. – Спр. 1442.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 582 (Центральне статистичне управління). – Оп. 24. – Спр. 1275.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 582 (Центральне статистичне управління). – Оп. 24. – Спр. 1444.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 582 (Центральне статистичне управління). – Оп. 24. – Спр. 1448.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 582 (Центральне статистичне управління). – Оп. 24. – Спр.1043.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 582 (Центральне статистичне управління). – Оп. 24. – Спр. 1045.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 582 (Центральне статистичне управління). – Оп. 24. – Спр. 2016.
15. Вільне життя. – 1958. – 30 лист.
16. Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф. 1 (Центральний комітет Компартії України). – Оп. 31.
17. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. – К.: Політвидав України, 1971.
18. Петренко В. С. Село на шляхах піднесення: зміни в складі умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1959 – 1969 рр.). – К.: Наукова думка. – 1970.
19. Кравченко В. Новый этап в проектировании сел на Украине // Строительство и архитектура. – 1965. – № 7.
20. Коваленко С. Архитектурный принцип переустройства сел // Строительство и архитектура. – 1965. – № 7.
21. Брежнев Л. І. Ленінським курсом. – К.: Політвидав України, 1979. – Т. 7.
22. Соціальний розвиток села за даними Держкомстату УРСР // Економіка Радянської України. – 1988. – № 10.
23. Шепотько Л. О., Прокопа І. В., Косенко Ю. А. Сільське житлове будівництво. – К.: Урожай. – 1988.
24. Народне господарство Української РСР в 1987 р. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1988.

І. М. Лубко

КУКУРУДЗЯНА ПРОГРАМА М. С. ХРУЩОВА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СТАН СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР

Сучасний стан справ у сільському господарстві, пов'язаний із формуванням зернового балансу країни, викликає глибоку стурбованість не лише серед аграріїв, але й у середовищі всього українського суспільства. Як свідчить історичний досвід, саме зерно і вироблена з нього продукція становить основу продовольчої безпеки держави [1, 12]. Відчутний спад у зерновиробництві спонукає до пошуків нових шляхів вирішення цієї гострої проблеми. Тому й не дивно, що останнім часом помітно зростає інтерес до не менш важливої зернової культури, яка є однією з високопродуктивних злакових культур універсального призначення в Україні, – кукурудзи.

У Радянському Союзі УРСР завжди була одним з головних виробників сільськогосподарської продукції. Відзначаючись високим рівнем ведення сільського господарства, вона нерідко ставала своєрідним полігоном для розгортання чергової галасливої кампанії. В разі успіху досвід, набутий у республіці, активно використовувався і в інших регіонах СРСР. Тож не дивно, що багато хрущовських ідей започатковувалися саме тут. Зазначене стосується і кукурудзяної програми, яка посіла одне з авангардних місць серед ініційованих М. С. Хрущовим заходів стосовно реанімації сільського господарства. Завдяки цьому кукурудза стала предметом особливої уваги всього радянського суспільства 50-х – початку 60-х рр. Саме через неї, на думку реформатора, лежав магістральний шлях до збільшення виробництва продуктів тваринництва, а отже, до покращення матеріального добробуту народу.

Актуальність обраної проблеми зумовлюється відсутністю об'єктивних та ґрунтовних праць, які б дозволили з'ясувати істинні причини, що підштовхнули радянського лідера до прийняття рішення стосовно широкомасштабного розширення кукурудзяних площ, ознайомитися з агротехнічними методами та прийомами, що застосовувалися колгоспами в процесі вирощування „королеви полів", оцінити господарські результати кукурудзяної програми та її наслідки для сільського господарства УРСР.

Критики кукурудзяної програми М. С. Хрущова трактують її як однозначно негативне явище. "Насильне впровадження "цариці полів" не дозволило зробити її основою підйому тваринництва, валовий збір зерна за рахунок розширення посівів також не виправдався. Наслідки такого господарювання зруйнували оптимальну структуру посівів та впровадження раціональних систем землеробства", – зазначає відомий російський дослідник І. Русінов [2, 40 – 41]. Схожу оцінку ситуації дає його український колега Л. Беренштейн. „Кукурудза, по суті, не прижилася в Україні, а зменшення посівів озимої та ярої пшениці призвело до різкого падіння обсягу виробництва", – стверджує учений [3, 82].

Не варто залишати поза увагою той факт, що вкрай поспішне, обтяжене гігантоманією розширення кукурудзяних площ призвело до певного розбалансування хлібо-фуражного комплексу. Проте, на нашу думку, реальний стан справ у сільському господарстві був значно складніший, ніж позірно-лубочні картини, змальовані критиками М. Хрущова. Як зазначає з цього приводу С. Кульчицький, "кукурудзяна епопея" з усією переконливістю довела, що аграрна політика радянського керівництва залишалася волюнтаристською [4, 14]. Перебуваючи в полоні стереотипів минулого, воно все ще намагалося будь-яку гостру проблему вирішувати за допомогою революційних методів.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії свідчить, що досліджувана проблема знайшла лише фрагментарне висвітлення в контексті аграрних перетворень 50 – 60-х років XX ст. Проте комплексне її дослідження, яке б дозволило заповнити наявний вакуум, на сьогодні відсутнє. Тому метою наукового пошуку і є з'ясування доцільності широкого запровадження кукурудзи в сільське господарство, а звідси – визначення господарського значення цієї зернової культури.

У цьому контексті слід зазначити, що перша спроба "призвичаїти селян до кукурудзи" в Україні була здійснена ще в 1922 – 1923 рр. Її ініціатором був Х. Раковський. Проте особливого впливу на традиційно сформований селянський менталітет вона не мала, та й господарські результати були не досить втішними [4, 14]. На момент розгортання М. Хрущовим кукурудзяної кампанії колгоспи України вже накопичили значний досвід отримання високих урожаїв цієї високопродуктивної культури. Практично у всіх кліматичних зонах (Степ, Лісостеп і навіть українське Полісся) передовики сільського господарства вирощували врожаї кукурудзи по 50-100 ц з га. Широкої популярності набув досвід видатного майстра-кукурудзовода, Героя Соціалістичної Праці, ланкового колгоспу "Червоний партизан" на Дніпропетровщині, Марка Озерного. Ще в 1949 р. він отримав 223 ц кукурудзи з га. У Закарпатській області Тетяна Набовда отримала ще більший урожай – 232 ц із га. Ланковій Тернопільської області, Герою Соціалістичної Праці, Євгенії Долинюк вдавалося отримувати з рекордної ділянки по 221 ц кукурудзи з га [5, 79].

Проте, незважаючи на безумовну господарську цінність рослини, все ж упродовж тривалого періоду кукурудзою цікавилися мало. Сіяли її на незначних площах, малопродуктивним насінням, належним чином не обробляли, а тому і врожаї збирали досить низькі. Внаслідок цього в більшості регіонів України склалося неприхильне ставлення до кукурудзи. З 1949 по 1953 рр. площі посівів кукурудзи постійно зменшувалися [6, 2]. Слід, однак, зазначити, що попри загальну неприхильність до цієї культури, деякі керівники господарств, що переконалися в її вигоді, сіяли кукурудзу навіть понадпланово. Так, агроном колгоспу ім. Хрущова Городницького району Житомирської області Д. Стадник зауважував, що результати попередніх років переконали його в доцільності поширення посівів кукурудзи: навіть при урожаї 30 ц зерном, зібраним з 1 га, можна відгодувати 6-7 свиней вагою 650-750 кг [7, 2].

Основним лейтмотивом різкого розширення вирощування кукурудзи було намагання М. С. Хрущова вирішити одну із найболючіших проблем сільського господарства – створення надійної кормової бази тваринництва [8, 26]. Упродовж

попередніх десятиліть це актуальне питання практично не знаходило свого вирішення. На початку 50-х років воно стало нагальним.

Отже, крок у бік розширення площ, зайнятих кукурудзою, намітився в Україні ще восени 1953 р., коли гостро постало питання про неприпустиме скорочення посівних площ та зниження врожайності цієї культури в республіці [9, 470; 10, 404]. Було визнано за доцільне розширити посівні площі та різко підвищити врожайність багаторічних і однорічних трав, кукурудзи та соняшнику, а також вважати за необхідне закласти в кожному господарстві не менш як 5-6 т силосу на кожну корову [10, 384, 394].

На такий вибір суттєво вплинули складні природні умови другої половини 40-х – першої половини 50-х років, які негативно позначилися на врожайності традиційних кормових культур. М. Хрущов вважав, що ліквідувати занедбаність кормової бази можна лише за рахунок упровадження більш продуктивної культури, яка, порівняно з іншими, була б більш врожайною та цінною у кормовому плані. З огляду на власне бачення шляхів подолання кормової кризи, він і надає перевагу кукурудзі. Кукурудза мала високий потенціал врожайності. Окрім того, вона ще й посухостійка, не боїться градобою, не осипається при достиганні, багата на поживні речовини. Пізні, порівняно з іншими зерновими, терміни її сівби та збирання сприяли більш рівномірному використанню робочої сили та механізмів. Окрім цінного зерна, вона дає також з одиниці площі значно більше зеленої маси, ніж інші кормові культури. До того ж силос із кукурудзи – найпоживніший для худоби. Тому кукурудза як кормова культура не мала конкурента. Ця культура одночасно вирішувала два завдання: формувала фуражні зернові ресурси та гарантувала стабільну кормову базу у вигляді зеленої маси та силосу, заготівля якого, до речі, практично не велася.

Про користь розширення посівних площ під кукурудзу свідчив ще один досить важливий аспект – соціальний. У виступі на обласній нараді директор Сенчанської МТС Полтавської області І. Чередниченко зазначав: "Коли ми збільшимо врожай кукурудзи лише на 1 ц з кожного гектара, то вже це дасть можливість підвищити натуральну оплату трудодня на 624 гр. зерна. А коли підвищити урожай на 2, 3, 4 ц ?! А кукурудза це не тільки зерно. Це ж і високі доходи від громадського тваринництва, що, в свою чергу, подвоїть-потроїть грошову оплату трудодня. Щоб досягти цього, ми зобов'язані збільшити необхідний зернофуражний баланс колгоспів. Культурою, яка здатна забезпечити його, є кукурудза. Вона дасть великий вихід свинини, високі надої молока" [11, 3].

Зміст цієї цитати, численні висловлювання агрономів, настрої самих колгоспників із цього приводу переконливо свідчать про їхнє прихильне ставлення до ідеї розширення посівів кукурудзи. У зверненні учасників Всесоюзної наради працівників МТС, що проходила в січні 1954 р., вказувалося: оскільки основою всього сільськогосподарського виробництва є зернове господарство, то необхідно провести низку заходів, спрямованих на значне збільшення врожайності зернових культур, і особливу увагу при цьому потрібно приділити такій високоврожайній культурі, як кукурудза [12, 2].

Остаточне рішення було прийнято на січневому (1955 р.) пленумі ЦК КПРС, який ще називали пленумом тваринництва. На пленумі проголосили, ньому вже твердо було заявлено, що досвід масової сівби кукурудзи в 1954 р. довів її очевидну перевагу над іншими зерновими культурами. До того ж при належному обробітку і значно менших витратах праці вона забезпечує тваринництво, окрім зерна, ще і доброякісним силосом [13, 29]. Тут же були дані, щоправда, досить продумані агротехнічні рекомендації щодо одержання високих врожаїв кукурудзи [13, 20]. Інша річ, що зовсім не всі господарства могли належним чином їх виконати. Тому стан із виробництвом кукурудзи в Україні характеризувався як вкрай незадовільний, за що керівництво республіки було піддано різкій критиці [9, 524]. Такий стан речей пояснювався, однак, тим, що керівництво всіх рівнів, прагнучи довести свою "партійність", тобто будь-що збільшити площі під кукурудзою, зосередило увагу лише на розширенні площ її посіву. На кукурудзяні поля не вносилася потрібна кількість добрива, не витримувалися терміни посіву, не забезпечувався висів потрібної кількості насіння, обробіток посівів розпочинався із запізненням. На площі 4,2 млн. га збирання кукурудзи проводилося на зелений корм та силос до утворення качанів, що призвело до скорочення валового збору зерна [14, 112]. У постанові зазначалося, що особливо неприпустиме становище із вирощуванням кукурудзи склалося в Полтавській області, де виконання плану валових зборів зерна становило лише 26 %, а силосної маси – 17 %, у Сталінській області відповідно 39 і 32 %, у Сумській – 46 і 32 % [14, 113].

Окремі керівники районів намагалися відмовитися від кукурудзи на тій підставі, що вона в їхніх кліматичних умовах не давала гарних врожаїв. Такої думки, наприклад, дотримувалося керівництво Перегінського району Станіславської області. Секретар райкому КПУ О. Троян у своєму виступі на обласній нараді аргументовано доводив недоцільність вирощування кукурудзи в районі. Керівники Надвірнянського району тієї ж області теж відмовлялися від кукурудзи, вказуючи на те, що в природно-кліматичних умовах району вона не дозріває [15, 1]. Крім того, її вирощування потребувало значних трудових витрат, які перевищували результативність врожаїв [9, 525].

Однак не слід залишати поза увагою і протилежних поглядів. Агроном Сенчанської МТС, що на Полтавщині, О. Ярошенко доводив, що качани кукурудзи, посіяної на зерно, вже наприкінці серпня досягають молочно-воскової стиглості, а тому їх можна вже силосувати для відгодівлі свиней та інших тварин і птиці, а стебла – силосувати і використовувати як соковитий корм для худоби [16, 3]. Практика також показала, що кукурудза – добрий попередник для озимої пшениці. Вона економніше витрачає вологу, ніж колоскові. За умови старанного догляду за посівами зайняті нею поля відзначаються більшою вологістю ґрунту, ніж поля з-під колоскових. "Негативом в сівбі озимої пшениці по кукурудзі є більш пізні терміни її збирання. У зв'язку з цим, треба, щоб наші дослідні заклади у найближчі 3-4 роки вивели більш ранньостиглі і високоврожайні сорти кукурудзи, щоб можна було засівати озимими культурами поля в оптимальні строки", – рекомендував агроном Чкаловської МТС Дніпропетровської області П. Дощенко [17, 2].

Одним із ефективних засобів підвищення врожайності кукурудзи є сівба гібридним насінням. Тому М. С. Хрущов спеціально закликав організувати виробництво гібридного насіння в кожному колгоспі з таким розрахунком, щоб у найближчі 2-3 роки засівати плантації кукурудзи виключно гібридним насінням [13, 21]. З цією метою вже навесні 1955 р. у багатьох колгоспах республіки почали закладатися ділянки гібридизації. Під них відводили найродючіші землі, закріплювали кращі ланки, при догляді за посівами застосовували передову агротехніку. Так, в Одеській області ділянки гібридизації закладали на площі понад 11,5 тис. га [18, 2]. Вже у 1955 р. з'явилися колгоспи і радгоспи, які повністю перейшли на гібридне насіння. Про перевагу гібридного насіння переконливо свідчив досвід колгоспу "Жовтень" Кам'янського району Черкаської області. У 1953 р. частина площ, відведених під кукурудзу, була засіяна кращим гібридом "ВІР-42", частина – сортом "Закарпатська". В однакових умовах гібридний посів дав качанів з га 95,8 ц , а "Закарпатська" – 65,1 ц, тобто на 30,7 ц менше [19, 1].

У пам'ятці для бригадирів і ланкових колгоспів УРСР на 1955 р. "Як одержати високий врожай кукурудзи" представлено результати, досягнуті кукурудзоводами-передовиками. Підкреслено, що у 1954 р. ланковий колгоспу "Червоний партизан" Лихівського району, що на Дніпропетровщині, Марко Озерний зібрав 224 ц кукурудзи (в качанах) із га. Колгосп ім. Сталіна Крижопільського району Вінницької області з площі 685 га зібрав по 31 ц зерна і з 33 га по 616 ц силосної маси кукурудзи з га тощо [20, 70]. Для одержання високого врожаю кукурудзи рекомендувалося використовувати для посіву передусім гібридне насіння першого покоління районованих гібридів [20, 74], сіяти тільки квадратно-гніздовим способом, який дозволяє проводити механізований обробіток міжрядь у поздовжньому та поперечному напрямах. При цьому способі рослини рівномірно розподіляли на площі живлення. Затрати ручної праці по догляду за такими посівами кукурудзи скорочувалися майже вдвічі [20, 76]. Проте така технологія була досить складною, потребувала спеціального обладнання, використання якого зводило майже нанівець виграш у скороченні ручної праці. І головне – застосування її було можливим лише за умови наявності практично рівних площ.

Неналагодженість насіннєвої справи, яку доводилося вирішувати господарствам самотужки, була досить обтяжливою для них. Одержане гібридне насіння 1-го покоління районованих гібридів давало врожайність значно вищу, ніж звичайні сорти. При посіві насіння 2-го покоління урожайність різко знижувалася. Тому колгоспи для виробничих посівів повинні були щороку вирощувати насіння лише 1-го покоління [20, 88].

Лютневий (1955 р.) пленум ЦК КПУ ухвалив рішення про розширення площ посіву кукурудзи в республіці до 5 млн. га, проти 2,2 млн. га у 1953 році [9, 497, 526]. "Кукурудза була поширена в Україні здавна, проте таких великих площ посіву ще не було", – справедливо зазначалося в газеті "Радянська Україна" [21, 2].

Наукове зацікавлення викликає те, якими ж були перші результати цієї кампанії. У довідці про вирощування кукурудзи в колгоспах Сталінської області відзначалося, що у 1955 р. господарства засіяли кукурудзи на зерно 244,7 тис. га, або 32,7 % від загальної площі посіву. "Це позитивно позначилося на збільшенні валових зборів зернових" [14, 5]. У колгоспах Волинської області середній врожай зерна кукурудзи становив 18,2 ц з га, або в 2,5 раза більше, ніж урожай інших зернових культур. Це дало можливість підняти середню врожайність зернових культур на 1,6 ц з га, а валовий збір зерна збільшити на 500 тис. ц [20, 47]. Гарний врожай кукурудзи у всіх районах Черкаської області у 1955р. забезпечив збір зерна у 2-3 рази більший, ніж ячменю, вівса та ярої пшениці. Перевага кукурудзи перед іншими зерновими культурами виявилася ще в 1954 р., коли колгоспи області отримали через несприятливі погодні умови низькі врожаї. Так, при середній врожайності вівса та ячменю в 8,3 ц з га колгоспи Ротмистрівського району зібрали на площі 1,3 тис. га по 15,1 ц кукурудзи. В колгоспах Смілянського району врожай вівса становив 5,9 ц, ячменю – 9 ц з га, то кукурудза дала 13,5 ц з га [20, 25]. На засіданні ради Сенчанської МТС, що на Полтавщині, голова колгоспу ім. Кірова О. Ярошенко підкреслював: "Минулий (1954) рік остаточно переконав нас у тому, що в кукурудзі приховані величезні можливості для різкого поліпшення колгоспної економіки. Торік ця культура просто врятувала нас. Справді, колоскових ми зібрали по 10,9 ц на круг, а кукурудзи на площі 95 га – по 17,7 ц" [16, 3].

Переконливим доказом особливої зацікавленості найвищого радянського керівництва в успішній реалізації кукурудзяної програми стало матеріальне стимулювання працівників, залучених до вирощування цієї культури. Згідно зі спеціальною постановою, рекомендувалося видавати колгоспникам і працівникам тракторних бригад МТС додатково, понад належну їм оплату трудодня, до 15% зібраного врожаю кукурудзи і від 30 до 50% урожаю качанів, одержаних із закріплених за ними ділянок. Додаткову оплату за організацію і проведення робіт по вирощуванню, збиранню і силосуванню кукурудзи також передбачалося видавати бригадирам виробничих і тракторних бригад, головам колгоспів та агрономам (або натуроплатою, або грішми в розмірах, визначених рішенням загальних зборів) [22, 46].

Збільшення врожайності кукурудзи залежало від внесення місцевих та мінеральних добрив. Значна роль серед перших належала торфу. Він був значно дешевший, ніж мінеральні добрива, а економічний ефект від його використання був досить високим. Саме в цей період з'являється ідея виготовлення торфоперегнійних горшечків, що застосовувались як в овочівництві, так і в рослинництві. В торфоперегнійні горшечки саджали і замочене насіння кукурудзи, щоб підсадити їх на місця, що випали від сходів. Спеціалісти колгоспів, зробивши відповідні розрахунки щодо доцільності такого трудомісткого процесу, отримали позитивні результати. Значні трудові затрати виправдовувалися прибавками врожаю [11, 3]. Про це свідчив досвід ланкової колгоспу ім. Шевченка с. Терешки Шполянського району, що на Черкащині, Я. Тулуман, яка виростила по 70 ц кукурудзи на га. Пріоритет у роботі надавався насамперед насіннєвій базі, внесенню відповідної кількості гною та мінеральних добрив, у тому числі й використанню

торфоперегнійних горшечків [23, 2]. У колгоспі "Більшовик" Києво-Святошинського району також застосовували торфоперегнійні горшечки. Посадку проводили в третій декаді квітня, використовуючи траншеї та парники. Коли минула загроза заморозків, горшечки пересадили в ґрунт. У результаті було зібрано 60 ц зерна і 600 ц стебел для силосування в суміші з відходами городини [6, 2].

Велике значення для утвердження радянського керівництва у думці про доцільність широкого впровадження кукурудзи мав досвід заокеанських фермерів. За ініціативою М. С. Хрущова в 1955 р. представницька делегація побувала в США та Канаді, ознайомившись із досвідом ведення сільського господарства. Особлива увага при цьому зверталася на технологію вирощування кукурудзи та методи відгодівлі худоби. Результатами поїздки стала купівля гібридного насіння кукурудзи та стандартного заводу по його калібруванню, устаткування якого було розтиражоване в сотнях одиниць [24, 81].

У січні 1956 р. спеціальною постановою ЦК КПРС М. Хрущов проголосив розширення посівів кукурудзи найголовнішим партійно-господарським завданням [25, 158 – 159]. Він особисто контролював хід виконання цієї постанови, пишаючись власними підрахунками, за якими кукурудза давала 500 – 600 ц зеленої маси з га, що дозволяло повністю вирішити проблему кормового забезпечення [26, 47].

Справді, кукурудза – надзвичайно цінна культура. Однак вирішення господарських питань суто адміністративними методами зменшувало її економічний ефект [27, 382 – 407]. Непродумане використання парів, ігнорування зональних особливостей, 10-кратне розширення її посівів, що вже в 1962 р. становили 17,2% від усіх посівних площ [28, 110], ідеалізація можливостей "чудо-культури" привели до зниження рентабельності колгоспного виробництва [29, 177]. В колгоспах УРСР було скорочено площі озимини. Якщо під озимим житом у 1952 р. було зайнято 3,5 млн. га, то вже в 1958 р. – лише 1,8 млн. га. Посіви озимої пшениці у 1958 р. скоротилися на 1,5 млн. га проти 1953 р. Значно зменшилися посіви ярої пшениці, ячменю, круп'яних культур. Проте стрімко зростали кукурудзяні площі. У валовому зборі всіх зернових культур зерно кукурудзи в колгоспах Дніпропетровської області досягло навіть 43 % [30, 430].

На кінець 50-х рр., попри пильну увагу партійно-радянських інстанцій до вирощування кукурудзи, початкове піднесення, особливо серед керівників господарств, помітно йшло на спад. Надшвидке, лавиноподібне збільшення площ, зайнятих кукурудзою, не було підкріплене належною інфраструктурою її збирання, переробки та зберігання. Через це допускалися великі втрати качанів. Значна їх частина під час збирання залишалася на полі, а інша – разом із стеблами потрапляла на силос. Це призводило до недобору врожаю. Втрати під час зборів врожаю досягали 5-8 ц з га, або близько 15 % фактичного його збору [31, 80]. Через нестачу кукурудзозбиральних комбайнів на великих площах качани збирали вручну. Це значно збільшувало трудомісткість цього процесу. Бракувало спеціальних машин та належних приміщень для переробки і зберігання врожаю. Тому раціональнішим за таких умов був шлях збирання кукурудзи в молочно-восковій стиглості та перетворення її на силосну масу.

Однак навіть таке загострення проблеми не могло змінити думку М. С. Хрущова щодо доцільності продовження обраного курсу. Його поїздка у вересні 1959 р. до США, відвідування фермерських господарств, які активно згодовували кукурудзу худобі, остаточно переконали лідера держави у необхідності якнайширшого впровадження кукурудзи. Він ще більше почав тиснути на партійно-господарський апарат, вимагаючи кращого використання можливостей культури [4, 13]. В разі ж невиконання поставлених ним завдань, винуватців неминуче чекав шквал критики, а то і оргвисновки. Так, директорові Калінінської МТС Калишевського району П. Морозу постановою бюро Запорізького обкому партії за неприйняття заходів стосовно розширення посівів кукурудзи було винесено сувору догану [32, 36].

У пресі, по радіо і на телебаченні ще активніше розгорнулася широка пропагандистська кампанія щодо можливостей кукурудзи. Для цього були певні підстави. Так, у колгоспі ім.Татарбунарського повстання на Одещині кукурудза стала справді надійною основою тваринництва. За несприятливих погодних умов 1960 р. тут отримали по 35 ц зерна з гектара. Бригади Т. Чоботаря і С. Ткаченка одержали по 37-38 ц, а ланка Д. Назарчука – по 50 ц з гектара. Висока врожайність кукурудзи дала змогу колгоспові одержати від кожної корови по 2,5 тис. кг молока в рік, або по 16 кг щоденних надоїв на корову [33, 1]. Кукурудзоводи колгоспу "Радянська Україна" с. Геронимівки Черкаського району Черкаської області виростили по 58 ц зерна кукурудзи на площі 350 га, із них на площі 240 га – по 80 ц [34, 69 – 70].

На січневому (1961 р.) пленумі ЦК КПРС керівництво УРСР зазнало гострої критики за те, що в 1960 р. мало місце недовиконання плану валового збору зерна на 14,9 % [35, 143]. "Це сталося насамперед тому, що не приділялося належної уваги вирощуванню кукурудзи, високий врожай якої дав би змогу перекрити недобір зернових культур у зв'язку з загибеллю озимих", – йшлося у відповідній постанові пленуму ЦК КПУ [9, 680 – 681]. Особливо дісталося керівникам Полтавської, де було зібрано лише 8,9 ц з га, Кримської (11,4) та Луганської (11,8) областей. Основною причиною такої низької врожайності вважалося використання кукурудзи на зелений корм та силос до утворення качанів. Пленум кинув клич широко розгорнути "всенародний похід за високий врожай кукурудзи" [9, 686]. Вже в червні того ж року ЦК КПУ приділив спеціальну увагу питанню про стан обробітку посівів кукурудзи та підготовки до її збирання. Партійно-господарські структури всіх рівнів зобов'язувалися негайно усунути недоліки, "рішуче посилити контроль і організацію робіт стосовно виконання кожним господарством, бригадою і ланкою взятих зобов'язань по вирощуванню високого врожаю кукурудзи" [36, 1].

На сторінках центральних газет з'явилися матеріали про "шкідливу безтурботність" керівництва деяких областей у справі вирощування кукурудзи. Так, на передовій сторінці газети "Радянська Україна" містився матеріал про недоліки в підготовці до збирання врожаю кукурудзи в Христинівському районі Черкащини. "Головна причина допущених

серйозних хиб полягає в тому, що райком партії і райвиконком, райвідділ "Сільгосптехніки" не забезпечили своєчасної і високоякісної підготовки кукурудзозбиральних комбайнів", – зазначалося в статті [37, 1].

У листопаді того ж 1961 р. у листі-зверненні "До всіх кукурудзоводів республіки" ряд відомих голів колгоспів Кіровоградської, Полтавської, Київської та Черкаської областей оптимістично наголошували на тому, що мине небагато часу і Україна збиратиме найвищі в світі врожаї кукурудзи; "щоб додержати свого слова, ми відводимо під кукурудзу кращі землі, на всій площі плантацій піднімаємо зяб, на повний хід вивозимо добрива, готуємо високоякісне насіння, всі площі закріплюємо за комплексними ланками, організовуємо широке вивчення досвіду передових ланок, бригад, господарств" [38, 1].

Звучало переконливо, але чи варто було попри всі переваги цієї культури так переоцінювати її значення, адже в будь-якій справі існують межі. Ігнорування ними не минає безслідно. Цього, на жаль, зовсім не враховували ініціатори кукурудзяної програми і, безумовно, передусім її головний натхненник М. С. Хрущов. Результати не забарилися. Щоправда, ще й сьогодні не зовсім зрозуміло, що ж стало головним чинником загострення продовольчої проблеми – надмірне розширення посівних площ кукурудзи чи різке зменшення віддачі цілини. І вже зовсім не зрозуміло: як і в який спосіб був повністю задоволений попит населення на хлібо-булочні вироби вже через 3 дні після зняття з посади М. С. Хрущова.

Сьогодення дає підстави стверджувати, що кукурудза „не потребує реанімації" [39, 7]. Досвід господарювання переконує, що правильне її вирощування справді уможливлює упродовж короткого часу значно збільшити валовий збір зерна, краще забезпечити кормами худобу. Із упевненістю можна сказати, що ті колгоспи, які зуміли налагодити раціональне її вирощування, одержували високі врожаї зерна, силосної маси, досягали високої продуктивності тваринництва, зміцнюючи економіку господарств та підвищуючи оплату праці колгоспників. Широке впровадження кукурудзи також ініціювало потужний прорив у розвитку індустрії штучних добрив для сільського господарства УРСР. Якщо в 1950 р. їх виробництво становило лише 1,5 млн. т, то вже в 1965 р. воно збільшилося до 7,3 млн. т, тобто майже в 5 разів [40, 464].

Існував період, коли кукурудзу сліпо скидали з п'єдесталу, на який її з такою ж революційною рішучістю підносив М. С. Хрущов. Однак, як переконливо свідчить сучасний досвід ринкового, перевіреного об'єктивними економічними критеріями господарювання, у природно-кліматичних умовах України кукурудза є безумовним гарантом створення міцної кормової бази тваринництва, а отже, достатнього забезпечення високоякісними продуктами харчування.

1. *Марченко В. „Маїс демонструє, вчить, пропонує" // // Нова доба. – 2003. – № 75.*
2. *Русинов И. В. Аграрная политика КПСС в 50-е – первой половине 60-х годов: опыт и уроки // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 9.*
3. *Береншгейн Л. Ю. Аграрні проблеми в діяльності М. С. Хрущова // Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова. – К., 1995.*
4. *Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956 – 1964) // Історія України. – № 8.*
5. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1146.*
6. *Ткаченко О. За високі врожаї кукурудзи в усіх колгоспах // Радянська Україна. – 1959. – № 11.*
7. *Стадник Д. Широко впроваджувати досвід передовиків кукурудзосіяння // Радянська Україна. – 1954. – № 88.*
8. *Хрущов М. С. Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства. Промови і документи: У 7-ми т. – Т.1. Вересень 1953 – січень 1955 р. – К., 1963.*
9. *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. – Т.2. 1941 – 1976. – К., 1977.*
10. *КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1971. (Ін-т історії партії при ЦК Компартії України – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС). Видання 8-е, доповн. і виправл. – Т.6 (1941 – 1954). – К., 1980.*
11. *Чепурний Ю. Справа честі // Радянська Україна . – 1955. – № 48.*
12. *Звернення учасників Всесоюзної наради МТС, скликаної ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР в січні 1954 р. // Радянська Україна. – 1954. – № 26.*
13. *КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1971. (Ін-т історії партії при ЦК Компартії України – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС). Видання 8-е, доповн. і виправл. – Т. 7 (1955–1959). – К., 1981.*
14. *Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. Р – 3763. – Оп. 1. – Спр.269.*
15. *Редакційна стаття. Збільшити посівні площі, підвищити врожайність кукурудзи // Радянська Україна. – 1955. – № 46.*
16. *Ярошенко О. В дружбі з механізаторами // Радянська Україна. – 1955. – № 158.*
17. *Дощенко П. Просапні культури як попередник для озимих посівів // Радянська Україна. – 1954. – № 190.*
18. *Редакційна стаття. У Міністерстві сільського господарства Української РСР // Радянська Україна. – 1955. – №169.*
19. *Редакційна стаття. Добре доглянути гібридні ділянки кукурудзи // Радянська Україна. – 1955. – № 161.*
20. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1185.*
21. *До нових успіхів // Колгоспник України. – 1955. – №11.*
22. *ДАДО. – Ф. Р – 3763. – Оп. 1. – Спр. 240.*
23. *Тулуман Я. Як ми виростили по 70 ц кукурудзи на га / Радянська Україна . – 1955. – № 20.*
24. *Медведев Р. Н. С. Хрущев: Политическая биография. – М., 1990.*
25. *Хрущов М. С. Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства. Промови і документи: У 7-ми т. – Т.2. Лютий 1955 – січень 1958 р. – К., 1963.*
26. *Пленум Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза. 15 – 19 декабря 1958 г. Стеногр. отчет. – М.,1958.*
27. *Зубкова Е. Ю. Опыт и уроки незавершенных поворотов 1950 – 1960 гг. // Страницы истории КПСС. – 1989. – № 5.*
28. *Народное хозяйство СССР. 1922 – 1972. Юбил. стат. ежегодник. – М., 1972.*
29. *Пленум Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза. 24 – 26 марта 1965 г. Стеногр. отчет. – М., 1965.*
30. *Історія селянства Української РСР: В 2-х т. – Т. 2. Від великого Жовтня до наших днів. – К., 1967.*
31. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1252.*
32. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1232.*

33. Редакційна стаття. За 300 пудів зерна кукурудзи з га // Радянська Україна. – 1961. – № 13.
34. Державний архів Черкаської області. – Ф. Р – 1577. – Оп. 1. – Спр. 483.
35. Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії України. 26 – 28 січня 1961 р. Матеріали пленуму. – К., 1961.
36. Редакційна стаття. Про серйозні недоліки в проведенні робіт по вирощуванню високого врожаю кукурудзи // Радянська Україна. – 1961. – № 149.
37. Редакційна стаття. Про серйозні недоліки в проведенні збирання врожаю кукурудзи та заготівлі силосу в колгоспах Христинівського району Черкаської області // Радянська Україна. – 1961. – № 223.
38. Україна збиратиме найвищі в світі врожаї кукурудзи. Лист голів колгоспів Кіровоградської, Полтавської, Черкаської, Київської та Чернігівської областей // Радянська Україна. – 1961. – № 275.
39. Парфенюк С. Цариця полів // Клеванський тракт. – 2003. – № 36.
40. Народное хозяйство Украинской РСР. Юбилейный стат. сборник. – К., 1977.

О. А. Кузнецов

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У 70-ті – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х рр. XX ст.

Проблеми демографічного становища українського села поступають ключовими при аналізі змін у соціальному складі сільського населення. Аксіоматичним можна вважати те, що успішне вирішення покладених на нього завдань можливе лише за умов високої якості трудових ресурсів, зокрема їхніх демографічних показників.

Актуальність наукового дослідження зумовлена потребою фундаментальної розробки історичних аспектів соціальної політики в України, одним із яких є демографічна політика в українському селі у 70-і – першій половині 80-х років XX століття. В окреслений період, із метою забезпечення оптимального трудового потенціалу промисловості, із села вилучалася робоча сила, що за умов прямої залежності рівня аграрного виробництва від чисельності працівників, зрештою, привела до соціальної руйнації села, а здійснені заходи щодо поліпшення соціального потенціалу сільського населення не дали позитивних результатів. Критичний аналіз попереднього історичного досвіду зумовлюється потребою реалізації за умов розбудови нової Української держави, яка перебуває у стані демографічної кризи, активної соціальної політики, формування належного трудового потенціалу.

Проблема демографічних змін, яких зазнавало сільське населення України у 70-х – першій половині 80-х років, попри численні праці, ще не одержала своєї належної наукової розробки. Серед головних причин можна назвати початковий етап формування методологічних підходів до проблем української історії окресленого історичного періоду; розпорошеність по державних та відомчих архівах документального і статистичного матеріалу; заполітизованість та "подвійність" статистичних даних, на основі яких можливий такий аналіз; несформованість нових технологій історичного пошуку. "Без нових технологій, – підкреслює відомий український історик О. Реєнт, – ми так і не зможемо пояснити величезну кількість історичних явищ, які випадають з м'якого ложа закономірних і чітко детермінованих" [1, 293].

Проблеми демографічного розвитку села у 70-і - першій половині 80-х років як об'єкт історичного аналізу перебували у центрі уваги багатьох дослідників. Характерною рисою наукового осмислення низки важливих аспектів стало зацікавлення порушеного проблемою представників інших суспільних наук – соціології, статистики, демографії, економіки праці та організації сільського господарства. Звісно їхні узагальнення мали переважно прикладний характер і були спрямовані на вирішення поточних завдань економічного та соціального розвитку.

Дослідницькі процеси з проблеми розпочалися безпосередньо в ході їхнього розвитку, що виключало можливість погляду на них з висоти часу. Це позначилося на вивченні питання в цілому. Проведений аналіз засвідчує, що історіографію окресленої проблеми можна умовно розділити на три періоди, кожен з яких мав свої особливості.

Перший охоплює час від початку досліджуваного періоду до середини 80-х років, другий – з середини 80-х до здобуття Україною незалежності, третій - з початку 90-х років до наших днів, початку нового століття.

Вивчення стану і розвитку історичної розробки соціальної проблематики аграрного сектору України засвідчило, що спеціальні роботи з історіографії проблеми нині відсутні, хоча окремі її аспекти знайшли оцінку в працях російських та українських вчених В. І. Погудіна, Ю. Я. Синцова [2, 3], Я. С. Калакури [3, 133]. Однак дослідники не висвітлювали специфіки демографічних процесів, які відбувалися в українському селі.

Оскільки у зазначених працях аналізується література, яка охоплює 60-ті – першу половину 80-х років, то процеси і явища, які відбувалися у соціальній інфраструктурі села, трактувалися переважно позитивно. Такий підхід в історичній науці був цілком зрозумілим, адже він повністю відповідав офіційним оцінкам партійного керівництва країни.

На початку 70-х років порушені проблеми почали вивчати історики союзних республік, перш за все це стосується російських авторів. За негласно існуючою тоді схемою, саме їм належало право розробки теоретичних та методологічних аспектів досліджуваної проблеми.

В умовах всесильного диктату державно-комуністичної ідеології з'являється значна кількість досліджень, присвячених проблемам соціальних змін (у тому числі й демографічних), які проходили в сільському населенні. Більшість робіт була підготовлена на широкій документальній базі. З окресленої проблематики готували колективні монографії [4, 320].

Певний інтерес у істориків-аграрників у досліджуваний період викликали проблеми змін, що відбувалися у соціальному складі сільського населення. Посилена увага до цього питання при соціалізмі диктувалася необхідністю забезпечення планового управління економічним та соціальним розвитком. У матеріалах партійних з'їздів увага зверталася на характеристику зрушень, що відбулися у соціальній структурі суспільства, і перш за все у структурі соціально-класовій, а дослідження у цій

галузі визначалися як одне з найважливіших завдань суспільних наук [5, 72, 52].

70-ті – перша половина 80-х років ознаменувалися посиленням інтересу до соціальних проблем села. Одним із істориків-аграрників, що вивчали названі питання був П.П.Панченко. Видання його монографічних досліджень стало першим в українській історіографії комплексним узагальненням проблем новітньої аграрної історії України. Значну увагу в його працях приділено питанням динаміки соціального складу населення, кількісним і якісним показникам різних його категорій, демографічній ситуації [6].

Соціальні процеси на селі в цілому і демографічні зокрема були об'єктом вивчення економістів та демографів. В Інституті економіки АН УРСР і Українському науково-дослідному інституті економіки та організації сільського господарства було створено відповідні підрозділи, які плідно вивчали окреслені проблеми. Ці дослідження відзначаються більш ширшим залученням документів. До відповідних науково-дослідних установ регулярно надходили оперативні матеріали ЦСУ, на їхні запити відповідні документи надавали інші міністерства та відомства. Через економіко-демографічні публікації до наукового обігу залучалися дані, які належали до категорії "для службового користування".

Перебудова та політика гласності, які розпочинаються у середині 80-х років, призвели до радикальних змін умов розвитку історичної науки, що позначилося на проблематиці досліджень та їхньому характері. Важливу роль у цьому процесі відіграла публіцистика, яка надала потужного імпульсу до пошуку нових тематичних рубрик історичної науки, у центрі якої стояв процес її звільнення від догм сталінізму. Критичне переосмислення стосується більшості галузей історичних знань, у тому числі й проблеми демографічних змін в українському селі.

У працях В. Ю. Баркова, А. М. Задворного, В. Г. Королька [7, 277], Л. О. Антоненка [8, 78], І. І. Лукінова [9, 3], Г. П. Черевка [10, 89] досліджено проблеми соціально-економічного становища селян, інших верств сільського населення, становлення нової аграрної політики, зміни в демографічних відносинах, пов'язаних із розвитком ринкових відносин у суспільстві.

Науковий доробок українських вчених ІІ-ї половини 80-х років є неоднозначним і по-різному оцінюється громадськістю. Однак процес поширення історичних знань, хоч і в уповільненій формі, відбувався. Методологічна й ідеологічна заангажованість окремих досліджень не могла стримати поступове розширення джерельної бази наукових праць, введення до наукового обігу нових документів, накопичення потенціалу для об'єктивного переосмислення та висвітлення історичного процесу вже відомих подій, явищ і фактів.

Такі можливості з'явилися в Україні наприкінці 80-х років – на початку 90-х років, із здобуттям незалежності. Вітчизняні науковці дістали реальні можливості об'єктивно і неупереджено висвітлювати історичні події та процеси.

Особливості історичного періоду, який переживала країна, надали нових рис дослідженням економістів, соціологів та демографів. Критичні підходи, зрештою, приводили багатьох із них до усвідомлення недосконалості системи господарювання, яка за час свого існування знищила багато з того, що століттями накопичувалося в українському селі. У цьому зв'язку варто відзначити низку статей економіко-публіцистичного спрямування І. М. Прибиткової [11]. Відома як дослідник міграцій населення, вона, керуючись на результатами статистичних обстежень, першою констатувала зростаючу депопуляцію села та її загрожуючі наслідки.

У монографії С. М. Тимченка [12, 196] досліджуються питання змін чисельності, міграційних, соціально-демографічних показників, професійно-кваліфікаційного та освітнього рівня сільського населення України у 60 – 80-ті рр. ХХ ст. Автор зосереджує увагу на головних проблемах українського села, що як соціально-територіальна система, на його погляд, протягом всього періоду відігравало у загальнодержавній політиці другорядну роль. Першочерговими, незважаючи на постійні заяви про пріоритетність проблем села, були питання розвитку промисловості. Туди спрямовували головну масу державних капіталовкладень, кадри, саме там зберігався високий рівень демографічних та професійних показників трудового потенціалу.

Досить широке коло питань із проблем історії аграрних відносин висвітлюється в монографії Г. Г. Кривчика "Українське село під владою номенклатури (60 – 80-ті рр. ХХ ст.)" [13, 190].

Здійснений історіографічний огляд свідчить про відсутність узагальнювального дослідження, яке б комплексно розглядало широке коло соціальних проблем українського села в цілому і демографічної політики зокрема, що і є метою нашої статті.

Характерним виявом радянського тоталітарного режиму була монополія на владу комуністичної партії, що призвело до зосередження державних функцій у руках партії, а не держави, внаслідок чого вона створювала програму розвитку суспільства; сформульовані комуністичною партією принципи були обов'язковими для виконання. З огляду на це партія визначала мету і завдання в галузі соціальної політики на селі, їхню реалізацію проводили суспільно-політичні структури. Правляча партія директивно вказувала, що законом у діяльності державних і господарських органів, громадських організацій повинна бути постійна увага до вирішення проблем села, його демографічного розвитку. Під демографічною політикою слід розуміти комплекс соціальних, економічних, юридичних та інших заходів, спрямованих на зміну природного відновлення поколінь та на міграцію, нерозривно зв'язану з соціальною політикою.

Розвиток аграрного виробництва тісно пов'язаний із вирішенням складних економічних та соціальних проблем села. Започаткований у 30-ті роки сталінською адміністративно-командною системою колгоспний лад УРСР на початку 70-х років нараховував 32,8 тисячі великих колгоспів, що налічували по 430 дворів в кожному [14, 223], а на початок 80-х – кількість колгоспів становила 25,9 тисячі з 494 дворами у кожному.

У 70-ті – першій половині 80-х років провідну роль на селі як у господарському, так і у ідеологічному житті відігравали партійні організації, які керувалися ідеєю авторитарно-місницького зростання ролі партії,

втручаючись в усі сфери суспільного життя, диктуючи програми соціального розвитку, що в основному зводилися до організації виробничих процесів у галузі, удосконалення економічних стосунків на селі.

Пошуком нових форм управління сільським господарством характеризувався березневий /1965 р./ Пленум ЦК КПРС. Спочатку, доки діяли постанови пленуму, заплановані заходи дали певні результати. Показники, досягнуті сільським господарством у 1966 – 1970 роках, були набагато вищими, ніж за попередній період. Рішення березневого Пленуму стали поштовхом до проведення комплексу заходів, спрямованих на реалізацію соціальних програм на селі: підготовка та підвищення кваліфікації спеціалістів колгоспно-радгоспного виробництва, створення необхідних житлових, комунально-побутових та соціально-культурних умов життя сільських працівників. Однак, на жаль, соціально-демографічні проблеми українського села не ввійшли у перелік першочергових питань, які вимагають пошуку нових підходів у їх розумінні та вивченні, перспективного прогнозування і прийняття ефективних рішень.

Перш ніж перейти до вивчення головних тенденцій змін у демографії села 70-х – першої половини 80-х років XX ст., варто зробити невеликий історичний аналіз демографічних процесів в Україні у попередній період. Узагальнення матеріалів переписів населення свідчить про те, що чисельність сільського населення України була найбільшою у 1913 р. і становила понад 28 млн. осіб, або на 10 млн. перевищувала ту, що була на кінець 80-х років XX століття [15, 19].

За підрахунками українського історика С. М. Тимченка, за 90 років загальна чисельність населення в Україні виросла в 1,8 раза. Ці показники були значно нижчими від показників інших республік колишнього Союзу РСР. Дві світові та громадянська війни, еміграція, депортація значної частини селянства до Сибіру та на Північ під час так званої суцільної колективізації, штучно викликаний голод 1932 – 1933 років, сталінські репресії позначились як на темпах зростання населення в цілому, так і на сільському зокрема [16, 13].

Окреслені події спричинили зміни у соціальній структурі сільського населення. У 1970 р. із 47126 тис. жителів України селяни становили 21248 тис., або 46 %, а у 1989 р. відповідно 51704 і 17113 тис., або 33 %.

Наведені дані свідчать про те, що в цілому по Україні на початку 70-х років щорічне скорочення населення досягало 200-250 тис. осіб. Середній показник скорочення сільського населення у період між переписами населення у 1979 та 1989 роках становив 213 тис. осіб, тобто залишався практично на рівні попереднього періоду, хоча загальна чисельність мешканців села ставала вже меншою. Втрати, які за останні 50 років зазнало українське село, становили близько 10 млн. осіб, були безповоротними і нічим не компенсувалися.

У досліджуваний період динаміка чисельності сільського населення мала суттєві регіональні відмінності. Поряд із регіонами, де йшов інтенсивний процес зменшення кількості сільського населення, руйнації сільської інфраструктури, зникали десятки невеличких сіл та хуторів, спостерігались і порівняно благополучні місцевості. У 70-ті роки в Україні процеси чисельного зростання та порівняної стабілізації сільського населення спостерігалися в ряді областей Західної України. В Республіці Крим сільське населення виросло у 2 рази, що зумовлювалося міграційними процесами жителів як України, так і інших республік Радянського Союзу.

Водночас в областях Центральної та Північно-Східної частини України відбувалося катастрофічне спустошення сіл. У Кіровоградській, Вінницькій, Полтавській, Черкаській та Чернігівській областях сільське населення скоротилося майже вдвічі, а в Сумській – більше, ніж у два рази. На початку 80-х років до регіонів із підвищеним скороченням чисельності населення доповнилися ще Київська та Житомирська області.

Демографічний стан у сільській місцевості України протягом досліджуваного періоду характеризувався зменшенням рівня народжуваності, тенденцією до старіння населення, зростанням смертності, депопуляцією.

Негативний вплив на демографічний стан мала зміна характеру демовідтворювальних процесів. Україна як європейська країна належить до держав, які протягом значного періоду мали низькі темпи приросту населення, що було характерним упродовж всього досліджуваного періоду і особливо гостро виявилося у II-й половині 80-х років.

Тенденція загального приросту населення визначалася регіональними особливостями природного приросту. Якщо у 1970 р. він мав місце в усіх областях України, то у 1980 р. у п'яти областях смертність перевищувала народжуваність. Через п'ять років, у 1985 р., депопуляційний процес охопив вже 6 областей, у 1989 р. – 7, у 1991 р. – 15 областей України і став явищем характерним для держави в цілому. Це свідчить про те, що Україна перейшла до рангу тих держав світу, в яких смертність перевищує народжуваність, а отже масовим явищем стала депопуляція населення. Ситуація складалася не на користь села, проте ні в офіційних партійних документах, ні в наукових дослідженнях про це не йшлося. Статистичні дані, результати перепису населення досить обережно свідчили про "скорочення чисельності сільського населення, що аж ніяк не означало зменшення його ролі й значення в житті держави". Подібна славнозвісна практика вже мала місце у вітчизняній історії, коли у 1934 р. статистичні дані про природний рух населення стали цілком таємними, а з 1934 р. відділи запису актів громадянського стану було передано у підпорядкування НКВС [17, 58].

Головними факторами, що впливали на демографічний стан республіки у досліджуваний період, були адміністративні перетворення сільських населених пунктів, природний рух, нерозвиненість соціальної інфраструктури села і як наслідок – значний механічний рух (міграція) сільських жителів у міста. За таких умов головним джерелом відтворення сільського населення був його природний приріст, який щороку втрачав темпи.

Депопуляційні процеси, що започаткувалися в сільській місцевості у 70-ті роки, на початку 90-х років, поширилися на все населення країни. 1991 р. уперше внаслідок зниження народжуваності і підвищення смертності кількість померлих перевищила чисельність народжених на 30 тис., а у 1992 р. це перевищення становило понад 100 тис. осіб [18].

Необхідно зауважити, що в умовах екстенсивного розвитку економіки, аграрного виробництва результати його діяльності були безпосередньо пов'язані з достатньою кількістю працівників. Саме про наявність такого взаємозв'язку свідчить аналіз рівня співзалежностей між різними показниками. У ряді областей України мали місце найбільш високі темпи розвитку громадського аграрного виробництва, де були досягнуті порівняна стабілізація чи збільшення чисельності сільського населення. Це пов'язано передусім із науково-технічним прогресом та високою інтенсифікацією виробництва, частковим вирішенням соціальних проблем на селі.

Середні темпи зростання аграрного виробництва мали місце в Київській, Дніпропетровській, Одеській областях, що характеризувалися незначним зменшенням чисельності сільського населення, яке підтримувалося за рахунок сезонної міграції трудових ресурсів. І, навпаки, низькі темпи приросту виробництва продукції і навіть відверто значний спад виробництва виявились у тих областях, де відбувалося скорочення кількості сільських працівників. Таким чином, в умовах відставання рівня науково-технічного прогресу, колгоспно-радгоспної системи, низьких темпів запровадження механізації та автоматизації агропромислового комплексу країни, чисельність зайнятих у виробництві була вирішальним фактором в організації громадського аграрного виробництва та його продуктивності.

У 70-ті – першій половині 80-х рр. на противагу процесу скорочення чисельності сільських жителів населення міст республіки мало стійку тенденцію до зростання, що пояснювалося закономірним для багатьох країн світу процесом урбанізації. Так, у більшості країн Європи частка мешканців міста становила більше двох третин усього населення. 1900 р. у світі нараховувалося майже 360 міст із населенням понад 100 тис. жителів, у 1950 р. – вже 950, а на початку 1980-х років – 2368. Після Другої світової війни частка жителів таких міст у загальному населенні Землі зросла на одну третину. Для післявоєнного періоду став характерним випереджаючий зріст великих міст; у 1950 р. у таких містах було зосереджено 56 % міського населення світу (у 1900 р. – 15 %), на початку 80-х років – 59 % [19, 61 – 62].

На відміну від передових країн світу, протягом усього радянського періоду процес скорочення чисельності сільських жителів здійснювався не за рахунок внутрішніх резервів природного руху мешканців міста, а за рахунок масового відпливу до міст сільського населення, здебільшого молоді. Унаслідок цього зменшувалася і частка сільського населення в загальному масиві жителів України.

У цілому питома вага сільських жителів в Україні за 1970 – 1985 роки зменшилася з 45 до 35 %. Водночас темпи зниження питомої ваги сільського населення в межах окремих областей України були нерівномірними. За підрахунками, найвищими вони були в типово аграрних регіонах, де агропромисловий сектор був провідною галуззю економіки. Це, зокрема, стосується Вінницької, Кіровоградської, Сумської, Черкаської, Чернігівської областей. Найнижчими були відповідні показники у високо урбанізованих областях, де резерви зростання міст за рахунок уродженців села були практично вичерпані. Не випадково, що до них належали Дніпропетровська (6,1 %), Донецька (2,4 %), Запорізька (8,6 %), Луганська (4 %), Одеська (9,2 %), Харківська (8 %) області [20, 12].

Репрезентований аналіз статистичних даних підтверджує висновок сто воно факту штучного перетворення сіл на міста, реорганізацій адміністративних структур без урахування соціально-економічної доцільності та з ігноруванням інтересів мешканців села.

Таким чином, у 70-х – першій половині 80-х років XX століття склалася об'єктивна необхідність подолання кризової демографічної ситуації у сільській місцевості та розширення природної основи трудового потенціалу села. Аналізуючи загальну стратегію аграрної політики КПРС, радянського уряду, можна констатувати, що у цей період відчувався брак науково розробленої аграрної програми, яка б передбачала здійснення низки заходів, спрямованих на подолання кризових явищ на селі.

1. Реент О. У робітнях історичної науки. – К., 1999.
2. Погудін В. И., Синцов Ю. Я. Новейшая советская литература о социальных сдвигах в современной колхозной деревне // Вопросы истории. – 1972. – № 12.
3. Калакура Я. С. Колхозное крестьянство и сельское хозяйство УССР в советской историографии // Вопросы истории. – 1975. – № 7.
4. Социальная политика КПСС в условиях развитого социализма. – М., 1974.
5. Материалы XXIУ съезда КПСС. – М., 1971; Материалы XXУ съезда КПСС. – М., 1976. – С. 72, 214; Материалы XXУI съезда КПСС. – М., 1981.
6. Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР. 1959 – 1980. – К., 1980; Панченко П. П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960 – 1984. – К., 1985.
7. Соціальна політика і перебудова /Авт. кол-в В. Ю. Барков, А. М. Задворний, В. Г. Королько. – К., 1990.
8. Антоненко Л. Некоторые вопросы реализации социальной программы села // Экономика Советской Украины. – 1990. – № 6.
9. Лукінов І. Економічний розвиток села і аграрна політика на сучасному етапі // Економіка України. – 1991. – № 10.
10. Черевко Г. Социальная инфраструктура села в условиях перехода к рыночным отношениям // Экономика Украины. – 1992.
11. Прибиткова І. М. Чи загрожує депопуляція українському селу? // Філософська та соціологічна думка. – 1989. – № 3; Прибыткова И. М. Чтобы вернулся на землю хозяин // Агропром Украины. – 1989. – № 1.
12. Тимченко С. М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959 – 1989. – Запоріжжя: ЗДУ, 1995.
13. Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60 – 80-ті рр. XX ст.). – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001.
14. Народное хозяйство СССР в 1984 году. Стат. ежегодник. – ЦСУ СССР. – М.: Финансы и статистика. – 1985.
15. Население СССР. 1987: Статистический ежегодник. – М.: Финансы и статистика, 1989; Население СССР. 1989: Статистический ежегодник. – М.: Финансы и статистика, 1989.
16. Тимченко С. М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959 – 1989. – Запоріжжя: ЗДУ, 1995.
17. Кузнецов О. А. Про що свідчить демографічна статистика в Україні в 30-ті роки? // Сторінки історії України: Нариси, статті. – Упорядник Й. Л. Рисіч. – Дніпропетровськ: Січ, 1992.

18.Поточний архів Міністерства статистики України. Управління демографічної статистики, 1994.
19.Брук С. И. Население мира. Этнографический справочник. – М.: Наука, 1986.
20.Народне господарство Української РСР в 1970 р.: Стат. щорічник // ЦСУ при Раді Міністрів УРСР. – К., 1971; Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 г.: Стат. ежегодник // ЦСУ УРСР. – К., 1986; Соціальна сфера села Української РСР (Науково-аналітична розробка). – К., 1992.

О. О. Мазур

СПРОБА ІНТЕНСИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 80-х рр. XX ст.

Сучасний розвиток національної економіки свідчить, що однією з актуальних є проблема забезпечення населення достатньою кількістю продовольства. У цьому контексті особливого значення набуває вивчення попереднього історичного досвіду, зокрема аналіз продовольчої програми 1982 р.

Слід зазначити, що історична література 1980-х рр. детально висвітлювала широкомасштабну спробу вирішення продовольчої проблеми. Численні співавторські групи працювали над цією темою. Серед значної кількості робіт на особливу увагу заслуговують праці Ю. Г. Лебединського та Л. А. Ганечко, Л. Є. Беренштейна, В. П. Ситника та Д. С. Стеценка, І. І. Лукинова та А. А. Сторожука, Ю. М. Ухналевського та Г. Є. Колесника, І. К. Капустяна та Г. Ф. Хаценка, А. Є.Булатова, З. А. Павловича [1]. Написані в історико-партійному жанрі, вони мали значні недоліки. Крім того, підводячи підсумки економічного розвитку галузі, автори беруть не п'ятирічний період, а десятиріччя, наводили приклади валових зборів, що не дає реальної картини кількості виробництва певної продукції.

Більшою об'єктивністю та достовірністю даних відзначаються праці П. П. Панченка, М. І. Кочмара, М. І. Бушина, П. В. Веденичева, І. І. Лукинова, А. А. Сторожука, С. М. Тимченка, М. Гарбуза, І. І. Пилипенка в періодичних та історичних виданнях другої половини 1980-х рр. [2]. За умов наростання цілого комплексу хронічних кризових явищ в аграрному секторі економіки, ці автори більш критично підходять до аналізу пануючої колгоспно-радгоспної системи організації сільськогосподарського виробництва.

Ґрунтовну спробу аналізу цілого комплексу економічних питань продовольчої проблеми 80-х здійснив Київський Науково-дослідний економічнй інститут. Співробітники цього інституту, починаючи з 1986 по 1991 роки, видали низку збірників наукових праць з окресленою проблематики [3]. Надзвичайно цінним у таких студіях є оперативність, актуальність, достовірність представлених даних. Автори об'єктивно розкривають причини провалу Продовольчої програми, ретельно аналізують стан справ галузі та процеси, які відбувалися на той момент.

Багато цінних матеріалів стосовно виконання Продовольчої програми містять статистичні щорічники по Народному господарству Української РСР [4]. Суттєві дані з порушеної проблеми презентує широке коло статистичних збірників із питань сільського господарства [5].

Можна з впевненістю стверджувати, що детальне вивчення окресленої проблеми заслуговує уваги не лише з історико-пізнавального боку, але й в суто прагматичному плані використання тих чи інших елементів набутого досвіду. Автор цієї статті ставить за мету висвітлити перебіг втілення в життя основного напряму Продовольчої проблеми – забезпечення високих темпів сільськогосподарського виробництва на основі послідовної його інтенсифікації.

Перед працівниками сільського господарства ставилося завдання на основі інтенсифікації значно збільшити обсяги виробництва продукції рослинництва та тваринництва, підвищити її якість. Вирішення його нерозривно було пов'язане з втіленням у виробництво досягнень науково-технічного прогресу.

Інтенсифікація сільського господарства не відкидає необхідності подальшого накопичення матеріально-технічних ресурсів, але передбачає зміни пропорцій цього нагромадження та підвищення ефективності їх використання. Відповідно до тез Продовольчої програми, необхідно було повсюди покращити використання кожного гектара землі, збільшити вихід продукції з одиниці потужностей у тваринництві, запобігти втратам сільськогосподарської продукції. Такі завдання ставилися з огляду на те, що в республіці продовжувалося відчуження сільськогосподарських угідь для промислових потреб, а також спостерігалося скорочення чисельності зайнятих у сільгоспвиробництві. Тому землеробство й тваринництво вимагали індустріальних технологій виробництва продукції, потрібно було максимально підвищити рівень використання наявних матеріально-технічних засобів.

Для одинадцятої п'ятирічки характерним було вагоме зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства та активне впровадження досягнень науки й техніки в галузь. Обсяг капіталовкладень у сільське господарство по всьому комплексу робіт у 1981 – 1984 рр. становив 24 млрд. крб. [6, 135]. За період з 1981 по 1985 рр. господарствам було надано 256,7 тис. тракторів, 66,7 тис. зернозбиральних, 2,9 тис. кукурудзозбиральних, 13,4 тис. бурякозбиральних комбайнів та ін. [7, 114]. Парк тракторів у колгоспах, радгоспах та міжгосподарських підприємствах на кінець 1980 року становив 421,7 тис. шт., а на кінець 1985 – 453,1 тис. шт., зернозбиральних комбайнів відповідно – 87 і 107,7 тис. шт. [8, 141 – 142]. Поставки мінеральних добрив за цей же період зросли з 3400,6 тис. т у 1980 році до 4597 – у 1985 р. [9, 2 – 3].

Унаслідок цього енергоозброєність одного працівника сільського господарства збільшилася в 1985 році порівняно з 1980 роком на 35 % (1980 р. – 19,7, а в 1985р. – 26,6 кінських сил). Фондоозброєність праці в розрахунку на одного працівника галузі на 1.01.1985 р. становила 9,9 тис. крб., а забезпеченість основними виробничими фондами сільськогосподарського призначення в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь – 133,9 тис. крб. [10, 151]. Продуктивність праці, виражена вартістю валової продукції сільського господарства, яка припадає на одного зайнятого, зросла з 1980 по1985 рр. на 21 % [11, 75].

За роки XI п'ятирічки більша частина обсягів упровадження досягнень науково-технічного прогресу здійснювалась у рослинництві. В 1984 році частка рослинництва у витратах на втілення прогресивної технології, механізації та автоматизації виробничих процесів в сільське господарство становила 79,2 %, що дозволило довести питому вагу площ, на яких застосовувалися індустріальні технології у посівах кукурудзи на зерно до 72 %, сої – до 93, цукрового буряку – до 70 %, і третину площ під соняшником. 97 % цукрового буряку та 59 % картоплі було зібрано комбайнами [12, 52]. Урожайність сільськогосподарських культур, що вирощувалися за цими технологіями, збільшилася порівняно із традиційними: по кукурудзі на зерно – на 12 ц/га, цукровому буряку – на 36, соняшнику – на 3,5, картоплі – на 52, овочах – на 51 ц/га [13, 16].

Підвищення ефективності функціонування техніки в рослинництві стримувалося недостатньою забезпеченістю господарств матеріально-технічними засобами. Про це свідчить той факт, що із 3896 машин та інших технічних засобів, передбачених системою машин на 1981 – 1990 рр., у 1985 році випускалося менше двох тисяч [14, 135]. Промисловість задовольняла потреби сільського господарства в робочих машинах по номенклатурі лише на 60 – 70 % [15, 13]. Сільськогосподарське машинобудування не освоїло виробництво багатьох типів машин, необхідних для завершення комплексної механізації виробництва, і замість закінченої системи машин постачало сільському господарству лише окремі її фрагменти. Розриви ж у механізації виробничих процесів знижували ефективність використання машинного парку, продовжували терміни проведення сільгоспробіт.

Особливу роль у підвищенні віддачі земельних ресурсів відігравала меліорація, яка дозволяла отримувати високі врожаї сільськогосподарських культур, а також зменшувала негативний вплив погодних умов на сільське господарство. Питома вага зрошуваних та осушених земель на кінець 1984 року по всіх господарствах становила 12,5 %, площі зрошуваних земель нараховували 2,4 млн. га, осушених – 2,9 млн. га, з них отримували одну п'яту частину продукції рослинництва [16, 168]. Кожен зрошуваний гектар давав у 5-6 разів, а осушений – в 2-3 рази більше продукції, ніж богарний. Деякі колгоспи та радгоспи отримували по 60-65 ц/га на зрошуваних та по 40-45 ц/га зернових культур на осушених землях.

Однак передбачений на стадії проектування приріст продукції на меліорованих землях у багатьох колгоспах та радгоспах не досягався. В середньому по республіці врожайність зернових культур в усіх категоріях господарств на зрошуваних землях протягом 1975 – 1980 рр. (в середньому за рік) становила 30,2 ц/га, урожайність зернових на осушених землях за цей же період становила 27,5 ц/га) [17, 28 – 29]. Низькою залишалася віддача капіталовкладень, спрямованих на зрошення та осушення земель. Щорічно в республіці в сільськогосподарському виробництві не використовувалося понад 100 тис. га зрошуваних і 200 тис. га осушених земель [18, 38].

В XI п'ятирічці значна увага приділялась охороні землі від руйнування, у кожній області було розроблено комплекс заходів щодо захисту ґрунтів від вітрової та водної ерозій на період до 1990 року. В 1984 році площі, на яких було проведено комплекс гідротехнічних, меліоративних, агротехнічних заходів і робіт по протиерозійній обробці ґрунту, становили в районах із вітровою ерозією – 11,7 %, водною – 11,9 % від усіх сільгоспугідь. На 26 % посівних площ господарств суспільного сектору застосовувалася безвідвальна обробка ґрунту [19, 170].

Серед важливих питань Продовольчої програми слід назвати також проблему хімізації сільського господарства. Хімізація була головною умовою збільшення урожайності сільськогосподарських культур. Згідно з розрахунками Всесоюзного науково-дослідного інституту добрив та ґрунтознавства (ВІДА), на 1 крб., витрачений на застосування мінеральних добрив в оптимальних дозах при високій культурі землеробства, забезпечувалося 3 крб. чистого прибутку. За п'ять років (з 1980 по 1985 рр.) під урожай сільськогосподарських культур в усіх категоріях господарств по Українській РСР стали вносити мінеральних добрив (у перерахунку на 100 % поживних речовин) на 31 кг більше – 140 кг на 1 га посівів, порівняно з 109 кг у 1980 р. [20, 6 – 7].

Застосування підвищених норм мінеральних добрив вимагало більш надійного захисту рослин від бур'янів, шкідників та хвороб. На 1 т діючої речовини туків необхідно було мати хоча б 30 кг хімічних засобів захисту рослин. За даними Всесоюзного об'єднання "Сільгоспхімія", потреби в засобах захисту рослин за обсягами задовольнялися на той час на 68 %, а за асортиментом – лише на 35 %. Протягом 1971 – 1980 рр. виробництво добрив зросло в 1,8 раза, а засобів захисту рослин – на 60 %. У десятій п'ятирічці господарства витрачали щорічно в середньому на мінеральні добрива 3,4 млрд. крб., а на засоби захисту рослин – 620 млн. крб. [21, 14].

За роки одинадцятої п'ятирічки значних здобутків досягло насінництво і селекція. Науково-методична робота і впровадження нових сортів та гібридів здійснювалися в 8 селекційних центрах, а виробничі дослідження проводилися на 263 держсортодільницях і станціях. За роки XI п'ятирічки було районовано понад 100 нових сортів і гібридів сільськогосподарських культур. Забезпечено виробництво насіння високої репродукції. Однак нові сорти і гібриди впроваджувалися дуже повільно. Існувала різниця між можливою і фактичною урожайністю (майже наполовину). Сорти інтенсивного типу не вирощувалися за відповідною технологією, яка передбачала високу якість виконання технологічних процесів.

У тваринництві обсяги застосування науково-технічного прогресу характеризувалися такими цифрами: рівень комплексної механізації з 1980 по 1984 рр. на фермах ВРХ зріс із 46 до 56 % від загальної кількості відповідного виду худоби, на свинофермах – з 54 до 60 %, на птахофермах – з 61 до 67 % [22, 261]. Однак середньорічний удій на одну корову в господарствах суспільного сектору перевищив 2,5 тис. кг лише в 1984р. (2506 кг) і 1985 р. (2570), і лише в Кримській, Львівській, Чернівецькій – продуктивність корів досягла 3 тис. кг [23, 178].

Селекційно-племінна робота в республіці в одинадцятій п'ятирічці проводилася в 312 племінних заводах і радгоспах та 116 племінних об'єднаннях. В молочному скотарстві селекційним шляхом

формувалися типи з надоями понад 5 тис. кг молока за лактацію і вмістом жиру 3,6 – 4%. Для цього було створено 21 елевер, де вирощували биків-виробників і перевіряли молочні якості їхніх дочок. Продовжувалася робота по створенню української породи ВРХ на основі чернігівського і придніпровського м'ясних типів. У свинарстві працювали над формуванням українського типу м'ясних свиней, втілювалася система міжнародного схрещування.

Прогресивні якісні зрушення в продуктивності суспільного тваринництва значною мірою зумовлені покращенням кормовиробництва. В одинадцятій п'ятирічці рівень розвитку кормової бази дещо підвищився. Витрати кормів у розрахунку на одну умовну голову ВРХ у господарствах суспільного сектору в 1985 р. становили 28,71 ц кормових одиниць, проти 26,91 ц – в 1980 р. [24, 234].

Збільшилися посіви багаторічних трав (з 27 % у 1980 до 34,2 % – у 1984 р.). Розширили посіви кормових культур на зрошуваних землях. Збільшилися обсяги заготівель прогресивними технологіями із застосуванням активного вентилювання, пресування, консервування.

Аналізуючи вплив науково-технічного прогресу на підвищення економічної ефективності сільського господарства, можна сказати, що названі заходи за період з 1981 по 1984 рр. знизили собівартість сільськогосподарської продукції на 275 млн. крб. і сприяли скороченню приросту виробничих витрат по роках на 5 – 10 %; у колгоспах і радгоспах додатково було отримано прибутку в сумі 380 млн. крб. Витрати ж на впровадження досягнень науково-технічного прогресу за ці чотири роки збільшилися на 11 % [25, 28]. Висока ефективність витрат на впровадження досягнень науково-технічного прогресу в сільському господарстві, а також низька питома вага продукції, яка вироблялася за індустріальними технологіями, вказували на необхідність випереджаючого росту капіталовкладень у наступній п'ятирічці, на впровадження і розширення прогресивних технологій на потребу механізації та автоматизації виробничих процесів.

1. *Лебединский Ю. П., Ганечко Л. А. Продовольственный комплекс Украинской ССР: Темпы и пропорции развития. – К., 1986; Бернштейн Л. Е., Бушин Н. И., Гаврилюк А. Е.. Деятельность КПСС по осуществлению Продовольственной програмы. – К., 1986; Продовольча програма республіки: Запитання і відповіді / За ред. В. П. Ситника. – К.,1984; Развитие аграрной экономики Украинской ССР / Ред. Коломиец Ю. А. – К., 1987; Ухналевский Ю. М., Колесник Г. Е. Резервы повышения эффективности продовольственного комплекса. – К., 1987; Капустян І. К., Хаценко Г. Ф. Аграрна політика КПРС: прискорення науково-технічного прогресу. – М., 1987; Булатов А. Е. Аграрные отношения социализма. – М., 1987; Павлович З. А. Государственное управление АПК. – К., 1984.*
2. *Панченко П. П. Розвиток суспільно-політичного життя сучасного села УРСР: 1960 – 1984. – К., 1985; Бушин М. І. Соціально-культурний розвиток села на сучасному етапі: (На матеріалах УРСР). – К., 1987; Кочмар М. І. Продовольча програма СРСР в аграрній політиці партії. – К., 1988; Веденичев П. Ф. и др. Аграрный ресурсный потенциал Украинской РСР. – К., 1988; Панченко П. П. Деформації в розвитку українського села у 80-х на початку 90-х років // Український історичний журнал. – 1992. – № 1; Гарбуз М. Нові рубежі сільського господарства України // Економіка Рад. України. – 1986. – № 1.*
3. *Продовольчий комплекс і проблеми забезпечення населення продуктами харчування: Зб. наук. пр. – К., 1986 – 1990.*
4. *Народне господарство Української РСР у 1984 році: Стат. щорічник. – К., 1985 – 1986.*
5. *Агропромисловий комплекс Української РСР: Стат. зб. – К., 1987; Розвиток агропромислового комплексу в республіці: Стат зб. – К., 1985; Тваринництво Української РСР: Стат. збірник. – К. ,1986.*
6. *Розвиток агропромислового виробництва в СРСР: Стат. збір. – М., 1988.*
7. *Агропромисловий комплекс УРСР. – К., 1987.*
8. *Розвиток агропромислового виробництва в СРСР: Стат. збір. – М., 1988.*
9. *Внесення мінеральних та органічних добрив під урожай... по УРСР (1965–1987 рр.). – К., 1988.*
10. *Розвиток агропромислового виробництва в СРСР. – М., 1988.*
11. *Народне господарство Української РСР в 1985 р. – К., 1985.*
12. *Кузьменко Л. Г. Інтенсифікація використання землі // Вопросы экономики. – 1985. – № 4.*
13. *Коваленко А. А., Глущенко Д. П. Росте інтенсифікація землеробства, підвищується продуктивність праці // Земледелие. – 1987. – № 9.*
14. *Лобас Н. Г., Синельник Т. Б. Ефективність інтесивних технологій вирощування зернових культур в Українській РСР. – К., 1988. – Вип. 2.*
15. *Бернштейн Л. Е., Бушин Н. И., Гаврилюк А. Е. Деятельность КПСС по осуществлению Продовольственной программы. – К., 1986.*
16. *Лазовський В. Прискорення науково-технічного прогресу – основа підвищення ефективності виробництва // Економіка сільського господарства. – 1985. – № 3.*
17. *Народне господарство Української РСР в 1984 р. – К., 1985.*
18. *Статистичний збірник по сільському господарству. – М., 1978.*
19. *Народне господарство Української РСР в 1984 р. – К., 1985.*
20. *Внесення мінеральних і органічних добрив під урожай... – К., 1988.*
21. *Степанов А. І. Завдання і шляхи реалізації Продовольчої програми. – М., 1983.*
22. *Тваринництво Української РСР. – К., 1986.*
23. *Тваринництво Української РСР. – К., 1986.*
24. *Тваринництво Української РСР. – К., 1986.*
25. *Квітко В. А., Сологуб Л. М. Вплив науково-технічного прогресу на підвищення економічної ефективності сільського господарства / Продовольчий комплекс і проблеми забезпечення населення продуктами харчування. – К., 1986.*

Т. А. Мельничук

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗМІЩЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (1989 – 2001 рр.)

У сучасних умовах однією із галузей економіки, яка потребує постійної підтримки держави та реформування на нових засадах, є сільське господарство. У сільській місцевості проживає більше третини населення України, основна частина якого працює в аграрному секторі. Показники чисельності та територіального розміщення сільського населення поряд із соціально-економічними показниками є складовими розвитку Української держави.

У зв'язку зі зміною відносин на селі, початком земельної реформи у 1991 р. (приватизацією землі), відбуваються процеси, які потребують суттєвих змін у структурі сучасного села. Саме сільська місцевість дотепер залишається носієм самобутніх культурних, моральних традицій українського народу. У селі сконденсовано значну частку трудового потенціалу України. Майбутнє держави значною мірою залежить від перспектив села. Для забезпечення нормального функціонування сучасного села потрібне негайне створення умов для подолання кризової демографічної ситуації у сільській місцевості. Похилий вік і низький професійний рівень селян стали гальмом на шляху реформування аграрного сектору.

Автор статті ставить за мету проаналізувати демографічну ситуацію на селі протягом міжпереписного періоду (1989 – 2001 рр.).

Найбільш детально та багатогранно дозволяють вивчити вплив соціально-демографічних ознак на розвиток аграрного сектору матеріали переписів населення, що до останнього часу як історичне джерело вивчені й використані недостатньо [1]. Соціально-економічні проблеми відродження і розвитку українського села, його пріоритети в нових умовах господарювання, показники демографічної кризи висвітлюють у своїх працях П. П. Панченко, [2; 3] С. М. Тимченко [4], М. М. Вівчарик, [5], П. Т. Саблук [6], В. Я. Амбросов [7] та інші.

Однак проблеми зміни форм власності та господарювання на селі недостатньо вивчені. Немає роботи історичного плану, в якій би всебічно досліджувалося питання зміни економічних відносин в аграрній сфері, динаміки чисельності трудового потенціалу села саме впродовж останнього міжпереписного періоду 1989 – 2001 рр.

До 70-х рр. XX ст. основною формою господарювання в українському селі були колгоспи. В цілому по СРСР нараховувалося 32,8 тисячі крупних колгоспів [8, 223]. На початок 80-х років XX ст. їхня кількість скоротилася і становила 25,9 тисяч [9, 125]. Упродовж цих років комуністична партія проголошувала, що проблеми села є основними, потрібно особливо приділяти увагу демографічному розвиткові та кадровому забезпеченню сільської місцевості.

Після розпаду Радянського Союзу владні структури нарешті зрозуміли, що земля повинна мати господаря. 18 грудня 1990 р. було проголошено основні положення аграрної реформи. За умов ринкових відносин виникає нова соціальна група сільського населення – фермери. Однак застаріла матеріально-технічна база господарств, кризова демографічна ситуація та дефіцит робочої сили не дозволяють повною мірою розвиватися сільськогосподарському секторові.

Демографічний стан у сільській місцевості міжпереписного періоду характеризувався зростанням смертності, зниженням народжуваності, інтенсивним старінням населення, депопуляцією, посиленням зовнішньої міграції.

Підтвердженням цього є цифрові дані поданої нижче таблиці [10, 150], [11, 115].

Табл. 1.

Коефіцієнти природного руху населення в сільській місцевості України в період із 1989 по 2001 рр.

Роки	Кількість народжених	Кількість померлих	Природне зменшення
1989	12,9	15,2	-2,3
1990	12,7	16,1	-3,4
1991	12,6	17,2	-4,6
1992	12,5	17,6	-5,1
1993	12	18,5	-6,5
1994	11,6	18,8	-7,2
1995	11,1	19,1	-8
1996	10,7	19,2	-8,5
1997	10,3	19	-8,7
1998	10,3	18,6	-8,3
1999	9,4	18,7	-9,3
2000	9,4	18,7	-9,7
2001	9,3	19	-10,1

Якщо за 1971 – 1981 рр. кількість селян зменшилася майже на 3 тис. осіб, то за період 1989 – 2001 рр. чисельність сільського населення зменшилася на 1,2 млн. осіб. За міжпереписний період, 1989 – 2001 рр., чисельність сільського населення зменшилася у 21 області. Передусім у Кіровоградській, Житомирській, Вінницькій, Чернігівській, Львівській областях. Лише у Чернівецькій, Полтавській, Закарпатській областях та Автономній республіці Крим спостерігалися, хоч і невеликі, але позитивні показники природного приросту. Від'ємний приріст сільського населення зумовлює скорочення кількості сіл через їх обезлюднення або об'єднання.

На початок 2001 р. в Україні нараховувалося 28814 сіл. За десять років 310 зникло безслідно, 233 вважаються безлюдними. Найбільше таких сіл виявлено у Київській – 78, Харківській – 23, Миколаївській – 19, Полтавській – 14, Чернігівській –

13 областях. В Україні 3538 сільських населених пунктів належать до категорії тих, що вимирають, 4216 – що занепадають [6, 205].

Динаміка природного руху сільського населення України свідчить про подальше поглиблення кризи у демографічній ситуації на селі. Демографічна криза – наслідок кризи в основних сферах життя суспільства. Відбувається повільний, невідворотний процес вимирання українського села. Демографічну ситуацію на сьогодні можна кваліфікувати як кризову ще й тому, що депопуляція супроводжується суттєвим погіршенням здоров'я населення: знижується середня тривалість життя. Тому в сучасних умовах переходу до ринкових відносин основним завданням повинно бути відродження та соціальний розвиток села, його інфраструктури, оновлення матеріально-технічної бази, надання фінансової підтримки з боку держави новим соціальним групам. Це стосується насамперед фермерів, які могли б у майбутньому зміцнити демографічні передумови і розширити демографічну базу відтворення сільського населення та трудового потенціалу села.

У подальшому дослідженні окресленої проблеми варто було б приділити увагу впливу різних видів міграції на демографічну ситуацію села, проаналізувати динаміку національного та мовного складу сільського населення України, показати процес зміни соціального статусу селянина протягом 1989 – 2001 рр.

1. *Статистичний щорічник України за 2001 рік. – К., 2002.*
2. *Панченко П. Деформації в розвитку українського села у 80-х – на початку 90-х років // Український Історичний журнал (далі – УІЖ). – 1992. – № 1.*
3. *Панченко П. Соціальний та демографічний стан сучасного українського села. – К.: Інститут історії України, НАН України, Національний аграрний університет, 1998.*
4. *Тимченко С. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959 – 1989. – Запоріжжя: ЗДУ, 1995.*
5. *Вівчарик М. Національні процеси в українському селі в умовах демократизації суспільства // УІЖ. – 1992. – № 1.*
6. *Реформування соціальної сфери села: організаційно-методичні засади. / За редакцією П. Т. Саблука. – К.: ІАЕ.УААН. – 2000.*
7. *Ринкова трансформація економіки АПК: колективна монографія у чотирьох частинах / За ред. П. Т. Саблука, В. Я. Амбросова, Г. Є. Мазнєва – К.: ІАЕ, 2002.*
8. *Народное хозяйство СССР в 1984 году. Статистический ежегодник. – ЦСУ СССР. – М.: Финансы и статистика, 1985.*
9. *Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году. Стат. ежегодник. – ЦСУ УССР. – К.: Техника, 1986.*
10. *Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (випуск 4) / За редакцією П. Т. Саблука та ін. – К.: ІАЕ, 2000.*
11. *Здоровцов О., Коротєєв М., Прасол В. Демографічна ситуація у сільській місцевості України і державні заходи щодо її поліпшення // Економіка АПК. – 2001. – № 9.*

А. І. Лисенко

МІСЦЕ СІЛЬСЬКОЇ ЖІНКИ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ (1991 – 2001 рр.)

Сільське господарство України ще в докризовий період було найбільш ослабленою та розореною галуззю. Перехід до ринкової економіки і, як наслідок, кризова ситуація вкрай загострили проблеми українських селянок не лише в економічному, а й у соціальному плані, адже серед працівників сільського господарства переважають жінки.

Поліпшення становища сільської жінки, її місця на ринку праці, покращення соціально-економічних умов для приросту сільського населення, всебічного розвитку сім'ї, створення рівних можливостей для чоловіків і жінок у задоволенні соціальних, культурно-освітніх і побутових проблем – ось найболючіші питання, з якими зіткнулися жінки українського села в період розбудови громадянського суспільства.

Проблемам жінок на ринку праці та шляхам їх вирішення було присвячено Національну тристоронню конференцію „Жінки на ринку праці України", що відбулася в лютому 1998 року. До матеріалів, опублікованих за підсумками обговорень, були включені статті українських урядовців, учених, фахівців і міжнародних експертів, де висвітлювалися сучасні проблеми розвитку ринку праці в Україні, відмінності становища на ньому жінок, пошукам шляхів подолання окремих форм їхньої економічної дискримінації та аспекти підвищення конкурентоспроможності жінок в умовах ринкової трансформації [1]. Так, проблеми зайнятості сільських жінок досліджував Л. Молдаван [2, 29 – 34]. Умови праці, побуту та здоров'я жінок, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, вивчали А. Каракашян та Т. Лепьошкіна [3, 156 – 161].

Економічні проблеми, з якими зіткнулися українські жінки в 90-х роках, визначали К. В. Шкребтан, Н. В. Гончар [4, 353 – 358]. Питання розподілу жінок за професійними групами та за статусом зайнятості досліджували Ю. М. Невмержинський, Н. П. П'яткіна [5, 296 – 321]. Соціально-демографічні проблеми розглядав К. Якуба [6].

Однак питання про українську жінку, зокрема, селянку, в період трансформації українського суспільства залишилися невирішеними. Причини, які заважають жінці брати участь у громадському, політичному житті держави, потребують глибокого аналізу та дослідження, що і є метою цієї статті.

Важливою проблемою, яка вимагає державного втручання, є динаміка чисельності жіночого населення в сільській місцевості України. Становище сільської жінки, незадовільні умови праці та життя спричинили міграцію жіночої молоді, яка майже у 2 рази перевищила міграцію хлопців, що знизило демовідтворювані процеси на селі, яке й нині зберігає сталу тенденцію до депопуляції.

Частка жінок вікових груп до 20 років і 21-30 років, що працювали в сільському господарстві України, становила лише 18,5 % від загальної кількості. Основну ж частку працівниць сільського господарства становили жінки середніх (30-40 років) і старших (50-60 років) вікових груп, вони і визначали

загальноосвітній та професійний рівень трудового жіночого потенціалу села [7, 91]. Крім того, праця жінок у сільському господарстві є переважно ручною і виснажливою, що, в свою чергу, прискорює передчасне старіння, яке зумовлює спад у сільській місцевості загальноосвітнього і культурного рівня, жінки досить часто не виявляють соціальної активності.

Тяжкі умови праці, висока зайнятість жінок негативно позначалися на їхньому здоров'ї, не залишали достатньо часу для самовдосконалення та виховання дітей. Поліпшення становища жінок в аграрній сфері виробництва тісно пов'язане з розвитком соціальної інфраструктури села, тому проблеми захисту та підтримки жінок із метою формування якісних фізичних та інтелектуальних здібностей набувають загальнодержавного значення.

У 1994 році було видано розпорядження Кабінету Міністрів України „Про заходи щодо поліпшення умов праці жінок" [8], а в 1996 році Уряд України прийняв Постанову "Про програму вивільнення жінок з виробництв, пов'язаних з важкою працею та шкідливими умовами, а також обмеження використання їх праці у нічний час на 1996 – 1998 рр." [9, 4 – 5]. У 1999 році Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію Міжнародної організації праці № 156 про рівне ставлення і рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок" [10].

Однак трудове законодавство досить часто допускає лише формальний вияв рівних прав, демонструючи на практиці нижчу заробітну плату жінок (головна причина – робота в низькооплачуваній сфері), хоча вони і становлять понад 50 % на ринку праці.

Одним із завдань, передбаченим Національним планом дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001 – 2005 роки, стало проведення Всеукраїнської благодійної культурно-просвітницької акції „Сільська жінка" з метою привернення уваги до проблем сільських жінок, залучення їх до активної участі в усіх сферах життєдіяльності суспільства [11, 9 – 14]. Акція передбачала проаналізувати такі проблеми:

розширення сфери зайнятості жінок;

підготовка жінок до роботи в аграрній сфері;

поліпшення медичної допомоги та стану здоров'я жінок у сільській місцевості;

запобігання насильству щодо жінок та дітей у сільських родинах;

сприяння впровадженню гендерної рівності в сільській місцевості;

підтримка громадської активності сільських жінок, поглиблення співпраці державних органів із жіночими організаціями;

формування духовності, зміцнення моральності та збереження родинних традицій.

Виборюючи свої права і соціальні гарантії, жінки України об'єднуються в різні громадські організації. З вирішенням проблем сільських жінок пов'язана діяльність таких організацій:

1) Асоціація жінок-фермерів Харківщини (налічує 1700 жінок фермерів [7, 68]), яка з метою здійснення соціально-економічного захисту жінок-фермерів, їхніх сімей та дітей проводить конференції, семінари, видає щомісячний інформаційний бюлетень „Фермер Харківщини";

2) Рада жінок-фермерів України, заснована в 1998 році жінками-фермерами з 14 областей України для захисту прав власника землі, соціального захисту сільських жінок із метою їх конкурентноспроможності на ринку праці у перехідний період економіки, активізації інтелектуальних і творчих можливостей сільської жінки, психологічної адаптації, соціального захисту жінок-фермерів у перехідний період. Зусилля Ради спрямовані на проведення круглих столів „Сільські жінки хочуть бути почутими", „Активізація жіночого руху на селі", „Влада і жіночій рух на селі - модель соціального партнерства"; семінарів-тренінгів „Організаційно-правові аспекти ведення фермерських господарств"; щорічної акції на підтримку Всесвітнього дня сільської жінки; організацію навчання сільських жінок роботі з комп'ютером;

3) Коаліція сільських жінок Східно-Південної України із захисту прав селян, заснована в 2000 році представницями сіл Дніпропетровської, Харківської, Полтавської, Херсонської, Донецької областей, з метою захисту прав селян у період реформ в Україні. Вона надає правовий захист селянам у суді, зокрема, у випадку беззаконного їхнього звільнення з роботи та у разі отримання земельного майнового паю;

4) Асоціація жінок в агробізнесі діє у Волинській області з 1995 року. Ця організація має на меті поширення знань про економічні, соціальні й політичні права жінок, підтримку і розширення ділових зв'язків із жінками-підприємницями зарубіжних країн, обмін досвідом, надання матеріальної та консультативної допомоги фермерам і жінкам-підприємницям через сервісний центр;

5) Харківська організація „Господиня" створена з метою поліпшення становища жінок сільської місцевості та підвищення їхнього статусу в суспільстві, залучення до економічного, політичного, соціального життя; проводить семінари, тренінги, конференції з питань становища жінок, надає інформаційні послуги жінкам сільської місцевості;

6) Метою об'єднання „Жінки в аграрній освіті" є пробудження свідомості жінок до проблем визначення своєї ролі у суспільстві. Шляхом анкетування проведені дослідження за темою „Сільська родина в Україні". Серед тем, які розробляються, слід назвати такі: „Соціальні проблеми становища сільської родини в умовах розбудови незалежної України"; „Місце жінки в аграрній освіті"; „Українське село в системі аграрної освіти (жіночий аспект)";

7) Проблемами сільських жінок також переймаються: Асоціація сприяння жіночому підприємництву (Вінницька область), Всеукраїнська асоціація жінок-підприємниць (Київська область), Здоров'я жінки і планування сім'ї (м. Київ), Лада (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області) тощо.

На наш погляд, цілеспрямована боротьба за підтримку економічного становища сільської жінки та її сім'ї у кризовій ситуації має об'єднати зусилля зацікавлених міністерств і громадських жіночих організацій, оскільки це є запорукою продовольчої безпеки суспільства, а отже, його соціальної стабільності, економічної та політичної незалежності. Адже ті заходи, які проводилися в Україні щодо вирішення проблем селянок, не дали помітних результатів, тому що й на сьогодні недостатня влаштованість побуту, затрата значного часу на

ведення домашнього господарства, економічні, матеріальні труднощі не дають можливості жінкам відчути себе рівноправними громадянами країни.

1. Сучасні проблеми жінок на ринку праці та шляхи їх вирішення: Збірник наукових статей. – К.: АТ „Видавництво „Столиця", 1998.
2. Молдаван Л. Зайнятість сільських жінок та проблеми безробіття в сільській місцевості / Сучасні проблеми жінок на ринку праці та шляхи їх вирішення: Збірник наукових статей. – К.: АТ „Видавництво „Столиця", 1998.
3. Каракашян А., Лепьошкіна Т. Умови праці, побуту та стан здоров'я жінок, зайнятих у сільськогосподарському виробництві (порівняльне епідеміологічне дослідження) / Сучасні проблеми жінок на ринку праці та шляхи їх вирішення: Збірник наукових статей. – К.: АТ „Видавництво „Столиця", 1998.
4. Шкребтан К. В., Гончар Н. В. Праця жінок двадцять першого століття: Політичні, економічні і соціальні проблеми / Жінка в Україні. Міжвідомчий науковий збірник / За ред. А. І. Комарової, І. Є. Голубєвої, В. П. Пустовойтенка, С. Р. Станік, Н. І. Карпачової та ін. – Т. 23. – К., 2001.
5. Невмержинський Ю. М., П'яткіна Н. П. Місце жінки в суспільному та економічному житті / Жінка в Україні. Міжвідомчий науковий збірник / За ред. А. І. Комарової, І. Є. Голубєвої, В. П. Пустовойтенка, С. Р. Станік, Н. І. Карпачової та ін. – Т. 23. – К., 2001.
6. Якуба К. Жінки в українському селі: соціально-демографічні проблеми // Економіка України. – 1999. – № 4.
7. Жінка на порозі XXI століття: становище, проблеми, шляхи соціального розвитку (Збірник матеріалів Всеукраїнського Конгресу жінок, Київ, 21 – 23 травня 1998 року). – К.: НВФ „Студцентр", 1998.
8. Розпорядження Кабінету Міністрів України „Про заходи щодо поліпшення умов праці жінок" від 14 квітня 1994 року №250-р // Урядовий кур'єр. – 1994. – 23 квітня.
9. Постанова Кабінету Міністрів України „Про програму вивільнення жінок з виробництв, пов'язаних з важкою працею та шкідливими умовами, а також обмеження використання їх праці у нічний час на 1996 – 1998 рр. від 27 березня 1996 року /№381 // Збірник постанов Уряду України. – 1996. – № 10.
10. Закон України „Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці №156 про рівне ставлення і рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками" від 22 жовтня 1999 року №1196-XIV // Вісник Верховної Ради України. – 1999. – № 51.
11. Постанова Кабінету Міністрів „Про Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001 – 2005 роки" від 6 травня 2001 року № 479 // Гендерний аспект жінки у сучасному суспільстві: Нормативно-правові та методичні матеріали. – Черкаси, 2003.

М.І. Бушин, С.В. Мальцева

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕБУДОВИ ДІЯЛЬНОСТІ КЛУБНИХ УСТАНОВ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ (1990-2000 рр .)

У сільській місцевості заклади культури клубного типу є джерелом вдосконалення і збагачення духовного життя селян, пожвавлення їх соціальної активності. У період становлення демократичної Української держави установи культури зіткнулися з серйозними труднощами: складність виживання за умов ринку, комерціалізацією культури, закриттям закладів, відтоком молодих людей, зайнятих у цій сфері. На стан роботи закладів культури досить сильно позначилися негативні явища застійного періоду 1970-80-х років. Формалізм, інертність, моралізаторство тих часів у роботі багатьох клубів, кінотеатрів, будинків культури призвели до втрати ними авторитету і популярності, збіднення духовного життя особистості, загострення проблем організації дозвілля населення. Щоб заклад був спроможний повноцінно виконувати свої функції, необхідні суттєві зміни, спрямовані на удосконалення, модернізацію його діяльності. Обраній проблемі, а також соціокультурному розвитку сучасного села приділяють увагу Мироненко Г.Ф. [1], Н.М. Цимбалюк [2], Чеканова Е. [3], О.О. Дукачов, В.М. Ніконенко [4] та ін.

Мета статті – вивчити основні напрямки модернізації клубних установ у сільській місцевості в період 1990-2000 рр. Дослідження є актуальним, оскільки проблема відродження культури українського села залишається невирішеною і нині, на початку XXI ст.

В "Основах законодавства України про культури" серед основних принципів культурної політики в Україні важливе місце підводиться проблемі забезпечення умов для творчого розвитку особистості, підвищення культурного рівня та естетичного виховання громадян [5]. Частково вирішення цього завдання на селі покладається на клубні установи, "адже село не має такої розгалуженої системи спеціалізованих закладів культури як місто. Саме клуби і будинки культури виконують на селі функції театру і філармонії, лекторію і кінотеатру, картинної галереї і музею" [6, 196].

Слабка матеріально-технічна база, невідповідність діяльності клубів запитам населення призвели у 90-х роках XX ст. до процесу згортання їхньої мережі (якщо в 1990 р. налічувалось 21,0 тис. клубних одиниць, то в 1995 р. – 19,8 тис., а в 2000 р. ще менше – 17,7 тис.) [7, 502]. Непоодинокими були випадки, коли закриття клубних установ відбувалося недемократично, без погодження з мешканцями села та місцевими радами народних депутатів. Проголошення незалежності України , зростання національної самосвідомості, демократизації, а також прагнення вижити "за умов жорстокого фінансового пресингу при відсутності реально діючого законодавства про культуру та недосконалості нормативних актів" [2, 77] – все це стало поштовхом до модернізації клубних установ.

Насамперед до інноваційних установ можна віднести центри дозвілля, що виникли в другій половині 80-х, і які покликані надавати більш широкий комплекс культурних, оздоровчих, спортивних послуг, необхідних для активного відпочинку, розваг, відновлення фізичних і духовних сил людини. Більшість центрів дозвілля створювалося у містах, обласних та районних центрах . Проте їх можна зустріти і в сільській місцевості, зокрема на Луганщині. Саме тут уперше виникли і продовжують діяти Лозноолександрівський селищний центр дозвілля Білокуракинського, фольклорний центр с. Городище Перевальського, інформаційно-культурний центр с. Свердлове Сватівського районів [9, 47].

Клубна установа на селі не повинна бути вузькоспеціалізованою, працювати лише в одному

напрямі (наприклад, вивчення і популяризації народної творчості). Вона має також відгукуватися на запити молоді щодо організації сучасних форм дозвілля (дискотеки, перегляд кінофільмів тощо).

Об'єктивні соціально-економічні причини не дають можливості утримати у невеличкому селі дві установи культури – клуб та бібліотеку. Їх ліквідація позбавляє можливості мешканців села задовольняти свої пізнавальні проблеми, проводити дозвілля, тому було створено якісно новий тип закладів культури – своєрідне об'єднання, клуб-бібліотека з одним штатним працівником. Близько 20 сільських клубів та будинків культури Донеччини було перекваліфіковано у клуби-бібліотеки [2, 77].

У наш час у роботі закладів культури необхідно розвивати активні форми, розраховані на конкретні соціальні, професійні, вікові групи населення – такі, що сприяють більш повному задоволенню культурних запитів і потреб населення, пожвавлюють повсякденну роботу. Значною мірою цим завданням відповідає діяльність любительських об'єднань і клубів за інтересами. Саме в них реалізуються організаторські й творчі здібності громадян, задовольняються їх проблеми у спілкуванні, організації змістовного відпочинку і дозвілля, участі у відродженні національної культури збереженні народних традицій і звичаїв, охороні природи і навколишнього середовища, розвитку художньої і технічної творчості, заняттях спортом і фізичною культурою.

Клуби за інтересами створюються різними шляхами: за ініціативою працівників клубних установ, за ініціативою ентузіастів, прийняття вже існуючого любительського колективу до структури клубної установи, виникнення любительського об'єднання в колективі художньої самодіяльності. Візьмемо для прикладу фольклорні ансамблі. На базі багатьох з них створено фольклорні клуби. Це пояснюється тим, що учасників колективів художньої самодіяльності вже не задовольняють самі репетиції та концерти, вони відчувають потребу розширити коло діяльності – шукати і записувати зразки етнографічного матеріалу, виготовляти національне вбрання, спілкуватися з іншими аналогічними клубами.

У 1993 р. проведено Всеукраїнський конкурс моделей сучасних міських та сільських клубних закладів [8 ,2-3]. Метою його проведення було вдосконалення існуючих та започаткування нових форм клубних закладів, як за діючими в Україні зразками, так і на основі оригінальних розробок творчих колективів чи окремих авторів. Перш за все конкурс засвідчив, що автори моделей вбачають у закладах культури осередки культурного відпочинку, розвитку творчого потенціалу різних верств населення, збереження народних традицій, відродження національної культури.

У конкурсних моделях значна увага приділяється створенню умов для виховання різних верств населення на регіональних місцевих традиціях, задоволення духовних запитів і потреб людей у культурно-дозвіллєвій сфері, пошуків інформаційних форм роботи з метою нагромадження організаційного і фінансового потенціалу, необхідного для виходу з кризової ситуації, в якій опинилась переважна більшість закладів культури у зв'язку з переходом до ринкової системи. Так, автори діючих моделей закладів культури пропонували більш широке поєднання форм і методів просвітницької роботи – це клуб-музей селища. Новолуганськ Артемівського району Донецької області (автор З. Жиліна), сільський культурний центр села Геройське Сакського району Республіки Крим (автори Г. Квасов, І. Кривенко, Л. Кобець), Центр культури і дозвілля "Оберіг" селища Решитилівка Полтавської області (автори О. Лисенко, В. Гребенюк, Г. Олішевець) [8, 2].

Влітку 1993 р. працівниками Полтавського центру народної творчості було проведено соціологічне дослідження з питання організації роботи любительських об'єднань та клубів за інтересами. Результати опитування клубних працівників трьох районів області (Лохвицького, Козельщинського, Чорнухинського) показали, що лише у 17 клубних закладах зі 118, що становить 14,4%, діють любительські об'єднання та клуби за інтересами. Більшість з них – це народнопісенні та музикальні колективи, але й є такі любительські об'єднання, як, наприклад "Клуб молодої сім'ї", "Юний фотограф", "Умілі руки", "Бджоляр", "Клуб квітникарів" [9, 7-10]. Організатори любительських об'єднань і клубів за інтересами дбають про залучення до любительства різних категорій населення, прагнуть задовольнити їх потреби в цікавому дозвіллі.

Цікаві зміни відбуваються і в роботі з національними групами населення, що компактно проживають в Україні. Створюються національні громадські та клубні формування, проводиться навчання національних кадрів, диференціюється методична робота. Так, наприклад, на Запорожжі діють об'єднання любителів фольклору російського – "Красная калина", грецького – "Витоки", клуб німецької культури "Відродження" і клуб національної культури чехів "Богемія" [9, 7].

У галузі поступово формується новий підхід до методичної та інформаційної роботи. З одного боку, вбачається потяг до створення комп'ютерної системи, з іншого – методична робота все частіше переноситься з центру на місця, переважно в райони і села. Спочатку проводяться масові заходи, а потім семінари та творчі лабораторії, тобто, вивчаючи тему теоретично, одночасно втілюють її у практику. Так, на Донеччині семінари, школи, творчі лабораторії були проведені в 1993 р. у 18 районах області, на Вінниччині семінари зі сучасних форм клубної роботи, набуття навичок культпрацівника сучасної орієнтації за два роки (1992-1993 рр.) відбулися майже в усіх районах [3, 20] (це взагалі особливий, великий та цікавий досвід роботи, що дає змогу зрозуміти широкий спектр взаємодії організаційно-керівних структур та творчого потенціалу із суб'єктом дозвіллєвої діяльності).

Загалом дослідження показало, що клубні працівники потребують методичної і практичної допомоги переважно з таких питань: фінансове забезпечення клубного закладу, написання сценаріїв різноманітних заходів, які проводяться любительськими об'єднаннями, організаційна робота щодо створення клубів за інтересами, розроблення програм. Крім того, залишається не вирішеною проблема матеріально-технічного забезпечення галузі. Існуюча у сучасних умовах архітектура клубної споруди не задовольняє потреб населення в його різнобічних захопленнях та інтересах. Недостатньо кімнат та меблів для розширення арсеналу форм

діяльності, організації повноцінного дозвілля населення. Відсутність сучасного обладнання та устаткування змушує культпрацівників виносити роботу за межі клубу, як споруди, використовувати приміщення закладів, не пристосованих до клубної роботи, розраховувати тільки на власні сили та убогу матеріально-технічну оснащеність свого закладу при підготовці та проведенні клубних заходів. Незважаючи не те, що клубні заклади надають платні послуги (демонстрації кінофільмів, показ театральних вистав, концертів, циркових програм, проведення вечорів відпочинку та дискотек, навчання в гуртках різноманітного напрямку, музичних школах тощо), все-таки їх кількість у загальному обсязі платних послуг незначна. В 1995 р. платні послуги культури в розрахунку на одного сільського жителя становили 18 тис крб., що в шість разів менше, ніж у розрахунку на міського жителя [10, 157].

Багато хто з керівників на місцях інертно ставиться до клубної справи, не хочуть бачити перспектив розвитку галузі, не сприймають нових ідей культосвітня, не підтримують практичних пропозицій, стримуючи тим самим творчий розвиток галузі. Більшість питань, якими клубні працівники змушені звертатися за допомогою до вищих органів управління та Міністерства культури, можна швидше і простіше вирішити на місці – через районні та міські держадміністрації, правління колгоспів та сільські ради. Для більш чітко роботи закладів культури потрібна стабільна нормативна база. Наслідком правового нігілізму можна назвати той факт, що лише окремі установи культури районного рівня мають право юридичної особи, одиниці сільських клубних установ діють на основі затверджених статутів або положень, переважна більшість працівників культури не володіє інформацією про умови оплати праці і т.д. [11, 27].

Гуманітаризації та демократизації діяльності культурно-освітніх установ сприятиме насамперед подолання в установах культурно-дозвільної сфери бездуховності, формалізму, моралізаторства, створення такого культурного середовища, в якому особистість повноцінно розвиватиметься, випробовуватиме себе у різних видах корисної діяльності, буде самоствердуватися.

Отже, на оновлення клубів як провідних осередків культурного життя на селі у 90-х роках XX ст. вплинули фактори громадсько-політичні, Економічні, юридично-правові, а також чинники, пов'язані зі сферою управлінської діяльності, які в сукупності активізують діяльність клубних працівників, визначають місце клубу в соціальній інфраструктурі, престижність відповідної професійної зайнятості тощо.

Перспективними напрямами функціонування сільських закладів культури клубного типу є модернізація їхньої мережі відповідно до потреб кожного окремого взятого села, матеріально-технічне і кадрове забезпечення, доведення до відома сільських працівників культури прийнятих на державному рівні документів, що стосуються реформування культурної сфери.

1. *Мироненко Г.Ф. Інноваційні заклади культури клубного типу в Україні. Досвід. Проблеми. Перспективи // Культура України: стан, проблеми, тенденції розвитку: Зб. наук. ст. / Редколег. В.Г. Чернець, В.А. Бітаєв, А.П. Обертинська. – К., 1997.*
2. *Цимбалюк Н.М. Модернізація діяльності закладів культури клубного типу // Питання культурології: Міжвідом. зб. – №13, Ч.1. – К., 1994.*
3. *Чеканова Е. Аналітично-інформаційний огляд діяльності клубних закладів за 1993 рік // Посвіт. – 1994. №2(16).*
4. *Культурне відродження в Україні: історія і сучасність / Автор . кол. О.О. Дукачов, В.М. Ніконенко, О.М. Семашко, П. Сілаєва, М. Братасюк. – Тернопіль, 1993.*
5. *Основи законодавства України про культуру // Відомості Верховної Ради України. №21 від 26 травня 1992 р.*
6. *Культурне відродження в Україні: історія і сучасність. Названа праця.*
7. *Статистичний щорічник України за 2001 р. / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Техніка, 2002.*
8. *Забеліна Л. Підсумки підведено – проблеми лишилися // Посвіт. – 1994. – №1(15).*
9. *Пергамент Д. Нотатки з республіканського семінару // Посвіт. – 1995. – №2(19).*
10. *Орлатий М. Соціальна сфера села. – К.: IAE, 197.*
11. *Мироненко А.Ф. Деякі аспекти подолання правового нігілізму керівних працівників культури // Українська культура і мистецтво у сучасному державотворчому процесі: стан, проблеми, перспективи: Тези доп. наук. – практ. конф. / В.Г. Чернець; Держ. академія керівних кадрів культури і мистецтва. – К., 2000.*

О. І. Здоровцов, А. Н. Шатохін

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО ЯК СОЦІОЕКОСИСТЕМА: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Формування засад нової науки – соціальної екології – неможливе без природничо-філософського вчення про ноосферу, тобто сферу взаємодії природи і суспільства, в якій природоперетворююча діяльність людини включена до обігу речовин біосфери. Автором терміна вважається Е. Леруа, а розробником учення про ноосферу – видатний український науковець В. Вернадський. У двотомнику „Роздуми натураліста" В. Вернадський підкреслював, що „людина у всіх її виявах становить певну закономірну частину будови біосфери", а людство – це є велике природне явище, що відповідає організованості біосфери, котра склалася історично, точніше, геологічно [1, 191].

Безпосереднім висновком із вчення про ноосферу є теорія коеволюції, згідно з якою суспільство і природа утворюють взаємопов'язану соціоприродну систему, при якій гармонійний розвиток суспільства детермінований природними факторами, а природи – соціальними. Коеволюція передбачає урахування при вирішенні соціальних та економічних проблем суспільства можливостей природи, тобто зміну мислення у соціально-екологічних питаннях (environmentalism). Інвайроментальна соціологія досліджує не тільки закономірності та форми взаємодії суспільства із довкіллям, а й різноманітні зв'язки соціальних змін зі змінами у матеріальних засобах, що забезпечують життєдіяльність людського суспільства .

Специфічною соціоекосистемою є аграрне виробництво. Саме тут у єдиному технологічному циклі поєднуються засоби виробництва, природні ресурси і людська праця, що якнайтісніше пов'язані із довкіллям. Продукти аграрної праці є не лише найпершою умовою існування людини, але й

важливим соціальним фактором життя суспільства взагалі. Сільськогосподарське виробництво такою ж мірою технологічне, як й інші галузі народного господарства. Через те використання природозберігальних і рекреаційних технологій є неодмінною умовою не лише продовження природних ресурсів, а й забезпечення екологічної чистоти та якості сільськогосподарської продукції і через це підвищення добробуту і здоров'я нації [2, 29 – 30].

У 80 – 90-х роках минулого століття екологічні наслідки сільськогосподарської праці, взаємодія складових елементів соціоекосистеми "сільське господарство-природа-суспільство" стали предметом досліджень учених-аграрників, істориків, економістів, соціологів. Незважаючи на популярний стиль викладу (а може, завдяки цьому) німецькому вченому й мандрівникові Б. Гржимеку вдалося переконливо довести, що майбутнє людства залежатиме від його взаємин із довкіллям [3]. Окремий розділ фундаментальної монографії учених Інституту аграрної економіки НАН України, в якому проаналізовано актуальні проблеми аграрної політики в Україні, присвячено соціально-екологічним проблемам села [4]. Досліджено зв'язки між екологією та економікою [5], екологічні наслідки інтенсифікації сільського господарства [6], екологічні проблеми застосування добрив [7]. Питання соціальної екології села вивчено в підручнику [8] та монографії [9] авторів статті.

Мета цієї статті – з'ясувати стан та перспективи сучасного сільськогосподарського виробництва як соціосистеми. Однією із найбільш гострих проблем є зниження родючості ґрунтів. Через екстенсивний і ресурсовитратний характер ведення сільського господарства в Україні біокліматичний потенціал використовується лише на 35-40 %, а якісні показники врожайності рослинництва і продуктивності тваринництва нижче від генетичних можливостей на 40-60 % [10, 179]. За останні 30 років середній зміст верхнього родючого шару – гумусу – зменшився з 3,5 % до 3,2 %, а площі еродованих орних земель збільшуються щорічно на 80-100 тис. гектарів (з 10,8 до 15,5 млн. гектарів), що становить третину ріллі [11, 34].

Займаючи лише 2,7 % території колишнього Радянського Союзу, Україна удвічі переважала союзний рівень розораності родючих угідь. За сучасних умов у республіці розорано 55 % всієї території держави, у т. ч. майже 80 % сільгоспугідь. У деяких регіонах розорена майже вся родюча земля: у Вінницькій, Тернопільській, Кіровоградській та Черкаській областях – 90-91 %, у Херсонській – 89 %, у Полтавській, Миколаївській – 85-86 % [12, 18]. На початок XXI ст. на кожного жителя України припадає по 0,64 гектара ріллі, що є найвищим показником у Європі. Доведено, що сучасній людині для збереження прожиткового мінімуму достатньо 0,12 гектара землі. Для посиленого харчування (м'ясо, молоко, фрукти, зелень) – 0,6 гектара [13, 13 – 14]. Тобто в Україні є всі підстави для заможного життя населення. Проте неефективне використання найкращих у світі ґрунтів призвело не до заможності, а до зубожіння українського населення.

Серйозною проблемою стала хімізація землеробства. Особливо небезпечними речовинами антропогенного походження, що становлять велику небезпеку для всього живого, є хімічні засоби боротьби зі шкідливими організмами – пестициди. Позитивний вплив пестицидів та гербіцидів на флору і фауну постійно зменшується, а негативний – зростає. Як свідчать результати дослідження, лише 1 % від маси внесених пестицидів позитивно діє на рослину і знищує її шкідників, а 99 % потрапляє в екосистеми і забруднює довкілля [11, 5]. Однак відомо понад 50 видів рослин-бур'янів, на які гербіциди діють позитивно, збільшуючи їх популяцію. Водночас для людини вони є досить небезпечними. Встановлено, що отрутохімікати, як і радіація, не мають нижнього порогу дії й невпинно руйнують імунну систему, стимулюють розвиток вірусів у довкіллі [12, 18].

Не в меншій небезпеці, ніж ґрунти перебуває водний басейн країни. В Україні зафіксовано понад 200 осередків стійкого регіонального забруднення та виснаження водоносних підземних горизонтів. Однією із найзабрудненіших річок Європи екологами визначено Дніпро, практично в усіх областях виявлено різні види пестицидного забруднення підземних вод. При цьому на Черкащині – на глибинах до 1000 м, у Дніпропетровській, Донецькій, Луганській, Харківській, Миколаївській, Херсонській та в деяких інших областях у водоймах виявлено до 10 і більше різних препаратів, сукупна дія яких на живу природу може призвести до мутагенних наслідків [14, 155 – 156].

Атмосферне повітря завжди вважалося найпершою умовою життя. Проте господарська діяльність людини, в т.ч. і в галузях АПК, суттєво впливає на склад повітря. Підраховано, що на спалення різнотипного палива за рік витрачається 23 % кисню, який виробляється в процесі фотосинтезу. Збільшення в атмосфері змісту молекулярного і зв'язаного азоту відбувається переважно за рахунок надходження у повітряне середовище окислів азоту, що утворюються при спалюванні мінерального палива в теплових двигунах, а також молекулярного азоту в процесі денітрофікації хімічних добрив у ґрунтах [15, 33 – 34].

Доводиться визнати, що сучасне агропромислове виробництво є екологічно необґрунтованим, біосферно несумісним і веде до руйнування та виснаження ґрунтового покрову, забруднення водного та повітряного басейнів. Згідно з розрахунками вчених Української Академії аграрних наук, внесок АПК в екологічну кризу, а точніше в забруднення і деградацію довкілля становить в середньому 35-40 %, у т. ч. земельних ресурсів – понад 50 %, а поверхневих водойм – близько 45 % [4, 180].

Такий стан довкілля безпосередньо впливає на стан здоров'я сільських працівників. Серед причин нещасних випадків на виробництві 9-10 % належить отруєнням селян токсичними речовинами під час виконання виробничих операцій. Протягом 90-х років XX ст. у пресі неодноразово повідомлялося про масові отруєння в Черкаській, Дніпропетровській, Кіровоградській, Чернівецькій та інших областях. Жертвами таких отруєнь переважно стають жінки, тому неважко уявити генетичні наслідки цього для наступних поколінь.

Продукція сільського господарства, від якості якої залежать здоров'я і добробут населення країни, може стати причиною різноманітних захворювань. Лише останнім часом через вражаючу шкідливість багатьох іноземних харчових продуктів населення поступово почало усвідомлювати небезпеку. За даними

соціологічних опитувань, навіть у сучасних умовах 68 % респондентів віддають перевагу (коли є така можливість!) дорогим, але екологічно чистим продуктам, а не дешевим, з небажаними хімічними сполуками. Проте кожен десятий згоден купувати дешеві продукти, навіть знаючи про можливу небезпеку. Як правило, це люди, що перебувають за межею бідності. Лише 2 % респондентів питання про екологічну чистоту продуктів не хвилює. Водночас майже третина (29 %) так і не змогли вибрати між „бідністю та здоров'ям" і „добробутом та хворобою" [14, 50].

У більшості розвинених країнах світу не лише населення, а й уряди та парламенти усвідомили, що обирати треба лише „добробут і здоров'я". У багатьох країнах вже існують екологічні міністерства і управління, які розробляють і здійснюють спеціальну урядову політику в соціоекосистемі „Суспільство – природа". Канадське Міністерство навколишнього середовища зробило кадастрову оцінку усіх земель із метою визначення соціально-екологічної значущості кожного регіону і можливих у ньому форм господарювання. В Ісландії прийнято довгострокову програму відновлення лісових насаджень як на державних, так і на землях приватних власників. У США і країнах Західної Європи здійснюється комплексна програма вилучення частки орних земель із обробітку і перетворення їх на луки та лісові масиви. В законодавчих актах на оренду і успадкування земельних володінь передбачені обов'язкові заходи щодо захисту природного середовища.

Слід відзначити, що уряд України все ж робить певні спроби сформулювати та запровадити власну екологічну політику. Однак економічна криза не дозволяє реально впливати на екологічну ситуацію в країні. В 1995 р. порівняно з 1990 р. фінансування заходів з охорони природи і раціонального використання природних ресурсів скоротилося на 48 %, у т.ч. на охорону та раціональне використання водних ресурсів – на 60 %, на охорону і раціональне використання земель – на 70 %, а лісові ресурси взагалі опинилися без фінансової підтримки [16, 527]. З огляду на можливості української економіки, покращення матеріальної бази екологічної політики слід очікувати лише у середині XXI століття.

У квітні 1986 року світ зазнав найбільшої техногенної катастрофи у своїй історії – аварію на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС). Від неї постраждало багато європейських країн, але найбільше – Україна. Радіаційного забрудненими стали 54000 км2 території 12 областей, або 8,8 % території держави [17].

Різні за розмірами ареали радіоактивного забруднення включають 99 районів, або 1/5 усіх районів України. Нині на забрудненій радіонуклідами території розташовано 3173 населені пункти, в яких проживає 3,7 млн. осіб, або 7,1 % всього населення України [18, 140]. Тією чи іншою мірою наслідки Чорнобильського лиха відчули на собі 13 млн. осіб, або кожен четвертий мешканець України.

Україна належить до повністю заселених територій. Саме через це Чорнобильська катастрофа найбільш згубно позначилася на сільському населенні України. У зв'язку з високим рівнем забруднення (понад 15 Кі/км2) з господарського обліку вилучено 180000 га орних земель і 157 тис. га лісів.

„Чорнобильські" області відіграють помітну роль у аграрному секторі України. На площі у чверть мільйона квадратних кілометрів проживає близько 8 млн. осіб, або майже половина всього сільського населення України, і виробляється відповідно близько половини валової продукції сільського господарства. Зрозуміло, що забрудненість радіонуклідами неоднакова як по території України, так і в межах окремих районів. Проте такі кордони слід вважати умовними, враховуючи обмін сільськогосподарською продукцією та людьми, що відбувається постійно. Окрім того, постраждалі від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС проживають практично в усіх регіонах України, переносячи з собою гострі соціальні проблеми чорнобильців, як моральні, так і матеріальні.

Чорнобильське лихо позначилося передусім на демографічній ситуації в українському селі. Вже з кінця 80-х років XX ст. у сільській місцевості почалися процеси депопуляції, тобто фізичного зменшення населення внаслідок перевищення смертності над народжуваністю. У 90-ті роки XX ст. такі негативні процеси значно збільшилися. Звичайно, не можна демографічну кризу села пов'язувати лише з Чорнобилем, але те, що ядерна хмара стала її каталізатором не викликає сумніву. Про це, наприклад, свідчить той факт, що в 12 „чорнобильських" областях природний збиток сільського населення помітно переважає середній показник по Україні. Якщо у 2000 році у перерахунку на проміле від'ємний приріст сільського населення по Україні становив – 9,3, то в Чернігівській області – 20,2; у Сумській – 17,5; Київській – 14,8; Черкаській – 14,0; Хмельницькій та Вінницькій – 12,4; Житомирській – 11,5 [25, 151]. Порівняно з 1990 роком темпи природного збитку сільського населення в названих областях збільшилися в 1,6 раза. Приблизно в таких же масштабах збільшилася накопичена колективна доза опромінення – з 30 до 50 тис. людино-Зівертів.

На стан демографічної ситуації у сільських районах із забрудненою територією вплинула і безповоротна міграція, основну частку якої становили діти та особи працездатного віку. Залишилися люди переважно похилого віку та пенсіонери.

Все це позначилося на трудовому потенціалі деяких сільських районів Київської, Житомирської, Чернігівської, Сумської, Рівненської та Волинської областей. Багато з них і до 1986 року вимагали державних дотацій, а внаслідок міграційного відтоку опинилися в дуже скрутному становищі. Якщо додати вилучення з господарського обігу сотень тисяч гектарів орних земель, лісів, багатьох господарських споруд, об'єктів виробничої та соціальної інфраструктур, то стане зрозумілим соціально-економічний стан вражених сільських районів.

Слід зауважити, що наслідки Чорнобильської аварії мали своєрідний вплив на проведення аграрної реформи. Як і в інших регіонах України, у сільських районах, що зараховані до зон радіоактивного забруднення, протягом другої половини 90-х років XX ст. зменшувалися площі орних земель і поголів'я худоби та птиці в колективних підприємствах. Натомість простежувалося зростання у власних господарствах. Саме цей факт породжує досить складну проблему. Якщо сільськогосподарська

продукція, вироблена в КСП, перебувала під постійним контролем і здебільшого відповідала вимогам тимчасових допустимих норм, то аналогічна продукція, особливо м'ясо-молочна, вироблена у власних і приватних господарствах, у 2-5 разів більш забруднена радіонуклідами, ніж це допустимо. Зокрема, забруднення молока сягає 200-500 Бекерелів на літр [19, 138].

Таким чином, населення, що проживає на забруднених територіях, отримує основне дозове радіаційне навантаження (90-98 %) за рахунок внутрішнього опромінення через вживання забрудненої м'ясо-молочної продукції (75-90 %). Реалізуючи свою продукцію на ринках, такі приватні господарі сприяють поширенню небезпеки в інших регіонах України.

Значну радіаційну небезпеку становлять ліси України. За даними радіологічних обстежень, площа забруднених лісів нараховує понад 4 млн. гектарів (40 % усієї площі лісових масивів), в тому числі майже 1,5 млн. гектарів з високою щільністю забруднення. Ліси займають майже половину території зони відчуження ЧАЕС. Після припинення господарської діяльності заражені ліси опинилися без нагляду [20, 22]. Саме у лісовій підстилці та п'ятисантиметровому шарі ґрунту утримується максимальна кількість радіонуклідів. Тому активно зараженими в таких лісах є не лише гриби і ягоди, але й лікарські, кормові культури та деревина.

15 грудня 2000 року було зупинено експлуатацію Чорнобильської АЕС. Однак соціальні, економічні і морально-психологічні проблеми, що породила найбільша техногенна катастрофа в історії людства, ще довго будуть нагадувати про себе.

Отже, можна зробити такі висновки.

Сільське населення, з огляду на специфіку сільськогосподарського виробництва і зайняту в ньому працю, утворює із природою унікальну соціоекосистему „сільське господарство – природа – суспільство".

Екологічно необґрунтоване і біосферно несумісне виробництво в галузях АПК, що склалося в останні десятиріччя, призвело до загострення екологічних проблем: зниження родючості ґрунтів, фізичного зменшення площі орної землі через ерозію, забруднення водного і повітряного басейнів, посилення небезпеки для здоров'я працівників сільського господарства, погіршення споживної якості сільськогосподарської продукції.

Велику загрозу екології українського села становлять наслідки техногенної катастрофи на Чорнобильській АЕС. Особливо небезпечними є соціальні наслідки Чорнобиля. Ринкова трансформація української економіки значно обмежує можливості держави (та й прагнення урядовців теж) розв'язувати соціальні проблеми чорнобильців.

Для подолання негативних наслідків взаємодії соціосистеми „суспільство – природа" потрібна цілеспрямована і послідовна державна екологічна політика, формування у населення екологічної культури і свідомості, гуманізації сільськогосподарського виробництва.

1. Вернадський В. И. Размышления натуралиста. Кн. вторая. – М. ,1977.
2. Шатохін А. М., Шатохіна М. А. Аграрне виробництво як соціоекосистема (до спецкурсу "Аграрна політика") // Людина та навколишнє середовище – проблеми безперервної екологічної освіти в вузах: Зб. наук. праць. – Одеса, 1999.
3. Экологические очерки о природе и человеке / Под ред. Б. Гржимека. Сокр. пер. с нем. – М.: Прогресс, 1988.
4. Сучасна аграрна політика України Проблеми становлення / За ред. акад. УААН П. Т. Саблука та В. В. Юрчишина. – К., 1996.
5. Экология и экономика. – К.: Урожай, 1986.
6. Экологические последствия интенсификации сельского хозяйства: Сб. науч. трудов. – М., 1985.
7. Экологические проблемы применения удобрений. – М.: Наука,1984
8. Економіка сільського господарства: Підручник / О. І. Здоровцов, Л. І. Касьянов, В. І. Мацибора, В. Й. Шиян: За ред. О. І. Здоровцова, В. І. Мацибори. К.: Вид-во УСГА, 1993.
9. Шатохін А. М. Соціологія села. – К.: Наук. світ, 2000.
10. Зб. наук. праць Уманської сільськогосподарської академії. – К.: Нора-принт, 1997.
11. Сучасне село України: шляхи виходу з кризи. – Ч.І. – Умань, 1992.
12. Соціологія з основами психології: (Конспект лекцій для с-г вузів) / За ред. А. Г. Герасимчука. – Полтава,1992.
13. Новиков Ю. Беседы о сельском хозяйстве. – М. : Мол. гвардия, 1978. – 208 с.
14. Социологические исследования. – 1995. – №4.
15. Тощенко Ж. Т. Социология: общий курс. – М.: Прометей, 1994.
16. Статистичний щорічник України за 1995 рік. – К.: Техніка, 1996.
17. Бень А. Зі вселенською бідою залишаємося наодинці? // Голос України. – 2000. – 19 квітня.
18. Старостенко Г. В. Соціально-демографічні наслідки Чорнобильської катастрофи // Попередження надзвичайних ситуацій: Дискусійно-оглядовий зб. ст. / Під заг. ред. ген.-лейт. В. Ф. Гречанінова – К.: Чорнобильінтерінформ, 1997.
19. Луцько В. С. Результати ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи . // Попередження надзвичайних ситуацій: Дискусійно-оглядовий зб. ст. / Під заг. ред. ген.-лейт. В. Ф. Гречанінова – К. :Чорнобильінтерінформ, 1997.
20. Романов Ю. Чорнобильський ліс // Надзвичайна ситуація. – 1999. – № 9 .

Критика та бібліографія

М.С. Дорошко. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки XX століття. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2004. – 154 с.

Рецензована монографія висвітлює проблему формування більшовицької партійно-державної номенклатури УСРР у 1920 – 30-ті рр., що належить до малодосліджених сторінок історії України XX ст. Попри те, що процес становлення номенклатури в республіці скеровувався переважно московським партійним центром, йому була притаманна низка особливостей, на дослідженні яких і зосереджує свої зусилля М. С. Дорошко.

Вибір автором хронологічних меж є досить вдалим і обґрунтованим, оскільки саме в 1920 – 30-ті рр. сформувався той керівний прошарок суспільства, який сприяв утвердженню в Україні тоталітарного політичного режиму. Продуманою і виваженою є й структура монографії, зокрема заслуговує на увагу виокремлення автором в окремий розділ питання про ставлення номенклатури УСРР до зміни курсу державної партії в переломні періоди радянської історії 20 – 30-х років минулого століття.

У центрі дослідження автора – перетворення КП(б)У на державну структуру, а її апарату – на ядро управлінського механізму, надмірна централізація влади і управління, адміністративно-репресивні методи вирішення політичних і економічних завдань, придушення інакомислення, одержавлення громадських організацій, бюрократизація тощо.

Монографія М. С. Дорошко стала результатом багаторічної цілеспрямованої праці автора, який, залучивши до наукового обігу нові архівні джерела і маловідомі історичні документи, проаналізував загальні закономірності та особливості формування політико-господарської еліти в СРСР в цілому і в радянській Україні зокрема. Широке використання архівних фондів партійних і урядових органів дозволило авторові по-новому висвітлити процес перетворення комуністичної номенклатури на панівний прошарок радянського суспільства.

Серед головних здобутків монографії те, що дослідження проблеми формування керівних кадрів в окреслений період має комплексний характер і тісно пов'язане з процесами, які відбувалися в центрі імперії. Також автор монографії вперше в науковій літературі здійснив періодизацію формування компартійно-державної номенклатури в УСРР, виокремивши три етапи на шляху її становлення та охарактеризувавши особливості кожного з них. Цінними для майбутніх дослідників проблеми є авторські підрахунки чисельного складу номенклатури, які характеризують кількісний та якісний склад компартійно-державної верхівки УСРР, адже офіційні видання не містили таких даних, оскільки вони становили відомчу таємницю. Виграшним моментом дослідження є те, що автор велику увагу приділяє історичним портретам, що дає змогу персоніфікувати історію, оживити її і на цій основі усвідомити глибинні процеси, які відбувалися у 1920 – 30-х рр.

Водночас монографія не позбавлена окремих недоліків. Зокрема, на наш погляд, більш докладного аналізу потребує характеристика основних важелів механізму функціонування партійно-державного апарату УСРР, недостатньо висвітлено проблему формування керівної верхівки силових владних структур.

Незважаючи на наявність згаданих недоліків, монографія М. С. Дорошка є ґрунтовною науковою роботою і серйозним внеском у справу дослідження проблеми формування партійно-державної номенклатури радянської України в період становлення тоталітарного режиму в СРСР. Вважаємо, що ознайомлення з нею буде корисним для істориків, а також для широкого загалу читачів, які цікавляться актуальними проблемами вітчизняної історії.

Анатолій Морозов

С.В. Корновенко, В.М. Лазуренко. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси: Ваш дім, 2004. – 184 с.

Тема монографії особливої актуальності набуває з огляду на те, що сучасний стан української економіки, включаючи і її аграрний сектор, вимагає прискорення здійснюваних реформ на основі подальшого удосконалення системи оподаткування, кредитування і оплати праці одночасно з інституційними економічними змінами. Реформування податкової системи має збалансувати податковий тиск на усі категорії платників податків для підвищення її стимулюючої ролі.

Пошуки оптимальних рішень у цій сфері актуалізують необхідність дослідження і творчого осмислення не тільки зарубіжного, а й власного історичного досвіду, набутого у податковій політиці. У зв'язку з цим видається своєчасним звернення С.В.Корновенка і В.М.Лазуренка до вивчення і критичного аналізу нової економічної політики 1920-х років в Україні і, передусім, наукового узагальнення і аргументованої оцінки податкової політики радянської влади в українському селі в цей час.

У вступній частині монографії як концептуальну мету свого дослідження автори визначають встановлення аутентичності ідеї НЕПу і суті її головного компонента – податкової системи, а також з'ясування деструктивних моментів у процесі її практичній реалізації. Зазначається, що класове підґрунтя податкової політики на селі мало на меті не стільки підвищення стимулів продуктивності праці й добробуту селян, як забезпечення інтересів держави.

Не викликає заперечень загальний дослідницький алгоритм – автори прагнуть аналізувати податкову політику радянської влади на селі у контексті нової економічної політики СРСР та УРСР і з урахуванням загальних політико-економічних умов її реалізації. Це надає дослідженню наукового, загально-

гуманґітарного значення і засвідчує, що С.В.Корновенко і В.М. Лазуренко ґрунтовно володіють історичним матеріалом, орієнтуються у складних перипетіях політичних процесів, використовують при цьому досягнення історіософії, політології та політекономії.

Структура і композиційне вирішення монографічної праці, на наш погляд, є доцільними і дозволило авторам логічно і послідовно проаналізувати та висвітлити процес впровадження податкової системи в складних соціально-економічних умовах, формування ринкових механізмів і податкового апарату, фінансово-грошової системи в добу НЕПу.

Цілком кваліфіковано і коректно дослідниками проаналізовано стан наукового вивчення проблеми. Запропонована ними історіографічна періодизація є визнаною і достатньо поширеною в сучасній історичній науці. Вмотивованим є висновок авторів щодо необхідності поглибленої комплексної розробки проблеми на основі сучасної методології.

Серед достоїнств книги – джерельна база дослідження. Широке коло залучених джерел з переважанням архівних матеріалів (значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу) дозволило авторам підібрати і опрацювати велику кількість різноманітних і переконливих фактів, які неупереджено і об'єктивно ілюструють погіршення становища селян внаслідок податкових вилучень, прорахунки більшовицької партії у податковій політиці на селі, розкривають особливості роботи податкових органів на місцях.

У монографії робиться висновок про те, що саме політика "воєнного комунізму" стала основною причиною гострої соціально-економічної і політичної кризи українського села. Крім того автори доводять, що ідея "нової економічної політики" не може претендувати на теоретичну новизну як відкриття великої ваги, оскільки вона була розроблена з використанням вже існуючих ключових положень з програм опозиційних більшовикам партій. Добре обґрунтованим є аналіз процесу запровадження продподатку в українському селі, виділення в ньому характерних рис "податкової втоми", відповідальності селян за сплату податків і значення скасування кругової поруки.

Видається доречним й зроблене дослідниками співставлення показників продуктивності праці на селі у 1913 і 1921 роках, що дало можливість сформулювати їм аргументований висновок щодо продуктивності селянської праці на початку 1929-х років, яка була низькою і не забезпечувала прожиткового мінімуму. При цьому акцентовано увагу на класовому характері податкової політики, охарактеризовано перехід до грошової форми оподаткування та його значення.

Зроблені авторами висновки аргументуються ретельно обрахованими й прокоментованими цифровими даними. Серед них – положення про те, що класовий підхід при диференціації податкових ставок зумовлював збільшення незаможницьких господарств і саме це згодом стало аргументом більшовиків на користь утворення колгоспної системи.

Заслуговують на увагу міркування і висновки авторів щодо динаміки і змін у фінансово-грошовому становищі селянських господарств у 1921 – 1925 рр., характер податкових платежів і посилення фіскального тиску держави.

Пропонована читачам книга С.В.Корновенка і В.М.Лазуренка має не тільки науково-пізнавальне, а й практичне значення. Її матеріали і теоретичні узагальнення можуть бути використані при розробці проблем історико-економічного спрямування, створенні спеціальних і узагальнюючих праць з історії українського селянства та навчальних посібників. Окремі положення і висновки дослідження можуть бути також враховані при виробленні основних засад сучасної фінансово-податкової політики в аграрному секторі економіки нашої держави.

В.М. Мельниченко

Відзив на "Історико-краєзнавчий український календар «Спадщина»" / Автор-упорядник В. М. Мельниченко. – Черкаси, 2003. – 386 с.

Шановний п. Мельниченко! Перш за все хочу висловити Вам щиру вдячність за прекрасне, оригінальне, навіть унікальне у своєму роді видання, яким є історико-краєзнавчий український календар "Спадщина".

З великою цікавістю перечитав (і по кілька разів) всі без винятку сторінки календаря, в якому немає нецікавого. А тому і в наступних випусках календаря потрібно друкувати матеріали про незаслужено забуті або маловідомі імена, правдиві біографії та діяльність людей, імена яких були "недоступні" для простих громадян України або чиї біографії були перекручені.

І надалі друкуйте матеріали про музеї, заповідники та пам'ятки України, про місця, де в різні часи відбувалися якісь визначні події, про які ми до цього часу не знали або знали дуже мало.

Надзвичайно цікаві матеріали на культурно-мистецьку та духовну тематику – їм належне місце в календарі.

Ще раз велике Вам спасибі за таке прекрасне, потрібне для кожної української родини видання.

Міцного Вам здоров'я, щастя, дальших творчих успіхів і всього найкращого в житті. Хай благословить Вас Господь Бог!

В. Глуханюк

НАШІ АВТОРИ

(інформація станом на 20.04.04)

КАПУСТЯН Ганна Тимофіївна – кандидат історичних наук, професор кафедри теорії, історії, держави та права Кременчуцького державного політехнічного університету.

ДАНИЛОВ Віктор Петрович – доктор історичних наук, професор, Інститут російської історії Російської Академії Наук.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав Владиславович – доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України.

ТРИГУБ Петро Микитович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин, історії та філософії Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили.

МОЙСІЄНКО Василь Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри права Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

ВАСИЛИК Ірина Богданівна – аспірантка Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.

МОРОЗОВА Софія Анатоліївна – асистент кафедри загальної екології та природокористування Черкаського державного технологічного університету.

ТКАЧУК-ФЕРКОВ О.В. – м. Ужгород, Закарпатський національний університет.

ВІНТОНІВ Оксана Олексіївна – викладач кафедри соціальних, філософських і гуманітарних дисциплін Донецького університету економіки і права.

ЛАСТОВСЬКИЙ Валерій Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, докторант історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

ТОВСТОПЯТ Людмила Миколаївна – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

ЛЮБИЧ Олександр Анатолійович – майор внутрішньої служби, викладач Чернігівського юридичного коледжу Державного Департаменту України з питань виконання покарань.

МАСНЕНКО Віталій Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ЄВСЕЄНКО С. А. – м. Донецьк, Донецький національний університет.

ГУБА Павло Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

ЗЕМЗЮЛІНА Наталя Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

БОЄЧКО Владислав Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

ДРОВОЗЮК Степан Іванович – кандидат історичних наук, доцент, декан факультету підприємництва Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ.

НІКІЛЄВ Олександр Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету.

ГОЦУЛЯК Віктор Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ІГНАТЕНКО Владислав Володимирович – старший викладач кафедри новітньої історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ЛАЗУРЕНКО Валентин Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, декан економічного факультету Черкаської філії Національної банківської академії, Голова Обласної організації краєзнавців.

МИХАЙЛЮК Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України.

КОВАЛЬКОВ Олександр Леонідович – аспірант кафедри народознавства та історії культури Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.Винниченка.

ТЕМЧЕНКО Андрій Іванович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

КОРНЄВ Андрій Юрійович – старший викладач кафедри історії та теорії мистецтва Харківської державної академії дизайну і мистецтв.

ЛОХМАТОВА Алла Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і теорії держави та права, докторант кафедри новітньої історії України Запорізького державного університету

ДРАЧ Оксана Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ПОПОВА Наталія Олександрівна – аспірантка кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ГОЛДІНА Світлана Олександрівна – аспірантка історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка.

ПЕТРЕНКО Ірина Миколаївна – аспірантка історичного факультету Київського національного університету ім. Т.Шевченка, асистент кафедри історії та кооперативного руху Полтавського університету споживчої кооперації України.

ПРИСЯЖНЮК Юрій Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ДУЛГЕРОВА Ольга Миколаївна – пошукач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ГЕОРГІЗОВ Григорій Михайлович – асистент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ГЕОРГІЗОВА Іванна Леонідівна – аспірантка кафедри новітньої історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

МОСКАЛЬОВ Борис Григорович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України та політології Харківського державного технічного університету сільського господарства.

МОСКАЛЬОВА Надія Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Харківського державного технічного університету сільського господарства.

ЩЕБЕТЮК Наталія Борисівна – аспірантка Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук (м. Київ).

ЩЕРБАКОВА Ольга Валеріївна – доцент кафедри українознавства, проректор Придніпровської державної академії будівництва та архітектури.

ПРОКОПЕНКО Леонід Львович – завідувач кафедри права та європейської інтеграції Інституту державного управління національної академії державного управління при Президентові України.

МЕЛЬНИЧЕНКО Олена Василівна – асистент кафедри права Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

КОВАЛЕНКО Ярослава Юріївна – пошукач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

МИХАЙЛЮК Юрій Миколайович – старший викладач кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ІВАНГОРОДСЬКИЙ Костянтин Васильович – асистент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

НЕЧИТАЙЛО Віталій Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і соціології Кам'янець-Подільського державного університету.

ШЕВЧЕНКО Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.Винниченка.

ФІЛОРЕТОВА Лариса Мартіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.Винниченка.

ВЕНГЕР Наталія Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету.

БУНДАК Олена Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та менеджменту Луцького гуманітарного університету.

ТАРАНЕНКО Станіслав Петрович – ад'юнкт кафедри організації служби і підготовки Черкаського інституту пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля.

ДЕСЯТНІКОВ Іван Валерійович – головний спеціаліст відділу внутрішньої політики виконавчого комітету Черкаської міської ради.

КОВАЛЕНКО Володимир Олександрович – слухач магістратури історико-юридично-філософського факультету Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

КУЛІКОВ Володимир Олександрович – аспірант кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

ВАКУЛИК В'ячеслав Володимирович – асистент кафедри хірургії і акушерства с/г тварин Дніпропетровського державного агроуніверситету.

МАСЛОВ Микола Павлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.

ЖИТКОВ Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка

ГЕРАСИМЕНКО Олена Володимирівна – аспірантка кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління.

ДОМОРОСЛИЙ Валентин Іванович – кандидат історичних наук, доцент Уманського державного аграрного університету.

КОСТЮК Майя Володимирівна – викладач Уманського державного аграрного університету.

ШЕВЧЕНКО Віктор Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління.

РЕЄНТ Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України.

ДУДКА В'ячеслав Іванович – асистент кафедри українознавства Кременчуцького державного політехнічного університету.

ДУДКА Людмила Григоровна – асистент кафедри українознавства Кременчуцького державного політехнічного університету.

МАЛИНОВСЬКИЙ Борис Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри державно-правових дисциплін Нікопольського факультету Одеської національної юридичної академії.

КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

КІЗЮН Валерій Карпович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка.

КОВАЛЬОВА Наталія Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент в.о. завідувача кафедри історії та українознавства Українського державного хіміко-технологічного університету (м. Дніпропетровськ).

ТОКАР Наталія Миколаївна – асистент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.Винниченка.

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького, докторант Інституту історії України НАН України.

КОСТИК Євгеній Петрович – аспірант кафедри історії України та культури Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди.

ВОЛОШКЕВИЧ Геннадій Андрійович – асистент кафедри права Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького, аспірант Одеської національної юридичної академії.

МОРОЗОВ Анатолій Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

БИЧЕНКО Сергій Миколайович – старший викладач кафедри організації служби і підготовки Черкаського інституту пожежної безпеки.

КРАМАР Юрій Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Волинського держуніверситету ім. Лесі Українки.

ДЕСЯТНІКОВ Олександр Валерійович – асистент кафедри новітньої історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

СМИРНОВ Вадим Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історико-правових дисциплін Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.

МАРОЧКО Василь Іванович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

ПАСКАЛЕНКО Владислав Євгенович – пошукач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

КОТЛЯР Юрій Вадимович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова, завідувач кафедри історичних дисциплін Миколаївського навчально-наукового центру Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова.

СВЯТЕЦЬ Юрій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського національного університету.

МАЛЄЄВА Тетяна Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-політичних наук Кременчуцького державного політехнічного університету.

МІНЯЙЛО Світлана Анатоліївна – аспірантка кафедри новітньої історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

СОЛОДКА-ФАЗЕЛІ Людмила Миколаївна – аспірантка кафедри новітньої історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

ДОРОШКО Микола Савович – кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т.Шевченка.

БАБЕНКО Людмила Леонідівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка.

ХАДЖИРАДЄВА Вікторія Панасівна – аспірантка історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова.

ПЕРЕХРЕСТ Олександр Григорович – кандидат історичних наук, професор, декан історико-юридично-філософського факультету Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

РОМАНЮК Іван Миронович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.

БОКІЙ Нінель Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка.

ТЕРЕЩЕНКО Тетяна Вадимівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

РИБАК Іван Васильович – кандидат історичних наук, професор кафедри історії Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

ЛУБКО Інна Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри права Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

КУЗНЕЦОВ Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрного університету.

МАЗУР Оксана Олександрівна – аспірантка кафедри новітньої історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

МЕЛЬНИЧУК Тетяна Анатоліївна – аспірантка кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ЛИСЕНКО Алла Іванівна – викладач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

БУШИН Микола Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

МАЛЬЦЕВА С.В. – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

ЗДОРОВЦОВ Олександр Іванович – доктор економічних наук, професор, заслужений діяч вищої школи України, професор кафедри економіки Уманського державного аграрного університету

ШАТОХІН Анатолій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та філософії Уманського державного аграрного університету.

ДЛЯ НОТАТОК

ББК 63.3 (4Укр) – 283
У – 45

УДК 94 (477) (08)

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 8

Спеціальний: Матеріали V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії

(Збірник наукових праць)

Відповідальний за випуск – *к. іст. н., доц. С.В.Корновенко*

Літературна редакція – *к. філол. н., доц. Т.Г. Бондаренко, к. філол. н., доц. Л.В. Шитик*

Комп'ютерна верстка і макетування – *К.В.Івангородського*

У–45 **Український селянин**: Зб. наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, **2004**. – **Вип. 8.** (Спеціальний: **Матеріали V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії**). – 330 с.

Пропонований увазі читачів збірник наукових праць містить матеріали V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії, котрий відбувся на базі Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького 7 – 8 жовтня 2004 року, які стосуються найрізноманітніших аспектів історії селянства.

Для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, пошукачів, студентів і всіх, хто цікавиться аграрною історією України.

ISBN 966-7986-12-8

Здано до набору 03.05.2004. Підписано до друку 30.08.2004.
Формат 84x108/16. Гарнітура Times. Папір офсет.
Ум. друк. арк. 44,0. Тираж 500 прим.